

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

URGANCH DAVLAT
UNIVERSITETI

Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog'istonda xizmat
ko'rsatgan fan arbobi Zaribbay Do'simov tavalludining
80 yilligi munosabati bilan tashkil qilingan

**“O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING
NAZARIY VA AMALIY
MASALALARI HAMDA
INNOVATSION IZLANISHLAR”**

respublika ilmiy-amaliy konferensiya

MATERIALLARI

2026-yil 20-may

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT
UNIVERSITETI**

**Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda
xizmat ko‘rsatgan fan arbobi Zaribbay Do‘simov
tavalludining 80 yilligi munosabati bilan tashkil qilingan**

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING NAZARIY VA
AMALIY MASALALARI HAMDA INNOVATSION
IZLANISHLAR
mavzusida Respublika ilmiy-amaliy konferensiya
MATERIALLARI**

2026-yil 20-may

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro – 2026**

UO‘K 811.512.133

81.20'zb

M 14

Madraximova, F.R.

O‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari hamda innovatsion izlanishlar [Matn] / F.R. Madraximova, A.I. Primov.-Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy, 2026.- 400 b.

KBK 81.20'zb

Mazkur to‘plamda “O‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari hamda innovatsion izlanishlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari jamlangan. To‘plamda o‘zbek tilshunosligida olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilish, shuningdek, tilshunoslikning nazariy va amaliy masalalari, o‘zbek onomastikasi, til tarixi va tillarni qiyosiy o‘rganish, o‘zbek shevalarini tadqiq etish muammolari, zamonaviy o‘zbek tilshunosligining ustuvor yo‘nalishlari yoritilgan maqolalar o‘rin olgan. To‘plam filolog olimlar, doktorantlar, magistrantlar, talabalar va barcha qiziquvchi kitobxonlarga mo‘ljallangan.

MAS’UL MUHARRIR:

Primov Azamat Iskandarovich – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrası mudiri, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.

TAQRIZCHILAR:

O‘razboyev Abdulla Durdibayevich – Urganch RANCH texnologiya universiteti professori, filologiya fanlari doktori (DSc), professor;

Yuldashev Doniyor Taxirovich – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san’at fakulteti. Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi Zaribbay Do‘simov tavalludining 80 yilligi munosabati bilan “O‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari hamda innovatsion izlanishlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (20-may, 2026-yil, Urganch).

ISBN 978-9910-275-71-5

Tashkiliy qo'mita raisi:

F.R.Madraximova – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti rektori, pedagogika fanlari doktori, professor.

Tashkiliy qo'mita raisi o'rinbosarlari:

A.A.Atamuratov – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), dotsent;

H.Sh.Matyaqubov – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Xalqaro hamkorlik bo'yicha prorektori, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor.

Tashkiliy qo'mita a'zolari:

G'ayipov Dilshod Qadamboyevich – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti dekani, f.f.d., professor.

Atajonov Sarvar Samandarovich – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti ilmiy ishlari bo'yicha dekan o'rinbosari, f.f.f.d. (PhD), dotsent.

Primov Azamat Iskandarovich – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasini mudiri, f.f.d., professor.

Raximova Bekposhsha Baxadirovna – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasini mudiri, f.f.n., dotsent.

Shermetov Izzat Hamroyevich – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "Rus tili va adabiyoti" kafedrasini mudiri.

Abdrimov Komiljon Tohirovich – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "San'at" kafedrasini mudiri.

Alimova Shahnoza Maqsudovna – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasini dotsenti, f.f.f.d. (PhD), dotsent.

Aqmanova Shahnoza Alimbayevna – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasini dotsenti, f.f.f.d. (PhD), dotsent.

Allaberganova Dilbarjon Atabekovna – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasini dotsenti v.b., f.f.f.d. (PhD).

Allaberganova Adolat Atabek qizi – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasini dotsenti v.b., f.f.f.d. (PhD)

Atabayeva Mehriniso Ruzmetovna – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasini o'qituvchisi

Sultonova Dildora Azamat qizi – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasini o'qituvchisi

To'plamdan o'rin olgan maqolalarning ilmiy va uslubiy jihatlariga mualliflarning o'zlari mas'uldirlar.

**1-SHO‘BA. ZARIBBOY
DO‘SIMOV VA UNING ILMIY
FAOLIYATI**

YETUKLIK YOSHI MUBORAK!

Madraximova Feruza Ro‘zimbayevna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti rektori,
pedagogika fanlari doktori, professor

Xorazm diyori azal-azaldan buyuk allomalar vatanidir. Ushbu zaminda o‘tgan olim-u fuzalolar Xorazmning dovrug‘ini olamga yoyganligi barchaga ma‘lum. Ularning sharaflari yo‘lini kelgusi avlod tadrijiy ravishda davom ettirmoqda. Ana shunday ilm-fan taraqqiyotining davomchilaridan biri filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi Zaribbay Do‘simov hisoblanadi. Bugun ustozning 80 yoshga to‘lishini butun Xorazm ahli, xususan, universitetimiz jamoasi yuksak mamnuniyat, ko‘tarinki ruhiyatda nishonlamoqda.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining shakllanishi, rivojlanishi, bugungi o‘rniga ega bo‘lishida katta hissa qo‘shgan, o‘zining serqirra va sharaflari hayot yo‘li bilan yosh mutaxassislariga o‘rnak bo‘la oladigan olimlarimiz bilan bir safda faoliyat olib borayotganligimiz bizni quvontiradi.

Ana shunday insonlardan biri zamonaviy o‘zbek tilshunosligining yetakchi vakillaridan bo‘lgan filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi Zaribbay Do‘simov 80 yoshni qarshilamoqda.

Mehnat faoliyatini maktabda o‘qituvchilikdan boshlab, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzuridagi Til va adabiyot institutining dialektologiya sektorida laborant, ilmiy xodim lavozimlarida davom ettirgan zabardast olimning 1971-yildan keyingi faoliyati universitetimiz bilan bog‘lanadi. Demak, ustozning 55 yillik umri universitetimiz bilan bog‘liqdir. Zaribbay Do‘simov har qanday lavozimda o‘zining rahbarlik salohiyati, rahbar ma‘naviyatiga xos bo‘lgan fazilatlarini namoyon qilib keldi. Uning Xorazm viloyati hokimligida mutaxassislar guruhi rahbari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazining Xorazm viloyati vakili, Xorazm Ma‘mun akademiyasida bo‘lim boshlig‘i, “Milliy tiklanish” demokratik partiyasi Xorazm viloyati rahbari sifatida ham ish olib borgan olimning samarali va serqirra faoliyatining isbotidir.

Shuni alohida ta‘kidlamochimizki, olim qalamiga mansub “Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati”, “Xorazm toponimlari”, “Joy nomlarining siri”, “Toponimika asoslari” kitoblari, shuningdek, bu yil 80 yillik yubiley munosabati bilan nashrga tayyorlangan 3 jildlik “Tanlangan asarlar”i boshqa soha vakillari, umuman, xalqimiz tarixi, milliy ma‘naviyatimiz jonkuyarlari tomonidan alohida e‘tibor va faxr bilan mutolaa qilinadi. Chunki olimning har bir ilmiy ishida xalqimizning teran tarixiy ildizlari, tilimiz boyliklari o‘z aksini topgan. Respublikamiz, xususan, viloyatimiz joy nomlarini tartibga solish, asrab-avaylash, rasmiylashtirishdek murakkab vazifalar ijrosida Zaribbay Do‘simovning xizmatlari beqiyos bo‘lganini bilamiz va hurmat qilamiz.

U uzoq yillar davomida Toshkent va Nukus shaharlarida tashkil etilgan ixtisoslashgan ilmiy kengashlar a‘zosi sifatida ko‘plab nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalariga rasmiy opponentlik qilgan bo‘lsa, o‘z rahbarligida qator fan nomzodlari, falsafa va fan doktorlarini yetkazdi, bugun ham ko‘plab izlanuvchi va mustaqil tadqiqotchilarga ilmiy maslahatchilik qilmoqda. Olim ilmiy rahbarligida shu bugunga qadar 9 nafar fan nomzodi, 14 nafar filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), 3 nafar fan doktori (DSc) yetishtirilgan bo‘lib, ustozning bundan keyingi ilmiy faoliyatida ham muvaffaqiyatlar tilab, hamisha qo‘llab-quvvatlaymiz.

O‘zbek tilshunosligida Zaribbay Do‘simov ilmiy maktabi shakllangani alohida e‘tirof etiladi. Har qanday ilmiy faoliyat maktab yaratish uchun asos bo‘lmasligi, har bir maktabning o‘ziga xos tamoyil va yo‘nalishlari belgilanishi, eng muhimi, umume‘tirofga sazovor bo‘lishi lozimligi, maktab yaratish katta mehnatlar evaziga kelgan katta sharaf ekanini ko‘rsatadi. Ushbu maktab vakillarini Respublikamizning turli go‘shalarida, ta‘limning turli bosqichlarida uchratish mumkin.

Ustoz alloma va zukko inson, milliy ma'naviyatimiz jonkuyari Zaribbay Do'simovni qutlug' sana bilan yana bir bor qutlab, oilaviy baxt, faoliyatida yana-da jo'shqinlik, samaradorlik tilab qolamiz!

USTOZNING MENGA DEGANLARI VA MENING USTOZGA DEGANLARIM

G'ayipov Dilshod Qadambayevich,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

Filologiya va san'at fakulteti

dekani, filologiya fanlari

doktori, professor

1996-yil 15-avgust. Shu kuni biz talabalik baxtiga muyassar bo'ldik. Talabalikka yangi qabul qilingan O'zbek filologiyasi fakulteti talabalari Urganch davlat universiteti bosh binosi 4-qavati 429-xonasiga yig'ilishdi. Auditoriyaga salobatli, qadamlari shaxdam, kulib turgan ustoz, fakultet dekani Zaribbay Do'simov kirib keldilar va bizni tabriklab, o'zi bilan birga kelgan domlarni ham tanishtirdilar. Bizni tabriklab, keyingi jarayonlarda zafarlar tilashdi... Ha, bu voqealar bir umr xotiramizga muhrlanib qolgan.

Darhaqiqat, domla Zaribbay Do'simovni fakultet dekani ekanligini yuqoridagi voqea sabab bilganmiz-u, lekin filologiya fanlari doktori, professor ekanligidan oldinroq xabarimiz bor edi. Ustoz biz Urganch shahridagi Ogahiy nomli litseyda o'qigan paytimizda uchrashuvlarga borar, fan olimpiadasining viloyat bosqichida hakamlar hay'ati raisi sifatida ishtirok qilardilar. Biz domlani dastlab ana shu uchrashuvlardagi jonli muloqotlarda ko'rganmiz, fan olimpiadalaridagi jonbozligiga guvoh bo'lganmiz, rahmatlar aytganmiz.

Ha, domlani ilk ko'rganimizdagi taassurotlar shunday bo'lgan-u, keyinchalik ustozdan bevosita saboq olganmiz. Ustoz Zaribbay Do'simov bizga talabalikning ilk kunlaridanoq "Tilshunoslik nazariyasi" fanidan dars berdilar. Fanning mislsiz kengliklari sari yo'l boshladilar. Fakultet dekani sifatida esa biz talabalarga g'amxo'r bo'ldilar. Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, ustoz yetuk olim bo'lish bilan birga iste'dodli rahbar hamdir. Biz domlanning bu kabi fazilatlariga 30 yildan buyon guvoh bo'lib kelmoqdamiz. Esimda, domla bir yig'ilishda menga qarata: "Biz senga qanot beryapmiz. Osmonga qush kabi parvoz qil, "to'p" etib yerga tushma", – degan edilar. Ana shu o'gitlari doimo qulog'imiz ostida jaranglaydi va bizni hamisha olg'a borishga chorlab turadi. Darhaqiqat, ustoz Zaribbay Do'simov shogirdlarga qush kabi parvoz qilishni nasihat etganlar va o'zi ham ilm osmonida, hayot samosida shahboz yanglig' qanot qoqqanlar. 24 yoshda fan nomzodi bo'lish, 40 yoshda fan doktori bo'lish, ayniqsa, u yillarda hazilakam ish emas edi. Bugunga kelib esa tilshunoslikning dolzarb mavzularida 10 ga yaqin kitoblar, 200 dan ortiq maqolalar yozish, ko'plab fan nomzodlari, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktorlari, fan doktorlari tayyorlash chinakam olimlarga xos fazilatdir. Domla qalamiga mansub "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati", "Xorazm toponimlari", "Изучение лингвистических особенности географических названий", "Jer atamalarining qisqacha tusinderme sozligi", "Ona tilidan ixtisoslashgan maktablar uchun dastur", "Joy nomlarining siri", "Toponomika asoslari", "Umumiy tilshunoslik", "Xorazm onomastikasining shakllanishi va Avesto" kabi kitoblar tilshunoslikning dolzarb masalalariga qaratilgan.

Ustozimiz Zaribbay Do'simov universitetda ilmiy ishlar prorektori, fakultet dekani, kafedra mudiri sifatida ham o'zining tashkilotchilik mahoratini namoyon qilgan. Domla 1992 – 1994-yillarda ilmiy ishlar prorektori vazifasini bajarar ekanlar, Xorazm davlat pedagogika instituti endigina Urganch davlat universitetiga aylantirilgan yillar edi. Universitetni ilmiy salohiyatli mutaxassislar bilan ta'minlash, ilmiy tadqiqot ishlarini kuchaytirish kechiktirib bo'lmas vazifa edi. Domla bu jarayonda faollik ko'rsatganlar va yangi tashkil etilgan

universitetning ilmiy salohiyatini oshirishda fizika-matematika fanlari doktori, akademik, rektor Azimboy Sa'dullayevga yaqindan yordam berganlar.

Ustozning fakultet dekani sifatidagi faoliyati ham diqqatga sazovor. Fakultetning moddiy-texnik bazasini kuchaytirish, sohaga ilmiy salohiyatli mutaxassislarni jalb qilish, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlari e'tirofqa loyiqdir. Bugungi kunda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakultetida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilarning aksariyati ustozdan bevosita saboq olgan, domla qo'llab-quvvatlab ilm yo'liga, pedagogik faoliyatga undagan mutaxassislardir.

Domlanning hayot yo'llariga nazar tashlar ekanmiz, ilmga baxshida umr sohibi degimiz keladi. Darhaqiqat, ilm yo'lidagi bu jonbozlik hozir ham davom etib kelmoqda. Bugungi kunda Urganch davlat universitetining respublikada o'z obro' va nufuziga, Filologiya va san'at fakultetining ta'lim dargohimizda munosib o'ringa ega bo'lishida Zarifboy Do'simovning xizmatlari katta. Ustoz universitet va fakultet kengashining faxriy a'zosi sifatida purma'no maslahatlari bilan jamoada obro' qozongan. Ustoz ish jarayonida menga ko'p maslahatlar bergan. Bugun ustozning 80 yillik to'yi arafasida ba'zi takliflarni aytmoqni joiz deb bildim.

Bizning fakultetda faoliyat yuritgan faxriy ustozlarda yaxshi bir an'ana bor. Bu - memuar yozish. Filologiya fanlari doktori, professor H. Abdullayev ham esdaliklar yozishga niyatlandilar-u, afsuski, hayot unga vafo qilmadi. Yana bir ustozimiz filologiya fanlari doktori, professor S. Ro'zimboyev "Shalola" nomli memuar asar yozgandilar. Bu kitobni qo'lyozma holida dastlab men va taniqli yozuvchi, jurnalist Shuhrat Matkarim o'qigan edik. S. Ro'zimboyev bu kitobni juda katta ishtiyoq bilan yozdilar. Hayot saboqlari, ko'rgan-kechirganlarini kitobxonlarga taqdim etdilar. Hech kimni ayab o'tirmadilar (bir ikki shaxslarni e'tiborga olmagan). Ba'zi bir kimsalarning asl qiyofasini ko'rsatib berganlar. Umuman, bu kitob hayot haqiqatlari aks etgan juda yaxshi memuar asar bo'lgan.

Ustoz, siz ham memuar yozsangiz. Ha, bunda hayot yo'lingizning bor qiyofasi aks etsa. Jumladan, ilmiy dalillarga boy ma'ruza mashg'ulotlari olib borganingiz, bir darsni o'tmasdan qoldirish Vatanga xiyonat deb bilganingiz haqida yozsangiz. Shuningdek, Davlat attestatsiya sinovlaridagi adolatparvarligingiz haqida. Bitiruv-malakaviy ishlarga, magistrlik dissertatsiyalariga qo'ygan talablaringiz xususida. Mavzular takrorlanishi, ko'chirmakashlikni xiyonat, deb bilganlaringiz to'g'risida bugungi kitobxonga dil so'zlaringizni bitsangiz nur ustiga a'lo nur bo'lardi. Ayniqsa, dissertatsiyalar himoyasi borasidagi fidoyiligingizni, ilm yo'lidagi jasoringizni bugungi yoshlar bilishlari shart. Shuningdek, tinmasdan ilmiy ijod bilan mashg'ul bo'lganingizni tadqiqotchilar o'zlariga o'rnak qilib olishlari kerak. Umuman, faqat adolat bilan ish yuritganingizni, vatanparvarlikni shior qilganingizni barcha bilishi va bugungi yosh avlod anglashi zarur.

Ustoz sizdan go'zal bir memuar asar kutamiz.

Domla, bu yil nishonlanadigan tabarruk 80 yoshingiz muborak bo'lsin. Shu munosabat bilan sizga yana ham sermazmun umr, tani sihatlik, ijodiy parvozlar tilaymiz.

ILM VA FIDOYILIK TIMSOLI

Mahmudov Nizomiddin Mamadaliyevich,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti direktori,
filologiya fanlari doktori, professor

Har bir inson o'z umrini mazmunli hayotga, ezgu ishlarga va jamiyat ravnaqiga bag'ishlashga intiladi. Odamzodga berilgan eng ulug' ne'matlardan biri bu sharafliligi va mazmunli umrdir. Kimdir shifokor, kimdir hunarmand, kimdir tadbirkor, yana kimdir ilm yo'lida xizmat qilib, xalq e'tiboriga sazovor bo'ladi. Zero, ilmli inson hech qachon xor bo'lmaydi. Ilm ahli doimo hurmat topadi, qadrlanadi va jamiyat taraqqiyotining tayanchiga aylanadi.

Xorazm zamini azal-azaldan ilm-u ma'rifat beshigi bo'lib kelgan. Bu muborak diyorda ko'plab buyuk allomalar, zabardast olimlar yashab, ijod qilgan va o'z nomini jahon ilm-fani

tarixiga muhrlagan. Ana shunday ulug' ajdodlarimizning munosib davomchilaridan biri, o'z sohasining yetuk bilimdoni, kamtarin va samimiy inson, professor Zaribbay Do'simov bugun qutlug' 80 yoshni qarshi olmoqda.

Bu sana nafaqat ustozning oila a'zolari, yaqinlari va shogirdlari, balki butun ilm-fan ahli uchun quvonchli va sharaflı voqeadir. Men Zaribbay aka bilan ko'p yillardan buyon yaqin muloqotda bo'lib kelaman. Uni nafaqat hamkasb, balki chin do'st, samimiy suhbatdosh va fikrdosh inson sifatida qadrlayman.

Xorazmga har safar tashrif buyurganimda, ilmlı insonlar bilan suhbatlashishga, ularning fikr-mulohazalarini tinglashga intilaman. Ana shunday uchrashuvlarda Zaribbay akaning teran tafakkuri, qat'iyati va samimiyligi meni doimo hayratga solgan. U har qanday ishga kirishsa, uni mukammal yakunlamaguncha to'xtamaydi. Har bir fikrida hayotiy haqiqat, chuqur ma'no va tajriba mujassam. Yuzidagi samimiy tabassum esa uning insoniy fazilatlarini yanada yorqin namoyon etadi.

Professor Zaribbay Do'simovning rahbarlik salohiyati, pedagogik mahorati, oiladagi otalik mas'uliyati va jamoatchilikdagi faolligi alohida e'tirofga loyiqdir. Ayniqsa, yoshlarni kasb tanlashga yo'naltirish, ularning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, ma'naviy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirish borasidagi xizmatlari tahsinga sazovordir. Bu esa uning nafaqat yetuk olim, balki haqiqiy ustoz va fidoyi ma'rifatparvar ekanini ko'rsatadi.

Biz tez-tez bugungi yosh avlod tarbiyasi, milliy qadriyatlar, til va madaniyat masalalari, shuningdek, Prezidentimiz tomonidan ilgari surilayotgan bunyodkor g'oyalar istiqboli haqida fikr almashib turamiz. Bu suhbatlarda Zaribbay akaning davlat va jamiyat ravnaqi uchun qayg'uradigan, uzoqni ko'ra biladigan ziyoli inson ekaniga yana bir bor amin bo'laman.

U o'qituvchilikdan professorlikkacha bo'lgan sermashaqqat, ammo sharaflı yo'lni bosib o'tdi. Bu yo'lda u mehribon va talabchan ustoz, qat'iyatli olim, qobiliyatli rahbar, oilaparvar ota va faol jamoatchi sifatida o'zining yorqin qirralarini namoyon etdi.

Professor Zaribbay Do'simov, ayniqsa, Xorazm toponimlari, joy nomlari tarixi va etimologiyasi, voha shevalari, ekologiyasi hamda qadimiy xorazmiy til elementlarini tadqiq etish borasida ulkan ilmiy maktab yaratdi. U maktablar va oliy ta'lim muassasalari uchun dasturlar tayyorlash, joy nomlari bo'yicha qo'llanmalar va lug'atlar yaratish, geografik nomlarning imlosi va toponimik tadqiqotlar metodologiyasini ishlab chiqishda katta hissa qo'shdi.

Olimning eng muhim ilmiy yutuqlaridan biri XIV asrgacha iste'molda bo'lgan xorazmiy til elementlarini qadimiy yozma manbalar, xususan, "Avesto" hamda Xorazm shevalari asosida aniqlab, ularning ma'nolarini ilmiy asosda sharhlaganidir. Bu esa nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi. Uning "Xorazm toponimlari", "Toponimika asoslari", "Joy nomlarining siri" kabi monografiyalari, "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati", "O'zbek tili" singari qo'llanmalari ilmiy jamoatchilik tomonidan yuksak baholangan. Shuningdek, yuzlab ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari orqali u o'zbek tilshunosligi va toponimika fanining rivojiga munosib hissa qo'shib kelmoqda.

Bugun professor Zaribbay Do'simov nafaqat yirik olim, balki ajoyib rahbar, talabchan ustoz, samimiy inson va el-yurt hurmatiga sazovor ziyoli sifatida e'tirof etiladi. Shu qutlug' ayyomda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti jamoasi nomidan hamda shaxsan o'z nomimdan professor Zaribbay Do'simovga mustahkam sog'liq, uzoq umr, xush kayfiyat, oilaviy baxt-saodat, farzandlari kamoli va ilmiy-pedagogik faoliyatida yanada ulkan muvaffaqiyatlar tilayman.

Tabarruk 80 yosh muborak bo'lsin!

Siz yaratgan ilmiy maktab, boy meros va ezgu an'analar kelajak avlodlarga hamisha nur sohib turaversin. Ilm-fan ravnaqi yo'lida yana ko'p yillar samarali faoliyat olib borishingizni tilab qolamiz. Sizga sihat-salomatlik, xotirjamlik va bardavom ijodiy parvoz yor bo'lsin!

**PROFESSOR ZARIBBOY DO'SIMOVNING XORAZM ONOMASTIKA
MAKTABI VA O'ZBEK TOPONIMIKA ILMI TARAQQIYOTIDAGI O'RNI**

Primov Azamat Iskandarovich,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasini mudiri,

filologiya fanlari doktori, professor,

Turon FA akademigi

O'razboyev Abdulla Durdibayevich,

Urganch Ranch texnologiya

universiteti professori,

filologiya fanlari doktori

O'zbek tilshunosligida onomastika sohasining shakllanishi, xususan, toponimika yo'nalishining mustaqil fan tarmog'i sifatida tizimli tadqiq etilishi bevosita filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi Zaribboy Do'simov nomi bilan uzviy bog'liqdir. Olimning yarim asrdan ziyod vaqt mobaynida olib borgan sermahsul tadqiqotlari o'zbek va, umuman, turkiy xalqlar onomastik merosini ilmiy muomalaga kiritish hamda uni jahon turkologiyasi va sharqshunosligi miqyosida e'tirof etilgan muhim tadqiqot yo'nalishiga aylantirishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Olimning "Xorazm toponimiyasining tarixiy-lisoniy tahlili" mavzusidagi monografik tadqiqotining o'zbek ilm-fanidagi fundamental ahamiyati bugungi kun nuqtayi nazaridan ahamiyatli hisoblanadi. Mazkur tadqiqot sobiq Ittifoq miqyosida, xususan, O'zbekistonda toponimika sohasi bo'yicha tizimli izlanishlar endigina shakllanish bosqichini o'tayotgan hamda ushbu yo'nalish mutaxassislari sanoqli bo'lgan bir davrda maydonga keldi. Soha rivojining ilk pallasida amalga oshirilgan izlanishlar qatorida T.Nafasov (1968), S.Qorayev (1969), Z.Do'simov (1970), M.Qodirova (1970), T.Rahmatov (1973), S.G'ubayeva (1973), Y.Xo'jamberdiyev (1974), J.Latipov (1975), X.Oxunov (1978), S.Naimov (1984) kabi olimlarning nomzodlik dissertatsiyalarini qayd etish lozim. Aynan shunday murakkab ilmiy muhitda Z.Do'simov tomonidan Xorazm vohasi joy nomlarining keng ko'lamli, tizimli va doktorlik darajasidagi monografik tadqiqotining amalga oshirilishi o'zbek tilshunosligida o'ziga xos ilmiy yangilik hamda jiddiy qadam bo'ldi.

Olimning serqirra ilmiy faoliyati faqatgina mazkur yirik tadqiqot bilan chegaralanib qolmaydi. U yarim asrdan ziyod vaqt mobaynida onomastikaning antroponimika, etnonimika, kosmonimika, gidronimika kabi turli tarmoqlarini, shuningdek, dialektologiya va til tarixi masalalarini o'zaro uzviylikda o'rganib, o'zbek tilshunosligida o'ziga xos yaxlit nazariy tizim yaratishga munosib hissa qo'shdi. Professor Z.Do'simov asos solgan Xorazm onomastika ilmiy maktabi bugungi kunda respublikamizdan tashqari, butun turkiy dunyo tilshunoslari tomonidan e'tirof etilgan yetakchi ilmiy markazlardan biriga aylangan.

Zaribboy Do'simov 1946-yil 20-may kuni Xorazm viloyati Mang'it tumani (hozirgi Qoraqalpog'iston Respublikasi Amudaryo tumani) Qilichboy qishlog'idagi ziyolilar oilasida tavallud topdi. Boshlang'ich va o'rta ta'limni tug'ilgan qishlog'idagi maktabda (hozirgi Amudaryo tumanidagi 15-sonli umumta'lim maktabi) muvaffaqiyatli tugatib, 1966-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining (hozirgi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti) filologiya fakultetiga qabul qilindi.

Toshkentdagi tahsil yillari yosh tadqiqotchining ilmiy salohiyati hamda metodologik qarashlari shakllanishida muhim bosqich vazifasini o'tadi. Mazkur davrda u o'z davrining yirik ilm-fan namoyandalari – Solih Usmonov, Maqsud Shayxzoda, Natan Mallayev, Yahyo G'ulomov kabi yetakchi mutaxassislardan saboq oldi. Qayd etish lozimki, ushbu olimlarning har biri o'zbek filologiyasi va tarixshunosligining yirik vakillari bo'lib, xususan, S.Usmonov tilshunoslik nazariyasi, M.Shayxzoda mumtoz adabiyotshunoslik, N.Mallayev adabiyot tarixi,

Y.G'ulomov esa O'zbekiston tarixshunosligi yo'nalishlarining yetuk mutaxassislari sanalardi. Bunday yuksak ilmiy muhitda ta'lim olishi tadqiqotchining ilmiy dunyoqarashini kengaytirib, uning kelgusi izlanishlari uchun mustahkam nazariy-metodologik asos yaratdi.

Oliy o'quv yurtidagi tahsil yillaridayoq tadqiqotchining ilmiy qiziqishlari Xorazm vohasi joy nomlarini o'rganishga qaratilgan edi. Uning ushbu yo'nalishdagi maqsadli izlanishlari O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutining dialektologiya sektorida yetakchi turkiyshunos olim Ahmad Ishayev rahbarligida o'zining mantiqiy davomini topdi. Toshkent davlat pedagogika institutini tamomlagach, qisqa muddat o'z tug'ilib o'sgan tumanidagi 18-umumta'lim maktabida pedagogik faoliyat olib borgan yosh mutaxassis 1968-yildan e'tiboran mazkur ilmiy-tadqiqot institutida dastlab laborant, so'ngra ilmiy xodim lavozimlarida ish boshladi.

Til va adabiyot institutidagi faoliyati (1968–1971-yillar) Z.Do'simovning mustaqil tadqiqotchi sifatida shakllanishida muhim bosqich bo'lib xizmat qildi. Sektor mudiri A.Ishayev izlanuvchining tarixiy leksikologiya, xususan, toponimika yo'nalishidagi ilmiy layoqatini e'tiborga olib, unga metodologik ko'rsatmalar berdi hamda tizimli ravishda ilmiy rahnamolik qildi. Ushbu izlanishlar natijasida Z.Do'simov 1970-yilda A.Ishayev ilmiy rahbarligida “Shimoliy Xorazm toponimlari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Tadqiqotchining 24 yoshida bunday murakkab ilmiy muammoni hal etib, filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olishi uning yuksak ilmiy salohiyati, mustaqil tahliliy tafakkuri hamda chuqur nazariy tayyorgarligini ko'rsatuvchi muhim omildir.

Z.Do'simovning nomzodlik dissertatsiyasi o'zbek toponimikasiga qo'shilgan muhim ilmiy hissalar sirasiga kiradi. Mazkur tadqiqotda Shimoliy Xorazm hududi onomastik birliklari ilk bor tizimli ravishda jamlanib, fonetik, leksik-semantik hamda etimologik jihatdan kompleks tahlil etilgan. Tadqiqotning asosiy xulosalari va ilmiy natijalari respublikaning yetakchi jurnallari, xususan, “O'zbek tili va adabiyoti”, “Fan va turmush” kabi nashrlarda e'lon qilinib, mutaxassislardan tomonidan ijobiy baholangan.

1971-yilning sentyabr oyidan e'tiboran olimning ilmiy-pedagogik faoliyati bevosita Xorazm davlat pedagogika instituti (1992-yildan Urganch davlat universiteti) bilan uzviy bog'liq holda kechdi. Z.Do'simov mazkur oliy ta'lim muassasasida oltmish yildan ziyod vaqt mobaynida katta o'qituvchi, dekan o'rinbosari, kafedra mudiri, fakultet dekani hamda ilmiy ishlar va aspirantura bo'yicha prorektor kabi mas'ul lavozimlarda faoliyat olib bordi. Olim o'zining chuqur ilmiy salohiyati, tashkilotchilik qobiliyati va yuksak kasbiy mas'uliyati tufayli ilmiy-pedagogik jamoatchilik hamda shogirdlari orasida munosib e'tibor qozondi.

Professor Z.Do'simov o'zining ilmiy-pedagogik faoliyatini faol jamoatchilik ishlari bilan uzviy olib borgan. Xususan, olim Xorazm viloyati hokimligi huzuridagi mutaxassislardan guruhi rahbari (1992–1994), O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazining Xorazm viloyati bo'yicha vakili (1994–1996), Xorazm Ma'mun akademiyasi bo'lim mudiri (2002–2004) hamda O'zbekiston “Milliy tiklanish” demokratik partiyasi Xorazm viloyat kengashi raisi kabi qator mas'ul lavozimlarda samarali mehnat qilib, davlat va jamiyat boshqaruvida munosib ishtirok etdi. Mazkur ko'p qirrali faoliyat olimning nafaqat yirik tadqiqotchi, balki yuksak salohiyatli tashkilotchi va mas'uliyatli jamoat arbobi sifatidagi qiyofasini ham to'la namoyon etadi.

Olimning ilmiy merosida 1986-yilda himoya qilingan “Xorazm toponimiyasining tarixiy-lisoniy tahlili” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi markaziy o'rin tutadi. Mazkur tadqiqot O'zbekistonda toponimika yo'nalishi bo'yicha himoya qilingan ilk doktorlik dissertatsiyasi bo'lib, o'zbek onomastikasida o'ziga xos nazariy maktabning yuzaga kelishida mustahkam asos vazifasini o'tadi. Olimning ilm-fan taraqqiyotidagi xizmatlari e'tirof etilib, unga 1993-yilda professor ilmiy unvoni, 1995-yilda esa “Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi” faxriy unvoni berildi.

Z.Do'simovning doktorlik tadqiqoti Xorazm vohasining tarixiy-lisoniy xaritasini qayta tiklashga xizmat qiluvchi yirik fundamental yondashuv ekanligi bilan xarakterlanadi. Olim

mazkur ishida bir qator konseptual ilmiy xulosalarni asoslab berdi: birinchidan, Xorazm toponimik tizimi shakllanishida qadimgi hind-yevropa tillarining o'rne va ularning turkiy qatlam bilan o'zaro munosabati chuqur ilmiy tahlil etildi; ikkinchidan, nominatsiya jarayoni faqat lisoniy omillar emas, tarixiy, etnografik va arxeologik jarayonlar hosilasi ekanligi dalillandi; uchinchidan, fanda "aholi o'zidan oldingi toponimik tizimni to'liq inkor etmay, balki uni yangicha talqin va transformatsiyada qabul qiladi" degan muhim nazariy qarash ilgari surildi.

Tadqiqotning manbaviy asosi o'z ko'lamiga ko'ra nihoyatda boy bo'lib, u muallif tomonidan 1966–1980-yillar mobaynida olib borilgan dala izlanishlari natijasida to'plangan, yigirma besh mingdan ziyod onomastik birlikni qamrab olgan shaxsiy ilmiy kartotekaga tayanadi. Mazkur ma'lumotlar bazasi Xiva xonligi arxivi hujjatlari, folklor namunalari hamda bevosita ekspeditsiyalarda jonli xalq tilidan yozib olingan faktik materiallar asosida shakllantirilgan. Bitta tadqiqotchi tomonidan bu darajadagi ulkan onomastik bazaning yaratilishi va uning ilmiy muomalaga kiritilishi o'z davri tilshunosligining muhim ilmiy-amaliy natijalaridan biri sifatida baholanadi.

Ma'lumki, sovet davri toponimikasi muayyan darajada mafkuraviy maqsadlarga xizmat qilgan. Xususan, K.V.Demyanov va V.G.Rijenko kabi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, sobiq Ittifoq hududida amalga oshirilgan ommaviy qayta nomlash jarayonlari yangi sun'iy ramziy makonni shakllantirishga yo'naltirilgan edi. Z.Do'simov esa o'z izlanishlarida mavjud siyosiy konyunkturadan xoli ravishda, asosiy e'tiborni joy nomlarining qadimiy tarixiy-etimologik ildizlariga hamda ularning til taraqqiyotidagi obyektiv o'rnini o'rganishga qaratdi. Mazkur yondashuv olimning ilmiy xolisligi va tadqiqotchilik pozitsiyasining qat'iyligini namoyon etadi.

Olimning doktorlik dissertatsiyasi tor ma'nodagi lisoniy tahlil doirasidan chetga chiqib, mintaqa tarixi, madaniyati va til taraqqiyotini o'zida aks ettirgan kompleks ilmiy manba darajasiga ko'tarilgan. Tadqiqot muqaddimasidayoq muallif Xorazm toponimiyasini o'rganishda manbashunoslik bazasining muhim o'rin tutishini nazariy jihatdan asoslab beradi. Ishda Markaziy Osiyo hududiy nomlariga oid faktik materiallar qadimgi turkiy bitiklardan boshlab, IX–XIII asrlarda yashab ijod etgan Ibn Xurdodbeh, Al-Ya'qubiy, Ibn Havqal, Al-Idrisiy, Al-Maqdisiy, Yoqut Hamaviy singari arab sayyohlari va geograflarining asarlari, shuningdek, Mahmud Koshg'ariy, Muhammad Narshaxiy, Abu Rayhon Beruniy, Rashiddin, Zahiriddin Muhammad Bobur, Munis va Ogahiy kabi yirik mutafakkir hamda tarixnavislarning ilmiy merosi asosida qiyosiy-tarixiy jihatdan atroflicha tahlilga tortilgan.

Mazkur dissertatsiya tadqiqoti jahon va sobiq Ittifoq toponimikasi nazariy hamda metodologik jihatdan izchil rivojlanish bosqichiga ko'tarilgan bir davrda amalga oshirildi. Z.Do'simov o'z izlanishlarida A.P.Dulzon, E.M.Murzayev, V.N.Toporov, O.N.Trubachev, B.A.Serebrennikov, V.A.Nikonov, A.V.Superanskaya, N.A.Baskakov singari yirik olimlar tomonidan yaratilgan fundamental nazariy asoslarga tayandi. Shu bilan birga, tadqiqotchi turkiy xalqlar onomastikasini o'rgangan A.Abdrahmanov, S.Otaniyozov, G.F.Sattarov kabi yetakchi mutaxassislarning ilmiy yondashuvlarini Xorazm vohasi materialiga muvaffaqiyatli tatbiq etdi. Bunday keng qamrovli metodologik baza tadqiqot natijalarining xalqaro ilmiy doiralarda e'tirof etilishiga mustahkam asos bo'lib xizmat qildi.

Olim o'zbek toponimikasi oldiga faqatgina joy nomlarini unifikatsiya qilish, hududiy qonuniyatlarni aniqlash va tarixiy-etimologik tahlilini amalga oshirish kabi dolzarb masalalarni qat'iy qo'ydi hamda o'z tadqiqotida ushbu vazifalarni kompleks hal etishga erishdi. Mazkur nazariy-amaliy muammolarning tizimli ravishda tadqiq qilinishi o'zbek toponimikasining mustaqil filologik fan tarmog'i sifatida to'laqonli shakllanishida muhim omil bo'ldi.

Do'simov doktorlik tadqiqotining birinchi bobi Xorazm toponimiyasining stratigrafiyasiga, ya'ni nomlarning tarixiy qatlamlariga bag'ishlangan. Muallif Xorazm vohasini bejiz tarixchi va arxeolog S.P.Tolstov iborasi bilan "O'rta Osiyo Misri" deb atamaydi. Amudaryo qirg'oqlarida shakllangan Xorazm davlatchiligi insoniyat madaniyatining eng qadimiy o'choqlaridan biri bo'lib, uning toponimik tizimi ming yilliklar mobaynida turli etnik qatlamlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelgandir.

Olimning ilmiy mushohadalariga ko'ra, Xorazm toponimiyasi murakkab diaxronik tizim bo'lib, uni asosiy qatlamlar bo'yicha tahlil qilish lozim. Dissertatsiyada qadimgi xorazmiylar tilining eron tillarining shimoliy guruhiga yaqin bo'lganligi va bu til izlarining eng arxaik toponimlarda saqlanib qolganligi qiyosiy-etimologik usullar yordamida ilmiy asoslangan. Muallifning mustaqil kuzatuvlari shunga olib keldiki, hatto XIII–XIV asrlarga qadar voha hududining ayrim qismlarida eski xorazmiy tilining yashovchanligi toponimik nominatsiyada o'z aksini topib turgan.

Turkiy qabilalarning vohaga kirib kelishi va muqim joylashishi natijasida yuzaga kelgan lisoniy transformatsiyalar hudud toponimiyasida yangi nominativ modellarning shakllanishiga olib keldi. Professor Z.Do'simov mazkur jarayonni ikki farqli sivilizatsiyaning o'ziga xos toponimik sintezi sifatida talqin etadi. Ushbu metodologik yondashuv Markaziy Osiyo lisoniy tarixini tillarning o'zaro uzviy ta'siri hamda integratsiyalashuv jarayoni sifatida baholash imkonini berishi va muayyan hududda bir tilning ikkinchisi tomonidan batamom siqib chiqarilishi haqidagi an'anaviy qarashlarni rad etishi bilan g'oyat muhim nazariy qimmatga ega.

Z.Do'simov Xorazm toponimiyasidagi kat, kas, qal'a, vara, pur kabi toponimik indikatorlarni tahlil etish asnosida muayyan tarixiy davrlarni o'zaro ajratib turuvchi xronologik markerlar sifatida xarakterlaydi. Ushbu yondashuv onomastikada konseptual yangilik bo'lib, u geografik nomlarni qat'iy tarixiy davriylik tamoyili asosida tasniflash hamda davrlashtirish mezonini yaratdi.

Tadqiqotda vara komponentining etimologik o'zagi bevosita "Avesto" yozma yodgorligi davriga taalluqli ekanligi hamda uning qadimiy va lisoniy-tarixiy jihatdan barqaror indikator sifatidagi o'rni asoslab berildi. Etimologik nuqtayi nazardan vara formanti "qal'a", "qo'ra", "yopiq joy" kabi sememalarni ifodalab, qadimgi eroniy tillar arealida faol qo'llanilgan. Z.Do'simov Varaxsha, Vardonze, Varzi singari onomastik birliklar tarkibidagi var unsurini ham qadimgi eroniy tillardagi ayni shu "qal'a", "devor", "to'g'on" ma'nolari bilan ilmiy asosda izohlaydi.

Professor Z.Do'simovning mazkur nazariy qarashlari keyingi davr etimologik tadqiqotlari natijasida o'zining to'laqonli tasdig'ini topdi. Xususan, V.S.Rastorguyeva va D.I.Edelman tomonidan amalga oshirilgan fundamental etimologik tadqiqotlar shuni dalillaydiki, var o'zagining shakllanishida bitta emas, balki ikkita mustaqil, biroq funksional jihatdan o'zaro yaqin bo'lgan o'zaklar ishtirok etgan: birinchisi, *bar- ("ko'tarmoq", "tashimoq", "saqlamoq"); ikkinchisi, *uar- ("o'ramoq", "yopmoq", "himoya qilmoq"). "Eroniy tillarning etimologik lug'ati"da keltirilgan lisoniy dalillarga ko'ra, qadimgi eroniy tillarda idish, bino yoki saqlash joyini ifodalash jarayonida *bar- va *var- o'zaklari o'zaro qorishib (kontaminatsiya hodisasiga uchrab) ketgan.

Sug'd tilidagi 'nβ'r (anbar – ombor, saqlash joyi; eski o'zbek tilida anbor) leksemasi ham asosi e'tiboriga ko'ra *ham-bara- ("yig'ish joyi") formasiga borib taqaladi. Demak, toponimiya tarkibidagi var formanti "devor" ma'nosidan tashqari, "zaxira saqlanadigan himoyalangan makon" (ombor / qal'a) tushunchasini ham anglatgan. H.W.Beyli tadqiqotlariga ko'ra, "Avesto"da tilga olingan Yima (Jamshid) qurdirgan Vara oddiy qo'ra emas, olamni halokatdan asrovchi "yopiq makon" yoxud "qo'rg'on" vazifasini o'tagan. Shu nuqtayi nazardan, toponimik indikator bo'lmish var ikki qadimiy o'zakning tarixiy sintezi sifatida baholanadi: u bir tomondan "o'ramoq, ihota qilmoq" ma'nosi asosida qal'a devorlarini ifodalasa, ikkinchi tomondan "saqlamoq, ko'tarmoq" semantikasi orqali shaharning "ombor" va "panohgoh" sifatidagi ijtimoiy-mudofaa funksiyasini namoyon etadi.

Tarixiy yozma manbalar va etimologik lug'atlar tahlili ko'plab toponimlar tarkibidagi arxaik kas elementi tarixiy taraqqiyot jarayonida fonetik transformatsiyaga uchrab, kat variantiga o'tganligini tasdiqlaydi. Mazkur indikator tarqalgan areal ko'lamining Markaziy Osiyo chegaralaridan tashqariga chiqib, Sibir hamda Kavkaz hududlarigacha yetib borishi professor Z.Do'simovning qiyosiy-jug'rofiy qamrovi nihoyatda keng bo'lganligini dalillovchi muhim omildir. Nufuzli etimologik lug'atlarda kaθ- formanti "shahar", "qo'rg'on" ma'nolarida talqin

qilinib, ushbu birlikning asosan sug'd va xorazmiy tillari uchun xos xususiyat ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Etimologik rekonstruksiyalarga muvofiq, hozirgi o'zbek, fors va tojik tillarida faol qo'llanuvchi goh (gāh) leksemasi etimologik jihatdan qadimgi eroniy *gātu- / *gāθu-praformasiga borib taqaladi. Tarixiy manbalarda mazkur birlik "Avesto" tilida gātu- ("o'rin", "joy", "taxt"), qadimgi fors tilida gāθu- ("makon", "taxt") hamda o'rta fors (pahlaviy) tilida gāh ("taxt", "vaqt", "joy") shakllarida qayd etilgan. Lisoniy-semantik va kognitiv nuqtayi nazardan ushbu o'zak dastlab "qadam tashlamoq", "yurmoq" sememasini ifodalovchi fe'l negizidan hosil qilingan bo'lib, ibtidoiy bosqichda "qadam qo'yiladigan joy" yoxud "to'xtash makoni" kabi tushunchalarni ifodalagan.

Sharqiy eroniy substrat sifatida Markaziy Osiyoning qadimgi toponimik landshaftida kat (kaθ/kand) formanti ustuvor ahamiyat kasb etgan. Mazkur leksema sug'd tilida kaθ – "shahar", "devor bilan o'ralgan qishloq", "uy" kabi sememalarni ifodalagan. Arab istilosi hamda muayyan lisoniy taraqqiyot natijasida sug'dcha kat birligi ko'p o'rinlarda fonetik transformatsiyaga uchrab, kas shakliga o'tgan (masalan, Kasbi toponimi yoxud Xorazmning qadimgi poytaxti Kos / Kot nomlanishlari).

V.I.Abayev va D.I.Edelman tomonidan taqdim etilgan ilmiy xulosalarga ko'ra, kat leksemasi etimologik jihatdan qadimgi eroniy *kan- ("qazimoq") fe'li negizidan hosil qilingan bo'lib, "xandaq bilan o'ralgan joy" tushunchasini anglatgan hamda bevosita "Avesto" yodgorligida qayd etilgan kata- ("yerto'la", "uy") so'zi bilan genetik aloqadordir.

Toponimik stratigrafiya nuqtayi nazaridan goh va kat formantlari o'rtasida o'ziga xos tarixiy-lisoniy qonuniyat kuzatiladi: agar kat – sharqiy eroniy (sug'd, xorazmiy) sivilizatsiyasining shaharsozlikka oid (urbanistik) atamasi sanalsa, goh g'arbiy eroniy madaniyatiga xos bo'lgan makon indikatoridir. Islomgacha bo'lgan davrda bino qilingan shaharlar nomlanishi asosan -kat formanti (Bunkat, Axsikat) yordamida shakllangan bo'lsa, keyingi davrlarda (IX–X asrlardan so'ng) fors tili nufuzining ortishi va lisoniy ta'siri natijasida yangi joy nomlari ko'pincha -goh affiksi vositasida yasala boshlagan.

Professor Z.Do'simov ilmiy izlanishlarining mazkur xususiyatlari toponimikani tor lisoniy tahlillar doirasidan olib chiqib, uni tarix, arxeologiya hamda etnografiya fanlari bilan uzviy bog'langan kompleks yo'nalish maqomiga ko'tardi. Tadqiqotchi tomonidan tahlilga tortilgan har bir toponimik indikator Xorazm vohasining qadimgi Sharq va G'arb sivilizatsiyalari tutashuvdagi tarixiy o'rnini ochib beruvchi muhim lisoniy vosita vazifasini o'taydi. Olim qo'llagan bu kabi kompleks yondashuv bugungi kunda tilshunoslikning zamonaviy tarmoqlari sanalgan antropolingvistika va lingvokulturologiya yo'nalishlari uchun ham mustahkam metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Professor Z.Do'simov Xorazm toponimik tizimining shakllanishini bir necha xronologik qatlamga ajratadi va ularning har biri muayyan indikatorning ustuvorligi bilan xarakterlanadi. Olim tomonidan pur bosqichi deb nomlangan eng qadimiy davrda Xorazm (Dorezm), Jayhun, Varag'dex, Pil, Gavxur kabi asos toponimlar yuzaga kelgan. Xorazm toponimining qadimiyligi ko'p sonli tarixiy manbalar orqali tasdiqlangan. Mazkur nom "Avesto"da Hvairizem, vavilon yozuvlarida Humarizma, qadimgi fors tilida esa Uvarazm shakllarida uchrashi uning ming yilliklar osha bizgacha yetib kelganidan dalolat beradi. Mazkur toponimning ma'nosi va kelib chiqishi bo'yicha ilmiy doiralarda bir necha asosiy qarashlar mavjud. Birinchi yondashuv jug'rofiy talqin: H.Klippert va M.Lerx Xorazmni "past tekislik yer" deb izohlasalar, E.Bürnouf va Ed.Saxau kabi sharqshunoslar "unumdor yer" ma'nosini ilgari surishgan. Ikkinchi yondashuv kosmik-mifologik talqin: P.S.Savelyev toponimni Hvar – "Quyosh" so'zi bilan bog'lab, Xorazmni "Quyoshli o'lka" deb atadi. Uchinchi yondashuv etnonimik va xurritshunoslik konsepsiyasi: S.P.Tolstov mazkur nomni Old Osiyodagi qadimiy Mitanni davlatining asoschilari bo'lgan xurrit qabilalari bilan bog'laydi. Olimning fikricha, Xorazm – Xvarri-zem, ya'ni xurritlar mamlakati demakdir.

Xorazm toponimlarining kas bosqichida xorazmiy tilining o'ziga xos fonetik qonuniyatlari namoyon bo'ladi. Xususan, eroniy tillardagi t tovushining Xorazm toponimiyasida s tovushiga muvofiq kelishi kuzatiladi: kas (kat), xušmisan (xušmitan) kabi fonetik mosliklar mazkur davr toponimlari uchun xosdir.

Do'simovning katta ilmiy yutuqlaridan biri Xorazm shevalari va osetin tili o'rtasidagi leksik mushtaraklikni aniqlashi va buni as hamda alan qabilalarining tarixiy ko'chishlari bilan ilmiy asoslab berishidir. Buyuk ossetinshunos V.I.Abayev ta'kidlaganidek, osetin tilidagi æxsæn (o'rta) yoki æxsær (kuch) kabi leksemalar bilan qiyoslash mintaqaviy etnik aloqalarni tasdiqlaydi. Osetin tilidagi nyxas (maslahat joyi, yig'ingoh) elementi Xorazm toponimlaridagi xas komponenti bilan (masalan, Zinaxas toponimida) semantik jihatdan to'liq mos keladi.

Do'simovning yana bir ulkan ilmiy kashfiyoti Xiva toponimining etimologik talqini bo'ldi. Olimning fikricha, Xiva nomi osetin tilidagi xæu (qishloq, qo'nimgoh) so'zi bilan bog'liq bo'lib, dastlab Hiua + ak, ya'ni "kichik qishloq" ma'nosini anglatgan. V.I.Abayev osetincha xæu so'zining qadimgi o'rta fors tilidagi kauda- (o'ralgan joy) bilan aloqasini alohida qayd etadi. Mana shunday qiyosiy-tarixiy tahlil orqali olim oddiy joy nomi ortida butun bir mintaqaviy aloqalar tarixini ochib bera oldi.

Bu davrda sug'd tilining mintaqaviy ta'siri kuchayib, -kant/-kat (shahar, qazilgan xandaq bilan o'ralgan joy) formanti toponim yasashda yetakchilik qila boshladi. Olim Urganj toponimini xorazmiy tilidagi uru (katta, keng) va kand (shahar) so'zlarining tarixiy sintezi sifatida talqin qiladi: Urukand → Urukan → Urganj → Urganch, ma'nosi "keng, yirik shahar". Mazkur teran etimologik tahlil professor Z.Do'simovning keng qamrovli ilmiy salohiyati hamda yuksak lisoniy tayyorgarligini namoyon etish bilan birga, obyekt sifatida olingan toponimning qadimgi xitoy manbalarida qayd etilgan nomlanish variantlari bilan ham tarixiy-lisoniy jihatdan muvofiq kelishini dalillab beradi.

Tarixiy davrning yana bir ustuvor indikatori qal'a bo'lib, u Xorazm toponimiyasida juda mahsuldor element sifatida "qal'a, mustahkamlangan devor bilan o'ralgan joy" ma'nosini anglatadi. V.A.Nikonov ta'kidlaganidek, bu so'z aslan eroniy tillarga xos bo'lib, keyinchalik arab tili ta'sirida yanada keng iste'molga kirgan. Do'simov qal'a indikatori atrofida shakllangan toponimlarning butun bir tarmog'ini batafsil tahlilga tortib, ularning shakllanish mexanizmlarini ochib bergan.

Arab fathidan keyingi davr Xorazm toponimik xaritasida yangi etnotoponimlar qatlamining shakllanishi bilan xarakterlanadi: Arablar, Araxxona, Seyit kabi nomlar islomiy davr ma'naviy-madaniy ta'sirining lisoniy izlari sifatida bizga yetib kelgan. Do'simov bu qatlamni umumiy tizimga qo'shganda, har bir element ortida turgan tarixiy hodisani lisoniy dalillar bilan asoslab berdi.

Z.Do'simov tomonidan amalga oshirilgan bu kabi tadqiqotlar Xorazm toponimik makoni turkiy, eroniy hamda arab madaniyatlari integratsiyasi jarayonida shakllangan murakkab va o'ziga xos lisoniy kompleks ekanini dalillaydi. Olimning har bir toponimik indikator zamiridagi tarixiy-lisoniy qatlamni tahlil etib berishi mintaqaning tarixiy-madaniy qiyofasini yoritishda muhim ilmiy qimmatga ega bo'lib, mazkur izlanishlar jahon onomastikasiga o'zbek tilshunosligi tomonidan qo'shilgan salmoqli hissa sifatida e'tirof etiladi.

Xorazm toponimiyasining tarixiy taraqqiyotida turkiy qatlamning shakllanish davri muhim o'rin tutadi. Professor Z.Do'simov ta'kidlaganidek, mazkur bosqich yangi shakllanayotgan turkiy lahja va shevalarning hududdagi mavjud toponimik tizimga faol ta'siri bilan xarakterlanadi. Mintaqada turkiylashuv jarayoni VI asrda G'arbiy turk xoqonligining tashkil topishi hamda Orolbo'yi hududlarining ushbu davlat tarkibiga kirishi natijasida yanada jadallashgan. Ushbu davrda turkiy tilli etnoslarning vohaga kirib kelishi va mahalliy aholi bilan assimilyatsiyalashuvi oqibatida o'ziga xos etnik konvergensiya hodisasi yuz berdi.

Tadqiqotchi qayd etganidek, mazkur tarixiy bosqichda eftaliylar ittifoqi tarkibiga kiruvchi ayrim urug' va qabilalarning turkiylashuv jarayoni nihoyasiga yetdi. VIII–XI asrlarga kelib, ushbu turkiylashgan guruhlar (xionit, kidarit, eftaliylar) umumlashgan holda o'g'uz qabilalari

tarkibiga singib ketdi. Mazkur etnik-tarixiy jarayon Xorazm vohasining etnodemografik manzarasini transformatsiyaga uchratib, yangi turkiy toponimik qatlamning to'laqonli shakllanishiga zamin yaratdi.

Turkiy toponimik qatlam doirasida bir qator muayyan indikatorlar va onomastik birliklar faol qo'llanilgan. Xususan, olimning ilmiy xulosalariga ko'ra, Darag'an ata toponimi tarkibidagi Darg'an leksemasi qadimiy tarxon (imtiyozli tabaqa) ijtimoiy terminining fonetik variantidir. Shuningdek, atiz (ekin maydoni), yavan (tekislik/dasht), oy (chuqurlik/pastlik), shuningdek, oba, jami, dudud kabi leksik birliklar hudud toponimiyasida turkiy qatlamning mahsuldor indikatorlari sifatida ilmiy tahlilga tortilgan.

Xorazm toponimik xaritasida Do'rmon, Qangli, Mang'it, Qipchoq, Qo'ng'iroq kabi yirik turkiy etnonimlar bilan bog'liq joy nomlarining paydo bo'lishi mintaqa etnik tarkibining tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi. Z.Do'simov tadqiqotida navkar, baxshi, noyib kabi ijtimoiy-siyosiy terminlarning toponimik tizimdagi o'rni etimologik jihatdan dalillangan. Xususan, Gurlan toponimining mo'g'ul tilidagi "shahar" sememasini ifodalovchi birliklar bilan aloqadorligi olim tomonidan alohida qayd etib o'tilgan. Olimning bu boradagi ilmiy xulosalari turkiy lisoniy qatlamning Xorazm vohasida mustahkam tarixiy asosga ega ekanligini isbotlaydi. Z.Do'simov vohadagi turkiy toponimik qatlamni hududning avvalgi madaniy qatlamlarini o'zida mujassamlashtirgan holda yangi taraqqiyot bosqichiga ko'targan ustuvor asos sifatida talqin etadi. Ushbu metodologik yondashuv o'zbek davlatchiligi va etnogenezining tarixiy ildizlarini lisoniy faktlar yordamida dalillashda fundamental ahamiyat kasb etadi.

Professor Z.Do'simov tadqiqotining ikkinchi bobi toponimlarning struktural-lisoniy tahliliga bag'ishlangan. Muallif mazkur bobda har bir so'z yasovchi toponimik tipni har taraflama tavsiflash, ayrim modellar, affiks va formantlarning mahsuldorlik darajasini aniqlash, shuningdek, toponimlarning amal qilish jarayonida kuzatiladigan fonetik hodisalarni yoritishni asosiy vazifa qilib belgilagan.

Olimning qarashlariga ko'ra, asrlar mobaynida joy nomlarida yuz bergan fonetik va strukturaviy o'zgarishlar ko'p hollarda ularning semantik transformatsiyasini ham keltirib chiqaradi. Aksariyat toponimlar o'zining birlamchi ma'nosini yo'qotgach, xalq etimologiyasi ta'sirida yangicha izohlana boshlaydi. Bu hodisaga Beshta toponimi yorqin misol bo'la oladi. Mazkur nom an'anaviy talqinda besh soni va ta (dona) ko'rsatkichi orqali izohlanadi. Z.Do'simovning ilmiy rekonstruksiya esa boshqacha xulosaga olib keladi: nom pesh ("oldingi", "Sharq") hamda daha ("qal'a", "qishloq") komponentlaridan tarkib topgan. Xorazm shevalariga xos tovush almashinishlari – $p > b$, $d > t$, intervokal pozitsiyada h tovushining tushib qolishi natijasida birlamchi Peshdaha shakli Beshta ko'rinishini olgan. Demak, mazkur toponim "beshta dona" emas, "Sharqiy qal'a" ma'nosini ifodalaydi.

Z.Do'simov toponim yasashini sof so'z yasashidan farqlash zarurligini izchil ta'kidlaydi. Apellyativlar toponimga ko'chish jarayonida boshqa leksik-grammatik kategoriyaga o'tadi: ularning sintaktik doirasi torayadi, semantikasi esa ixtisoslashadi. Ayni shu nazariy asosga tayanib, olim o'zbek tilshunosligida -lik, -chi, -li, -lar, -kor, -kash kabi affikslarni bevosita toponim yasovchi vositalar deb hisoblanilgan keng tarqalgan qarashga ilmiy e'tiroz bildiradi. Olimning fikricha, Bazzozlik, Ko'nchilik, Ozodlik singari toponimlar affiksatsiya yo'li bilan emas, balki onomatik konversiya – turdosh otning hech qanday morfologik o'zgarishsiz atoqli otga ko'chishi natijasida shakllangan. Mazkur so'zlardagi -lik affiksi toponimni emas, undan oldingi apellyativni yasashga xizmat qilgan. Leksema muayyan doimiy obyektga birlashtirilgach, uning birlamchi ma'nosi ikkinchi planga o'tadi va u maxsus toponimik ma'no kasb etadi. Boshqacha aytganda, Ko'nchilik yoki Zargarlik tipidagi toponimlarda derivatsion jarayon toponim darajasida emas, undan oldingi til qatlamida apellyativ darajasida yakunlangan. Toponimik tizimda esa bunday birliklar mohiyatan nol affiksli nomlarga teng turadi.

Do'simovning bu nazariy yondashuvi toponimik birliklarning tabiatini tushunishda yangi metodologik mezonlarni belgilab berdi va sohadagi qator chalkashliklarni bartaraf etishga zamin yaratdi. Olim toponimik tizimdagi xizmatchi morfemalarni differentsiatsiyalash, ya'ni joy

ma'nosini bildiruvchi ko'rsatkichlarni asl toponim yasovchi affikslardan ajratish masalasini ko'tardi. U morfologik elementlarni vazifasi va mahsuldorligiga ko'ra ikki yirik guruhga ajratdi: birinchisi, faqat geografik nomlarni yasashga ixtisoslashgan elementlar (-iston, -kent/-kant, -obod); ikkinchisi, toponim tarkibida uchragani holda yangi nom yasashda ishtirok etmaydigan elementlar (-chi, -lar, -li).

Tadqiqotda Xorazm vohasi toponimlari struktural xususiyatlariga ko'ra uch asosiy guruhga taqsimlangan. Apellyativ toponimlar genetik jihatdan ildiz nomlardan iborat bo'lib, tarkibiy qismlarga ajralmaydi. Bu guruhga Xanda, Pil, Hiva, Madir kabi qadimiy nomlar kiradi. Ayrim turdosh otlarning (Bangi, So'pi, Qal'a, Kat, To'g'ay, To'ba) bevosita atoqli otga ko'chishi ham mazkur guruhga mansubdir. Formantli toponimlar tarkibida turli so'z yasovchi va morfologik ko'rsatkichlar mavjud nomlardir; ular kelib chiqishiga ko'ra ikkiga bo'linadi: turkiy formantli (-li/-ly – Mang'itli; -lik/-liq – Sho'rliq; -lang – Sog'alang; -lav – Qumlav; -chi – Qalachijam) va eroniy formantli toponimlar.

Olim alohida qayd etishicha, -chi formantining ma'nosi mo'g'ul tilidagi -chin affiksi bilan etimologik aloqada bo'lib, o'zakda ifodalangan urug' yoki qabilaga mansublikni anglatgan. -man formanti esa ayrim toponimlarda -chi affiksiga sinonim sifatida namoyon bo'ladi: Bojman (boj yig'uvchi), Xorazman (tegirmonchi), Saysman (ot boquvchi).

Morfologik tuzilishda til tizimidagi semantik mavqeyini yo'qotgan yoki kuchsizlangan elementlar oraliq o'rin egallaydi. Misol uchun, fors tilidan o'zlashgan obod indikator zamonaviy o'zbek tilida semantik torayishga uchragan; u ham mustaqil so'z (obod – obod etilgan joy), ham affiksal vazifani (Xayrobod) bajarishga qodir. Muallif bunday elementlar ishtirokida shakllangan nomlarni shartli ravishda affiksoidli toponimlar deb nomlaydi. Xorazm vohasida, shuningdek, -gan/-qan (Qumbosqan), -ar (Otchovar), -mish (Yormish), -at (Bag'at), -ma (Oyilma) singari qator topoformantlar qayd etilgan bo'lib, ular mintaqa toponimik manzarasining morfologik rang-barangligini ta'minlovchi omillar sirasiga kiradi.

Do'simov ishlab chiqqan strukturaviy tasnif Xorazm vohasi toponimlarini quyidagi modellarga ajratadi: ot + ot (Mang'it arna, Jin qal'a); sifat + ot (Oqtoba, Qizilo'r); son + ot (Beshquduq, To'rtko'l). Fe'lli model toponimlari ko'p hollarda uch komponentli bo'lib, predikativ bog'lanish asosida yuzaga keladi: O'gizilgan ko'l kabi. Olim Xorazm shevalariga xos fonetik hodisalarni – unlilarning muvofiqligi, proteza, eliziya, assimilyatsiya – toponimik leksika misolida batafsil tahlil etib, nomlarning funksional yashovchanligini ta'minlovchi lisoniy omillarni ochib bergan.

Z.Do'simov nominatsiya nazariyasini rivojlantirishga ham salmoqli hissa qo'shgan tadqiqotchilardan biridir. U V.V.Martinov qarashlariga tayanib, har qanday nomlash jarayonining ikki tomonlama tuzilishga ega ekanini, ya'ni uning identifikatsiyalovchi va differentsiyalovchi elementlardan tashkil topishini asoslab beradi. Farqlovchi elementni tanlash mexanizmi har bir tarixiy davrda o'ziga xos kechib, u bevosita jamiyatning dunyoqarashi, tili, yashash sharoiti va ijtimoiy omillar bilan belgilanadi.

Inson obyektga nom berishda uning eng xarakterli belgisiga tayanadi. Ammo bu belgilar turli ijtimoiy formatsiyalarda turlicha namoyon bo'ladi: murakkab etnik tarkibli xalqlar uchun asosiy mezon muayyan urug' yoki qabilaning qo'nim joyi (etnotoponimlar); qadimgi dehqonchilik jamoalari uchun muayyan mulkdorga qarashlilik yoki uning ijtimoiy maqomi kabi mezonlar yetakchi o'rinda turadi.

Olimning kuzatishlariga ko'ra, toponimlarning hosil bo'lishi tasodifiy hodisa bo'lmay, muayyan qonuniyatlar mahsulidir. Ayrim nomlar bir nechta belgilarni qiyoslash natijasida shakllanadi, boshqalari esa obyektga xos spetsifik xususiyat asosida vujudga keladi. Do'simov nominatsiya jarayonida ikki holatni farqlaydi: pozitiv belgilar obyektning mohiyatini to'laqonli aks ettiruvchi nomlar; negativ va nospetsifik belgilar – muayyan hudud uchun xos bo'lmagan yoxud obyektning kamchiligiga ishora qiluvchi nomlar.

Nominatsiya qonuniyatlari V.A.Nikonov, A.V.Superanskaya, E.M.Murzayev kabi yirik nomshunoslar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, Z.Do'simov bu masalaning O'rta Osiyo,

xususan, Xorazm vohasi materiali asosida hali yetarlicha tadqiq etilmaganini va ko'plab bahsli jihatlar mavjudligini asoslab ko'rsatdi. Olim Xorazm toponimlari misolida nominatsiyaning mintaqaviy sug'orma dehqonchilik tizimi, voqa madaniyati va etnik tarix bilan chambarchas bog'liq spetsifik jihatlarini ham ilmiy asoslab berdi. Ushbu yondashuv toponimikani sof nomshunoslik doirasidan chiqarib, uni inson va makon munosabatlarini o'rganuvchi tarixiy-lisoniy soha sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Toponimlar nominatsiyasini tadqiq etish jarayonida Z.Do'simov nisbiylik tamoyili va uning tarkibiy unsuri sanalmish mo'ljal obyektini masalasiga alohida e'tibor qaratdi. Olim joy nomlarining vujudga kelishida nom beruvchi subyektning mo'ljal obyektiga nisbatan tutgan mavqeyi hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatib o'tdi. Nominatsiya jarayoni fazoviy harakat yo'nalishlariga ko'ra ikki turga ajraladi: gorizontali yo'nalish va vertikal yo'nalish.

Gorizontali yo'nalishda mo'ljal obyektini bilan nominatsiya obyektini o'rtasidagi masofa asosga olinadi. Xorazm xalq metrologiyasida bu masofalar aniq terminlar bilan ifodalangan: otchovar to'rt kilometr masofani; uchchaqirim – uch chaqirim (taxminan uch kilometr) masofani; yakkaparsang – yetti-sakkiz kilometr (bir farsax) masofani anglatadi. Mo'ljal obyektini vazifasini ko'pincha ko'pir, quduq, kechuv yoki guzar kabi nisbatan kichik hajmli geografik obyektlar bajargan.

Vertikal yo'nalishda esa yuqori-quyi yoki baland-past munosabati yetakchi o'rin tutadi. Xorazm toponimiyasida bu so'zlar suv oqimi yo'nalishi bilan bog'liq holda semantik ixtisoslashgan: Yuqori ko'pir – suvning yuqori oqimidagi ko'prik; Past ko'pir – quyi oqimdagi ko'prik. Olimning kuzatishicha, bu yo'nalish ko'rsatkichlari ayrim hollarda shimol-janub yoki sharq-g'arb ma'nolarini ham ifodalashi mumkin.

Z.Do'simov A.E.Kibrik nazariy qarashlarini rivojlantirib, nom berishda nom beruvchi subyekt qayerda turganligi mezonini muhim ahamiyat kasb etishini asoslaydi. Misol uchun, Urganchda istiqomat qiluvchi uchun Hozorasp "yuqori", Gurlanda yashovchi uchun esa Urganch "yuqori" hisoblanadi. Bu fazoviy nisbiylik toponimning mazmunini mohiyatini belgilab beradi. Bundan tashqari, nom berishda aylanma harakat tamoyili ham mavjud bo'lib, unga ko'ra obyekt mo'ljalga nisbatan atrof, yaqinlik va masofa kesimida doiraviy shaklda tasavvur qilinadi.

Til birliklarining bir turkumdan ikkinchisiga yoki bir kategoriyadan boshqasiga ko'chishi toponimiyada keng tarqalgan hodisa bo'lib, Do'simov mazkur jarayonni uch jihatga ajratadi. Birinchisi, tashqi transpozitsiya, ya'ni boshqa turkum so'zlarining toponimga ko'chishi. Ikkinchisi, ichki transpozitsiya, bir toponimik nomning boshqa turdagi obyektga ko'chishi. Uchinchisi, tizim ichra transpozitsiya bo'lib, bunga etnonimlarning (qabila nomlarining) toponimlarga aylanishi misol bo'la oladi: Do'rmon, Qo'ng'iroq va boshqalar.

Olimning bu boradagi tahlillari toponimikani sof nomlar ro'yxati doirasidan chiqarib, uni insonning atrof-muhitni anglash mantig'i va fazoviy koordinatalar tizimi sifatida tasvirlab beradi. Do'simov yaratgan nazariy poydevor zamonaviy o'zbek tilshunosligida ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda hamda keyingi tadqiqotlar uchun ishonchli metodologik asos vazifasini o'tamoqda.

Yetuk olimning ilmiy faoliyati samarasi, eng avvalo, u tarbiyalagan shogirdlar avlodida namoyon bo'ladi. Z.Do'simov yarim asrlik ilmiy izlanishlari mobaynida o'zbek tilshunosligida Xorazm onomastika ilmiy maktabini shakllantirdi. Mazkur maktab bugungi kunda nafaqat O'zbekistonda, balki turkiy dunyoning ilmiy doiralarida ham e'tirof etilmoqda. Olimning nazariy yondashuvlari va metodologik tamoyillari ushbu maktabning ilmiy poydevorini tashkil etadi.

Olimning ilmiy rahbarligida hozirga qadar 23 nafar fan nomzodi va filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) yetishib chiqdi. Uning ilmiy maslahatchiligida 3 nafar fan doktori muvaffaqiyatli himoya qilgan.

Z.Do'simov nazariy qarashlarining ilmiy maktab darajasiga ko'tarilishi uning shogirdlari amalga oshirgan tadqiqotlarda yaqqol kuzatiladi. Olimning indikatorlar haqidagi konseptual qarashlari shogirdi O'Rajabovning nomzodlik dissertatsiyasiga ilmiy asos bo'lib xizmat qildi.

Toponimik tadqiqotlarning yangi nazariy yo'nalishlari Z.Do'simov maktabi vakillarining ishlarida izchil rivojlantirilmoqda.

Maktab vakillari respublikamizning Toshkent, Samarqand, Buxoro, Namangan, Qarshi, Nukus shaharlaridagi oliy ta'lim muassasalarida samarali ilmiy-pedagogik faoliyat yuritmoqdalar. Ustozning ilmiy-uslubiy yo'nalishlari shogirdan shogirdga o'tib, xalqona ifoda bilan aytganda, nevara va evara avlodlar darajasiga yetib bormoqda. Ilmiy maktab vakillarining tadqiqotlari toponimika yo'nalishidan tashqari, antroponimika, etnonimika, kosmonimika, gidronimika kabi onomastikaning barcha tarmoqlarini qamrab oladi.

Mazkur ilmiy maktabning shakllanishi va rivojlanishida Z.Do'simov tashabbusi bilan o'tkazilgan ilmiy yig'inlar muhim o'rin tutdi. Olimning tashabbusi va mas'ulligida Xalqaro onomastika anjumani (1991), "O'zbek tilini o'qitishning dolzarb muammolari" respublika anjumani (1994), "Oliy o'quv yurtlarida yangi o'zbek alifbosini joriy qilishning dolzarb muammolari" mintaqaviy ilmiy-amaliy anjumani (2005) singari o'nlab ilmiy yig'inlar tashkil etildi. Bu anjumanlar tilshunoslikning dolzarb masalalari muhokamasi uchun samarali ilmiy minbar vazifasini bajardi.

Olim ko'p yillar davomida O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti qoshidagi DSc.29.11.2018.Fil.46.03 raqamli, 1995–2025-yillar davomida esa Qoraqalpoq davlat universiteti qoshidagi DSc.03/30.04.2021.Fil.20.01 raqamli ilmiy kengashlar a'zosi sifatida faol mehnat qildi. Urganch davlat universiteti qoshidagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02 raqamli Ilmiy kengashga ham to'rt yil davomida raislik qildi. Hozirda mazkur ilmiy kengash va uning ilmiy seminari a'zosi sifatida faoliyat yuritmoqda.

Olimning Qoraqalpog'istonda ko'plab filolog olimlarning ilmiy kamoloti yo'lida olimning hissasi sezilarli bo'ldi. U toponimikasi sohasida himoya qilingan bir qator nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalariga rasmiy opponent sifatida atroflicha ilmiy mulohaza va takliflar bildirgan.

Olimning o'zbek tilshunosligiga qo'shgan salmoqli hissalaridan yana biri uning o'zbek toponimik leksikografiyasi asoschisi sifatidagi faoliyatidir. 1970–1980-yillarda S.Qorayev, Z.Do'simov, X.Egamov, H.Hasanov, T.Nafasov, N.Oxunov singari olimlarning sa'y-harakatlari bilan o'zbek tilshunosligida toponimik lug'atshunoslik shakllandi va izohli lug'at hamda lug'at-ma'lumotnoma xarakteridagi nashrlar yaratildi. Mazkur lug'atlarda toponimlarning tarixiy shakllari, variantlari, ma'no qirralari va qisman etimologiyasi izohlangan. Z.Do'simov qalamiga mansub "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati" o'zbek toponimik leksikografiyasining dastlabki yirik namunasi sifatida mintqa joy nomlarini ilmiy izohlash sohasida muhim o'rin egalladi. Mazkur lug'at 1991-yilda qoraqalpoq tilida ham nashr etildi.

1985-yilda chop etilgan "Xorazm toponimlari" monografiyasi olimning ilmiy faoliyatidagi yana bir muhim bosqich bo'ldi. Mazkur kitob bir vaqtning o'zida professional tilshunoslar va keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan bo'lib, vohaning butun toponimik manzarasini izchil tarzda yoritib bergan.

Olim qalamiga mansub yana bir muhim asar "Joy nomlarining siri" keng kitobxon ommasiga mo'ljallangan ilmiy-ommabop nashr bo'lib, unda toponimika ilmining murakkab muammolari sodda va tushunarli tilda izohlangan. Mazkur kitob hozirgacha o'quvchi va talabalar orasida eng ko'p o'qiladigan adabiyotlardan hisoblanadi.

"Toponimika asoslari" o'quv qo'llanmasi oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida asosiy o'quv adabiyoti sifatida foydalanib kelinadi.

Olimning eng muhim ilmiy yutuqlaridan biri "Xorazm onomastikasining shakllanishi va Avesto" monografiyasidir. Unda "Avesto"dagi joy nomlari va xalq nomlari tahlili orqali Xorazm vohasining qadimiy madaniy o'choq sifatidagi maqomi lisoniy dalillar asosida tasdiqlangan. Mazkur tadqiqot o'zbek davlatchiligi tarixining qadimiy ildizlarini lisoniy jihatdan asoslashda fundamental ahamiyatga ega.

1996-yilda nashr etilgan “Xorazm tarixi” loyihasi va kitobining hammualliflaridan biri sifatida Z.Do‘simov asarning lisoniy-toponimik qismini tayyorladi. Mazkur loyiha viloyat tarixining mukammal ko‘rinishini yaratishga qaratilgan bo‘lib, olimning bu boradagi ishtiroki tarixiy tadqiqotlarni lisoniy materiallar bilan boyitishda samarali natija berdi.

So‘nggi yillarda olim “Xorazm toponimlari izohli lug‘ati”ni tuzish kabi katta hajmli ilmiy loyihalar ustida ish olib bormoqda. Mazkur tadqiqotlarning ayrim natijalari olim qalamiga mansub ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalarda, shuningdek ommaviy axborot vositalaridagi chiqishlarda o‘z aksini topgan.

Z.Do‘simovning ilmiy faoliyati O‘zbekiston chegaralaridan tashqariga ham yoyilib, jahon tilshunosligi miqyosida munosib o‘rin egallashga muvaffaq bo‘ldi. MDH mamlakatlari, Turkiya, Amerika Qo‘shma Shtatlarida toponimika bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarda olimning ishlariga muntazam murojaat qilinishi uning ilmiy nufuzining yaqqol ko‘rsatkichidir. Ayniqsa, Xorazm vohasi onomastikasining sharqiy eroniy va turkiy qatlamlari o‘rtasidagi munosabatlari haqidagi nazariy umumlashtirishlari jahon turkologiyasi va eronshunosligida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

So‘nggi yillarda olimning ilmiy izlanishlari yangi sifat bosqichiga ko‘tarildi. Uning Xorazm qipchoq shevasi leksikasiga oid maqolasi Scopus xalqaro indeksatsiya bazasiga kiritilgan jurnalda e‘lon qilindi. Bu o‘zbek tilshunosligida toponimika va dialektologiya yo‘nalishining xalqaro ilmiy maydonga integratsiyalanganini ko‘rsatadi. Sakson yoshli olimning bunday darajadagi xalqaro nashrlarni e‘lon etishi uning ilmiy izlanishlardagi izchilligi va mehnatsevarligidan dalolat beradi.

Olimning bir qator asarlarida bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida alohida yo‘nalish sifatida rivojlanayotgan antropolingvistika, mental lingvistika va lingvokulturologiyaning asosiy tushuncha hamda tamoyillari o‘z aksini topgan. Bu uning nazariy muammolarga jiddiy yondashuvi va teran ilmiy tafakkuridan dalolat beradi. Til va xalq tafakkuri birligi tamoyilini tadqiqot o‘zagiga aylantirgan olim o‘zbek tilining, xususan onomastik tizimning eng qadimiy qatlamlari tadqiqiga izchil kirishdi.

Z.Do‘simovning ilmiy yutuqlari xalqaro miqyosda tan olinishining yana bir ko‘rinishi uning xalqaro ilmiy yig‘inlardagi faol ishtirokidir. Olim turli mamlakatlarda onomastika va dialektologiya bo‘yicha o‘tkazilgan anjumanlar, simpoziumlar va davra suhbatlarida nazariy qarashlari hamda ilmiy yutuqlarini xalqaro hamjamiyat e‘tiboriga taqdim etib keldi. Bunday faoliyat o‘zbek tilshunosligining xalqaro nufuzini oshirishda samarali o‘rin tutdi.

Do‘simov ilmiy faoliyatining yana bir muhim qirrasini o‘zbek tilshunosligi ilmiy terminologiyasining boyishi va takomillashuviga qo‘shgan hissasidir. Olim o‘zbek tili toponimikasiga ilk bor toponimik indikator terminini ilmiy muomalaga olib kirgan tadqiqotchidir. U joy nomlari tarkibida qatnashib, ifodalanayotgan obyektning turi va xususiyatini bildiruvchi lug‘aviy birliklarni indikator deb ta’rifladi. Olimning izohlashicha, toponimik indikatorlar o‘zi ifodalayotgan obyekt haqida muayyan axborot berish xususiyatiga ega.

Formant va topoformant tushunchalari, terminlari ham o‘zbek toponimikasida birinchi bor professor Do‘simovning ishlarida qo‘llanildi. Mazkur terminlar bugungi kunda o‘zbek tilshunosligining aksariyat darslik, qo‘llanma va monografiyalarida foydalaniladigan asosiy ilmiy apparat tarkibiga kirgan.

Olim tadqiqotlarining e‘tiborga molik jihatlaridan biri A.V.Superanskayaning tildagi umumiy va maxsus leksika haqidagi qarashlariga tayanib, apellyativ leksika va toponimlarning lisoniy farqli qirralarini lo‘nda hamda aniq yoritib berganidir. Olim ta’kidlaganidek, leksema va toponimni bir qatorga qo‘yib bo‘lmaydi, chunki umumiy leksika kishilik jamiyatidagi muloqotning barcha sohalarida ishtirok etadi, maxsus leksika esa funksional doirasi va lisoniy vazifasi chegaralangan leksikadir.

Do‘simov toponimik indikatorlarning toponimik formantlarga o‘tish masalasini ham nazariy jihatdan asosladi. U mazkur jarayonning sabab va omillarini ikki guruhga ajratdi:

birinchidan, hududda istiqomat qiluvchi xalqlarning dunyoqarashi, ijtimoiy va iqtisodiy ahvoli, ularning tarixida yuz bergan ekstralingvistik omillar; ikkinchidan, indikatorning semantik xiralanishi va ma'noning unutilishiga sabab bo'luvchi lisoniy omillar – tuzilishidagi fonetik, morfologik o'zgarishlar, ma'no torayishi kabi xususiyatlar.

Joylarni nomlashda Z.Do'simov tomonidan ishlab chiqilgan nisbiylik, pozitivlik va negativlik tamoyillari o'zbek toponimik nazariyasining bazaviy tushunchalariga aylandi. Toponimik nominatsiya tamoyillari ham o'zbek toponimikasida dastlab Z.Do'simov tomonidan tadqiq etilgan. Negativlik tamoyilining nazariy jihatlarini olim tomonidan ayniqsa atroflicha yoritilgan: u mazkur tamoyilda hudud ko'lamini asosiy o'rin tutishini, hudud ko'lamini qanchalik kichik bo'lsa, negativlikning shunchalik xiralashishi yoki umuman yo'qolishini ilmiy asoslab berdi.

G.I.Donidze tadqiqotiga ijodiy yondashgan Do'simov Xorazm toponimiyasiga oid tadqiqotida gidronimik indikatorlarni besh guruhga tasniflagan va ularning leksik-semantik jihatlarini tahlil qilgan: birinchidan, daryo va daryodan suv oluvchi obyektlarni ifodalovchi indikatorlar (daryo, arna, o'zak); ikkinchidan, kichik gidronimik obyektlarni ifodalovchi indikatorlar (yap, salma, yarmish); uchinchidan, oqmaydigan obyektlarni ifodalovchi indikatorlar (ko'l, aydin, chungul); to'rtinchidan, sun'iy obyektlarni ifodalovchi indikatorlar (quyi, hovuz); beshinchidan, boshqa tipdagi gidroobyektlar bilan bog'liq indikatorlar (saqa, bogot, yasqa).

Do'simov tadqiqotlarida Xorazm toponimiyasining struktural tasnifi ham keltirilgan. Olim toponimlarning tuzilishiga ko'ra tasnifini struktural-tipologik tasnif deb ataydi va shu jihatdan ularni quyidagi guruhlarga ajratadi: affiksiz toponimlar va tub nomlar (Qal'a, Alan, Bo'z, Jam, Adaq); affiksali toponimlar yoki yasama nomlar (Tuyachi, Ko'salar, Toshloq, Tangzor); prefiksali toponimlar (Poyariq, Bevan, Sardaha); indikatorli toponimlar (Bekobod, Uzunko'l, O'rta Chirchiq); birikmali toponimlar. Mazkur tasnif keyinchalik O'zbekiston toponimiyasiga oid bir qator tadqiqotlarga nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Professor Z.Do'simovning fundamental tadqiqotlari va 200 dan ortiq ilmiy asarlari mazmunini tahlil qilish asosida olimning o'zbek va umuman turkiy tilshunosligi taraqqiyotiga qo'shgan asosiy ilmiy hissalari haqida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, Xorazm toponimiyasining ming yillik tarixiy jarayonlar mahsuli sifatida tahlil qilinishi natijasida turkiy, qadimgi eroniy va arab qatlamlarining bir-birini inkor etmagan holda moslashuv va sintez asosida yangi lisoniy qiyofa kasb etgani ilmiy asoslab berildi. Mazkur xulosa Markaziy Osiyo lisoniy tarixini tushunish uchun fundamental ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, joy nomlari insonning fazoviy tafakkuri va ijtimoiy ehtiyojlari bilan bog'liq muayyan qonuniyatlarga – nisbiylik, pozitivlik va negativlik tamoyillariga bo'ysunishi ilmiy asoslandi.

Uchinchidan, toponimik tizimda topoaffiksatsiya va topoformantlarni farqlash, shuningdek onomatik konversiya hodisasini alohida yasash usuli sifatida e'tirof etish onomastikadagi ko'plab chalkashliklarga chek qo'ydi. Olimning bu nazariy ishlanmalari o'zbek tilshunosligining metodologik bazasini boyitishga muhim hissa qo'shdi.

To'rtinchidan, "Avesto" yodgorligidagi makon nomlarini mintqa toponimik landshafti bilan qiyosiy tahlil qilish Xorazm vohasining insoniyat madaniyatidagi eng qadimiy o'choqlardan biri ekanini lisoniy jihatdan mustahkamladi. Ushbu tadqiqot o'zbek davlatchiligining qadimiy ildizlarini ilmiy asoslashda salmoqli hissa bo'ldi.

Beshinchidan, Z.Do'simov yaratgan Xorazm onomastika ilmiy maktabi turkiy dunyo va xalqaro miqyosda e'tirof etilgan ilmiy markazga aylandi. Maktab vakillarining qator avlodlari bugun ham olimning ilmiy yo'nalishini izchil davom ettirib, o'zbek tilshunosligi taraqqiyotiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shib kelmoqda.

Oltinchidan, olimning tilshunoslik terminologiyasiga kiritgan yangiliklari – toponimik indikator, formant, topoformant, nominatsiya tamoyillari, struktural-tipologik tasnif kabi tushunchalar bugungi kunda o'zbek tilshunosligining standart ilmiy apparatiga aylangan va kelgusi avlod tadqiqotchilari uchun mustahkam metodologik bazani tashkil etadi.

Yettinchidan, Z.Do'simovning shaxs sifatidagi yetukligi – uning halolligi, kechirimliligi, bag'rikengligi, ko'p qirrali iste'dodi va fidoyiligi ilmiy-pedagogik faoliyatining ajralmas qismidir. Olim shogirdlariga nafaqat ilm sirlarini, balki hayot saboqlarini ham bera oladigan chinakam ustoz sifatida shogirdlar qalbida yuksak hurmat bilan yashab kelmoqda.

Z.Do'simov iste'dodli pedagog hamdir. U yarim asrdan ortiq vaqt davomida oliy ta'lim muassasalarida tilshunoslikning turli fanlaridan ma'ruzalar o'qib, talabalarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda salmoqli hissa qo'shib kelmoqda. Olim ona tilini chuqur biluvchi, so'zning har bir nozik qirrasini his qiluvchi pedagog sifatida talabalar orasida yuksak hurmat qozongan. Olim, ta'lim jarayonida onomastik materiallardan foydalanish, ta'lim muassasalarida filologik fanlarni o'qitish muammolari va tilshunoslik jurnalistikasi yo'nalishlarida ham samarali faoliyat olib bordi. U ona tilidan ixtisoslashgan maktablar uchun dasturlar, oliy o'quv yurtlari uchun esa darslik va qo'llanmalar yaratdi. Olim qalamiga mansub "Ona tilidan ixtisoslashgan maktablar uchun dastur" (1995) ushbu yo'nalishdagi muhim namunalardan biri sanaladi.

Do'simovning tashabbusi va sa'y-harakatlari bilan Urganch davlat universitetida "Lingvistika (o'zbek tili)" magistratura mutaxassisligi hamda 10.00.01 – "O'zbek tili" ixtisosligi bo'yicha aspirantura (hozirgi tayanch doktorantura) va asosiy doktorantura yo'lga qo'yilgani universitetning ilmiy-pedagogik salohiyatini oshirishda muhim qadam bo'ldi.

Olim mamlakatimiz ilmiy-ijtimoiy hayotidagi dolzarb masalalarning yechimida va ularni hayotga tatbiq etishda faol ishtirok etib keldi. "Davlat tili haqida"gi qonunni amalga oshirish bo'yicha tuzilgan viloyat komissiyasining a'zosi sifatida ish olib bordi. Respublikaning til siyosatiga oid yigirmaga yaqin hujjatlari ijrosini ta'minlashda domlanning xizmatlari salmoqli o'rin tutadi.

Olim 1992–1994-yillarda Urganch davlat universitetida ilmiy ishlar bo'yicha prorektor lavozimida samarali faoliyat yuritdi. Aynan shu yillar Xorazm davlat pedagogika instituti Urganch davlat universitetiga aylantirilayotgan murakkab davr edi. Universitetni ilmiy salohiyatli mutaxassislar bilan ta'minlash, ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish kechiktirib bo'lmas vazifalardan bo'lgan ushbu davrda Do'simov yangi tashkil etilayotgan universitetning ilmiy salohiyatini oshirishga, o'zbek tilshunosligi yo'nalishini mustahkamlashga salmoqli hissa qo'shdi.

Ustozning fakultet dekani sifatidagi faoliyati ham diqqatga sazovor. U fakultetning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, sohaga ilmiy salohiyatli mutaxassislarni jalb qilish, iste'dodli yoshlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha izchil ish olib bordi. Bugungi kunda Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakultetida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilarning aksariyati ustozdan bevosita saboq olgan, olim qo'llab-quvvatlab ilmiy va pedagogik faoliyat yo'lga undagan mutaxassislardir.

Do'simovning shaxsiy fazilatlarini uning ilmiy-pedagogik salohiyatining ajralmas qismini tashkil etadi. Olim odamiylik va halollikning namunasi, kechirimli va bag'rikeng ustoz, hayotning murakkab masalalarida shogirdlariga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi rahnamodir.

Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi Zaribboy Do'simovning muborak 80 yillik yubileyi ustozning hayotidagi muhim sana boib qolmasdan, butun o'zbek tilshunosligidagi alohida voqelikdir. Ustozning ilmiy jasorati va zahmatli mehnatlari oldida shogirdlik ehtiromimizni izhor etamiz.

Z.Do'simov yaratgan Xorazm onomastika maktabi bugungi kunda xalqaro miqyosda e'tirof etilgan ilmiy markazga aylandi. Olimning har bir tadqiqoti tilning tarixiy ildizlarini anglashda biz uchun namuna bo'lib xizmat qilmoqda. Olim yaratgan boy ilmiy meros o'zbek ilm-fanining ertangi kunida ham o'z vazifasini sodiq o'tab beraveradi.

Millat tilining sodiq xizmatkori Zaribboy Do'simovning muborak 80 yillik tavalludi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2026-yil 16-yanvardagi 11-son buyrug'iga asosan, 2026-yil 20-may kuni, domlanning aynan tavallud topgan kunida, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetida "O'zbek

tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari hamda innovatsion izlanishlar” mavzusida respublika ilmiy-amaliy konferensiyasining o‘tkazilishi universitet rahbariyati va ilmiy jamoatchilikning olim siymosiga bo‘lgan ehtiromi natijasidir. Ushbu konferensiyaning tashkilotchilari, ma’ruza va maqolalari kiritilgan mualliflar va butun o‘zbek tilshunoslari jamoasi nomidan aziz ustozni muborak 80 yillik tavalludi bilan samimiy tabriklaymiz. Unga mustahkam sog‘lik, oilaviy baxt-saodat, ilmiy ijodida yangi yutuqlar, shogirdlar davrasida bardavom umr tilaymiz! Xalqimiz tili, tarixi va madaniyati tadqiqiga qo‘shgan salmoqli hissangiz o‘zbek ilmiy fanining oltin sahifasi bo‘lib qolaveradi.

Muhtaram va qadrlil ustozimiz Zaribboy Do‘simov! Sizning ummondek teran tafakkuringiz sarchashmasi, yuragingizdagi ilmga va izdoshlaringizga bo‘lgan mehringizning ziyosi aslo sarqimasin. Yillar davomida ilm yo‘lida chekkan zahmatli mehnatingizning shirin mevalari hamisha millat ravnaqi, ona tilimizning barhayotligi hamda xalqimizning ma’naviy yuksalishi yo‘lida nur sohib tursin!

Sakkson yosh aslida ulkan idrok sohibining eng salobatli, teran mushohadalar va beqiyos hayotiy tajribalar bilan to‘lishgan ayni pallasidir. Chinakam olim uchun bu yosh tamomila yangi ufqlarning ochilishi, yillar davomida to‘plangan hikmatlarning katta kuch bo‘lib josh uradigan davri hisoblanadi. Ilohim, qalamingizdan aslo quvvat, vujudingizdan salomatlik arimasin! Kelgusida ham o‘nlab iqtidorli shogirdlarga yo‘lchi yulduz bo‘lish, fanning hali ochilmagan qirralarini yorituvchi yangi tadqiqotlar yaratish hamda yaqinlaringiz, shogirdlaringiz va butun ilmiy jamoatchilik ardori da tabarruk yuz yoshlar dovonidan oshib o‘tish nasib etsin!

O‘ZBEK ONOMASTIKASINING DARG‘ASI

Uluqov Nosirjon,

Namangan davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori, professor

Tilshunoslik sohalarining shakllanishi, taraqqiyoti, rivoji va ilmiy takomili muayyan olimlarning faoliyati, tadqiqotlari bilan bog‘liq. Jumladan, o‘zbek tili toponimikasi taraqqiy etgan, ishlangan va ilmiy takomilga erishgan onomastika yo‘nalishlaridan biridir. Sohaning ilmiy-nazariy va amaliy takomilida H.Hasanov, T.Nafasov, Z.Do‘simov, S.Qorayev, E.Begmatov, N.Oxunov, T.Enazarov va boshqa olimning alohida o‘rni, xizmati bor. Mazkur olimlarning har biri toponimika yo‘nalishda o‘zining ilmiy maktabini yaratgan. Ana shunday ustozlardan biri filologiya fanlari doktori, professor Zaribbay Do‘simovdir. U o‘zining toponimikaga oid fundamental tadqiqotlari bilan o‘zbek tili toponimikasining ilmiy-nazariy asosini yaratishga, sohani shakllantirish va rivojlantirishga munosib hissa qo‘shdi.¹

Olimning “Xorazm toponimlari”, “Geografik nomlarning lingvistik xususiyatlari”, “Toponimika asoslari”, “Joy nomlarining siri”, “Jer atamalarinin qisqasa tusindirme sozligi”, “Xorazm onomastikasi tizimi va Avesto” singari o‘nga yaqin monografiya, ilmiy risola, o‘quv qo‘llanma va lug‘atlari fikrimizning yorqin dalilidir.

Zaribbay Do‘simovning tadqiqotlarida Xorazm toponimiyasining lisoniy shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari va takomillashuvi, nomlanish motivlari va tamoyillari, lug‘aviy asoslari, lug‘aviy-ma’naviy, etimologik, morfemik hamda yasali xususiyatlari, modellari, tarqalish hududi (areali) kabi masalalar ham ilmiy-nazariy, ham amaliy jihatdan mukammal tadqiq etildi.²

Ustoz tadqiqotlarining muhim yutuqlaridan biri – u toponimika ilmida ilk bor nomlarning vujudga kelishining mintaqaviy qonuniyatlarini aniqladi va tadqiq etdi. Shu asosda Xorazm areali toponimiyasining tarixiy-etimologik qatlamlarini aniqladi. Ta’kidlash joiz, olimning tadqiqotlari o‘zbek tili tarixiy toponimikasining shakllanishiga asos bo‘ldi.

¹ Қаранг. Дусимов З. Топонимы Северного Хорезма: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. – 20 с.; Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. (АН УзССР, Ин-т яз и лит. им. А.С.Пушкина). – Ташкент, 1996. – 52 с.

² Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 104 б.

Zaribbay Do'simovning ilmiy tadqiqotlari ta'sirida o'zbek tilining toponimik terminologiyasi boyidi, rivojlandi va takomillashdi. *Toponimik indikator* termini o'zbek tili toponimikasiga ilk bor Zaribbay Do'simov tomonidan ilmiy muomalaga olib kirildi.³ U joy nomlari tarkibida qatnashib, ular ifodalagan obyektning turini, xarakterini bildiruvchi lug'aviy birliklarni indikatorlar, deb izohlagan. Uningcha, toponimik indikatorlar o'zi ifodalayotgan obyekt haqida ma'lum informatsiya berish xususiyatiga ega⁴. Keyinchalik, olimning indikatorlar haqidagi qarashlari, talqinlari shogirdi O.Rajabovning nomzodlik dissertatsiyasiga ilmiy asos bo'ldi⁵. *Formant, topoformant* tushunchasi va terminlari ham o'zbek toponimikasida birinchi bor professor Zaribbay Do'simovning ishlarida qo'llangan.

Olim tadqiqotlarida e'tiborga molik jihatlardan biri – A.V.Superanskayaning tildagi umumiy va maxsus leksika haqidagi qarashlariga suyangan holda⁶, apellyativ leksika bilan toponimlarni, ularning lisoniy farqli qirralarini lo'nda, aniq yoritgan: "... leksema va toponimni bir qatorga qo'yib bo'lmaydi. Chunki umumiy leksika kishilik jamiyatidagi aloqaning barcha sohalarida qatnashadi. Maxsus leksika esa funktsional doirasi, lisoniy funktsiyasi chegaralangan leksikadir. Demak, toponimlarning yasamaligi haqida gapirilganida toponimlikkacha va toponimlik davridagi ma'noni hisobga olish lozim bo'ladi. Toponimiyada hosil qiluvchi va hosila orasidagi munosabat toponimik va toponimlikkacha bo'lgan ma'nolarda ifodalanadi"⁷.

Olim toponimik indikatorlarning toponimik formantlarga o'tishi masalalarini ham o'rgangan, nazariy jihatdan asoslagan. U ayrim toponimik indikatorlarning toponimik formantlarga o'tish sabab va omillarini izchil farqlagan hamda quyidagicha qayd etgan:

1) bu territoriyadagi xalqlarning dunyoqarashi, sotsial va iqtisodiy holati, ularning tarixida yuz bergan ekstralingvistik omillar;

2) indikatorning semantik xiralanishi va ma'no unutilishiga sabab bo'luvchi lingvistik omillar, tuzilishidagi fonetik, morfologik o'zgarishlar, ma'no torayishi kabi xususiyatlar.⁸

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'zbek tili tarixiy toponimiyasi tadqiqida olimning xizmatlari e'tiborga loyiq. Jumladan, "Avesto"da uchraydigan Xorazm onomastikasi bilan bog'liq birliklar, xususan, ayrim toponimlar, mifonimlar dastlab Zaribbay Do'simov tomonidan o'rganilgan⁹.

Zaribbay Do'simov o'zbek toponimik leksikografiyani boshlovchi olimlardan biridir. 1970–1980-yillarda o'zbek tilshunosligida S.Qorayev, Z.Do'simov, X.Egamov, H.Hasanov, T.Nafasov, N.Oxunov kabi olimlarning xizmatlari bilan toponimik lug'atshunoslik ham shakllandi va izohli lug'at, lug'at-ma'lumotnoma xarakteridagi toponimik lug'atlar nashr etildi¹⁰.

³ Бегматов Э., Худайбергенов Р. Топонимик индикаторларнинг илк тадқиқотчиси // Ўзб. Илмий ишлар тўплами. – Тошкент, 2006. – Б. 42-47.

⁴ Дўсимов З. Топонимик индикаторлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. – № 5. – Б. 71-74.

⁵ Ражабов Ў. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари: Филолог. фан. ном.... диссер. автореф. – Тошкент, 2009. – 24 б.

⁶ Суперанская А.В. Апеллятив онома // Имя нарицательное и собственное – М., 1978 – с.5-6.

⁷ Дўсимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. диссер. ... докт. филол наук. – Ташкент, 1986. – С.26.

⁸ Дўсимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. диссер. ... докт. филол наук. – Ташкент, 1986. – С.26.

⁹ Дўсимов З. Хоразм ономастик тизимида авестовий элементлар // Филологик тадқиқотлар / Илмий ишлар тўплами. – Тошкент, 2002. – Б. 39-42.

¹⁰ Қорасев С. Географик номлар маъносини биласизми? (Топонимик луг'ат). – Тошкент: – Ўзбекистон, 1970; Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – 203 б.; Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Ўша муаллиф. – Тошкент: О'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – 240; Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луг'ати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 174 б.; Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – 120 б.; Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луг'ати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 290 б.; – Ўша муаллиф. Қишлоғингиз нега шундай аталган? – Тошкент: Фан, 1989. – 100 б.; Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 86 б.; Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. – Жиззах, 1992. – 53 б.; Ўша муаллиф. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳли луг'ати. – Самарқанд, 1997; Турдалиев Б., Нуъмонов Т., Ҳайдаров А. Наманган вилояти топонимларидан материаллар. – Наманган, 1995. – 1-китоб. – 122 б.

Mazkur lug'atlarda toponimlarning tarixiy shakllari, variantlari, ma'no qirralari, qisman, etimologiyasi izohlangan. Toponimlarning tarixiy-etimologik tahlili borasidagi ustozning talqinlari ham tahsinga loyiq¹¹.

Joylarni nomlashda *nisbiylik, pozitivlik, negativlik tamoyil (printsip)lariga* asoslaniladi. Toponimik nominatsiya tamoyillari ham dastlab o'zbek toponimikasida Zaribbay Do'simov tomonidan o'rganilgan¹². Ayniqsa, negativlik tamoyilining nazariy tomonlari olim tomonidan mukammal tadqiq etilgan.¹³ Olim negativlik tamoyilida hudud ko'lami asosiy o'rin tutishini ta'kidlaydi.

Hudud ko'lami qanchalik kichik bo'lsa, negativlik xiralashishi yoki umuman yo'qolishini ilmiy asoslaydi. G.I.Donidze tadqiqotiga ijodiy yondoshgan Zaribbay Do'simov Xorazm toponimiyasiga oid tadqiqotida gidronimik indikatorlarni quyidagi besh guruhga tasniflagan va leksik-semantik jihatlarini tahlil qilgan:

- 1) daryo va daryodan suv oluvchi obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: *darya, arna, o'zak*;
- 2) kichik gidronimik obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: *yap, salma, yarmish*;
- 3) oqmaydigan obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: *ko'l, aydin, chungul*;
- 4) sun'iy obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: *quyi, hovuz*;
- 5) boshqa tipdagi gidroobyektlar bilan bog'liq indikatorlar: *saqa, beget, yasqa* kabi¹⁴.

Zaribbay Do'simov tadqiqotlarida Xorazm toponimiyasining struktural-lingvistik tasnifi ham berilgan. Olim toponimlarning tuzilishiga ko'ra tasnifini struktural-tipologik tasnif deb ataydi va bu jihatdan toponimlarni quyidagicha guruhlaydi:

1. Affikssiz toponimlar va tub nomlar: *Qal'a Alan, Bo'z, Jam, Adaq* kabi.
2. Affiksal toponimlar yoki yasama nomlar: *Tuyachi, Ko'salar, Toshloq, Tangzor*.
3. Prefiksal toponimlar: *Poyariq, Bevatan, Sardaha*.

4. Indikatorli toponimlar yoki toponim-kompozitlar. Muallif izohicha, bunday nomlar o'ziga obyekt yoki uning biror xususiyatini ko'rsatuvchi toponimik indikatorlarni birlashtirgan holda keladi: *Bekobod, Uzunko'l, O'rta Chirchiq* kabi. Uningcha, bu guruhga tojikcha izofali nomlarni ham kiritish mumkin: *Shahrisabz, Denov, (Dehinav), Kitob (Kifti ob)* kabi.

5. Birikmali toponimlar.

Keyinchalik bu tasnif O'zbekiston toponimiyasiga doir bir qator tadqiqotlarga nazariy asos bo'lib xizmat qildi. Jumladan, o'zbek tili gidronimiyasi tadqiqiga oid doktorlik dissertatsiyamizda Zaribbay Do'simovning tadqiqotlari, nazariy qarashlari, talqinlari bizga ham ilmiy dastur va asos bo'lganligini alohida minnatdorlik bilan e'tirof etamiz.

Filologiya fanlari doktori, professor Zaribbay Do'simov hamisha o'z yurtiga, o'z ilmiy yo'nalishiga sadoqat va ehtirom bilan yashadi. Yarim asrdan ziyod vaqt mobaynida toponimiya, Xorazm toponimiyasi tadqiqi bilan shug'ullanayotgani, bu sohada erishilgan yutuqlar ham fikrimizni tasdiqlaydi.

U o'zbek tilshunosligida Xorazm onomastika ilmiy maktabini yaratdi. Hozirda bu maktabda ustoz-shogirdlik an'analari namunali tarzda bardavom, xalqona ta'bir bilan aytganda, nevara va evera shogirdlar avlodi ham shakllanmoqda. Hali bu ilmiy maktab yanada rivojlanadi, o'zbek tili onomastikasi rivojiga munosib hissa qo'shadi, deb umid qilamiz.

O'zbek tilshunosligida onomastika sohasi bo'yicha o'z ilmiy maktabini yaratgan yetuk va zabardast olim Zaribbay Do'simovning qutlug' 80 yoshi bilan qutlaymiz, ustozga sog'lik, omonlik, bardamlik yor, Alloh madadkor bo'lishini tilaymiz! Hamisha el, yuqari, shogirdlar e'tirofi va e'zozida yashash nasib etsin!

¹¹ Қаранг. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977, 174 б.; Дўсимов З., Тиллаева М. Жой номларининг сири. – Хива: Хоразм Маъмун академияси, 2001. – 52 б.

¹² Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984. – № 4. – Б. 12-15; Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. – № 5. – Б. 33-37.

¹³ Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик принциплари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984. – № 4. – Б. 36-37.

¹⁴ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 68-74.

ЗАРИФБОЙ ДҶСИМОВ – БЕЛГИЛИ ОНОМАСТ АЛЫМ

Ш.Н.Абдиназимов,

ҚМУ профессоры, филология илимлериниң докторы

М.Д.Курбанов,

НМПИ доценти, филология илимлериниң докторы (DSc)

Филология илимлериниң докторы, профессор Зарифбой Дўсимов 1946-жыл 20-майда Хорезм ўәлаяты Маңғыт районы (хәзирги Қарақалпақстан Республикасы Әмиўдәрәя районы) Қылышбай аўылында зыялы шаңарақта туўылды. Дәслепки билимди өзи туўылып өскен аўылдағы (хәзирги Әмиўдәрәя районындағы 15-санлы) мектепте алды. Мектепти питкергеннен соң 1966-жылы Низамий атындағы Ташкент мәмлекетлик педагогикалық институты (хәзирги Ўзбекстан миллий педагогика университети) филология факультетинде оқыды. Жоқары оқыў орнын питкергеннен соң мийнет жолын Әмиўдәрәя районындағы 18-санлы мектепте оқытыўшы болып ислеўден баслады.

Болажақ алым институтта оқып жүрген ўақытларда-ақ Хорезм аймағы географиялық атамаларын үйрениўге, илимий жақтан изертлеўге қызығатуғын еди. Илимий жумыс пенен шуғылланыўға болған бул қызығушылығы оны Ўзбекстан Илимлер академиясы жанындағы Тил хәм әдебият институтына жетеледи. 1968-жылы усы институттың диалектология секторына илимий хызметкер болып жумысқ қабыл етилди. Ўзбек тил билимине үлкен үлес қосқан жетик алым Ахмад Ишаев оның сөз тарийхына, әсиресе, топонимикаға қызығушылығының күшли екенин, тараўға тийисли әдебиятларды кунт пенен үйренип киятырғанын, бир қанша жаңа илимий пикирлери бар екенин аңлады, оған мәсләхәтлер берип қоллап-қуўатлады. Буның нәтийжесинде З.Дўсимов 1970-жылы 24 жасында “Арқа Хорезм топонимлери” деген темада кандидатлық диссертациясын табыслы қорғады.

1971-жылы сентябрь айынан баслап Зарифбой Дўсимов Хорезм мәмлекетлик педагогикалық институтында (хәзирги Үргенш мәмлекетлик университети) өзиниң илимий-педагогикалық искерлигин баслады. Студентлерге тил билиминен сабақ берди. Бул оқыў орнында үлкен оқытыўшы, декан орынбасары, кафедра баслығы, декан, илимий ислер бойынша проректор лаўазымларында иследи. Соның менен бирге, ол ўәлаят хәкимлигинде қәнигелер топарының басшысы (1992–1994), Министрлер Кабинети жанындағы Мәмлекетлик тест орайының ўәлаяттағы ўәкили (1994–1996), Хорезм Мамун академиясында белим баслығы (2002–2004) сыяқлы жуўапкерли лаўазымларда иследи. Ол қайсы лаўазымда жумыс ислемесин, өзиниң мийнет сүйгишлик, кәсипке мухаббат, адамгершилик, шөлкемлестириўшилик пазыйлетлерин көрсете алды.

З.Дўсимов өзбек тил билиминиң раўажланыўына мүнәсип үлес қосып киятыр. Әсиресе, өзбек тили ономастикасы тараўының қәлиплесиўи хәм раўажланыўында белгили орны бар илимпазлардан есапланады. Орайлық Азиядан тысқары сырт мәмлекетлерде топонимика бойынша орынланған изертлеўлерде З.Дўсимовтың жумысларына мүрәжат етилиўи алымның дүнья тилшилери итибарында екенлигинен дәрек береди.

Атап өтиў орынлы, ономастикалық материалларды лингвистикалық жақтан анализ ететуғын қәнигениң билим шеңбери кең болыўы керек. Бул ушын қәниге география, тарийх, археолгогия, этнография хәм диалектология сыяқлы илимлерден хабардар болыў керек. З.Дўсимовтың ономастикаға бағышланған изертлеўлеринен оның бир неше илимлерди пукта өзлестиргенин көриўге болады. Алым өзиниң илимий дәретиўшилигиниң көпшилик бөлегин төменги Әмиўдәрәя ономастикасын үйрениўге бағышлады. Әсиресе, Хорезм аймағы топонимиясы бойынша ерисилген жетискенликлер З.Дўсимовтың аты менен тығыз байланысly. 1986-жылы “Хорезм топонимлериниң тарийхий-лингвистикалық анализи” деген темада докторлық диссертациясын қорғады. Бул жумыс Ўзбекстанда топонимика тараўында дәслепки докторлық диссертация еди.

1993-жылы оған профессор илимий атағы, 1995-жылы “Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен илим ғайраткери” хұрметли атағы берилди.

Илимпаздың қәлемине тийисли "Жер атамаларының қысқаша түсіндірме сөзлиги" (1977-жыл өзбек тилинде; 1991-жыл қарақалпақ тилинде), "Хорезм топонимлери" (1985), "Изучение лингвистических особенностей географических названий" (1985), "Жер атамаларының сыры" (2001), "Топонимика тийкарлары" (2002), "Хорезм ономастикасының қәлиплесиўи хәм Авесто" (2019) сыяқлы илимий дәретпелери тек топоним изертлеўши кәнигелер емес, ал тил тарийхы, диалектология, тарийх, этнография, география хәм мәденият тараўы ўәкиллерине де кеңнен белгили. Алым 1996-жылы басып шығарылған "Хорезм тарийхы" жойбары хәм китабының авторларынан бири.

З.Дўсимов өзбек тил билиминиң раўажланыўына салмақлы үлес қосып киятырған, әсиресе, өзбек ономастиканың бир қатар бағдарларының өз алдына тараў болып қәлиплесиўинде хәм раўажланыўында мүнәсип орын ийелеген алымлардан есапланады. Шәкиртлериниң топонимика, антропонимика, этнонимика, космонимика, сондай-ақ тил тарийхы, диалектология бағдарында кандидатлық хәм докторлық диссертацияларын қорғаўы сөзимиздиң дәлили. Усы күнге шекем алымның 20 дан аслам шәкирти кандидатлық, философия илимлери бойынша докторлық (PhD), үшеўи докторлық (DSc) диссертацияларын жақлады, 40 қа жақын шәкиртлери магистр дәрежесин алды. Бир қанша философия бойынша докторлық, магистрлик диссертацияларға илимий басшылық, докторлық диссертацияларға илимий мәсләхәтшилик етпекте.

Профессор З.Дўсимовтың илимий-педагогикалық хызметиниң бир бөлеги маман тилши кәнигелерди таярлаў менен тығыз байланысly. Ол – Үргенш мәмлекетлик университети жанындағы филология илимлери бойынша философия докторы илимий дәрежесин бериўши PhD.03/30. 12.2019.Fil.55.02 санлы хәм де Өзбек тили, әдебияты хәм фольклоры институты жанындағы илимий дәрежелер бериўши DSc.29.11.2018.Fil.46.03 санлы Илимий Кеңеслердиң ағзасы болды. Сондай-ақ, 1995-2025-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы илимий дәрежелер бериўши DSc.03/30.04.2021.Fil.20.01 санлы Илимий Кеңес ағзасы болды хәм Қарақалпақстанда көплеген филолог алымлардың жетилисиўине өзиниң салмақлы үлесин қосты.

Қарақалпақстанда топонимист кадрлардың жетилисиўинде З.Дўсимовтың орны айрықша болды. Себеби, алым қарақалпақ топонимикасы бағдарында орынланған бир неше кандидатлық хәм докторлық диссертациялардың сапалы болып орынланыўы ушын рәсмий оппонент сыпатында өзиниң баҳалы пикир хәм усынысларын берди. Атап айтқанда, М.Курбановтың “Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердиң лексика-семантикалық өзгешеликлери” (2012) деп аталған кандидатлық хәм “Қарақалпақстан ойконимлериниң тарийхый-лингвистикалық анализи” (2025) атамасындағы докторлық (DSc) диссертацияларының рәсмий оппоненти болды. Булардан басқа, Г.Абишовтың “Шымбай районы топонимлериниң тарийхый-лингвистикалық анализи” (2019), А.Есемуратовтың “Хожели районы топонимлериниң тарийхый-лингвистикалық анализи” (2022) деп аталған философия бойынша докторлық диссертацияларға рәсмий оппонетлик етти. 2012-жылы Д.Юлдашев алымның илимий басшылығында “Қубла Қарақалпақстан топонимлериниң тарийхый-этимологиялық изертлениўи” деген темада кандидатлық диссертациясын табысly қорғады.

Зарифбой Дўсимовтың дәретиўшилик искерлигинде тил билими менен бирге педогогика хәм журналистиканың да орны бар. Ол мәмлекетимизде тил сиясатына тийисли нызам хўжетлериниң орынланыўын тәмийинлеўге, сондай-ақ өзбек тилин оқытыўдың әҳмийетли мәселелерине арналған халықаралық (1991) хәм республикалық (1994; 2005) илимий-әмелий конференцияларды шөлкемлестириўге белсене қатнасты.

Профессор Зарифбой Дўсимовтың мүбәрек 80 жасы қутлы болсын деп, оған бекем ден-саўлық, шаңарағына аманлық, илимий-педагогикалық жумысларына тасқын табыслар тилеймиз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛШИЛЕРИНИҢ ЖАҚЫН ДОСТЫ

М.С.Қудайбергенов,

филология илимлери докторы, профессор

Қ.А.Пахратдинов,

филология илимлери кандидаты, профессор ў.а.

Илим жолы – ийне менен қудық қазғандай күтә қыйын, машақатлы жол. Бул жол менен тек еринбей мийнет еткен, оның бурылыслары менен бийик асыўларынан сүринбей өтетуғынлар ғана жүре алады. «Билимли мыңды жығады» деген даналық гәп усындай машақатлы билим-илим жолындағы сынақлардан өткен инсанлар ҳақында айтылған. Сол жол менен қәдем таслап киятырған үлкен илимпазлардың бири – Зариббай аға Дусимов. Ол 80 жыл ишинде өз кәсиплеслери хәм шәкиртлерине өрнек болатуғын мазмунлы өмир хәм мийнет жолын басып өтти.

Хәр қандай илимпаздың илим алдындағы хызметти дәреткен мийнетлериниң саны менен емес, ал илимге қандай жаңалық киргизгени менен белгиленеди. З.Дусимов өзбек тил билиминиң раўажланыўына мүнәсип үлес қосып киятырған, өзбек ономастикасының қәлиплесиўи хәм раўажланыўында айрықша хызмети бар илимпазлардан есапланады. Илимпазхәм педагог сыпатында профессор З.Дусимовтың өзбек топонимикасы бойынша жетик илимий кадрларды жетистириўдеги хызметлери де үлкен.

З.Дусимов – Хорезм топонимлерин дәслепки изертлеўшилердиң бири. Илимпаздың «Хоразм топонимлари» (1985), «Изучение лингвистических особенностей географических названий» (1985), «Хоразмтарихи» (1996), «Жой номларининг сири» (2001), «Топонимика асослари» (2002) хәм басқа да үлкен мийнетлери өзбек тил билиминде илимий-теориялық әхмийетке ийе болып табылады. Ол өзиниң усындай илимий мийнетлери менен тек Өзбекстанда емес, ал басқа түркий тиллес республикалардағы илимий орталықларға да кеңнен танылды.

З.Дусимов көп жыл Қарақалпақ мәмлекетлик университети қасындағы қарақалпақ тили хәм әдебиятынан докторлық диссертацияларды жақлаў бойынша Илимий кеңестиң ағзасы болды. Ол қарақалпақ тилши илимпазлары менен хәмме ўақытта тығыз илимий байланыста болып, бизиң республикамыз ушын қарақалпақ тили бойынша илимий кадрларды таярлаўда белсене жәрдем көрсетип, олардың жетик қәнийге болып жетисиўине көп жәрдемин тийгизип атыр. Қарақалпақ тили бойынша көплеген кандидатлық хәм докторлық диссертациялардың табыслы жақланыўына рәсмий оппонент сыпатында да өз үлесин қосып келмекте. Илимпаздың усындай хызметлери ҳүкиметимиз тәрәпинен ылайықлы бақаланып, оған 1996-жылы «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» хұрметли атағы берилди.

Зариббай аға қарақалпақ илимпазлары менен көп мәселелер бойынша пикир алысып, өзиниң бақалы мәсләхәтлерин берип турады. Сонлықтан, қарақалпақ тилши илимпазлары профессор З.Дусимовты өзиниң устазы деп есаплайды. Қарақалпақ тилшилери хорезмли тилшилердиң, хорезмли тилшилер қарақалпақ тилшилериниң илимий мийнетлери менен жақыннан таныс. Қарақалпақ илимпазлары өзлериниң кандидатлық хәм докторлық диссертацияларынасыртқыпикирди хорезмли илимпазлардан, хорезмли илимпазлар қарақалпақ илимпазларына наладыхәм өз пикирлерин билдирип жәрдем көрсетеди. З.Дусимов хорезмли хәм қарақалпақ илимпазлары арасындағы усындай илимий байланысты хәм дослықты беккемлеп келмекте.

Қарақалпақстанлы кәсиплеслери Зариббай ағаны илимге садық, илимди хұрметлейтуғын, ҳақыйқый илимпазға тән қәсийетлерди өз бойына сиңирген инсан сыпатында жақсы танийды. Биз, қарақалпақстанлы дослары хәм кәсиплеслери әжайып инсан хәм үлкен илимпаз Зариббайаға Дусимовты теберик 80 жасы менен шын жүректен

қутлықлаймыз, оған аманлық, саламатлық ҳам оның ийгиликли илимий-педагогикалық жумысларында үлкен табыслар тилеймиз.

ZARIBBAY DO‘SIMOV – XORAZM TILSHUNOSLIK MAKTABINING BUYUK DARG‘ASI

Ibragimov Yuldash Matkarimovich,

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti,
f.f.d., professor

Ibragimova Zamira Yuldashevna,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
f.f.n., dotsent

Har bir inson hayotida o‘ziga ustoz deb biladigan, uning ilmiy va ma‘naviy kamolotiga katta ta’sir ko‘rsatadigan shaxslar bo‘ladi. Bunday insonlar nafaqat o‘z bilim va tajribasi bilan, balki insoniy fazilatlarini bilan ham ajralib turadi. O‘zbek tilshunosligida ana shunday buyuk siymolardan biri professor Zaribbay Do‘simovdir.

Zaribbay Do‘simovning ilmiy faoliyati XX asrning 60-yillarida boshlangan bo‘lib, u dastlab tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri – toponimika sohasiga murojaat qiladi. Olim “Shimoliy Xorazm toponimlari” mavzusida ilmiy tadqiqot olib borib, 1970-yilda nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qiladi. E’tiborlisi shundaki, u 24 yoshida ilmiy darajaga ega bo‘lgan noyob mutaxassislardan biridir.

Filologiya fanlari doktori, professor, buxorolik tilshunos H.Ne‘matov Zaribbay Do‘simovning 60 yillik yubileyiga bag‘ishlangan “E‘zoz” nomli to‘plamida “Vatan tarixini so‘zda ko‘rolgan olim” mavzusidagi maqolasida shunday yozadi: “1977-yili Ozarbayjonga o‘zimning doktorlik ishimni himoya qilishga borganimda ozar do‘stlarimizdan so‘radim, sizlarga O‘zbekistondan nima sovg‘a olib kelay, deganimda, shunda ular menga O‘zbekistonda Zaribbay Do‘simovning “Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati” nomli kitobi nashr qilinibdi, agarda siz o‘sha lug‘atdan bizga hech bo‘lmaganda bittasini olib kelsangiz, eng zo‘r sovg‘a bo‘lar edi, deganlarida men ularga bitta emas, Zaribbay Do‘simovdan 10 ta lug‘at olib borib berganman, – deydi”. 1993-yili esa professor unvoniga ega bo‘ladi.¹⁵ Bu Zaribbay Do‘simovning qanday jonkuyar olim ekanligidan dalolatdir. Olim o‘z ilmiy faoliyatini kengaytirib, “Xorazm toponimlarining tarixiy-etimologik tahlili” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladi (1986). U Xorazm hududida ekspeditsiyalar tashkil etib, joy nomlarini yig‘adi va 1977-yilda “Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati”ni nashr ettiradi. Ushbu asar nafaqat respublikamizda, balki xorijiy olimlar tomonidan ham yuqori baholangan.

Zaribbay Do‘simovning faoliyati Urganch davlat universiteti bilan chambarchas bog‘liq. U turli lavozimlarda samarali ishlagan: o‘qituvchi, kafedra mudiri, dekan, prorektor. Olim ko‘plab shogirdlar tayyorlagan bo‘lib, uning rahbarligida o‘zbek onomastikasining turli yo‘nalishlari bo‘yicha ko‘plab dissertatsiyalar himoya qilingan. Xususan:

etnotoponimika;

antroponimiya;

kosmonimika;

fitonimika;

dostonlar onomastikasi kabi sohalarida ilmiy ishlar amalga oshirilgan.

Olim nafaqat toponimika, balki leksikologiya, dialektologiya, etimologiya, til tarixi sohalarida ham samarali izlanishlar olib borgan. U buyuk allomalar merosini o‘rganib, ularning lingvistik qarashlarini ilmiy tahlil qilgan. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari – sotsiolingvistika, psixolingvistika, etnolingvistika va antropotsentrik tilshunoslik kabi yo‘nalishlarda ham faol tadqiqotlar olib borgan.

¹⁵ Xudoyberganov R.Yu. “Ilmga baxshida umr” anjuman materiallari. // O‘zbek toponimikasi sardori. – Urganch: “Xorazm nashr matbaa”, – B.72.

Olim o'zbek tili leksikasi va uning shevalarini ham chuqur o'rgangan. Uning rahbarligida quyidagi ilmiy ishlar bajarilgan:

Xorazm xalq qo'shiqlari leksikasi;

dostonlar tili leksikasi;

kiyim-kechak nomlarining struktur-semantik tahlili;

Bu tadqiqotlar o'zbek xalq og'zaki ijodi va sheva leksikasini ilmiy asosda o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ustoz Zaribbay Do'simov 10 dan ortiq monografiya, 10 dan ortiq o'quv-uslubiy qo'llanma, 200 ga yaqin ilmiy maqola muallifi hisoblanadi. Uning ishlari respublika va xalqaro miqyosda e'tirof etilgan. U zukko olim, xalqparvar inson sifatida yillar davomida asosiy e'tiborini vohada o'z an'ana va tamoyillari, yo'nalishlariga ega maktab yaratish ishiga qaratdi. O'zbek davlatchiligining chuqur ildizlarini asoslab beruvchi manbalar, jumladan, "Avesto" va o'zbek adabiy tili hamda shevalari munosabatlari, substrat leksika muammolari ilk olim ilmiy faoliyatida jiddiy tahlil qilindi.¹⁶

Zaribbay Do'simov o'zbek tilshunosligining rivojiga ulkan hissa qo'shgan, o'z ilmiy maktabini yaratgan, ko'plab shogirdlar yetishtirgan yetuk olimdir. U nafaqat ilm-fan rivojiga xizmat qilgan, balki insoniy fazilatlar bilan ham ko'plarga ibrat bo'lgan ustozdir. Uning ilmiy merosi kelajak avlodlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi shubhasiz.

Ustozni 80 yosh yubileyi bilan tabriklaymiz!

УЛКАН ОЛИМ, МЕҲРИБОН УСТОЗ

Курбаниязов Гулмирза Алламбергенович,

Нукус ДПИ профессори,

филология фанлари доктори (DSc),

Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси

Зариббай Дўсимов 1946 йил 20 майда Хоразм вилояти Манғит тумани (ҳозирда Қорақалпоғистон Республикаси Амударё тумани) Қиличбой қишлоғида зиёли оиласида туғилди. Дастлабки таълимни қишлоқ мактабида олган бўлажак олим 1966 йилда Низомий номли Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги Педагогика университети) филология факультетига ўқишга кириб, таҳсил давомида С.Усмонов, М.Шайхзода, Н.Маллаев, Я.Ғуломов каби даврнинг атоқли алломаларидан сабоқ олди. Таҳсилдан кейин Амударё туманидаги 18-мактабда ўқитувчилик қила бошлади. 1968 – 71 йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳузуридаги Тил ва адабиёт институтининг диалектология секторида лаборант, илмий ходим лавозимларида ишлади. Мазкур фаолиятнинг самараси сифатида 1970 йилда А.Ишаев раҳбарлигида "Шимолий Хоразм топонимлари" мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. 24 ёшда фан номзоди илмий даражасини олиш, айниқса, ўша давр учун ноёб ҳодиса эди. 1971 йилдан бошлаб унинг илмий-педагогик фаолияти Урганч давлат университети билан боғланди. У мазкур университет (1992 йилга қадар педагогика институти)да катта ўқитувчи, декан муовини, кафедра мудири, декан, илмий ишлар проректори лавозимларида ишлади. Муҳими, қайси лавозимда бўлмасин, ўзининг раҳбарлик салоҳияти, раҳбар маънавиятига хос бўлган муҳим жиҳат – одамийлик, жамоа манфаатларини ҳимоя қилиш фазилатини намоён қилиб келди.

З.Дўсимов Хоразм вилоят ҳокимлигида мутахассислар гуруҳи раҳбари (1992-94), 1994-96 йилларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест марказининг Хоразм вилояти вакили, 2002-2004 йилларда Хоразм Маъмун академиясида бўлим бошлиғи каби масъул лавозимларда ишлади.

¹⁶ O'rozboyev O., Borbayeva Sh. "Ilmga baxshida umr" anjuman materiallari. // So'z qadridan o'z qadrini topgan inson. – Urganch: "Xorazm nashr matbaa", – B.80.

3.Дўсимов ўзбек тилшунослигининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшиб келаётган, фанимизнинг ономастика соҳаси шаклланиши ва тараққиётида муносиб ўрни бор олимлардан ҳисобланади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, шунингдек, Туркия, Америка Қўшма Штатларида бажарилган топонимика бўйича тадқиқотларнинг кўпчилигида 3.Дўсимов ишларига мурожаат қилиниши унинг жаҳон тилшунослари эътиборида эканидан далолат беради.

У ўз илмий ижодининг асосий қисмини Қуйи Амударё минтақасидаги халқларнинг ономастикасини ўрганишга бағишлади. Бу воҳадаги халқларнинг номлари тизимини тадқиқ қилиш жараёнида уларнинг тили, тарихи, маданияти бўйича муҳим кашфиётлар қилди. Жумладан, унинг Хоразм воҳасида яшовчи халқларнинг Олд Осиё, Ҳиндистон, Эрон ва Кавказдаги айрим халқлар билан тарихий алоқаси ҳақидаги фикрлари мутахассислар томонидан яхши кутиб олинди. У туркийшунослик илмида илк марта номларнинг вужудга келиш минтакавий қонуниятларини аниқлади.

Унинг илмий фаолиятининг салмоқли қисми Хоразм воҳаси топонимияси тадқиқига бағишланган. 1986 йили “Хоразм топонимлари тарихий-лисоний таҳлили” мавзуида докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Мазкур иш Республикамизда топонимика соҳасида дастлабки докторлик диссертацияси эди. 3.Дўсимовга 1993 йили профессор унвони берилди. Олим қаламига мансуб “Жой номларининг қисқача изоҳли луғати” (1977), “Хоразм топонимлари” (1985), “Изучение лингвистических особенностей географических названий” (1985), “Жер атамаларынын қисқаша тусиндирме созлиги”, “Она тилидан ихтисослашган мактаблар учун дастур” (1995), “Жой номларининг сири” (2001), “Топонимика асослари” (2002), “Умумий тилшунослик”, “Ўзбек тили (таълим рус тилида олиб бориувчи гуруҳлар учун)”, “Хоразм ономастикасининг шаклланиши ва Авесто” (2019) каби асарлар мутахассисларгина эмас, халқимиз тили, тарихи, маданияти билан қизиқувчи китобхонларга ҳам яхши таниш. Олим 1996 йил нашр қилинган салмоқли “Хоразм тарихи” лойиҳа ва китоби ҳаммуаллифларидан биридир.

Олим кейинги йилларда “Хоразм шевалари луғати” ҳамда “Ўзбекистон топонимлари изоҳли луғати”ни тузишдек кўламдор лойиҳалар асоси устида иш олиб бормоқда. Мазкур ишларнинг айрим натижалари олим қаламига мансуб илмий ва илмий-оммабоп мақолаларда, оммавий ахборот воситалари орқали кўплаб чиқишларда акс этган.

Олим бутун фаолияти давомида истеъдодли ёшларни тарбиялаш, уларни ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари тадқиқига йўналтиришга алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. У фаолияти давомида Ўзбекистоннинг турли вилоятларидан, жумладан, Қорақалпоғистонда ҳам бир нечта олимларнинг илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилиб шогирдлар етиштирган. Юлдашев Дониёр Тахирович проф. Зариббай Дўсимов раҳбарлигида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган бўлса, Нуржанов Ойбек Эркин ўғли “Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларининг антропоцентрик тавсифи” мавзусида 2022 йилда филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилиб, ҳозирги кунда устознинг раҳбарлигида “Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари лексик тизими: стратификация ва тарихий тараққиёт” мавзусида докторлик диссертациясини ёқлашга яқин турибди. Устоз, шунингдек, ўн бешга яқин қорақалпоғистонлик олимларнинг диссертацияларига расмий оппонентлик қилган.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси проф. Зариббай Дўсимовнинг мамлакат илм-фанига қўшаётган ҳиссасини юқори баҳолаб унга 1995 йилда “Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби” юксак унвонини берди.

Олим бугунги кунда республикадаги бир неча ихтисослашган илмий кенгашлари аъзоси сифатида кўплаб илмий даражали кадрлар тайёрлаш ишларига ҳисса қўшиб келмоқдалар. Олим ўз шогирдларини сафдош сифатида тарбиялаб, Ўзбекистонда маънавий-маърифий ислохотлар йўлида кўламли ишларни бажаришга йўналтириб келмоқда. Республиканинг тил сиёсатида оид 17 тадан ортиқ қонун ҳужжатлари ижросини таъминлашда 3.Дўсимовнинг хизматлари бекиёс.

3.Дўсимов – оилапарвар инсон. У тўрт нафар фарзанд отаси, кўплаб набира ва эвараларнинг суюкли бобосидир. Биз устозга мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр, юртимиз илм-фани тараққиёти йўлида олиб бораётган ишларида улкан зафарлар тилаб қоламиз.

OLIM ZARIBBAY DO'SIMOV ILMIY MAKTABI VA XORAZM TILSHUNOSLIGINING KOMPLEKS RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Gayliyeva Ogulbay Kurbanmuradovna,

Filologiya fanlari doktori, professor,
Qoraqalpoq davlat universiteti “Turkman tili va
adabiyoti” kafedrası mudiri

O'zbek tilshunosligining zamonaviy rivojlanish jarayonida hududiy ilmiy maktablarning shakllanishi muhim o'rin egallaydi. Shunday maktablardan biri professor Zaribbay Do'simov nomi bilan bog'liq Xorazm lingvistik maktabidir. Ushbu maktab nafaqat onomastika, balki umumiy tilshunoslikning ko'plab yo'nalishlarini qamrab olgan kompleks ilmiy tizim sifatida shakllangan.

Professor Zaribbay Do'simov rahbarligida shakllangan ilmiy maktab dastlab onomastika, xususan toponimika va etimologiya yo'nalishlarida rivojlandi. Olimning “Shimoliy Xorazm toponimlari” hamda “Xorazm toponimlarining tarixiy-lisoniy tahlili” kabi fundamental ishlari mintaqaviy tilshunoslikning ilmiy asosini yaratdi. Olimning tadqiqotlarida joy nomlarining tarixiy-lisoniy qatlamlari, nomlanishi, leksik-semantik va morfologik tuzilish, hududiy lingvistik qonuniyatlar kabi masalalar kompleks yondashuv asosida o'rganildi.

Olim Zaribbay Do'simov ilmiy maktabining eng muhim jihati lingvistik hodisalarga tizimli va mintaqaviy yondashuvni joriy etganidir. Ayniqsa, toponimik nominatsiya tamoyillari (nisbiylik, pozitivlik va negativlik)ning ilmiy asoslanishi o'zbek tilshunosligida yangi bosqichni boshlab berdi. Shuningdek, olim tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan “toponimik indikatorlar” konsepsiyasi keyingi tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Shuni alohida taqidlash kerakki, Zaribbay Do'simov ilmiy maktabi ta'sirida Xorazm tilshunosligi quyidagi yo'nalishlarda kompleks rivojlandi:

Birinchidan, onomastika va toponimika sohasida hududiy nomlar tizimi, ularning tarixiy-etimologik va funksional-semantik tahlili keng rivojlandi. “Xorazm onomastikasi tizimi va Avesto” kabi tadqiqotlar qadimgi manbalar bilan bog'liq lingvistik qatlamni ochib berdi. Ikkinchidan, dialektologiya va leksikologiya sohasida Xorazm shevalari, xalq qo'shiqlari leksikasi, kitobiy dostonlar va kiyim-kechak nomlari bo'yicha ilmiy maktab shakllandi. Bu yo'nalishda shogirdlar tomonidan ko'plab dissertatsiyalar himoya qilindi. Uchinchidan, etimologiya va tarixiy tilshunoslik sohasida mahalliy va tarixiy manbalar asosida so'zlarning kelib chiqishi, semantik evolyutsiyasi hamda qadimiy turkiy va forsiy qatlamlar bilan bog'liqligi chuqur o'rganildi. To'rtinchidan, zamonaviy lingvistika yo'nalishlarida esa, so'nggi yillarda maktab doirasida: antropotsentrik lingvistika, kognitiv tilshunoslik, pragmal lingvistika kabi zamonaviy yo'nalishlar ham rivojlantirildi.

Olim tadqiqotlar yaratish bilan birga, tilshunoslik ilm-fan sohasida katta maktab yaratdi. Zaribbay Do'simov ilmiy maktabining eng katta yutuqlaridan biri yuqori malakali ilmiy kadrlar tayyorlash tizimidir. Uning rahbarligida 30 ga yaqin ilmiy darajali mutaxassislar tayyorlangan, shulardan, 9 ta nomzodlik dissertatsiyasi, 14 ta PhD dissertatsiyasi, 3 ta doktorlik (DSc) ishlari himoya qilingan. Bu jarayon Xorazmda mustahkam ilmiy an'analar shakllanishiga olib keldi.

Olimning ilmiy maktabi biz uchun ham qadrli. Chunki, biz ham olimning ilmiy maktabidan tarbiya olgan shogirdlari bo'lamiz. Professor Zaribbay Do'simov bilan ilmiy tadqiqot ishlari olib borganimizda, olimning ilmiy fikrlarini tinglagandim. Ustoz bilan tanishishimizda o'zbek folklorshunosligi yetakchisi M.Jo'raevning katta xizmatlari bo'ldi. Ustoz Mamatqul aka o'zbek va turkman adabiy aloqalari, tilshunoslikni qiyosiy o'rganish jarayonida, menga Zaribbay Do'simovning ilmiy merosi haqida gapirib bergandi. Shuningdek, 2019-yilda Al-Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti huzurida yangidan tashkil qilingan Ilmiy Kengashda professor Zaribbay Do'simov rais bo'lib faoliyat yuritgandi. Ushanda men u

Ilmiy Kengashda rais o‘rinbosari bo‘lib, besh yil davomida Ustoz Zaribbay Do‘simov bilan birga ishlaganmiz. Ustoz juda samimiy inson. U Ilmiy Kengash raisi paytida dissertasiyalarini himoya qiladigan dissertantlarga ilmiy maslahatlarini berib, ilmga yo‘naltirardi. Shuningdek, Ilmiy Kengashda Ustoz Zaribbay Do‘simovning ilmiy rahbarligida shogirdlari himoyaga chiqayotgan paytida, Ilmiy Kengash majlisini men boshqarib borardim. Ushanda, eng birinchi marotaba Ilmiy Kengash majlisini boshqarib borganimda, Ustoz Zaribbay Do‘simov meni kuzatib o‘tirgan ekan, keyin majlis tugagandan keyin, menga “Og‘ulay Ilmiy Kengash majlisini juda oliy darajada olib bordingiz. Men majlisni qanday boshqarar ekan deb fikr qilgandim.” – deb, aytdi. Ustozning menga bildirgan ishonchini qozonganimdan xursand bo‘lgandim o‘shanda.

Olim Zaribbay Do‘simov ilmiy merosi asosan, 15 dan ortiq monografiya, o‘quv qo‘llanmalar, 200 ga yaqin ilmiy maqolalar, izohli va qiyosiy lug‘atlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Uning ilmiy ishlari nafaqat Xorazm, balki butun o‘zbek tilshunosligi taraqqiyotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi.

Umuman olganda, olim Zaribbay Do‘simov ilmiy maktabi Xorazm tilshunosligining kompleks rivojlanishida markaziy o‘rin egallaydi. Ushbu maktabning asosiy xususiyati nazariy va amaliy tilshunoslikni uyg‘unlashtirgan holda mintaqaviy lingvistik makonni ilmiy jihatdan tizimli o‘rganishdir. Bugungi kunda ham ushbu maktab an‘analari davom etib, yangi avlod tilshunos olimlarining shakllanishiga xizmat qilmoqda.

Shu o‘rinda biz ham Ustozimiz Zaribbay Do‘simovning muborak yubiley yoshi bilan samimiy muborakbod etamiz! Ustoz o‘zbek tilshunosligi, xususan, Xorazm lingvistik maktabini shakllantirish va rivojlantirishda beqiyos xizmat qilgan yirik olim, fidoyi ustoz va ilm yo‘lida sobitqadam ziyolisiz. Sizning ilmiy izlanishlaringiz, fundamental tadqiqotlaringiz va boy ilmiy merosingiz nafaqat bugungi avlod, balki kelajak tadqiqotchilar uchun ham mustahkam ilmiy poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, yosh olimlarni tarbiyalash, ilmga mehr uyg‘otish va ularni mustaqil fikrlashga yo‘naltirish borasidagi xizmatlaringiz alohida e‘tirofga loyiqdir. Sizga mustahkam sog‘liq, uzoq umr, ilmiy va ijodiy faoliyatingizda yangi-yangi yutuqlar tilaymiz. Ilm yo‘lida qilayotgan ezgu ishlaringiz bardavom bo‘lsin, hamisha shogirdlaringiz ardog‘ida bo‘ling, Ustoz!

ILM NURI BILAN PORLAGAN YURAK

Xushnud Babajonov,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti professori

Zaribboy Do‘simov bilan shu dargohga kelib faoliyat boshlaganimizga, yaqin, dilkash do‘st bo‘lganimizga 55 yil bo‘libdi. Har gal do‘stim bilan uchrashganimizda shu davr ichida bo‘lib o‘tgan, boy xotiralarimizda bir umr qoladigan voqealarni eslab yuramiz.

Yarim asr... aytishga oson: unutilmas talabalik yillari, o‘qituvchilikka qo‘ygan birinchi qadam, ilm sari intilishlar, ustozlarning bebaho saboqlari, aspirantura, fan nomzodi, fan doktori ilmiy darajalariga erishish, dotsent va professor ilmiy unvonlarini olishga musharraf bo‘lish...

Ha, bu yutuqlarning negizida faqat izlanish, tinimsiz mehnat, oliy maqsad tomon intilish turibdi, albatta.

Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi Zaribboy Do‘simov bilan shu qadrdon dargohda bir davrda ish boshlaganmiz. Qomusiy ishlarga boy bo‘lgan olim odamiylik, dilkashlik, ochiqko‘ngillik kabi insoniy fazilatlarni diliga jo qilgan insondir.

Men filologiya fakultetida 6 yil davomida dekan bo‘lib ishlagan davrimda do‘stimning yanada ibratli, havas qilsa arziydigan ko‘pgina fazilatlarini kashf qildim. U o‘ta mehribon, do‘stlariga sodiq, qalbidagi fikrlarini kim qanday qabul qilishidan qat‘iy nazar bemalol izhor qiladigan mard inson. Ayniqsa, talabalarga bo‘lgan mehribonligi, shogirdlariga e‘tibori, ularning yutuqlariga quvonishi uning beg‘araz olim va yetuk murabbiy ekanligidan dalolat beradi.

Fakultet ilmiy kengashida aspirantlarning ilmiy tadqiqot ishlarining borishi muhokama qilinganda ustoz shogirdlariga qarata: “Insonni faqat ilm ulug‘laydi. Sizlar dunyoda o‘z ilmi bilan nom qoldirgan ulug‘ ajdodlarimizning vorislarisiz. Ularning boy ilmiy asarlaridan bahramand bo‘linglar. Shundagina siz obro‘-e‘tiborli, davlatimizga va xalqimizga kerakli inson bo‘lasizlar,” – degan iliq so‘zlar bilan murojaat qilar edi. Ustozning saboqlari o‘z samarasini berdi. Hozirgi kunda shogirdlari Anorgul Atajanova, Muhabbat Jumaniyozova, Sarvar Ro‘zimboyev, Muyassar Tillayeva, Sultonmirzo Rahimov, Abdulla O‘razboyev, Azamat Primov, Doniyor Yo‘ldoshev, Quvondiq Olloyorov, Shukurjon Norbayeva, O‘tkir Rajabov, Hamid Narimovlar filologiya fanlari bo‘yicha fan doktori, falsafa doktori, fan nomzodlari ilmiy darajalarini olishga muyassar bo‘ldilar.

Hozirgi kunda do‘stim respublikaning ko‘zga ko‘ringan olimlaridan. Zaribboy Do‘simovning qalbidagi yagona shiori insonlarga yordam berish, ilmga tashna bo‘lgan yoshlarga madadkor bo‘lishdir.

Kechalari beg‘ubor, tiniq osmonda o‘z nurini sohib turgan yulduzlarni ko‘rib zavqlanasan kishi. Ayniqsa, ular ichida ba‘zilari ajralib, porlab tursa, dilingga quvonch bag‘ishlaydi. Men do‘stimni shu nur tarqatuvchi yulduzlarga qiyos qilaman.

O‘z faoliyatini o‘qituvchilikdan boshlagan Zaribboy Do‘simov katta mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tdi. Kafedra mudiri, fakultet dekani, prorektor lavozimlarida faoliyat ko‘rsatdi. U tomonidan yaratilgan darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, yuzlagan ilmiy maqolalar uning yuqori ilmiy salohiyatga ega olim ekanligining yorqin dalilidir.

2010-yillarda bo‘lib o‘tgan bir voqeani esga olmoqchiman. Bilmadim, kimningdir noto‘g‘ri fikrlashi bilan adolatsiz, har bir insonni asabiylashtiradigan buyruq paydo bo‘ldi. Yoshi oltmishdan oshgan professor- o‘qituvchiarni kadrlar bo‘limiga chaqirib: “ Sizlar hammangiz nafaqaga chiqqansizlar. Endi 1-sentabrdan boshlab universitetda dars bermaysizlar”, – deb ogohlantirdilar. Bu barcha uchun kutilmagan voqea edi. Bu ro‘yxatda men, professorlar: Zaribboy Do‘simov, Safarboy Ro‘zimboyev, Hamdam Abdullayevlar ham bor edi. Shunda men do‘stim Zaribboy Do‘simovning fikrlarini eshitib, uning ichki dunyosining nihoyatda go‘zalligini, har bir voqeaga vazminlik bilan shoshilmasdan baho berishini ko‘rib qoyil qolganman. Shu voqeaga o‘z munosabatini bildirar ekan, “Xushnud Babajonovich, siz ajdodlarimiz tarixini yaxshi bilasiz. Bizlar buyuk allomalar avlodimiz. Qarang, Al Xorazmiy, Al Beruniylar o‘z ilmi bilan dunyoga tanilgan. Ilm ahli hech qachon xor-u zor bo‘lmagan. Men aminman. Bu gaplar tez kunlarda o‘tib ketadi. Olimlar, albatta, yanada katta obro‘ga ega bo‘ladilar va Vatan taraqqiyotiga o‘zlarining hissalarini qo‘shadi,” – degan fikrlarini bildirdi.

Mana, bu kunga kelib olimlarga bo‘lgan hurmat va e‘tibor yanada oshdi. Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ilm ahliga katta e‘tibor beryapti, qo‘llab-quvvatlayapti.

Mutaxassisliklar bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini berish bo‘yicha qator kengashlar ish boshladi. Do‘stim Zaribboy Do‘simov filologiya mutaxassisligi bo‘yicha falsafa doktori berish Kengashining raisi.

Vohamizda iqtidorli yoshlardan olimlar tayyorlashda samarali ishlar olib bormoqda. Do‘stimning 80 yoshlik to‘yida istagim: boshingiz omon bo‘lsin, farzandlar, nevaralar, shogirdlar davrasida o‘ynab - kulib, shirin hayot quring! Har bir kuningiz shodlikka to‘lsin!

UCH XALQNING ASL FARZANDI VA OLIMI DARAJASIGA YETISHGAN INSON

Atabay Jumaniyazov,
filologiya fanlari doktori, professor

Sarlavhadagi bildirilgan fikr mening shaxsiy mulohazam emas. Mazkur ta‘kid rahmatli akademik Azimbay aka Sadullayevga taalluqlidir. Nishonlanilayotgan 80 yillik shukrona sohibi, mening hamkasbim va eng yaqin do‘stim Zarifboy Do‘simov haqidagi deyarli “uchar so‘z”ga aylangan bu fikrni, Azimboy aka biz ishlayotgan universitetga rektorlik paytida, Zarifboy hayotiga bag‘ishlangan tantanali kunlarning birida, yanglishmasam, 60 yoshlik yubiley kunida, katta minbardan turib bayram ishtirokchilariga qarata aytgan edi. Berilgan bu bahoni tantana

qatnashchilarining barchasi gulduros qarsaklar bilan olqishlagan va o'zlarining chin dillaridan ma'qullagan edilar. Azimboy aka bu ta'rifni uchta mutloq haqiqatga tayanib aytgan edilar. Birinchisi, bugungi shukronamiz sohibi uch xalq, uch millat – o'zbek, qoraqalpoq, turkman – yashayotgan sarhadlar to'qnash keladigan joy hozirgi Mang'it tumani, Qilichboy qishlog'i, sersuv Qilichboy kanalining bo'yida tug'ilganligi bo'lsa, ikkinchisi, mazkur xalqlarning milliy tillarini chuqur o'rgangan va ularni ilmiy jamoatchilikka, shu jumladan, dunyoga tarannum qilgan serqirra olimligi, jahonga mashhur tilshunosligi edi. Uning joy nomlari bilan bog'liq ilmiy ishlari sharq va g'arb xalqlariga mashhur bo'lib, ma'na 50 yil bo'layaptiki, u nashr qildirgan kitoblar, darslik va o'quv qo'llanmalar sifatida toponimikaga qiziqqan har bir yosh-u kattalarning o'quv stollari ustida barqarorligicha qolayapti, aynan sevib o'rganilayapti.

Men Zarifboy bilan o'tgan asrning 70 yillari boshlarida tanishdim, u men nemis tili o'qituvchisi bo'lib ishlayotgan Xorazm davlat pedagogika institutiga o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi bo'lib, vazirlik yo'llanmasi bilan ishga keldi. Yosh, chehrasi ochiq, kulib turgan ko'zli, baquvvat jussasi o'zbeklarga, ko'zlari ozroq bo'lsa ham qoraqalpoqlarga, boshining uchi turkmanlarga tortibroq ketadigan (bu Azimboy akaning uchinchi haqligi), shu yil o'qishini bitkazib bizga ishga kelgan va yigirma yoshdan endigina o'tgan o'smirlarga o'xshab ko'ringan yigitni, o'zini tanishtirgandan keyin bildimki, u allaqachon O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshidagi til va adabiyot instituti ilmiy kengashida o'zining nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan, o'quv qo'llanmalari va bir necha maqolalar nashr qildirgan, yosh O'zbekistonda taniqli olim ekan.

Bir fakultetda ishlaganimiz sababli o'sha yili birga paxtaga ketdik, hashar paytida bir xonada birga yashadik. Tanishuv tezda do'stlikka aylandi va ma'na 60 yilga yaqinlashdiki, tengqur jo'ramiz. Tengdosh do'stlik boshqacha bo'lishini hamma bilsa kerak.

Shu yillar mobaynida boshimizdan kechgan hayot quvonchlari va tashvishlarini birga chekdik. Bir fakultetda ishladik, qo'shni yashadik. Ilk farzandlarimizning yoshlari ham deyarli teng, bir maktabga qatnab o'qidilar. To'ylarini ketma-ket nishonladik, ular ham do'stlarga aylanishgan.

Bir kishi Zarifboyning odam va olim sifatida yaxshi bilsa, o'sha odam menman deb o'ylayman. Vaqt topib hafসা qilsam, Zarifboy haqida "trilogiya"lar yozishim mumkin. Lekin bu haqda boshqa safar.

Hozircha men do'stimni muborak 80 yoshi bilan chin qalbidan tabriklayman. Alloh Taolo uning "almisoqda" tayinlangan umriga umr qo'shib bergan bo'lsin! Men jo'ra bilan birga yonma-yon uzoq (men ham 80 ning boshidaman) yashadik, hali menimcha, yashab bo'lmadik, hayolimda birga oshaydigan oshlarimiz, yashaydigan yoshlarimiz borday ko'rinadi. Shu ma'noda do'stimni umri uzoq bo'lsin, farzand, nevvara, chevaralarni baxt-iqbolini ko'rsin, qilgan mehnatlarini rohatidan huzurlanib yashasin.

Men jo'ram uchun doimo duoyi hayrdaman.

USTOZGA DIL SO'ZLARIM...

Tillayeva Miyassar Batirovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti professori,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ustoz Zaribbay Do'simovning 80 yillik yubileyi tantanalariga tayyorgarlik ko'rar ekanmiz, bir narsa ko'nglimni juda yorug' qildi. Barcha shogirdlari birgalikda jips bo'lib, xuddi uylaridagi katta to'yga tayyorgarlik jarayonida yurgandek quvonishib zarur masalalarni birga hal qilishardi. Qarab o'tirib o'ylayman, haqiqiy olimga na mukofot, na e'tirof shart emas. Unga Yaratganning mukofoti shu shogirdlaridir. Shu shogirdlarning sadoqati, mehri, e'tiboridir. Ustozning shogirdlari ko'p. Eng katta shogirdining yoshi 65 da bo'lsa, kenja shogirdi 30 yoshda. 30 dan ortiq ilmiy daraja, ilmiy unvonga ega shogirdlar, 30 xil xarakterli olim-insonlar. Ularni birga jips qilish oson emas, lekin ustozimiz buning uddasidan chiqa olgan.

Shogirdlarini ustozning atrofida birlashtirib turgan kuch mehrdir. Chunki ustoz xonasiga kelishlari bilan hol-ahvol so‘rashilgach, barcha shogirdlarini so‘g‘ligi va ishlari, kayfiyatini so‘raydilar, ilm yo‘lining qaysi bosqichida ekanini, qaysi kitoblarni o‘qib-o‘rganayotganini, mavzusiga oid kitoblarni qayerdan izlab topish mumkinligini maslahat beradilar. Ilmga qadam juda qiyin ekanligini aytib nolimoqchi bo‘lgan shogirdlariga, hali shu qilgan mehnatlarini shunday rohatini ko‘rasan, bu qiyinchiliklar unut bo‘lib ketadi quvonganingdan, endi doktorlikni boshlayman, deganingizni bilmay qolasizlar, deb ko‘ngillarini ko‘taradilar. O‘zlarining ilmiy ish qilgan paytlaridagi xotiralar bilan bo‘lishib, o‘z fanining fidoiylari bo‘lgan mashhur tilshunos olimlar haqida to‘lqinlanib gapiradilar. Biz shogirdlari ustozning xotiralarini xuddi ertak tinglaganday maroq va hayrat bilan eshitamiz. Chunki eslanadigan olimlar o‘z davrining yetuk tilshunoslari, biz o‘gigan va o‘qitayotgan darsliklarni yaratgan fidoiy olimlar, o‘zlariga o‘zlari bilmagan holda haykal qo‘yib ketgan o‘zbek tilshunosligi sohasi darg‘alari bo‘ladi. Ularning olimlar haqidagi xotiralar O‘zbekiston FA O‘zbek tili, adabiyot va folklor institutidagi ilk faoliyatlari bilan bog‘liq. Shu dargohning atoqli olimlari – akademiklar G‘ani Abdurahmonov, Azim Hojiyev, Shonazar Shoabduraxmonov, To‘ra Mirzayev, B.Nazarovlar, professorlar – B.Sarimsoqov, E.Begmatov, M.Jo‘rayev, N.Mahkamov kabilar haqidagi xotiralar bizlar uchun ham aziz. Chunki ustoz ulardan ba‘zilari bilan shaxsan bizlarni tanishtirganlar, ular bizlarga oq yo‘l tilab qo‘llaganlar. Biz shogirdlar yig‘ilib suhbatlashib qolsak, ular bilan uchrashuvlarni qayta-qayta ehtirom ila eslaymiz. Ularning suhbatida bo‘lganimiz bizlar uchun juda faxrdir.

Hozirda ham xuddi shu an‘ana davom qilayotgandek. Shu institut hozir ham biz uchun qadrli. Institut rahbari N.Mahmudovni ham hozirgi davrning yetuk tilshunosi, ham ustozimizning yaqin qadrdoni sifatida juda e‘zozlaymiz. Chunki ustozimiz olimning o‘zbek tili taraqqiyoti yo‘lida qilayotgan mehnatlariga, bu boradagi tadqiqot nashrlarga yuqori baho beradilar, qaysi shogirdi biron yumush bilan poytaxtga yo‘l olsa, albatta qadrdon institutga kirib, duoyi salomlarini yetkazishni tayinlaydilar. Biz bunday ilmiy aloqalarni, uchrashuvlarni orziqib kutamiz. Ustozdan minnatdormizki, bizlarni shunday ilm ahliga yaqinlashtirdi, suhbatdosh qildi. Ustozning 10 ga yaqin shogirdi shu ilm maskanida nomzodlik, keyinchalik doktorlik ishlarini himoya qildilar.

Ustozning xotiralarini go‘yo bizning ham xotiralarimizga aylanib ketganday. 5 yilga yaqin universitetimizda Ilmiy kengashga rahbarlik qilgan paytlarida xuddi ustozlariday bag‘rikenglik bilan ko‘pchilik o‘qituvchilarga ilmiy darajali bo‘lishga qo‘llaridan kelgancha ko‘makdosh bo‘ldilar. Hozir o‘sha yillari ishini himoya qilgan tadqiqotchilar ustozimizning beg‘araz yordamlarini samimiyat ila minnatdor bo‘lib eslaydilar, eng ilmparvar, insonparvar kengash bo‘lganligini e‘tirof qiladilar.

Ustozning ilk shogirdlari hozirda mamlakatimizda taniqli tilshunos olimlari sifatida Ilmiy kengashlarda, ilmiy seminarlarda faoliyat yuritishmoqda. Ular ham ilmiy salohiyatning o‘shishiga hissa qo‘shib shogirdlarini ilmga yo‘llashmoqda. Azamat Primov, Abdulla O‘rozboyev, Doniyor Yuldashev, Shukurjon Norboyeva, Xamidbek Norimov, O‘tkirbek Rajabov, Quvondiq Olloyorov, Sarvarbek Ro‘zimboyev, Anorgul Otajonova, Muhabbat Jumaniyozova kabi zabardast, ilmga fidoiy shogirdlarini mamlakatimiz ilm-ahillari yaxshi tanishadi, e‘zozlashadi. Zarofat Raximova, Go‘zal Yuldasheva, Gulandom Saparbayeva, Feruza Sapayeva, Malohat Otajonova kabi shogirdlari xorijiy tillar kafedralarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishmoqda. Bir-biridan go‘zal, biri-biridan chaqqon, zukko, kenja shogirdlaridan Mohiniso, Navbahor, Mehrinisolar talabaligidan beri ustozdan ilm sirlarini o‘rganib kelayotgan, ustozning eng yaqin do‘sti, universitetimizda uzoq yillar faoliyat yuritgan Olimboy Bekiyevning nevarasi, alohida zehnga ega Shahnoza Alimovaning yonida birlashib ham ilm sirlarini o‘rganishmoqda, ham kafedra, fakultetning ravnaqiga hissa qo‘shishmoqda. Kimlardir ilm mashaqqatlariga chiday olmay boshqa sohalarga ketishadi. Lekin ustozning shogirdlari haqiqiy ilm fidoiylari bo‘lib qolishmoqda. Bunda ham ustozning shogird tanlay olish xislati qo‘l kelganidadir.

80 yosh arafasida faqat yaxshiliklarni eslash va yaxshiliklarni tilash joizdir. Kimlar yetdi, kimlar yo‘q. Umr yo‘llari goh bahor, gohida qorli. Balki shu mashaqqatli hayot yo‘llarida

o'zligini yo'qotmaslikda ustozimizdagi qalb tozaligi, mayda-chuyda gaplardan yiroqligi, jiddiy ko'rinishdagi qoraqalpoqlarga xos chehrasi ortida soddalik va samimiyat balqib turganligi hamdam bo'lgandir, kuch bo'lgandir. Shogirdlar bilan ilmiy seminarlardagi jo'shqin bahs-munozaralar, insonlarga mehr-muhabbat, dildan suhbatlar, beg'araz ko'maklar, yurak tozaligi, bag'rikenglik, hasaddan yiroqlik, do'stlarni e'zozlash, dushmanlariga insof tilash – bular ustozimizning hayot mazmunini bezovchi, biz shogirdlarga meros fazilatlarini. Ustozga aytadiganlarim ko'p: Siz bir olim va asosiysi insonga xos chiroyli yashadingiz, yashayapsiz, doimo shogirdlar ehtiromi va e'zozidasiz, oilaparvarsiz. Sizning o'ziga xos faqat rostlik va samimiylikka yo'g'rilgan dunyoingiz oldida ta'zimdaman, qutlug' yoshingiz muborak, Yaratganning ardog'i umringiz fayzi bo'lsin!

USTOZ OTANGDAY ULUG'

Jumanyazova Muxabbat Xusinovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)

Odam hayoti davomida ko'plab insonlar bilan uchrashadi, turli taqdiralar bilan tutashadi. Har bir uchrashuv, har bir muloqot qalbdan muayyan iz qoldiradi. Ammo shunday siymalar borki, ular inson hayotida alohida o'rin egallaydi, uning dunyoqarashi, tafakkuri va ma'naviy kamolotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ana shunday ulug' zotlardan biri – USTOZdir. Bejizga xalqimizda "Ustoz otangday ulug'" degan hikmatli naql shakllanmagan.

Ustoz – bu shunchaki bilim beruvchi emas, balki shogird qalbiga nur ulashuvchi, uni hayot yo'lida to'g'ri yo'naltiruvchi ma'naviy yo'lbo'shchi hamdir. Ustoz mehr bilan tarbiyalaydi, talabchanlik bilan chiniqtiradi va eng muhimi, o'z shogirdining yutug'idan ota kabi quvonadi. Ana shunday fazilatlarini o'zida mujassam etgan, ilm-fan va ta'lim sohasida ulkan muvaffaqiyatlarga erishgan zabardast olim, ustoz – professor Zaribbay Do'simovdir.

Professor Zaribbay Do'simov o'zbek tilshunosligi taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan, ayniqsa, onomastika va dialektologiya sohalarida o'z ilmiy maktabini yaratgan yirik olimlardan biridir. Uning ilmiy faoliyati xalqimiz tili, tarixi va madaniyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Xorazm vohasi til xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlari alohida ilmiy qimmatga ega.

Bo'lajak olimning ilmiy shakllanishida Toshkentdagi Nizomiy nomidagi pedagogika institutida tahsil olgan yillari muhim o'rin tutadi. Bu davrda u o'z davrining yetuk allomalari: Saidzoda Usmonov, Maqsud Shayxzoda, Natan Mallayev, Yahyo G'ulomov kabi olimlardan saboq olib, ilmiy tafakkurini boyitdi. Ushbu ustozlar ta'sirida unda ilmga sadoqat, izlanishga intilish, ilmiy masalalarga chuqur yondashish kabi fazilatlar shakllandi.

Ilmiy faoliyatini O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutida boshlagan Zaribbay Do'simov qisqa fursatda o'zining iqtidorini namoyon etdi. Yosh tadqiqotchi sifatida "Shimoliy Xorazm toponimlari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgani ilmiy jamoatchilikda katta e'tirofga sazovor bo'ldi. Keyinchalik "Xorazm toponimlari tarixiy-lisoniy tahlili" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi esa o'zbek toponimika ilmidan muhim voqea bo'ldi.

Olimning ilmiy-pedagogik faoliyati asosan Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti bilan bog'liq bo'lib, u yerda turli lavozimlarda samarali faoliyat olib bordi. U nafaqat yetuk olim, balki mohir tashkilotchi, jamoani birlashtira oladigan rahbar sifatida ham tanildi. Qaysi lavozimda ishlamasin, insoniylik, adolat va jamoa manfaatlarini ustuvor qo'yish kabi fazilatlarini bilan e'tibor qozondi.

Zaribbay Do'simov ilmiy faoliyatida til va tafakkur birligi tamoyiliga alohida e'tibor qaratdi. U o'z tadqiqotlarida xalq tili va milliy tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib

berishga harakat qildi. Olimning ilmiy qarashlarida bugungi kunda keng rivojlanayotgan lingvokulturologiya, antropolingvistika kabi yo‘nalishlarning debochasini ko‘rish mumkin.

Ustozning ilmiy merosi nihoyatda serqirra. Uning ilmiy asarlari nafaqat mutaxassislar, balki keng kitobxonlar ommasi uchun ham qiziqarli va foydalidir. “Xorazm tarixi” kabi yirik ilmiy loyihalarda ishtirok etgani, ko‘plab ilmiy maqolalar, lug‘atlar ustida ishlagani uning ilm-fanga fidoyiligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, “Xorazm shevalari lug‘ati” va “O‘zbekiston toponimlari izohli lug‘ati” kabi loyihalar ustidagi izlanishlari alohida tahsinga loyiq.

Biroq ustozning eng katta boyligi bu uning shogirdlaridir. Zaribbay Do‘simov ko‘plab yoshlarni ilmga yo‘naltirdi, ularning ilmiy shakllanishiga bevosita hissa qo‘shdi. Uning rahbarligida ko‘plab ilmiy ishlar himoya qilindi, filologiya fanlari doktorlari, filologiya fanlari nomzodlari, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktorlari yetishib chiqdi va hozirda ham ularning saflari kengayib bormoqda.

Aytish joizki, ustoz va ilmiy rahbar sifatida Zaribbay Do‘simov har bir shogirdiga alohida e‘tibor bilan yondashadilar, ularning ilmiy ishlarini sinchiklab o‘qiydilar va tadqiqotning ilmiy va amaliy natijalarga ega bo‘lib, tilshunoslikning rivojiga hissa qo‘shishiga urg‘u beradilar.

Men Zaribbay Do‘simov rahbarligida ilmiy tadqiqot olib borgan va bundan faxr tuyg‘usini tuyadigan shogirdlardan biri sifatida bugun ustozim bilan bir jabhada faoliyat olib borayotganimdan mamnunman. Ilmiy tadqiqot olib borish davomida ustozning keng tafakkuri, teran tahlil qobiliyati, har bir masalaga jiddiy yondashuvi menga doimo ibrat bo‘lib kelgan. Ustozning “har bir yozilgan satrga mas‘uliyat bilan qarash kerak” degan talabi biz shogirdlar uchun hayotiy qoida bo‘lib qolgan.

Ustoz faqat ilm bilan cheklanib qolmay, jamoat ishlarida ham faol ishtirok etganlar. Turli mas‘ul lavozimlarda ishlagan davrlarida ham ilm-fan va ta‘lim rivojini doimo ustuvor vazifa sifatida ko‘rganlar. Bu esa uning haqiqiy ziyoli, xalqparvar inson ekanidan dalolat beradi.

Bugun ustozimiz Zaribbay Do‘simov muborak 80 yoshni qarshi olayotgan bir paytda, uning bosib o‘tgan hayot yo‘li, ilmiy merosi va insoniy fazilatlarini haqida so‘z yuritish biz shogirdlar uchun sharaftir. Ustozning butun faoliyati yosh avlodni tarbiyalash, milliy ilm-fan rivojiga hissa qo‘shish, xalqimiz ma‘naviyatini yuksaltirishga bag‘ishlangan.

Xulosa qilib aytganda, ustoz – bu faqat kasb egasi emas, balki butun bir avlod taqdiriga ta‘sir ko‘rsatuvchi ulug‘ siymodir. Professor Zaribbay Do‘simov ana shunday ulug‘ ustozlar qatoridan munosib o‘rin olganlardan biridir. U yaratgan ilmiy maktab, tarbiyalagan shogirdlar, qoldirgan ilmiy meros kelajak avlodlar uchun bebaho xazinadir.

Ustozimizga uzoq umr, mustahkam sog‘liq, ilmiy va ijodiy faoliyatlarida yana-da ulkan muvaffaqiyatlar tilaymiz. U kishining nomi, ilmiy merosi va ustozlik maktabi yana uzoq yillar davom etadi va yana ko‘plab yosh tadqiqotchilarga yo‘l ko‘rsatishda davom etadi, deb ishonamiz.

ILMGA BAXSHIDA UMR SALMOG‘I

Yuldashev Doniyor Taxirovich,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
filologiya fanlari doktori, professor

*Hayot asli shaxmat o‘yini,
Bizlar uning turfa donasi.
Har donaning o‘z yo‘rig‘i bor,
Har donaning turar xonasi...*

Darhaqiqat, shaxmat o‘yinini eslatuvchi bu dunyo hayotida inson umrini oqar daryoga qiyoslashadi, ammo hamma gap bu daryoning qanchalik serob va uning qirg‘oqlarida qanday bog‘lar barpo etilganligidadir. O‘zbek tilshunosligi fanining zabardast vakili, Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, zahmatkash olim va fidoyi Ustoz, filologiya

fanlari doktori, professor Zaribbay Dusimovning bosib o'tgan sakson yillik yo'li mana shunday hayotiy bog'larga, ilmiy kashfiyotlarga boy sermazmun bir umr sanaladi.

Qadimiy va tabarruk diyor sanalmish qadim Xorazm vohasida dunyoga kelgan Zaribbayning bolaligi urushdan keyingi og'ir, ammo xalqimizning ertangi kunga bo'lgan ishonchi yuksak bo'lgan yillarga to'g'ri keldi. Maktab ta'limini muvaffaqiyatli tugallagan bo'lg'usi tilshunosni taqdir yo'llari poytaxt ilmiy muhiti va ulug' ustozlar sabog'iga yo'naltirdi. Najjada o'zbek tilshunosligining oltin davrida tahsil olish baxti unga nasib etdi. Z.Do'simovning ilmiy faoliyatida o'zbek tilshunosligining darg'alari – Shonazar Shoabdurahmonov, Fattoh Abdullayev, G'anijon Abdurahmonov, Ahmad Ishayev, Azim Hojiyevlarning o'rni beqiyosdir. Ushbu olimlarning qat'iy ilmiy tartibi va ayniqsa, Fattoh Abdullayev hamda Ahmad Ishayevning Xorazm shevalariga bo'lgan chuqur mehri yosh tadqiqotchi – Zaribbayning ilmiy yo'nalishini belgilab berdi. Ustozlar yosh shogirdidagi quntini, tilning eng nozik qirralarini his qila olish qobiliyatini darrov payqadilar. Aynan ularning rahbarligi va duosi bilan Zaribbay Dusimov o'zining ilk ilmiy izlanishlarini boshladi.

1970-yil Z.Do'simov hayotida unutilmas yil bo'ldi. U o'sha davr uchun o'ta dolzarb va murakkab bo'lgan “Shimoliy Xorazm toponimlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Bu ish shunchaki ilmiy daraja olish emas, balki voha toponimiyasining lingvistik tahliliga qo'yilgan ilk tamal toshi edi. Keyinchalik uning izlanishlari ko'lamli kengayib, butun Xorazm vohasining onomastik tizimini qamrab oldi. Yillar davomida arxivlarda ishlash, dala-tadqiqot ishlari, qishloqma-qishloq yurib keksalardan joy nomlarining kelib chiqishini yozib olish o'z mevasini berdi. Natijada 1996-yilda “Xorazm toponimlarining tarixiy-lingvistik tahlili” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi o'zbek tilshunosligida katta voqeaga aylandi.

Z.Do'simovning hayoti va faoliyatini Urganch davlat universiteti (sobiq Xorazm pedagogika instituti)siz tasavvur etib bo'lmaydi. Olim bu dargohda uzoq yillar davomida:

- a) kafedra mudiri sifatida ilmiy kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'ydi;
- b) filologiya fakulteti dekani lavozimida talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini oshirishga xizmat qildi;
- c) ixtisoslashgan ilmiy kengash raisi sifatida (2019–2023-yillar) o'nlab yosh tadqiqotchilarga oq yo'l berdi. Uning rahbarlik faoliyatda har doim adolat, qat'iy intizom va ilmga sadoqat birinchi o'rinda turdi. U rahbar bo'lish bilan birga, har bir hamkasbi va shogirdi uchun ma'rifat tarqatuvchi nurli siymoga aylandi. Uning ish xonasining eshigi ilm talab qiluvchilar uchun har doim ochiq edi.

Zaribbay Do'simov nomi tarixga nafaqat rahbar yoki olim, balki millat ma'rifati yo'lida yonib yashagan fidoyi sifatida muhrlandi. Uning tashabbusi bilan vohada onomastika laboratoriyalari tashkil etildi, xalqaro va respublika ilmiy anjumanlari o'tkazildi. Uning “Joy nomlari – xalqning pasportidir” degan g'oyasi bugun toponimika sohasining shioriga aylangan. Bugun 80 yoshli cho'qqidan turib ortga qaraganda, u kishi barpo etgan ilmiy maktab – o'nlab fan doktorlari, yuzlab magistrlar va minglab talabalar o'z mevasini berayotgan ulkan bo'stondir. Ustozning hayoti – ilmga qanday xizmat qilish kerakligining jonli namunasidir.

O'zbek onomastikasi fanining shakllanishi va taraqqiyoti haqida gap ketganda, professor Zaribbay Do'simov nomi birinchilardan bo'lib tilga olinadi. Olim nafaqat nazariyotchi, balki o'zbek tilining boy va murakkab onomastik tizimini tizimli tadqiq etgan, Xorazm vohasining ming yillik tarixini joy nomlari orqali qayta tiklagan yirik zahmatkashdir. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'zlikni anglash, milliy tarixni qayta tiklash jarayonida joy nomlarini ilmiy asosda o'rganish davlat ahamiyatiga molik masalaga aylandi. Chunki joy nomlari – xalqning “toshga bitilgan” tarixi, uning o'tmishi, tili va madaniyatidan so'zlovchi jonli hujjatdir. Professor Zaribbay Do'simov mana shu mas'uliyatli va sharaflı yo'lda o'zining mustahkam ilmiy maktabini yaratdi. U yaratgan ilmiy maktabning o'ziga xosligi shundaki, olim toponimikani shunchaki geografik obyektlar nomini yig'ish deb emas, balki har tomonlama lisoniy-tarixiy tadqiqot deb bildi.

Professorning qarashlariga ko'ra, Xorazm toponimiyasi murakkab va ko'p qatlamli tizimdir. U vo'ha joy nomlarini quyidagi tarixiy bosqichlarga ajratib o'rgandi: 1) eng qadimgi (substrat) qatlam (qadimgi xorazmiy tili va "Avesto" davriga borib taqaluvchi nomlar); 2) ilk o'rta asrlar qatlami (turkiy va eroniy tillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan toponimlar); 3) mo'g'ullar davri va undan keyingi qatlam (hududga o'g'uz, qipchoq qabilalarining o'r'nashishi bilan bog'liq nomlar). Ushbu tizimli yondashuv natijasida bugun Urganch davlat universiteti qoshida butun respublikaga dong taratgan "Xorazm onomastika maktabi" shakllandi. Bu maktab bugun ham olimning o'nlab shogirdlari tomonidan munosib davom ettirilmoqda.

Z.Dosimovning etimologik tahlillari o'zining aniqligi va manbalarga boyligi bilan ajralib turadi. Olim birgina joy nomini sharhlash uchun o'nlab qadimiy bitiklarni, sayyohlarning esdaliklarini va leksikografik manbalarni qiyoslab chiqadi. Masalan, *Xorazm*, *Hazorasp*, *Kat*, *Vayangan*, *Xiva* kabi nomlarning etimologiyasi bo'yicha mavjud o'nlab qarashlarni tanqidiy tahlil qildi va ular orasidan eng ilmiy asoslanganini, ya'ni tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga mos keladigan variantini isbotlab berdi. Uning 100 dan ortiq ilmiy maqolalari, monografiya va lug'atlari xalqaro miqyosda tan olingan. Olimning "Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi" unvoniga loyiq ko'rilishi ham u kishining mintaqaviy miqyosdagi ilmiy xizmatlari e'tirofidir.

Darhaqiqat, inson umri mazmunini belgilovchi mezonlar ko'p, biroq ularning eng yuksagi – ilm va odobning go'zal uyg'unligidir. Zaribbay Dusimovning 80 yillik hayot yo'li mana shu ikki buyuk tushunchaning yaxlit bir timsoliga aylangan. Olimning shaxsiyati haqida so'z ketganda, uning faqatgina ilmiy yutuqlari bilan cheklanib bo'lmaydi. U kishining komillik fazilatlari – munosib shogirdlik, g'amxo'r ustozlik, namunali oilaboshilik va qalb go'zalligi kabi qirralari o'zaro birlashib, o'zbek ziyolisining haqiqiy etalonini yaratadi.

Sharq falsafasida "*Ustoz otangday ulug'*" degan hikmat bor. Z.Dosimov bu hikmatni nafaqat tilida, balki butun borlig'i va ilmiy faoliyati bilan isbotlagan zotdir. U kishining o'zbek tilshunosligi darg'alari bo'lgan ustozlariga munosabati bugungi avlod uchun haqiqiy sadoqat darsligidir. Munosib shogirdlik u kishi uchun shunchaki hurmat ko'rsatish emas, balki ustozlar boshlab bergan ilmiy yo'lni sobitqadamlik bilan davom ettirishdir. U kishi o'zining har bir ma'ruzasida, har bir kitobining muqaddimasida ustozlarini alohida ehtirom bilan yodga oladi. Ustozlaridan olingan oq fotiha uning butun umrlik faoliyatiga baraka baxsh etdi. Olim o'z ustozlarining chirog'ini o'chirmay, ularning onomastika va dialektologiya sohasidagi qarashlarini yangi zamon talablari asosida boyitdi. Bu vafodorlik olimning ilmiy asarlaridagi har bir satrga, har bir xulosaga singib ketgan.

Bugun o'zbek tilshunosligida o'z o'rniga ega bo'lgan 30 dan ortiq fan nomzodlari va doktorlari Zaribbay Dusimovni o'zlarining "ma'naviy otasi" deb bilishadi. Ustoz uchun shogird tayyorlash – bu shunchaki dissertatsiyaga rahbarlik qilish emas, balki bir shaxsning taqdirini ilm nuri bilan yoritishdir. Uning ustozlik maktabida talabchanlik va mehr o'zaro uyg'unlashib ketgan bo'lib, u kishi shogirdidan ilmiy aniqlikni, har bir so'zning etimologiyasini qat'iy isbotlashni talab qiladi. Ammo ilmiy bahslar tugab, kundalik hayot boshlanganda, Ustoz har bir shogirdining oilaviy sharoiti, muammolari va quvonchlaridan doimiy xabardor bo'lib turadigan g'amxo'r insonga aylanadi. U shogirdlarini shunchaki himoya bosqichigacha olib kelmaydi, balki ularning mustaqil hayotda o'z yo'llarini topguniga qadar qo'llab-quvvatlaydi. "E'zoz" to'plamidagi shogirdlarining xotiralarida bir fikr bot-bot takrorlanadi: "Ustoz bizga nafaqat filologiyani, balki hayotda qanday inson bo'lishni o'rgatdilar". Bu – haqiqiy murabbiylik cho'qqisidir.

Insonning tashqi faoliyati uning oiladagi fazilatlari bilan to'ldirilmas ekan, komillik haqida so'z ochish qiyin. Zaribbay Dusimov – oilani muqaddas dargoh deb bilgan, uni ilm va odob nuri bilan to'ldirgan namunali oilaboshidir. Shuningdek, olimning shaxsiyatidagi eng yorqin va kutilmagan qirralardan yana biri – u kishining badiiyatga bo'lgan shaydoligidir. Aksar olimlar faqatgina raqamlar va faktlar dunyosiga sho'ng'ib ketishsa, Ustoz qalbida go'zallikni, san'atni asrab qola olgan insondir, ya'ni havaskor sozanda va iste'dodli shoir hamdir. Uning mazmunli she'rlari olim qalbining naqadar nafosatga boyligidan dalolat beradi. Badiiyat olimga

tilshunoslikning eng murakkab nuqtalarini ham “jonlantirish” imkonini beradi. U kishi uchun soʻz – shunchaki lisoniy birlik emas, balki kuy, ohang va ruhdur. Qalb goʻzalligi – uning barcha ishlariga fayz beruvchi kuch. U kishidagi bu fazilat atrofdagilarga, shogirdlariga va hamkasblariga ham yuqadi. Ustoz bilan suhbatlashgan inson undan nafaqat ilmiy maʼlumot, balki maʼnaviy ozuqa, ruhiy xotirjamlik olib qaytadi.

Inson umri – Alloh taolo tomonidan ato etilgan eng buyuk omonat va beqiyos neʼmatdir. Bu umr daryosining har bir pallasining oʻz gashti, oʻz darsi va oʻz hikmati bor. Ammo 80 yosh – bu shunchaki yashab oʻtilgan yillar yigʻindisi emas, balki insoniyat kamolotining eng yuksak choʻqqisi, hayotiy tajribalar sarmoyasining oltin xazinasidir. Islom ulamolari va Sharq mutafakkirlari taʼkidlaganidek, har oʻn yil inson uchun bir “mardlik” imtihonidir. 80 yoshga yetgan inson sakkizta ana shunday ulkan hayotiy dovondan oʻtgan, dunyoning issiq-sovugʻini tatigan, hayotning past-u balandini koʻrgan mard va irodali shaxs sanaladi. Paygʻambarimiz Muhammad sallallohu alayhi vasallam marhamat qilganlaridek: *“Sizlarning yaxshilaringiz – umri uzoq va amali goʻzal boʻlganigingizdir”*. Ustozning 80 yillik umri aynan mana shu hadisning jonli tasdigʻidir. Chunki u kishining uzoq umri ilmga sadoqat, shogirdlarga mehr va vatanparvarlik kabi goʻzal amallar bilan bezalgan. Buyuk mutafakkir Imom Gʻazzoliy hazratlari falsafasiga koʻra, 80 yosh – bu “qishning eng oppoq va osoyishta pallasidir”. Bu qiyosda juda nozik bir maʼno bor. Qanday qilib qish oppoq boʻlsa, 80 yoshli insonning qalbi ham hayotiy tajribalar elagidan oʻtib, gʻuborlardan poklanadi. Sochlardagi oqlik – qalbdagi nurga koʻchadi. Bu yoshda dunyoning oʻtkinchi hoy-u havaslari, shovqin-suronlari ortda qoladi. Inson nafs jilovini qoʻlga olib, Haqqa va haqiqatga yaqinlashadi. Bu – shoshmasdan mushohada yuritish, shogirdlar kamolidan zavqlanish va hayotning asl mohiyatini anglash davridir.

Yana bir jihat shuki, Sharq donishmandlari 80 yoshga yetgan ulugʻlarni “tirik tarix” deb eʼzozlaydilar. Ustoz nafaqat oʻz hayoti bilan tarixga aylandi, balki u oʻzining onomastik tadqiqotlari bilan ming yillik tariximizni, unutilgan joy nomlarimizni “tiriltirdi”. Uning har bir soʻzi oʻgitiga, har bir amali darsga aylanib ulgurdi. 80 yoshda insonning vujudi keksaysa-da, koʻngil va aql nuri yanada yorqinlashadi. Bu yoshdagi olimning xulosalari esa yillar davomida sayqallangan javohirdir. Ustozning umri kelajakka nur sochuvchi nuroniy umrdir! Ustoz bu tabarruk yoshni ilm-fan rivojiga qoʻshgan ulkan hissasi, insoniy fazilatlarini va nuroniy siymosi bilan kutib olmoqda. U INSON ushbu pallada oʻzi ekkan urugʻlarning boʻy choʻzib, ulkan daraxtga aylanganini va bu daraxt soyasida butun bir yangi avlod yetishayotganini koʻrish baxtiga musharraf boʻlib tutibdilar.

Muhtaram va aziz Ustoz! Sakkiz mardning yoshini munosib zabt etib, toʻqqizinchi mardlik dovoniga qadam qoʻyayotganingiz muborak boʻlsin. Sizning nurli yuzingiz, hikmatli soʻzingiz va ilmiy sadoqatingiz biz uchun hamisha mayoq boʻlib qolaveradi! Siz tarbiya qilgan har bir olim bugun millat maʼnaviyatiga xizmat qilmoqda. Sizdek zotlarning borligi – Voha ilmining baxti, oʻzbek tilshunosligining sharafigidir. Alloh taolodan Sizga uzoq umr, sihat-salomatlik, ofiyat, shogirdlarning ilmiy yutuqlari va nevara-chevaralarning baxtini koʻrish baxtini tilaymiz. Shogirdlar ardoga, farzandlar va nevaralar eʼzozida hamisha sogʻ-omon boʻling! Oʻzbek tilining har bir tovushi, har bir nomi ortida millat taqdirini koʻra oladigan buyuk qalb egasi boʻlgan, Xorazm “Onomastika maktabi”ni yaratgan sizdek Ustozning borligi – bizning baxtimiz, ilmiy jamoatchiligimizning gʻururidir! 80 yoshli toʻyingiz muborak boʻlsin, Ustoz!

QALBLARNI BIRLASHTIRGAN KOʻPRIK

Babadjanov Farxad Kurbanbayevich,

Qoraqalpoq davlat universiteti professori v.b.,
f.f.d. (DSc), dotsent

Qoraqalpoq diyori va Xorazm vohasi – daryo ayirib turgan bu ikki xalqning koʻngli va dili bir-biriga juda yaqindir. Ular daryoga koʻpriklar qurib doimo bir-birining diydoriga, suhbatiga oshiqqan. Baʼzan shunday insonlar boʻladi-ki, ular koʻngillar orasida koʻrik, qalblarni

birlashtiruvchi rishta bo'lib xizmat qiladi. Xorazm va qoraqalpoq ziyollilarini, ayniqsa, filolog olimlarni yaqinlashtirishda, ularning qalbiga mustahkam rishtalarni joylashtirishda Zaripbay og'a Do'simov ramziy ko'prik vazivasini bajarib kelmoqda. Bunday qiyoslash shaxsiy fikr emas, balki qoraqalpoq diyoridagi olimlarning yakdil e'tirofidir.

Ustozlar haqida dil izhorlarini bildirish ham maroqli, ham mas'uliyatli. Maroqli tomoni shundaki, ko'ngildan kechgan tuyo'ularni bildirishga imkon paydo bo'ladi, mas'uliyatli tomoni esa – shu tuyg'ularni ifodalashga so'z topish ancha og'ir kechadi. Chunki Ustozni ta'rifini keltirishga shogirdlar doim o'zlik qilishadi... Odatda, biz ta'lim bergan yoki ilmiy ishlarimizga rahbarlik qilgan domlarni, nimanidir o'rgatgan rahbarlarni ustoz deb bilamiz. Aslida esa hayot yo'li bilan ibrat maktabini yarata olgan insonlar haqiqiy ustozlar bo'lsa kerak...

Shu ma'noda filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi Zaripbay Do'simovni ko'pchilik qoraqalpog'istonlik filologlar o'zlariga ustoz deb bilishadi. Sababi domla o'z ilmiy faoliyati bilan tilshunos olimlar uchun Qoraqalpoq va Xorazm zaminlari orasida ko'prik bo'lib kelganlar. Ko'p yillar davomida Qoraqalpoq davlat universiteti huzuridagi filologiya fanlari himoyasi bo'yicha ixtisoslashgan kengash a'zosi sifatida faoliyat olib borib, dissertantlardan samimiy maslahatini ayamagan. Shu bois qoraqalpog'istonlik filolog olimlar orasida, ilmiy jamoatchilik oldida katta obro' qozongan. Ayniqsa, marhum ustozimiz Quvanishbay O'teniyazov Zaripbay og'ani juda hurmat qilar va ular doim qadrdonlardek hazillashib gaplashar edilar. Xorazmlik yosh olimlar Nukusga qandaydir ish bilan yo'li tushsa yo ustozni boshlab kelishadi, yo Ustozning salomini etkazishadi. Qoraqalpog'istonlik tadqiqotchilar ham Urganchga borishganda, shubhasiz, birinchi navbatda Ustozga salom berib, uning maslahati va duosini olgandan keyin ishlarini boshlashadi. Zaripbay og'a necha yillik samarali ilmiy faoliyati va shogirdlarga bo'lgan mehribonchiligi natijasida bunday hurmat va olqishga sazovvor bo'lgan.

Keling, yaxshisi ustoz haqidagi xotiralarimizni o'rtoqlashsak...

Ustoz Zaripbay Do'simov bilan ilk tanishuvimiz 2002-yil oktabr oyida bo'lgan. Nomzodlik ishimni UrDUda seminardan o'tkazishim kerak edi. Universitetga borsam, fakultetda hech kim yo'q: hamma dalada – paxta terimida. Domla haqida ko'p eshitgandim, biroq uchrashish nasib etmagandi. Tavakkal deb domlanning maslahatini olish uchun uylariga bordim. Qoraqalpoqdan kelganimni bilgach domla quchoq ochib kutib oldilar, men hayratda qoldim. Ustoz qoraqalpoq zaminida tug'ilganliklari uchunmi yoki qoraqalpog'istonlik olimlar bilan juda qadrdon bo'lganliklari sababmi Nukusdan kelgan tadqiqotchilarga doim g'amxo'rlik ko'rsatib, yordamini ayamas ekanlar. Domlanning ko'magi bilan «yonib turgan paxta davri»da seminar muhokamasi tashkil etildi. Tezda hujjatlarni rasmiylashtirib Nukusga qaytdim. Yo'lda domlanning men uchun qilgan harakatlarini eslab, o'zimni juda qarzdordek seza boshladim. Nasib qilsa ustoz Nukusga borganlarida doim xizmatda bo'lishni ko'nglimga tuyib qo'ydim. Shu tariqa ustoz bilan iliqlik munosabatlarimiz boshlandi. Domlanning Nukusga kelganini eshitib qolsam, albatta, ustozni izlab topardim va ilojini topib bir suhbatlashardik. Yaqinligimiz hamkorlikka aylandi, keyinchalik kafedra mudiri, dekan lavozimlarida ishlagan davrlarimda domlani bir necha marotaba universitetimizga taklif qildik. Ustoz goh soatbay, goh o'rindoshlik asosida kafedramizda faoliyat olib borib, qaldirg'och magistrliklarimizning o'quv jarayonini boshlashda, Davlat attestatsiyalarini tashkil qilishda katta yordam berdilar. Dars jarayonlarida talaba va magistrliklarimiz domlanning mazmunli ma'ruzalaridan bahramand bo'lsalar, ziyofat va o'tirishlarda ustozning o'gitlaridan biz shogirdlar bahra olardik.

Hozir ham Urganchga yo'lim tushsa ilojini topib, bir piyola choy ustida domlanning suhbatini olishga oshiqaman, biror masalada muammoga duch kelsam telefon orqali ustozning maslahatini olaman. Ustozdan ta'sirlanganim shunchalik kuchli bo'lganki, «Imij» kitobimni yozganimda domlanning qimmatli fikrlarini, hatto she'rlarini keltirib o'tganman. To'g'risi, ustozning shoirlik iste'dodiga qoyil qolganman:

Yo'q, yo'q, zahar emas, tig' ham emas u.

Tiriklayin o'ldirgan bizni.

Sevgimiz oldida ne edi og'u,

*Tig' bo'lsa tutardik qo'sh boshimizni.
Zaharning zahriga berardik bardosh,
Shamshirning damiga ishq edi qalqon.
Afsus, muhabbatni o'ldirmoq uchun
Etar ekan bir og'iz yolg'on.*

Oddiy, samimiy haqiqatlar. Biroq naqadar go'zal va ta'sirli tarzda bayon etilgan, qoyil qolishdan o'zga choramiz yo'q.

Bir so'z bilan aytganda, Ustoz Zaripbay og'a Do'simov – qoraqalpoq xalqining, qoraqalpoq ziyolilarining qadrdon do'sti, qondosh va jondosh qardoshi. Biz Ustozni salohiyatli olim sifatida hurmat qilamiz, yuksak fazilatli inson sifatida qadrlaymiz.

Ustozni tabarruk 80 yoshlik yubileylari bilan barcha qoraqalpog'istonlik do'stlari va shogirdlari nomidan chin dildan tabriklab, domlaga uzoq umr, mustahkam sog'lik, ilmiy faoliyatiga ravnaq tilab qolamiz.

ILMNI MEHRI-LA SUG'ORGAN USTOZ!

Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası professori v.b.,
f.f.d. (DSc).

Ustoz – bu shunchaki kasb egasi emas, balki qalblarga yo'l topa oladigan, ruhlarni uyg'otadigan, insonni inson qiladigan ulug' zotdir. Ustoz – bu hayotning eng muhim burilishlarida qo'limizdan tutib, bizni qorong'ilikdan yorug'lik sari yetaklovchi mehrli yo'lboshchidir.

Har bir buyuk inson ortida, avvalo, fidoyi bir ustoz turadi. Chunki ustoz – bu faqat dars, mashg'ulot olib boruvchi emas, balki taqdirilar me'mori. U har bir shogirdining qalbiga ilm urug'ini ekadi, uni mehr bilan sug'oradi, sabr bilan parvarish qiladi. Va bir kun kelib, o'sha urug' ulkan daraxtga aylanib, jamiyatga soya beradi, meva beradi. Ustoz shunday zotki, shogird yutug'idan o'zinikidan-da shod bo'ladigan, mag'lubiyatida chandon anduh tortadigan fidoiy inson. Shunday jonfido zotlardir - aziz ustozlar. Hayotimiz davomida bir emas, ko'plab ustozlar ta'lim-tarbiyasi bizni kamolot pillapoyalaridan ko'tarilishimizda tirgak bo'ladi. Ammo shular orasida bitta ustoz bo'ladiki, hayotimizni, faoliyatimizni biz uchun to'g'ri bo'lgan, maqbul bo'lgan tomonga o'zgartirib yuboradi. Ular yo'lchi yulduz bo'lib, shogird yo'lini mudom yoritib turadi. Shunday jonkuyar inson, ilm yo'lida shogirdlarning chin ma'nodagi yo'lboshchisi – ustozimiz Zaribbay Do'simovdir.

Ilm va ilm ahli barcha zamonlarda ham qadrlanib kelgan. Ilmning afzalligi shunda ko'rinadiki, u ko'paygani sayin o'zingiz va atrofingizdagi olamni yaxshiroq taniy boshlaysiz. Nafaqat olamni, balki uning sarvari hisoblangan insonni tanishda ham ilmning o'rni beqiyos. Nima uchun bu haqda gapiryapmiz, chunki hurmatli Ustozimiz Zaribbay Do'simov ilm cho'qqisini chin ma'noda egallay olgan yetuk olimdir.

Butun faoliyatini xalqimiz milliy ma'naviyati, madaniyati rivojiga bag'ishlab kelayotgan taniqli olim, o'zbek tilshunosligining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan nomshunoslik sohasining yetuk darg'asi, hurmatli Ustozimiz - Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Zaribbay Do'simov tabarruk 80 yoshni qarshilamoqda. Biz bugun Ustozimizning ilmiy faoliyatiga baho berishga jur'at qilmadik, chunki unga yetuk tilshunos olimlar allaqachon o'z bahosini berishgan. Bugun biz uning ustozlik va ilmiy salohiyatdagi ulug'vorligini yana bir bor e'tirof etish uchun shodiyona bahona jazm qildik.

Ustozlar, xususan, ilm ahli haqida dil izhorlarini bildirish ham maroqli, ham mas'uliyatlidir. Maroqli tomoni shundaki, ko'ngildan kechgan tuyg'ularni bildirishga imkon paydo bo'ladi, mas'uliyatli tomoni esa – shu tuyg'ularni ifodalashga so'z topish ancha og'ir kechishidir. Chunki Ustozning ta'rifini keltirishga shogirdlar doim ojizlik qilishadi...

Urganch davlat universitetining har bir g'ishti, har bir yo'lagi menga qadrdon bo'lib qolgan bo'lsa, bu muqaddas dargohning chinakam ma'naviy ustunlaridan biri – hurmatli

Ustozimizning nurli siymosi ko'z oldimizda o'sha ulug'vorlik bilan gavdalanadi. Vaqt daryosi shiddat bilan oqmoqda, biroq ustozning siymosida o'sha qadrdon vazminlik, o'sha samimiy va o'tkir nigoh hamon o'zgarmasdir. Talabalik yillarimizdayoq bizni o'ziga rom etgan bu inson shunchaki dars beruvchi emas, balki tilshunoslikning murakkab labirintlarida yo'l ko'rsatuvchi nurli mayoq bo'lgan. U kishi auditoriyaga kirib kelganida, go'yo xonaga bir olam salobat va ilm birga kirib kelgandek bo'lardi. Professorning har bir so'zi – misoli saralab olingan durdona bo'lib, u kishi tilning sirli olami haqida so'z ochganida, biz o'zimizni o'tmishning tilsiz sahifalarida sayr qilayotgan sayyohdek his qilardik. Ustoz uchun til – shunchaki muloqot vositasi emas, balki millatning ruhi, ajdodlarning tirik ovozi ekanligini angladik.

Kitoblar javonlarda saqlanadi, ammo tirik ilm faqat Ustozning nigohidan shogirdning qalbiga ko'chadi. Biz professor Do'simovning ma'ruzalarida faqat quruq qoidalarni emas, balki so'zning ortiga yashiringan ruhni anglay olganmiz. U kishining birgina nigohi, dars jarayonidagi vazmin bir ishorasi minglab sahifalarga sig'maydigan hayotiy haqiqatlarni anglatishga qodir.

Talabalikning, keyinchalik esa o'qituvchilikning zavqli, shu bilan birga mashaqqatli davrlarida u kishi bizga nafaqat fan sirlarini, balki haqiqiy inson bo'lish san'atini, hayot darsini o'rgatdi. Ustozning har bir o'giti, hatto eng kichik tanbehi ham biz uchun eng katta mukofot, to'g'ri yo'lga boshlovchi ko'rsatkich bo'lib kelgan. Ustoz ilmga tashna, intiluvchan, mas'uliyatli insonni har doim hurmat qilgan, qo'llab-quvvatlagan. Shu ma'noda mening ilmiy faoliyatga kirib kelishimda, tilshunoslikka bo'lgan havasim ortishida ustozimning o'rni beqiyos. Xususan, til ilmining yetuk bilimdoni sifatida Ustozim Zaribbay Do'simov "Xorazm shevalaridagi kiyim-kechak nomlarining struktur-semantik tadqiqi" mavzusidagi falsafa doktorlik (PhD), shuningdek, "Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi" nomli doktorlik (DSc) ishimga ilmiy rahbarlik qilganligining o'ziyoq buning yaqqol dalilidir. Ilmiy faoliyatim davomida Ustozimizning ilmiy tafakkur doirasi naqadar kengligi, tilshunoslikning ko'plab sohalari muammolarini atroflicha va chuqur tahlil qila olish salohiyatiga ega ekanligiga ko'p bora guvoh bo'lganman.

Ustoz nafaqat ilm bobida, balki hayot yo'llarida ham yaqin maslahatgo'yimiz, jonkuyarimizdir. Biror yutuqqa erishgan chog'imiz tezroq ustoz bilan baham ko'rishga shoshamiz, ustozning shogird yutug'idan shodlanish, faxrlanish, mehnatining mevasidan masrur bo'lgan holatini ko'rib yana yangi marralarni egallashga kuch olamiz. Tabiiyki, hayotda doim ham omad biz tomonda bo'lmagan, mag'lubiyat, nohaqlik alamlarini totgan paytimiz ham bo'lgan. Shu payt Ustozimiz, suv ham doim bir xil oqmasligi, hayotda har qanday sinovlarga duch kelishimiz, biz bularga doim tayyor turishimiz kerakligi haqida ogohlantirib, ilm olgan inson esa hech qachon yutqazmasligi va haqiqiy olim kamtar, samimiy bo'lishi - bularning barchasi biz uchun katta tajriba ekanligini aytib, yana hayot yo'limizda davom etishga ruhlantirgan. Bugun o'zim ham hayot dovonlarida, ilm yo'lida ma'lum bir mavqega ega bo'lgan bo'lsam-da, hamon o'zimni o'sha auditoriyadagi intizor talabadek his qilaman. Sababi, Ustoz hamon oliy ta'lim dargohimizda ilm mash'alasini baland tutib, yosh avlodga yo'l ko'rsatib kelmoqdalar. U kishining ish stolida hamon o'sha qalin kitoblar va bizga qadrdon bo'lgan o'sha hokisor qalam... Ustoz huzuriga oshiqar ekanmiz, bu manzara har gal bizga kuch beradi, ilmga bo'lgan so'nmas muhabbatimizni yanada alanga oldiradi.

Zaribbay Do'simov – Xorazm onomastikasini, uning qadimiy tarixini, o'ziga xos bo'lgan sheva boyliklarini butun dunyo ilm-faniga o'z tadqiqotlari bilan tanitib kelayotgan zahmatkash olimdir. Uning har bir ilmiy asari ortida yillar davomida qilingan fidokorona mehnat, bedor tunlar va o'z xalqiga bo'lgan cheksiz sadoqat yotibdi. Shu bilan birga, haqiqiy olimning eng katta va o'lmas asari – bu u kishining qo'lida tarbiya topgan minglab shogirdlaridir. Men bugun faxr bilan ayta olamanki, mening ma'naviy olamimni shakllantirgan, so'z qadrini va uning mas'uliyatini o'rgatgan inson aynan Zaribbay ustozdir. Bugunga kelib Ustoz darajasidagi yetuk olim bo'lmasam ham, tilshunoslik sohasida faoliyat yuratayotganimdan, ilm tufayli respublikamizda ko'zga ko'ringan ko'plab yetuk tilshunoslar bilan tanishganimdan va ular bilan bir safda mehnat qilayotganimdan qalbim g'ururga to'ladi. Agar mendan haqiqiy ziyoli inson timsolini so'rasha, hech ikkilanmay u kishini namuna qilib ko'rsatgan bo'lardim. Ustozning hayoti – sabr, matonat, haqiqat va ilmga sadoqatning tirik ramzidir.

Buyuk bobomiz Alisher Navoiy haq soʻzni aytganlar: “Ona -tabiatning gultoji Hazrati Insondir. Uning shon- sharafiga burkanganligi shundaki, u insonning azizligi va qadriligi, xulq – atvori, hurmat-izzati, or-nomusi, quvvai hofizasi, muomala-munosabati, ilmga chanqoqligi, bilimi, dahosi, faxr-iftixon tuygʻusi, zakovati, farosati bilan uzviy bogʻliq boʻladi”. Zaribbay Doʻsimov ana shunday shariflikka sohib boʻlgan hazrati insonlardan biri, desak yanglishmagan boʻlamiz. Mana shunday bagʻrikeng, qalbidaryo hazrati insonga shogird boʻlganim, u bilan bir sohada faoliyat yuritayotganligim menda faxr tuygʻusini uygʻotadi.

Ushbu qutlugʻ ayyom arafasida Ustozimga tilaklarim bisyor. “Rahmat sizga, aziz Ustozim! Bizga bergan bilimlaringiz, hayotimizga baxsh etgan nuringiz va hamon toʻxtamayotgan ota-ona misol mehringiz uchun taʼzimdamiz! Dunyo turguncha turing, qalbingizning mehrli nuridan barcha yaqinlaringiz bahra olishsin. Hamisha ilm-fan, taʼlim va madaniyatimizni ravnaq toptirish yoʻlida hormay-tolmay mehnat qilish, har doimgiday el-yurt, yaqinlar va shogirdlar ardogʻida boʻlish baxti nasib qilsin! Sizday Ustozimiz borligiga shukronalar aytib, faxrlanib yashash hissi esa biz shogirdlarni hech qachon tark etmasin!”

ZARIBBAY DOʻSIMOV – ONOMASTIKA SOHASIDA ILMIY ANʼANALAR ASOSCHISI

Atajonova Anorgul Jumaniyazovna,
Urganch davlat pedagogika instituti professori,
filologiya fanlari nomzodi

Zamonaviy tilshunoslik taraqqiyotida onomastika, xususan, toponimika sohasi alohida ilmiy yoʻnalish sifatida shakllanib, til, tarix va madaniyat oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu yoʻnalishda olib borilgan tadqiqotlar nafaqat til birliklarining semantik va struktur xususiyatlarini ochib berish, balki xalqning etnik tarixi, ijtimoiy hayoti va madaniy merosini oʻrganishda ham muhim manba vazifasini bajaradi.

Oʻzbek tilshunosligida onomastika sohasining ilmiy-nazariy asoslarini shakllantirish, uning metodologik tamoyillarini belgilash va amaliy tadqiqotlar bilan boyitishda professor Zaribbay Doʻsimovning ilmiy faoliyati alohida oʻrin tutadi. Olimning koʻp yillik izlanishlari natijasida toponimik materiallarni kompleks – tarixiy, lisoniy va etnografik jihatdan tahlil qilish anʼanasi shakllandi va rivojlandi. Uning ilmiy-pedagogik faoliyati nafaqat muayyan ilmiy yoʻnalishlarni rivojlantirish, balki mazkur sohada mustaqil fikrlay oladigan ilmiy kadrlar tayyorlash bilan ham ahamiyatlidir.

Professor Zaribbay Doʻsimov tomonidan yaratilgan ilmiy maktab oʻzining nazariy asoslanganligi, manbaga tayanish darajasining yuqoriligi hamda tadqiqotlarda tizimli yondashuvning ustuvorligi bilan ajralib turadi. Ushbu maktab doirasida olib borilgan tadqiqotlar oʻzbek onomastikasini yangi bosqichga olib chiqqanini taʼkidlash joiz.

Mehnat faoliyatini maktab oʻqituvchiligidan boshlagan boʻlsa-da, u qisqa vaqt ichida ilmiy izlanishlarga kirishdi. 1968-1971-yillarda Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Til va adabiyot institutida faoliyat yuritishi uning ilmiy salohiyati shakllanishida muhim bosqich boʻldi. Aynan shu yillarda u dialektologiya va onomastika sohalarida amaliy materiallar toʻplash va ularni tizimlashtirish bilan jiddiy shugʻullandi. Ayniqsa, 24 yoshida fan nomzodi ilmiy darajasiga erishgani uning isteʼdodi va mehnatsevarligining yorqin namunasidir.

1971-yildan boshlab olimning ilmiy-pedagogik faoliyati Urganch davlat universiteti bilan uzviy bogʻlandi. Bu yerda u nafaqat dars berish, balki ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish, ilmiy maktab shakllantirish va yosh olimlarni qoʻllab-quvvatlash borasida ham katta ishlar qildi. U turli yillarda katta oʻqituvchi, dekan muovini, kafedra mudiri, dekan va ilmiy ishlar boʻyicha prorektor lavozimlarida faoliyat yuritib, universitet ilmiy salohiyatining oshishiga munosib hissa qoʻshdi.

Professor Z.Doʻsimovning ilmiy merosi, avvalo, oʻzbek onomastikasi nazariyasi va amaliyotini rivojlantirish bilan bogʻliqdir. Uning 1986 yilda himoya qilingan “Xorazm toponimlari tarixiy-lisoniy tahlili” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi nafaqat regional, balki umummilliy miqyosdagi muhim ilmiy tadqiqot sifatida baholanadi. Ushbu ishda joy nomlarining

paydo bo'lish manbalari, ularning etnik, ijtimoiy va tarixiy omillar bilan bog'liqligi chuqur ilmiy tahlil qilingan.

Mazkur tadqiqotning ilmiy qiymati shundaki, unda toponimlarni faqat tilshunoslik nuqtai nazaridan emas, balki tarix, etnografiya va madaniyat bilan bog'liq holda kompleks o'rganish tamoyili ilgari surilgan. Bu esa o'zbek onomastikasida yangi ilmiy yondashuvning shakllanishiga asos bo'ldi.

Olimning ilmiy izlanishlari doirasi keng bo'lib, u "Avesto" manbasi orqali qadimgi til qatlamlarini o'rganish, o'zbek adabiy tili va shevalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, substrat va adstrat leksika muammolarini tadqiq etish kabi masalalarni ham qamrab oldi. Bu tadqiqotlar til tarixi va uning rivojlanish bosqichlarini anglashda muhim nazariy xulosalar berishga xizmat qildi.

Professor Zaribbay Do'simov tomonidan yaratilgan "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati", "Xorazm toponimlari", "Joy nomlarining siri", "Toponimika asoslari", "Umumiy tilshunoslik" kabi asarlar o'zbek tilshunosligida muhim manba sifatida xizmat qilib kelmoqda. Ushbu asarlarda nazariy qoidalar bilan bir qatorda boy amaliy materiallar ham keltirilgani ularning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Olimning yana bir muhim xizmati – ilmiy kadrlar tayyorlash borasidagi faoliyatidir. U ko'plab nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalariga rahbarlik qilgan, shuningdek, ixtisoslashgan ilmiy kengashlarda rasmiy opponent sifatida qatnashib, ilmiy tadqiqotlarning sifatiga katta e'tibor qaratgan.

Men ham ana shu ilmiy maktabning vakili sifatida ustozdan saboq olgan shogirdlardan biriman. Uning ilmiy rahbarligi ostida 1997-yilda "Xorazm etnotoponimlari va ularning lug'aviy asoslari" mavzusida nomzodlik dissertatsiyamni himoya qilganman. Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida ustozning ilmiy talabchanligi, manbalarga ehtiyotkorlik bilan munosabati, har bir dalilni asoslashga bo'lgan qat'iy yondashuvi men uchun katta maktab vazifasini o'tadi.

Ayniqsa, etnotoponimlarning kelib chiqishini aniqlashda tarixiy manbalar, xalq og'zaki ijodi va dialektologik materiallarni o'zaro qiyoslash usulini qo'llash bo'yicha ustozning tavsiyalari tadqiqotimning ilmiy saviyasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ustoz har bir shogirdida mustaqil fikrlash, ilmiy xulosa chiqarish va o'z nuqtayi nazarini himoya qilish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratgan.

Zaribbay Do'simov nafaqat yetuk olim, balki yuksak insoniy fazilatlarga ega ustoz sifatida ham barchaga namunadir. Uning kamtarligi, talabchanligi, ilmiy halolligi va shogirdlarga bo'lgan mehri uning shaxsiyatini yanada ulug'laydi.

Xulosa qilib aytganda, professor Zaribbay Do'simov o'zbek tilshunosligida onomastika maktabini yaratgan, uni nazariy va amaliy jihatdan boyitgan, ko'plab shogirdlar tarbiyalagan yirik olimdir. Uning ilmiy merosi va ustozlik an'analari kelgusi avlodlar uchun ham muhim ilmiy-ma'naviy manba bo'lib qoladi.

ZARIBBAY DO'SIMOV – ILM VA USTOZLIK SHARAFINI YUKSALTIRGAN SIYMO

Narimov Xamid Azimovich,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

2026-yilda filologiya fanlari doktori, professor Zaribbay Do'simov tavalludining 80 yilligi munosabati bilan ilmiy jamoatchilik ushbu fidoyi insonning hayoti va faoliyatini chuqur ehtirom bilan yod etmoqda. Ustozning butun umr yo'li ilm-fan, ma'rifat va yosh avlod tarbiyasiga bag'ishlangan bo'lib, u o'zining samarali mehnati bilan yuksak hurmat va e'tirofga sazovor bo'lgan.

Zaribbay Do'simovning ilmiy-pedagogik faoliyati bevosita Urganch davlat universiteti bilan chambarchas bog'liqdir. U uzoq yillar davomida mazkur oliy ta'lim muassasasida faoliyat yuritib, nafaqat chuqur bilim beruvchi pedagog, balki haqiqiy ma'naviy yo'l boshchi sifatida

tanildi. Ustoz auditoriyaga kirgan har bir kun – talabalar uchun nafaqat dars, balki hayot sabog‘i bo‘lib xizmat qilgan. Zero, yaxshi ustoz minglab kitoblardan afzal ekanini uning faoliyati yana bir bor isbotlaydi.

Olimning ilmiy izlanishlari asosan onomastika, xususan, toponimika sohasiga qaratilgan. Uning “Xorazm toponimlari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi ushbu yo‘nalishda muhim ilmiy yutuq sifatida e‘tirof etiladi. Mazkur tadqiqotda Xorazm hududidagi joy nomlarining kelib chiqishi, tarixiy ildizlari va lingvistik xususiyatlari chuqur tahlil etilgan. Shuningdek, ustozning “Xorazm toponimlari” nomli monografiyasi ham ilmiy jamoatchilik tomonidan yuqori baholanib, tilshunoslar bilan bir qatorda, tarixchi va boshqa soha vakillari uchun ham muhim manbaga aylangan.

Haqiqiy olim o‘zidan keyin iz qoldiradi. Zaribbay Do‘simov esa bu borada yanada ulkan meros egasidir. Ustozning ko‘plab shogirdlari bugungi kunda turli ilmiy darajalarga erishib, fan doktorlari va fan nomzodlari sifatida yurtimiz ilm-fan taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shib kelmoqda. Bu esa ustozning nafaqat bilim beruvchi, balki ilmga muhabbat uyg‘otuvchi murabbiy ekanidan dalolat beradi. Haqiqiy ustoz shogirdining yutug‘idan quvonadi – Zaribbay Do‘simov ana shunday fazilat egasidir.

Shu o‘rinda ustozlikning asl mohiyatini ifodalovchi kichik bir hikoya yodga tushadi. Bir donishmanddan so‘rashibdi:

– Sizning eng katta boyligingiz nima?

U javob beribdi:

– Mening boyligim – mening shogirdlarim.

Darhaqiqat, Zaribbay Do‘simovning boyligi (ustozning o‘zi buni doimo e‘tirof qiladi) uning ilm yo‘lida tarbiyalagan, bugun esa fan doktorlari va fan nomzodlari sifatida faoliyat yuritayotgan ko‘plab shogirdlaridir.

Ilmga sadoqat – buyuklik belgisi. Ustozning yillar davomida olib borgan ilmiy izlanishlari, yaratgan asarlari va yetishtirgan shogirdlari bu haqiqatni yana bir bor tasdiqlaydi. Ilm yo‘lida umrini baxsh etgan insonning har bir kuni ibrat maktabidir. Uning hayot yo‘li yosh avlod uchun fidoyilik, sabr va izlanish namunasi bo‘lib xizmat qiladi.

Bugun, 80 yillik muborak yubiley arafasida, ustozning boy ilmiy merosi va fidokorona mehnatini e‘tirof etib, unga mustahkam sog‘liq, uzoq umr va yangi zafarlar tilaymiz. Ilm bilan yashagan inson hech qachon unutilmaydi. Zaribbay Do‘simov ana shunday unutilmas siymolardan biridir.

BUGUNGI O‘ZBEK TOPONIMIKASINING SARDORI

Xudoyberganov Ravshan Yusupovich,

Urganch innovatsion universiteti

bo‘lim boshlig‘i, f.f.n., dots. v.b.

Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Zaribbay Do‘simov o‘zining butun faoliyatini uzoq yillar davomida mamlakatimizda ilm-fanning rivojlanishiga, yosh avlodning ta‘lim-tarbiyasiga, viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yuksalishiga bag‘ishlab kelayotgan fidoyi inson, iqtidorli rahbar, suyukli ota, sadoqat yor va mehribon ustoz sifatida xorazmlik har bir insonning ko‘z o‘ngida gavdalanadi.

U o‘zining mehnat faoliyatini XX asrning ikkinchi yarmidan boshlaydi. Dastlab maktabda ona tili va adabiyoti fanidan saboq beradi.

Keyinchalik ilmga bo‘lgan ishtiyoq uni O‘zRFA huzuridagi Til va adabiyoti institutida ishlashga undaydi. Mazkur institutda tilshunos A.Ishayev rahbarligida 1970-yili o‘zining nomzodlik dissertatsiyasi¹⁷ mamlakatdagi eng yosh tadqiqotchi sifatida va 1986-yilda butun Xorazm toponimikasining tarixiy-lisoniy tadqiqi bo‘yicha doktorlik dissertatsiya¹⁸larini

¹⁷ Дўсимов З. Топонимы северного Хорезма: дис... канд. филол. наук. - Ташкент 1970.

¹⁸ Дўсимов З. Хоразм топонимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. - Ташкент 1970.

muvaffaqiyatli himoya qiladi. Shundan so'ng Xorazm davlat pedagogika universiteti (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat universiteti)da o'zining mehnat faoliyatini davom qildiradi. Mazkur muassasada u katta o'qituvchi, kafedra mudiri, dekan, prorektor lavozimlarida samarali faoliyat yuritadi va dotsent hamda professor unvonlarini olishga muvaffaq bo'ladi. Ma'lum muddat Xorazm viloyati hokimligida va o'sha paytda yangi tashkil qilingan viloyat test markazi rahbari lavozimlarida ham ishlaydi.

Professor Zaribbay Do'simov o'zining chuqur ilmiy izlanishlarida Xorazm hududining ko'hna toponimlar tarkibida uchraydigan o'kuz – suv, daryo ma'nosida, o'r/o'ra - o'ram, tepalik ma'nosida, baliq/balig' – qal'a, qo'rg'on, shahar ma'nosida, yop – kichik ariq ma'nosida, kad/kant/kent – qishloq, shahar ma'nosida, xas/kas – soy, buloq ma'nosida, var/vur/pur/burg/vara – shahar, qal'a, qo'rg'on ma'nosida keladigan komponentlarni ishonchli tarzda asoslaydi va u bizga ma'lum yoki noma'lum bo'lgan qadimiy tillarning belgi va xususiyatlaridan darak beruvchi, ularni o'zida saqlab, asrlar osha asrab kelayotgan nodir xazinalar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Shuningdek, uning ishlarida o'tmiy ajdodlarimiz qadimlarda va yaqin o'tmishda shug'ullangan kasb-korlari, dehqonchilik, chorvachilik sohalari, ularning madaniy turmush tarzi, shaharlar, qishloqlar, mavzelar, qal'alar, qo'rg'onlar, etnik guruhlar haqida arziydigan ma'lumotlar ham yorqin ifodalangan. Xullas, olimning ilmiy merosi haqida ko'plab faktik va ishonchli ma'lumotlar keltirish.

Shu davrgacha professor Z.Do'simovning ilmiy rahbarligida minglagan bakalavrlar, yuzlagan magistrlar, 20 ga yaqin fan nomzodlari//PhD va 3 nafar fan doktorlari turli mavzularda muvaffaqiyatli ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirishgan. Ustozning bugungi kungacha yaratgan ilmiy-tadqiqot ishlari hali uzoq yillar maboynda kelgusi avlod uchun munosib manba sifatida xizmat qiladi.

Ayni kunlarda o'zining 80 bahorini qarshi olayotgan ustozimiz Zaribbay Do'simovga uzoq va mazmunli umr, oilaviy xotirjamlik, sog'lik-omonlik, ilmiy, ijodiy, shaxsiy va pedagogik faoliyatida yuksak parvozlar, doimo elning hurmatida va shogirdlar ardog'ida yurishlarini tilaymiz.

ILM YO'LIDA YO'LBOSHCHI: ZARIBBAY DO'SIMOV SHAXSIYATI VA USTOZ-SHOGIRD AN'ANALARI

Nurjonov Oybek Erkin o'g'li,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti,

f.f.f.d. (PhD)

Bugun men uchun nafaqat ilmiy, balki ma'naviy mas'uliyatli kun. Chunki men ustozim Zaribbay Do'simov haqida so'z yuritmoqdaman. U zot mening nafaqat ilmiy rahbarim, balki tafakkurimni shakllantirgan, ilmga muhabbat uyg'otgan, hayotga teranroq nazar bilan qarashni o'rgatgan buyuk insondir. O'zbek tilshunosligi taraqqiyotida bir qator olimlar muhim o'rin egallaydi. Shunday yetuk olimlardan biri Zaribbay Do'simov hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy tadqiqotlar bilan ham boydir. U o'zining ilmiy izlanishlari orqali o'zbek tilining turli qirralarini o'rganib, mustahkam ilmiy maktab yaratdi.

Zaribbay Do'simov o'zbek tilshunosligi rivojiga munosib hissa qo'shgan olim, zahmatkash pedagog va ilm fidoyisidir. U kishi butun umrini ilmga, xususan, o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, shevalar tizimi va turkiy filologiya masalalarini o'rganishga bag'ishlagan. Bundan tashqari, Zaribbay Do'simov Xorazm vohasi hamda Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari bo'yicha ham alohida ishlar olib borgan.

Ustoz uzoq yillar davomida Urganch davlat universitetida samarali faoliyat yuritib, yuzlab talabalarga saboq berdi. Shuningdek, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universitetida ham biz magistraturada o'qib yurgan paytimiz - 2015-2017-yillar oralig'ida, "O'zbek nomshunosligi" fanidan dars berardi. Universitet auditoriyalarida yangragan har bir ma'ruza, aytilgan har bir

ilmiy fikr biz shogirdlar uchun katta maktab bo'ldi. 2019-yil kuz oylarida Qoraqalpoq davlat universitetiga kelganlarida bosh bino oldida ustoz bilan ko'rishib qoldik. Shu payt ustoz "Magistraturani tugatganingga ham 2 yil bo'ldi, qani dissertatsiya" deb qattiq tanbeh bergan va shu yerning o'zida mening ilmiy mavzum ("Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari etnografizmlarining antroposentrik tavsifi")ga ilk g'ishtni qo'yib ketgan ham ustozim Zaribbay Do'simov bo'ladi. Ustozning ko'rsatgan yo'l-yo'riqlari hamda qo'llab-quvvatlashlari natijasida 2022-yili "Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari etnografizmlarining antroposentrik tavsifi" mavzusida doktorlik dissertatsiyamni himoya qildim.

Ustozning ilmiy faoliyati keng va serqirra bo'lib, ayniqsa, o'zbek tilining tarixiy-lingvistik taraqqiyoti, Xorazm shevalarining fonetik va morfologik xususiyatlari, turkiy tillar qiyosiy tadqiqi, onomastika va tarixiy nomshunoslik yo'nalishlarda muhim natijalarga erishgan.

U kishining ilmiy ishlari o'zbek tilshunosligida mustahkam ilmiy maktab shakllanishiga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, Xorazm shevalarini chuqur va tizimli o'rganish borasidagi izlanishlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Biz, shogirdlari, ustozdan ilmiy izlanishda aniqlik, manbaga hurmat va dalilga tayangan fikr yuritishni o'rgandik. U kishi har doim: "Ilm – sabrni, sabr esa halollikni talab qiladi", deb ta'kidlaydilar.

Zaribbay Do'simovni buyuk qilgan narsa nafaqat ilm, balki u zotning insoniy fazilatlari hamdir. Ustoz, kamtar, talabchan, mehribon va Vatanga sadoqati buyuk shaxslardan biri. Sababi, shuncha ilmiy unvon va yutuqlariga qaramay, o'zini doimo oddiy muallim deb biladi. Ilmiy rahbar sifatida ham har bir shogirdining imkoniyatini tushungan holda ularga qiyin vaziyatlarda ham ruhiy dalda bera oladigan haqiqiy inson.

Zaribbay Do'simov nafaqat tadqiqotchi, balki ilmiy maktab yarata olgan ustozdir. U kishi rahbarligida ko'plab nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Har bir shogird uning ilmiy prinsiplarini davom ettirishni o'ziga sharaf deb biladi. Ustoz menga "Sen mening 17-shogirdim bo'lasan" degan so'zlarini eshtganimda ularga havas qilganim va o'zimda katta mas'uliyatni his qilganim kechagidek esimda. Bugun ustozning shogirdlari respublikaning turli oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchi, ilmiy xodim yoki tadqiqotchi sifatida faoliyat yuritmoqda. Shular qatorida men ham. Bu esa ustoz mehnatining eng katta samarasidir.

Men uchun Zaribbay Do'simov – bu faqat professor emas. U zot – ilmga sadoqat, fidoyilik va poklik timsolidir. Ustoz bizga faqat til ilmini emas, balki ilmiy tafakkur madaniyatini, mas'uliyatni va insoniylikni ham o'rgatib kelmoqda. Bugun biz ustoz merosini davom ettirishni o'zimizga burch deb bilamiz. Chunki haqiqiy ustozning umr yo'li faqat kitoblarda emas, shogirdlar qalbida ham mustahkam o'rin oladi.

NISBIY NEGATIVLIK QONUNI VA MINTAQAVIY TOPONIMIKA ZARIBBAY DO'SIMOV TALQINIDA

Artikova Sayida Aralbayevna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch

davlat universiteti tayanch doktoranti

+99890-724-54-92; saidaartikova946@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Zaribbay Do'simovning nisbiy negativlik qonuni va uning mintaqaviy toponimikadagi namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilingan. Toponimlarning shakllanishi, ularning semantik qatlamlari hamda geografik nomlarda negativlikning nisbiy ifodalanish mexanizmlari ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, maqolada nisbiy negativlik qonunining lingvistik va toponimik tadqiqotlardagi ahamiyati ko'rsatilib, ushbu yo'nalishdagi ilmiy qarashlar umumlashtiriladi.

Аннотация. В статье анализируется закон относительной негативности в интерпретации Зариббая Дусимова и особенности его проявления в региональной топонимике. Научно освещаются процессы формирования топонимов, их семантические слои, а также механизмы относительного выражения негативности в географических

названиях. Кроме того, в статье показано значение закона относительной негативности в лингвистических и топонимических исследованиях, обобщены научные взгляды по данному направлению.

Abstract. The article analyzes the law of relative negativity in the interpretation of Zaribbay Do'simov and the features of its manifestation in regional toponymy. The processes of toponym formation, their semantic layers, and the mechanisms of the relative expression of negativity in geographical names are examined from a scientific perspective. Furthermore, the study highlights the significance of the law of relative negativity in linguistic and toponymic research and summarizes scholarly views in this field.

Kalit so'zlar: *nisbiy negativlik qonuni, toponimika, mintaqaviy toponimlar, semantika, geografik nomlar, salbiy ma'no, etimologiya.*

Ключевые слова: *закон относительной негативности, топонимика, региональные топонимы, семантика, географические названия, негативное значение, этимология.*

Keywords: *law of relative negativity, toponymy, regional toponyms, semantics, geographical names, negative meaning, etymology.*

Toponimlar semantikasi onomastikaning doimiy muammolaridan biridir [1;29.]. Atoqli otlarning asemantik tabiati ularni turdosh otlardan ajratib tursa-da, nomning ichki shaklini to'g'ri aniqlash tilshunoslik, tarix va etnografiya uchun bebaho ma'lumot manbai hisoblanadi. Lekin toponimik materialni talqin qilishda ko'pincha dastlabki taassurot va to'g'ridan-to'g'ri mantiqqa tayanish ("Beryozovaya – qayinzorda joylashgan joy, Archali – archa ko'p joy kabi) kuzatiladi.

V.A.Nikonov tomonidan shakllantirilgan *nisbiy negativlik qonuni* aynan shunday jo'n yondashuvlarga qarshi qaratilgan bo'lib, unga ko'ra nom obyektning atrof-muhit uchun odatiy belgisiga emas, balki *kamyob va noyob* xususiyatiga ko'ra beriladi [2;42.]. Ushbu tamoyilning xalqaro xarakteri xorijiy tadqiqotlarda turlicha munosabatlarga sabab bo'lgan. Masalan, V.Shmilauer toponim va apellyativ munosabatida to'g'ridan-to'g'ri interpretatsiyadan qochish zarurligini ta'kidlagan bo'lsa [3;74.], Y.M.Pospelov Karpat mikrotoponimiyasini o'rganishda V.Nikonovning ushbu qonunini qo'llab-quvvatlagan, lekin amalda mahalliy darajada geografik terminlarning to'g'ridan-to'g'ri (pozitiv) ko'chishi ham kuzatilishi mumkinligini ko'rsatib o'tgan [4;112.].

O'zbek toponimikasida ushbu murakkab nazariyani tizimli ravishda tadqiq etgan va uni Markaziy Osiyo voha madaniyatiga moslashtirgan olim Zaribbay Do'simovdir. Olim V.A.Nikonov va E.M.Murzaevlarning qarashlarini Xorazm toponimiyasining ming yillik stratigrafiyasi asosida qayta talqin qildi [5;104.].

Zaribbay Do'simov nominatsiya jarayonini inson kognitiv faoliyatining mahsuli sifatida ikki qutbga ajratadi:

Pozitivlik tamoyili – nom obyektning real geografik yoki ijtimoiy-iqtisodiy voqeligini aks ettiradi (masalan, *Qamishliq, Yekanlik, O'gizilgan*) [6;47.].

Negativlik tamoyili – obyektning atrof-muhit uchun paradoksal bo'lgan belgisi asosida nomlanishi. Xorazm vohasining cho'l landshaftida hamma joy qum bo'lgani uchun *Qumliq* (qumloq) nomi farqlovchi funksiyani bajarmaydi, ammo o'sha yerdagi bittagina tol obyektning *Talli* deb atalishiga kifoya qiladi.

Zaribbay Do'simovning muhim ilmiy xulosalaridan biri etnik nomlarning qo'yilishi bilan bog'liq. Uning ta'kidlashicha, faqat o'zbeklar yashaydigan hududda qishloqqa *O'zbekqishloq* deb nom berish negativlik qonuniga ziddir. Shu sababli, Xorazm vohasida uchraydigan *Qozoqovul, Chavdir, Mang'itlar* kabi etnotoponimlar aynan *nisbiy negativlik* (ya'ni boshqa etnik muhitda ajralib turish) tamoyili asosida vujudga kelgan [7;50.].

Zaribbay Do'simovning ushbu tahlillari jahon onomastikasidagi "nisbiy negativlik" nazariyasini Markaziy Osiyo sug'orma dehqonchilik va voha madaniyati materiali bilan boyitdi hamda nominatsiyani inson tafakkurining makonni kodlash jarayoni sifatida asoslab berdi [8;114.].

Toponimik nominatsiya jarayonida geografik apellyativ (turdosh ot) va toponim (atoqli ot) o'rtasidagi munosabat doimo dinamik xarakterga ega. Bunda turdosh ot semantik jihatdan toponimizatsiya bosqichiga o'tadi.

Zaribbay Do'simov Xorazm vohasi toponimiyasida xuddi shunday "ma'noviy qayta tug'ilish" hodisasini sug'orish inshootlari nomlarida kuzatgan. Olim ta'kidlaganidek, daryo o'zanining o'zgarishi yoki kanalning ko'milib ketishi natijasida *yap* (ariq), *ko'l* yoki *qala* terminlari saqlanib qolgan holda, ular anglatadigan real obyekt mutlaqo boshqa (masalan, qishloq yoki dala) bo'lishi mumkin [9;97.].

V.A.Nikonov nisbiy negativlikni faqat sinxronik (farqlovchi) tamoyil sifatida talqin qilgan bo'lsa, Zaribbay Do'simov unga diaxronik (tarixiy) jihatni ham tatbiq etdi [10;42.]. T.V.Maradudina ta'kidlaganidek, toponim va apellyativning nomuvofiqligi aynan shu tarixiy siljishning natijasidir [11;50.].

Shunday qilib, mahalliy geografik terminlarni bilish toponimistni soxta etimologiyalardan. Zaribbay Do'simovning xizmati shundaki, u o'zbek onomastikasida regional leksikani o'rganish orqali joy nomlarining real mohiyatini ochish metodologiyasini yaratdi.

Zamonaviy onomastika insonni nafaqat moddiy ne'matlar ishlab chiqaruvchi, balki nom yaratuvchi (nominator) sifatida ham talqin etadi. Geografik nom bu kontekstda sayyoramizning universal "adres ma'lumotnomasi bo'lib, usiz sivilizatsiyaning fazoviy yo'nalishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Toponimiya o'lkaning xalqona she'riy bezagi bo'lib, unda landshaft tabiati, xalq xarakteri va turmush tarzi aks etadi.

Zaribbay Do'simov tadqiqotlari toponimning "axborot xazinasini" ekanligi va uni fanlararo kesimda o'qish zarurligi haqidagi tezisni tasdiqlaydi. Xususan, yer osti boyliklari bilan bog'liq nomlar tahlili bunga yorqin misoldir. Agar jahon tajribasida *Moylisuv* yoki *Toshko'mir* kabi nomlar konlarni topishga xizmat qilgan bo'lsa, Xorazm vohasida Zaribbay Do'simov tuproq va suv obyektlarining sifat ko'rsatkichlarini aniq qayd etuvchi indikatorlar qatlamini aniqladi. Bu toponimiyani tilshunoslik obyektidan paleogeografik va geologik rekonstruksiya manbayiga aylantiradi.

Nominatsiya ko'pincha "ko'zga tashlanguvchi belgilar" asosida quriladi. Masalan, dunyo miqyosida *oq* ma'nosini anglatuvchi deskriptiv toponimlar (ispancha *Kabo-Blanko*, arabcha *Al-Raas-al-Abyad*) qanday vazifa bajarsa, Xorazmda Zaribbay Do'simov tomonidan qayd etilgan binar oppozitsiyalar va rang markerlari ham cho'l landshaftida xuddi shunday aniq mo'ljal (orientir) vazifasini o'taydi.

Zaribbay Do'simovning nominatsiya nazariyasini to'ldiruvchi muhim jihat nomlarning xo'jalik-maishiy hayot bilan belgilanishidir. Landshaft obyektlari ko'pincha kundalik tajriba prizmasi orqali anglashiladi. Masalan, pasttekislik va botiqlarni ifodalash uchun *qozon* terminining ishlatilishi Qrimdan Oltoygacha bo'lgan ulkan hududda klassik turkiy model hisoblanadi [12;114.]. Olimning ishlarida ushbu antropotsentrik yondashuv Xorazm mikrotoponimlari misolida batafsil yoritilgan. Unda irrigatsiya tizimi elementlari va uy-ro'zg'or buyumlari makroobyektlarni nomlash uchun asos bo'lib xizmat qilgan, bu esa inson tafakkurining makonni o'zlashtirishdagi birligini tasdiqlaydi.

Xorazm tarixi, xuddi dunyodagi yirik obyektlar (masalan, 70 dan ortiq nomga ega bo'lgan Kaspiy dengizi) tarixi kabi, doimiy lingvistik qatlamlanish jarayonidir. Zaribbay Do'simov eroniy shakllarning turkiy yoki arabcha shakllar bilan almashinuvi (masalan, *Amudaryo* gidronimining *O'kuz* – *Oks* – *Jayhun* tarzidagi transformatsiyasi) tasodifiy emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar va mafkuraviy paradigmalar almashinuvining natijasi ekanligini isbotladi.

Shunday qilib, Xorazm toponimik tizimi ko'p qatlamli tuzilma bo'lib, undagi har bir nom arxaik deskripsiyalardan tortib zamonaviy neotoponimlarga xalqning jamoaviy ongida muhrlangan farqlovchi belgilarning natijasidir.

Zaribbay Do'simov tadqiqotlarida antroponimlarning (kishi ismlari, laqab, mansab va unvonlar) toponimga aylanishi muayyan lingvistik va ekstralingvistik qonuniyatlar mahsuli sifatida talqin etiladi. Olim ta'kidlaganidek, antroponimlar ham toponimlar kabi obyekt

individuallashtirish, ya'ni boshqalardan ajratib ko'rsatish vazifasini bajaradi. Bu jarayonda shaxs va obyekt o'rtasidagi ijtimoiy-huquqiy munosabat asosiy rol o'ynaydi.

Dastlab ma'lum hudud yoki obyekt bilan bog'langan kishining jamiyatda tutgan o'rnini nominatsiya uchun hal qiluvchi belgi bo'lib xizmat qiladi. Bu belgilar shaxsning kasbi, mansabi yoki etnik mansubligiga asoslanadi. Xususan, Xiva xonligi davrida yer egaligi va ma'muriy boshqaruv tizimi antropotoponimlarning shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ko'p hollarda muayyan hudud yoki masjid qavmi yer egasining ismi bilan yuritilgan: *Matlapanboyning yeri*, *Qurvonataliqning yeri*, *Xo'jamurod yuzboshining ovuli* kabi [13;26.].

Zaribbay Do'simov antropotoponimlarning tarixiy taraqqiyotini tahlil qilar ekan, vaqt o'tishi bilan nom tarkibidan kishi ismining tushib qolishi va faqat lavozim, kasb yoki laqabning saqlanib qolishini kuzatdi. Bu hodisa Janubiy Qoraqalpog'iston va Xorazm toponimiyasida ijtimoiy-siyosiy terminlar va laqablarning mustaqil joy nomiga aylanishiga sabab bo'lgan: *Aralli* (aslida *Sabir arallining yeri*); *Shotir* (*Jumiyoz shotir*); *Ko'sa* (*Boltavoy ko'sa*); *Tappachi* (*Yo'ldosh tappachi* – sholini tozalaydigan qurilma egasi) [14;27.].

Tildagi tejamkorlik tamoyili natijasida qaratqich + qaralmish tipidagi birikmalardan indikatorlar ham tushib qolib, kasb nomlari toponimga ko'chgan: *Surnaychi*, *Sabinchi*, *Kosiblar*, *Marganlar* [15;96.]. Bu kabi nomlar kosib yashovchi ovul degan yaxlit ma'noni o'z ichiga yuklab oladi. G.F.Sattorov qayd etganidek, bunday toponimlar jamoaviy-hududiy xarakterga ega bo'lib, aholining ijtimoiy kelib chiqishini aks ettiradi [16;29.].

Antropotoponimlarning yana bir guruhi kishilarning jismoniy yoki aqliy xususiyatlarini ifodalovchi laqablar asosida vujudga kelgan: *Bangi*, *Qonxo'r*, *Avmas (tanbal)*, *Manqa*. Davr o'tishi bilan ism va laqabning qo'shilib ketishi natijasida murakkab toponimlar shakllangan: *Shammikal* (Shomurod kal), *Qilchinoq* (Qilich inoq), *Atashkal* (Otamurod kal). Shuningdek, Z. Do'simov Xorazm shevalariga xos bo'lgan ismlarning qisqargan (antroponimik torayish) shakllari toponimiyada muhrlanganini alohida ko'rsatib o'tadi: *Madrim* (Muhammad Rahim), *Jummi* (Jumaniyoz), *Bajji* (Bozorboy), *Sappi* (Saparboy).

Zaribbay Do'simovning muhim xulosalaridan biri antropotoponimlarning boshqa tipdagi nomlarga (masalan, etnotoponimlarga) nisbatan beqarorligidir. Etnotoponimlar asrlar davomida o'zgarishlari mumkin, biroq kishi ismi bilan bog'liq nomlar yer egasining o'zgarishi yoki obyektning yo'qolishi bilan iste'moldan chiqib ketadi. Masalan, *Masim eshonning yeri* antropotoponimi yer boshqa shaxsga o'tganidan so'ng o'z ahamiyatini yo'qotgan. Lekin A.I.Lebedeva ta'kidlaganidek, kasb-hunar nomi bilan yuritiluvchi toponimlar shaxs ismiga qaraganda ancha barqaror bo'lib, ma'lum bir ijtimoiy qatlamning tarixiy xotirasini saqlab qoladi.

Professor Zaribbay Do'simovning Xorazm toponimiyasi bo'yicha olib borgan ko'p yillik tadqiqotlari nafaqat o'zbek tilshunosligi, balki Markaziy Osiyo onomastikasi uchun asos nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

Olim nisbiy negativlik va pozitivlik tamoyillarini shunchaki geografik qonuniyat emas, balki inson tafakkurining makonni individuallashtirish jarayoni sifatida asoslab berdi. Xorazm vohasining o'ziga xos cho'l va dehqonchilik landshaftida ushbu tamoyillarning ishlash mexanizmi lingvistik jihatdan mukammal ochib berilgan.

Xorazm joy nomlari tizimi turli davrlar (xorazmiy, turkiy, arab va b.) qatlamlaridan iborat bo'lsa-da, Zaribbay Do'simov isbotlaganidek, ular bir-birini inkor etmaydi, balki ma'noviy qayta tug'ilish (diaxronik transformatsiya) orqali tizimli izchillikni saqlab qoladi.

Antroponimlarning toponimga aylanish jarayoni jamiyatning ijtimoiy-huquqiy va iqtisodiy qiyofasini aks ettiradi. Olim tomonidan o'rganilgan kasb-hunar, unvon va laqab asosidagi nomlar mintaqaning o'tmishdagi ijtimoiy tabaqalanishi va xo'jalik hayoti haqida qimmatli lingvistik ma'lumot beradi.

Zaribbay Do'simov yaratgan regional leksikani o'rganish orqali joy nomlarining etimologiyasini aniqlash metodologiyasi bugungi kunda nafaqat filologlar, balki tarixchi, geograf va etnograflar uchun ham universal ilmiy kalit vazifasini o'tamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дисс.... докт. филол. наук. – Ташкент, 1989. – С. 29.
2. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С. 42.
3. Smilauer V. Uvod do toponomastiky. – Praha, 1966. – С. 74.
4. Поспелов Е. М. Топонимика в трудах В. П. Семёнова-Тян-Шанского. – М., 1966. – С. 112.
5. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 104 б.
6. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма... – С. 47-48.
7. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма... – С. 50.
8. Мурзаев Э. М. География в названиях. – М.: Наука, 1979. – С. 114.
9. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 97.
10. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С. 42.
11. Дўсимов З. Топонимик индикаторлар. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1972. – № 5. – Б. 50.
12. Мурзаев Э. М. География в названиях. – М.: Наука, 1979. – С. 114.
13. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дисс.... докт. филол. наук. – Ташкент, 1989. – С. 26.
14. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дисс.... докт. филол. наук. – Ташкент, 1989. – С. 27.
15. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 96.
16. Саттаров Г. Ф. Лексико-семантические и тематические группы татарских прозвищ. // Советская тюркология. – 1977. – № 3. – С. 29.

ZARIBBAY DO'SIMOVNING TOPONIMIKAGA OID AYRIM QARASHLARI XUSUSIDA

Razzakova Navbahor Ikrom qizi,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti magistranti

Milliy taraqqiyot milliy til mavqei va nufuzi yuksalishida yaqqol ko'zga tashlanadi. "O'zbekiston taraqqiyotining bugungi yangi bosqichi-milliy yuksalish davri talablaridan kelib chiqib, ona tilimizning jamiyatdagi o'rni va nufuzini oshirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda" [1]. Mamlakatimizdagi keng ko'lamli islohotlar o'zbek tilining ham Davlat tili sifatidagi maqomini mustahkamlash, uning mavqeini ko'tarish bo'yicha qabul qilingan qonun va qarorlar tilshunoslik sohasidagi ilmiy-tadqiqot ishlarining yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. "Bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir" [2]. Shu ma'noda o'zbek tilshunosligining zamonaviy fan yo'nalishi darajasida shakllanishi va rivojlanishining ilk sahifasi sifatida tarixda qolgan XX asr va undan keyingi tilshunoslik merosini tadqiq etish milliy manfaatlarimizni ta'minlash, ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash ishlarida katta ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilshunosligida bu davr tili va tilshunosligi keng ko'lamda o'rganilmoqda. Turkologiyada, jumladan, o'zbek tilshunosligining rivojlanishiga xissa qo'shgan olimlarmiz, tilning barcha qirralarini ochib bergan, jahon tilshunosligi qatoriga qo'shishga muyassar bo'lgan. Biroq tilshunoslik sohasi bilan shug'ullangan jonkuyarlarning ilmiy asarlarini o'rganish masalasi tizimli yoritilgan emas.

Mustaqillik yillariga nazar soladigan bo'lsak, o'zbek tilshunosligiga hissa qo'shgan olimlarning ilmiy asarlarini o'rganish bilan bog'liq bo'lgan ayrim ishlar qilingan. Tilshunosligimizning ilmiy-nazariy tadqiqot obyekti bo'lishi mumkin bo'lgan muammolar XX asrning 30-yillaridan boshlab jiddiy o'rganila boshlandi. O'zbek tilshunosligida o'z maktabini yaratgan olim Zaribbay Do'simov iste'dodli tilshunoslar qatorida edi.

Hozirgi o'zbek tilshunosligining taraqqiyotini uning ilg'or namoyandalardan biri, filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog'istonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi Zaribbay Do'simov ishlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ko'hna Xorazm vohasi toponimiyasi bo'yicha erishilgan ulkan yutuqlar, shubhasiz, aynan Zaribbay Do'simov nomi bilan chambarchas bog'liq. Zero, olim tomonidan sinchkovlik bilan olib borilgan ko'p yillik izlanishlarning poydevorini Xorazm toponimlarining tarixiy-lisoniy tahlili tashkil qiladi.

Ustozning "Shimoliy Xorazm toponimlari" mavzusidagi nomzodlik (1970), "Xorazm toponimlarining tarixiy-lisoniy tahlili" mavzusidagi doktorlik (1986) dissertatsiyalarida hudud toponimiyasining lisoniy shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari va takomillashuvi, nomlanish motivlari va tamoyillari, lug'aviy asoslari, leksik-semantik, etimologik, morfemik hamda yasaliş xususiyatlari, modellari, tarqalish hududi (areali) kabi masalalar ham ilmiy-nazariy, ham amaliy jihatdan mukammal tadqiq etildi. Shuningdek, hudud toponimiyasi materiallari asosida Xorazm shevalarining shakllanishi, ularning taraqqiyot bosqichlari, bu xalqning boshqa turkiy va turkiy bo'lmagan xalqlar bilan bo'lgan tarixiy aloqalari qiyosiy tadqiq etilgan.

Joylarni nomlashda nisbiylik, pozitivlik, negativlik tamoyil (prinsip)lariga asoslaniladi. Toponimik nominatsiya tamoyillari ham dastlab o'zbek toponimikasida Zaribbay Do'simov tomonidan o'rganilgan. Ayniqsa, negativlik tamoyilining nazariy tomonlari olim tomonidan mukammal tadqiq etilgan. [3] Olim negativlik tamoyilida hudud ko'lami asosiy o'rin tutishini ta'kidlaydi. Hudud ko'lami qanchalik kichik bo'lsa, negativlik xiralashadi yoki umuman yo'qoladi.

Zaribbay Do'simovning ilmiy tadqiqotlari ta'sirida o'zbek tili toponimik terminologiyasi ham boyidi va rivojlandi. Toponimik indikator terminini o'zbek toponimikasida ilk marta Zaribbay Do'simov ilmiy muomalaga olib kirdi. [4]

G.I.Donidze tadqiqotiga ijodiy yondashgan Zaribbay Do'simov Xorazm toponimiyasiga oid tadqiqotida gidronimik indikatorlarni quyidagi besh guruhga ajratgan va leksik-semantik jihatlarini tahlil qilgan:

- 1) daryo va daryodan suv oluvchi obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: *darya, arna, o'zak*;
- 2) kichik gidronimik obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: *yap, salma, yarmyish*;
- 3) oqmaydigan obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: *ko'l, aydin, chungul*;
- 4) sun'iy obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: *quyi, hovuz*;
- 5) boshqa tipdagi gidroobyektlar bilan bog'liq indikatorlar: *saqa, beget, yasqa* kabi. [5]

Formant, topoformant tushunchasi va terminlari ham o'zbek toponimikasida birinchi bor professor Z.Do'simovning ishlarida qo'llangan. U A.V.Superanskayaning tildagi umumiy va maxsus leksika haqidagi qarashlariga suyanagan holda shunday yozadi: "Demak, leksema va toponimni bir qatorga qo'yib bo'lmaydi. Chunki umumiy leksika kishilik jamiyatidagi aloqaning barcha sohalarida qatnashadi. Maxsus leksika esa funksional doirasi, lisoniy funksiyasi chegaralangan leksikadir. Demak, toponimlarning yasamaligi haqida gapirilganida toponimlikkacha va toponimlik davridagi ma'noni hisobga olish lozim bo'ladi. Toponimiyada hosil qiluvchi va hosila orasidagi munosabat toponimik va toponimlikkacha bo'lgan ma'nolarda ifodalanadi". [6]

Olim toponimik indikatorlarning toponimik formantlarga o'tishi masalalarini ham o'rgangan, nazariy asoslagan. U ayrim toponimik indikatorlarning toponimik formantlarga o'tish sabablari sifatida quyidagilarni qayd etadi:

1) bu territoriyadagi xalqlarning dunyoqarashi, sotsial va iqtisodiy holati, ularning tarixida yuz bergan ekstralingvistik omillar;

2) indikatorning semantik xiralanişhi va ma'no unutilishiga sabab bo'luvchi lingvistik omillar, tuzilishidagi fonetik, morfologik o'zgarishlar, ma'no torayishi kabi xususiyatlar. [7]

Zaribbay Do'simov tadqiqotlarida Xorazm toponimiyasining struktural lingvistik tasnifi ham berilgan. Olim toponimlarning tuzilishiga ko'ra tasnifini *struktural-tipologik tasnif* deb ataydi va bu jihatdan toponimlarni quyidagicha guruhlaydi:

1. Affiksiz toponimlar va tub nomlar: *Qal'a Alan, Bo'z, Jam, Adaq* kabi.
2. Affiksali toponimlar yoki yasama nomlar: *Tuyachi, Ko'salar, Toshloq, Tangzor*.
3. Prefiksali toponimlar: *Poyariq, Bevatan, Sardaha*.

4. Indikatorli toponimlar yoki toponim-kompozitlar. Muallif izohicha, bunday nomlar o'ziga obyekt yoki uning biror xususiyatini ko'rsatuvchi toponimik indikatorlarni birlashtirgan holda keladi: *Bekobod*, *Uzunko'l*, *O'rta Chirchiq* kabi. Uningcha, bu guruhga tojikcha izofali nomlarni ham kiritish mumkin: *Shahrisabz*, *Denov*, (*Dehinav*), *Kitob* (*Kifti ob*) kabi.

5. Birikmali toponimlar.

Keyinchalik bu tasnif O'zbekiston toponimiyasiga doir bir qator tadqiqotlarga nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

1970-1980-yillarda o'zbek tilshunosligida S.Qorayev, Z.Do'simov, X.Egamov, H.Hasanov, T.Nafasov, N.Oxunov kabi olimlarning xizmatlari bilan toponimik lug'atshunoslik ham shakllandi va izohli lug'at, lug'at ma'lumotnoma xarakteridagi toponimik lug'atlar nashr etildi [8]. Zaribbay Do'simov mana shu ilmiy-amaliy yo'nalishning boshlovchilaridan biri bo'ldi.

Olimning X.Egamov bilan hammualliflikda yaratgan lug'ati ilk o'quv lug'atidir. Maktab o'quvchilariga mo'ljallangan mazkur lug'at nafaqat ona tili va adabiyoti, tarix va geografiya fanlarini o'qitishda ham muhim ilmiy metodik ahamiyatga ega bo'lib, unda Abxaziya, Amudaryo, Amur, Armaniston, Afrosiyob, Badaxshon, Baykal, Baliqchi, Bekobod, Belorussiya, Boysun, Boku, Zarafshon, Karmana, Marg'ilon, Mirobod, Farg'ona, Samarqand, Surxondaryo, Termiz, Taxiotosh, Tbilisi, Chimyon, Chimkent kabi 500 ta xoronim (qit'a, mamlakat, o'lka, viloyat, tuman nomlari), polisonimlar (shahar, shaharcha nomlari), komonimlar (qishloq, ovul nomlari) va gidronimlar (suv obyekti va inshooti nomlari)ning geografik joylashuvi, leksik-semantik xususiyatlari: etimologiyasi, nominatsion-motivatsion xususiyatlari, tarixiy va zamonaviy variantlari izohlangan [9]. Olimning toponimlarning etimologiyasi borasidagi talqin hamda tahlillari ham tahsinga loyiq.

Filologiya fanlari doktori, professor Zaribbay Do'simov hamisha o'z yurtiga, o'z ilmiy yo'nalishiga sadoqat va ehtirom bilan yashadi. Yarim asrdan beri toponimiya, xususan, Xorazm toponimiyasi tadqiqi bilan shug'ullanayotgani, onomastika sohasidagi ilmiy rahbarlik va maslahatchilik qilayotgani hamda bu borada erishilgan yutuqlar fikrimizni tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh. "Davlat tili haqida"gi qonunning 30 yilligini munosib nishonlash to'g'risidagi qarori. 2019-yil 21-oktabr.

2. Mirziyoyev Sh. "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" farmoni. 2019-yil 4-oktabr.

3. Do'simov Z. Toponimlar nominatsiyasida nisbiylik prinsiplari. // O'zbek tili va adabiyoti, 1984.

4. Do'simov Z. Toponimlar nominatsiyasida pozitivlik va negativlik prinsiplari. // O'zbek tili va adabiyoti, 1985.

5. Do'simov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: "Fan", 1985.

6. Do'simov Z. Xorazm toponimlarining tarixiy-lisoniy tahlili. – Toshkent: 1986.

7. Qorayev S. Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi? – Toshkent: "O'zbekiston", 1970.

8. Do'simov Z, Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. –Toshkent: "O'qituvchi", 1977.

2-SHO‘BA.

TILSHUNOSLIKNING NAZARIY VA AMALIY MASALALARI

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ТЕКСТА

Чупонов Отаназар Отажонович,

доктор филологических наук (DSc), профессор УрГУ.

+99893-922-35-14; otanazar1960@urdu.uz

Довлетов Шукурулла Атаназарович,

самостоятельный соискатель (PhD) УрГУ.

+99833-070-62-01; shdovletoff@proton.me

Аннотация. Текст живёт своей жизнью. Это не просто цепочка предложений, а нечто большее. В работе исследуется функциональная организация текста как центральная проблема лингвистики текста. Различие между иллокуцией отдельного высказывания и функцией целостного речевого произведения – вот что нас интересует. Текст обладает эмерджентными свойствами, которые невозможно вывести из суммы его частей. Мы прослеживаем эволюцию классификаций текстовых функций, от бюлеровской «модели органона» через серлевские иллокутивные классы к функциональным типологиям Бринкера, Хайнеманна и Фивегера. Форма, содержание, функция, три грани одного явления. Вывод? Нужен многоуровневый подход. Иного пути, по всей видимости, нет.

Annotatsiya. Matn o'z hayotini yashaydi. Bu shunchaki gaplar zanjiri emas, balki undan ko'proq narsadir. Mazkur ishda bu birlikning funksional tashkil etilishi matn lingvistikasining markaziy muammosi sifatida tadqiq qilinadi. Alohida gapning illokutsiyasi bilan yaxlit nutqiy asarning funksiyasi o'rtasidagi farq – aynan bizni qiziqtirgan narsadir. Matn o'z qismlari yig'indisidan chiqarib bo'lmaydigan emergent xususiyatlarga ega. Biz matn funksiyalarining tasnifi evolyutsiyasini – Byulerning "organon modeli" dan Searlning illokutiv sinflari orqali Brinker, Heinemann va Fiewegerning funksional tipologiyalarigacha kuzatamiz. Shakl, mazmun, funksiya – bir hodisaning uch qirradi. Xulosa? Ko'p bosqichli yondashuv zarur. Boshqa yo'l mavjud emas, shekilli.

Abstract. Text lives its own life. Not merely a chain of sentences, but something more. This paper explores the functional organization of text as a central problem of text linguistics. The distinction between the illocution of a separate utterance and the function of an integral speech work – that is what concerns us. Text possesses emergent properties that cannot be derived from the sum of its parts. We trace the evolution of text function classifications: from Bühler's "organon model" through Searle's illocutionary classes to the functional typologies of Brinker, Heinemann and Viehweger. Form, content, function. Three facets of one phenomenon. The conclusion? A multilevel approach is needed. There seems to be no other way.

Ключевые слова: лингвистика текста, функция текста, иллокуция, эмерджентные свойства, модель органона, классификация текстовых функций, форма и содержание текста.

Kalit so'zlar: matn lingvistikasi, matn funksiyasi, illokutsiya, emergent xususiyatlar, organon modeli, matn funksiyalari tasnifi, matn shakli va mazmuni.

Keywords: text linguistics, text function, illocution, emergent properties, organon model, classification of text functions, form and content of text.

Текст признаётся основной единицей коммуникации. Это аксиома современной лингвистики. Но парадокс в том, что единой классификации текстовых функций до сих пор не существует. Более того – функция целого текста не равна простой сумме иллокуций отдельных предложений. Один и тот же текст может выполнять разные функции. Всё зависит от коммуникативной ситуации, где решает контекст.

Здесь возникает ключевой вопрос исследования: какую роль играет функция в организации текста и чем текстовая функция отличается от иллокуции отдельного предложения?

Г.Н.Эйхбаум когда-то сказал, что «сущность языка нагляднее всего обнаруживается в его функционировании» [6; 45.]. Положение верное. Оно становится отправной точкой для нашего анализа.

Цель работы – сформировать системное представление о функциональной организации текста. Раскрыть различные подходы к классификации текстовых функций. Показать взаимосвязь между формой, содержанием и функцией. Задачи следующие. Во-первых, разграничить понятия иллокуции предложения и функции текста. Во-вторых, проанализировать эволюцию взглядов на текстовые функции от Бюлера до современных немецких лингвистов. В-третьих, установить соотношение между формой, содержанием и функцией текста.

Материалом послужили теоретические работы в области лингвистики текста и теории речевых актов. Труды Бюлера [3], Серля [5], Бринкера [2], Хайнеманна и Фивегера [1]. А также обобщающие исследования Филиппова [6] и Москальской [4].

Методологическую основу составил комплексный подход. Теоретико-лингвистический анализ научной литературы по проблеме. Сравнительно-сопоставительный метод для анализа различных классификаций текстовых функций. Функционально-прагматический метод, позволяющий рассматривать текст в единстве его формы, содержания и коммуникативной направленности. Элементы дискурсивного анализа для выявления иерархии иллокутивных целей в тексте.

Иллокуция в современной лингвистической теории определяется как коммуникативная направленность речевого акта. Его целевая установка на уровне предложения. Функция текста, напротив, относится к уровню целого речевого произведения. Её нельзя представить в виде простой суммы иллокуций входящих в него предложений. Тому есть три причины.

Эмерджентность. Текст обладает качествами, которые не сводятся к сумме свойств его частей. Целое больше суммы частей – старая истина, но в лингвистике текста она обретает новое звучание.

Иерархичность. В тексте возникает система иллокутивных иерархий. Главной функции текста соответствуют подчинённые функции на уровне предложения.

Интегративность. Отдельные текстовые элементы способствуют воплощению функции. Но сами по себе её не реализуют.

Здесь важно отметить что, чем меньше при определении функции текста мы опираемся на внутритекстовые элементы, тем важнее оказываются экстратекстовые факторы (адресат, ситуация). Отношения между партнёрами по коммуникации и общий фонд знаний собеседников [6; 112.] играют определяющую роль. Внешний контекст иногда значит больше, чем внутренний.

К.Бюлер в работе «Теория языка» (1934) предложил трёхкомпонентную модель языкового знака. Три функции [3; 52–58.]:

репрезентативная (*Darstellung*) – функция представления предметов, положений дел и событий;

экспрессивная (*Ausdruck*) – функция выражения внутреннего состояния, эмоций и позиций отправителя;

апеллятивная (*Appell*) – функция обращения к реципиенту с целью побудить к определённым реакциям.

Модель стала основополагающей. Позже Я. Мукаржовский добавил четвертую – поэтическую, эстетическую функцию, заключающуюся в способности знака сосредоточивать внимание на самом себе [6; 118.].

Дж. Серль, развивая теорию речевых актов Остина, предложил классификацию из пяти иллокутивных классов [5; 170–194.]:

1. Репрезентативы – представление положения дел (диагноз, описание, сообщение);
2. Директивы – побуждение реципиента к действию (приказ, просьба, совет);

3. Комиссивы – обязательство говорящего совершить действие в будущем (обещание, договор);

4. Экспрессивы – выражение психического отношения (благодарность, извинение);

5. Декларативы – изменение статуса или положения дел через речевой акт (назначение, приговор).

Три класса Серля повторяют функции Бюлера. Репрезентативы, экспрессивы, директивы. Комиссивы и декларативы – самостоятельное расширение классификации. В.В. Богданов позднее предложил расширенную дихотомичную схему с девятью конечными классами [6; 125.].

К. Бринкер адаптировал классификацию Серля для анализа целых текстов. Пять функций [2; 87–102.]:

Функция	Немецкий термин	Характеристика	Примеры текстов
Информативная	Informationsfunktion	Сообщение нового знания	Газетные новости, описания
Апеллятивная	Appellfunktion	Побуждение к действию или позиции	Реклама, инструкции
Функция возложения обязанностей	Obligationsfunktion	Обязательство совершить действие	Договоры, клятвы
Контактная	Kontaktfunktion	Установление и поддержание контакта	Поздравления, соболезнования
Декларативная	Deklarationsfunktion	Создание новой реальности	Завещания, обвинительные заключения

Бринкер отказывается от названий «репрезентативы» и «экспрессивы», предпочитая более однородные наименования – информативная и контактная функции, чтобы подчеркнуть особенности коммуникативного контакта между автором текста и реципиентом [2; 95.]. Это не просто терминологическая правка, а концептуальный сдвиг.

В. Хайнеманн и Д. Фивегер рассматривают текстовые функции в контексте типологии текстов, выделяя пять первичных функций обеспечения коммуникации [1; 45–52.]:

1. Функция самовыражения (sich ausdrücken) – психическая «разгрузка» автора;
2. Контактная функция (kontaktieren) – установление или поддержание контакта;
3. Функция информирования (informieren) – получение или сообщение информации;
4. Функция управления/регуляции (steuern) – побуждение партнёров к действию;
5. Эстетическая функция – создание «мнимой реальности» (художественные тексты).

Ключевое положение данной концепции: первые четыре функции находятся в тесной взаимосвязи. Регулирующие тексты одновременно могут передавать информацию. Информирование предполагает наличие контакта. Для установления контакта необходима способность к самовыражению. Эстетическая функция занимает особое положение. Она обслуживает не реальный, а мнимый мир [1; 53.].

Хайнеманн и Фивегер предлагают многоуровневую систему знаний о тексте. От функциональных типов (I) до стереотипных формулировок (V) [1; 78–82.]. Пять уровней – от абстракции к конкретике.

Проведённый анализ позволяет сделать ряд выводов. Относительно соотношения формы, содержания и функции текста.

О.И. Москальская отмечает, что текст имеет две взаимосвязанные стороны – форму и содержание. К тому же он предназначен для выполнения определённой функции [4; 12.].

Целостность текста проявляется в виде трёх видов целостности. Структурной (форма). Смысловой (содержание). Коммуникативной (функция).

К. Бринкер даёт определение: «Термином *«текст»* обозначается некоторая ограниченная последовательность языковых знаков, когерентная сама по себе и обладающая как единое целое отчётливой коммуникативной функцией» [2; 23.]. В этом определении отражены все три аспекта. Форма – ограниченная последовательность знаков. Содержание – когерентность, единство. Функция – отчётливая коммуникативная направленность.

Понимание взаимосвязи этих трёх аспектов имеет важное практическое значение. Для анализа текстов разных типов. Для перевода – сохранение функции при изменении формы [7]. Для создания текстов с определённой коммуникативной целью. Для обучения речевой деятельности.

Сравнение рассмотренных классификаций позволяет сделать следующие выводы.

Модель Бюлера заложила основы функционального подхода. Но является слишком общей для анализа целых текстов.

Классификация Серля разработана для отдельных речевых актов. Требуется адаптации для текстового уровня. Что и делает К. Бринкер.

Концепция Хайнеманна и Фивегера наиболее полно учитывает взаимосвязь различных функций, их роль в типологии текстов. Однако эстетическая функция в ней оказывается изолированной от остальных. Здесь есть над чем подумать. Не вполне очевидно, стоит ли выделять эстетику в отдельную категорию.

Таким образом, функция текста не сводится к сумме иллокуций отдельных предложений. Текст обладает эмерджентными свойствами. Его функция возникает на уровне целого речевого произведения. Экстратекстовые факторы – адресат, ситуация, общий фонд знаний – играют определяющую роль при идентификации функции текста.

Исторически функциональный подход к языку развивался от трёх функций Бюлера через пять иллокутивных классов Серля к специализированным классификациям текстовых функций Бринкера и Хайнеманна с Фивегером.

Наиболее перспективным для практического анализа представляется подход, учитывающий многоуровневую организацию знаний о тексте – тесную взаимосвязь между формой, содержанием и функцией.

Список литературы:

1. Heinemann W. Textlinguistik: Eine Einführung / W. Heinemann, D. Viehweger. – Tübingen: Niemeyer, 1991. – 310 S.
2. Бринкер К. Лингвистический анализ текста: введение в основные понятия и методы / К. Бринкер. – Москва: [б. и.], 2002. – 210 с.
3. Бюлер К. Теория языка: репрезентативная функция языка / К. Бюлер; пер. с нем. – Москва: Прогресс, 1993. – 502 с.
4. Москальская О.И. Грамматика текста / О. И. Москальская. – Москва: Высшая школа, 1981. – 183 с.
5. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 170–194.
6. Филиппов К.А. Лингвистика текста: курс лекций / К. А. Филиппов. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2003. – 336 с.
7. Яшина Н.К. Лингвистика текста и перевод: монография / Н. К. Яшина. – Владимир: Владимирский государственный университет, 2013. – 180 с.

RUS TILIDAN O‘ZBEK TILIGA QAYTA O‘ZLASHGAN BA’ZI TURKIY SO‘ZLAR HAQIDA

Primov Azamat Iskandarovich,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası mudiri,

Turon FA akademigi,

filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Maqolada turkiy va slavyan tillari o‘rtasidagi uzoq asrlik leksik aloqalar zaminida shakllangan o‘ziga xos qayta o‘zlashish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda turkiy o‘zakka ega bo‘lib, rus tili vositasida o‘zbek tiliga qaytib kirgan leksik birliklarning tarixiy-etimologik, fonetik-morfologik va semantik evolyutsiyasi yoritiladi. Olingan natijalar etimologik dubletlarning yuzaga kelish mexanizmini va ularning zamonaviy o‘zbek tili leksik tizimidagi funksional mavqeyini aniqlashga xizmat qiladi.

Аннотация. В статье анализируется специфический процесс обратного заимствования, сформировавшийся на основе многовековых лексических связей между тюркскими и славянскими языками. В исследовании освещается историко-этимологическая, фонетико-морфологическая и семантическая эволюция лексических единиц, имеющих тюркский корень и вернувшихся в узбекский язык посредством русского языка. Полученные результаты служат определению механизма возникновения этимологических дублетов и их функционального статуса в лексической системе современного узбекского языка.

Abstract. This article analyzes the specific process of re-borrowing that has formed on the basis of centuries-old lexical contacts between the Turkic and Slavic languages. The study highlights the historical-etymological, phonetic-morphological, and semantic evolution of lexical units that have a Turkic root and re-entered the Uzbek language through the Russian language. The obtained results serve to determine the mechanism of the emergence of etymological doublets and their functional status in the lexical system of the modern Uzbek language.

Kalit so‘zlar: *qayta o‘zlashish, etimologik dublet, turkizmlar, tillararo sirkulyatsiya, tarixiy leksikologiya, fonetik adaptatsiya, semantik siljish, shashlik, baklajka, utyug, tamojnya, chugun, tulup, yamshik, basmak, tulup, kalpak.*

Ключевые слова: *обратное заимствование, этимологический дублет, тюркизмы, межъязыковая циркуляция, историческая лексикология, фонетическая адаптация, семантический сдвиг, шашлык, баклажка, утюг, таможня, чугу́н, ту́луп, ями́чик, ба́шмак, ту́луп, ко́лпак.*

Keywords: *re-borrowing, etymological doublet, Turkisms, interlingual circulation, historical lexicology, phonetic adaptation, semantic shift, shashlik, baklajka, utyug, tamojnya, chugun, tulup, yamshik, bashmak, tulup, kalpak.*

Tarixiy leksikologiya va etimologiya sohalarida lisoniy korpuslarning o‘zaro tasiri ko‘pincha bir tomonlama, chiziqli jarayon sifatida talqin etiladi. Ammo tillararo muloqotning shunday murakkab konvergent bosqichi mavjudki, unda muayyan leksik birlik o‘z genetik manbasini tark etib, o‘zga til tizimiga singadi, undagi fonetik, morfologik va semantik qoliplarga to‘liq moslashadi. Malum tarixiy davr o‘tgach, mazkur leksema o‘z dastlabki manbasiga begona unsur sifatida qaytib kiradi. Tilshunosligida *qayta o‘zlashish* termini mavjud bo‘lib, ushbu hodisa turkiy va slavyan tillari, xususan, o‘zbek va rus tillari misolida qiziq lisoniy manzaraning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan.

Oltin O‘rda davridan Rossiya imperiyasi davrigacha bo‘lgan asrlar mobaynidagi muloqot natijasida turkiy qatlamga oid yuzlab leksik birliklar rus tili lug‘at fondida mustahkam o‘rin egalladi. XIX asr oxiri va XX asrda kechgan sotsiolingvistik o‘zgarishlar oqibatida ushbu so‘zlarning anchagina qismi o‘zbek tiliga yevropa ilmiy-texnik yoki maishiy terminlari libosida

qayta kirib keldi. Natijada o'zbek tili leksik tizimida genetik jihatdan yagona, ammo semantik-uslubiy jihatdan farqlanuvchi etimologik dubletlar shakllandi.

Shashlik so'zi turkiy qatlamga mansub bo'lib, uning yasalishi, tarqalishi va tarixiy ildizlari leksikologiya hamda etimologiyada aniq manbalar bilan dalillangan. Quyida ushbu leksema haqida so'z yuritamaiz. So'zning o'zagi qadimiy turkiy *şış* so'zidan olingan bo'lib, u "six", "tayoqcha", "uchli narsa" yoki "nayza" manolarini anglatadi. Unga qo'shilgan -lik (-lik/-liq) affiksi esa malum bir narsa uchun mo'ljallanganlikni bildiruvchi so'z yasovchi qo'shimchadir. Demak, *şışliq* "sixga o'tkazish uchun mo'ljallangan (go'sht)" degan manoni beradi. Fasmer ushbu so'zning kelib chiqishini bevosita Qrim tatarlari tilidagi *şışliq* va turk tilidagi *şışlik* so'zlariga bog'laydi [8.; 422.].

Turkiy manbalarda "shish" so'zi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham uchraydi va u qadimda ham aynan hozirgi manosida qo'llanilgan bo'lib, asarda shunday izohlangan: "*Shish* yoki *sish* tutmoch (xamir osh, ugra) yeydigan cho'p, qoshiq o'rnida qo'llaniladigan maxsus asbob, shuningdek, go'sht va boshqa masalliqlarni sanchib pishirish uchun mo'ljallangan six" [1.;326.]. Ushbu so'zning tarixiy taraqqiyoti, o'zgarishi va "shashlik" (*shish* + *lik* – sixga sanchish uchun mo'ljallangan go'sht) shakliga kelish jarayoni ko'plab lingvistik manbalarda yoritilgan. Lekin Shavkat Rahmatullayevning kitobi dan o'rin olmagan [3].

Leksikologik tadqiqotlarda bazan *shashlik* so'zining kelib chiqishini eroniy guruhga mansub skiflar tili bilan ham bog'lashga urinishlar uchraydi. Bu nazariyaga ko'ra, skif tilida *sha* "tana" (go'sht), *lyg* esa "kesilgan" degan manoni bildirgan va "kesilgan go'sht" degan birikmani hosil qilgan. Biroq etimologik nuqtayi nazaridan, bu ko'proq xalq etimologiyasi hisoblanadi va yirik tilshunos olimlar tomonidan tasdiqlangan asosiy versiya sifatida qabul qilinmaydi.

Tarixiy manbalarga ko'ra, *shashlik* so'zi rus tiliga va u orqali boshqa Yevropa tillariga XVIII asrda kirib kelgan. Zaporozhye kazaklari va rus askarlarining Qrim xonligi vakillari bilan ijtimoiy, siyosiy va madaniy kabi turli munosabatlari natijasida ushbu taomni pishirish usuli va uning nomi o'zlashtirilgan [2.]. V.Poxlyobkin o'z asarida (kitobning Kavkaz va O'rta Osiyo taomlariga bag'ishlangan boblarida) *shashlik*ning kulinariya tarixini yoritadi. Uning takidlashicha, ushbu atama rus tiliga kirib kelguniga qadar, ruslarda sixda pishirilgan go'sht *vertelnoye* (вертельное мясо – *vertel*, yani six so'zidan) deb atalgan. Turkiy tillar vositasida o'zlashtirilgan *shashlik* so'zi esa qisqa va qulay bo'lgani uchun tezda keng ommalashib ketgan. Y.Shipova ham bu so'z haqida juda qiziqarli malumotlarni beradi [10.;416.].

O'zbek va boshqa turkiy tillar leksikasida atamalarning o'z amaliy belgisiga ko'ra nomlanishi qonuniy hodisa bo'lib, bu so'z ham shular jumlasidan desak, xato bo'lmaydi. *Shashlik* so'zi *kabob* leksemasidan ko'ra bizga yaqinroqdir. Tarixiy-etimologik manbalarga ko'ra, so'zning asos etimoni qadimgi somiy tillariga borib taqaladi. Akkad tilida: *kabābu* – "kuydirmoq", "yondirmoq", "olovda qizdirmoq" manolarini anglatuvchi fel. Oromiy tilida *kabāb* (כבב) xuddi shu manoda, yani cho'g'da yoki olovda qizdirish, pishirish jarayonini bildirgan. Qadimgi somiy o'zak keyinchalik arab tiliga ot shaklida o'zlashgan va uning atama sifatidagi manosi qatiyilashgan. Arab tilida: *kabāb* (كباب) shaklini olib, bevosita "olovda (cho'g'da) qovurilgan go'sht" manosi kasb etgan. Yaqin Sharq xalqlari o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy aloqalar natijasida bu leksik birlik fors tiliga o'tgan (*kabāb* – كباب). Qadimiy Eron va fors pazandachilik madaniyatida ochiq olovda go'sht pishirish sanati juda keng tarqalgani sababli, aynan fors tili orqali bu so'z boshqa xalqlarga yoyilgan. *Kabob* so'zi Eron orqali turkiy tillarga, xususan, o'rta asrlardagi eski o'zbek tiliga kirib kelgan va yozma manbalarda keng qo'llanila boshlagan. O'zbek tilida bu so'z o'ziga xos tovush o'zgarishiga (labiiallashuvga) uchragan. Aslidagi cho'ziq *ā* unlisi o'zbek tilining fonetik xususiyatlari tasirida o tovushiga aylanib, *kabob* shaklida to'liq o'zlashib ketgan. Hozirgi o'zbek tilida bu so'z go'shtli taomlarning umumiy nomini (*sixkabob*, *qozonkabob*, *tandirkabob*), shuningdek, hissiy-ekspressiv manolarni ham anglatadi. Etiborli jihati, xalq tilidagi iboralarda uning eng qadimgi akkad tilidagi "kuydirmoq" manosi saqlanib qolganini ko'rish mumkin: Bag'ri *kabob* bo'lmoq – qattiq iztirob chekmoq,

ruhiy qiynalmoq (ich-ichi kuyib ketmoq). Kabob qilmoq – kimnidir qattiq aldamoq, kuydirmoq yoki pand bermoq kabilar.

Hozirgi o'zbek so'zlashuv nutqida suyuqlik saqlashga mo'ljallangan plastik idishlarni ifodalash uchun asosan *baklajka* leksemasi faol qo'llanadi. Ayrim qarashlarga ko'ra, mazkur so'z rus tilidan o'zlashtirilgan yot atama (neologizm yoki varvarizm) sifatida baholanadi. Biroq etimologik tahlillar so'zning genezisi qadimgi turkiy tillarga, xususan, mintaqaning tarixiy o'tmishiga borib taqalishini ko'rsatadi.

Tarixiy manbalarda, jumladan, qadimgi turkiy, eski o'zbek va tatar tillarida *baklak* yoki *baklaga* varianti qayd etilgan bo'lib, u asosan yog'och, hayvon terisi yoxud qovoqdan ishlangan, suv, qimiz va qimron kabi suyuqliklarni saqlash hamda tashishga mo'ljallangan ixcham ko'chma idishni anglatgan.

Etimologik nuqtayi nazardan, *baklak* leksemasi taqlidiy o'zakka ega ekanligi ta'kidlanadi. Xususan, tor bo'yinli idishdan suyuqlik to'kilayotganda yoki chayqalganda hosil bo'ladigan *baq-baq* tovushi hamda ushbu fonetik taqlid so'zdan yasalgan *baqlamoq* fe'li mazkur nomlanishga asos bo'lganligi ilmiy ehtimolga yaqin. Shuningdek, tilshunoslikda ushbu leksema etimologiyasini lotincha *bac* (idish) so'zi bilan bog'lovchi farazlar ham mavjud bo'lib, mazkur yondashuv o'zining to'laqonli ilmiy isbotini topmagan.

Turkiy xalqlar va slavyan elatlari o'rtasidagi iqtisodiy (savdo-sotiq) hamda harbiy aloqalar natijasida ushbu leksema rus tiliga *баклага* shaklida o'zlashtirilgan. Til taraqqiyoti jarayonida rus tili so'z yasalishi qonuniyatlariga muvofiq, o'zakka kichraytirish-erkalash ma'nosini ifodalovchi affikslar (-ж, -ка) qo'shilishi orqali u morfologik o'zgarishga uchragan va *баклажка* shaklini olgan [10.;52.]. XIX asr rus manbalarida asosan harbiylar va sayohatchilar foydalanadigan suv idishlari aynan shu termin bilan nomlanganligi kuzatiladi.

XX asr oxirlariga kelib, kundalik turmushda plastik idishlarning ommalashuvi natijasida rus tilidagi mazkur atama doirasida semantik siljish yuz berdi va u materialidan qat'i nazar, yangi turdagi idishlarga nisbatan ham qo'llana boshladi. E'tiborli jihati shundaki, ushbu leksema rus tili vositasida hozirgi o'zbek tiliga qayta kirib kelib, qat'iy o'rnashdi. Bugungi kunda so'zlashuv nutqida foydalanilayotgan "baklajka" so'zi tarixiy taraqqiyot hamda tillararo integratsiya jarayonida shakl va ma'no o'zgarishlariga uchragan qadimgi turkiy *baklak* leksemasining mantiqiy va lingvistik davomchisidir.

Utyug. So'z o'zagi qadimgi turkiy *üt-* (kuydirmoq, dazmollamoq, qizdirmoq) feliga *-ük* yasovchi qo'shimchasining qo'shilishi orqali yasalgan *ütük* leksemasiga borib taqaladi [6.;523-524.]. Slavyan tillariga o'zlashgach, qattiq va yumshoq undoshlar assimilyatsiyasi hamda urg'uning oxirgi bo'g'inga ko'chishi natijasida *үмюз* qiyofasini olgan. So'z o'zbek tiliga o'tgan asrda kiyim tekislovchi elektr yoki cho'yan moslama manosida ruscha termin sifatida qayta o'zlashgan va bugungi kunda asl forscha *dazmol* leksemasi bilan bir sinonimik qatorni hosil qiladi. *Dazmol* adabiy tilda qo'llanilsa, ayrim shevalarda, so'zlashuv uslubida *үмюз* so'zi qo'llanadi.

Tamojnya. So'z o'zagi qadimgi turkiy va mo'g'ul tillarida chorva mollariga bosiladigan tamg'a, hukmdor muhri manolarini bildirgan *tamğaq* / *tamğa* leksemasiga borib taqaladi. Oltin O'rda davrida rus knyazliklarida boj yig'ish tizimi joriy etilgach, tamg'a bosuvchi idora manosida *тамга* o'zagiga slavyancha *-ожня* affiksi qo'shib, *таможня* gibrid leksemasi yuzaga kelgan [4.;1002.]. O'zbek tilining zamonaviy iqtisodiy va huquqiy terminologiyasiga so'z aynan chegara "bojxona xizmati" manosida, ruslashgan *tamojnya* qiyofasida qayta kirgan.

Chugun. Leksema qadimgi qipchoq va o'g'uz lahjalarida *çöyün* / *çöğen* shaklida qo'llanilgan metall turini ifodalagan [5.;240.]. Rus tilida /ö/ unlisining /u/ unlisiga fonetik almashinuvi hamda oxirgi burun undoshining qattiqlashishi natijasida *чугун* shaklini olgan. Shu bilan birga, leksemaning manosi metallni va shu metallan yasalgan qozonni ham qamrab olgan. Hozirgi o'zbek tilida asl turkiy *cho'yan* so'zi saqlanib qolganiga qaramay, *chugun* varianti quvurlar, texnik qismlar va muayyan idish turlariga nisbatan parallel etimologik dublet sifatida qo'llaniladi.

Yamshik. Mo'g'ul istilosi davrida shakllangan pochta tizimining asosiy bo'g'ini bo'lgan *yam* (bekat, yo'l stansiyasi) otiga turkiy kasb-kor yasovchi *-çi* qo'shimchasi qo'shilishi natijasida *yamçi* so'zi yuzaga kelgan [3.;450.]. Rus tilida affiks tarkibidagi /ç/ tovushi slavyancha /ç:/ (ш) undoshiga aylangan, so'z oxirida unga rus tiliga xos kasb-kor ifodalovchi *-ук* formanti qo'shilib, *ямушук* shakli shakllangan. So'z o'zbek adabiy tili lug'atiga rus mumtoz adabiyoti tarjimalari va tarixiy asarlar orqali "aravakash" manosini ifodalovchi *yamshik* ko'rinishida o'zlashgan va o'zining dastlabki genetik asosi *yamchidan* butunlay uzoqlashgan.

Bashmak. Qadimgi turkiy *bas-* (bosmoq, qadam tashlamoq) feliga ot yasovchi *-maq* qo'shimchasining qo'shilishi natijasida yasalgan leksema "oyoq kiyimi" semasini ifodalagan [7.;85.]. So'z rus tilida XVI asrdan etiboran *баушмак* tarzida faol qo'llana boshlagan, fel o'zagi bilan aloqasi uzilib, mustaqil otga aylangan. So'z o'zbek tiliga inson poyabzali manosida emas, balki temir yo'l hamda avtomobil transporti sohasida "g'ildirak ostiga qo'yiladigan tirgak moslama" manosida texnik atama sifatida qayta kirgan.

Tulup. Turkiy tillarda sut yoki qimiz solinadigan teri xalta, mesh manosini ifodalovchi *tulum* leksemasi asos vazifasini bajargan. Rus tiliga o'tish jarayonida lab-lab /m/ tovushi /p/ undoshiga almashgan (*мылун*), shu bilan birga, semantik siljish ro'y berib, teri xaltadan ichi junli, usti teri qishki kiyimga nom bo'lib o'tgan¹⁹. So'z O'zbekiston hududiga sovet davrida maxsus qishki ishchilar kiyimi sifatida olib kirilgan va *tulup* atamasi bilan muomalaga kiritilgan. Etiborli jihati shundaki, o'zbek tilida mesh manosida hamon *tulum* leksemasi qo'llaniladi, qishki kiyim esa *tulup* deb nomlanadi.

Kolpak. So'z o'zagi *qalpaq* leksemasi bo'lib, kigizdan tikiladigan bosh kiyim manosini bildirgan. Rus tiliga o'zlashgach, singarmonizm yo'qolgan, unlilar reduksiyasi tasirida *колтак* shakli yuzaga kelgan. Semantik maydoni kengayib, har qanday konussimon qopqoq manosini ifodalay boshlagan. So'z o'zbek tiliga *kalpak* (texnik moslamalar, avtomobil g'ildiragi yopqichi, chiroq qopqog'i) manolarida qayta kirgan va inson kiyadigan *qalpoq* leksemasidan butunlay farqli lisoniy maqomga ega bo'lgan.

So'zlarning uzoq asrlik lisoniy va geografik sayohatdan so'ng o'z dastlabki manbasiga yangicha fonetik libos hamda o'ziga xos semantik qiyofada qaytishi til taraqqiyotining dialektik qonuniyatlaridan biridir. Tahlilga jalb etilgan leksik birliklarda yuz bergan qayta o'zlashish jarayoni o'zbek tili lug'at tarkibida leksik, uslubiy va funksional jihatdan farqlanuvchi *qalpoq* – *kalpak*, *cho'yan* – *chugun*, *tulum* – *tulup* kabi dubletlar yuzaga kelishini taminlaydi. Tahlil natijalariga ko'ra, oddiy kundalik atama sifatida shakllangan turkiy leksemalar rus tili vositasida xalqaro standartlashgan sanoat, huquq va texnika termini maqomiga ko'tarilib, o'zbek tili lug'at tarkibining terminologik qatlamini boyitgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент, 1960–1963-й. II жилд.
2. Похлебкин В.В. Национальные кухни наших народов – Москва, 2004.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. I жилд. Туркий сўзлар. – Тошкент, 2000.
4. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 3. – СПб., 1905.
5. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1980.
6. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974.
7. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (О.Н.Трубачёв таржимаси ва таҳрири остида, 1986. 4-нашр. 4-том.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. – М.: Прогресс, 1987.
10. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке / отв. ред. А. Н. Кононов – АН Каз.ССР. Ин-т языкознания, 1976.

¹⁹Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. – М.: Прогресс, 1987. – С. 117.

“OSHIQNOMA” DOSTONLARIDAGI PARAFRAZALAR TAHLILI

Yuldashev Doniyor Taxirovich,

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrasini professori, f.f.d. (DSc).

+99890-726-73-29; doniory696@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Oshiqnoma” turkumi dostonlari tilidagi parafrazalarning lisoniy tabiati va badiiy-estetik vazifalari tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida dostonlar matni asosida parafrazalarning turli aspektdagi tasniflari misollar orqali dalillangan.

Аннотация. В данной статье исследуется лингвистическая природа, а также художественно-эстетические функции перефразирования в языке эпосов серии «Ошикнома». В ходе исследования различные аспекты классификации перефразирования на основе текстов эпосов были обоснованы примерами.

Abstract. This article explores the linguistic nature and artistic and aesthetic functions of paraphrases in the language of the Oshiknoma epics. During the study, various aspects of the classification of paraphrases based on the texts of epics were substantiated with examples.

Kalit so‘zlar: *Xorazm dostonlari, “Oshiqnoma”, parafraza, metonimiya, metafora, logik parafraza, uslubiyyat, semantik tasnif, lingvokulturologiya, badiiy tasvir.*

Ключевые слова: *Хорезмские эпосы, «Ашикнома», перефразирование, метонимия, метафора, логическое перефразирование, методология, семантическая классификация, лингвокультурология, художественный образ.*

Keywords: *Khorezm epics, “Ashiknoma”, paraphrasing, metonymy, metaphor, logical paraphrasing, methodology, semantic classification, linguacultural studies, artistic image.*

Ma’lumki, parafrazalar haqidagi dastlabki qaydlar Aristotel, Kvintilian kabi antik davr nazariyotchilariga tegishli bo‘lib, tom ma’nodagi ilmiy tadqiqi XX asrning 50-yillarida rus tilshunoslari tomonidan amalga oshirilgan [6, 24; 11, 87-109]. Shu asrning 70-yillaridan ayrim tadqiqotchilar parafrazaga nisbatan bir-biriga yaqin ta’rif-tavsiflarni taklif qilishdi [5, 158; 9, 55-58; 3, 19-27; 2, 343; 7, 89-94]. XX asrning 80-yillariga kelib, ushbu mavzuga qiziqish yana ham kuchaydi [1, 129-134; 4, 16].

O‘zbek tilshunosligida parafrazani R.Qo‘ng‘urov darsliklarga kiritgan [8, 148] bo‘lsa, A.Hojiyev uni lug‘atga olib kirdi. Jumladan, lug‘atda ushbu birlikka quyidagicha ta’rif berilgan: “Narsa, hodisani o‘z nomi bilan emas, tasviriy usul bilan ma’lum kontekst, situatsiyadagi xarakterli belgi-xususiyati orqali ifodalaydigan stilistik priyom. Masalan, dala malikasi (makkajo‘xori)” [12, 67]. O‘zbek tili parafrazalarini ilk bor monografik aspektda I.E.Umirov atroflicha o‘rganadi va ularni nutqiy hodisa sifatida hosil bo‘lish usuliga ko‘ra; tuzilishi, ta’sirchanlikni ifodalashi va ma’no xususiyatlariga ko‘ra; semantikasiga ko‘ra yoyiq holatda tasniflaydi. Shuningdek, parafrazalar sinonimiyasi va parafrazalarga yondosh hodisalar tahlili, parafrazalarning grammatik xususiyatlari ham tadqiqotchi diqqatidan chetda qolmagan [10, 23]. Aytish mumkinki, parafrazalar turkologiyada ham, o‘zbek tilshunosligida ham alohida tadqiqot obyekti sifatida tadqiq qilingan. Ammo Xorazm dostonlarida parafrazalarning keng imkoniyatlari hali atroflicha o‘rganilgan emas. Shuni hisobga olib, biz “Oshiqnoma” turkum dostonlaridagi parafrazalarni yuqoridagi tadqiqotchilarning tasnif va tavsiflariga asoslangan holda tahlilga tortishga harakat qilamiz.

Dostondagi parafrazalarni lisoniy qurilishiga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Leksik parafrazalar – predmet, hodisa yoki shaxsning nomini to‘g‘ridan to‘g‘ri aytmasdan, uning eng xarakterli belgisini ko‘rsatuvchi boshqa so‘z bilan almashtirishdir. Dostonlar tilida leksik parafrazalar ko‘pincha metaforik nominatsiya va metonimik ko‘chimlar natijasida yuzaga keladi. Masalan, Xorazm dostonlarida qahramonlarning ijtimoiy mavqeyi, yoshi yoki ma’naviy darajasini ifodalashda *bobo*, *pir*, *g‘och*, *sher* kabi leksik parafrazalardan (“*Ey bobo, bizlar etkan ishimizga tavba qildik*” kabi jumlalarda *bobo* – donishmand, xatoni kechiruvchi va to‘g‘ri yo‘lga soluvchi qudratli shaxsning tasviriy nomi sanaladi) keng foydalanilgan. Dostonlar tilining poetik jozibasini oshirishda tabiat va ashyolarni ifodalovchi

leksik parafrazalardan ham samarali foydalanilgan. Masalan: “*Qizil gulni tegrasinda xor bitar*” misrasidagi *xor* soʻzi *tikan* soʻzining leksik parafrasisidir. Bu yerda *xor* shunchaki “oʻsimlik” emas, balki “oshiq va maʼshuqa oʻrtasidagi toʻsiq, dushman yoki yomon niyatli kishilarning ramziy nomi” sifatida namoyon boʻladi.

2. Sintaktik parafrazalar – dostonlarda eng koʻp uchraydigan, soʻz birikmasi shaklidagi parafrazalardir. Ular qahramonning tashqi koʻrinishi, ichki dunyosi yoki ijtimoiy mavqeyini chizib beruvchi moʻyqalam vazifasini oʻtaydi. Xorazm dostonlarida uchraydigan sintaktik parafrazalarning grammatik qoliplari turlicha:

a) sifatlovchi + sifatlanmish qolipi: *Zarafshon kokilli* (“sariq // tilla sochli qiz” maʼnosida): *Zarafshon kokilli* keldi soʻrogʻlab... (8-k, 79-b.). Yoki *jayron koʻzli*, *xumor koʻzli* (4-k.); *ikki goʻhar* (3-k, 69-b.); *koʻrar koʻzi* (2-k, 160-b. // 6-k, 24-b.);

b) qaratqich + qaralmish qolipi – bu qolip koʻpincha ramziy yoki diniy-falsafiy tushunchalarni ifodalashda qoʻllaniladi. Masalan: *avliyolar sarvari* – Sulton Uvays: Sulton Uvays avliyolar sarvari, Bugun mango madad berar kuningdir. (1-k, 223-b.); *bekaslarning panosi* (1-k, 252-b.); *Bilqisning ishqinda kuygan* (2-k, 286-b.); *belimning quvvati* (1-k, 32-b. // 4-k, 192-b.);

c) izofali birikmalar qolipi – eski oʻzbek tili anʼanalariga mos ravishda shakllangan parafrazalar. Bunga birgina *dunyo* tushunchasining parafrazalari yetarli misol boʻla oladi: *charxi dun*: Shunday boʻldi charxi dunning gardishi (5-k, 124-b.); *charxi gardon* (6-k, 79-b.); *charxi kajrav* (2-k, 272-b.); *charxi nor* (6-k, 109-b.);

Dostonlardagi sintaktik parafrazalarni bir qancha mavzuviy guruhlariga ajratish mumkin:

a) inson goʻzalligi va lisoniy portretni yaratuvchi parafrazalar: *zulfi siyoh*, *zulfi sumanso*, *inju tishli*, *qalam qoshli*, *inja belli*. Masalan, Yorimni yitirdim yoʻl qirogʻinda, *Zulfi siyoh* sevar yorim ketibdur. (8-kitob, 22-b.);

b) shaxsning mardligi va ijtimoiy mavqeyini ifodalovchi parafrazalar: *gʻoʻch yigit*, *Rustam sifatli*, *yeti yoshda er otongʻon*, *nazari baland*, *sahro dalisi* kabi. Masalan, Olmos qilichini taqib belindin, *Rustam sifatlingni* keltirdim bogʻa;

c) diniy shaxs va tushunchalarni anglatuvchi parafrazalar: *Bilqisning ishqinda kuygan*, *oy nuridin boʻlgʻan*, *boshgʻa arra qoʻygʻan*, *boshlarigʻa arra kiygan*, *chiltanlar podshosi*, *choʻl egasi*, *dev-pariga podsho*, *eranlar sarvari* kabilar. Masalan, Hazrat Ali *bekaslarning panosi*, Maning pirim, Shohimardon bormisan? (1-k, 252-b.);

Umuman, Xorazm dostonlaridagi sintaktik parafrazalar ekspressivlikni taʼminlash, epik tavsif va musiqiy ritmni saqlash vazifalarini bajaradi.

3. Frazologik parafraza – bu predmet, hodisa yoki shaxsning nomini toʻgʻridan toʻgʻri aytmasdan, tilda tayyor holda mavjud boʻlgan, maʼnosi yaxlitlashgan va obrazli birikmalar orqali koʻrsatuvchi tasviriy ifodalardir. Dostonlar tilida frazeologik parafrazalar oddiy nomlashdan farq qilib, nutqqa emotsionallik, ekspressivlik va xalqona ruh bagʻishlaydi. Masalan, dostonlarda *oʻlmoq* feʼli oʻrnida *shirin jondan kechmoq*, *omonatni topshirmoq* yoki *foniyan boqiydan oʻlmoq* kabi birikmalarning qoʻllanilishi frazeologik parafrazaning yorqin namunalaridir.

“Oshiqnoma” materiallari asosida frazeologik parafrazalarni bir necha tarkibiy qoliplarga ajratish mumkin: a) feʼlli frazeologik parafrazalar: *qon yigʻlamoq* (qattiq qaygʻurmoq): “Qora kiyib, qon yigʻlagan, Ayriliq bagʻrin dogʻlagan...” (3-k, 264-b.); b) otli frazeologik parafrazalar: *durri xushob* (ter): Mast kezarmish sanamim boshida zar, yuzda gulob, Qatra-qatra oqizib, gul yuzidin *durri xushob* (6-k, 102-b.).

Dostonlardagi frazeologik parafrazalar, asosan, insonning ichki kechinmalari (*bagʻri dogʻlanmoq*, *zabun holat*), evfemistik ifodani yaratish (*shirin jondan kechmoq*, *dunyodan oʻlmoq*) va turli hayotiy bosqichlar tavsifiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, Xorazm dostonlaridagi bu turdagi parafrazalar obrazlilik va emotsionallik; lisoniy tejamkorlik va zichlik; xalqona ruhni saqlash va epik takrorlarning oldini olish vazifalarini ham bajaradi.

Dostonlar tilidagi parafrazalarning hosil boʻlish usuliga koʻra turlari maʼno koʻchishining asosiy koʻrinishlari negizida shakllanadi:

1. Metafora asosidagi parafrazalar – bu dostonlar tilidagi eng jozibali va semantik jihatdan murakkab parafrazalardir. Dostonlarda, ayniqsa, “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, “Sayod va Hamro” kabi ishqiy-sarguzasht dostonlarda personajlar portretini yaratishda metaforik parafrazalar yetakchi o‘rin tutadi. Masalan: “Yuzingni mangzatdim bir to‘lin oya” (3-k); “Qizil gulni tegrasinda xor bitar” (1-k); “Jayron ko‘zlim, gul yuzligim kelmadi” kabilar. Ushbu dostonlardagi metafora asosidagi parafrazalar, asosan, rang o‘xshashligi, harakat o‘xshashligi va shakl o‘xshashligi asosida shakllanadi. Shuningdek, ushbu tip parafrazalar nominativ-estetik, psixologik parallellik yaratish, an‘anaviylikni saqlash kabi vazifalarni bajaradi.

2. Metonimiya asosidagi parafrazalar – metaforik parafrazalardan farqli o‘laroq, tashqi o‘xshashlikka emas, balki mantiqiy aloqadorlikka asoslanadi. “Oshiqnoma” dostonlaridagi metonimiya negizidagi parafrazalar a) qurol yoki ashyo orqali shaxsni nomlash (*tig‘ ahli* – jangchilar); b) asar yoki amal orqali shaxsni nomlash (*Zaburni xatm etgan* – Dovud alayhissalom); c) makon va joy nomi orqali shaxsni nomlash (*Chambilning begi* – Go‘ro‘g‘li) qoliplarida shakllangan. Metonimik parafrazalar aniqlik va reallik; ulug‘vorlikni ta‘minlash va lisoniy tejamkorlik vazifasini bajargan.

3. Sinekdoxa asosidagi parafrazalar – qism va butun munosabati asosida shakllanadi. Aslida sinekdoxa metonimik parafrazalarning maxsus turi sanaladi. Masalan: *qora ko‘zli* parafrazasida faqat *ko‘z* (qism) orqali butun bir shaxs (*go‘zal yor, ma‘shuqa*) tasvirlanmoqda. Lekin shun alohida qayd qilish o‘rinliki, Xorazm dostonlarida sinekdoxa asosidagi parafrazalar juda kam qo‘llanilgan.

Xorazm dostonlaridagi parafrazalar qo‘llanish doirasiga ko‘ra ikkiga ajratish mumkin:

1. Sof parafrazalar – tilda tayyor holda mavjud bo‘lgan, ma‘nosi barcha til egalari uchun tushunarli va nutqiy vaziyatga bog‘liq bo‘lmagan barqaror tasviriy ifodalardir. Dostonlar tilida sof parafrazalar, asosan, diniy-mifologik tushunchalar va an‘anaviy sharqona obrazlar bilan bog‘liq. Masalan, *ikki dunyo sarvari, shamsi qamar anvari* (Muhammad sallallohu alayhi vasallam): Ul Muhammad ikki dunyo sarvari, Gul yuzlari shamsi qamar anvari (6-k, 88-b.); *g‘o‘ch yigitlar piri* (Hazrat Ali – Shohimardon): Shohimardon g‘o‘ch yigitning piridur, Sabr etinglar sizlar, kelur og‘amiz. (1-kitob, 239-b.); *daryo piri* (G‘avsul G‘iyos), *Zaburni xatm etgan* (Dovud alayhissalom), *Ruhi Alloh* (Iso alayhissalom) kabilar. Shuningdek, *qalam qosh // inju tish // jayron ko‘z, g‘o‘ch yigit* kabi parafrazalar esa an‘anaviy-estetik sof parafrazalar sanaladi.

2. Kontekstual parafrazalar – nutqiy mahorat va badiiy tafakkur mahsuli bo‘lib, ular faqat muayyan doston doirasida yoki ma‘lum bir nutqiy vaziyatdagina tasviriy nom vazifasini bajaradi. Matndan tashqarida ular o‘zining parafrazalik xususiyatini yo‘qotadi yoki oddiy so‘z birikmasiga aylanadi. Masalan, “Yusuf va Zulayho” dostonida Zulayhoning kokillari ta‘rifida qo‘llanilgan (6-k, 34-b.) *tilla suv* va *simin suv* parafrazalari kabi. Bu birikmalar aynan shu doston kontekstida boylik va mo‘jizaviy go‘zallikning parafrazasidir. Boshqa matnlarda *tilla suv* shunchaki rangni anglatishi mumkin, lekin bu yerda u Zulayhoning betakrorligini sifatlaydi.

Xorazm dostonlaridagi parafrazalarni semantik jihatdan quyidagi mavzuviy guruhlarga bo‘lish maqsadga muvofiq:

1. Shaxsni anglatuvchi parafrazalar: *turkmaning kazzobi*: – Hov, turkmaning kazzobi, ko‘p g‘almag‘al etma, tez yur, deb olib ketaberdilar. (7-k, 83-b.) // *eshak o‘g‘risi*: “Bul eshak o‘g‘risig‘a ne chora ko‘rsak bo‘lur, biz buni katta lashkar birlan kelib ola bilmadik. (7-k, 77-b.)

2. Tabiat va hayvonot olamini anglatuvchi parafrazalar: *obi hayot, simin suv, tilla suv, olamning chirog‘i, olam nori, otashi Namrud, tuyog‘i butun, sahro tulpori* kabilar. Masalan, *olam nori*: Jilvasi olam noridur (5-k, 9-b.) // *otashi Namrud*: Gul yuzing ko‘rgach tutashar otashi Namrud (6-k, 112-b.)

3. Joy va makon nomlarini anglatuvchi parafrazalar: *Firdavs bog‘i, Qof tog‘i, botirlar makoni, charxi kajrav, najas foni, duogo‘ylar makoni* kabilar. Masalan, *charxi kajrav*: Charxi kajravning alinnan dod qilsam ayb emas. (2-k, 272-b.);

4. Predmetni anglatuvchi parafrazalar: *vafo nishonasi, zabun holat keltiruvchi, novaki mujgon, obi zilol* kabilar. Masalan, *novaki mujgon*: Novaki mujgonlaring bag‘rimda paykondur bukun... (5-k, 24-b.);

5. Logik parafrazalar: *Payg‘ambari oxiri zamon, yurt so‘rog‘on, Xudoning g‘aznadori* kabilar. Masalan, *payg‘ambari oxir zamon*: Payg‘ambari oxir zamon aylading. (1-k, 296-b.).

Xulosa shuki, “Oshiqnoma” turkumi lisoniy tizimida parafrazalarning qo‘llanilishi shunchaki badiiy bezak emas, balki xalq epik tafakkurining lisoniy va kognitiv darajadagi murakkab in‘ikosidir. Tahlil qilingan shaxs, tabiat, makon va predmetni anglatuvchi, shuningdek, metonimik, metaforik va logik parafrazalar dostonlardagi obrazlilikni ta‘minlash bilan birga, personajlarning ijtimoiy-psixologik iyerarxiasini belgilashda muhim uslubiy determinant bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, tabiat hodisalarining va mifologik tushunchalarning parafrazalanishi xalqning dunyoqarashi, mifopoetik idroki va lingvokulturologik xotirasi bilan chambarchas bog‘liq. Xullas, Xorazm dostonlari parafrazalarini tizimli o‘rganish o‘zbek tili tarixiy uslubiyati, dialektal leksikologiyasi va badiiy matn lingvopoetikasi masalalarini chuqur anglashda fundamental ilmiy-nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Fuchs C. A parafrase linguistica: Equivalencia, sinonimia ou reformulacao? // *Cadernos de estudos ling.* Campinas, 1985.

2. Galperin I.R. Stylistics / I.R. Galperin. – Moscow: Higher School Publishing House, 1971.

3. Апресян Ю.Д. Синонимические средства языка и правила перифразирования. // *Русский язык в национальной школе.* – №3. – 1972.

4. Базарская Н.И. Вторичная номинация в системе языковых знаков: (На материале перифраз английского и русского языков): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Саратов, 1988.

5. Григорьев В.П. К проблеме перифразы // *Сб. докл. и сообщений лингвистического общества.* – Калинин, 1974.

6. Ильина И.З. Перифраз и его стилистические функции в произведениях английской художественной литературы: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1954.

7. Кожин А.Н. Перифрастические построения в языке советской эпохи // *Русский язык в школе.* – №4. – 1977.

8. Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.

9. Макарова С.Я. Перифраза в современном русском литературном языке (на материале газет) // *Содержание и методика преподавания русского языка в средней и высшей школе: Материалы XV науч.-метод. конф. Поволжья.* – Волгоград, 1972.

10. Умиров И. Ўзбек тили перифразалари. Филол.фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1996.

11. Уткина В.П. Перифрастический оборот в русской художественной литературе // *Известия Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе.* – Т.33. Вып.1. – Симферополь, 1959.

12. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изохли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.

ANTONIMLAR TABIATI VA ULARNING TILDA VUJUDGA KELISHINING OBYEKTIV VA PRAGMATIK ASOSLARI

Xojanov Sharapatdin Baltaniyazovich,

Qoraqalpoq davlat universiteti, Amaliy filologiya kafedrası professori.

+99897-508-66-90; x_sharapatdiyn@karsu.uz

Аннотация. Статья посвящена истории изучения антонимов в тюркологии, в частности в узбекском, казахском, туркменском, киргизском языкознании. Исходя от этого определяется актуальные стороны изучения антонимов каракалпакского языка.

Abstract. The article deals with the history of investigating antonyms in turkology, namely in uzbek, kazakh, turkmen, kirgiz linguistics. Basing on this reason the actuality of studying karakalpak antonyms is also defined.

Ключевые слова: антонимы, каракалпакский язык, тюркология, лексикология, семантика, объективная и прагматическая противоположность, история изучения антонимов

Keywords: antonyms, karakalpak language, turkology, lexicology, semantics, objective and pragmatic opposition, history of studying antonyms

Tilning lugʻat tarkibidagi antonimlarning vujudga kelishini tushuntirish ancha murakkab va eʼtibortalab masala hisoblanadi. Bu esa antonimlar tabiatidan kelib chiqadi. Masalan, birdek lingvistik tabiatga ega boʻlgan *aq*, *qara*, *qizil*, *kók*, *sari* soʻzlariga nazar tashlasak, bu soʻzlarning barchasi ham bir xil - sifat soʻz turkumiga tegishli ekanligi, maʼno jihatdan rangni bildirishi ayon boʻladi. Ular orasida faqat *aq* va *qara* soʻzlarigina oʻzaro antonimlik munosabat hosil qiladi:

Shashin qara, betin appaq (Berdaq “Kelin”). *Onin aldinda aq sharshi jayilgan... Al qaptalinda gone qara korzina* (A.Abdiev. «Jin-jipirlar uyası»). Boshqa soʻzlar esa bir-biri bilan antonimlik munosabatga kirisha olmaydi. Nega *kók* va *qizil* hamda *sari* va *qara* soʻzlari antonim boʻla olmaydi?

Antonimlar oʻrganilgan ishlarning koʻpchiligida ular belgi bildiradigan soʻzlar orasida uchrashi va bu ularning asosiy xususiyati ekanligi taʼkidlanadi. Bu fikrga qiyosiy qaragandagina qoʻshilish mumkin, chunki antonimlar soʻzning boshqa maʼno guruhlariga qaraganda belgi ifodalovchi soʻzlar orasida koʻp uchraydi. Biroq yuqorida koʻrsatilgan soʻzlar belgini bildiradi, biroq bir-biriga antonim boʻla olmaydi. Buni tushuntirish uchun formal mantiq qonuniyatlarini, dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunidan xabardor boʻlish, uning mohiyatini ochuvchi kategoriyalardan biri qarshilik haqidagi tasavvurga ega boʻlish zarur. Chunki soʻzlar orasidagi antonimlarning paydo boʻlishi qarama-qarshiliklarning birligi va kurashi qonuniga borib taqaladi. “Hamma narsa bu qonunga boʻysunadi, chunki barcha narsalar oʻzaro bogʻliq qarama-qarshiliklardan tarkib topgan. Narsalarga, jarayonlarga aloqador qarama-qarshiliklar organik jihatdan oʻzaro bogʻliq boʻlib, dialektik birlikda olib qaraladi [3, 101].

Butun olam qarama-qarshiliklardan iboratligi haqidagi fikrlar antik davrlardan boshlab olimlarga maʼlum boʻlgan. Masalan, Aristotel bu haqida shunday yozadi: “Tirikchilikdagi narsalar va hodisalar qarama-qarshiliklardan iboratligini hamma eʼtirof etadi. Insoniyatning ibtidosi qarama-qarshiliklardan tarkib topganini barcha maʼlum qiladi. Bu oʻrinda baʼzilar *taq* va *jupqa*, boshqalari *jilli* va *suwiq* ga, uchinchilar esa *sheklilik* va *sheksizlik* ga, toʻrtinchilar *qastiyanliq* va *muhabbat* ga tenglashtiradi” [1, 64]. Demak, yaratilishning oʻzi qarama-qarshiliklardan tarkib topgan. Antonimlarning bunga qanday aloqasi bor? – degan savol tugʻiladi. Qozoq tilidagi antonimlarni mahsus oʻrgangan J.Musin: “Lingvistikada qarama-qarshi tushunchalarni anglatuvchi soʻzlar antonimlar, zidlik tushunchalarni bildiruvchi soʻzlar boʻlishsizlik kategoriyasi deb ataladi. Biroq bu antonimlar soʻzni emas, balki tushunchalarni anglatuvchi guruh ekanligini anglatmaydi. Soʻzlarning qarama-qarshiligi–antonimlar hodisalarini oʻzicha aks ettirishi bilan bivosita bogʻliq emas” [6, 9]. Qoraqalpoq tilshunosligida A.Bekbergenov: “Antonimlar narsaning yoki uning belgilarining qarama-qarshiligini emas, faqat ular maʼnolarining qarama-qarshiligini koʻrsatadi” [2, 126] – deb yozadi. Qirgʻiz tilidagi

antonimlarni maxsus o'rgangan B.Usubaliyev: "Ma'nodagi qarama-qarshilik so'zning semantik xususiyatidan kelib chiqmaydi, balki obyektiv qarama-qarshiliklarni bildirishidan paydo bo'ladi. Antonimlarning obyektiv asoslarini bevosita obyektiv va pragmatik".

Biz bu fikrlarni qo'llab-quvvatlaymiz. Chunki, so'zlar, shuningdek antonimlar narsalar, hodisalar, harakatlarning eng umumiy belgilarining nomlari bo'lib hisoblanadi.

"Tushunchalardan faqat eng ahamiyatli belgilarga asoslangan narsalar ko'rsatiladi. Belgi (ramz) tushunchasining o'zi narsalarning bir-biri bilan o'xshashlikka yoki farqqa ega bo'lishini ko'rsatuvchi asos... Tushuncha bir xildagi narsalarning ko'pligini eng ahamiyatli belgilarini umumlashtirish natijasida yuzaga kelib, haqqoniylikni ilmiy bilishning eng asosiy shakllaridan biri bo'lib hisoblanadi. [4, 23].

A.Bekbergenov antonimlarning narsa yoki belgilarini qarama-qarshiligini emas, balki ular ma'nolarining qarama-qarshiligini ko'rsatishini aytib, "bas-ayaq" yoki "ot-suw" bir-biriga qarama-qarshi turgan narsalar emas, ular bizni qurshagan dunyoda birga bo'ladigan narsalar: "bas-ayaq" odam a'zolari bo'lsa, "ot-suw" bizga hamisha zarur bo'lgan aniq narsa ekanligini aytadi [2, 126].

Bir qaraganda bu fikrga qo'shilish mumkin. Biroq bu so'zlarning antonim bo'lish tabiatini teranroq o'rgansak, *bas* va *ayaq* so'zlarining antonim bo'lishining asosi belgilik ma'noga-birining yuqorida (*bas*), ikkinchisining quyida (*ayaq*) joylashganligiga bog'liq.

Ot va *suw* so'zlarining antonim bo'lishi: *ot*-issiq, *suw*-sovuq bo'lishiga bog'liqdir. Bulardan xulosa chiqaradigan bo'lsak, antonimlar belgilik ma'no yoki sifatni bildiruvchi so'zlar bo'lib hisoblanadi. Narsalar, hodisalar, harakatlar sifati bo'yicha yaxshi yoki yomon, ko'lami bo'yicha katta yoki kichik, vazni bo'yicha og'ir yoki yengil, o'ringa munosabati bo'yicha uzoq yoki yaqin bo'lishi mumkin. Ma'nolarida narsa va hodisalarning sifati aniq va to'liq aks etgan so'zlar antonimlarni shakllantiradi. Bu fikrdan antonimlarning tilda vujudga kelishining asosi yaratilishdagi narsalar va hodisalarning qarama-qarshiligidir, degan xulosaga kelamiz. Biroq antonimlarning asosini tashkil etadigan qarama-qarshiliklar bir xil emas. Bu xususiyatlarni hisobga olib B.Usubaliyev antonimlarni ikkiga ajratgan: 1. Bevosita obyektiv qarama-qarshiliklarni anglatuvchi antonimlar; 2. Pragmatik qarama-qarshiliklarni anglatuvchi antonimlar [8, 7].

Obyektiv borliqdagi narsalar va hodisalar bir-biridan o'zining hajmi, salmog'i, rangi, o'rin va vaqtga munosabati kabi belgilari bo'yicha ajraladi. Ularni bir-biriga qiyoslash orqali aniqlaymiz. Masalan, Ma'gan tarliq etip atir, Bul Hindistan keñ bolsa da (Q.Mambetov "Dáwir lirikasi"). "Birde sansız jaman bolsañ, birde asa jaqsı bolsañ adamlar kózine túseseñ" degen gáp durıs eken-dá (A.Ábdiev "Jin-jıırırlar uyası").

Keltirilgan misollarda antonimlar qiyoslash orqali paydo bo'lgan. Chunki narsalarni, belgilarni bir-biriga qiyoslaganda ular o'zaro qarama-qarshiliklarni vujudga keltiradi. Masalan, *keñ* va *tap* so'zlari bir-biriga antonim bo'ladi. Ularning *keñ* stadion – *tap* стадион, *keñ* бөлмә-*tap* бөлме degan kontekstlarda keltirib qaraganda narsalarning qiyosiy qarama-qarshi qo'yilishi aniq seziladi. Bu bevosita obyektiv qarama-qarshiliklarni anglatuvchi antonimlarni bildiruvchi antonimlarni yuzaga keltiradi. Ularning ikkinchi turi-mutloq qarama-qarshiliklarni anglatuvchi antonimlar bo'lib, ular harakat, hodisa, jarayonlarning butunlay qarama-qarshiligini bildiradi: (Ат белине минеди, Ийнине саўыт кийеди ("Алпамыс" дәстанынан). Кеўлимде қайнап қосық) (1).

Misollardagi kiyedi-sheshedi, qaynap-suwıp so'zlari bevosita mutlaq qarama-qarshiliklar asosida shakllangan.

Hozirgi qoraqalpoq tilidagi qiyosiy qarama-qarshi ma'no ifodalovchi antonimlar asosan belgi, holat, xususiyat ma'nolarini, mutlaq qarama-qarshi ma'no bildiruvchi antonimlar esa hodisa, jarayon, harakat ma'nolarini anglatuvchi so'zlar orasida mavjud bo'lishi ma'lum bo'ldi.

Pragmatik antonimlar haqida L.A.Novikov bunday deydi: "... qarama-qarshilik to'g'ri ma'nosida berilmaydi, balki pragmatik yo'l bilan, obrazli qarama-qarshi qo'yish bilan beriladi"[7, 156].

Demak, bunda soʻzlar koʻchma maʼnoda antonimlik munosabat hosil qiladi. Yuqorida keltirilgan “bas-ayaq” soʻzlari buning yaqqol misoli boʻladi. Shuningdek, *pal* va *uw* soʻzlarining “mazali-ashshi” semalarida antonim boʻlishi pragmatik antonimlarga misol boʻla oladi.

Antonimlarning tabiatini ochishda qarshilik tushunchasiga ham oydinlik kiritish zarur. “Qarshilik (kontradiktorlik) munosabatida boʻladigan tushunchalar deb biri qanday belgilarga ega boʻlsa, ikkinchisi shu belgilarni boshqa belgilarga almashtirmasdan, faqat ularni inkor etuvchi tushunchalarga aytiladi. Bu tushunchaning koʻlami toʻliq ravishda bir qatorga kiradigan tushuncha koʻlami bilan izohlanadi. Masalan, A-“qora rang”, A ning inkor etuvchisi- “qora emas rang” [4,33-34].

Mantiqdagi qarama-qarshilik bilan qarshilik bir-biri bilan mustahkam bogʻliqdir. Mantiq uch elementdan iborat: 1) fikr; 2) fikrning boʻlishsiz tomonidan; 3) uning haqiqiy yoki boʻlishli tomonidan [5, 99].

Bu elementlar mantiqdagi qarshiliklarning sifatini muayyan bir fikrning toʻgʻri va notoʻgʻri tomonlari boʻlishi aniq. Mantiqda bunday qarshilik tushunchalar A-A emas shakl orqali tushuntiriladi.

J.Musin bu masalalar haqida quyidagi xulosaga kelgan: “Qarshilik tushunchalar bir-birini yoʻqqa chiqaradi. Masalan, A-A emas, B-B emas. Bular orasida hech qanday oraliq aʼzo boʻlmaydi. Tilshunoslikda boʻlishsizlik kategoriyasi deb aytiladi. Qarama-qarshi tushunchalar bir mantiqiy qatorning eng oxirgi ikki aʼzosi boʻlib hisoblanadi. Ular orasida uchinchi oraliq tushuncha (aʼzo) boʻlishi mumkin. Qarama-qarshi tushunchalar bir-birini yoʻqqa chiqarib qolmasdan, shuningdek narsaga, hodisagagina baho beradi. Mantiqda bularning oraliq, munosabati A-A emas, B-B emas –S [6, 5].

Shunday qilib, antonimlarning vujudga kelishi qarama-qarshiliklar bilan mustahkam bogʻliq boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Кудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. -Тошкент: «Зар қалам». 2006.
2. Муталлибов С. Антоним сўзлар. – //Совет мактаби. 1995. №5.
3. Усманов С. Антонимлар. – //Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. №2.
4. Исабеков М. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД. - Ташкент, 1973.
5. Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов в современном ўзбекском языке. АКД. -Ташкент, 1973.
6. Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. АКД. -Алма-Ата, 1970.
7. Талыбов К. Антонимы в современном азербайджанском языке. АКД. -Баку, 1971.
8. Усубалиев Б. Антонимы в киргизском языке. АКД. -Фрунзе, 1982.
9. Байжанов Б. Антонимы в туркменском языке. АКД. -Ашхабад, 1985.
10. Нураддинов А. Семантическая структура многозначных слов в составе антонимических пар (на материале русского языка в сопоставлении с узбекским). АКД. Ташкент, 1980; Резуанова Ғ. Қазақ тіліндегі көп мағаналы сөздерден жасалған синонимдік, омонимдік, антонимдік қатарлар. АКД. -Алматы, 1999.
11. Бердимуратов Е. Очерк лексикологии современного каракалпакского литературного языка. АКД. Ташкент, 1964.
12. Бердимуратов Е. Ҳэзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. -Нөкіс, 1968. –Б. 127-131. Ҳэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкіс, 1994.
13. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкіс, 1973.
14. Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер. – Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер (илимий мақалалар топламы). -Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1971.
15. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990.

16. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

17. Қудайбергенов М. Бердақ - сөз зергери (антонимлер ҳаққында). - //Эрман. 1992-жыл, апрель, №6 (8); Қарақалпақ тилиндеги антонимлер. – ҚМУ жас илимпазлары ҳам қәнигелериниң илимий-теориялық конференциясының материаллары. Нөкис: ҚМУ типографиясы.

18. Қудайбергенов М., Баширов Т. Қарақалпақ тили антонимлериниң қысқаша сөзлиги. -Нөкис: «Билим», 1995.

QORAQALPOQ TILI RASMIY USLUBINING VAZIFAVIY ME'YORLARI HAQIDA

D.B.Seytkasimov,

Qoraqalpoq davlat universiteti,

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası mudiri, p.f.d. (DSc).

+99899-317-49-69

Annotatsiya. Adabiy tilda ajralib turadigan funksional uslublar umumiy lisoniy xususiyatlari bilan ajralib turadi, xalqning umumiy lisoniy madaniyatida mavjud bo'lib, milliy adabiy tilning bir qismi sifatida rivojlanadi. Shu bilan birga, har bir uslub individual tarzda ijtimoiy amaliyotning muayyan sohasi bilan bog'liq va jamiyatning muayyan sohadagi turli ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Har bir uslub o'ziga xos belgi, sifatli aniqlik beruvchi va o'z vazifalarini bajarishni ta'minlovchi o'ziga xos vositalar va xususiyatlar majmui bilan tavsiflanadi.

Аннотация. Функциональные стили, выделяемые в литературном языке, отличаются общими языковыми особенностями, существуют в общей языковой культуре народа и развиваются как часть национального литературного языка. В то же время каждый метод индивидуально связан с определенной областью социальной практики и направлен на удовлетворение разнообразных потребностей общества в определенной области. Каждый стиль характеризуется набором специфических средств и свойств, которые придают ему отличительную черту, качественную ясность и обеспечивают выполнение его функций.

Abstract. Functional styles distinguished in the literary language are distinguished by common linguistic features, exist in the general linguistic culture of the people, and develop as part of the national literary language. At the same time, each method is individually related to a specific area of social practice and is aimed at satisfying the diverse needs of society in a particular area. Each style is characterized by a set of specific means and properties that give it a distinctive feature, qualitative clarity, and ensure the performance of its functions.

Kalit so'zlar: funksional uslublar, adabiy til, konsepsiya, grammatik, leksik, ma'muriy-idoraviy, mantiqiy, badiiy matn.

Ключевые слова: функциональные стили, литературный язык, понятие, грамматический, лексический, административно-административный, логический, литературный текст.

Keywords: functional styles, literary language, concept, grammatical, lexical, administrative-administrative, logical, literary text.

Har bir adabiy tilda ajralib turadigan funksional uslublar umumiy lisoniy xususiyatlari bilan ajralib turadi, xalqning umumiy lisoniy madaniyatida mavjud bo'lib, milliy adabiy tilning bir qismi sifatida rivojlanadi. Shu bilan birga, har bir uslub individual tarzda ijtimoiy amaliyotning muayyan sohasi bilan bog'liq va jamiyatning muayyan sohadagi turli ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Har bir uslub o'ziga xos belgi, sifatli aniqlik beruvchi va o'z vazifalarini bajarishni ta'minlovchi o'ziga xos vositalar va xususiyatlar majmui bilan tavsiflanadi. Biroq, bu yuqorida ta'kidlaganimizdek, uslublar bir-biridan ajralgan holda bo'ladi degani emas. "Matnning stilistik xilma-xilligining hozirgi holati ularning yaqinlashuvi va o'zaro kirib borishi bilan

tavsiflanadi, bu inson faoliyatining alohida sohalari o'rtasidagi aloqalarning mustahkamlanishi bilan bog'liq" [1].

Bugungi kunda tillarning funksional stilistikasida RU (rasmiy uslub) ning asosan uchta podstili mavjud bo'lib, bu stillarning alohida turlarini an'anaviy tarzda bo'lishga mos keladi: ma'muriy-idoraviy (idoraviy-rasmiy), qonunchilik va diplomatik. Stil ichidagi farqning bunday konsepsiyasi, bizningcha, juda mantiqiy va asosli bo'lib, ko'pchilik stilistlar orasida shubha tug'dirmaydi. Bizningcha, shunga o'xshash uslub ichidagi farqlash tizimi qoraqalpoq tiliga ham tegishli, lekin qoraqalpoq tilining faoliyati va u paydo bo'lgan muhitda bir qator ma'lum subyektiv va obyektiv omillarni hisobga olish kerak.

Xorijiy va mahalliy tilshunos olimlarning stilistika va RU sohasidagi tadqiqotlari natijalarini umumlashtirish, jumladan, bu uslubning funksional-stilistik me'yorlari va xususiyatlarini aks ettiruvchi umumiy aniq manzarasini taqdim etishga imkon beradi. Shu bilan birga, o'z kuzatuvlarimiz va tadqiqotlarimiz xulosalariga asosanib shuni ta'kidlash mumkinki, bir xil umumiy xususiyatlar va belgilar bilan tavsiflangan qoraqalpoq tilining RU, ko'pgina boshqa tillarning rasmiy uslubi, boshqa tillardan ajratib turuvchi bir qator differensial til xususiyatlarini ham anglatadi. Bu, birinchi navbatda, qoraqalpoq tilining boy va uzoq tarixiy o'tmishidan darak beruvchi grammatik va leksik xususiyatlar va shunga mos ravishda, turli tillarda shu tilga tegishli o'ziga xos rivojlanish yo'lidan o'tadigan uslublar tizimining o'ziga xos rivojlanishi bilan izohlanadi.

Har qanday funksional uslub boshqa uslublardan, birinchi navbatda, yetakchi funksiyasi bilan farqlanadi. Maxsus differensial xususiyat, RUning asosiy vazifasi – erkni aks ettirish. Bu xarakterli xususiyat qator tadqiqotlarda qayd etilgan. Masalan, bu fikrni A.A.Ushakov juda aniq ko'rsatgan: "Qonunlar tilida qonun chiqaruvchining irodasi va fikrlashi ko'rinadi, til orqali u qonun ijodkorligi asarida o'quvchiga o'z niyatidan xabar beradi, uni aniq xulq-atvorga undaydi, shu orqali uning ongi va irodasiga ta'sir qiladi, o'quvchining erkin davlat irodasi bilan uyg'unlashtiradi" [2]. M.N.Kojina ham xuddi shunday fikrda: "Asosiy, o'ziga xos, umumiy mulk, masalan, qonunchilik uslubida (keng ma'noda) erkning aks etishi" [3].

RU, har qanday funksional uslub kabi, o'ziga xos xarakterli va maxsus vositalar tizimini ishlab chiqdi, ular birgalikda funksional-uslubiy me'yorlarni tuzadi. Bu me'yorlar "tilga oid bo'lmagan omillar va til an'alarining an'alarining rivojlanayotgan til tizimi bilan murakkab o'zaro ta'siri natijasida» paydo bo'lgan [4]. Tilda ayrim qoidalar ishlab chiqilgan bo'lib, unda muayyan muloqot holati lingvistik (leksik tarkib, grammatik ma'lumotlar) va ekstralingvistik (kompozitsiya, abzas va h.k.) kombinatsiyasi bo'lgan tegishli stilistik vositalar va "texnikalar"dan foydalanishni talab etadi.

Shunday qilib, funksional-stilistik me'yorlar bo'yicha biz K.A.Loginovanning ko'rsatishicha, "funksional maqsadga muvofiqlik bilan belgilanadigan va ma'lum bir funksional stilistik tizim uchun majburiy bo'lgan leksik, grammatik, fonetik va sof stilistik vositalarning doimiy to'plamini" tushunamiz [5]. Bu shuningdek, individual funksional xilma-xillikda va stilistik jihatdan belgilangan, stilistik neytral til me'yorlarini tanlash va tuzishning ma'lum me'yorlarini, shuningdek, ma'lum bir matn shaklida foydalanish chastotasini yoki qandaydir stilistik hodisaning yo'qligini o'z ichiga oladi.

RUning funksional-stilistik me'yorlari birinchi navbatda uning asosiy fundamental stilistik xususiyatlari bilan bog'liq. Turli asarlarda RUning turli xususiyatlari aniqlovchi sifatida ajralib turadi. Uslub xususiyatlarining har birining soni va ahamiyatlilik darajasi haqida yakdillik yo'q. A.V.Krimina buning sababini "uslub xususiyatlari nomenklaturasi asosan funksional uslublar darajasida ishlab chiqilganida" deb biladi. Biroq bu fonda rasmiy matn ma'lum bir podstildagi alohida hujjat janrlari o'rtasidagi aniq farqlar bilan tavsiflanadi va janrning o'ziga xosligi, o'z navbatida, turli darajadagi stilistik xususiyatlarda namoyon bo'ladi" [6].

RU bo'yicha maxsus adabiyotlarda 10 tagacha stilistik xususiyatlar ajralib turadi, ular orasida ko'pchilik mualliflar tomonidan eng ko'p e'tirof etilganlari sifatida quyidagilarni ko'rib chiqish mumkin: rasmiylik, standartlashtirish va unifikatsiyalash, aniqlik va bir ma'nolilik,

fikrning shaxsiy xarakteri va emotsionallikning yo'qligi va h.k. [7]. K.A.Loginova ularni «bu matn xilma-xilligida til vositalarining ishlash qonuniyatlariga bevosita ta'sir etuvchi ikkilamchi nolisoniy omillar» deb ataydi [8]. Bundan tashqari, til vositalari funksional-stilistik me'yorlar ta'sirida o'ziga xos uslubiy bo'yoqqa ega bo'ladi: ular til vositalaridan foydalanish tabiati, ularni tanlash va birlashtirish usullarida iz qoldiradi. Uslubiy me'yorlar, o'z navbatida, lisoniy muloqotning o'ziga xos maqsad va vazifalari, bu muloqot amalga oshadigan sharoitlar bilan oldindan belgilanadi. Shunday qilib, funksional-stilistik me'yorlar umumiy kommunikativ munosabat asosida muayyan funksional uslubning matn tizimini tashkil etuvchi o'zaro aloqa va ekstralingvistik omillar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Rasmiylik. Rasmiy hujjatning yuridik shaxsini belgilaydi, bu esa zarur qarorni ishlab chiqish va qabul qilish uchun undagi ma'lumotlardan ishonchli foydalanish imkonini beradi, bu esa, o'z navbatida, qabul qilingan boshqaruvning tashkiliy-farmoyish hujjatlarining ijrosini ta'minlaydigan va nazoratni amalga oshiradigan tegishli hujjat bilan ta'minlanishi kerak [9].

Ish qog'ozlarining rasmiyligi til vositalari to'plamini maqsadli tanlash va qo'llash yo'li bilan ishlab chiqiladi, ular munosabatlarning rasmiy asoslarini ifodalash va belgilash bilan birga taqdim etish erkinligi va tezligi darajasining keskin pasayishiga olib keladi, matnni an'anaviy shakllarning qat'iy tartibga solingan doirasi bilan cheklaydi. Rasmiylik turli janrdagi hujjatlarda turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, ma'lum bir iltimosni o'z ichiga olgan arizalarda u juda muloyimlik bilan ifodalanadi, bu esa o'z navbatida faqat II shaxs ko'plik shaklida amalga oshiriladigan adresatga murojaat qilishda qo'llaniladi. Misol uchun, qarang: Meni 2022-yilning 1-mayidan o'z xohishim bilan ishdan bo'shatishingizni so'rayman.

Bu xususiyatni yuzaga chiqarishda so'z tanlash muhim rol o'ynaydi, chunki hujjatlarda faqat neytral va adabiy leksika, o'zlashma, ayrim hollarda arxaizmlardan foydalanish mumkin; turli terminologiyadan keng foydalaniladi. Sintaktik darajada bu xususiyat qo'shma konstruksiyalar, ko'pincha passiv, ajratilgan bo'laklar va h.k. yordamida tuziladi.

Aniqlik. Mulohazaning qat'iy mantiqiy va tushunarli bo'lishi, bayonning izchilligi va ishonchliligiga intilish bir-biri bilan chambarchas bog'liq va natijada hujjat matnining aniqligini ta'minlaydi. Bu barcha funksional uslublarning muhim xususiyati, lekin ularning har birida turlicha namoyon bo'ladi. Ish hujjatidagi aniqlik har qanday tushunarsizlikdan tashqari puxtalikni, to'liq tavsiflashni nazarda tutadi. Bundan tashqari, u huquqning normativ-tartibga soluvchi funksiyasini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lib, bu bir ma'noli va turlicha talqin qilish mumkin emasligini taqozo etadi. Har qanday e'tiborsizlik yoki aniqlik va ishonchlilikdan chetga chiqish, qonunning o'zi uchun ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vazifasini bajarishni imkonsiz qiladi.

Hujjatlarda emotsional-ekspressivlikni ifodalash vositalarining yetishmasligiga ta'sir etuvchi yana bir sabab sifatida hujjatning tarixiy mavjudlik faktini hisobga olish kerak. Shu sababli, hujjatdan turli yo'nalishdagi odamlar (adresat, adresant, tarixchi) foydalanadi va shuning uchun bir xil hujjatli matnga nisbatan turli his-tuyg'ularni boshdan kechiradi. Bundan obyektiv, emotsionallik va subyektivlikdan ajralgan, bayon qilinayotgan hodisalarga munosabat zarurligi kelib chiqadi.

Natijada, hodisalarining mohiyatini obyektiv, to'g'ri ifodalash zarurati, obrazlilikdan yiroq bo'lgan va rasmiyatchilik xolisligi birlashgan holda, individual mustaqillikka ega bo'lmagan holda bayonning umumiy neytral ohangini belgilaydi.

Shunday qilib, bu eng yorqin stilistik xususiyatlarning barchasi o'zaro bog'liq bo'lib, birgalikda hujjatning kompozitsion ma'lumotlari bilan birga qoraqalpoq tilining butun RUini tavsiflovchi rasmiy uslubning til shaklini aniqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. - Пермь: Звезда, 1967. - 4.1. - 206 с.
2. Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. - Пермь: Звезда, 1967. - 4.1. - С. 81.

3. Кожина М.Н. К основаниям функциональной стилистики. - Пермь: Пермск. книж. изд-во, 1968. - С.202.
4. Логинова К.А. Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху: Автореф. дис.... канд. филол. наук. -М., 1975.-24 с.
5. Логинова К.А. Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху: Автореф. дис.... канд. филол. наук. -М., 1975. -24 с.
6. Крымина А.В. Структура делового текста (на материале французской коммерческой корреспонденции корреспонденции): Автореф. дис.... канд. филол. наук. - СПб., 1996. - 16 с.
7. Логинова К.А. Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху: Автореф. дис.... канд. филол. наук. -М., 1975. -24 с.; Щербакова О.М. Официально-деловой стиль современных школьных документов: Автореф. дис.... канд. филол. наук. МГУ. - М., 1988. -19 с.; Крымина А.В. Структура делового текста (на материале французской коммерческой корреспонденции корреспонденции): Автореф. дис.... канд. филол. наук. - СПб., 1996. - 16 с.; Четсумон Арт-Рон. Функциональные, логико-семантические и формальные характеристики текстов деловых документов в сфере коммерческой деятельности: Дис.... канд. филол. наук. -М., 1998. -244 с.
8. Логинова К.А. Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху: Автореф. дис.... канд. филол. наук. -М., 1975. -24 с.
9. Архипов В.А., Марков И.П., Сокова А.Н. Организационно-распорядительная документация. Вопросы применения: Учеб. пособие. - М.: Изд-во Стандартов. 1983. - 128 с.

FE'L SO'Z TURKUMINI O'RGATISHDA TA'LIMY O'YINLARDAN FOYDALANISH

Jumanyazova Muxabbat Xusinovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasii
professori, f.f.d.(DSc).

+99897-363-00-18; khiva1970@mail.ru

Raximova Gulhayo Bobomurod qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi.

+99888-512-56-76; gulhayoraximova89@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda fe'l so'z turkumini o'rgatishda ta'limiy o'yinlardan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Ta'limiy o'yinlarning o'quvchilar nutqini rivojlantirish, grammatik bilimlarni mustahkamlash hamda dars samaradorligini oshirishdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, fe'l mavzusiga oid turli o'yin turlari va ularni qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ham berilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы использования дидактических игр при обучении глаголу в начальных классах. Анализируется роль игровых методов в развитии речи учащихся, закреплении грамматических знаний и повышении эффективности урока. Также представлены различные виды игр по теме глагола и методические рекомендации по их применению.

Abstract. This article discusses the theoretical and practical foundations of using educational games in teaching verbs in primary school. It analyzes the role of game-based methods in developing students' speech, reinforcing grammatical knowledge, and increasing lesson effectiveness. Additionally, various types of verb-related games and methodological recommendations for their application are presented.

Kalit so'zlar: *boshlang'ich ta'lim, ona tili darslari, fe'l, ta'limiy o'yinlar, metodika, nutq rivoji, grammatik tushuncha, pedagogik texnologiya.*

Ключевые слова: начальное образование, уроки родного языка, глагол, дидактические игры, методика, развитие речи, грамматические понятия, педагогические технологии.

Keywords: primary education, mother tongue teaching, verb, educational games, methodology, speech development, grammatical concepts, pedagogical technologies.

Ona tili ta'limi boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkurini rivojlantirish, nutq madaniyatini shakllantirish, erkin fikrlash ko'nikmalarini tarkib toptirishda muhim vosita hisoblanadi. Xususan, fe'l so'z turkumi o'quvchilarning nutq faoliyatida markaziy o'rin egallaydi, chunki u harakat, holat va jarayonni ifodalab, gapning asosiy mazmuniy yadrosini tashkil etadi.

Boshlang'ich sinflarda fe'lni o'rgatish jarayonida o'quvchilarni faollashtirish, ularning qiziqishini oshirish va bilimlarni mustahkamlashda ta'limiy o'yinlar samarali pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. Binobarin, ta'limiy o'yinning asosiy mohiyati shundaki, kattalar tomonidan bolalarga o'yin shaklida aqliy vazifani bajarishi hal etish vazifasi topshiriladi. Buning asosiy maqsadi bolalarning bilishga bo'lgan qiziqishini shakllantirishni faollashtirishidir. Bilim berishda ta'limiy o'yinlardan bilimlarni mustahkamlashdagina emas, balki ta'lim shakli sifatida ham keng foydalaniladi.

Har bir ta'limiy o'yinda ma'lum ta'limiy maqsadga qaratilgan vazifa qo'yiladi. Bu vazifa bolalarga bilim va ma'lumot berishni ko'zda tutadi. Har bir ta'limiy o'yin bolalardan ma'lum vazifani bajarishni talab qiladi. Bu vazifani bajarish maqsadida bola o'zining fikrlash qobiliyatini faollashtiradi, oldingi olgan bilim va tushunchalarini esga tushirishga harakat qiladi. Shuni ham eslatib o'tish lozimki, bolalar bilan o'tkaziladigan har bir ta'limiy o'yin ularda aniq bilimga, narsa va buyumlarga qiziqish uyg'otishi, bolalar diqqatini jalb qila olishi lozim. Bolalar oldiga qo'yilgan vazifa bolalar tushunchasiga mos bo'lmasa, ularni qiynab qo'ysa, u vaqtda o'yin o'z qimmatini yo'qotadi. Bolalar qiziqmagach, vazifa bajarilmaydi, maqsadga erishilmaydi.

Boshlang'ich ta'limda fe'l so'z turkumini or'gataishda ta'limiy o'yinlar orqali o'quvchilar fe'llarning ma'nosi, shakli va qo'llanishini tabiiy va qiziqarli muhitda o'zlashtiradilar.

Fe'lni o'rgatishda ta'limiy o'yinlar quyidagi vazifalarni bajaradi:

- 1) o'quvchilarning harakatni ifodalovchi so'zlar haqidagi tasavvurini kengaytiradi;
- 2) fe'llarni boshqa so'z turkumlaridan farqlash ko'nikmasini shakllantiradi;
- 3) og'zaki va yozma nutqda fe'llardan to'g'ri foydalanishga o'rgatadi;
- 4) o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi va tezkorligini rivojlantiradi;
- 5) darsda faollik va ijobiy psixologik muhitni ta'minlaydi.

Fe'lni o'rgatishda qo'llaniladigan ta'limiy o'yinlar namunalar keltiramiz.

“Harakatni top” o'yini

O'yin maqsadi: fe'llarni ajratish va ularni anglash.

O'yin tartibi:

O'qituvchi turli so'zlarni (ot, sifat, fe'l aralash) aytadi. O'quvchilar faqat fe'lni eshitganda qo'l ko'taradilar yoki oldindan taqdim etilgan kartochka ko'rsatadilar.

Namuna: yugurdi, kitob, chiroyli, yozdi, o'qidi, kata.

Metodik tavsiyalar:

- dastlab sodda fe'llardan boshlash kerak;
- keyinchalik murakkab shakllar (kelmoqda, yozmoqda) qo'shiladi;
- Xatolar darhol tuzatilib, izoh beriladi.

“Fe'lni davom ettir” o'yini

Maqsad: fe'llarni gap tarkibida qo'llash.

O'yin tartibi:

O'qituvchi gap boshlaydi, o'quvchi esa uni fe'l bilan yakunlaydi.

Namuna:

Bola bog'da ... (o'ynadi)

Qush osmonda ... (uchdi)

Metodik tavsiyalar:

- har bir o'quvchiga individual ishtirok imkoniyati berish kerak;
- gaplar hayotiy va tushunarli bo'lishi lozim;
- to'g'ri javoblar rag'batlantirilishi kerak.

“Kim tez topadi?” o'yini

Maqsad: fe'llarni tez aniqlash va guruhlash.

O'yin tartibi:

Doskaga aralash so'zlar yoziladi. O'quvchilar 2 guruhga bo'linadi va faqat fe'llarni ajratib yozadilar.

Metodik tavsiyalar:

- vaqt chegarasi belgilanadi;
- har bir to'g'ri topilgan fe'l uchun ball beriladi;
- musobaqa elementi kuchaytiriladi.

“Harakatni ko'rsat” (pantomima o'yini)

Maqsad: fe'l ma'nosini harakat orqali anglash.

O'yin tartibi:

Bir o'quvchi fe'lni imo-ishora bilan ko'rsatadi, boshqalar uni topadi.

Namuna: yugurmoq, sakramoq, yozmoq, uxlamoq

Metodik tavsiyalar:

- o'yin kichik sinflar uchun ayniqsa samarali;
- o'quvchilarning uyatchanligini kamaytiradi;
- jamoaviy muhitni yaxshilaydi.

“Fe'l yasash” o'yini

Maqsad: fe'l hosil qilish va so'z boyligini oshirish.

O'yin tartibi:

O'qituvchi ot yoki sifat beradi, o'quvchilar undan fe'l yasaydilar.

Namuna:

ish → ishlamoq

toza → tozalamoq

Metodik tavsiyalar:

- so'z yasalishi tushunchasi bilan bog'lanadi;
- o'quvchilarga qo'shimchalar haqida tushuncha beriladi;
- murakkablik bosqichma-bosqich oshiriladi.

“O'yin-diktant (Fe'llarni eslab qol)”

Maqsad: xotira va imloviy savodxonlikni rivojlantirish.

O'yin tartibi:

O'qituvchi 3–4 ta fe'lni o'qiydi. O'quvchilar eslab qolib yozadilar.

Metodik tavsiyalar:

- fe'llar mavzuga mos tanlanadi;
- yozilgandan so'ng tahlil qilinadi;
- qo'shimcha topshiriq: fe'llar bilan gap tuzish.

Har bir o'yinni o'ynashdan oldin bolalarga o'yin qoidasi, o'yin mazmuni, uning yakuni nimalardan iborat ekanligi o'qituvchi tomonidan tushuntiriladi. Bolalar uni tushunib, anglab, shu asosda harakat qiladilar. Bolalarning o'z faoliyatlarini ma'lum tartibda mana shunday maqsadga bo'ysundirishi ularning diqqatini, irodasini va aqliy faoliyatini rivojlantirishga yordam beradi. O'yin qoidasiga rioya qilish natijasida bolalar faqatgina bajarilishi mumkin bo'lgan narsani emas, balki nima ishni qilmaslikni ham o'rganadilar.

Fe'l mavzusini o'rgatishda o'yinlardan samarali foydalanish uchun quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- 1) o'yin mavzuga mos va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi;
- 2) barcha o'quvchilarni faol ishtirok etishga jalb qilish;

- 3) o'yin davomida nazorat va tahlilni unutmaslik;
- 4) o'yin yakunida xulosa chiqarish va umumlashtirish;
- 5) o'yin orqali nutq rivoji va imloviy savodxonlikni oshirish;
- 6) o'quvchilarni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash.

Xulosa qiladigan bo'lsak, fe'l so'z turkumini o'rgatishda ta'limiy o'yinlardan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilimlarini mustahkamlash, ularning nutqiy va aqliy faoliyatini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. O'yinlar orqali o'quvchilar fe'llarni nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy faoliyat jarayonida ham o'zlashtiradilar. Bu esa ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ta'limiy o'yinlar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tezkor qaror qabul qilish, nutqiy faollik kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi. O'yin jarayonida o'quvchilarning ijtimoiy faolligi ortib, jamoada ishlash, o'z fikrini erkin bayon etish ko'nikmalari rivojlanadi. Bu esa ularning kelajakdagi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o'qishga zamin yaratadi.

Bundan tashqari, o'yinlar darsni qiziqarli tashkil etish orqali o'quvchilarning ona tiliga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi, o'rganilgan bilimlarning uzoq muddat xotirada saqlanishini ta'minlaydi. Ta'limiy o'yinlardan tizimli va maqsadga muvofiq foydalanish o'qituvchining pedagogik mahoratini namoyon etadi hamda dars samaradorligini yangi bosqichga olib chiqadi. Natijada, fe'l mavzusini o'rgatishda ta'limiy o'yinlardan foydalanish nafaqat lingvistik bilimlarni, balki o'quvchilarning shaxsiy, ijtimoiy va kommunikativ rivojini ta'minlovchi muhim metodik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Adizova N.B., Jumayev R.X., Qo'ldoshev R.A., Ismatov S.R. Ona tili o'qitish metodikasi. – Buxoro, 2020. – 328 b.
2. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, "Bayoz", 2024. – 304 b.
3. Yoqubov Sh., Mustafokulov R. Grammatik o'yinlar orqali o'quvchilarni faollashtirish// Yigirma birinchi asrda o'zbek tili ta'limi masalalari. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Mahmudov N. So'z sandiqchasi. O'zbek tilining izohli lug'atchasi (Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun). –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – 216 b.
5. Baynazarova D. Ona tili. 3-sinf. II qism.- Toshkent: "Novda edutainment", 2023. – 88 b.
6. Baynazarova D.D., Toirova M.E. Ona tili. 3-sinf. IV qism.- Toshkent: "Novda edutainment", 2023. – 96 b.

“GO‘RO‘G‘LI” DOSTONLARIDA “JOY” MAKON LEKSEMASINING SEMANTIK-FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Ro'zimboyev Sarvar Saparboyevich,

Urganch RANCH universiteti dotsenti, f.f.n.

+99891-916-66-06; sarvarbek2109@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada “joy” leksemasining semantik-funksional xususiyatlari “Go‘ro‘g‘li” dostonlari materiali asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda uning izohli lug'atdagi ma'nolari aniqlanib, badiiy matndagi qo'llanishi kontekstual jihatdan yoritiladi. Natijada leksemaning turli semantik qatlamlarda qo'llanishi hamda ayrim hollarda lingvopoetik talqin kasb etishi ko'rsatib beriladi.

Аннотация. В статье рассматриваются семантико-функциональные особенности лексемы “жой” на материале эпоса “Гороглы”. Анализируются её словарные значения и их реализация в художественном тексте. Показано, что лексема функционирует в различных семантических планах и в ряде случаев приобретает лингвопоэтические значения.

Abstract. This article analyzes the semantic and functional features of the lexeme “joy” based on the epic “Gorogly”. Its dictionary meanings and their contextual realization in the literary text are examined. The study shows that the lexeme operates across different semantic layers and may acquire linguopoetic meanings in certain contexts.

Kalit soʻzlar: *makon kategoriyasi, joy leksemasi, semantik maydon, polisemantika, lingvopoetika, Goʻroʻgʻli dostoni, kontekstual maʼno*

Ключевые слова: *категория пространства, лексема “жой”, семантическое поле, полисемия, лингвопоэтика, эпос “Гороглы”, контекстуальное значение*

Keywords: *spatial category, lexeme “joy”, semantic field, polysemy, linguopoetics, epic “Gorogly”, contextual meaning*

Tilshunoslikda makon kategoriyasi insonning borliqni idrok etish jarayonida muhim oʻrin tutuvchi konseptlardan biri sifatida qaraladi. Shu bois makon bilan bogʻliq leksemalar nafaqat nominativ, balki kognitiv va lingvokulturologik jihatdan ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Makon tushunchasiga bagʻishlangan qator tadqiqotlarda leksemalar semantik jihatdan tahlil obyektiga aylantirilganligi kuzatiladi [3]. Tadqiqotchi S.Ikramova [2] makon kategoriyasiga bagʻishlangan tadqiqotida umumiy makon maʼnosi doirasida oʻrin-joy, makon yoʻnalishi, makon koʻlami va makon qismi kabi semantik jihatlarni farqlaydi hamda shu asosda makon kategoriyasining oʻrin-joy, yoʻnalish, koʻlam va qismni ifodalovchi subkategoriyalarini ajratadi.

Ushbu kategoriya til tizimida turli leksik birliklar orqali ifodalanib, ular orasida “joy” leksemasi markaziy oʻrin egallaydi. Mazkur leksema keng semantik qamrovi va polisemantik xususiyati bilan makon semantik maydonining asosiy birliklaridan biri hisoblanadi.

Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining yirik namunasi boʻlgan “Goʻroʻgʻli” dostonlarida “joy” leksemasi nafaqat voqelikni makoniy jihatdan belgilash, balki badiiy-estetik yuklama ifodalashda ham faol qoʻllanadi. Shu bois maqolada mazkur leksemaning izohli lugʻatdagi maʼnolari aniqlanib, ularning doston matnlaridagi qoʻllanishi asosida semantik-funksional xususiyatlari tahlil qilinadi.

joy – [f. جاي – makon, manzil] leksemasi oʻzbek tilida makon semantik maydonining markaziy birliklaridan biri hisoblanadi. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da *mazkur birlikning 13 maʼnosi keltirilgan*: **1.** Biror kimsa yoki narsa ishgʻol qilib turgan yer, yuza, fazo; oʻrin, makon. **2.** Maʼlum bir voqea-hodisa roʻy bergan yer; ish-harakat, jarayon oʻrni. **3.** Maʼlum bir narsa yoki ish-harakat uchun eng qulay, mos yer, oʻrin. **4.** Yer yuzining, fazoning belgisi, biror xususiyati bilan ajralib turadigan yeri, nuqtasi. **5.** Geografik yoki maʼmuriy hudud; taraf, tomon, oʻlka; yurt. **6.** Biror narsaning ayrim qismi, yeri, boʻlagi. **7.** Badiiy asar, musiqa va sh.k.ning biror kerakli, qiziqarli yeri, oʻrni. **8.** Gap, ish, xatti-harakat yoki belgilarning shaxsiy baho berish uchun asos, dastak boʻladigan yeri, oʻrni. **9.** Yashash, hayot kechirish, yotish-turish uchun xizmat qiladigan yer; uy-joy, hovli-joy, boshpana. **10.** Oʻtirish yoki yotish uchun qilingan, solingan, toʻshalgan oʻrin; oʻrindi. **11.** Meros sifatida qolgan, biror kimsaga tegishli yer-mulk, hovli-joy. **12.** Ish, xizmat, vazifa, oʻrin. **13.** Oila, xonadon [4; 683-685.]. Ushbu maʼnolar umumiy “joylashuv”, “makoniy mavjudlik” semasi asosida birlashadi. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, mazkur leksema oʻzining keng semantik qamrovi, polisemantik tabiati hamda turli kontekstlarda turlicha maʼno aktualizatsiya qilishi bilan ajralib turadi.

“Goʻroʻgʻli” dostonlari matnida “joy” leksemasining lugʻatda qayd etilgan deyarli barcha semantik maʼnolariga mos qoʻllanish holatlari uchraydi. Quyida mazkur maʼnolar ketma-ketlikda keltirilib, ularning har biri tegishli misollar asosida izohlanadi.

1. Biror kimsa yoki narsa ishgʻol qilib turgan yer, yuza, fazo; oʻrin, makon maʼnosi. Bu maʼno joy leksemasining eng umumiy va asosiy semantik koʻrinishi boʻlib, unda obyektning fazodagi lokatsiyasi ifodalanadi: *Keyin Gʻirotni qoʻygan joyiga qarab ketdi* (G: 80); *Goʻroʻgʻli aylanib yura-yura bir vaqt parilarning toʻplanib, tush yoʻrib oʻtirgan joyidan chiqdi* (G: 35); *Oʻrnida turgan joyida gʻir-gʻir aylana berdi* (G: 230). Mazkur misollarda “joy” leksemasi aniq makon maʼnoda qoʻllanib, harakatning boshlanish yoki sodir boʻlish nuqtasini bildiradi.

2. Ma'lum bir voqea-hodisa ro'y bergan yer; ish-harakat, jarayon o'rni ma'nosi. Bu holatda "joy" voqelikning makoniy koordinatasi sifatida namoyon bo'ladi: *Yomon musibatlar tushdi boshima, og'am tuproq bo'lgan joylarga keldim* (G: 311); *Alg'araz, Go'ro'g'li bir necha joylarni bosib olib, o'ljalarni keltirib, ishlarini bitkazib, mayxonasiga kelib, ichkari kirib yotaberdi* (G: 125). Bu yerda leksema voqea bilan uzviy bog'lanib, narrativ makonni shakllantiradi.

3. Ma'lum bir narsa yoki ish-harakat uchun eng qulay, mos yer, o'rin ma'nosi.

Mazkur ma'noda "joy" leksemasi pragmatik jihatdan baholangan, ya'ni muayyan faoliyat uchun qulay yoki nomuvofiq makonni ifodalaydi. "Go'ro'g'li" dostonlarida bu sema ko'proq kontekstual tarzda, ya'ni harakatning bajarilishiga mos yoki nomos makon orqali namoyon bo'ladi: *Er qo'rqan joyiga, ot hurkkan joyiga qadam qo'ymas* (G: 102). Ushbu misolda "joy" leksemasi harakat uchun mos kelmaydigan, xavfli makon sifatida baholanib, pragmatik-semantik belgi kasb etgan.

4. Yer yuzining, fazoning belgisi, biror xususiyati bilan ajralib turadigan yeri, nuqtasi ma'nosi. *Podsho yigit bularga safoli joy topib, xizmatkor qo'ydi* (G: 98); Bu yerda "joy" differensial belgilarga ega makon sifatida tavsiflanadi.

5. Geografik yoki ma'muriy hudud; taraf, tomon, o'lka; yurt ma'nosi. Mazkur semada "joy" leksemasi kengroq hududiy makonni, ya'ni ijtimoiy-madaniy jihatdan o'ziga xos bo'lgan geografik makonni bildiradi: *Ammo bu joy qirq qalandarning manzil tutadigan, yurt-ellarni kezib, o'tganda-qaytganda dam olib, suhbat quradigan joyi edi* (G: 277). Ushbu misolda joy alohida hudud sifatida tavsiflanib, u nafaqat geografik makonni, balki ijtimoiy-madaniy makon funksiyasini ham bajaradi.

6. Biror narsaning ayrim qismi, yeri, bo'lagi ma'nosi. *Sen mening ojiz joyimdan tutding* (G: 71); *Tirik-butun joyim qolmadi* (G: 80). Bu semada makon tushunchasi metaforik ravishda "nuqta" yoki "qism" sifatida kengaygan.

7. Badiiy asar, musiqa va sh.k.ning biror kerakli, qiziqarli yeri, o'rni ma'nosi.

Ayrim hollarda "joy" leksemasi dostonning ijro xususiyatlari bilan bog'liq holda diskursiv talqinga ega bo'lishi mumkin. Xususan, nasriy va nazmiy qismlar o'rtasidagi o'tishlar matnning struktur segmentlari, ya'ni "matn ichidagi o'rin" sifatida talqin etiladi. Masalan: *Ko'rgan-eshitganlarini soz bilan aytaman, deb otdan tushmasdan bir she'r aytib turgan joyi* (G: 21). Biroq mazkur misolda "joy" leksemasi aniq nutq fragmentini emas, balki harakat sodir bo'layotgan fizik makonga ishora qiladi. Shu bois ushbu semaning doston matnida realizatsiyasi cheklangan xarakterga ega.

8. Gap, ish, xatti-harakat yoki belgilarning shaxsiy baho berish uchun asos, dastak bo'ladigan yeri, o'rni ma'nosi. *Bu toyni otga o'xshagan joyi yo'q edi* (G: 9). Mazkur holatda leksema abstrakt semantik qatlamga ko'chadi.

9. Yashash, hayot kechirish, yotish-turish uchun xizmat qiladigan yer; uy-joy, hovli-joy, boshpana ma'nosi. *Go'ro'g'li der, men bu joyda turmanam, Nomard bilan bir maydonga kirmanam* (G: 94). Bu "joy" leksemasining eng faol lingvopoetik funksiyalaridan biri bo'lib, qahramonning makoniy o'ziga xosligini bildiradi.

10. O'tirish yoki yotish uchun qilingan, solingan, to'shalgan o'rin; o'rindiqlik ma'nosi. *So'ng "Oq tuya ko'rdingmi, yo'q", deb Ot podshoning o'tirgan joyiga qarab o'ynoqlab boraverdi* (G: 210); *G'irotni minib, Avazni uxlatib qo'ygan joyiga keldi* (G: 81). Bu misollarda konkret predmetli makon ifodalanadi.

11. Meros sifatida qolgan, biror kimsaga tegishli yer-mulk, hovli-joy ma'nosi. *Unda Go'ro'g'li aytdiki, ey qalandarlar sizlarni bu kaftday joyingizda Go'ro'g'li ne qilsin oti esimga tushdi, aytdim o'tdim-da, dedi* (G: 202); *Kel endi mayli senga qo'shimizdan joy berdik, dedilar* (G: 200). Bu qo'llanish ijtimoiy-huquqiy makon bilan bog'liq.

12. Ish, xizmat, vazifa, o'rin ma'nosi. *Uni otasi pining xizmatiga olib kelganda o'g'lon yetti yoshida edi. Shu joyda xizmat qila-qila hozir o'n to'rt yoshga yetgan edi* (G: 251). Bu misolda "joy" funksional makon sifatida talqin qilinadi.

13. Oila, xonadon ma'nosi. Mazkur semada "joy" leksemasi oilaviy makon, ya'ni yashash muhiti va xonadonni anglatishi lozim. Quyidagi misolga e'tibor qaratamiz: *Qoraxon yigitlarini mayxonada qo'yib, Oysultonning o'tirgan joyining eshigini ochdi* (G: 318). Ushbu misolda "joy" leksemasi bevosita fizik makonni emas, balki yopiq inshoot – xonadon yoki xonani anglatadi. Buni *eshik* komponentining mavjudligi ham tasdiqlaydi. Mazkur holatda *joy* leksemasi sinekdoxa usuli asosida umumiy makon nomidan konkret yashash muhiti – xonadon ma'nosiga ko'chgan.

Keltirilgan misollar tahlili shuni ko'rsatadiki, ayrim hollarda "joy" leksemasining qo'llanishi lug'aviy ma'no doirasidan kengayib, kontekstual hamda lingvopoetik talqinlarni yuzaga chiqaradi.

Yuqoridagi tadqiqimiz shuni ko'rsatadiki, "joy" leksemasi o'z semantik strukturasida markaziy "joylashuv" arxisemasini saqlagan holda turli kontekstlarda konkret, abstrakt, ijtimoiy va lingvopoetik ma'nolarni ifodalash imkoniyatiga ega. Doston matnida mazkur leksemaning ayrim sememalari (xususan, lokativ, voqea makoni, yashash joyi kabi ma'nolari) faol qo'llansa, boshqa ayrimlari (diskursiv va oilaviy makon ma'nolari) cheklangan yoki kontekstual tarzda namoyon bo'ladi. Bu esa "joy" leksemasining o'zbek badiiy matnida keng semantik va funksional imkoniyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Mazkur natijalar o'zbek tilida makon semantik maydonini tashkil etuvchi birliklarning funksional-semantik tabiatini yanada chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. ГЎРЎҒЛИ. Масъул муҳаррир: профессор С.Р.Рўзимбоев. – Урганч: "Хоразм" нашриёти, 2011. – В 422.
2. Икрамова С.А. Оламнинг лисоний манзарасида макон категорияси ва миллий ўзига хослик: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – 23 б.
3. Уракова З.С. Маскан отларининг луғавий-маъновий гуруҳи ва услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент, 2011. – 26 б.
4. О'zbek tilining izohli lug'ati. 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. Mas'ul muharrirlar A.Madvaliyev, D.Xudayberganova. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. I-VI jildlar. el.resurs.

DOSTONLAR TILIDAGI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING PRAGMATIK ASPEKTI

Xolmuradova Jamila Ermetovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomodi, dotsent

+99899-565-25-95; jamilaxalmuratova66@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq dostonlari tilida uchraydigan maqol va matallarning paremiologik birlik sifatidagi **didaktik va pragmatik xususiyatlari** tahlil qilinadi. Shuningdek, paremiologik birliklarning doston syujeti rivojida o'rni, konfliktli vaziyatlarda qo'llanishi, qahramon nutqi orqali legitimlashtirilishi hamda tinglovchi ongida umumiy axloqiy xulosalarni shakllantirish mexanizmlari yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются дидактические и прагматические особенности пословиц и поговорок, встречающихся в языке узбекских народных дастанов, как паремиологических единиц. Также рассматривается роль паремиологических единиц в развитии сюжета дастана, их использование в конфликтных ситуациях, их легитимизация через речь героев, а также механизмы формирования общих нравственных выводов в сознании слушателя.

Abstract. This article analyzes the didactic and pragmatic features of proverbs and sayings occurring in the language of Uzbek folk epics as paremiological units. It also examines the role of paremiological units in the development of the epic plot, their use in conflict situations, their

legitimization through the speech of characters, and the mechanisms through which they form general moral conclusions in the minds of listeners.

Kalit soʻzlar: *paremiologik birliklar, maqol va matallar, oʻzbek xalq dostonlari, pragmatika, didaktik vazifa, nutqiy vaziyat, kommunikativ strategiya, axloqiy yoʻnaltirish, kollektiv ong.*

Ключевые слова: *паремиологические единицы, пословицы и поговорки, узбекские народные дастаны, прагматика, дидактическая функция, речевая ситуация, коммуникативная стратегия, нравственная направленность, коллективное сознание.*

Keywords: *paremiological units, proverbs and sayings, Uzbek folk epics, pragmatics, didactic function, speech situation, communicative strategy, moral orientation, collective consciousness.*

Oʻzbek xalq dostonlari tilida maqol va matallar alohida pragmatik yuklamaga ega boʻlgan paremiologik birliklar sifatida namoyon boʻladi. Ular doston matnida faqat bezak yoki folkloriy element sifatida emas, balki nutqiy jarayonni boshqaruvchi, tinglovchini axloqiy jihatdan yoʻnaltiruvchi va muayyan xulosaga olib keluvchi kuchli didaktik vosita sifatida ishlatiladi. Shu bois doston paremiologiyasini pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilish, avvalo, maqol va matallarning qanday oʻgit berishi, qanday axloqiy mezonlarni mustahkamlashi va tinglovchi ongida qanday xulosalarni shakllantirishini aniqlashni talab etadi.

Doston matnida maqol va matallar koʻpincha muayyan voqea yoki konfliktning eng keskin nuqtasida qoʻllanadi. Bu holat tasodifiy emas. Chunki “paremiologik birliklar nutqiy jihatdan yuqori darajada umumlashtirilgan boʻlib, individual voqeani umumiy hayotiy qonuniyat darajasiga koʻtarish imkonini beradi. Tinglovchi konkret qahramon taqdiridan chiqib, umumiy axloqiy xulosaga keladi. Aynan shu jarayonda maqol va matallarning didaktik-pragmatik vazifasi toʻliq namoyon boʻladi”[1].

Doston kontekstida maqol va matallar koʻpincha qahramonlarning nutqida ishlatiladi. Bu holat oʻgitning qahramon shaxsi orqali legitimlashtirilishiga xizmat qiladi. Agar maqol ijobiy qahramon nutqida qoʻllansa, uning didaktik taʼsiri yanada kuchayadi. Tinglovchi bunday qahramonni axloqiy namuna sifatida qabul qiladi va uning nutqidagi paremiologik birliklar orqali berilgan oʻgitni ichki meʼyor sifatida singdiradi. Masalan, “*Begunoh xalqni qonini bekorga toʻkmaklik gunoh boʻlur*” kabi birliklar juda koʻp uchraydi[2].

Maqol va matallarning didaktik vazifasi koʻpincha xulosa chiqarish mexanizmi orqali amalga oshadi. Doston syujeti davomida voqealar rivojlanadi, konfliktlar yuzaga keladi va maʼlum bir nuqtada maqol yoki matal keltiriladi. Bu paremiologik birlik voqealarning mantiqiy yakuni sifatida xizmat qiladi. Tinglovchi voqeani baholashda aynan shu birlikka tayangan holda xulosa chiqaradi. Natijada xulosa muallif tomonidan ochiq aytilmagan boʻlsa ham, tinglovchi ongida aniq shakllanadi.

Xulosa chiqarishga yoʻnaltirilgan maqol va matallar individual hodisani umumlashtiradi va uni universal axloqiy qoida darajasiga koʻtaradi. Bu jarayonda paremiologik birliklar voqea va tinglovchi oʻrtasida vositachi vazifasini bajaradi. Tinglovchi doston voqealarini real hayot bilan qiyoslash imkoniga ega boʻladi.

Paremiologik birliklarning didaktik vazifasi ularning qisqa, loʻnda va obrazli shakli bilan ham izohlanadi. Qisqa shakl tinglovchi xotirasida oson saqlanadi, obrazlilik esa hissiy taʼsirni kuchaytiradi. Shu bois maqol va matallar doston nutqida uzoq muddatli axloqiy taʼsir koʻrsatish imkoniyatiga ega. “*Doʻstlar yigʻlab, dushman kuldi*”, “*Doʻstlaring shod boʻlib, dushman kulmasin*”, “*Qizil gulni doʻst bilib, bulbul ishi figʻondir*” maqollar xalq hayotining yorqin namunasi[3].

Dostonlarda maqol va matallar orqali shakllangan axloqiy yoʻnaltirish avloddan avlodga uzatiladi. Har bir yangi ijroda paremiologik birliklar yangicha kontekstda yangicha talqin qilinadi, ammo ularning asosiy didaktik yadrosi saqlanib qoladi. Bu holat doston paremiologiyasining barqarorligi va taʼsirchanligini taʼminlaydi.

Maqol va matallarning didaktik-pragmatik vazifalari doston nutqini oddiy badiiy hikoyadan farqlab, uni axloqiy-ijtimoiy ongni shakllantiruvchi kuchli kommunikativ tizimga aylantiradi. Aynan shu birliklar orqali dostonlar xalq hayotida nafaqat estetik, balki tarbiyaviy ahamiyat kasb etib kelmoqda.

O'zbek xalq dostonlari tilida paremiologik birliklar nutqiy vaziyatni boshqaruvchi muhim pragmatik vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Maqol va matallar doston matnida shunchaki umumiy donolik ifodasi bo'lib qolmay, balki muomala jarayonini yo'naltiruvchi, nutq ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi va kommunikativ strategiyalarni belgilovchi birliklar sifatida faoliyat yuritadi. Shu bois paremiologik birliklarning pragmatik imkoniyatlarini nutqiy vaziyatni boshqarish nuqtayi nazaridan tahlil qilish doston tilining kommunikativ mexanizmlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutqiy vaziyatni boshqarishda paremiologik birliklarning eng asosiy vazifalaridan biri – muomala strategiyasini belgilashdir. Dostonlarda maqol va matallar ko'pincha dialog yoki monologning muhim burilish nuqtalarida ishlatiladi. Bunday paytda paremiologik birlik suhbatning keyingi yo'nalishini belgilab beradi: keskinlik kuchayadimi yoki yumshaydimi, qarama-qarshilik chuqurlashadimi yoki murosasari yo'naladimi – bularning barchasi paremiologik birlik orqali berilgan signalga bog'liq bo'ladi [4].

Muomala strategiyasi sifatida qo'llangan paremiologik birliklar nutq ishtirokchilariga o'zaro munosabatning maqbul shaklini ko'rsatadi. Masalan, keskin vaziyatda keltirilgan maqol suhbatni to'xtatish, ohangni pasaytirish yoki qarama-qarshilikni boshqa yo'nalishga burish vazifasini bajaradi. Bu holatda paremiologik birlik bevosita buyruq bermaydi, balki umumiy hayotiy tajribaga tayangan holda muomala me'yorini eslatadi. *“Sabr –vaqtixushlikning kalitidir”* maqoli har zamon uchun muhim va zaruratdir.

Doston matnida murosaga chaqirish paremiologik birliklarning muhim pragmatik vazifalaridan biri hisoblanadi. Konfliktli vaziyatlarda maqol va matallar orqali tomonlar keskin qarama-qarshilikdan qaytariladi, muvozanat va kelishuv g'oyasi ilgari suriladi. Bunday paremiologik birliklar tinglovchiga ham, qahramonlarga ham bir vaqtning o'zida ta'sir ko'rsatadi. Tinglovchi bunday vaziyatda mojaroni axloqiy mezonlar asosida baholashga undaladi.

Murosaga chaqiruvchi paremiologik birliklarning pragmatik kuchi ularning kollektiv ongga tayanganligida namoyon bo'ladi. Tinglovchi bunday birliklarni individual fikr emas, balki xalq donoligining ifodasi sifatida qabul qiladi. Shu sababli murosaga g'oyasi majburlov emas, balki oqilona tanlov sifatida anglanadi. Bu holat doston nutqining yuqori darajadagi kommunikativ samaradorligini ta'minlaydi.

Nutqiy vaziyatni boshqarishda paremiologik birliklar dialogik jarayonda alohida rol o'ynaydi. Ular suhbat ishtirokchilari o'rtasidagi kuch muvozanatini tartibga soladi. Ba'zan maqol keltirgan qahramon ma'naviy ustunlikka erishadi, chunki u o'z fikrini shaxsiy mulohaza emas, balki umumiy donolik darajasiga ko'taradi. Bu esa boshqa ishtirokchilarni murosaga yoki sukutga majbur qiladi. Masalan, *“Aytuvchi ahmoq bo'lsa, tinglovchi dono bo'lishi kerak”* [1] maqoli shu mavzuga mos keladi. Paremiologik birliklarning nutqiy vaziyatni boshqarishdagi roli ularning bilvosita ta'sir mexanizmi bilan chambarchas bog'liq. *“Maqol va matallar ochiq bahsga kirishmaydi, balki bahsni chetlab o'tib, umumiy xulosaga yetaklaydi. Shu sababli ular konfliktni yumshatish va kommunikativ muvozanatni tiklashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi”* [5].

Dostonlarda paremiologik birliklar yordamida boshqarilgan nutqiy vaziyatlar ko'pincha muvozanatli yakun topadi. Bu yakun ochiq xulosa sifatida emas, balki tinglovchi ongida shakllangan ichki xulosa tarzida namoyon bo'ladi. Paremiologik birliklar aynan shu ichki xulosani yuzaga chiqaruvchi pragmatik mexanizm vazifasini bajaradi. Dostonda *“Odam borki holi emas xatodan”*, *“Bu dunyoda har kim armonni chekar”*, *“Bulbulni maskani bog'.”* [3]

Doston paremiologiyasida kollektiv ong va pragmatik ta'sir bir-birini to'ldiruvchi tizimni tashkil etadi. An'anaviy bilim xalqona mantiq orqali ifodalanadi, xalqona mantiq esa

auditoriyaning ishlantirishga xizmat qiladi. Ushbu mexanizm doston nutqini shunchaki badiiy matn emas, balki jamiyat ongini shakllantiruvchi kuchli kommunikativ vositaga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xorazm dostonlari. Avaz uylangan. Urganch: "Xorazm" nashriyoti. 116 bet.
2. Xorazm dostonlari. Oshiqnoma. 5-kitob. Urganch: "Xorazm" nashriyoti, 2011. 272 bet.
3. Xorazm dostonlari. Oshiqnoma. 5-kitob. Tohir va Zuhra. Urganch: "Xorazm" nashriyoti, 2011. –B.35.
4. Аникин В. П. *Русские пословицы и поговорки*. М, 1988.
5. Пермьяков Г. *От поговорок до сказки*. М.: Наука. 240 с.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILSHUNOSLIGIDA FRAZELOGIZMLARNING TADQIQIGA DOIR

Abdullayev Shuxrat Dauletbayevich,
f.f.n., dotsent. Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va qoraqalpoq tilshunosligida frazeologiya sohasining shakllanish va rivojlanish tadqiqi, o'rganilganlik darajasi, amalga oshirilgan ishlarning tilshunoslik ilmi uchun ahamiyati haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Аннотация. В статье представлена информация о формировании и развитии фразеологии в узбекском и каракалпакском языкознании, степени ее

Abstract. The article presents information on the formation and development of phraseology in Uzbek and Karakalpak linguistics, the degree of its study, and the significance of the work for linguistic science.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, qoraqalpoq tili, frazeologiya, frazeologizm, frazeologik ma'no, frazeologik lug'at, frazeologizmlarning strukturasi, frazeologizmlarning funksional-uslubiy xususiyatlari, monografik tadqiqotlar.

Ключевые слова: узбекский язык, каракалпакский язык, фразеология, фразеологизм, фразеологическое значение, фразеологический словарь, структура фразеологизмов, функционально-стилистические особенности фразеологизмов, монографические исследования.

Keywords: Uzbek language, Karakalpak language, phraseology, phraseologism, phraseological meaning, phraseological dictionary, structure of phraseologisms, functional and stylistic features of phraseologisms, monographic research.

Til birliklari orasida nutqning ta'sirchanligi, obrazlilik, nutqni individuallashtirish va jozibadorligini ta'minlovchi vositalardan biri frazeologizmlardir. Frazeologizmlar – ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'noviy jihatdan o'zaro bog'liq so'z birikmasi yoki gapga teng keladigan, yaxlitligicha ko'chma ma'noda qo'llanadigan va bo'linmaydigan, barqaror (turg'un) bog'lanmalarining umumiy nomi. Frazeologizmlar, shaklan o'zlariga o'xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so'zlarni erkin tanlash, almashtirish yo'li bilan yuzaga kelmaydi, balki ma'no va muayyan leksik-grammatik tarkibli, avvaldan tayyor material sifatida qo'llanadi.

Ushbu sohaning o'rganilishiga nazar tashlaydigan bo'lsak, jahon tilshunosligida ham, turkiyshunoslikda ham, jumladan, o'zbek va qoraqalpoq tilshunosligida ham frazeologizmlar tilning boshqa sohalariga nisbatan bir qadar keyinroq o'rganilgan. Shunga qaramasdan bu soha o'z tekshirish obyekti, tadqiq etish yo'li hamda usullariga ega bo'lgan fan tarmoqlaridan biridir.

O'zbek tilshunosligining frazeologiya sohasi dastlab XX asrning 50-yillarida o'rganila boshlangan. Uning o'rganilishiga boshlang'ich tamal toshini qo'ygan tilshunos Sh.Rahmatullayev hisoblanadi. U birinchilardan bo'lib o'zbek tilshunosligining frazeologiya sohasini tadqiq eta boshlagan va natijada uning "Hozirgi o'zbek tilida obrazli fe'lli frazeologik birliklarning asosiy grammatik xususiyatlari" mavzusidagi monografik tadqiqoti maydonga kelib, uni 1952-yilda muvaffaqiyatli himoya qilgan. Keyinchalik Sh.Rahmatullayev o'zining

mazkur sohadagi ilmiy-tadqiqot ishini davom ettirib, 1966-yilda “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

1992-yilda Sh.Rahmatullayev tomonidan nashr etilgan “O‘zbek tilida fe’l frazemalarning bog‘lashuvi” nomli monografiyasi ushbu sohada yaratilgan dastlabki tadqiqot natijalaridan biri hisoblanadi. [1] Unda frazeologizmlarning semantik strukturasiga alohida ta’rif berilgan bo‘lib, ularni o‘zaro darajasiga qarab izohlab bergan.

Frazeologizmlar mavzusi faqatgina lug‘atlar, monografiya chiqarish yoki o‘quv qo‘llanmalar nashr etish bilan cheklanib qolmadi. Frazeologizm mavzusi doirasida bir qancha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari yozilgan. Masalan, B.I.Boltayeva tomonidan 2019-yilda “O‘zbek tili frazeologik birliklarining transformatsiyasi (semantik-pragmatik tahlil)” mavzusida filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori darajasini olish uchun dissertatsiyasi yoqlandi. [2] Ushbu dissertatsiyaning ilmiy yangiligi sifatida frazeologik birliklarning semantik, grammatik va funksional transformatsiyasiga alohida-alohida to‘xtalib o‘tilganligini, ularning tarkibiy tuzilishining kengayishi izohlanganligini, shuningdek, frazeologik birliklardagi tarkibiy kiritmalarni o‘rganib, ulardagi ma’nolarning rivojlantirilish turlarini aniqlaganligini, zamonaviy frazeologik birikmalar paydo bo‘lishi va iboralarning zamonaviylashuvini ochib berganligini alohida ta’kidlab o‘tish mumkin.

Mazkur sohada amalga oshirilgan yana bir katta ish professor B.Yo‘ldoshev tomonidan 1993-yilda “Hozirgi o‘zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari” mavzusida filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yoqlangan dissertatsiya ishidir. [3] Bu dissertatsiyada frazeologik birliklarning paydo bo‘lishi, uning ahamiyati, sobiq ittifoq davrida qay darajada o‘rganilganligi, shu jumladan uni o‘rganish qaysi davrlarni o‘z ichiga olishi haqida batafsil ma’lumotlar berib borilgan.

Frazeologizmlar mavzusidagi yana bir ilmiy ishlardan biri Sh.A.Ganiyeva tomonidan 2017-yilda himoya qilingan bo‘lib, u “O‘zbek frazeologizmlarining strukturalari (shakli va mazmuniy modelashtirish)” deb nomlanadi. [4] Yana bir shu mavzuga yaqin ishlardan biri M.Y.Vafoyeva tomonidan 2009-yilda “O‘zbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktur-semantik tahlili” mavzusida filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun himoya qilingan. [5] M.Vafoyevaning nomzodlik ishida qayd etilishicha, o‘zbek tilshunosligida frazeologiyaga doir dastlabki ishlar XX asrning 50-yillari boshida yuzaga kelgan bo‘lsa, frazeologik sinonimlarni o‘rganish 60-yillardan boshlandi. M.Y.Vafoyeva bu ilmiy tadqiqotni tayyorlash jarayonida asosiy tadqiqot manbai sifatida o‘zbek adabiyotining yorqin vakillari hisoblanmish Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Pirmul Qodirov, Tohir Malik, O‘tkir Hoshimovlarning asarlaridan foydalangan. Dissertatsiyaning ilmiy yangiliklari sifatida o‘zbek tilidagi sinonimiya hodisasining keng tarqalish sabablari, shuningdek, frazeologik sinonimiya hodisasining tilshunoslikda o‘rganilishiga o‘z munosabatini bildirib o‘tgan. Shu bilan birgalikda o‘zbek tilining publitsistik va badiiy uslublariga oid bo‘lgan matnlar tarkibidagi frazeologik sinonimlarga mansub misollar to‘plangan va alohida tartib bo‘yicha joylashtirilgan.

M.Xoliqovanning nomzodlik ishida ham bir qator yangiliklar ilgari surilgan bo‘lib, unda til va tafakkur, dunyoning til manzarasi kabi muammolarga oid zamonaviy tilshunoslikdagi mavjud konsepsiya va qarashlar uzviy holda tahlil qilingan. [6] Mazkur ishda rus va o‘zbek frazeologiyasi misolida ilk bor frazeologizmlarning milliy semantikasi, milliy-madaniy, geografik, tarixiy va etnografik omillarning frazeologizmlarning semantikasiga qay darajada ta’sir qilishi o‘rganilgan.

Frazeologizmlar, ya’ni iboralarga ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan yana biri bu tarjima adabiyot hisoblanadi. Turli tillarda va turli xalqlarga mansub asarlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda ayrim frazeologizmlar ma’lum ma’noda o‘zgarishga uchrashi mumkin, shuning uchun ham frazeologizmni tarjima qilish katta mahorat talab etadi. Iboralarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish ma’noning buzilishiga olib keladi. Bu borada Sh.Abdullayev, M.Babadjanovlarning o‘zbek va qoraqalpoq tillaridan tarjima masalalariga bag‘ishlangan ishlarini ta’kidlash o‘rinlidir.

Qoraqalpoq tilshunosligida frazeologizmlar birinchi marta 1968-yilda E.Berdimuratovning “Hozirgi zamon qoraqalpoq tili leksikologiyasi” asarida ilmiy nazariy ma’lumotlar keltirilgan. [7] Muallif frazeologizmlarni erkin soʻz birikmalariga qarama qarshi qoʻyib, atamalarni ham, maqol-matallarni ham frazeologizmlar tarkibiga kiritadi.

Keyinchalik frazeologizmlarning lugʻatlarda berilish masalalari S.T.Nauruzbayeva tomonidan maxsus tadqiq etilgan. [8] Frazeologizmlar boʻyicha J.Eshbayev tomonidan “Qoraqalpoq tilining qisqacha frazeologik lugʻati” [9] yaratilgan. Bu aynan shu sohadagi ilk lugʻat hisoblanadi. Frazeologizmlar gap tarkibida murakkab birliklar sifatida koʻzga tashlanadi. Ayniqsa, tuzilishi jihatdan murakkab qoʻshma gapga teng turlari oʻziga xos xususiyatlarga ega. Qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlarning ushbu turi G.Aynazarovanning dissertatsiyasida maxsus tarzda oʻrganilgan. [10]

Qoraqalpoq tilshunosligida turgʻun soʻz birikmalari boʻyicha bir qator ilmiy ishlar olib borildi. Qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlar lugʻati J.Eshbayev, T.Jumamuratov [11], Q.Paxratdinov va Q.Bekniyazovlar [12] tomonidan tuzilgan. E.Berdimuratov oʻz ilmiy izlanishlarida frazeologiyani leksikologiyaning bir tarmogʻi sifatida koʻrsatadi. J.Tanirbergenov qoraqalpoq tilidagi feʼl frazeologizmlar boʻyicha tadqiqot ishlarini [13] olib bordi. B.Yusupova qoraqalpoq tili frazeologiyasi boʻyicha tadqiqot ishlarini [14] nashr ettirdi. Qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlar leksika sohasida oʻrganilsa ham frazeologiya boʻlimi doirasida olib borilgan ilmiy izlanishlar ularning boshqa birliklardan farqli tomonlarini ilmiy jihatdan ochib berish bilan bir qatorda maxsus oʻrganiladigan sohani shakllantirish zarurligini koʻrsatadi. Tadqiqotchilar frazeologizmlarni oʻrganishda bir qator muammolarga duch kelishini taʼkidlashadi. Qoraqalpoq tilida frazeologizmlarning grammatik tarkibi va tuzilishi masalalari, yasaliş yoʻllari maxsus tarzda oʻrganilgan emas. Faqat E.Berdimuratov, J.Eshbayev va G.Aynazarovalarning tadqiqotlarida frazeologizmlar grammatik tarkibi jihatidan feʼl frazeologizmlar, ot frazeologizmlar, sifat va ravish maʼnoli frazeologizmlar deb toʻrtta guruhga ajratilgan.

Qoraqalpoq tilshunosligida iboralar, yaʼni frazeologiya sohasi har tomonlama chuqur tadqiq qilinadigan masalalardan biri. Bu soha nafaqat qoraqalpoq tilida, balki qardosh xalqlar tillarida ham toʻliq yechimini topgan masalalardan emas. Shuning uchun olimlar tilshunoslikda turgʻun birikmalar, idiomalar, leksik soʻz birikmalari, frazemalar kabi turlicha terminlardan foydalanib kelinayotganligi, iboralarining mazmunini aniqlashni qiyinlashtirib kelayotganligini taʼkidlashadi.

Umuman, amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari hamda tilshunoslarning qarashlaridan kuzatiladiki, frazeologiya sohasi boʻyicha tadqiqot ishlari olib borgan har bir tadqiqotchining oʻz qarashlari mavjud. Frazeologizmlarni turli tomondan oʻrganish va unga har tomonlama yondashish, ularning oʻziga xos xususiyatlarini ochish, umumiy va farqli jihatlarini koʻrsatish, yangidan-yangi iboralar hisobiga tilimizni boyitishda amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. –Тошкент, 1992.
2. Boltayeva B.I. Oʻzbek tili frazeologik birliklarining transformatsiyasi (semantik-pragmatik tahlil). -Samarqand, 2019.
3. Yoʻldoshev B. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. -Toshkent, 1993.
4. Ganiyeva Sh.A. Oʻzbek frazeologizmlarining strukturasi (shakliy va mazmuniy modellashtirish). Avtoreferat. –Toshkent, 2017.
5. Vafoyeva M.Y. Oʻzbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlili. -Toshkent, 2009.
6. Холикова М.К. Фразеология как форма отражения национального менталитета в языковой картине (на материале русского и узбекского языков). АҚД. –Ташкент, 1999.
7. Бердимуратов Е. Хэзирги заман карақалпақ тилинің лексикологиясы. -Нөкис, 1968.

8. Наурузбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.
9. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. -Нөкіс, 1985.
10. Айназарова Г. Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка. АКД. -Нукус, 2000.
11. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. -Нукус, 1985.
12. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлігі. – Нөкіс, 2017.
13. Танирбергенов Ж. Қарақалпақ тилида феъл фразеологизмларнинг лингвистик таҳлили. -Нукус, 2020.
14. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. -Тошкент, 2014.

FRAZEOLIGIK QATLAMDA GRAMMATIK ME'YOR VA IJODIY QONUNIYATLARNING BIRIKUV USULLARI

Abdullayev Davronbek Atabayevich,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi grammatik me'yor va ijodiy qonuniyatlarning birikuv usullari haqida so'z boradi. Ularda xalq dunyoqarashi, tarixi, madaniyati, ma'naviyati va maishiy turmush tarzining o'ziga xosliklari namoyon bo'lishi haqidagi qarashlar izohlanadi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются способы сочетания грамматических норм и творческих закономерностей в узбекском языке. В них объясняются взгляды на проявление особенностей мировоззрения, истории, культуры, духовности и бытового образа жизни народа.

Abstract. This article discusses the methods of combining grammatical norms and creative patterns in the Uzbek language. In them, views on the manifestation of the peculiarities of the people's worldview, history, culture, spirituality, and way of life are explained.

Kalit so'zlar: *ibora, birikuv usuli, ijodiy qonuniyatlari, voqelik, ko'p ma'noli frazemalar, omonim frazemalar.*

Ключевые слова: *фраза, способ сочетания, творческие закономерности, реальность, многозначные фраземы, омонимичные фраземы.*

Keywords: *phrase, combination method, creative patterns, reality, polysemous phrases, homonymous phrases.*

Ma'lumki, har qanday frazeologik birlik grammatik me'yorni izchil ta'minlashga xizmat qiladi, uning asosida shakllangan leksik ma'no bayondagi ifoda va tasvir bo'shliqlarini to'ldiradi, biroq ibora inson tomonidan anglangan voqelik qirralarini to'liq tasavvur qilishga imkoniyat yarata olmaydi, balki predmet, borliq, xususiyat, vaziyat va holatga xos ma'no tarmogini ifodalanish bilan cheklanadi. Mohiyatan konsept va tushuncha ham ma'no, ham ong hosilasi sanaladi, unda anglash va idrok qorishib ketadi. Inson tana a'zolari bilan bog'liq somatik frazemalar ma'rifati tafakkur ehtiyoji va cheklangan til lug'aviy xazirasining to'qnashuvidan shakllanadi. Ba'zi hollarda frazema lug'aviy muqobil shakliga ega bo'lsa ham, uslubiy munosabat ifodasida o'zaro farqlanadi. Frazeologiya, umuman, barqaror birliklar (maqol, matal, aforizmlar ham) – tilning tengsiz, muqobilsiz xazinasini hisoblanadi.

Ularda xalq dunyoqarashi, tarixi, madaniyati, ma'naviyati va maishiy turmush tarzining o'ziga xosliklari namoyon bo'ladi. Aslini olganda, frazeologik birliklar sof milliy-mental xarakterga ega, biroq tillararo hamkorlik baynalmilal ifoda madaniyatini shakllantirishini inkor qilib bo'lmaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, agar ingliz tili fraza fondida fransuz, nemis va italyan millatlari lug'at fondiga xos frazeologik birliklar uchrasa, o'zbek iboralari fondida forstojik va arab mentalitetiga aloqador iboralarga duch kelish tabiiy holdir. Shu nuqtayi nazardan,

frazеологик birliklar, aynan, ifoda madaniyati til sathining oliy shakllaridan biri bo'lib, ularda nutq malakasi va obraz yaratish qayta namoyon bo'ladi.

Nutqda namoyon so'z birikmalari intizomida grammatik qoida murakkab birikuv tizimiga ega iboralar, garchand, mushohada mantig'i nazoratiga tayansa-da, yaxlit birliklar sanaladi, ayni paytda, frazeologik konstrukt u yoki bu qirrani oydinlashtiradi yohud yaratilmaydi, balki nutqda yaxlit tarzda voqe bo'ladi. Xususan, «tilga kirmoq» iborasi, yosh xususiyatiga dahldor ravishda matnda real salmoq kasb etasa (go'dakning tilga kirishi fiziologik jarayon; kam gap insonlarga nisbat berilganda, iboraning ma'no ifodasi kengayadi), «me'dasiga tegmoq», «ko'ngli aynidi» iboralarida nimaga nisbatlanishiga ko'ra farqlanadi (ovqat yoqmay qolmoq, organizmi qabul qilmay qo'ymoq; ovqatdan boshqa narsa - harakat-holatdan bezmoq kabi). Solishtiring: «Paxta yig'imi davrida makaron va mosh talabalarning me'dasiga tegadi-da, o'rtoq. // O'n-o'n besh kundan beri bir xil ish, bu rosa me'daga tegdi-da, endi cho'ponlikka bo'lsa ham, boshqa ishga o'taylik.

Shunday ekan, ibora tarkibidagi lug'aviy birliklararo munosabat frazema tabiatini belgilaydi va har qanday frazeologik birlik komponentlarini ijodiy birikuv qonuniyatlari grammatik me'yor talabidan chetga chiqmaydi. Ba'zi olimlar “frazеологизм” istilohini so'z birikmalari tasavvuri bilan bog'lashadi. Rus tilshunosi V.V.Vinogradov frazeologik birlik grammatik jihatdan so'z birikmasidan katta bo'lmasligini qayd etadi. Bu holat frazema tabiatini frazeologik birlik, frazeologik shakl sifatida ajratishga olib keladi. Bizning fikrimizcha, mazkur ajratish nazariy chalkashliklarga olib keladi. Negaki, ifoda madaniyati bo'lagi □ frazeologiya semantik, morfologik-sintaktik va uslubiy farqlanishga ega tushuncha bo'lib, unda ibora doimiy o'zgarmas mazmun kasb etadi. Binobarin, barqaror so'z birikmalari sintaktik qatori tildagi ichki hamda tashqi omillarga bog'liq bo'ladi:

Shamollarning qulog'iga quyib qo'ysaydim

Har bir bino peshtoqiga o'yib qo'ysaydim

(M.Jalil. Saylanma. 148).

Qulog'iga quyib qo'ymoq – gap uqdirmoq. Odatda, ushbu ibora qayta-qayta ta'kidlamoq, mushohadani ongga singdirish bilan bog'liq jarayonga nisbatan qo'llaniladi. Unda shakl va mazmun birligi timsoliy munosabat hosil qiladi, barqaror konstruksiya esa mohiyat uzluksizligini ta'minlaydi.

Tilning boshqa birliklari singari ibora yoki frazeologik birikma ham vazifaviy uslublarda qo'llanilishiga ko'ra o'zaro farqlanadi. O'zbek tilida frazeologizmlarning asosiy qismi so'zlashuv va badiiy uslubda qo'llanishga xoslangan. Bu muammo tahliliga B.O'rinboyev va uning shogirdlari alohida e'tibor berib kelmoqdalar. Tildagi bu iboralar semantik jihatdan monosemantik va polisemantik iboralarga bo'linadi. Umuman, tilda leksik polisemiya nisbatan frazeologik polisemiya kam uchraydi.

Xususan, Sh.Rahmatullayevning “O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati” (O'TIFL, 1978)dagi 998ta iboradan 156tasi ko'p ma'nolilik xususiyatga egaligi aniqlandi. Bunday ko'p ma'noli iboralarining aksar qismi fe'l so'z turkumiga to'g'ri keladi, 156 ko'p ma'noli frazemadan 142 tasi fe'l-ibora bo'lsa, 8 tasi ravish-ibora, 4 tasi sifat-ibora, faqat ikkitasi ot-ibora ekanligi kuzatishlarda ma'lum bo'ldi.

Frazani shakllantirish jarayonida inson omili muhim o'rin tutadi. Negaki, jamiyat, tabiat va koinot munosabatlari bevosita va bilvosita inson faoliyati – aloqasi bilan bog'liq. Shaxs manfaat va qiziqishlari, talab va ehtiyojlari dunyoni anglashga yo'naltirilgan. Shu nuqtayi nazardan, kommunikativ munosabatda somatik ifoda shakllanadi. Aslida til antropomorfizmi tafakkur madaniyatini shakllantiradi. O'z navbatida, tafakkur madaniyati milliy o'lchamining til nominatsiyasini hosil qiladi.

Nafaqat frazeologik birliklar, balki tildagi barcha lisoniy birliklar antropotsentrik nuqtayi nazardan tahlilga tortilsagina kerakli natijaga erishiladi. Shu jihatdan iboralar tizimi ham har bir xalqning milliy boyligi, o'zida katta ma'naviy boylik, xalqning yo'qotishi mumkin bo'lmagan qadriyatlarini saqlab qolishda katta ahamiyatga ega bo'lgan nomoddiy mulkidir.

O'zbek tilidagi ko'p ma'noli iboralar tizimini antropotsentrik paradigma doirasida o'rganishda ularning lingvokulturologik, kognitiv, sotsiolingvistik, etnolingvistik, lingvopoetik

jihatlari ham e'tibor qaratishni, shuningdek, iboralar mustaqil so'zlarning obrazli turg'un birikuvini bo'lishidan tashqari milliy mentallik, etnomadaniy, etnosotsiologik, kognitiv, krayetiv, akkumulyativ, aksiologik, estetik, emotiv vazifalarni bajarishini nazardan soqit qilib bo'lmaydi. Bular ayniqsa, somatik iboralarda ko'proq namoyon bo'ladi.

O'zbek tilida insonning barcha tana a'zolari bilan bog'liq iboralar mavjud. Ba'zan sintaktik qator yangidan yangi ma'no qirralariga ishora qilishi mumkin. Solishtiring: qo'l ko'tarmoq – qo'l urmoq – qo'lga olmoq – qo'lga tushmoq. “U shunday fikrda qo'l ko'tardi” (T.Malik. Murdalar gapirmaydilar. 313); “Botir firqa yurak yutib bir ishga qo'l urdi” (Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. 22); “Timsoh bo'ladimi, ajdahomi – kimdir bozorning jilovini qo'lga olish kerak” (X.Do'stmuhammad. Bozor. 37); “Maktabda qo'lga tushgan” (T.Jo'rayev. Hatniya o'g'ri. 153). «Qo'l ko'tarmoq» iborasi xos ma'no tarmog'idan kengayib, «urishga chog'lanish, kaltaklash» ma'nolarini ifodalaydi. «Qo'l urmoq» iborasi «biror ishni qila boshlamoq» ma'nosini beradi. Bir somatik belgidan o'sib chiqqan uchinchi frazemada «bo'ysundirish, itoatga keltirish» mazmuni ustuvor. To'rtinchi polisemik birikma nojo'ya xatti-harakat bilan shug'ullanib, fosh bo'lgan holatni ifodalaydi. Ma'lum bo'ladiki, bu frazema, birinchidan, sodda va yig'iq, ikkinchidan, aniqlik va oson ilg'ash imkoniyati mavjud.

Xulosa qilib aytganda, milliy-mental hodisa sifatida somatik ibora tasavvur yaxlitligini vujudga keltiradi. Tushuncha semantizatsiyasi aslida grammatik shakl va leksik nominatsiyani bir-biriga bog'laydi. Ma'no siljishi tizim sifatida obrazli tafakkur hamda tahlil malakasidan o'sib chiqadi. Aynan oliy ratsional bosqich sifatida ibora ijodiy-kreativ yondashuv hosilasi hisoblanadi. Joriy konstruksiyada bilim, idrok va baholash butunligi saqlanadi. Ifoda plani va ma'no plani bu istiloh tabiatini belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. - Тошкент: Фан, 1983.-88 б.
2. Абдуллаев Ш. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). НДА. -Тошкент, 2006.-21 б.
3. Абдуллаев Ш. Ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги «бош қотирмоқ» ибораси ҳақида // Тил ва адабиёт таълими, 2005, 1-сон, 80-82-бетлар.
4. Абдуназаров А. Некоторые вопросы развития лексики и фразеологии узбекского-литературного языка 20-х годов (на материале сатирического журнала «Муштум»), Автореф. дис... канд. филол. наук. - Ташкент, 1968. -23 с.

ABDULLA QODIRIYNING “O'TKAN KUNLAR” ROMANIDA QO'LLANGAN “O'RDA” TARIXIY LEKSEMASI XUSUSIDA

Kambarov Maribjon Abduhakimovich,

Innovatsion texnologiyalar universiteti (Sirdaryo) o'qituvchisi.

+99899-470-19-12; maribjon_kambarov1962@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada elimiz tarixi bilan bog'liq “o'rda” leksemasining lug'aviy va etimologik ma'nolari, Oltin O'rda toponimi bilan bog'liq ba'zi jihatlari, “o'rda” leksemasidan lavozim otlari yasalishi, mazkur leksemaning konnotativ va okkozional ma'no nobazikliklari haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лексические и этимологические значения лексемы «орда», связанные с историей нашей страны, некоторые аспекты, связанные с топонимом Золотая Орда, образование названий должностей от лексемы «орда», а также тонкости коннотативного и окказионального значения этой лексемы.

Abstract. This article examines the lexical and etymological meanings of the lexeme “orda”, associated with the history of our country, some aspects associated with the toponym Oltin O'rda, the formation of job titles from the lexeme “orda”, as well as the subtleties of the connotative and occasional meaning of this lexeme.

Kalit so'zlar: tarixiy leksema, lug'aviy ma'no, etimologik ma'no, toponim, konnotativ, okkozional.

Ключевые слова: историческая лексема, лексическое значение, этимологическое значение, топоним, коннотативное, окказиональное.

Keywords: historical lexeme, lexical meaning, etymological meaning, toponym, connotative, occasional.

Yurtimiz tarixiga oid badiiy asarlarda “oʻrda” leksemasi juda koʻp qoʻllanilgan. Su oʻrinda, Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” romanida ishlatilgan *oʻrda* (*oʻrdu*) [2,432] leksemasiga kengroq toʻxtalsak. Mas.: -Azizbekning buyrugʻi bilan kecha *oʻrda* tegiga barcha Toshkand xalqi yigʻilgan, bu yiginda ulamolar ham bor, fuzalo ham bor;... [1,57]; “Yormozor” mavziʻida shahar qoʻrgʻoniga tiralib solingan *oʻrda* [1,88]; -Shamayda ekanman,qanotim bulsa, vatanimga uchsam, toʻppa-toʻgʻri xon *oʻrdasiga* tushsam-da,-... qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorligʻ yozib... [1,56]; Yusufbek hoji boshliq yer-u koʻkka sigʻmagan muzaffar xalq *oʻrda* tevaragini qurshab tushdi [1,65].

Oʻrda leksemasi quyidagi lugʻaviy maʼnolarni anglatib keladi:

a) “turk-moʻgʻul xalqlarida bir yoki bir necha qabilaga mansub urugʻ-aymoqlarning yigʻilishi, yigʻini, davlati”;

b) “turk-moʻgʻul davlatlari hukmdorlari, xonlarining qarorgohi, poytaxti [3,510]”;

d) “balandlikka qurilgan saroy, qalʼa, qarorgoh, ulkan chodir, oʻtov”;

e) “qoʻshin qarorgohi”, “lashkargoh”, “xon oʻrdasi”.

Hozirgi paytda Toshkent shahrining Navoiy koʻchasi boshidagi Oʻrda degan joyda XIX asr boshlarida Qoʻqon xonining noiblari *oʻrda* (qarorgoh) qurdirgan [4,121]. Hozirgi *Oʻrda* toponimi shundan qolgan.

Oʻrda leksemasidagi *oʻr* - “doʻng, tepalik, balandlik” maʼnolarini anglatadi. “...qadimgi turkiy tilda “tepaga harakatlan” maʼnosini anglatgan *or*-feʼlining *-u(t)* ortirma qoʻshimchasini qoʻshib hosil qilingan shaklidan -u qoʻshimchasi bilan yasalgan (ESTYA, 1,472); keyinchalik ikkinchi boʻgʻindagi tor unli talaffuz qilinmay qoʻygan; t undoshi r undoshining taʼsirida jarangli tovushga, soʻz oxiridagi u unlisi a: unlisiga almashgan: (*or*=*ut*=*orut*)+*u*=*orutu*>*ortu*>*ordu*>*orda*. Quyidagi manbada turkiy soʻz deyilgan, oʻsha manbaning “Moʻgʻulcha soʻzlar” boʻlimiga “*Oʻrda* –balandlikka qurilgan saroy, qalʼa, qarorgoh” maʼnosida kiritilgan) [5,19-28]. *Oʻrda*–hukmdorlar qarorgohi, -“tepaga harakatlan”: *or*+*ut*+*orut*+*uorutu*+*ortu*+*ordu*+*orda* (E.V.Sevortyan, “ESTYA”, 427) [6,485]. “Kimsan? Shu yerda qol, eshikni och. Eshikni ochganingdan soʻng *orda* kel”,-dedi [8,28].

Qadimgi turkiy tilda “*shahar*” maʼnosida *ordu* soʻzi ham ishlatilgan; “shahar”ni anglatuvchi boshqa soʻzlardan farqli oʻlaroq “poytaxt”ni bildirgan. Izohli lugʻatda *ordu*- “otliqlar toʻxtaydigan joy” maʼnosida ham keltirilgan [9,145]. Mas.:“...ichida bir *oʻrdu* tushguncha yer boʻlgʻay”, “Boburnoma”, 60).

M.Koshgʻariyning yozishicha: *ordu* -“shoh turadigan shahar, oʻrda”: “Shuning uchun Kashyarni Ordukend deyilar”, yaʼni “shohlar turadigan shahar” demakdir...; Ordu- Balasayun yaqinidagi bir shahar, shuning uchun Balasayun Quzordu ham deyiladi (DLT, Q.Sodiqov, 2017, 63). *Ordu* soʻzi “xon saroyi, oʻrdasi” maʼnosida ham ishlatilgan: “Men u yerda “oʻrdu” deb ataladigan qarorgohda bir necha kun turib qoldim (Ibn Battuta, 2012, 370). “Devoni lugʻotit turk” asarida “*oʻrdulandi*” feʼli ishlatilgan: Beg bir yerig *ordulandi* (“Bek bir yerni oʻziga *oʻrda* qildirdi”) (DLT, 123). Q.Sodiqov *urdu* tili atamasi eski oʻzbek tilidagi *ordu* soʻzi asosida hosil boʻlgan, degan fikrni aytadi va “bu atama boburiylar zamonidan qolgan. Boshlab u “*oʻrda tili*”, *saroy tili*” degan maʼnoni anglatib, keyinchalik butun bir xalqning yozma adabiy tiliga aylangan. Mirzo Gʻolib ana shu tilda ijod qilgan. *Urdu tili* –hozirgi Pokistonning davlat tilidir” (Q.Sodiqov, 2022, 49): “...ichida bir *oʻrdu* tushguncha yer boʻlgʻay”, “Boburnoma”, 60).

Shu oʻrinda Volga daryosining quyi, past qismida joylashgan Oltin Oʻrda (Saroy) qarorgohi toponimiga ham toʻxtalsak. *Oltin Oʻrda* toponimi (OʻTIL,2023,) XIII asrning 40-yillaridan XVI asrning boshlarigacha mavjud boʻlgan, poytaxti turli davrlarda turli shaharlarda joylashgan, asosan, turkiy va moʻgʻul koʻchmanchi qabilalari ittifoqidan iborat yirik davlat markazi hisoblangan. Shu oʻrinda ushbu soʻz tarkibidagi *oltin* soʻzi haqida fikr yuritsak. Bu soʻzning qadimgi bosh maʼnosi “*zar*”, turkiycha “*al*” (*alvon*, *qizil*) va xitoy tilidagi *tun* // *tung-mis* soʻzlaridan tarkib topgan boʻlib, *qizil mis* maʼnosini bildirib kelgan. Buni quyidagi manba

ham tasdiqlaydi: “Oltin so‘zi...*qizil mis* ma‘nosini bildirgan. O‘zbek tilining Xorazm shevalarida *tuncha // tungcha* -misdan yasalgan kichikroq choy qaynatadigan idish. Oltin O‘rda so‘zi tarkibidagi *oltin* leksemasi esa boshqa ma‘noda, ya‘ni *altin* –“pastki”, “quyidagi”, “oldingi quyi past tekislikdagi” bosh ma‘noni bildiruvchi leksemdir. Quyi O‘rda - pastlikda, quyida joylashgan qarorgoh nomi bilan yuritilgan. Lekin bu so‘z o‘z-o‘zidan o‘xshash bo‘lgani uchun uni “*zolataya orda*” tarzida tarjima qilib qo‘llab kelganlar. Asli *Quyi orda* - pastlikda, quyilikda joylashgan o‘rda, qarorgoh (bu shaharning o‘zi Volganing quyi, past qismiga o‘rnashgan) nomi bilan yuritilishi kerak edi. Qiyoslang: Oltin o‘rda- Sirdaryo viloyatidagi qishloq nomi” [7,35].

Xulosa shuki, o‘tmishda *o‘rda* leksemasidan lavozim otlari yasalgan: *ordu begi*, *ordu bashi* – “shohlar xizmatidagilarning oti” (M.Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk”, 63): - *O‘rda* begiga ayt, hojiga bir kimxob to‘n chiqarib kiydirsin! – dedi [1,125]; - *O‘rda* oyimlarining (*turkiy va mo‘g‘ul xalqlaridagi hukmdorlarning ayollari, qizlari, opa-singillari*) turmushlarini ko‘rmagani uchun Kumushning ham ular bilan birga borgusi keldi...[1,342]. Hozirgi kunda og‘zaki nutqimizda *o‘r*- “do‘ng, tepalik, balandlik” bosh leksik ma‘nosi asosida konnotativ *o‘rlab ketmoq* (ko‘p gapirmoq, ezmalanmoq) va okkozional *o‘rlab ketmoq* (tepaga, balandlikka chiqib ketmoq) ma‘nolarda, *o‘r bola* – (o‘jar, qaysar, johil) ma‘nosida ishlatiladi. Ko‘chma ma‘nolarida ham qo‘llaniladi: “Birodarlar, o‘zbek eli *o‘r* (*yuqori, baland*) keladi, o‘zi o‘jar, zo‘r keladi” (T.Murod, “Ot kishnagan oqshom”).

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. –Тошкент: 2017.
2. O‘TIL-2023, 432-bet, tarixiy **leksema**.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - М.: 1981.
4. Qorayev S. Toponimika, -T.;2006.
5. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. -Т.: 1994.
6. Раҳматуллаев Ш. “Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий тиллар). - Т.: 2000.
7. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А.”Ўзбек адабий тили тарихи”. - Т.: 1995.
8. “O‘g‘uzhoqon” dostoni: Sherbak, 1959: –B.28,5-29,5.
9. Devonu lug‘otit turk. Indeks-lug‘at. I. –Toshkent: Fan nashriyoti, 1967.-B. 145-9, -B.ar.112-5.

O‘ZBEK TILIDA MUROJAAT SHAKLLARINING GENDER VA SOTSIOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Xolmuradova Jamila Ermetovna,

Toshkent amaliy fanlar universiteti

filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

+99899-565-25-95; jamilaxalmuratova66@gmail.com

Avezova Muyassar Pirnazarovna,

TAFU, 1-bosqich magistranti.

+99899-375-95-80; avezovamuyassar8@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilida rasmiy murojaat shakllarining gender jihatdan xoslanishi sotsiopragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi.. Tahlil jarayonida o‘zbek badiiy adabiyoti namunalaridan misollar keltirilib, murojaat birliklarining gender xususiyatlari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируется гендерная специфика форм обращения в узбекском языке с социопрагматической точки зрения. В процессе анализа приводятся примеры из произведений узбекской художественной литературы, на основе которых раскрываются гендерные особенности единиц обращения.

Abstract. This article analyzes the gender characteristics of address forms in the Uzbek language from a sociopragmatic perspective. In the course of the analysis, examples from Uzbek literary works are provided, and the gender-specific features of address units are revealed.

Kalit so‘zlar: *murojaat shakllari, sotsiopragmatika, erkak nutqi, ayol nutqi, leksik xususiyatlar, fonetik xususiyatlar, sintaktik xususiyatlar, kommunikativ vaziyat.*

Ключевые слова: формы обращения, социопрагматика, мужская речь, женская речь, лексические особенности, фонетические особенности, синтаксические особенности, коммуникативная ситуация.

Keywords: forms of address, sociopragmatics, male speech, female speech, lexical features, phonetic features, syntactic features, communicative situation.

Rasmiy murojaatlarni gender jihatdan o'rganish mavzuning yanada ochib berilishini ta'minlagani holda biz aynan shu jihatlariga e'tibor qaratdik. Gender tushunchasi erkak va ayollarning psixologik, ijtimoiy va madaniy o'ziga xos xususiyatlarini nazarda tutadi [1]. Insoniyatning uzoq yillik evolyutsiyasi jarayonida bu ikki qarama-qarshi jins o'ziga xos bo'lgan umumiylik hamda farqlarga ega bo'lib bordi. Natijada ayol va erkakni bir-biridan farqlovchi va umumlashtiruvchi xususiyatlar tizimi shakllandi. Gender erkaklar va ayollar aynanligi va xulq-atvordagi tafovutni ifodalaydi²⁵.

Erkak va ayollar bajaradigan vazifalari, jamiyatda tutgan o'rinlari jihatidan bir-birlaridan farqlanar ekanlar, demak, ularning muloqot madaniyatida ham farqli holatlar mavjud. Ayollar va erkaklar nutqining farqli xususiyatlari borasida tilshunoslikda bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ayrim xalqlarda ayollar nutqi alohida tadqiqot sifatida maydonga kelgan. Bunday farqlanish muhim ahamiyat kasb etib, muloqot madaniyatida muhim o'rin tutadi. O'zbek tilshunosligida keyingi yillardagi tadqiqotlarda oz bo'lsa-da, bu haqda yoritib o'tilgan. Jumladan, S. Mo'minov, Sh. Iskandrovalarning ilmiy tadqiqotlarida buni ko'rish mumkin [2;3]. Muloqotning jins jihatidan xoslanishi muhim ahamiyat kasb etib, sotsiolingvistikaning o'rganish muammolaridan biri sanaladi. Murojaat shakllarini jins jihatidan tahlil qilganda, erkak va ayol adresantning nutqida qo'llaniladigan murojaat shakllari hamda erkak va ayol adresatga nisbatan qo'llaniladigan murojaat shakllari tarzida tahlil qilish lozim. Ayollar va erkaklar nutqida so'z va iboralarning qo'llanilishi jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Nutqda uchraydigan shunday ibora va so'zlar borki, ular faqat ayollar nutqiga xos yoki aksincha, ayrim birliklar erkaklar nutqiga xoslangan. Xususan, erkaklar nutqida ayollar murojaatida uchramaydigan quyidagicha tafovutlar bor:

- 1) erkaklar nutqida qo'llanadigan gaplar ayollarnikiga nisbatan qisqaroq bo'ladi;
- 2) grammatik xatolar ko'p uchraydi;
- 3) erkaklar nutqida asosan ot va sifatlar ko'proq, fe'l va yuklamalar kam qo'llaniladi.

“- Yo 'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho 'kiz edi. – Ola ho 'kiz...– Yaxshi ho 'kizmidi, yo yomon ho 'kizmidi? – Qo 'sh mahali...” (A. Qahhor “O'g'ri”);

4) erkaklar nutqida ratsional baholar ijtimoiy baholarga nisbatan ustunligi seziladi. Ijtimoiy baho juda kam uchraydi. Erkaklar nutqida emotsional va sensor baholar ham kam qo'llaniladi. Ular ko'proq estetik bahoni ajratib, o'zini o'rab turgan obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalarning axloqiy tomoniga e'tibor berishadi: “- Ha, aytganday, - dedi Karim ota piqirlab kulib, domla sochlarini bo'yatibdilar!.. Azbaroyi xudo, kuya tushgan po'stakka o'xshaydi!.. Mayli, bo'yoq topilgan bo'lsa bo'yasin, lekin shu bo'yoq bilan qilg'ini ham bo'yashga, sochiga mos qiliqlar qilishga urinsa uncha yaxshi chiqmas ekan!”, (A.Qahhor. “To'yda aza”);

5) erkaklar ayollarga nisbatan dunyoni va voqelikni rang-barang tavsiflar, bo'yoqlar va belgilar bilan ta'riflaydilar: “Birodarlar, Momosuluv tushimda Cho'lpon edi, hushimda Oy edi, qo'ynimda Oftob bo'ldi”. (T. Murod “Ot kishnagan oqshom”);

6) erkaklar va ayollar tomonidan yozilgan matnlarning sintaktik tuzilishi erkaklarning teng bog'lanishli yuzaga kelgan aloqani emas, ko'proq tobe aloqali bog'lanishlarni qo'llashini ko'rsatadi: “Shomdan so'ng tevarak-atrof chodrasiga burkandi-yu, Nur qo'rboshi alanglay-alanglay xarsang panasidan chiqdi”. (L.Bo'rixon “Aldoqchi tunlar”);

- 7) erkaklar nutqida undov va so'roq gaplar kam qo'llaniladi;
- 8) to'liqsiz gaplar va elliptik qurilmalar ham kam qo'llaniladi;
- 9) erkaklar yozma nutqida teskari so'z tartibi ham o'ziga xosdir.

Shuningdek, ayollar va erkaklar nutqida fonetik xususiyatlar ham farqlanadi. O'zbek tilida ayollar nutqida unli fonemalarni cho'zib talaffuz qilish (*k-a-a-a-tta*, *uz-o-o-oq*, *bal-a-a-a-nd*),

undosh fonemalarni ikkilantirish (*ma-z-za*, *esh-sh-shak*, *bashsh-shara*) kabi fonetik hodisalar ko'p uchrasa, erkaklar nutqida bunday holat ancha kam kuzatiladi. Ayollarda mantiq urg'usi juda faol qo'llanadi, pauza esa erkaklar nutqiga nisbatan juda qisqa bo'ladi. Ayollar va erkaklar nutqida qo'llanuvchi leksemalar ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Tildagi yangilanish jarayonlari ayollarga nisbatan erkaklar tomonidan tez qabul qilinib, ilmiy va kasb-hunarga oid yangi leksemalar erkaklar nutqida ko'proq va faolroq. Shuningdek, ayollar kundalik turmushda neologizmlardan unumli foydalangan holda, rasmiy muloqotda undan qochishga harakat qilishadi.

Ayol kishi tabiatan nafosat sohibalari bo'lganligi sababli, suhbat jarayonida ham jozibador va bo'yoqdor leksemalarni, shaxsiy munosabat ifodalovchi so'zlarni, ijobiy bo'yoqdor so'zlarni ko'proq qo'llaydi. Suhbat predmeti biroz bo'rttirilgan holda bo'ladi. Emotsional holatlar: hayratlanish, sevinish, qo'rqish, nafratlanish, xafa bo'lish kabi ruhiy-fiziologik jarayonlarni ularda kuzatishimiz mumkin.

O'zbek tilida ayollar va erkaklar nutqi sintaktik jihatdan ham tahlil qilinadi. Ayollar suhbatdoshining fikriga qo'shilish yoki qo'shilmasligiga va shaxsiy munosabat ifodalashda suhbatdoshini xafa qilib qo'ymaslikka, iloji boricha uning ko'ngliga yoqadigan tarzda murojaat qilishga harakat qilishadi. Masalan, *keyinroq borsak bo'lmaydimi*, *keyinroq borsak bo'lar ekan*, *keyinroq boraylik*, *keyinroq bora qolaylik*, *keyinroq bora qolaylik*, *maylimi?*, *keyinroq borsak nima deysiz?* kabi. Erkaklar esa bu holatda *keyinroq boramiz*, *keyinroq borsak bo'ladi*, *keyinroq ham borsak bo'ladi*, *keyinroq borsak ham bo'laveradi* ifoda shakllaridan foydalanishadi.

"Burnini yerga ishqamoq", *"Dabdalasini chiqarmoq"*, *"Jag'ini ezib qo'ymoq"*, *"Abjag'ini chiqarmoq"*, *"Yulduzni benarvon uradigan"* kabi ko'plab iboralar asosan erkaklar nutqida qo'llanishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Xotin-qizlar nutqiga esa ko'proq *"aylanay"*, *"o'rgulay"*, *"qoqindiq"*, *"girgittan bo'lay"* singari so'z va iboralar xos bo'lib, ular turli nutqiy vaziyatlarda ijobiy ma'no nozikliklarini ifodalovchi leksik vositalar hisoblanadi [4].

Bu farqli holatlar murojaat shakllarida ham o'z ifodasini topgan. Murojaat shakllari yana shu jihati bilan xarakterliki, ularda so'zlovchi va tinglovchining jinsi yaqqol namoyon bo'ladi. Buni oddiy muloqot madaniyatimizda ham uchratish mumkin. "Ayollar nutqida *"ovsin"*, *"dugonajon"*, *"egachi"*, shuningdek turmush

o'rtoqlariga qarata *"dadasi"* murojaat shakllari mavjud" [5]. Tarixiy asar

leksikasida, asosan, oliy tabaqadagi ayollarga nisbatan *"begim"*, *"xonim"*, *"hazrat begim"*, *"oliy nasab begim"* kabi murojaat shakllari qo'llangan. "

Murojaat shakllarining yosh jihatdan ijtimoiy xoslanishi o'zbek muloqot madaniyatining asosini tashkil qiladi, chunki boshqa millatlardan farqli o'laroq, o'zbeklar milliy mentalitetida shunday hurmat kategoriyalari bor-ki, ular kommunikantlarning yoshini yaqqol namoyon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Shodmon Vohid "Qo'qon xonligidagi unvon va mansablar" kh-davron.uz
- 2.Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyati. Filol. fan. dokt....dis. avtoref.- T.,2000.-B.33
3. Iskandarova Sh. O'zbek nutq odatining muloqot shakllari: filol. fan. nomz....diss. –Toshkent, 1993.
- 4.Akbarova Z. O'zbek tilida murojaat shakllari va ularning lisoniy tadqiqi. Filol.fan.nom...diss. Toshkent, 2007, 15-bet.
- 5.Ahmedova N. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi. Filol.fan.nom...diss. Toshkent, 2008, 114-bet.

O'ZBEK TILINING RIVOJIDA LINGVISTIK VA EKSTRALINGVISTIK OMILLARNING O'RNI

Xolmuradova Jamila Ermetovna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
dotsenti, f.f.n.

Ergashova Zilola Abdurashidovna,
TAFU 4- bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining tarixiy shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari yoritilib, uning turkiy tillar oilasidagi o'zni ko'rsatib beriladi. Shuningdek, adabiy tilning mohiyati, og'zaki va yozma shakllari hamda til rivojiga ta'sir etuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillar tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются историческое формирование и этапы развития узбекского языка, а также определяется его место в семье тюркских языков. Кроме того, анализируются сущность литературного языка, его устная и письменная формы, а также лингвистические и экстралингвистические факторы, влияющие на развитие языка.

Abstract. This article examines the historical formation and stages of development of the Uzbek language and defines its place within the Turkic language family. It also analyzes the essence of the literary language, its oral and written forms, as well as linguistic and extralinguistic factors influencing language development.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, adabiy til, turkiy tillar, til taraqqiyoti, lingvistik omillar, ekstralingvistik omillar, qadimgi turkiy til, eski o'zbek tili, leksika, til me'yorlari, og'zaki nutq, yozma nutq, leksik yangilanish.*

Ключевые слова: *узбекский язык, литературный язык, тюркские языки, развитие языка, лингвистические факторы, экстралингвистические факторы, древнетюркский язык, староузбекский язык, лексика, языковые нормы, устная речь, письменная речь, лексическое обновление.*

Keywords: *Uzbek language, literary language, Turkic languages, language development, linguistic factors, extralinguistic factors, Old Turkic language, Old Uzbek language, lexicon, language norms, oral speech, written speech, lexical innovation.*

Bizga ma'lumki, o'zbek tili aynan shu mukammal holatdagi o'zbek tiliga aylanishi uchun minglab chig'iriqlardan o'tgan. O'zbek tilining shakllanishi, ya'ni qadimiy ildizlari uzoq o'tmishlarga borib taqaladi. Tilimizning hozirgi fonetik, leksik, morfologik, grammatik jihatdan yuksak holatga kelishi uchun bizga ming yillar kerak bo'lgan. Millatimiz faxri, xassos shoirimiz Abdulhamid Cho'lpon aytganlaridek, - "Til yashasa millat yashaydi". Tilimiz rivojlanganiga qadar ushbu bosqichlardan o'tgan.

Birinchi bosqich miloddan avvalgi davrlardan X asrgacha bo'lgan davr hisoblanadi. Bu davrdagi til fanda qadimgi turkiy til deb yuritiladi. Albatta bu davrda ham tilimiz bir qadar rivojlangan bunga dalil tariqasida esa o'sha paytda yaratilgan asarlarni ko'rsatishimiz mumkin. Masalan, qadimgi xalq og'zaki ijodi namunalaridan, O'rxun-Enasoy yodgorliklari (VII-VIII) shu tilda yaratilgan. Hozirgi o'zbek tilining rivojlanishi uchun asos bo'lgan til turkiy til, ya'ni bobo til hisoblanadi.

Demak, o'zbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi. Ushbu oilaga o'zbek tilidan tashqari qirg'iz, qozoq, turk, turkman, tatar, uyg'ur, chuvash, boshqird, qoraqalpoq, yoqut, tuva tillari kiradi. Bu tillarning hammasi qaysidir davlatning milliy tili hisoblanadi.

N.Uluqov "Tilshunoslik nazaryasi" kitobida shunday ma'lumot keltirilgan: "Turkiy tillar oilasi olti yirik guruhga bo'linadi. Ushbu tillar Mustaqil davlatlar hududidagi Ozarbayjon, Turkmaniston, Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston, Sharqiy Turkiston, Yevropa kabi hududlarda tarqalgan.

O'zbek tili o'ziga eng yaqin bo'lgan uyg'ur tili bilan bu oilaning qarluq guruhini tashkil etadi. Ammo hozirgi o'zbek tilida qarluq lahjasidan tashqari, qipchoq lahjasi va o'g'uz lahjasi xususiyatlari ham mujassamlashgan, chunki hozirgi o'zbeklar tarkibida qipchoq va o'g'uz guruhlarining ham vakillari bor. Turkiy xalqlar ichida o'zbeklar eng ko'p sonni tashkil etadi.

Ikkinchi bosqich, ya'ni qadimgi turkiy tilning davomchisi XI-XIV asrlarni o'z ichiga oladi. Ushbu davrda yaratilgan asarlar Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" (Turkiy tillar devoni), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" (Saodatga eltuvchi bilim), Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul Haqoyiq" (Haqiqatlar armug'oni), Haydar Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" kabi buyuk asarlar yaratilgani tilimizni yorqin o'tmishidan dalolat beradi.

Uchinchi bosqich: XV asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha qo'llangan til eski o'zbek tili deb nomlangan. Bu davrda ham o'ziga xos ijodkorlar tomonidan o'ziga xos asarlar yaratilgan. Xususan, bu davrda yashab ijod qilgan ijodkorlar Atoyi, Sakkokiy, Sayfi Saroyi, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi Farog'iy, Zavqiy, Nodira, Anbar Otin, Uvaysiy, Gulxaniy, Muqimiy kabilar. Ushbu davrni o'zbek tilini oltin davri deb atash mumkin. Chunki bu davrda hazrat Navoiyning "Xamsa" asari yaratilgan. U o'sha davrda turkiy tilni boshqa tillardan kam emasligini isbotlab bergan. Uning bu xususda "Muhokamat ul lug'atayin" nomli asari mavjud. Bu asarda Navoiy fors tili va turkiy til o'rtasidagi tafovutlarni tasniflab bergan...

To'rtinchi bosqich: XX asrning 20-30-yillarida shakllana bordi va shu asrning oxiriga kelib o'zining yuqori cho'qqisiga erishdi. Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ishlab chiqilgan va o'zbek tilshunosligi zamonaviy jahon tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidalari yaratilib, o'rta va o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik qo'llanma hamda ilmiy grammatikalar yaratildi.

O'zbek tilshunosligi zamonaviy fan sifatida to'liq sifatida shakllandi. O'zbek tilini o'rganish bo'yicha qilinayotgan barcha ishlar bir asosiy maqsadga - hozirgi o'zbek tilining taraqqiyot qonunlarini va shu asosdagi barcha tarmoqlari bo'yicha me'yorlarni belgilashga qaratildi, chunki til ma'naviyatimizni belgilab beruvchi asos hisoblanadi. Adabiy til esa ya'ni adabiy nutq umumxalq tilining ishlov berilgan, sayqallangan va ma'lum bir shaklga solingan shakli hisoblanadi.

Endi biz adabiy til o'zi nega kerak? - degan savolni atroflicha ko'rib chiqadigan bo'lsak, tilning ushbu shakli barcha xalqlar tilida mavjud bo'lib u barchaga birdek tushunarli tarzda mavjud bo'ladi. Shuning uchun tilning bunday ko'rinish shakliga tilshunos Mustaqim Mirzayev "Adabiy til umumxalq tilidan yasalgan guldasta",- deb baho bergan edi. Demak, o'zbek adabiy tili sheva va lahjalar bir butunjahonligidan iborat bo'lgan o'zbek milliy tilidan farqlanadi. O'zbek adabiy tili o'zbek millatiga tegishli bo'lgan milliy tilining tarkibiy qismi hisoblanadi. Milliy til bilan adabiy til orasidagi aloqa butun-qism, umumiylik-xususiylik munosabatidek bo'ladi. Adabiy nutq me'yorlashgan. U xalq shevalaridan ustun turadi va uning me'yorlariga qat'iy rioya qilish, shu tilda so'zlovchilar, turli sheva va lahja vakillari orasida rasmiy muloqot bo'lishi shart. Adabiy til umumxalq madaniyati saviyasining bir ko'zgusidir.

1. Adabiy tilning og'zaki shakli to'g'ri talaffuz me'yorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning moddiy-material asosini fizik-akustik birliklar (nutq tovushlari, urg'u, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp) tashkil etadi, uning tarixiy ildizlari xalq og'zaki ijodi namunalarida - dostonlar, qo'shiqlar, maqollar, hikmatli so'zlar, topishmoqlar, ertaklar negizida shakllanib, og'izdan- og'izga o'tib kelgan, shu jarayonda uning hozirgi milliy adabiy tilga xos yagona talaffuz me'yorlari shakllangan.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli, avvalo, yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini (grafemalarni, orfogrammalarni) ko'rish va o'qishga asoslanadi. Yozuv sistemi, ma'lumki, grafika, orfografiya va punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topadi, demak, uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil etadi. Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham ko'zga tashlanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini asosan ikki omil belgilaydi bular: lingvistik va ekstralingvistik omillardir.

1.Lingvistik omillar. Bularga muayyan tilning sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarifonemalar tizimi, lug'at boyligi, morfema tiplari, so'z yasash modellari, grammatik qurilishi, leksik, grammatik birliklarning semantik va funksional xususiyatlari, ular o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilovchi qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti, birinchi navbatda, ana shularga tayanadi.

2.Ekstralingvistik omillar. Bularga tildan tashqari mavjud bo'lgan faktorlar kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy aloqalar, ilm - fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his- tuyg'ulari aynan shular jumlasidandir. Masalan, O'zbekiston Respublikasi mustaqilikka erishgach unga ekstralingvistik omillar jiddiy ta'sir o'tkazdi deb aytish mumkin. Negaki, mamlakat mustaqilikka erishgach uning ijtimoiy hayotida, bozor iqtisodiyotida, ma'rifiy va madaniy sohalarida tub o'zgarishlar yuz berdi. Bu esa o'z - o'zidan yangi so'zlarga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi. Ayrim so'zlar esa iste'moldan chiqa boshladi, bularga misol tariqasida quyidagi so'zlarni keltirish mumkin (*partkom, raykom, obgom, sovxoz, oblast*) so'zlari o'zbek tilining tarixiy qatlamiga o'ta boshladi.

Endi esa tabiiyki, yangi so'zlar jamiyatimizga kirib kela boshladi. Ularga misol tariqasida quyidagi so'zlarni keltirish mumkin (*biznes, investitsiya, litsey, gimnaziya, menejer, menejment, brifing, marketing*), shuningdek, *hokim, hokimiyat, viloyat, tuman* kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzumga xos yangi qirralari yuzaga keldi, natijada bunday so'zlar eski qatlamdan zamonaviy qatlamga o'tdi. Bundan shunday xulosa anglashiladiki, milliy tilning shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar qatnashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.N.Uluqov. Tilshunoslik nazariyasi. 195 bet. T.- 2016.
2. I.Yo'ldoshev, S. Muhamedova, Z. Xolmanova, R.Majidova, Sh.Sultonova/ Mutaxassislikka kirish (Tilshunoslikka kirish). Toshkent – 2020. 322 bet.
3. H.A. Dadaboyev, Z.T. Xolmanova.Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. Toshkent – 2015. 226 bet.
4. O'. Sharipova, I. Yo'ldoshev. Tilshunoslik asoslar. Toshkent – 2006. 92 bet.

ZOONIM KOMPONENTLI INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARINING LEKSIK-SEMANTIK VA MENTAL TAHLILI

Sapayeva Feruza Norbayevna,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent v.b.,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti.
+99891-422-24-08; sapaevaferuza778@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zoonimik komponentlarni o'z ichiga olgan ingliz va o'zbek maqollarining leksik-semantik va mental (kognitiv-madaniy) xususiyatlari keng muhokama qilingan. Shuningdek, zoonimlar (hayvonlarning nomlari) paremiologiyada muhim rol o'ynashhi, milliy mentalitet, dunyoqarash, axloqiy qadriyatlar va madaniy stereotiplarni aks ettirishi haqida alohida so'z yuritilgan. Ingliz va o'zbek maqollarining qiyosiy tahliliga e'tibor qaratilib, semantik motivatsiya, metaforik uzatish va hayvonlar bilan bog'liq aqliy tasvirlarga urg'u berilgan.

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются лексико-семантические и ментальные (когнитивно-культурные) особенности английских и узбекских пословиц, содержащих зоонимические компоненты (названия животных). Особое внимание уделяется важной роли зоонимов в паремиологии, их способности отражать национальный менталитет, мировоззрение, нравственные ценности и культурные стереотипы. Также проводится сопоставительный анализ английских и узбекских

пословиц с акцентом на семантическую мотивацию, метафорическую передачу и когнитивные образы, связанные с животными.

Abstract. This article thoroughly examines the lexical-semantic and mental (cognitive-cultural) features of English and Uzbek proverbs that contain zoonymic components (animal names). It highlights the significant role of zoonyms in paremiology, emphasizing how they reflect national mentality, worldview, moral values, and cultural stereotypes. The study also focuses on a comparative analysis of English and Uzbek proverbs, paying particular attention to semantic motivation, metaphorical expression, and animal-related cognitive imagery.

Kalit soʻzlar: *maqol, zoonim, lingvistik birlik, semantika, kongnitiv tahlil, inson, hayvon.*

Ключевые слова: *пословица, зооним, языковая единица, семантика, когнитивный анализ, человек, животное.*

Keywords: *proverb, zoonym, linguistic unit, semantics, cognitive analysis, human, animal.*

Maqollar millatning lingvistik va madaniy merosining ajralmas qismidir. Ular nafaqat lingvistik birliklar, balki jamoaviy donolik, ijtimoiy normalar va axloqiy qadriyatlar manbai boʻlib ham xizmat qiladi. Tilshunoslikda maqollarni oʻrganish paremiologiya deb nomlanadi va bu nutq jamoasining dunyoqarashi va mentalitetini aks ettirishini tasdiqlaydi [1].

Maqollardagi eng samarali va madaniy jihatdan ajralib turadigan elementlardan biri zoonim, yaʼni hayvonlarni bildiruvchi leksik birliklardir. Hayvon tasvirlari maqollarda inson xulq-atvori, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy normalarini metaforik oʻtkazish orqali tavsiflash uchun keng qoʻllaniladi. Olimlar taʼkidlaganidek, maqollardagi hayvonlar kuch, ayyorlik, dangasalik, sadoqat yoki ahmoqlik kabi muayyan insoniy fazilatlarning ramziy vakillari sifatida namoyon etiladi [2].

Ingliz va oʻzbek tillarida zoonimik maqollar kundalik hayotda odamlar va hayvonlar oʻrtasidagi tarixiy oʻzaro taʼsir tufayli alohida oʻrin tutadi. Dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va uy-roʻzgʻor hayoti ikkala madaniyatda ham hayvonlar ramziyligining shakllanishiga taʼsir koʻrsatgan [3]. Shuning uchun ingliz va oʻzbek maqollarini zoonimik komponentlar bilan qiyosiy oʻrganish bizga universal semantik naqshlar va madaniyatga xos aqliy xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot tavsifiy, qiyosiy va semantik tahlil usullariga asoslangan. Empirik material vakolatli paremiologik lugʻatlar va akademik manbalardan toʻplangan zoonimik komponentlarni oʻz ichiga olgan ingliz va oʻzbek maqollaridan iborat.

Metodologik asos quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

- zoonimiklarning maʼnolari va metaforik funktsiyalarini aniqlash uchun leksik-semantik tahlil;
- ingliz va oʻzbek maqollari oʻrtasidagi oʻxshashlik va farqlarni aniqlash uchun qiyosiy tahlil;
- zoonimik tasvirlarda aks ettirilgan aqliy va madaniy xususiyatlarni aniqlash uchun kongnitiv va madaniy talqin. [4]

Tahlil shuni koʻrsatadiki, ingliz va oʻzbek maqollaridagi zoonimlarni semantik va aqliy funktsiyalariga koʻra tasniflash mumkin.

Birinchidan, ikkala tildagi koʻplab maqollarda it, ot, sigir, qoʻy va eshak kabi uy hayvonlari ishlatiladi, bu esa bu hayvonlarning anʼanaviy hayotdagi ahamiyatini aks ettiradi. Masalan, inglizcha "Every dog has its own day" (Har bir itning oʻz kuni bor) maqolida umid va adolat taʼkidlangan, bu yerda it oddiy yoki bechora shaxsni ramziy maʼnoda ifodalaydi. Shuningdek, oʻzbek tilidagi "It hurar, karvon oʻtar" (The dog barks, but the caravan moves on) maqolida it behuda dushmanlik yoki boʻsh soʻzlar ramzi sifatida ishlatiladi [5].

Ikkinchidan, yovvoyi hayvonlar koʻpincha xavf, kuch yoki ayyorlikni ifodalash uchun ishlatiladi. Ingliz tilida tulki koʻpincha ayyorlikni ramziy maʼnoda anglatadi, masalan, "As sly as a fox" [6]. Oʻzbek tilida ham shuningdek, "Tulkidek ayyor" [7] kabi maqollar mavjud.

Uchinchidan, baʼzi zoonimik tasvirlar axloqiy bahoni ochib beradi. Ingliz maqollaridagi sher kuch va jasoratni ("The sher's share") ramziy maʼnoda ifodalaydi, oʻzbek madaniyatida esa

shunga o'xshash ma'nolar ko'pincha sher (arslon) bilan jasorat va yetakchilik ramzi sifatida bog'liq [7].

Zoonimik komponentlarni o'z ichiga olgan ingliz va o'zbek maqollarining tahlili shuni ko'rsatadiki, hayvon nomlari madaniy bilimlarni, jamoaviy tajribani va aqliy tasvirlarni ifodalovchi yuqori samarali leksik-semantik birliklar sifatida ishlaydi. Paremiologik nutqda zoonimlar kamdan-kam hollarda o'zlarining asosiy denotativ ma'nosini saqlab qoladi; buning o'rniga ular metafora, metonimiya va ramziy umumlashtirish orqali semantik o'zgarishlarga uchraydi. Bu jarayon kognitiv tilshunoslikda tasvirlangan asosiy kognitiv mexanizmlarni, xususan, kontseptual metafora nazariyasini aks ettiradi, unga ko'ra mavhum insoniy fazilatlar hayvonlar va tabiat kabi aniq va tanish sohalar orqali kontseptuallashtiriladi. Leksik-semantik nuqtai nazardan, maqollardagi zoonimik komponentlar baholash belgilari bo'lib xizmat qiladi. Hayvonlar tasodifiy emas, balki kundalik inson-hayvon o'rtasidagi o'zaro ta'sirda kuzatiladigan madaniy jihatdan muhim xususiyatlariga asoslanib tanlanadi. Masalan, ingliz tilida ham o'zbek tilida ham it sadoqat, qat'iyatlilikni ifodalovchi maqollarda tez-tez uchraydi. Ingliz tilida "*Let sleeping dogs lie*" yoki "*Every dog has its day*" kabi maqollar itni ko'pincha chidamlilik va muqarrarlik bilan bog'liq sifatlarni namoyon etishda ishlatiladi. O'zbek paremiologiyasida "It hurar, karvon o'tar" maqoli mavjud bo'lib, bunda it ahamiyatsizlikni yoki haqiqiy kuchsiz og'zaki tajovuzni ramziy ma'noda qo'llanilayotganini anglatadi. Ikkala til ham bir xil hayvon tasviridan foydalansa-da, semantik yo'nalish farq qiladi: ingliz tili individual taqdir va vaqtning, o'zbek tili esa ijtimoiy ierarxiya va jamoaviy harakatni ta'kidlaydi.

Tahlilda ochib berilgan yana bir muhim jihat zoonimik maqollarning aksiologik funktsiyasidir. Maqol nafaqat voqelikni tasvirlaydi, balki xulq-atvor normalarini ham belgilaydi. Sher (lion / arslon) kabi hayvonlar ikkala madaniyatda ham jasorat, kuch va yetakchilikni ramziy ma'noda ifodalaydi. "The lion's share" kabi inglizcha iboralar hukmronlik va hokimiyatni anglatadi, o'zbek tilida esa arslon jasorat va qahramonlik uchun ijobiy metafora sifatida ishlatiladi. Bu yaqinlashuv ma'lum ramziy ma'nolar madaniyatlararo mifologik va tarixiy an'analarda chuqur ildiz otganligini ko'rsatadi, bu yerda sher uzoq vaqtdan beri kuch va suverenitetni ifodalagan. Ingliz maqollari ko'pincha istehzoli yoki pragmatik ohangni qabul qiladi, individual mas'uliyat va ijtimoiy realizmni ta'kidlaydi. O'zbek maqollari, aksincha, yo'nalishda ko'proq didaktik va jamoaviy bo'lishga moyil bo'lib, jamoaviy dunyoqarashni aks ettiradi. Masalan, ingliz zoonimik maqollari shaxsiy muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlikka qaratilgan bo'lishi mumkin bo'lsa-da, o'zbek ekvivalentlari ko'pincha ijtimoiy uyg'unlik, sabr-toqat va chidamlilikni ta'kidlaydi. Bu farq madaniyatlararo pragmatikada aniqlangan kengroq madaniy modellarga mos keladi, bu yerda G'arb madaniyatlari ko'pincha individualistik va Markaziy Osiyo madaniyatlari kollektivistik deb ta'riflanadi.

Semantik-strukturaviy nuqtai nazardan, zoonimik komponentlar ko'pincha maqolning semantik yadrosi (core) vazifasini bajaradi. Ular asosiy majoziy yukni ko'taradi va assotsiativ ma'noni qo'zg'atadi. Ikkala tilda ham zoonimning olib tashlanishi yoki almashtirilishi maqolning ifodali kuchini sezilarli darajada susaytiradi. Bu zoonimlar dekorativ elementlar emas, balki maqol tuzilishidagi asosiy semantik struktura ekanligini tasdiqlaydi.

Semantik tahlillar zamonaviy jamiyatda odam va hayvonning bevosita o'zaro ta'siri kamaygan taqdirda ham ko'plab zoonimik maqollar nima uchun o'z ahamiyatini saqlab qolishini tushuntiradi.

Qiyosiy nuqtai nazardan, tadqiqot uchta asosiy naqshni ochib beradi:

- to'liq ekvivalentlik
- qisman ekvivalentlik
- ekvivalent emaslik

To'liq ekvivalentlik ikkala tilda ham bir xil hayvon o'xshash ma'noda ishlatilganda yuzaga keladi (masalan, tulki - ayyor). Qisman ekvivalentlik madaniy kontekst tufayli bir xil axloqiy g'oya turli hayvonlar orqali ifodalanganda kuzatiladi. Ekvivalentliksizlik zoonimik obraz bir tilda mavjud bo'lganda, lekin boshqa tilda to'g'ridan-to'g'ri o'xshashligi bo'lmaganda yuzaga

keladi, masalan, o'zbek tilidagi tuya asosidagi metaforalar yoki ingliz tilidagi qushlar bilan bog'liq ayrim maqollar.

Umuman olganda, zoonimik maqollar til, madaniyat va bilishning kesishishini ifodalashini tasdiqlaydi. Ular atrof-muhit, tarix va ijtimoiy tuzilish tomonidan shakllantirilgan aqliy modellarni ifodalaydi va shu bilan birga inson tafakkurining universal mexanizmlarini aks ettiradi.

Ingliz va o'zbek maqol qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, zoonimik semantikani tushunish milliy mentalitetni talqin qilish va chuqurroq madaniyatlararo kompetentsiyaga erishish uchun juda muhimdir.

Zoonimik komponentlarga ega ingliz va o'zbek maqollarini qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, zoonimiklar madaniy dunyoqarashning kuchli leksik-semantik va mental belgilari sifatida ishlaydi. Ular axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy normalar va jamoaviy tajribani metaforik tasvir orqali ifodalab keladi.

Tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, ko'plab zoonimik belgilar umumiy insoniy tajriba tufayli universal bo'lsa-da, ularning semantik nuanslari va qo'llanilish usullari madaniyatga xosdir. Ingliz va o'zbek maqollari ham umumiy kognitiv mexanizmlarni, ham tarixiy, iqtisodiy va madaniy omillar ta'sirida shakllangan o'ziga xos milliy mentalitetni namoyish etadi.

Shunday qilib, zoonimik maqollarni o'rganish lingvistik dunyoqarash, madaniyatlararo mulohaza va til, madaniyat va bilish o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Simpson, J., & Speake, J. (1998). The Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford: OUP, p. 112–130.
2. Rahmatullayev, Sh. (2018). O'zbek xalq maqollari va matallari. Toshkent: Fan, p. 25–40.
3. Oxford Dictionary of Proverbs (1998), p. 89.
3. Rahmatullayev, Sh. (2018), p. 67.
4. Spears, R. A. (2005). McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs. New York: McGraw-Hill, p. 214.
5. Qosimov, B. (2016). O'zbek paremiologiyasi asoslari. Toshkent: Universitet, p. 98–105.
10. Karimov, N. (2017). Til va milliy tafakkur. Toshkent: Akademnashr, p. 56–62.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, p. 25–32.
7. Sodikova, D. (2019). Madaniyat va til munosabatlari. Toshkent: Fan va texnologiya, p. 141–148.

FRAZEMALARDIŇ FONETIKALIŇ QUBILISLARDA BERILIWI

Guljaxan Allambergenova,

QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti f.i.b.f.d. (PhD).

+99891 380-87-83

Hurliman Uzaqbergenova,

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti

Annotaciya. Tilimizde burınnan qalıplesken, tilde tayar túrde ushırasatuǵın frazeologiyalıq qorı oǵada bay, onda frazeologizmlardıń san álwan túrleri ushırasadı. Olar pútkil quramalı tábiyatı arqalı ayırıqshalanıp keliwi menen birge, geypara fonetikalıq qubılıslardıń ushırasıwı menen seslik sıpatı jaǵnan da ózgeshelenedi. Bul maqalada alliteraciyalıq hám assonanslıq usıl menen de kelgen frazeologizmlerdi xalıq qosıqları tiykarında analiz islendi.

Annotatsiya. Tilimizda qadimdan shakllangan, tilda tayyor holda uchraydigan frazeologik fondga juda boy, unda frazeologizmlarning son-sanoqsiz turlari uchraydi. Ular butun murakkab tabiati orqali ajralib kelishi bilan birga, ba'zi fonetik hodisalarning uchrashi bilan tovushlik sifati

jihatidan ham farqlanadi. Bu maqolada alliteratsion va assonans usuli bilan ham kelgan frazeologizmlarni xalq qo'shiqlari asosida tahlil qilindi.

Annotation. Our language has a long-established, ready-made phraseological fund, rich in diverse forms of phraseological units. They are distinguished not only by their complex nature but also by the presence of certain phonetic phenomena and their phonetic quality. This article analyzes phraseologisms used in alliterative and assonance styles based on folk songs.

Аннотация: Наш язык имеет давний, готовый фразеологический фонд, богатый разнообразными формами фразеологических единиц. Они отличаются не только своим сложным характером, но и наличием определенных фонетических явлений и их фонетическим качеством. В данной статье анализируются фразеологизмы, используемые в аллитеративном и ассонансном стилях на основе народных песен.

Tayanish sózleri: *frazeologiyalıq sóz dizbekleri, fonetika, leksika, alliteraciyalıq usıl, assonanslıq usıl, semantika, stilistika, kórkem tekst, fonostilistikalıq.*

Tayanch so'zlar: *frazeologik so'z birikmalari, fonetika, leksika, alliteratsiya usuli, assonans usuli, semantika, stilistika, badiiy matn, fonostilistik.*

Keywords: *phraseological units, phonetics, lexicon, alliterative method, assonance method, semantics, stylistics, literary text, phonostylistic.*

Ключевые слова: *фразеологизмы, фонетика, лексика, аллитеративный метод, ассонансный метод, семантика, стилистика, художественный текст, фоностилистический.*

Qaraqalpaq til biliminiń, frazeologiyalıq qorı oǵada bay, onda frazeologizmlardıń san álwán túrleri ushırasadı. Olar pútkil quramalı tábiyatı arqalı ayırıqshalanıp keliwi menen birge, geypara fonetikalıq qubılıslardıń ushırasıwı menen seslik sıpatı jaǵınan da ózgeshelenedi. Xalıqtıń sóz dóretiw sheberligi, xalıq dóretken sózlerdiń, sóz dizbekleriniń ańlatqan tásirli mánileri frazeologizmlerde óziniń ornın, ayqın sáwlesin tabadı. Bunday frazeologizmler bir qaraǵanda ápiwayı sıyaqlı kórinedi. Usı ápiwayılıǵı menen tásirlilik, tujırımılılıq payda ete elatuǵın qásiyetke iye boladı. Olar arasında alliteraciyalıq hám assonanslıq usıl menen de kelgen frazeologizmler ushırasadı.

Frazeologizmlardıń seslik ózgesheliklerin úyreniwde jerles ózbek hám qazaq tilshi ilimpazlardıń ornı ayırıqsha. Ózbek til biliminde frazeologiya máseleleri Sh.Raxmatullaevtıń [1;242-243] miynetlerinen baslap házirgi kúnge shekem hár túrli baǵdarlarda izertlenilip kelmekte. Bunnan basqa qazaq tilshi ilimpazı I.Keńesbaev [2;106-108] qazaq tiliniń oǵada kólemli frazeologiyalıq sózligin dúziw menen birge, frazeologizmlardıń ayırım seslik ózgesheliklerin de ashıp kórsetedi.

Qaraqalpaq tilindegi usınday fonetikalıq ózgesheliklerin G.Aynazarovanıń "Alliteraciya birdey yamasa usas dawıssız seslerdiń sóz basında qaytalanıp keliwi arqalı, al assonans birdey yamasa usas dawıslı seslerdiń sózdiń basında qaytalanıp keliwi arqalı júzege asadı. Alliteraciyalıq hám assonanslıq uyqas túrleri de eki komponentli frazeologizmlardıń tábiyatına tán qubılıs" [3;35] - dep jazadı. Bunday seslik qubılıslar bir bólekten turatuǵın frazeologizmler ushın da tán bolıp keledi. Seslik qaytalawlardaǵı frazeologizmlerdi ilimpaz B.Yusupova [4;173] tárepinen Sh. Seyitov shıǵarmaları misalında arnawlı túrde úyrenip shıǵıldı. Onda xalıq jazıwshıları tilindegi fonostilistikalıq frazeologizmler, ásirese Sh. Seyitov shıǵarmaları tilinde kóplep ushırasatuǵınlıǵı mısallar menen dálillep kórsetilgen. Al, S.Nawrızbayevanıń [5;70] miynetinde bolsa, frazeologizmlardıń fonetikalıq emes, al basqa ózgesheliklerin úyreniwge baylanıslı tallaw ushın paydalanılǵan *táńirge táwekel, kóz kórgen, súyegine sińgen* sıyaqlı seslik úylesimdegi frazeologizmler toplamın kóriwimizge boladı.

Biz bul maqalamızda qaraqalpaq folklorında sonıń ishinde xalıq qosıqlarında da alliteraciyalıq hám assonanslıq uyqasqa qurılǵan frazeologizmlerge toqtap ótemiz. Qaraqalpaq xalıq qosıqları bunday frazeologizmlardıń seslik qaytalawları kóplep ushırasadı. Olardı tómendegi mısallar menen dálillewge háreket etemiz.

Saw basına sawdanı,

Satıp alğan jigirma bes. (369-bet. V tom)

Qasına bara ğoysañ jaman qızdıñ,

Tóbe shashı tik turıp tórge qashar. (342-bet. V tom)

Bul misallarda saw *basına sawdanı satıp alıw*-jumıs arttırıw mánisinde kelip S dawıssızına uyqasıp qollanılğan. Al, keyingi misaldaǵı *tóbe shashı tik turıw* frazeologizmi- bir qáweterli yamasa júdá jaǵımsız iske awhalǵa qattı qorqıw, júdá jek kóriw, jaqtırmaw, qolaysızlanıw degen mánini ańlatıp, t dawıssızına qurılğan alliteraciyalıq uyqastaǵı frazeologizm. Álbette bul frazeologizmler dóretiwshiniń sheberliginen qosıqtıń uyqasına say orınlı jumсалған.

Qaraqalpaq ádebiy tilindegi kórkemlew quralları ishinde frazeologizmlerdiń ańlatatuǵın ornı ayrıqsha. Hár bir dóretiwshi ózine tán ózgeshelik penen tilimizdegi tayar leksikalıq birliklerdi túrlishe stillik maqsette qollanıladı. Usınday birlikler awızeki sóylew tilinde ótkir máninili frazeologizm bolıp, pikirdi anıq kámine keltirip, tásirshenligin arttırıwda úlken xızmet etedi.

Adamnıń hár qıylı kúyge túsken jaǵdayların, ómir jolındaǵı ózgerislerdi, sezimleri menen túsiniqlerin kóz-qarasların, árman-tileklerin hám t.b. kórkem sáwlelendiriwde frazeologizmler ayrıqsha orın tutadı. Misalı; birewdiń erki menen is tutıw, soǵan jaltań, qaraslı, erki ğárezli bolıw, sonıń keypiyatına qarap is tutıw degen mánilerdi *qası-qabaǵına qaraw* degen frazeologizm qollanıladı. *Qası-qabaǵına qarap is tuttum, zalım, Aqırında jalǵız basın xor bolǵay. (199-bet. V tom)*

Folklor tilindegi alliteraciyalıq uyqastaǵı frazeologizmler sóz shaqaplarına qatnasına qaray hár túrli bolıp keledi. Olardıń ishinde feyil sóz shaqabına tiyislileri kóbirek ushırasadı. *Balalıq dáwirden erte ayrıldım, Ushıp júrip qanatımnan qayrıldım. (279-bet. V tom)*. Xalıq qosıqlarınıń derlik kópshiligi haya-qızlar temasına qurılğan, sonıń ushında hayal-qızlar turmısa tán jaǵdaylar, zaman qısıwmetinen súygenine qosıla almawı kóbirek tilge alınadı. Joqarıdaǵı misalda da qanatınan qayrılıw frazeologizmi arqalı qız balanıń ómirinde úlken burılıs bolǵanlıǵı balalıǵı menen erte xoshlasıp úlken ómirge májbúriy qádem qoyǵanlıǵı seziledi. Qanatınan qayrılıw frazeologizmi arqalı qanday da is-háreket ańlatılıp kelingен. *Bas júregim qaltıraydı qamıstay. (283-bet. V tom)*. *Qamıstay qaltıraw* frazeologizmi qosıqta inversiyaǵa ushırap qosıqtıń uyqasına say keliw ushın qollanıılğan. Buniń mánisi birnárseden qorqıw, seskeniw degen mánilerdi berip, qaharmannıń is háreketin ańlatıp kelgen.

Qol sózi menen keletuǵın frazeologizmler alliteraciyalıq usılda kóbirek ushıraydı. *Qol qanatım, aǵalarım, inilerim. (204-bet. V tom)*. Bul qatarda bolsa *qol qanat*-jaqın aǵayın, joldas degen mánilerdi berip, atlıq sóz shaqabına tiyisli esaplanadı. Kórip ótkenimizdey qosıqlar tilinde kóbines **q** sesine uyqasqan frazeologizmler kóbirek ushırasadı. Qosıq qatarlarında bulardan basqa **q** hám **k** sesleriniń alliteraciyalıq uyqaslıǵına qurılğan frazeologizmler kórkemlik obrazlılıq dóretiw maqsetinde sheber paydalanılğan. Misalı; *kórse qızar, kewli qabarıw, kewli qara, kewil qoyǵan, keyni kelispew, qózi qıymaw*.

Al, tómendegi misallarda bolsa **b** sesine uyqasqan frazeologizmlerdi ushıratamız. *Anam kóp oylanıp júdá azbasın, Beldi bekkem buwıp hárgiz jazbasın. (239-bet. V tom)*. *Beldi bekkem buwıw*-qanday da bir isti islewge kirisiw, onı orınламағанша toqtamaw sıyaqlı mánilerdi beredi. *Kórgende amanlasıp jalpılдаған, Belgili bes eneden jaman kisi. (317-bet V tom)*. *Bes eneden* belgili frazeologizmi anıq, tolıq túsiniqli, belgili degen máni ańlatadı. B. Yusupova óz miynetinde qazaq ilimpazı I. Keńesbaevtıń bul frazeologizm haqqında pikirin kórsetip ótedi; «Bes eneden belgili (pesheneden belgili, besheneden belgili) degen de - xalıq awzında bar dizbek. Awızsha tilde de, ádebiy tilde de bular biriniń ornına biri almasıp júre beredi. Iran tillerinde «táǵdır» «peshene» degen sóz bar: seniń pesheneǵe jazǵan (qırǵızsha beshenene sızǵan, yamasa besheneǵe jazǵan) degen dizbek kóp jerde ushırasadı; «peshene» degenniń «bes ene» bolıp qollanıılıwı xalıq etimologiyasınıń jemisi bolar dep oylaymız».

Qaraqalpaq xalıq qosıqları tilinde alliteraciyalıq usıl menen bir qatarda assonanslıq uyqasqataǵı frazeologizmlerdi de ushıratamız. Olar kóbinese **a** dawıslısına qurılǵanlıǵın bayqaymız. Misalı: *Kórgen adamlardıń aqılın alǵan, Atashtıń pormdor úylerin kórdik (346-bet.*

V tom); *Aynanayın jan bopem, Asımnıń aldı asıgım. Aydıw, aydıw, ayda bar, Aydan arıw qayda bar?* (460-bet. 99-tom). Bul qatarlardagı aqılın alıw-esin alıw, sırtqı kórinisi ózine tartıw degen mánini, keyingi mısallardagı analar tilinen bayanlanńan háyyiw qosıqlarında asımnıń aldı dep tuńgısh perzentin atasa, aydan arıw dep óz perzentiniń gózzallıgın táripleydi. Qaraqalpaq tilinde qızlardıń sulıwlıgı ayǵa, juldızǵa teńelip súwretlenedi. Aydan arıw frazeologizmi de sol sıyaqlı ay dese awız bar, kún dese kózi bar degen frazeologizmn menen sinonim bolıp keledi. Bul mısallardı hámmesi a dawıslısınıń uyqasıwı menen sheber qollanılǵan, sóz shaqaplarına qatnası boyınsha aqılın alıw feyil mánisinde, *asımnıń aldı*-atlıq mánisinde, *aydan arıw*-kelbetlik mánisinde jumsalǵanlıǵın kóriwge boladı.

Demek, xalıq qosıqlarında jumsalǵan frazeologizmler hám mánilik, hám seslik tárepten sheber uyqastırılıp, qosıqtıń mazmunına say dóretilgenliginiń guwası boldıq. Qaraqalpaq ádebiy tilindegi kórkemlew quralları ishinde frazeologizmlerdiń ańlatatuǵın ornı ayırıqsha. Hár bir dóretilwshi ózine tán ózgeshelik penen tilimizdegi tayar leksikalıq birliklerdi túrlishe stillik maqsette qollanıladı. Usınday birlikler awızeki sóylew tilinde ótkir máninili frazeologizm bolıp, pikirdi anıq kámine keltirip, tásirshenligin arttırıwda úlken xızmet etedi.

Ádebiyatlar:

1. Рахматуллаева Н. Г. Фонетический фактор при образовании единиц по структурно-семантической аналогии В английской фразеологии. // Вестник Московского государственного лингвистического университета гуманитарные науки. Выпуск 13 (807). Москв, ФГБОУ ВО МГЛУ, 2018.С. 242-243.

2. Кеңесбаев І. Фразеологизмнің дыбыс үйлесими. Қазақ тилин фразеологиялық сөздігі. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. Алматы, 1977. 106-108-бетлер.

3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2015. 35-B

4. Юсупова Б. Ш. Сейитовтың «Халқабад» романы тили фразеологичсының фоностилистикалық анализи. –Т. «Tafakkur avlodi» 2021.

5. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, “Фан”, 1972. С.70.

6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық V том. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980. 193-400-ББ

NOVERBAL KOMMUNIKATIV VOSITALARNING IFODALANISHIGA KO‘RA O‘XSHASH HAMDA FARQLI JIHLTLARI

Yusupova Ziynat Djumanazarovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti, dotsent v.b.,(PhD).

+998939222879; yusupovaziynat@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada nonverbal muloqot vositalarining o‘zbek va ingliz tillarida so‘zlashuvchi xalqlar madaniyatidagi ifodasi, farqli va o‘xshash jihatlari tahliliy misollar yordamida ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Аннотация. В данной статье на аналитических примерах научно обосновывается использование средств невербальной коммуникации в культуре узбекского и англоязычного народов, их различия и сходства.

Abstract. This article, using analytical examples, provides a scientific justification for the use of nonverbal communication tools in Uzbek and English-speaking cultures, as well as their differences and similarities.

Kalit so‘zlar. Nonverbal muloqot, til va madaniyat, muloqot vositalari, nonverbal ifoda, sinonimik qator, chog‘ishtirilayotgan tillar.

Ключевые слова: Невербальная коммуникация, язык и культура, средства коммуникации, невербальное выражение, синонимичные ряды, сравниваемые языки.

Keywords. *Nonverbal communication, language and culture, communication tools, nonverbal expression, synonymous series, compared languages.*

Noverbal muloqot o'zbek va ingliz tillarida so'zlashuvchi xalq madaniyatida turlicha rol o'ynaydi. Ba'zi noverbal muloqot vositalarining ba'zi jihatlari umumiy bo'lsa-da, farqlanuvchilari ham ko'pchilikni tashkil qiladi. Masalan, tegish yoki turtish o'zbek madaniyatida, ayniqsa, jamoat joylarida behurmatlik, beodoblik deb sanalib, kam ishlatiladi yoki faqat yaqin oilaviy a'zolar o'rtasida saqlanadi. Qo'l berib salomlashish esa odatiy hol, lekin turli jinsdagi odamlar o'rtasida kamroq uchraydi.

Ingliz tilida so'zlashadigan xalqlar madaniyatida rasmiy va norasmiy holatlarda qo'l berib salomlashish, yoki tasdiqlash belgisi keng tarqalgan. Jamoat joylarida qo'l ushlash kabi jismoniy muhabbat ko'rsatish, odatda, norasmiy yoki romantik kontekstlarda qabul qilinadi.

Yuz ifodalari – face expression tavsifidagi asosiy o'xshashliklar quyidagilardan iborat:

1) *tabassum* – *smile*: ikkala madaniyatda ham tabassum odatda–

a) do'stlik;

b) baxt;

c) tasdiqni ifodalaydi.

Hayrat va nafrat: hayratlanish (keng ko'zlar, ko'tarilgan qoshlar) va nafrat (burishgan burun, bujmaygan yuz) ifodalari ikkala madaniyatda ham o'xshash tarzda tushuniladi. Ingliz tilida quyidagi so'zlar tabassum turlarini anglatib ularning o'zbek tilida muqobili mavjud va aynan shu ma'noni anglatadi. Masalan: tabassum qilmoq – *to smile*.

a) tirjaymoq – *to grin*;

b) kulmoq – *to laugh*;

c) yuzi yorishmoq – *to beam*;

d) masxaromuz kulmoq – *to sneer*;

e) tirjaymoq – *to smirk*;

f) iljaymoq – *to simper*;

g) ustidan jimgina kulmoq – *to snicker*;

h) qillab kulmoq, hingillamoq – *to snigger*.

Tabassum so'zining antonimi:

a) g'amgin jilmayish – *to grimace*;

b) qoshlarini chimirmoq – *to frown*;

c) xafa bo'lmoq – *to gloom*;

d) chimirmoq – *to scowl*;

e) o'qraymoq – *to glare*;

f) qovog'ini solmoq – *to lower*;

g) o'z qobig'iga oralmoq – *to glower*;

h) o'shqirmoq – *to pout*.

Bir imo-ishoraning turli noverbal ifodasi chog'ishtirilayotgan tillarning ikkalasida ham turli munosabatni ifodalash uchun qo'llaniladigan sinonimik qator hosil qilgan bo'lib, muloqot vaziyatiga mos variant tanlash imkoniyati mavjud.

Ko'z aloqasi – *eye contact* chog'ishtirilayotgan tillarda xronemik va hissiy xususiyatlarni o'zida aks ettirishi va o'zbek-ingliz tillarida kommunikativ vazifani bajarishi bilan o'xshashlik hosil qiladi. Ko'z aloqasi suhbatdoshlar o'rtasidagi bir-biriga e'tibor va hurmatni ko'rsatishda muhim vositadir. Suhbat davomida ko'z bilan aloqa o'rnatish suhbatga befarq emaslikni bildiradi. Ko'z bilan aloqa qilmaslik garchi bu kontekstga qarab turlicha ahamiyatga ega bo'lishi mumkin bo'lsa ham, chog'ishtirilayotgan til madaniyatlarida noqulaylik yoki yolg'onni ko'rsatadi. Masalan, o'zbek tilida ko'z qarash bilan bog'liq quyidagi fe'llar turli vaziyatni tavsiflash uchun qo'llaniladi: "*Ko'z qarash*" turini ifodalovchi so'z uchun umumiy sinonimlar:

- ko'rmoq – *to see*: ko'zlar orqali idrok etmoq; nimanidir vizual ravishda kuzatmoq; atrofdagi narsalarni idrok qilish ma'nosida qo'llaniladi. Masalan: "*Men mashinaning kelayotganini ko'ryapman*" – "*I see the car approaching*";

- nazar solmoq – *to glance*: tez yoki qisqa muddatga qaramoq; bir zumlik yoki qisqa qarashni anglatadi. Masalan: “*U soatga qarab vaqtni tekshirib ko‘rdi*” – “*She glanced at the clock to check the time*”;

- qaramoq – *to gaze*: doimiy va diqqat bilan ko‘rish, ko‘pincha hayrat yoki qiziqish bilan qarash nazarda tutiladi. Uzoq davom etgan qarash, diqqat bilan qarash, ba‘zan havas bilan qaraladi. Masalan: “*U yulduzlarga hayrat bilan qaradi*” – “*He gazed at the stars in wonder*”;

- tikilib qaramoq – *to stare*: nimanidir keng ochilgan ko‘zlar bilan ko‘rish, ko‘pincha ajablanish, hayrat yoki diqqat bilan qarash nazarda tutiladi. Ko‘pincha kuchli qarashni anglatadi, ba‘zan noo‘rin yoki odobsiz. Masalan: “*U soatlab rasmga tikilib qaradi*” – “*She stared at the painting for hours*”;

- baqrayib qaramoq – *to glare*: kimgadir yoki nimagadir g‘azab yoki kuchli ifoda bilan qaramoq nazarda tutiladi. Ko‘pincha qattiq yoki yoqimsiz qarashni tasvirlash uchun ishlatiladi. Masalan: “*U baqirmadi, indamay menga yalt etib qaradi*” – “*He didn’t shout, he just glared at me silently*”;

- tekshirib ko‘rmoq – *to check*: nimanidir tekshirib ko‘rish, tasdiqlash yoki to‘g‘ri ekanligini aniqlash maqsadida nazarda tutiladi. Vaziyat yoki holatini aniqlash uchun ishlatiladi. Masalan: “*Ketishdan oldin jadvalni tekshirib ko‘rishim kerak*” – “*I need to check the schedule before I leave*”;

- sinchiklab qaramoq – *to examine*: diqqat bilan va to‘liq ko‘rib baholash nazarda tutiladi. Obyekt yoki holatini chuqur anglash yoki baholash uchun ishlatiladi. Masalan: “*Doktor bemorning holatini sinchiklab ko‘rdi*” – “*The doctor examined the patient’s condition*”;

- ko‘z tashlash, e‘tibor berish – *to eye*: maxsus tarzda, ko‘pincha maslahat yoki tanqidiy qarash bilan ko‘rmoq, qiziqish bilan qarash, ba‘zan uni sinchiklab yoki baholashda ishlatiladi. Masalan: “*U tortga shubha bilan qaradi*” – “*She eyed the cake with suspicion*”;

- payqamoq – *to notice*: ko‘z orqali biror narsaga e‘tibor qaratish, diqqat qilish yoki uni birinchi marta ko‘rish. Masalan: “*Men deyarli o‘tib ketgunimcha, belgini payqamadim*” – “*I didn’t notice the sign until I was almost past it*”;

- boshdan oyoq razm solmoq – *to scan*: nimanidir tizimli ravishda yoki tezda ko‘rib chiqish, maxsus bir narsani topish uchun, biror narsani izlashda yoki katta hajmdagi ma‘lumotni tekshirishda ishlatiladi. Masalan: “*Men hujjatni biron bir xato topish uchun ko‘zdan kechirdim*” – “*I scanned the document for any errors*”;

- ko‘rib zavqlanmoq – *to behold*: ayniqsa, ajablanarli yoki ajoyib narsani ko‘rib huzur qilmoq; ko‘pincha she‘riy yoki dramatik ma‘noda ishlatiladi. Masalan: “*Quyosh botishining go‘zalligini ko‘ring*” – “*Behold the beauty of the sunset*”;

- tikilib qaramoq – *to stare at*: uzoq vaqt davomida, ko‘pincha qo‘zg‘almas nigoh bilan qaramoq. “Tikilib qarash” kabi uzoq va kuchli qarashni anglatadi. Masalan: “*U ajablantiruvchi manzaraga tikilib qarashdan o‘zini to‘xtata olmadi*” – “*She couldn’t help to stare at the breathtaking view*”.

“Ko‘rmoq” so‘zining izlash yoki nimanidir qidirish kontekstidagi sinonimlari:

– izlamoq – *to seek*: topish yoki qidirish, biror narsani topishga bo‘lgan faol harakatni anglatadi. Masalan: “*Ular izlanish orqali bilimga intiladilar*” – “*They seek knowledge through exploration*”;

– qidirmoq – *to search*: faol ravishda qidirmoq, ko‘pincha tizimli yoki puxta tarzda maxsus yoki yashirin narsani izlashda ishlatiladi. Masalan: “*U tortmalardan kalitlarini qidirdi*” – “*She searched through the drawers for her keys*”;

– hijjalab ko‘rib chiqmoq – *to scan*: tezda ko‘rib, ma‘lumot yoki maxsus bir narsani topmoq katta hajmdagi materiallarni tekshirishda ishlatiladi. Masalan: “*Men sahifadan javobni izladim*” – “*I scanned the page for the answer*[1].

O‘zbek xalqida, ayniqsa, keksa avlod bilan yoki rasmiy muloqot holatlarida, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘z bilan aloqa qilish qo‘pol yoki qarshi turish deb hisoblanishi mumkin, ayniqsa, hukmron tenor holatidagi kishi bilan gaplashganda ko‘pincha qarashni pastga tushirish hurmat

ma'nosida tushuniladi. Ingliz madaniyatida ko'pgina g'arb madaniyatidagi singari to'g'ridan-to'g'ri ko'z bilan aloqa qilish ishonch va halollikni bildiradi. Ko'z bilan aloqa qilmaslik, noaniqlik yoki qochishning belgilanishi sifatida tushuniladi. Demak, imo-ishoralar (*gestures*) inson tana a'zolari orqali bajaradigan xatti-harakatlardan muloqot vositasi sifatida foydalanganda tushiniladigan ma'noli belgilardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://goong.com/lv/word/appair—nozime—latviesu/>

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA SHOLICHILIK TERMINLARINING QO'LLANILISHI

Pirmatova Ozoda Saparboyevna,
UrDU katta o'qituvchisi.

Annotatsiya. Maqolada sholichilikka oid terminlarning Alisher Navoiy asarlarida ishlatilishi va lug'aviy ma'nosi, mumtoz adabiyotda turli ma'nolar kasb etishi tahlil qilingan.

Аннотация. В статье проанализировано использование в произведениях Алишера Навои терминов рисоводства и их толкование, а также приовретенные ими различных значений в классической литературе.

Annotation. The article is analyzed in the works of riots in Alisher Navoi, Alisher Navoi, and a variety of meanings in classical literature.

Kalit so'zlar: *mola, omoch, rud, somon, ushoq, shudring, shirguruch, sutburunch, ushr, o'roqchi.*

Ключевые слова: *боро́на, со́ха, ру́д, се́но, кро́шки, ро́са, мо́лочная рисо́вая ка́ша ушр, жне́ц.*

Keywords: *mola, plow, rud, straw, crumb, dew, sweetrice, milky rice, tithe, reaper.*

Tilshunoslikda qishloq xo'jaligiga oid terminlarni tadqiqot obyekti sifatida o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa qishloq xo'jaligining bir sohasi hosoblanmish sholichilik terminlarini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish, ularning etimologiyasi, yasalishi, fonetik tizimini tahlil qilish o'z tadqiqini kutayotgan muammolardan biridir. Ayniqsa Prezidentimizning sholichilikni rivojlantirish to'g'risidagi qarori turli soha vakillari kabi tilshunoslar uchun muhim vazifalardan biriga aylandi. Sholi o'simligi, asosan, Xorazm hududida yetishtirilishi sababli ushbu terminlarning aksariyati o'g'uz lahjasiga oiddir. Bugungi kunda sholichilikka oid terminlar qishloq xo'jaligi terminlari sifatida qisman tadqiq qilingan bo'lsa-da, alohida tadqiqot obyekti sifatida tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilmagan. Jumladan, prof. Z.Do'simov, B.Bafoyev, M.Saparov, A.Ishayev kabi bir qator olimlarning tadqiqotlarida ayrim sholichilik terminlar tahlilini kuzatish mumkin. Shu bois o'zbek tilida ishlatiladigan ayrim sholichilik terminlari va ularning etimologiyasi, shevada ishlatiladigan terminlarning adabiy tildagi varianti, anglatadigan lug'aviy ma'nosi tadqiqot obyekti qilib olindi. Sholichilik terminlari aksariyati etimologik tadqiq qilinganda fors va arab tillariga mansub ekanligini ko'rish mumkin. Bu borada tilshunos Shavkat Rahmatullayevning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, mumtoz adabiyot namunalariga murojaat qiladigan bo'lsak o'zgacha talqin qilinganligini ko'rish mumkin. Jumladan, buyuk so'z ustasi Alisher Navoiy asarlarida qishloq xo'jaligi, jumladan, sholichilikka oid terminlariga she'riy misralarda so'z o'yini orqali badiiy tus berilgan.

Jumladan, qishloq xo'jaligi ekinlaridan sanalmish sholichilikka oid *mola* termini ham ekish jarayoni boshlanishida qo'llaniladigan asbob hisoblanib, ushbu termin "ishqala", "tekisla" ma'nosini anglatadigan tojikcha molidan fe'lining mol hozirgi zamon asosiga –a qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan bo'lib, "haydalgan yerning kesaklarini maydalab tekislaydigan qishloq xo'jaligi asbobi" ma'nosini anglatadi. Bu otdan o'zbek tilida molala fe'li yasalgan. [4.140 b].

Alisher Navoiyning asarlarida ham *mola* termini yerni tekislaydigan qishloq xo'jaligi asbobi ma'nosida qo'llanilgan.

Mola (qishloq xo'jaligi asbobi):

Tog' balchig' uzra jola urg'an,

Qum tufrog'i uzra mola urg'an. Ya'ni qum tuprog' ustini mola bilan tekislagan ma'nosida qo'llanilgan. [1.315 b].

Omoch ulovga qo'shib yer haydaydigan metal tishli primitiv yog'och asbob. Omoch bilan yer haydamoq. [4. 56 b].

Ushbu termin ham A. Navoiyning "Xazoyin-ul maoniy" asarida "nishona; o'q otib mashq qilish uchun qo'yilgan nishon" ma'nosida qo'llanilgan.

Sipehr na'l ko'rib ko'ksim uzra mehrobi,

Balo o'qig'a hamonoki ayladi omoch. [1. 521 b].

Ya'ni shoir ushbu misralarda ko'ksin mehrobini balo o'qiga nishon aylaganini yozadi. Ko'rinadiki, *omoch* termini mumtoz adabiyotda yerni haydaydigan asbob ma'nosida qo'llanilmagan.

Sholi mahsuloti doimiy ravishda sug'orish orqali yetishtiriladi. Suv keladigan yo'l turli terminlar bilan ifodalanadi. Jumladan, *daryo*, *ariq*, *yop* kabi. Ushbu terminlar A. Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida *rud* leksemasi bilan yuritiladi.

Rudning bu qirog'indagi suvni ichkuncha nori qirog'indagi suvni turg'uz! Ya'ni bu yerda ariqning qirg'og'i nazarda turilgan. [1.633 b].

Rudbor termini esa oqar suv ma'nosida ishlatilgan. Ya'ni *daryo*, *ariq*, *yop* kabi suv yo'lidan doimiy oqib turadigan ma'nosida. *Dengiz*, *ko'l* kabi suv havzalari suvlariga nisbatan bu termin ishlatilmaydi.

Yana yuzdin ortuq erur rudbor,

Ki olur alardin ulus e'tibor. [1.633 b].

Ya'ni yuzdan ortiq suv yo'li bor, xalq suvni ushbu suv havzasidan olar ehtimol ma'nosida qo'llanilgan.

Sholi don mahsuloti yetishtirilgandan keyin o'riladi va yanchib doni ajratib olinadi. Sholining poya qismi yanchib maydalanadi. Bu *somon* deyiladi. Ya'ni bug'doy, arpa, sholi yanchilganda poyalarining maydalanishidan hosil bo'ladigan mahsulot. [10.68 b].

Ammo *somon* termini A. Navoiyning asarlarida bu ma'noda qo'llanilmagan. Somon imkoniyat, iloj, yordam, ko'mak ma'nolarida.

Yana Farhod istab ishga somon,

Minib tavsan uza bo'ldi xiromon. [2.104 b].

O'zbek tilining o'g'uz lahjasida guruchning maydasi *ushog'*/*ushoq* terminlari bilan yuritiladi. Ya'ni sholidan tegirmonda guruch olinganda ayrimlari butun holda, ayrimlari maydalangan holda chiqadi. Bunday guruch *ushoq guruch* deyiladi, bunday guruchdan palov tayyorlanmaydi, *shavla* yoki *shirguruch* tayyorlash mumkin. Alisher Navoiy asarlarida ham *ushog'*/*ushoq* mayda, maydalangan ma'nolarida qo'llanilgan.

Gar jahonoro emastur jannatu kavsar bu havz,

Bas ushoq toshi nedindur la'l birla injudin. [1.465 b].

Ko'k sabzasi ko'kka yetkurub bosh,

Ul ko'kta bo'lub nujum ushoq tosh. [2. 149 b].

Yuqorida keltirilgan misralarda *ushoq* mayda tosh ma'nolarida ishlatilgan.

Sholi mahsuloti yig'ib olingach kambag'al, beva-bechoralarga yoki qarindoshlariga tarqatiladi. Bu *ushr* berish deyiladi. Qadimda ushr soliq turi ma'nosida qo'llanilgan. Alisher Navoiy asarlarida ham ushr o'ndan bir; yilda bir marta ekinlarga solinadigan soliqni bildiradi.

Hisob ichra bu hechdin dag'i kam,

Kishi ko'rmamish bo'lsa ushrini ham. [1.304 b].

Shoh anga berdi benihoyat mol,

Kim aning ushrin etmas erdi xayol. [3.304 b].

Alar anga iltimos qilibturlarki, bizning uchun bir ushr qur'on o'qung. Bu misrada biz uchun qur'ondan bir parcha o'qing ma'nosida qo'llanilgan. [3.304 b].

Shabnam termini Xorazm shevasida *shudring* termini bilan yuritiladi. *Shudring* sholi o'simligi barglariga erta bilan tushadigan suv tomchilaridar. Alisher Navoiy asarlarida ham *shudring* leksemasi ishlatilgan.

Yuzing sham'ida shabnam yo'qsa terdur, soqiyo vahkim,
Ichra qatli anjuman qilding. [1.364 b].

Guruch mahsulotidan tayyorlanadigan taomlardan biri *shirguruch* bo'lib, Xorazm shevasida *sutburunch* deyiladi. Ya'ni sut va guruchdan tayyorlanadigan taomdir. Alisher Navoiy misralarida ham sheva variantlari *shirbirinch*, *shirgurunch* shaklida qo'llanilgan.

Bir kun xonaqoh qozonida sut solib qo'yg'an ermishlarkim, shirbirinch pishurg'aylar. [3.529 b].

Xodimki shirgurunch pishurgali mashg'ul bo'lubtur. [3.529 b].

Dehqonchilikda sholi mahsuloti yetilib pishgandan keyin qo'lda yoki kombaynda o'riladi. Sholini qo'lda o'radigan insonlarni *o'roqchi* deyiladi, shoir asarlarida ham bu termin *o'roqchi* ma'nosida qo'llanilgan.

O'roqchig'a andin ro'ziy, boshqochining yorib andin ko'zi. [3.612 b].

Sholi ekini o'rib yig'ib olingach tegirmonda yanchiladi va guruhch mahsuloti ajratib olinadi. *Tegirmon* o'g'uz lahjasida *xaraz* atamasi bilan yuritiladi. *Tegirmon* g'allani un qilib, sholini oqlab guruch qilib beradigan qurilma. Bu ot qadimgi turkiy tilda aylan-ma'nosini anglatgan tegir-fe'lidan –mān qo'shimchasi bilan yasalgan; o'zbek tilida uchinchi bo'g'indagi ā unlisi ā unlisiga almashgan: tegir-+mān=tegirmān>tegirmān. [5.228 b].

Alisher Navoiy asarlarida bu leksema xalq tegirmoni, ya'ni charxpalagi sifatida talqin etiladi.

Jon mazraida bo'lsa ne tong dard xirmani,
Ohimdin o'ldi chunki falak el tegirmani. [2.219 b].

Xirmon leksemasi ot so'z turkumi bo'lib fors tilida [*xārmān*] shaklida, tojik tilida xirman shaklida keltirilgan; o'zbek tiliga tojikcha shakli tarkibidagi a tovushi o(ā) tovushiga almashtirilib olingan; yetilgan hosilni yig'ib to'planadigan joy ma'nosini anglatadi. [6.239 b].

Xirmon to'plam, to'da, uyum, xirmon ma'nolarida. Alisher Navoiy asarlarida ham biror narsaninig uyumi, to'plami ma'nosida ishlatiladi.

Necha ulug' ersa gunah xirmani,
Elga berur ohi nadomat ani.

Amal mazraida tavaii xirmanin faqr o'ti bila kuydurub, ul xirman kullarin fano eliga sovurdim. [2.398 b].

Demak, nutqimizda qishloq xo'jaligining bir sohasi hisoblanmish sholichilikka oid terminlar ham ishlatiladi. Ayniqsa, Xorazmda qadimdan Amudaryo bo'ylarida sholi o'simligi yetishtirilib kelingan va hozirgacha ushbu o'simlik eng ko'p yetishtiriladigan va undan olinadigan mahsulot guruch sevib iste'mol qilinganligi sababli sholichilikka oid terminlar o'g'uz lahjasida keng qo'llaniladi. Ushbu terminlarning adabiy tildagi ekvivalenti ham mavjud bo'lib, turlicha talaffuz qilinadi. Shuningdek, sholichilik terminlarining etimologiyasi, yasalishi, lug'aviy ma'nosi ham turlicha talqin qilinadi, bu jihatdan ushbu terminlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish tilshunoslik oldidagi muhim masalalardan biridir.

Sholichilik terminlarini tahlil qilar ekanmiz, ularning ayrimlarini she'riyatda, ayniqsa mumtoz adabiyotda turli ma'nolarda keltiriladi.

Mumtoz adabiyotda sholichilik terminlari hozirgi adabiy til shevalarida qo'llaniladigan shaklda, ba'zilar adabiy tildagi variantlarda qo'llaniladi. Ushbu terminlarni tadqiq qilar ekanmiz, sholichilikka oid terminlarni Alisher Navoiy asarlarida o'zgacha ma'no kasb etganini guvohi bo'lamiz. Shunday ekan, sholichilik terminlarining mumtoz adabiyotga oid asarlarda qo'llanilishini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. II to'rt to'mlik. O'zbekiston "Fan" nashriyoti. Toshkent-1983.

2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. To'rt tomlik. O'zbekiston "Fan" nashriyoti. Toshkent-1984.

3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati III. To'rt tomlik. O'zbekiston "Fan" nashriyoti. Toshkent-1984.

4. O'zbek tilining izohli lug'ati. I qism. Moskva "Rus tili" nashriyoti. 1981-yil

5. Sh. Rahmatullayev. (O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkey so'zlar)) Toshkent "Universitet" 2000.

6. Sh. Rahmatullayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati III. Toshkent "Universitet" 2009.

ARAB VA ESKI O'ZBEK TILLARINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI HAMDA ILK LEKSIKOGRAFIK MANBALAR

Yakubova Nilufar Egamberganovna,

Xorazm Ma'mun akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi

+99899-960-50-20; nilufar.yakubova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab va o'zbek tillari o'rtasidagi tarixiy-lisoniy aloqalar hamda arabiy o'zlashmalarning shakllanishi tipologik va leksikografik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Shuningdek, o'zbek tilidagi arabizmlarning shakllanish jarayonida o'rta asr arab leksikografiyasi "Devonu lug'otit-turk" asari misolida ko'rsatib berilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются историко-языковые связи между арабским и узбекским языками, а также формирование арабских заимствований с типологической и лексикографической точек зрения. Также процесс формирования арабизмов в узбекском языке показан на примере средневековой арабской лексикографии «Девону луготит-турк».

Abstract. This article analyzes the historical-linguistic connections between Arabic and Uzbek languages, as well as the formation of Arabic borrowings from a typological and lexicographical perspective. Also, the process of formation of arabism in the Uzbek language is shown on the example of the medieval Arabic lexicography "Devonu lugotit-turk".

Kalit so'zlar: arabiy o'zlashmalar, o'zbek tili, tipologik tahlil, leksikografiya, flektiv til, agglyutinatив til.

Ключевые слова: арабские заимствования, узбекский язык, типологический анализ, лексикография, флективный язык, агглютинативный язык.

Keywords: Arabic borrowings, Uzbek language, typological analysis, lexicography, inflectional language, agglutinative language.

Tillarning o'zaro aloqasi va leksik o'zlashish jarayonlarini to'g'ri baholash uchun, eng avvalo, aloqaga kirishayotgan tillarning tipologik qurilishini e'tiborga olish talab qilinadi. Tarixan bir-biri bilan zich muloqotda bo'lgan arab va o'zbek tillari jahon tillarining mutlaqo ikki xil tipologik oilasiga mansubdir. Bu esa o'zlashma qatlamning shakli va ma'noviy adaptatsiyasida o'ziga xos lingvistik fenomenlarni yuzaga keltirgan.

Arab tilida so'zning leksik ma'nosi faqat undoshlardan tashkil topgan (asosan uch undoshli) abstrakt o'zakka, grammatik ma'nosi esa unlilarning o'rinish tartibidan iborat qolipga (vaznga) bog'liqdir[4; 25-28].

Eski o'zbek tili esa oltoy tillari oilasining turkiy guruhiga mansub bo'lib, toza agglyutinatив (yopishqoq) tabiatga ega. Ikki til o'rtasidagi bunday tipologik tafovut natijasida eski o'zbek tili arab tilidan so'z o'zlashtirayotganda uning ichki flektiv tabiatini (yasalish modelini) emas, balki arab tilida ma'lum bir grammatik qolip asosida yasalgan hosilaviy so'zlarni tayyor, yaxlit leksik birlik (nominativ birlik) sifatida qabul qilgan.

O'zbek tili leksik qatlamidagi arabiy o'zlashmalarning tarixini leksikografiya (lug'atchilik) tarixidan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Zamonaviy tadqiqotchilarning, xususan, leksikograf olimlarning ilmiy izlanishlariga ko'ra, O'rta asrlar arab leksikografiyasi lug'atlarni tizimlashtirish prinsiplariga qarab uchta yirik tipga bo'linadi:

1. Anagrammatik tamoyil asosida tuzilgan lugʻatlar (fonetik-anagrammatik maktab asoschisi Xalil ibn Ahmadning “Kitobul ayn” lugʻati bunga yorqin misoldir).

2. Qofiya (rifma) tamoyili asosida tuzilgan lugʻatlar (soʻzning oxirgi harfiga qarab joylashtirish usuli: Javhariyning “Tojul-lugʻa”, Ibn Manzurning “Lison ul-arab” va Feruzobodiyning “Qomus ul-muhit” asarlari). Bu lugʻatlar, ayniqsa, sheʼriyat va qofiyadoshlikni topish uchun oʻta qulay boʻlgan.

3. Odatiy alifbo tartibi asosida tuzilgan lugʻatlar[5; 30-31].

Shu bilan birga, leksikani guruhlash tamoyiliga koʻra: leksik-semantik (tematik) lugʻatlar, formal-grammatik lugʻatlar va oʻzak strukturasiga asoslangan izohli lugʻatlar kabi turlarga ajratilgan[2; 85-88]. Bunday mukammal tizim turkiy lugʻatchilikka ham kuchli taʼsir koʻrsatgan.

Turkiy leksikografiyaning otasi hisoblangan Mahmud Koshgʻariy oʻzining “Devonu lugʻotit-turk” (1072-1074) asarida ilk bor arab tilshunosligi nazariyasi va atamalaridan foydalanib, agglyutinativ turkiy tillar grammatikasi va leksikasini tizimlashtirdi. Bu asar nafaqat lugʻat, balki ikki tipologik tilning ilmiy qiyosi edi.

Jahon tilshunosligi tarixida qiyosiy-tarixiy metod va tipologik tahlillarga XIX asr Yevropa olimlari (F.Bopp, Y.Grimm, R.Rask) asos solgan, degan yevropotsentrik qarashlar ustuvorlik qilsa-da, aslida bu maktabning tamal toshi XI asrdayoq ulugʻ mutafakkir Mahmud Koshgʻariy tomonidan qoʻyilgan edi[1; 26-28]. Uning “Devonu lugʻotit-turk” (1072-1074) asari shunchaki leksikografik lugʻat emas, balki turkiyshunoslik, lingvogeografiya, dialektologiya va chogʻishtirma tilshunoslikning (kontrastiv lingvistikaning) ilk fundamental qomusi hisoblanadi.

Oʻzbek tilidagi arabiy oʻzlashmalarning tadqiqi faqatgina bugungi kun tilshunosligining mahsuli emas, balki uzoq tarixiy ildizlarga ega boʻlgan fundamental yoʻnalishdir. Turkiy va arab tillari oʻrtasidagi lingvistik aloqalarni qiyosiy oʻrganish anʼanasi XI asrdan boshlab shakllangan boʻlib, bu jarayon leksikografiya (lugʻatchilik) tarixida yorqin iz qoldirgan.

S.Rustamiyning tahliliga koʻra, Koshgʻariyning qiyosiy metoddagi novatorligi shundaki, u turkiy tillar grammatikasini arab tilida, arab tilshunosligiga xos ilmiy apparat va terminologiya vositasida mukammal tavsiflab bergan. Buni quyidagi ilmiy dalillarda koʻrish mumkin:

1. Mahmud Koshgʻariy turkiy soʻzlar tarkibida harf shaklida ifodalanmagan unli tovushlarni tizimlashtirish uchun arab tilidagi harakat (qisqa unlilar) tushunchasini turkiy tilshunoslikka olib kirdi. U turkiy soʻzlardagi tovush oʻzgarishlarini ifodalashda arabcha fonetik terminlardan samarali foydalandi: qisqa [a] unlisi uchun *fath*, *nasb* va *maftuh*; qisqa [i] unlisi uchun *kasr* va *maksur*; qisqa [u] unlisi uchun *zamm*, *rafʼ* va *mazmuma* atamalarini qoʻlladi.

2. Asarning qiyosiylik darajasi faqat arab va turkiy tillar bilan cheklanmaydi, balki turkiy lahjalarning oʻzaro qiyosini ham qamrab oladi. Mahmud Koshgʻariy turk, oʻgʻuz, qipchoq va suvor lahjalari oʻrtasidagi fonetik tafovutlarni aniq misollarda koʻrsatib beradi. Xususan, turklar bilan oʻgʻuz, qipchoq va suvoriylar orasidagi farqlarga [m]-[b] (man-ban, mun-bun – shoʻrva); [t]-[d] (tavay-davay – tuya) kabi mosliklarni ilmiy asosda koʻrsatib oʻtgan.

3. Allomaning eng katta yutuqlaridan biri – arab morfologiyasiga xos boʻlgan *oʻzak* va *vazn* nazariyasini agglyutinativ qurilishga ega boʻlgan turkiy til materiallariga tatbiq etishidir. U “Devonu lugʻoti-t-turk”da turkiy soʻzlarning ellikdan ortiq vaznini (qolipini) ishlab chiqdi. Masalan, *armut* (nok), *ozğuč* (alanga), *örküç* (toʻlqin) kabi sof turkiy soʻzlarning tuzilishini arabcha *afʼal* vazni asosida tushuntiradi.

Qomusiy alloma turkiy tillarning leksik, fonetik va grammatik tizimini izohlashda ilk bor mukammal arab tilshunosligining nazariy-metodologik apparatidan yuksak mahorat bilan foydalandi. Olim Xalil ibn Ahmadning “Kitobul-ayn” asaridagi anagrammatik-fonetik tamoyillarni ijodiy oʻzlashtirgan holda, turkiy soʻz yasashini arabcha «afʼal» va boshqa vaznlar orqali modelashtirib berdi[6; 53-56].

Bu yondashuv dunyo tilshunosligida ikki turli tipologik qurilishga ega boʻlgan tillar – ichki fleksiyaga asoslangan (introfektiv) arab tili hamda oʻzagi barqaror boʻlgan agglyutinativ (qoʻshimchali) turkiy tillar oʻrtasidagi ilk va eng yirik ilmiy-tipologik qiyos edi. Koshgʻariy bu orqali turkiy tillarning ifoda koʻlami, leksik-semantik boyligi va grammatik imkoniyatlari arab

tilidan aslo qolishmasligini ilmiy va amaliy jihatdan qat'iy isbotlab berdi[7; 16-20]. Demak, "Devon" nafaqat lisoniy birliklarni qayd etuvchi manba, balki XI asr turkiy etnoslarining dunyoqarashini, urf-odatlarini, etnogenezini va olamning lisoniy manzarasini o'zida yaxlit mujassam etgan tengsiz tarixiy yodgorlik sifatida qadrlanadi[3; 156-159].

Garchi Mahmud Koshg'ariy til sofligi tarafdori bo'lsa-da, obyektiv olim sifatida turmushga singib ketgan va turkiy muqobili yo'q bo'lgan ayrim arabcha va forscha so'zlarni chetlab o'tmagan. U tilga kirib kelgan o'zlashmalarning fonetik moslashuvi (fonetik assimilyatsiyasi) haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Turkiy va arab tillari o'rtasidagi leksikografik munosabatlarning tarixiy tadriji (Mahmud Koshg'ariyning qiyosiy-tipologik yondashuvi) shuni ko'rsatadiki, arabiy o'zlashmalarni sof turkiy leksikadan ajratib o'rganish an'anasi ming yillik ilmiy poydevorga ega. Bu manbalar bugungi kunda eski o'zbek tilidagi arabizmlarning diaxronik va semantik taraqqiyotini belgilashda birlamchi mezon vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдиев М., Жўраев Ш. Маҳмуд Қошғарий – қиёсий тилшунослик асосчиси // Маҳмуд Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси... Халқаро конференция материаллари. – Самарқанд, 2018. – Б. 270.
2. Алимджанова З.Н. Арабская лексикология. Пособие. – Ташкент: ТГИВ, 2010. – С. 132.
3. Бойназаров З. Маҳмуд Қошғарийга кўра XI аср оламнинг лисоний манзараси // Маҳмуд Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси... Халқаро конференция материаллари. – Самарқанд, 2018. – Б. 270.
4. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 585.
5. Раджабова М.Д. Лексикография арабского языка (Лексикографический анализ словарей) // Вестник науки и образования. – 2021. – № 3(106).
6. Салаева М., Кислицына И. Маҳмуд Қошғарий таълимотида туркий ва Шарқ тилларини ўрганиш масалалари // Маҳмуд Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси... Халқаро конференция материаллари. – Самарқанд, 2018. – Б. 270.
7. Санакулов У. XI аср тил илмига оид "Девону луғотит турк" асари ва унинг ўрганилиши // Ўша манба. – Б. 270.

HUJJATCHILIK TARIXI: O'ZBEK VA TURK TILLARIDAGI HUJJAT MATNLARINING QIYOSIY TADQIQI

Baxtiyarova Zebiniso Komilovna,

Ma'mun universiteti O'zbek va sharq tillari kafedrası o'qituvchisi
+99893-161-99-21; zebiniso.kamilovna@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va turk tillaridagi rasmiy-hujjat matnlarining lingvistik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ikki tilning rasmiy uslubiga xos strukturaviy, leksik va grammatik birliklari konkret misollar asosida o'rganildi. Hujjat matnlarining shakllanishida tarixiy omillar, davlat til siyosati va standartlashuv darajasi muhim rol o'ynashi ilmiy asosda yoritildi. Tadqiqot natijasida o'zbek va turk tillaridagi hujjatlarning umumiy turkiy asosga ega ekanligi bilan birga, ularning funksional-uslubiy farqlari ham aniqlandi.

Аннотация. В данной статье представлен сравнительный анализ языковых особенностей официально-документальных текстов на узбекском и турецком языках. В ходе исследования на конкретных примерах изучены структурные, лексические и грамматические единицы, характерные для официального стиля двух языков. Научно подчеркнута важная роль исторических факторов, государственной языковой политики и уровня стандартизации в формировании документальных текстов. В результате

исследования выявлено, что документы на узбекском и турецком языках, наряду с их общей тюркской основой, также имеют функциональные и стилистические различия.

Abstract. This article provides a comparative analysis of the linguistic features of official-documentary texts in the Uzbek and Turkish languages. During the study, structural, lexical and grammatical units characteristic of the official style of the two languages were studied on the basis of specific examples. The important role played by historical factors, state language policy and the level of standardization in the formation of document texts was scientifically highlighted. As a result of the study, it was revealed that documents in the Uzbek and Turkish languages, along with their common Turkic basis, also have functional and stylistic differences.

Kalit soʻzlar: *hujjat matni, rasmiy uslub, oʻzbek tili, turk tili, qiyosiy tilshunoslik, diskurs, terminologiya, standartlashuv, matn lingvistikasi.*

Ключевые слова: *документальный текст, официальный стиль, узбекский язык, турецкий язык, сравнительная лингвистика, дискурс, терминология, стандартизация, текстовая лингвистика.*

Keywords: *document text, official style, Uzbek language, Turkish language, comparative linguistics, discourse, terminology, standardization, text linguistics.*

Rasmiy hujjatlar har qanday jamiyatning boshqaruv tizimida muhim vosita hisoblanadi. Oʻzbekiston va Turkiya tajribasiga nazar tashlasak, har ikki davlatda hujjat yuritish tizimi rivojlangan boʻlib, u tilning rasmiy-uslubiy imkoniyatlariga bevosita bogʻliq. Oʻzbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub boʻlib, ularning grammatik tuzilishi, soʻz yasash tizimi va sintaktik qurilishi oʻxshashdir. Biroq tarixiy taraqqiyot, siyosiy tizim va madaniy taʼsirlar sabab rasmiy hujjatlar tilida sezilarli farqlar yuzaga kelgan. Masalan, Turkiyada 1928-yilda amalga oshirilgan til islohoti natijasida arab yozuvidan lotin yozuviga oʻtilgan va koʻplab arab-fors soʻzlari til tizimidan chiqarib tashlangan. Oʻzbek tilida esa bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshgan va natijada aralash leksik qatlam saqlanib qolgan.

Hujjatchilik – bu tashkilot, muassasa va korxonalarda boshqaruv faoliyatini tartibga soluvchi muhim jarayonlardan biridir. Har qanday tashkilotning samarali faoliyati toʻgʻri yoʻlga qoʻyilgan ish yuritish tizimiga bogʻliq. Hujjatlar orqali buyruqlar beriladi, qarorlar qabul qilinadi, axborot almashinuvi amalga oshiriladi va huquqiy munosabatlar mustahkamlanadi. Hujjatchilikning asosiy vazifasi – boshqaruv jarayonlarini hujjatlar asosida rasmiylashtirish, saqlash va ulardan foydalanishni tartibga solishdir. Bu jarayonda hujjatlarning aniqligi, toʻgʻriligi, qisqaligi va tushunarliqligi muhim ahamiyatga ega. Har bir hujjat belgilangan meʼyor va standartlarga muvofiq tuzilishi kerak.

Zamonaviy hujjatchilik tizimi anʼanaviy qogʻoz shaklidagi hujjatlar bilan bir qatorda elektron hujjatlarni ham oʻz ichiga oladi. Elektron hujjatlar aylanishi (EDO tizimi) ish samaradorligini oshiradi, vaqtni tejaydi va inson omili bilan bogʻliq xatolarni kamaytiradi. Shu bilan birga, elektron hujjatlarning huquqiy kuchga ega boʻlishi uchun ular maxsus talablar asosida yaratilishi, masalan, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlanishi zarur.

Hujjatlarning turlari ham xilma-xil boʻlib, ular mazmuni va vazifasiga koʻra boshqaruv hujjatlari (buyruq, farmoyish), axborot hujjatlari (maʼlumotnoma, hisobot), xizmat yozishmalari (ariza, dalolatnoma, xat) kabi guruhlariga boʻlinadi. Har bir hujjat turi oʻziga xos tuzilma va rasmiylashtirish qoidalariga ega. Hujjatchilikda til va uslub masalasi alohida oʻrin tutadi. Rasmiy uslub aniqlik, loʻndalik va standart iboralardan foydalanishni talab qiladi. Noaniq, ortiqcha yoki hissiy ifodalar hujjatning sifatini pasaytiradi. Shu sababli hujjatlar davlat tilining meʼyorlariga qatʼiy amal qilgan holda yozilishi lozim.

Hujjatlarni saqlash va arxivlash ham muhim bosqich hisoblanadi. Hujjatlar belgilangan muddatlarda saqlanishi, tartibli ravishda arxivga topshirilishi va zarurat tugʻilganda tezkor topilishi kerak. Bu esa tashkilot faoliyatining izchilligini taʼminlaydi. Shuningdek, hujjatchilikda masʼuliyat va intizom ham katta ahamiyatga ega. Hujjatlarni notoʻgʻri rasmiylashtirish yoki oʻz vaqtida topshirmaslik boshqaruv jarayonlarida muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli har bir xodim hujjatlar bilan ishlash madaniyatiga ega boʻlishi zarur.

Umuman olganda, hujjatchilik tizimi tashkilot faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, u boshqaruv samaradorligini oshirish, tartib-intizomni mustahkamlash va huquqiy asoslarni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Hujjatchilik – bu tashkilot, muassasa va korxonalarda boshqaruv faoliyatini tartibga soluvchi muhim jarayonlardan biridir. Har qanday tashkilotning samarali faoliyati to'g'ri yo'lga qo'yilgan ish yuritish tizimiga bog'liq. Hujjatlar orqali buyruqlar beriladi, qarorlar qabul qilinadi, axborot almashinuvi amalga oshiriladi va huquqiy munosabatlar mustahkamlanadi.

Hujjatchilikning asosiy vazifasi – boshqaruv jarayonlarini hujjatlar asosida rasmiylashtirish, saqlash va ulardan foydalanishni tartibga solishdir. Bu jarayonda hujjatlarning aniqligi, to'g'riligi, qisqaligi va tushunarligi muhim ahamiyatga ega. Har bir hujjat belgilangan me'yor va standartlarga muvofiq tuzilishi kerak. Zamonaviy hujjatchilik tizimi an'anaviy qog'oz shaklidagi hujjatlar bilan bir qatorda elektron hujjatlarni ham o'z ichiga oladi. Elektron hujjatlar aylanishi (EDO tizimi) ish samaradorligini oshiradi, vaqtni tejaydi va inson omili bilan bog'liq xatolarni kamaytiradi. Shu bilan birga, elektron hujjatlarning huquqiy kuchga ega bo'lishi uchun ular maxsus talablar asosida yaratilishi, masalan, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlanishi zarur.

Hujjatlarning turlari ham xilma-xil bo'lib, ular mazmuni va vazifasiga ko'ra boshqaruv hujjatlari (buyruq, farmoyish), axborot hujjatlari (ma'lumotnoma, hisobot), xizmat yozishmalari (ariza, dalolatnoma, xat) kabi guruhlariga bo'linadi. Har bir hujjat turi o'ziga xos tuzilma va rasmiylashtirish qoidalariga ega. Hujjatchilikda til va uslub masalasi alohida o'rin tutadi. Rasmiy uslub aniqlik, lo'ndalik va standart iboralardan foydalanishni talab qiladi. Noaniq, ortiqcha yoki hissiy ifodalar hujjatning sifatini pasaytiradi. Shu sababli hujjatlar davlat tilining me'yorlariga qat'iy amal qilgan holda yozilishi lozim.

Hujjatlarni saqlash va arxivlash ham muhim bosqich hisoblanadi. Hujjatlar belgilangan muddatlarda saqlanishi, tartibli ravishda arxivga topshirilishi va zarurat tug'ilganda tezkor topilishi kerak. Bu esa tashkilot faoliyatining izchilligini ta'minlaydi. Shuningdek, hujjatchilikda mas'uliyat va intizom ham katta ahamiyatga ega. Hujjatlarni noto'g'ri rasmiylashtirish yoki o'z vaqtida topshirmaslik boshqaruv jarayonlarida muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli har bir xodim hujjatlar bilan ishlash madaniyatiga ega bo'lishi zarur.

Umuman olganda, hujjatchilik tizimi tashkilot faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, u boshqaruv samaradorligini oshirish, tartib-intizomni mustahkamlash va huquqiy asoslarni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Rasmiy uslubning lingvistik xususiyatlari. Rasmiy uslub – bu davlat boshqaruvi, huquqiy va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi nutq shaklidir. O'zbek tilida rasmiy uslub: ko'pincha murakkab gaplardan foydalaniladi, arab-fors terminlari uchraydi (masalan: mazkur, ushbu, muvofiq), ba'zan passiv konstruktsiyalar ishlatiladi. Turk tilida rasmiy uslub: qisqa va aniq gaplar ustun, soddada va tushunarli terminlar ishlatiladi, faol konstruktsiyalar ko'proq qo'llanadi. Masalan: O'zbek: Mazkur ariza ko'rib chiqildi va tasdiqlandi. Turk: Dilekçe incelendi ve onaylandı.

Hujjat matnlarining strukturaviy tahlili: Quyidagi jadvalda ikki til hujjatlarining asosiy strukturasi keltirilgan: Strukturaviy qism O'zbek tili Turk tili. Sarlavha mavjud mavjud. Kirish erkin shaklda qat'iy qolipda. Asosiy qism keng ixcham. Xulosa ba'zan keng qisqa va aniq. Imzo va sana oxirida aniq joylashuvga ega. Muhim farq: Turk hujjatlarida standartlashuv yuqori darajada bo'lib, har bir hujjat deyarli bir xil qolip asosida tuziladi.

Quyidagi misollar real hujjat terminologiyasidan olingan: O'zbekcha termin Turkcha muqobil Izoh, ariza dilekçe shaxsiy murojaat, buyruq emir boshqaruv hujjati, qaror karar rasmiy tasdiq, ma'lumotnoma belge axborot hujjati. Tahlil: O'zbek tilida arab-fors kelib chiqishli so'zlar (qaror, ma'lumot) saqlangan. Turk tilida esa soddalashtirish siyosati natijasida milliy yoki g'arbiy terminlar ustun.

Grammatik qiyosiy tahlil. Har ikki til agglutinatив bo'lsa-da, farqlar mavjud. O'xshashliklar: qo'shimchalar orqali ma'no ifodalanadi, fe'l gap oxirida keladi, egalik va

kelishik tizimi o'xshash. Farqlar: turk tilida zamon shakllari ko'proq (masalan: -miş, -yor, -ecek). O'zbek tilida ayrim gaplar murakkabroq tuziladi

Misol: O'zbek: Mazkur buyruq ijroga qaratilsin. Turk: Bu emir yürürlüğe konulsun.

Qoliplashgan iboralar (statistik kuzatuv bilan). Tadqiqotda 20 ta hujjat tahlil qilindi (10 ta o'zbek, 10 ta turk). O'zbek hujjatlarida 15–20 ta standart ibora takrorlanadi, turk hujjatlarida esa 10–12 ta asosiy qolip ishlatiladi. O'zbek tilida: “Mazkur hujjat asosida...”, “Shunga ko'ra qaror qilinadi...”. Turk tilida: “İşbu belge ile...”, “Gereği düşünüldü...”. Turk tilida standartlashuv darajasi yuqoriroq. Diskurs va pragmatik xususiyatlar. Hujjat matnlari kommunikativ vazifasiga ko'ra: buyruq berish, ma'lumot yetkazish, tasdiqlash, kabi funksiyalarni bajaradi.

Farqli jihat: O'zbek tilida yumshoqroq ifoda (“so'raladi”, “iltimos qilinadi”). Turk tilida qat'iyroq ifoda (“gereklidir”, “zorunludur”).

O'zbek va turk tillari o'rtasida strukturaviy o'xshashlik mavjud. Turk tilida rasmiy hujjatlar yuqori darajada standartlashgan. O'zbek tilida tarixiy leksik qatlam saqlangan. Grammatik tizimda umumiylik ustun, lekin zamon va sintaksisda farqlar bor. Diskurs jihatdan turk hujjatlari qat'iyroq, o'zbek hujjatlari yumshoqroq.

O'zbek va turk tillaridagi hujjat matnlari umumiy turkiy asosga ega bo'lsa-da, ularning shakllanishida tarixiy, siyosiy va madaniy omillar muhim rol o'ynaydi. Turk tilida rasmiy uslub soddalashtirilgan va standartlashgan bo'lsa, o'zbek tilida an'anaviy leksik qatlam saqlangan. Mazkur tadqiqot natijalari tarjima, hujjat yuritish va xalqaro hamkorlikda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent, 2020.
2. Davlat tilida ish yuritish asoslari. – Toshkent, 2021.
3. Matn lingvistikasi asoslari. – Toshkent, 2016.
4. Turk dili dilbilgisi. – Ankara, 2019.
5. Resmi yazışma kuralları. – Istanbul, 2020.
6. Qiyosiy tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2018.
7. Turkiy tillar grammatikasi. – Toshkent, 2015.
8. Diskurs tahlili nazariyasi. – Toshkent, 2021.
9. O'zbek tilida rasmiy uslub. – Toshkent, 2017.
10. Turk tilida matn lingvistikasi. – Istanbul, 2018.

O'ZBEK VA INGLIZ MAQOLLARIDA GENDER ASIMMETRIYASINING LEKSIK-SEMANTIK IFODALANISHI

Anvarova Sabohat Shonazar qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi.

+99899-960-27-25; sabohatanvarova96@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishida ingliz va o'zbek xalqlari paremiologik fondining qiyosiy tahlili orqali gender asimmetriyasining leksik-semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Xususan, ayol va erkak obrazlarining maqollarda ifodalanishi, ularga nisbatan qo'llaniladigan epitetlar, metaforalar va ularning konnotativ ma'nolari lingvokulturologik nuqtayi nazardan qiyoslanadi.

Аннотация. В данной работе изучаются лексико-семантические особенности гендерной асимметрии посредством сравнительного анализа паремиологического фонда английского и узбекского народов. В частности, с лингвокультурной точки зрения сравнивается представление женских и мужских образов в пословицах, эпитетах, используемых в связи с ними метафорах и их коннотативных значениях.

Annotation. This research study investigates the lexical-semantic features of gender asymmetry through a comparative analysis of the paremiological fund of the English and Uzbek

peoples. In particular, the representation of female and male images in proverbs, epithets, metaphors used in relation to them, and their connotative meanings are compared from a linguo-cultural point of view.

Kalit soʻzlar: *Gender asimmetriyasi, leksik-semantik tizim, paremiologik fond, lingvokulturologiya, ijtimoiy-madaniy konstrukt, gender stereotiplari, androsentrizm, kognitiv tilshunoslik.*

Ключевые слова: *Гендерная асимметрия, лексико-семантическая система, паремиологический фонд, лингвокультурология, социокультурный конструкт, гендерные стереотипы, андроцентризм, когнитивная лингвистика.*

Keywords: *Gender asymmetry, lexical-semantic system, paremiological fund, linguoculturology, socio-cultural construct, gender stereotypes, androcentrism, cognitive linguistics.*

Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikning eng jadal rivojlanayotgan va bahsli yoʻnalishlaridan biri boʻlgan gender lingvistikasi doirasida maqollar alohida tadqiqot obyekti sifatida namoyon boʻladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, oʻzbek va ingliz tillari tipologik agglyutinativ va flektiv hamda genetik oltoy va hind-yevropa jihatdan tubdan farq qiluvchi oilalarga mansub boʻlsa-da, ularning paremiologik tizimida gender asimmetriyasining universal va milliy-maxsus semantik modellarini kuzatish mumkin. Gender asimmetriyasi tushunchasi til tizimida bir jins vakillarining koʻpincha erkaklarning ijtimoiy, huquqiy va maʼnaviy jihatdan dominantlik qilishi, ikkinchi jinsning ayollarning esa lisoniy dunyo manzarasida passiv yoki tobe holatda tasvirlanishini anglatadi. Ushbu maqolada ingliz va oʻzbek tillaridagi maqollarning leksik-semantik strukturasi qiyosiy tahlil etiladi. Shuningdek, G.S.Komolova va I.A.Egamberdiyeva kabi olimlarning nazariy konsepsiyalariga tayanib, tildagi androsentrizm qanday qilib leksik birliklar va metaforik koʻchimlar orqali barqarorlashgani tahlil qilinadi [1;45-52.]

G.S.Komolova tadqiqotlarida taʼkidlanganidek, ingliz tilida gender masalasi tarixiy tadrij davomida grammatik kategoriya sifatida transformatsiyaga uchrab, zamonaviy bosqichda koʻproq mantiqiy-semantik xarakter kasb etgan boʻlsa, oʻzbek tilida bu tushuncha sof leksik, semantik va pragmatik qatlamlarda oʻz ifodasini topadi [2;112-118.] Paremiologik dunyo manzarasida ushbu asimmetriya ijtimoiy rollarning taqsimlanishida yaqqol koʻrinadi: erkak kishi koʻpincha sotsial-aktiv qatlam, yaʼni "dominant" qaror qabul qiluvchi, himoyachi sifatida gavdalansa, ayol kishi koʻproq oilaviy-maishiy doira bilan cheklangan "subordinat" boʻysunuvchi yoki yordamchi obrazida moddiylashadi. Lisoniy darajada bu asimmetriya uch yoʻnalishda namoyon boʻladi: birinchidan, erkak jinsiga oid leksik birliklarning maʼnoviy boyligi; ikkinchidan, ayolga nisbatan qoʻllaniladigan birliklarning koʻpincha hissiy-salbiy boʻyoqdorligi; uchinchidan, maqollarda aks etgan gender stereotiplari orqali jamiyatdagi iyerarxiyaning qonunlashtirilishi.

Ingliz va oʻzbek tillari paremiologik tizimining qiyosiy leksik-semantik tahlili shuni koʻrsatadiki, gender asimmetriyasi har ikki madaniyatda ham turlicha lisoniy vositalar va metaforik koʻchimlar orqali barqarorlashgan [3;88-94.] I.A.Egamberdiyeva taʼkidlaganidek, oʻzbek tilida gender ifodalanishi bevosita milliy mentalitet va ijtimoiy rollar taqsimoti bilan bogʻliq. Masalan, "*Erni er qiladigan ham xotin, qora yer qiladigan ham xotin*" maqolida ayolning erkak ijtimoiy mavqeiga taʼsir etish qudrati eʼtirof etilsa-da, semantik jihatdan ayol mustaqil subyekt emas, balki erkakning holatini belgilovchi vositachi sifatida tasvirlanadi [4;27-48.] Biroq, ingliz madaniyatida ayol obrazi baʼzan ehtiyotkorlik va hissiy beqarorlik ramzi sifatida ham gavdalanadi, buni "*A woman's mind is like the wind*" Ayolning koʻngli – shamol kabi metaforik oʻxshatishlarda koʻrish mumkin [5;60-61.] Erkak obrazi har ikki tilda ham mutlaqo boshqacha leksik-semantik maydonlarda – aql, mardlik, ijtimoiy hukmronlik va tashqi dunyo bilan aloqa doirasida shakllangan. Oʻzbek xalq maqollarida erkak kishiga qoʻyiladigan ijtimoiy talab oʻta yuqori boʻlib, u "*Er yigitga yetmish hunar oz*" kabi birliklarda oʻz aksini topgan. Bu yerda "hunar" va "yigit" tushunchalari ijtimoiy faollikning leksik koʻrsatkichi boʻlib

xizmat qiladi[6;318-320.] Ingliz paremiologiyasida esa erkakning shaxsiy avtonomiyasi va daxlsizligi birinchi planga chiqadi: "A man's house is his castle" Erkakning uyi – uning qo'rg'oni maqoli erkak kishining o'z hududidagi mutloq dominantligi va himoyachi ekanligi haqidagi gender stereotipini mustahkamlaydi. Shuni ta'kidlash joizki, ingliz maqollarida erkak obrazi ko'proq "individualizm" bilan bog'lansa, o'zbek maqollarida u "shajara" va "nomus" tushunchalari bilan semantik aloqaga kirishadi[7;154-160.]

U.Maxmudova tadqiqotlariga ko'ra, maqtash va tanqid qilishning funksional-semantik maydoni jinsga qarab keskin farqlanadi. Maqollarda erkaklar irodasi va mantiqiy tafakkuri uchun sharaflansa, ayollar ko'pincha go'zalligi, itoatkorligi va eng asosiysi – "tili qisqaligi" kamgapligi uchun ijobiy baholanadi. Masalan, inglizcha "A silent woman is a gift from God", sukunatdagi ayol – Xudoning tuhfası va o'zbekcha "Ayolning tili – azobi" maqollari ayol nutqini salbiy emotsional holat sifatida interpretatsiya qiladi[8;30-38.] Bu yerda asimmetriya shundaki, erkakning nutqiy faolligi "notiqlik" yoki "donolik" deb baholansa, ayolning nutqi "vaysaqilik" yoki "g'iybat" leksik birliklari orqali kamsitiladi. Hatto o'zbek tilida ayolning intellektual salohiyatini to'g'ridan-to'g'ri inkor etuvchi "Ayolning sochi uzun, aqli qisqa" kabi keskin asimmetrik birliklar mavjud bo'lib, ular kognitiv darajada ayolning ijtimoiy qaror qabul qilish jarayonidagi ishtirokini cheklashga xizmat qiladi[9;207-213.]

O'zbek va ingliz tillari paremiologik tizimida gender asimmetriyasining leksik-semantik ifodalanishini qiyosiy tadqiq etish natijasida quyidagi umumlashtiruvchi xulosalarga kelindi. Birinchidan, har ikki tilda ham maqollar jamiyatdagi androsentrik erkak markazli dunyoqarashni lisoniy kodlashtiruvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, erkak obrazi asosan intellektual salohiyat, ijtimoiy hukmronlik va "dominant" rollar bilan bog'lansa, ayol obrazi ko'proq oilaviy-maishiy doira, hissiyot va "subordinat" tobe maqomida talqin etiladi. Ingliz va o'zbek maqollarida ayol kishining "sukunati" va "kamgapligi" ijobiy fazilat sifatida ideallashtirilishi, uning ijtimoiy passivligini rag'batlantiruvchi lingvistik mexanizmdir. Aksincha, ayolning nutqiy faolligi har ikki madaniyatda ham salbiy stereotiplar orqali kamsitiladi. Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, tildagi gender nomutanosibligi shunchaki lisoniy xatolik emas, balki asrlar davomida shakllangan ijtimoiy-madaniy konstruktarning in'ikosidir. Tadqiqot natijalari madaniyatlararo muloqotni to'g'ri tashkil etish, tarjima jarayonida gender nozikliklarini hisobga olish va zamonaviy tilda gender tengligi tamoyillarini tatbiq etish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Egamberdiyeva, I. A. (2024). O'zbek tilida gender ifodalanishining o'ziga xos jihatlari. *Journal of Multidisciplinary Bulletin*, 4(2), 45-52.
2. Komolova, G. S. (2025). Ingliz va o'zbek tillarida gender masalasi: tilshunoslik, leksik-semantik tizim va grammatik struktura. *Obrazovanie i nauka v XXI veke*, 12(3), 112-118.
3. Maxmudova, U. (2022). Ingliz va o'zbek tillarida maqtashning funksional semantik maydoni. *Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences*, 1(5), 88-94.
4. Hellinger, M., & Motschenbacher, H. (Eds.). (2015). *Gender across languages: The linguistic representation of women and men* (Vol. 4). John Benjamins Publishing Company.
5. Lakoff, R. T. (2004). *Language and women's place: Text and commentaries*. Oxford University Press.
6. Safarov, Sh. (2008). *Pragmalingvistika*. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
7. Sodiqova, M. (2021). O'zbek paremiyalarida ayol va erkak konseptlarining lingvokulturologik tahlili. *O'zbekiston milliy universiteti xabarları*, 3(1), 154-160.
8. Vohidova, N. (2023). Ingliz va o'zbek maqollarida gender asimmetriyasining qiyosiy tahlili. *Foreign Languages in Uzbekistan*, 2(44), 30-38.
9. Yusupov, O. Q. (2007). *Chog'ishtirma tilshunoslik asoslari*. Fan.

THE SIGNIFICANCE OF THE CONCEPT OF HONESTY IN ENGLISH AND UZBEK CULTURES

Xo‘jayeva Umida Maxmudovna,

Navoi state university

Languages faculty

Department of practical English.

umidaxujayeva@gmail.com

Abstract. Honesty constitutes a core ethical and cognitive category that structures human interaction and moral evaluation across cultures. This study investigates the conceptualization of honesty in English and Uzbek cultures through an integrative framework combining cognitive linguistics, semantic field theory, and sociocultural analysis. The findings demonstrate that while honesty universally denotes truthfulness and moral integrity, its semantic expansion and metaphorical structuring are culturally conditioned. In English, honesty is conceptualized through transparency and directness, while in Uzbek it reflects moral purity and spirituality.

Annotatsiya. Halollik insonlararo munosabatlar va axloqiy baholashni shakllantiruvchi asosiy kognitiv va axloqiy kategoriyalardan biridir. Ushbu maqolada halollik tushunchasining ingliz va o‘zbek madaniyatlaridagi talqini kognitiv lingvistika, semantik maydon nazariyasi va sotsiomadaniy tahlil asosida o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, halollik barcha madaniyatlarda rostgo‘ylik va axloqiy poklikni anglatadi, ammo uning semantik kengayishi va metaforik ifodalanishi madaniy jihatdan farqlanadi. Ingliz tilida halollik oshkoralik va to‘g‘rilik orqali ifodalansa, o‘zbek tilida u poklik, ma’naviyat va diniy qadriyatlar bilan bog‘lanadi.

Аннотация. Честность представляет собой ключевую этическую и когнитивную категорию, которая структурирует человеческое взаимодействие и моральную оценку в различных культурах. В данном исследовании рассматривается концептуализация честности в английской и узбекской культурах с использованием интегративного подхода, объединяющего когнитивную лингвистику, теорию семантического поля и социокультурный анализ. Результаты показывают, что, хотя честность универсально обозначает правдивость и нравственную целостность, её семантическое расширение и метафорическая структура обусловлены культурными факторами. В английской культуре честность концептуализируется через прозрачность и прямоту, тогда как в узбекской культуре она отражает нравственную чистоту и духовность.

Keywords: *honesty, halollik, conceptual metaphor, cultural semantics, cognitive linguistics, moral cognition, discourse.*

Kalit so‘zlar: *halollik, halollik tushunchasi, konseptual metafora, madaniy semantika, kognitiv lingvistika, axloqiy tafakkur, diskurs.*

Ключевые слова: *честность, ҳалоллик, концептуальная метафора, культурная семантика, когнитивная лингвистика, моральное познание, дискурс.*

The concept of honesty occupies a central position in the system of moral values that regulate human behavior and social relations. It functions as a normative principle that ensures trust, coherence, and ethical accountability within societies. Despite its apparent universality, honesty is not a culturally neutral concept; rather, it is shaped by historically developed value systems, linguistic traditions, and cognitive models. Traditional linguistic approaches treated honesty as a stable lexical meaning, often limited to dictionary definitions such as “truthfulness” or “freedom from deceit.” However, contemporary developments in cognitive linguistics have demonstrated that such abstract concepts are structured through metaphorical mappings grounded in embodied experience (Lakoff, 1987). These mappings are culturally mediated, which means that the conceptualization of honesty differs across linguistic communities. In English-speaking cultures, honesty is closely associated with individualism, direct communication, and transparency. Expressions such as “to be open,” “to speak frankly,” or “to be straightforward” reflect a conceptual model in which truth is aligned with clarity and linearity.

In contrast, the Uzbek concept of *halollik* reflects a more holistic moral framework, integrating ethical behavior with spiritual and religious values. The term is semantically enriched by associations with purity (*poklik*), lawful earning (*halol rizq*), and moral accountability.

This study aims to provide a comparative analysis of the concept of honesty in English and Uzbek by examining its semantic structure, metaphorical representation, and sociocultural function. The research contributes to the broader field of cross-cultural semantics and highlights the role of language as a mediator of moral cognition.

The study adopts a qualitative, interdisciplinary methodology that combines semantic, cognitive, and discourse-analytic approaches. The data were drawn from lexicographic sources, literary texts, and culturally embedded expressions in both English and Uzbek. Semantic analysis was conducted using authoritative dictionaries, including the Oxford English Dictionary, Cambridge Dictionary, and Longman Dictionary of Contemporary English, as well as Uzbek explanatory dictionaries. The aim was to identify the semantic yadro (core) and peripheral meanings of the lexemes “honesty” and *halollik*, thus reconstructing their lexical-semantic fields. The cognitive-metaphorical analysis is based on the framework proposed by Lakoff and Johnson (1980), according to which abstract concepts are understood via conceptual metaphors. A corpus of metaphorical expressions was compiled and categorized into dominant metaphorical models such as *honesty is cleanliness*, *honesty is straightness*, and *honesty is light*. These models were then analyzed to determine their cognitive and cultural significance. In addition, a sociocultural analysis was carried out by examining proverbs, idiomatic expressions, and literary examples. This allowed for an exploration of honesty as a culturally embedded value that operates within social norms, moral education, and institutional discourse. The analysis reveals that the English lexeme “honesty” is semantically centered on truthfulness, sincerity, and integrity. These features form a relatively stable semantic core, which is consistently reflected across different lexicographic sources. The peripheral meanings include fairness and moral uprightness, but these remain secondary to the central notion of truthfulness.

In contrast, the Uzbek concept of *halollik* exhibits a significantly broader semantic structure. In addition to truthfulness (*rostgo'ylik*), it encompasses moral purity (*poklik*), justice (*adolat*), lawful behavior, and spiritual integrity. This indicates that *halollik* functions not only as an ethical category but also as a culturally and religiously grounded concept. The metaphorical analysis demonstrates that English conceptualizations of honesty are largely based on visual and spatial metaphors. Expressions such as “transparent intentions,” “clear conscience,” and “straightforward speech” suggest that honesty is understood in terms of visibility and linearity. These metaphors emphasize accessibility and communicative clarity.

In Uzbek, metaphorical representations are predominantly grounded in moral and spiritual imagery. Expressions such as *pok qalb* (pure heart), *oq ko'ngil* (white soul), and *yuzing yorug' bo'lsin* (may your face be bright) reflect a conceptualization of honesty as an inner state of moral purity and divine approval. The metaphor *honesty is cleanliness* plays a particularly central role, indicating a strong association between ethical behavior and physical purity. The sociocultural analysis further reveals that honesty functions differently within the two cultural contexts. In English-speaking societies, it is primarily associated with individual responsibility, professional ethics, and legal accountability. In Uzbek culture, however, honesty is deeply embedded in collective values, family upbringing, and religious teachings. Proverbs and traditional sayings play a crucial role in reinforcing the importance of *halollik* as a moral ideal. The findings of this study confirm that the concept of honesty is both universal and culturally specific. While its core meaning as truthfulness is shared across cultures, its semantic expansion and metaphorical structuring vary significantly. From a cognitive perspective, the use of embodied metaphors such as cleanliness, light, and straightness demonstrates that moral concepts are grounded in physical experience. However, the prominence of particular metaphors reflects cultural priorities. The Uzbek emphasis on purity and spirituality suggests a moral framework that integrates ethical behavior with religious and communal values. In contrast, the English emphasis on transparency

and directness reflects a communicative model oriented toward clarity and individual accountability. These differences support Wierzbicka's (1999) argument that cultural concepts cannot be fully understood without reference to their linguistic and cultural contexts.

To sum up, the concept of *halollik*, for instance, cannot be reduced to the English term "honesty," as it carries additional semantic and cultural layers. Furthermore, the study demonstrates that language serves as a repository of cultural knowledge. The lexical and metaphorical expressions associated with honesty reveal underlying value systems and social expectations. As such, the analysis of moral concepts provides valuable insights into the cognitive and cultural foundations of human behavior. The present study has shown that honesty, as a moral and linguistic concept, is characterized by both universality and cultural specificity. While the English concept emphasizes transparency, directness, and individual responsibility, the Uzbek concept of *halollik* integrates moral purity, spirituality, and collective ethical norms. By combining semantic, cognitive, and sociocultural approaches, the research provides a comprehensive understanding of how honesty is conceptualized and expressed in two different linguistic and cultural systems. The findings highlight the importance of cross-cultural analysis in understanding moral concepts and underscore the role of language in shaping human cognition. Future research may extend this analysis to other languages and explore the interaction between honesty and related concepts such as trust, justice, and integrity.

References:

1. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things*. University of Chicago Press.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
3. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions across Languages and Cultures*. Cambridge University Press.
4. Oxford English Dictionary. (2023). *Honesty*. Oxford University Press.
5. Cambridge Dictionary. (2023). *Honesty*. Cambridge University Press.
6. Longman Dictionary of Contemporary English. (2023). *Honesty*. Pearson Education.
7. Rahmatullayev, Sh. (2010). *O'zbek tilining izohli lug'ati*. Toshkent.
8. Safarov, Sh. (2006). *Kognitiv tilshunoslik*. Toshkent.

“GO‘RO‘G‘LI” DOSTONLARIDA TOG‘ KOMPLEMENTLI ORONIMLARNING SEMANTIK-FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Gulumov Maqsudbek Uktam o'g'li,

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida mustaqil izlanuvchisi.

+99891-992-88-08; gulumovmaqsudbek@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Go‘ro‘g‘li” dostonlarida qo‘llanilgan *tog‘* komplementli oronimlarning semantik va funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda oronimlarning real va mifologik makon nomlari sifatidagi turlari ajratilib, ularning makoniy tasvirni shakllantirishdagi hamda lingvopoetik vazifalari yoritiladi.

Аннотация. В статье анализируются семантические и функциональные особенности оронимов с компонентом “гора” в эпосе «Гёруглы». В исследовании оронимы классифицируются как реальные и мифологические наименования пространства, а также раскрывается их роль в формировании пространственного образа и их лингвопоэтические функции.

Abstract. This article analyzes the semantic and functional features of oronyms with the component “mountain” in the epic “Gorogly”. The study classifies oronyms as real and mythological place names and examines their role in shaping spatial representation and their linguopoetic functions.

Kalit so‘zlar: oronim, toponimika, doston, epik makon, lingvopoetika, semantika

Ключевые слова: ороним, топонимика, эпос, эпическое пространство, лингвопоэтика, семантика

Keywords: *oronym, toponymy, epic, epic space, linguopoetics, semantics*

Dostonlar xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari va milliy tafakkurini aks ettiruvchi muhim manbalardan biridir. Ushbu epik matnlarda qoʻllanilgan atoqli otlar, xususan, oronimlar nafaqat geografik obyektni ifodalash, balki badiiy-estetik yuklama tashuvchi birlik sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, mazkur birliklarni onomastik nuqtayi nazardan oʻrganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi “Goʻroʻgʻli” dostonlarida qoʻllanilgan *togʻ* komponentli oronimlarning semantik va funksional xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalar belgilandi: oronim tushunchasining nazariy asoslarini tahlil qilish, doston matnida uchraydigan oronimlarni tasniflash hamda ularning lingvopoetik funksiyalarini aniqlash.

Tadqiqotda tavsifiy, semantik va lingvopoetik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Onomastikaning muhim yoʻnalishlaridan biri – oronimika boʻlib, mazkur sohaning asosiy birligi oronim hisoblanadi. Onomastik terminlarni izohlashga bagʻishlangan lugʻatda E.Begmatov va N.Uluqovlar oronimni “yer yuzasi relyefidan boʻrtib, koʻtarilib chiqqan har qanday baland joylar (*togʻ*, qir, tepa, choʻqqi, dovon va boshqalar) nomi” sifatida talqin etadi [1; 63]. Ushbu yondashuv oronimlarni faqat tor maʼnodagi *togʻ* nomlari bilan cheklab qoʻymasdan, balki tabiiy geografik landshaftning turli relyef shakllarini ifodalovchi nomlar majmui sifatida kengroq talqin qilish zarurligini koʻrsatadi.

Mazkur tadqiqotda asosiy eʼtibor doston matnida uchraydigan *togʻ* komponentli oronimlarga qaratiladi. *Togʻ* leksemasi dostonlar tilida faol qoʻllaniladigan, semantik jihatdan koʻp maʼnoli birlik boʻlib, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da uning asosiy maʼnolari sifatida tabiiy geografik obyekt (baland relyef shakli), *togʻli* hudud, shuningdek, koʻchma maʼnoda uyum va mashaqqat ramzi sifatidagi qoʻllanishlari qayd etiladi [4; 376]. Mazkur izohlardan anglashiladiki, *togʻ* leksemasi semantik jihatdan polisemantik xususiyatga ega boʻlib, uning bosh (denotativ) maʼnosi tabiiy geografik obyektni, yaʼni yer yuzasining boshqa qismlariga nisbatan baland koʻtarilgan landshaft shaklini ifodalaydi.

Dostonlar matnida *togʻ* komponentli oronimlar epik makonni konkretlashtiruvchi muhim onomastik birliklar sifatida namoyon boʻladi. Ular voqealar kechadigan geografik hududni aniqlashtirish bilan birga, matnning semantik strukturasi shakllantirishda ham faol ishtirok etadi. Xususan, *Qoʻhi Qof togʻi*, *Uch gumbaz togʻi*, *Chamlibel togʻlari*, *Chor togʻli Chamlibel*, *Ola togʻ*, *Qora togʻ*, *Mashriq togʻi*, *Yulduz togʻ*, *Xoʻja togʻ*, *Arzi Rum togʻi*, *Bolqon togʻi* kabi oronimlar doston matnida turli funksional vazifalarni bajaradi.

Mazkur oronimlar ayrim hollarda real yoki mifologik makonni ifodalasa, ayrim holatlarda epik tasvirning umumlashtirilgan modeli sifatida qoʻllanadi. Masalan, *Qoʻhi Qof togʻi* sharqona mifologik tafakkur mahsuli sifatida ideal va sirli makonni anglatadi, *Chamlibel togʻlari* esa epik markaz, yaʼni voqealar markazlashadigan asosiy makon sifatida namoyon boʻladi. Shu tariqa oronimlar doston matnida nafaqat nomlash funksiyasini bajaradi, balki mazmuniy va struktur jihatdan muhim komponentga aylanadi.

Ishimizda doston matnida uchraydigan *togʻ* komponentli birliklar **onomastik maqomiga** va semantik jihatiga **koʻra** ikki koʻrinishda namoyon boʻladi: 1) real geografik makon nomlari; 2) mifologik yoki epik makon nomlari.

1) *real geografik makon* bilan bogʻliq hamda tarixiy-hududiy asosga ega boʻlgan oronimlar qatoriga *Bolqon togʻi*, *Arzi Rum togʻi*, *Ola togʻ*, *Qora togʻ* kabilarni kiritish mumkin.

Bolqon togʻlari Bolgariya hududida joylashgan yirik *togʻ* sistemasi [6; 592] boʻlib, aniq geografik makonga ega. “Goʻroʻgʻli” turkumiga mansub “Avazning arazi” dostonida mazkur oronim quyidagicha qoʻllanadi: “*Togʻlarning sarasi Bolqon, Saringni etarman talqon...*” (G: 189). Ushbu misolda oronim makonning kengligi va qudratini ifodalovchi semantik komponent sifatida namoyon boʻlib, epik tasvirning intensivligini oshiradi.

Arzi Rum togʻi tarixiy-geografik jihatdan Anadolu (Anatoliya) yassitogʻligi (Kichik Osiyoning ichki qismi) bilan bogʻliq boʻlib, Turkiya hududidagi yassitogʻlik relyefini anglatadi

[7; 460]. Ushbu oronim “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi “Qirq minglar” dostonida qo‘llanib, quyidagi misolda aks etadi: “*Arzi Rum tog‘ida savash tushganda, Er yigitning yuraklari jo‘shganda*” (G: 178). Mazkur kontekstda oronim jang maydoni sifatida tasvirlanib, voqeaning dramatik va dinamik xarakterini kuchaytiradi.

Ola tog‘ (Olatov) oronimi ilmiy manbalarda baland tog‘ tizmalari, xususan, ko‘p yillik qor va muzliklarga ega bo‘lgan relyef shakllari bilan izohlanadi. Bunday tog‘larda doimiy qor qatlamlari oppoq, yalang‘och qoya jinslari esa qoramtir, pastki zonalaridagi o‘tloqlar yashil tusda ko‘rinib, ranglarning kontrast uyg‘unligini yuzaga keltiradi. Shu jihatdan “ola” komponenti tog‘ning rang-barang tabiiy ko‘rinishini ifodalovchi semantik belgi sifatida talqin etiladi. Etimologik jihatdan “ola” komponentining kelib chiqishi haqida turli qarashlar mavjud: ayrim tadqiqotchilar uni mo‘g‘ul tilidagi “ola” (tog‘, rang-barang) elementi bilan bog‘lasa, boshqalar arabcha “oliy” (baland) so‘ziga aloqador deb hisoblaydi [8; 106-107]. Shu bois, *Ola tog‘* oronimi nafaqat geografik obyekt nomi, balki rang, balandlik va relyef xususiyatlarini mujassamlashtirgan ko‘p qatlamli semantik birlik sifatida tushuniladi. “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarida *Ola tog‘* oronimi “Avazning keltirilishi”, “Qirq minglar”, “Xirmondali”, “Bozirgon” kabilarda qo‘llanadi. Masalan: “*Ola tog‘dan oshirurman, Chamlibela yashirurman*” (G: 84); “*Ola tog‘dan Qora tog‘dan, Qirq ming yigit chopar kelsin*” (G: 167); “*Ola tog‘dan enib keldim yoningga...*” (G: 298). Ushbu misollarda oronim qahramon harakati bilan uzviy bog‘lanib, hududiy tasvirning kengligini ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Qora tog‘ (Qoratov) oronimi ilmiy manbalarda ikki xil geografik asos bilan izohlanadi: birinchidan, Mang‘ishloq yarimoroli hududidagi (Qozog‘istonning Mang‘ishloq viloyati) tog‘ tizmasi sifatida; ikkinchidan esa Tyanshan tog‘larining shimoli-g‘arbiy tarmoqlaridan biri sifatida talqin qilinadi [9; 268]. Bu oronim dastlab rang komponentlari asosida shakllangandek ko‘rinsa-da, toponimik tizimda ularning semantik belgisi ancha murakkabdir. Xususan, prof. B.Kilichevning ta’kidlashicha, toponimiyada (jumladan, oronimiyada) “qora” komponenti faqat rangni emas, balki relyef xususiyatlarini ham ifodalab, “tekislikdagi kichik balandlik, do‘ng joy, kichik tepa”, shuningdek, “ko‘p, zich, qalin”, “katta, yuksak” kabi ma’nolarni anglatishi mumkin [3; 55]. Shu jihatdan, *Qora tog‘* oronimi makonning hajmiy, relyef va intensivlik xususiyatlarini ifodalovchi semantik birlik sifatida talqin etiladi. Dostonlar tilida ko‘pincha umumlashgan makonni ifodalaydi: “*Ola tog‘dan Qora tog‘dan, Qirq ming yigit chopar kelsin*” (G: 167). Bu yerda mazkur oronimlar qahramon harakatining keng ko‘lamini, masofaning uzoqligini hamda epik voqelikning dinamikligini ifodalovchi vosita sifatida xizmat qilmoqda.

2) *mifologik yoki epik makon* nomlari sifatida *Ko‘hi Qof tog‘i, Uch gumbaz tog‘i, Chamlibel tog‘lari, Chor tog‘li Chamlibel, Mashriq tog‘i, Yulduz tog‘, Xo‘ja tog‘* kabi oronimlarni kiritish mumkin. Bunday birliklar ayrim tadqiqotlarda to‘qima (noreal) nomlar sifatida ham ifodalanadi [5; 33]. Ular real geografik makonga to‘g‘ridan to‘g‘ri mos kelmasligi bilan birga, dostonlarda epik voqelikni tashkil etuvchi ramziy makon modeli sifatida xizmat qiladi.

Mazkur guruh ichida eng faol qo‘llaniladigan oronimlardan biri *Ko‘hi Qof* hisoblanadi. Tilshunos Q.Olloyorov ushbu nomga alohida to‘xtalib: “Ko‘hi qof... dostonlardagi afsonaviy tog‘lardan birining nomi. Dunyoning bir chetida bo‘lgan, yo‘lining xatarli va olisligidan na inson, va na hayvon qadami yetgan. Anqo yoki Semurg‘ nomli bahaybat qush va devlar makoni.... Dostonlarda Go‘ro‘g‘li dastlab piyoda, keyinchalik G‘irotida, Avazxon esa devga minib Ko‘hi Qofga boradilar... Go‘ro‘g‘lining rafiqalari Og‘a Yunus pari, Misqol parilar, Hasan Ko‘lbar va Hasan Chopson kabilar shu tog‘dan chiqqan deyiladi. ... Ko‘hi Qof – Kavkaz tog‘larining mifologik tasavvuri degan tushuncha mavjud”[5; 33]- degan fikrlarni keltirib o‘tadi.

“Go‘ro‘g‘li” turkumida ushbu oronim “*G‘o‘ro‘g‘lining uylanishi*”, “*Qirq minglar*”, “*Avazning arazi*”, “*Parizodning arazi*”, “*G‘o‘ro‘g‘lining Darbandga borishi*”, “*G‘o‘ro‘g‘lining o‘limi*” kabi qator dostonlarda faol qo‘llanadi. Jumladan: “*Sening jufting Ko‘hi Qof tog‘ida makon tutgan Jahon podshoning qizi Og‘a Yunus pari bo‘ladi*” (G: 32); “*Shu vaqtda Og‘a Yunus pari Ko‘hi Qofdan birga kelgan kanizi Gulshirin bilan ko‘shkning tepasida*

o'tirgan edi" (G: 159); "*Uzoqdan Ko'hi Qof tog'i ko'rinib qoldi*" (G: 228). Ayrim o'rinlarda ushbu oronim qisqartirilgan shaklda *Qof tog'i* tarzida ham qo'llanadi: "*Ul ko'ringan Qof tog'idur, qochsang o'lmakning chog'idur*" (G: 185).

Doston matnida mifologik makon modelini shakllantiruvchi *Uch gumbaz tog'i*, *Chamlibel tog'lari*, *Chor tog'li Chamlibel*, *Mashriq tog'i*, *Yulduz tog'*, *Xo'ja tog'* oronimlari ham real geografik obyektni aniq ko'rsatmay, ko'proq umumlashgan, poetik va ramziy makonni ifodalashi bilan xarakterlanadi.

Jumladan, *Uch gumbaz tog'i* oronimi "*Men Uch gumbaz tog'idagi chotmada sigir so'yib bergan bolaman*" (G: 23) misolida konkret makon sifatida tilga olinayotgan bo'lsa-da, uning semantik tuzilishida "uch gumbaz" komponenti orqali ramziy tasavvur seziladi. Bu esa mazkur oronimning oddiy geografik nomdan ko'ra mifologik xususiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Chamlibel tog'lari oronimi "*Avazxon so'zini aytib tamom qilgan vaqtida Chamlibel tog'lari ko'zga tashlandi...*" (G: 287) misolida makonning markaziy nuqtasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu yerda u nafaqat makoniy vazifani bajaradi, balki "tanish yerlar" orqali qahramon uchun yaqin va muqaddas hududni ifodalab, matnning emotsional ta'sirini kuchaytiradi.

Chor tog'li Chamlibel birikmasida esa *tog'* komponenti makonning ko'lamini kengaytiruvchi atributiv vosita sifatida qo'llanib, epik markaz – Chamlibelning tabiiy-geografik murakkabligini kuchaytiradi: "*Chor tog'li Chamlibelda Go'ro'g'li ko'ngli to'lib, xotirjam bo'lib, yigitlarining har biriga bir topshiriq berib, Og'a Yunusga gap otib, sharobdan totib, hazatib dam olib yotgan edi*" (G: 61). Bu holatda oronim va atributiv komponent sintezida ko'p tarkibli makon modeli yuzaga keladi.

Mashriq tog'i oronimi "*Kun tug'di Mashriq tog'idan, Avaz yuzin ochdi kerak*" (G: 93) misolida kosmogonik tasavvur bilan bog'lanib, sharq, ya'ni quyosh chiqadigan yo'nalish bilan aloqador ramziy makonga ishora qiladi.

Yulduz tog' va *Xo'ja tog'* oronimlari esa yanada poetiklashgan bo'lib, ular doston matnida estetik va emotsional ta'sirni kuchaytiradi: "*Sayr etarman Yulduz tog'ning ustinda, G'unchadek ochilg'il mendan, Avazim!*" (G: 97), "*Yayradi, yayradi, ko'ngil yayradi, Xo'ja tog'da qor qolmayin eridi*" (G: 97). Xususan, "*Yulduz tog'*" osmoniy obrazlar bilan bog'lanib, ideal va yuksak makon tasavvurini yuzaga keltirsa, "*Xo'ja tog'*" esa muayyan muqaddaslik yoki ruhiy poklanish bilan aloqador semantik soylarni yuzaga chiqaradi.

Xulosa qilib aytganda, "*Go'ro'g'li*" dostonlarida qo'llanilgan "*tog'*" komponentli oronimlar epik makonni shakllantiruvchi muhim onomastik birliklar hisoblanadi. Ular real va mifologik makon nomlari sifatida ikki sathda namoyon bo'lib, nafaqat makonlik, balki lingvopoetik funksiyani ham bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бегматов Э. Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. Наманган, 2006. –Б. 104.
2. ГҲРҲҒЛИ. Масъул муҳаррир: профессор С.Р.Рўзимбоев. – Урганч: "Хоразм" нашриёти, 2011. – 422 б.
3. Kilichev B. Onomastika: o'quv qo'llanma. – Buxoro, 2023. – 180 b.
4. Madvaliyev A., Xudayberganova D. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. [Elektron resurs]. "T" harfi, 376-bet.
5. Оллоёров Қ. Хоразм дostonлари ономастикаси. – Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2017. – 120 б.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси [Электрон ресурс]. "Б" ҳарфи. URL: www.ziyouz.com
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси [Электрон ресурс]. "С" ҳарфи. URL: www.ziyouz.com
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси [Электрон ресурс]. "О" ҳарфи. URL: www.ziyouz.com

SEMANTIC ANALYSIS IN LINGUISTICS: CONCEPTS, TYPES AND APPLICATIONS

Yulduz Babajanova,

Teacher of the Department of Foreign philology UrSPI

+998975152989; yulduzbabajanova99@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada semantik tahlil semantikaning muhim qismi ekanligi, lingvistik birliklarning ma’nosi qanday shakllanishi va talqin qilinishi haqida fikr yuritiladi. Unda semantik tahlilning asosiy tushunchalari, turlari va amaliy qo’llanilishi ko’rib chiqiladi. Kontekst va semantik munosabatlarning roliga, shuningdek, tahlilning ta’lim, tarjima va sun’iy intellektidagi o’rniga alohida e’tibor qaratiladi.

Abstract. Semantic analysis is a fundamental component of Semantics, concerned with how meaning is constructed and interpreted in language. This article explores the key concepts, major types, and practical applications of semantic analysis. The study highlights the role of context and linguistic relationships in shaping meaning and emphasizes its importance in education, translation, and Artificial Intelligence.

Аннотация. Семантический анализ является важной частью Семантика и изучает, как формируется и интерпретируется значение языковых единиц. В статье рассматриваются основные понятия, виды и практическое применение семантического анализа. Особое внимание уделяется роли контекста и семантических связей, а также значению анализа в образовании, переводе и Искусственный интеллект.

Kalit so’zlar: *semantika, semantik tahlil, tilshunoslik, ma’no, kontekst, pragmatika, tarjima, lingvistik birlik.*

Keywords: *semantics, semantic analysis, linguistics, meaning, context, pragmatics, translation, language unit.*

Ключевые слова: *семантика, семантический анализ, лингвистика, значение, контекст, прагматика, перевод, языковая единица.*

Language is the primary means of human communication, and meaning is at its core. The study of meaning is known as Semantics, which focuses on how linguistic units express ideas. Semantic analysis aims to interpret how words, phrases, and sentences convey meaning in different contexts.

As John Lyons notes, “*Semantics is the study of meaning in language*” [1]. This definition highlights the central role of meaning in linguistic research.

Meaning is not always fixed; it may vary depending on usage and situation. Therefore, semantic analysis is closely related to Pragmatics, which studies how context influences interpretation.

This study is based on a qualitative descriptive approach. The analysis relies on theoretical sources, linguistic literature, and illustrative examples. The following methods were used:

- a) reviewing definitions and theories of semantic analysis;
- b) classifying semantic types (lexical, grammatical, contextual);
- c) analyzing examples to demonstrate how meaning changes in context.

The findings of the study demonstrate that semantic analysis operates across multiple linguistic levels, including the word, phrase, and sentence levels. Each level contributes uniquely to the construction of meaning, confirming that meaning in language is not fixed but dynamic and context-dependent. Words may carry different meanings depending on their position in a sentence, while entire sentences can convey varying interpretations depending on situational context and speaker intention.

The analysis identified three primary types of semantic analysis. The first type, lexical semantics, focuses on the meanings of individual words and their relationships with other words

in the lexicon. This includes the study of polysemy, where a single word has multiple related meanings, and lexical relations such as synonymy and antonymy. The second type, grammatical semantics, examines how grammatical structures and syntactic arrangements influence meaning. For instance, changes in word order, tense, or voice can significantly alter the interpretation of a sentence. The third type, contextual semantics, emphasizes the role of context in meaning-making, including both linguistic context (co-text) and extralinguistic factors such as cultural background, social setting, and speaker intention.

In support of these findings, Geoffrey Leech proposes a comprehensive classification of meaning, distinguishing between conceptual meaning (the literal or core meaning of a word) and associative meaning, which includes connotative, social, affective, reflected, and collocative meanings[2]. This framework reinforces the idea that meaning is not singular but multifaceted, shaped by both linguistic structure and social usage.

Additionally, the study highlights the importance of semantic relationships in interpreting meaning. Relationships such as synonymy (similar meanings), antonymy (opposite meanings), and homonymy (same form, different meanings) were found to play a crucial role in understanding how words relate to each other within a language system. These relationships contribute to lexical organization and help speakers and listeners navigate meaning more effectively.

Moreover, the findings suggest that semantic analysis is essential for various applied fields, including language teaching, translation, and natural language processing. In language education, understanding semantic principles can improve vocabulary acquisition and reading comprehension. In translation, accurate interpretation of meaning requires sensitivity to both lexical and contextual semantics. In computational linguistics, semantic analysis supports tasks such as machine translation, sentiment analysis, and information retrieval.

Overall, the results confirm that semantic analysis is a complex and multidimensional process that integrates lexical, grammatical, and contextual elements. The interaction of these components ensures that meaning is continuously constructed and interpreted within specific communicative contexts.

The results demonstrate that semantic analysis is a complex and context-dependent process. The interaction between linguistic units and situational factors highlights the importance of both Semantics and Pragmatics. As Ferdinand de Saussure emphasized, language is a system of signs where meaning arises from relationships between elements[3]. This idea supports the importance of semantic relations in analysis. In practical terms, semantic analysis is widely applied in language teaching, translation, and modern technologies. In particular, in Natural Language Processing, semantic analysis enables machines to understand and process human language.

In conclusion, semantic analysis plays a vital role in understanding how meaning is constructed and interpreted in language. The study of its concepts, types, and applications shows its importance in both theoretical linguistics and practical fields. As technology continues to develop, the relevance of semantic analysis will increase, especially in areas related to artificial intelligence and communication.

References:

1. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Leech, G. (1981). *Semantics: The Study of Meaning*. London: Penguin Books.
3. Saussure, F. de (1916). *Course in General Linguistics*. Paris: Payot.

REKLAMA MATNLARIDA IJTIMOIIY-MADANIY FAKTORLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

(o'zbek va ingliz tillari misolida)

Yuldasheva Barchinoy G'ayrat qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti.

+998995646028 ; yuldashevab.2810@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada reklama matnlarining ijtimoiy-madaniy xususiyatlari o'zbek va ingliz tillari misolida keng qamrovli tahlil qilinadi va reklama tilining jamiyatdagi qadriyatlar, stereotiplar va madaniy normalarni aks ettirish hamda shakllantirishdagi rolini ochib beradi. Maqolada reklama matnlarining leksik, grammatik va pragmatik jihatlarini qiyosiy tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ социокультурных характеристик рекламных текстов на примерах узбекского и английского языков и выявляет роль рекламного языка в отражении и формировании ценностей, стереотипов и культурных норм в обществе. В статье проводится сравнительный анализ лексических, грамматических и прагматических аспектов рекламных текстов.

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the sociocultural characteristics of advertising texts using examples from the Uzbek and English languages and reveals the role of advertising language in reflecting and shaping values, stereotypes, and cultural norms in society. The article also provides a comparative analysis of the lexical, grammatical, and pragmatic aspects of advertising texts.

Tayanch so'zlar: reklama matni, ijtimoiy-madaniy xususiyatlar, o'zbek tili, ingliz tili, diskurs, pragmatika.

Ключевые слова: рекламный текст, социокультурные особенности, узбекский язык, английский язык, дискурс, прагматика.

Keywords: advertising text, socio-cultural features, Uzbek language, English language, discourse, pragmatics.

Globalashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda reklama inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. U nafaqat mahsulot va xizmatlarni targ'ib qilish vositasi, balki jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar tizimi va madaniy me'yorlarni shakllantiruvchi kuchli kommunikativ mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi. Reklama matnlari orqali muayyan jamiyatning dunyoqarashi, mentaliteti, urf-odatlarini hamda ijtimoiy stereotiplari ifodalanadi va keng ommaga yetkaziladi. Zamonaviy lingvistik va kommunikatsiya tadqiqotlarida reklama diskursi alohida o'rganilayotgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki reklama tili o'zining o'ziga xos leksik, stilistik va pragmatik xususiyatlari bilan ajralib turadi [1]. U qisqa, ta'sirchan va esda qolarli bo'lishi bilan birga, auditoriyaning ongiga va xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois reklama matnlarini faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida tahlil qilish muhimdir. O'zbek tilshunosligida reklama matnlarini o'rganishga qaratilgan ilmiy izlanishlar mavjud. Jumladan, S.Karimov reklama matnlarining lingvistik va uslubiy xususiyatlarini tahlil qilgan bo'lsa, N.Mahmudov til va nutq madaniyati doirasida reklama tilining ta'sirchanlik xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Shuningdek, Sh.Safarov pragmalingvistik doirasida reklama matnlarining kommunikativ-pragmatik jihatlarini yoritadi. Ularning tadqiqotlarida reklama tilining jamiyatdagi o'rni va uning inson ongiga ta'siri muhim masala sifatida ko'rib chiqilgan. O'zbek va ingliz tillaridagi reklama matnlarini qiyosiy o'rganish turli madaniy muhitlarda kommunikativ strategiyalar qanday shakllanishini aniqlash imkonini beradi. O'zbek reklama diskursida milliy qadriyatlar, birdamlik, hurmat va an'anaviylik ustuvor bo'lsa, ingliz reklama matnlarida individualizm, shaxsiy erkinlik va innovatsion yondashuvlar ko'proq namoyon bo'ladi. Bu farqlar til vositalari orqali ifodalanib, reklama samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi.

Bugungi kunda global reklama bozorida madaniyatlararo kommunikatsiya tobora kuchayib bormoqda. Turli tillardagi reklama matnlarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki marketing, sotsiologiya va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, milliy reklama matnlarini xalqaro standartlarga moslashtirish jarayonida ijtimoiy-madaniy omillarni hisobga olish zarur. O'zbek va ingliz tillaridagi reklama matnlarida aks etuvchi ijtimoiy-madaniy xususiyatlarni aniqlash va ularning o'xshash hamda farqli jihatlarini tahlil qilish har bir tildagi reklamalarning ijtimoiy- madaniy xususiyatlarini ochishda quyidagicha tahlil bosqichlaridan foydalanish mumkinligini ko'rsatdi:

1. Qiyosiy tahlil metodi – ikki til reklama matnlarini solishtirish uchun.
2. Diskurs tahlili– reklama matnlarining ijtimoiy kontekstini o'rganish uchun.
3. Leksik-semantik tahlil – reklamada ishlatiladigan so'z va iboralarni aniqlash uchun.
4. Pragmatik tahlil – reklamaning auditoriyaga ta'sirini o'rganish uchun.

O'zbek reklama matnlarida ko'proq oilaviy qadriyatlar, hurmat, an'ana va mehmondo'stlik kabi tushunchalar ilgari suriladi. Bunga quyidagi bir qancha misollarni keltirishimiz mumkin:

- "Oilaviy baxt uchun eng to'g'ri tanlov!";
- "Farzandlaringiz salomatligi – bizning ustuvor vazifamiz!";
- "Oilangiz uchun eng yaxshisi!";
- "An'anaviy ta'm va sifat!".

Bu misollar o'zbek reklamasida oila markaziy o'rinda ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham reklamalarda ko'pincha oila, baraka, sog'lik, milliy an'ana kabi tushunchalar uchraydi[2]. Til jihatidan esa muloyim murojaat shakllari ("siz uchun", "sizning oilangiz uchun"), undov gaplar, emotsional leksika ustunlik qiladi

Ingliz reklama matnlarining ijtimoiy-madaniy xususiyatlari o'zbek tilidan biroz farq qiladi. Ingliz reklama matnlarida individualizm va shaxsiy muvaffaqiyat, erkinlik asosiy o'rinda turadi. Misol uchun:

- "Just do it!" (Nike);
- "Think different!"(Apple);
- "Because you're worth it!"(L'Oréal);

Bu misollardan shuni ko'rishimiz mumkinki, ingliz tilidagi reklama matnlarida qisqa va lo'nda gaplar, buyruq ohangi, shaxsga yo'naltirilganlik xususiyatlari ko'proq uchraydi. Til jihatidan esa bu kabi reklamalar minimalistik, to'g'ridan-to'g'ri va kuchli motivatsion xarakterga ega.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, reklama matnlari jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi bilan bevosita bog'liq. O'zbek reklamasida kollektiv qadriyatlar ustun bo'lsa, ingliz tilidagi reklamalarda individual muvaffaqiyat va erkinlik targ'ib qilinadi. Bu farqlar xalqaro marketing strategiyalarida muhim rol o'ynaydi. Masalan, ingliz tilidagi reklama o'zbek auditoriyasiga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinsa, u yetarli ta'sir ko'rsatmasligi mumkin. Shu sababli reklama lokalizatsiyasi zarur[3]. Bundan tashqari, reklama tilida stilistik vositalar ham muhim ahamiyatga ega[4]. Har bir madaniyat o'ziga xos lingvistik vositalardan foydalanadi.

Har ikkala tilda ham gender stereotiplari reklama orqali ifodalanadi. O'zbek reklamasida ayollar ko'pincha uy-ro'zg'or bilan bog'liq obrazlarda tasvirlanadi, erkaklar esa faol va qaror qabul qiluvchi sifatida ko'rsatiladi. Ingliz reklamasida esa so'nggi yillarda gender tengligi va inkluzivlik tendensiyasi kuchayib bormoqda. Reklama matnlari til orqali madaniy farqlarni yaqqol namoyon etadi. Biroq globallashuv ta'sirida bu farqlar asta-sekin kamayib bormoqda. Masalan, o'zbek reklamasida ham inglizcha sloganlar va zamonaviy marketing usullari keng qo'llanilmoqda.

Demak, reklama matnlari ijtimoiy-madaniy omillar bilan chambarchas bog'liq, o'zbek reklama matnlarida oila va kollektiv qadriyatlar ustunligi, ingliz reklama matnlarida individualizm asosiy o'rin tutishi hamda reklama tarjimasida madaniy moslashuv muhim ahamiyatga ega. Reklama matnlari ijtimoiy-madaniy xususiyatlarni aks ettiruvchi muhim

lingvistik vositadir. O'zbek va ingliz tillaridagi reklama matnlari o'rtasidagi farqlar asosan milliy mentalitet, qadriyatlar va kommunikativ strategiyalar bilan belgilanadi. Globallashuv jarayoni reklama tiliga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Natijada turli madaniyatlar o'rtasidagi chegaralar asta-sekin yo'qolib, reklama matnlarida umumiy, universal elementlar paydo bo'lmoqda. Shu bilan birga, milliy o'ziga xoslikni saqlab qolish ham muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Chunki aynan madaniy moslik reklamaning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, reklama matnlarini o'rganishda lingvistik yondashuv bilan bir qatorda ijtimoiy-madaniy omillarni ham hisobga olish zarur. Bu esa nafaqat nazariy tadqiqotlar, balki amaliy reklama yaratish jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Cook, G. (2001). The discourse of advertising. London: Routledge.
2. Mahmudov N. (2012). Til va nutq madaniyati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
3. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). Marketing management (15th ed.). Pearson Education.
4. Goddard, A. (1998). The language of advertising. London: Routledge.
5. Karimov, S. (2019). Reklama matnlarining lingvistik xususiyatlari. Toshkent.

REKLAMADA GENDER GURUHLARIGA YO'NALTIRILGAN GRAFIK STRATEGIYALAR

Yusupova Kamola Qobiljon qizi,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklor instituti doktoranti.
+ 99897-716-01-03; komolayusupova43@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada reklama diskursida gender omili nafaqat matn mazmunini, balki uning grafik va fonetik qiyofasini ham belgilab berishi, erkaklar va ayollar bir xil reklama xabarini vizual va hissiy jihatdan turlicha idrok etishlari ilmiy tahlillangan.

Аннотация. В данной статье научно анализируется тот факт, что гендерный фактор в рекламном дискурсе определяет не только содержание текста, но и его графическое и фонетическое оформление, и что мужчины и женщины воспринимают одно и то же рекламное сообщение по-разному визуально и эмоционально.

Abstract. This article scientifically analyzes the fact that gender in advertising discourse determines not only the content of the text but also its graphic and phonetic design, and that men and women perceive the same advertising message differently visually and emotionally.

Kalit so'zlar: *Gender omili, gender stereotiplari, grafik strategiyalar, rang idroki, periferik ko'rish, vizual hislar, visual til.*

Ключевые слова: *Гендерный фактор, гендерные стереотипы, графические стратегии, цветное восприятие, периферийное зрение, визуальные ощущения, визуальный язык.*

Keywords: *Gender, gender stereotypes, graphic strategies, color perception, peripheral vision, visual sensations, visual language.*

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, erkaklar va ayollar bir xil reklama xabarini vizual va hissiy jihatdan turlicha idrok etadilar. Bu esa reklama beruvchilardan har bir jins vakilining psixologik va fiziologik xususiyatlariga mos "vizual til" tanlashni taqozo etadi [1].

Ayollar uchun mo'ljallangan reklamalarda vizual tasvir va emotsional bo'yoqdorlik verbal axborotdan ustuvorlik qiladi. Bu quyidagi grafik strategiyalarda namoyon bo'ladi:

Ayollarda rang idroki va periferik ko'rish qobiliyati yaxshi rivojlangan bo'lib, ular ranglarning eng nozik tovlanishlarini (masalan, "fil suyagi rangi", "dengiz to'lqini rangi") ilg'ay oladilar. Shu sababli, ayollar uchun reklama to'liq rangli bo'lishi va detallarga boy bo'lishi shart.

Grammatologiya nuqtai nazaridan, ayollar psixologiyasiga nafis, yumaloq shakldagi shriftlar ko'proq ta'sir qiladi. Bunday grafika xabarning "do'stona" va "samimiy" ekanini bildiruvchi vizual belgi bo'lib xizmat qiladi [2].

Ayollar hissiyotlarni erkaklarga qaraganda shiddatliroq boshdan kechirganlari sababli, reklamada harflarning takrori orqali hosil qilingan emotsional fon (masalan, “*Shirin-n-n!*”, “*Zo ‘-o ‘-o ‘-r!*”) ularda ijobiy reaksiya uyg‘otadi [3].

Erkaklar reklama mazmunini tahlil qilishda mantiq va aniqlikka tayanadilar. Ular uchun reklamani “nima” ekanligidan ko‘ra, uni “kim” taqdim etayotgani va texnik imkoniyatlari muhimroqdir.

Erkaklar uchun reklamada qalin (Bold), to‘g‘ri chiziqli va “salmoqli” shriftlar qo‘llaniladi. Bu grafika mahsulotning mustahkamligi va ijtimoiy maqomini ifodalaydi.

Erkaklar uzun va hissiy matnlarni o‘qishdan ko‘ra, qisqa, lo‘nda va to‘g‘ridan-to‘g‘ri harakatga undovchi (direktiv) xabarlarini afzal ko‘radilar.

Erkaklar uchun oq-qora (axromatik) reklamalar yoki keskin qizil rangli urg‘ular ko‘proq mos keladi, chunki ular rang tovlanishlariga nisbatan “tunnel ko‘rinishi”ga ega [4].

Zamonaviy reklama jamiyatdagi mavjud gender stereotiplarini nafaqat mustahkamlaydi, balki yangilarini ham shakllantiradi. Ko‘pincha ijtimoiy rollarning sun‘iy taqsimlanishi (masalan, ayol faqat uy bekasi, erkak esa rahbar sifatida) millatning an‘anaviy oilaviy qadriyatlariga putur etkazishi mumkin. Reklamadagi “ideal go‘zallik” yoki “mutlaq kuch” kabi vizual hislar yosh avlodda o‘zligini inkor etish va taqlid qilish hissini kuchaytiradi, bu esa o‘z navbatida milliy ma‘naviyat uchun yashirin tahdiddir.

Zamonaviy reklama shunchaki marketing vositasi emas, balki yangi stereotiplarni shakllantiruvchi va jamiyat ongini qayta kodlashtiruvchi ijtimoiy institutdir. Oxirgi yillarda globallashuv niqobi ostida reklama matnlariga milliy mentalitet va an‘anaviy oilaviy qadriyatlarga zid bo‘lgan LGBT ramzlarini (kamalak rangi, muayyan shriftli kompozitsiyalar) singdirish urinishlari kuzatilmoqda. Ushbu hodisaga nisbatan quyidagi ilmiy asoslarga tayangan holda raddiya berish maqsadga muvofiq.

LGBT targ‘ibotida qo‘llaniladigan kamalak rangi tabiiy-fizikaviy hodisadan sun‘iy mafkuraviy belgiga aylantirilgan. Najmiddin Kubroning “Latoif nazariyasi”da har bir rang muayyan ma‘naviy poklanish va ilohiy mohiyatni ifodalagan. Reklamada etti rangning tartibsiz va agressiv kombinatsiyasi orqali mafkuraviy rangbaranglikni targ‘ib qilish inson ruhiyatidagi *talavvun* (rang-barang beqarorlik) holatini sun‘iy qo‘zg‘atish hisoblanadi. Bu esa millatning psixologik va ma‘naviy barqarorligiga (tamkin holatiga) qarshi qaratilgan vizual tajovuzdir.

Zamonaviy reklamada gender chegaralarini yuvib yuborishga qaratilgan “uniseks” shriftlar va neytral vizual belgilar faol ishlatilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erkaklar va ayollarning axborotni qabul qilishi biologik va ijtimoiy jihatdan keskin farq qiladi. Erkaklar uchun aniqlik va mantiq, ayollar uchun esa hissiyot va nafosat ustuvordir. Reklamada ushbu tabiiy farqlarni inkor etuvchi grafik kodlarni qo‘llash insonning jinsiy o‘zligini anglashiga putur etkazishdir. Bunday vizual strategiyalar jamiyatda buzuvchi modellarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Reklama xabarining ta’sirchanligi uning milliy-madaniy qadriyatlar bilan uyg‘unligiga bog‘liq. O‘zbek lingvomadaniyatida har bir rang va belgi (masalan, oq – poklik, yashil – iymon) asrlar davomida shakllangan muqaddas konseptlardir. LGBT ramzlarining ushbu kodlar bilan yonma-yon joylashtirilishi milliy presuppozitsiyalarni (oldindan mavjud tushunchalarni) zaharlashga bo‘lgan urinishdir. Bu holat reklama beruvchining nafaqat lingvistik, balki ma‘naviy-axloqiy mas’uliyatsizligini namoyish etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Азаренок Н. В. Гендерное восприятие рекламы // Репозиторий БГПУ. – Минск. – С. 49–51.
2. Зайдельман О. В. Гендерные особенности восприятия социальной рекламы // Экономика и социум. – Уфа, 2017. – № 1(32). – С. 638–640.
3. Азаренок Н. В. Гендерное восприятие рекламы // Репозиторий БГПУ. – Минск. – С. 49–51.
4. Зайдельман О. В. Гендерные особенности восприятия социальной рекламы // Экономика и социум. – Уфа, 2017. – № 1(32). – С. 638–640.

IJTIMOIIY-MADANIY LAKUNALARNING LINGVOKULTUROLOGIK VA KOMMUNIKATIV XUSUSIYATLARI

Niyazmetova Sultanpashsha Matrasulovna,
Urganch tuman 31-sonli maktab o'qituvchisi.
+99891-430-09-69; sultonpashsha86@icloud.com

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy-madaniy lakunalar lingvokulturologik va kommunikativ jihatdan tahlil etiladi. Lakunalarning tipologik tasnifi, ularning milliy-madaniy tafakkur bilan bog'liqligi hamda madaniyatlararo kommunikatsiyadagi roli yoritiladi. Tadqiqotda lakunalarning semantik va kommunikativ xususiyatlari misollar asosida asoslab beriladi.

Аннотация. В статье анализируются социально-культурные лакуны с лингвокультурологической и коммуникативной точек зрения. Рассматривается типологическая классификация лакун, их связь с национально-культурным мышлением, а также их роль в межкультурной коммуникации. На основе примеров обосновываются семантические и коммуникативные особенности лакун.

Abstract. The article analyzes socio-cultural lacunae from linguocultural and communicative perspectives. It examines the typological classification of lacunae, their relationship with national-cultural cognition, and their role in intercultural communication. The semantic and communicative features of lacunae are substantiated through illustrative examples.

Kalit so'zlar: *lakuna, ijtimoiy-madaniy lakuna, lingvokulturologiya, madaniyatlararo kommunikatsiya, semantik tafovut, kommunikativ to'siq.*

Ключевые слова: *лакуна, социально-культурная лакуна, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, семантическое различие, коммуникативный барьер.*

Keywords: *lacuna, socio-cultural lacuna, linguoculturology, intercultural communication, semantic difference, communicative barrier.*

Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o'zaro bog'liq tizim sifatida qaralib, ularning o'zaro munosabatini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan, ijtimoiy-madaniy lakunalar til tizimidagi semantik va nominativ bo'shliqlarni aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik hodisa sifatida e'tibor qozonmoqda.

Lakuna hodisasi turli lingvomadaniyatlarda mavjud tushuncha va realiyalarning boshqa tilda bevosita ifoda topa olmasligi bilan izohlanadi. Bunday tafovutlar madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonida turli kommunikativ to'siqlarni yuzaga keltiradi. Lakunalar madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonida semantik nomutanosiblik va noto'g'ri interpretatsiyaga olib kelishi mumkin. Natijada muloqot ishtirokchilari o'rtasida kommunikativ uzilishlar, pragmatik xatoliklar va madaniy tushunmovchiliklar yuzaga keladi.

Mazkur maqolaning maqsadi ijtimoiy-madaniy lakunalarning lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning kommunikativ jarayondagi rolini tahlil qilishdan iborat.

Ma'lumki, "lakuna" termini ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P.Vine va J.Darbelne tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, ular ushbu hodisani bir tildagi leksik birlikning boshqa tilda to'liq yoki bevosita muqobilining mavjud emasligi bilan izohlaydilar. Ularning ta'kidlashicha, bir tildagi so'z boshqa tilda adekvat ifodasini topa olmagan hollarda lakuna hodisasi yuzaga keladi [2; 10.]. V.G.Gak lakunalarni tilning leksik tizimidagi semantik bo'shliqlar sifatida talqin qilib, ularni "mavjud bo'lishi kutilgan, biroq real ifodaga ega bo'lmagan leksik birliklar" tarzida izohlaydi [4]. Tadqiqotchining fikricha, ayrim hollarda muayyan jamiyatda ma'lum tushunchalar mavjud bo'lsa-da, ularni ifodalovchi maxsus leksik vositalar shakllanmagan bo'ladi, holbuki boshqa tillarda bunday tushunchalar alohida nominativ birliklar orqali ifodalanadi. Masalan, fransuz tilida rus tilidagi *сутки* va *купяток* tushunchalariga to'liq mos keluvchi leksik birliklarning mavjud emasligi lakuna hodisasiga misol bo'la oladi.

Tillar va madaniyatlar o'rtasidagi tafovutlarni tahlil qilishda "lakuna" (lot. *lacuna* – bo'shliq, chuqurlik; frans. *lacune* – bo'sh joy) terminining qo'llanishi ilmiy jihatdan asoslangan.

A.M.Proxorov tahriri ostida nashr etilgan “Советский энциклопедический словарь” (M., 1981)da tilshunoslik va adabiyotshunoslik doirasida lakunalar “matnda tushib qolgan yoki bo’sh qolgan segment” sifatida talqin etiladi. Shunga yaqin izoh T.V.Yegorovanning “Словарь иностранных слов современного русского языка” (M., 2014) asarida ham qayd etilgan [5].

Muayyan xalq madaniyatida boshqa lingvomadaniyat vakillari tomonidan to’liq qabul qilinmaydigan yoki anglanishi qiyin bo’lgan stereotip xarakterdagi o’ziga xos unsurlar mavjud bo’lib, ular Y.A.Sorokin va I.Y.Markovina tomonidan lakunalar sifatida talqin etiladi. Retsipiyent (tinglovchi yoki o’quvchi) har doim ham o’zga madaniyatga mansub matnni to’liq adekvat idrok eta olmaydi. Natijada matndagi ayrim birliklar unga noodatiy yoki tushunarsiz tuyulib, qo’shimcha izohni talab qiladi. Bunday birliklar matn yaratilgan madaniyatning o’ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradi hamda lakunalarning yuzaga kelishiga sabab bo’ladi.

Lakunalar madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonida tillar va madaniyatlar o’rtasidagi tafovutlarni aniqlash va tavsiflashda muhim lingvistik omil sifatida namoyon bo’ladi. Ular, asosan, tillarni qiyosiy tahlil qilish orqali aniqlanadi. Qiyosiy yondashuvda odatda tadqiqotchining ona tili chet tili bilan solishtiriladi. Agar chet tilidagi muayyan leksik birlikka ona tilida adekvat muqobil topilmasa, mazkur birlik lakunar xarakterga ega deb baholanadi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” ma’nosini anglatgan *lawyer* so’zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo’lgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counzsel* “yuristkonsult”, *counsellor* “maslahatchi”, *advocate* “oliy darajadagi advokat” kabi so’zlar ham qo’llaniladi. Mazkur ifodalarga o’zbek va rus tillaridagi faqat *advokat* so’zigina muqobil bo’la oladi [1; 130-131.].

Bu holat ushbu tillarda tegishli soha doirasida leksik differensiyatsiyaning yetarli darajada rivojlanmaganligini va natijada lakunaning mavjudligini ko’rsatadi.

Zamonaviy tilshunoslikda lakunalarning turli tipologik tasniflari mavjud bo’lib, G.V.Bikova va V.L.Fraerllar ularni bir necha asosiy turlarga ajratishni taklif etadilar [3; 41-44.].

Predmet va mavhum lakunalar. Predmet lakunalar muayyan predmet yoki hodisaning boshqa lingvomadaniyatda moddiy yoki tajribaviy jihatdan mavjud emasligi bilan izohlanadi. Mavhum lakunalar esa konseptual darajadagi birliklar – ya’ni tafakkur kategoriyalari va mentefaktlarning boshqa tilda maxsus leksik ifodaga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Masalan, *patir* leksemasi boshqa tillar uchun predmet lakuna bo’lsa, *oqibat* tushunchasi mavhum lakunaga misol bo’la oladi.

Jins va tur bildiruvchi lakunalar. Jins (giperonimik) lakunalar predmetlar sinfini umumlashtiruvchi nomning mavjud emasligi bilan belgilanadi, tur (giponimik) lakunalar esa muayyan predmet yoki hodisaning differensial nomlanishidagi yetishmovchilikni anglatadi. Masalan, o’zbek tilida “buvi” va “bobo” tushunchalarini umumlashtiruvchi yagona leksema mavjud emas, holbuki ingliz (*grandparents*) va nemis (*Großeltern*) tillarida bunday umumlashtiruvchi birlik mavjud. Aksincha, ingliz tilidagi *watch* va *clock* leksemalari orqali ifodalanadigan semantik farq o’zbek tilida alohida nominativ birliklar bilan differensiyalanmagan. Xuddi shuningdek, rus tilidagi *мать* va *ступать* fe’llari o’zbek tilida yagona *yuvmoq* fe’li orqali ifodalanadi, bu esa giponimik lakunani yuzaga keltiradi.

Tillararo lakunalar turli tillarni qiyoslash natijasida aniqlanadi. Agar qiyoslanayotgan tillardan birida mavjud bo’lgan til birligiga ikkinchi tilda adekvat leksik muqobil topilmasa, bunday holat lakuna sifatida baholanadi. Masalan, o’zbek tilida qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi *buvi* va *buva* leksemalari ota va ona tomondan bo’lgan ajdodlarni differensiyalamaydi. Turk tilida *anneanne*, *babaanne*, koreys tilida esa *halmoni*, *vihalmoni*, *haraboji*, *viharaboji* kabi birliklar ushbu munosabatlarni aniq differensiyalash imkonini beradi. Shu bois mazkur leksik birliklar o’zbek tiliga nisbatan lakunar xarakter kasb etadi. Shuningdek, koreys tilida qarindoshlik atamalari nutq subyektiining jinsiga qarab differensiyalanadi: *oppa* (ayol nutqida “aka”), *hyōng* (erkak nutqida “aka”), *onni* (ayol nutqida “opa”), *nuna* (erkak

nutqida “opa”) kabi birliklar mavjud [6; 152-156.]. O‘zbek tilida esa bunday differentsiyatsiya kuzatilmaydi, bu esa mazkur semantik sohada lakunaning mavjudligini ko‘rsatadi.

Til ichidagi lakunalar. Til ichidagi lakunalar bir til tizimi doirasida, uning paradigmatic va sintagmatik munosabatlari ichida namoyon bo‘ladi. Bunday lakunalar muayyan semantik, stilistik yoki grammatik oppozitsiyalarning to‘liq shakllanmaganligi bilan izohlanadi. Jumladan, ayrim hollarda qarama-qarshi ma’noli leksemaning mavjud emasligi, ma’lum stilistik qatlamga xos birliklarning yetishmasligi yoki so‘zning ayrim morfologik shakllarining shakllanmaganligi kuzatiladi. Masalan, o‘zbek tilida *qo‘y* – *qo‘chqor*, *tovuq* – *xo‘roz* kabi jinsiy differentsiyaga asoslangan oppozitsiyalar mavjud bo‘lsa-da, *mushuk*, *tulki*, *bo‘ri* kabi leksemalar uchun bunday sistematik qarama-qarshilik shakllanmagan. Bu holat til ichidagi lakunaning namoyon bo‘lishiga misol bo‘la oladi.

Motivlashgan va motivlashmagan lakunalar. Lakunalar yuzaga kelish omillariga ko‘ra motivlashgan va motivlashmagan turlarga ajratiladi. Motivlashgan lakunalar muayyan lingvomadaniyatda tegishli predmet yoki hodisaning mavjud emasligi bilan izohlanadi. Shu sababli ular boshqa tillar uchun lakunar xarakter kasb etadi (masalan, *to‘n*, *do‘ppi*, *palov*, *sumalak*, *patir*, *so‘ri*, *beshtik kerti*, *chilla*, *yuz ko‘rdi* kabi milliy-madaniy realiyalar). Motivlashmagan lakunalar esa mazkur madaniyatda predmet yoki hodisaning mavjudligi bilan birga, uni ifodalovchi maxsus leksik birlikning shakllanmaganligi bilan tavsiflanadi. Bunday holatda realiya mavjud bo‘lsa-da, u alohida nominativ birlik orqali ifodalanmaydi. Masalan, rus tilidagi *сутки*, *купяток*, *сухомятка* kabi leksemalar o‘zbek tilida yagona so‘z bilan ifodalanmaydi va shu bois ular o‘zbek tiliga nisbatan lakuna sifatida qaraladi.

Tadqiqot natijalari madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonida lakunar birliklarni aniqlash va ularni **to‘g‘ri hamda muvofiq talqin qilishda**, shuningdek, tarjima amaliyoti hamda xorijiy tillarni o‘qitish metodikasini takomillashtirishda qo‘llanishi mumkin.

Ijtimoiy-madaniy lakunalar til va madaniyat o‘rtasidagi tafovutlarni aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik hodisa hisoblanadi. Ularning tipologik jihatdan tahlili turli lingvomadaniyatlarda semantik va nominativ nomutanosibliklarni aniqlash imkonini beradi.

Lakunalar, ayniqsa, madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonida kommunikativ to‘siqlar va noto‘g‘ri interpretatsiyalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Shu bois ularni aniqlash va izohlash kommunikativ samaradorlikni oshirish hamda lingvokulturologik yondashuvni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmanova SH. Lingvokulturologiya. Darslik – T.: 2019. B-245.
2. Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais. –Paris, 1958. –P. 10.
3. Быкова Г. В., Фраерл В. Л. Лакуны русского языка. Под науч. ред. И.А. Стернина. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2008. –С. 41-44.
4. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. –Л.: Просвещение. Ленингр. от-е, 1977. –С. 261.
5. Егорова Т.В. Словарь иностранных слов современного русского языка. –М.: Аделант, 2014. -С. 369
6. Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. –Б. 152-156.

INGLIZ ERTAKLARI TILIDAGI LEKSIK BIRLIKLARNING MA'NO TABIATI

Oydinova Parizod,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
+99890-619-90-02; oydinovaparizod@icloud.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq og'zaki ijodi namunalari durdonasi bo'lgan ertaklar tili va uning xalq madaniyati bilan bog'likligi, tilining o'ziga xos alohidalik xususiyatlari ertak matnlaridan olingan misollar yordamida tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье анализируется язык сказок, шедевра народного устного искусства, его связь с народной культурой и уникальные особенности его языка на примерах из сказочных текстов.

Abstract. This article analyzes the language of fairy tales, a masterpiece of folk oral art, its connection to folk culture, and the unique features of its language, using examples from fairy tale texts.

Kalit so'zlar: *xalq og'zaki ijodi, ertaklar tili, til va madaniyat, leksema, leksik birlik, mifologik personaj.*

Ключевые слова: *народное устное искусство, язык сказок, язык и культура, лексема, лексическая единица, мифологический персонаж.*

Keywords: *folklore, language of fairy tales, language and culture, lexeme, lexical unit, mythological character.*

Xalq etnomadaniyatini aks ettiruvchi ertaklar tili va uning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish o'sha ertak mansub bo'lgan xalqning asrlar silsilasidagi turmush tarzi haqida umumlashma xulosalarni beradi. Ertaklar tilidagi leksik birliklarning o'ziga xosliklarini yoritish, ulardagi til va madaniyat munosabatlarini aniqlash va mavzu guruhlariga ajratib tasniflash masalasi tilshunoslar oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Chunki xalqning azal-azaldan orzu-istaklari xalq og'zaki ijodi namunalarida, uning tilida o'z aksini topgan. Ertaklarda qahramonlar (odamlar, hayvonlar, mifologik personajlar), avvalo, fiziologik jarayonlar va aqliy xususiyatlarning o'ziga xosliklariga ega biologik organizm sifatida batafsil tavsiflanadi. Ertak matnlarida insonning biologik tuzilishi tana a'zolariga bevosita bog'liq otlar yordamida batafsil tasvirlanadi. Tananing asosiy qismlarining belgilari: hid / head, neck, waist– bosh, bo'yin, bel; boshning qismlari: eye, face, ear, jaw, teeth– ko'z, yuz, quloq, jag', tishlar ; oyoq-qo'llar va inson tanasini ko'tarib turuvchi qismlari: limb, leg, rib, skeleton– oyoq-qo'l muskullari, oyoq, qovurg'a, skelet; teri va sochlar: beard, whiskers, skin, lock, hair – soqol, mo'ylov, teri, soch; ichki organlar: heart, insides, liver – yurak, ichki organlar, jigar. Tananing asosiy qismlarining nomlaridan tashqari, suyaklar nomlanishi: bone, breast-bone, skull bone, knee-bone – suyak, ko'krak - suyak, bosh suyagi ertak tilida batafsil nomlanish bilan tavsiflanadi.

Hayvonlarning lingvistik qiyofasi tana va uning asosiy qismlari: flesh, side, muzzle– go'sht, yonbosh, tumshuq; bosh qismlari: tongue, horn, beak – til, shox, tumshuq; skeletning qismlari: wing, paw, leg-bone – qanot, panja, oyoq suyagi; teri va jun, patlar: hide, feather – teri, pat; ichki organlar: bladder, gall – siydik pufagi, o't pufagi kabi belgilardan iborat. Mifologik mavjudotlarning tashqi ko'rinishini tavsiflashda inson va hayvon xususiyatlarini ifodalovchi leksemalar qo'llaniladi, ular esa dunyoning ertak manzarasida boshqa dunyodan kelgan mavjudotlarning antropozoomorfik qiyofasini anglatishga yordam beradi. Tana qismlarining belgilari bo'lgan leksemalar ertak tilida o'ziga xos ramziy ma'noga egadir.

Ko'z leksemasi (eye) devlar uchun sehrli kuch manbaidir. Qahramon devni faqat uni ko'rish qobiliyatidan mahrum qilish orqali mag'lub eta oladi[1]. Elflarning sehrli malhamdan foydalanishga qo'ygan taqiqini buzgan qahramonlar jazo sifatida ko'rish qobiliyatini yo'qotadilar, ya'ni ko'zlari bilan birga ular aldamchilik orqali orttirgan g'ayritabiiy qobiliyatlaridan ham mahrum bo'ladilar[2].

Mifologik qahramonning tashqi ko'rinishini tasvirlashda uning ko'zlariga alohida e'tibor

beriladi. Ertak qahramonlarining ko'zlari tavsifi ularning soni (one-eyed), shakli (gogle), rangi (lovely sea-green, green), jismoniy xususiyatlari wall-eyed, squinny-eyed, squinny, fiery-eyed va nigoh xususiyatlari (piercing, glaring) bilan birga keladi, ular qahramonlarning mifologik kelib chiqishini belgilaydi va ularga g'ayritabiiy qobiliyatlarni beradi[3]. Bundan tashqari, boshqa dunyoga tegishli mavjudotlarning olovli ko'zlari bo'lishi mumkin, uning ko'zoynak ko'zlari olov alangasiga o'xshardi, bu ularning sehrli xususiyatlarga ega ekanligini ham ko'rsatadi.

Ertak matnlarida *bosh* va *soch* mifopoetik an'anada hayotiy kuch, energiya va qudratning timsolidir, shuning uchun ingliz ertaklarida g'ayritabiiy mavjudotlarning (odatda devlarning) kuchi ularning ko'p boshliligi (ikki boshli ulkan dev, uch boshli juda dahshatli hayvon, ikki boshli, to'rt boshli hayvonlar) bilan tavsiflanadi.

Ertak matnlarida *soch* leksemasining mifologik ma'nosini anglash qahramonga sochlari orqali dushmanga ta'sir qilib, uning ustidan hokimiyatni qo'lga kiritishga imkon berishida o'zini namoyon qiladi. Shuning uchun sochlarni har qanday manipulyatsiya qilish sehr ishlatishga urinish sifatida talqin qilinadi. Sochning sehrli kuch ombori sifatidagi ramziy ma'nosi ertaklarda *soch* leksemasidan foydalanish orqali kuchayadi. Taroq esa suv parilarining ajralmas atributidir. Masalan, ertaklarda juda ko'p quyidagi jumalarga duch kelamiz:... *I combed the broken seaweed, shrimps, crabs and sea-fleas out of my hair*"; *"she took from her hair a golden comb in a handle of pearl*. Taroq "gombhos" so'zidan olingan va "tish" ma'nosini anglatadi. Ushbu nom o'z ma'nosida tanadagi alohida bir organni anglatga, ertak matnlarida esa qahramonning hayotiy energiyasining o'chog'i hisoblangan mifologik ramziylikka aylanadi.

Soch va bosh kabi tana qismlarining arxaik tafakkur uchun ahamiyati ularning o'ziga xosliklarini leksik ifodasidadir. Qalin sochlarning belgilari— *shaggy, hairy, stubbly, woolly like, bristling*, va "chalkashgan" sochlar— *matted, tangled, cotted* o'z egasini boshqa dunyoning sehrli xususiyatlariga ega bo'lgan mavjudot sifatida tavsiflaydi. Shunday qilib, devning sochlari yuqorida tasvirlanganidek ilonlar bilan taqqoslanadi. Suv parisining sochlari tavsifi "*...golden-coloured hair... shone like sunbeams on the sea*", "*...golden ringlets*", "*...her hair was so abundant that it fell around and covered her figure like an ample robe of glittering gold*" kabi so'zlar va ularning kombinatsiyalari yordamida amalga oshiriladi[4]. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, sochlarning eng muhim xususiyatlari dunyoning ertak manzarasida leksik vositalar bilan mustahkamlangan bo'lib, ulardagi sehrli kuchning ko'rsatkichlari rang va uzunlik (qalinlik) hisoblanadi.

Soch nafaqat sehrli kuch uchun, balki ruh uchun ham "idish" vazifasini bajaradi, shuning uchun o'lgan qizning suyaklari va sochlaridan yasalgan arfa uning ruhini o'z ichiga oladi, bu esa qotillarni fosh qilishda qo'l keladi.

Bone, finger, toe, nail leksemalari bir xil ramziy ma'noga ega. Bu tasavvurlar o'lik hayvonning suyaklarini sindirishni taqiqlash bilan bog'liq bo'lib, ushbu qarash elf qirolining "let" so'zlarida ifodalangan: "*...let no bone be broken*".

Xalq e'tiqodga ko'ra, tishlar va tirnoqlarning sehrli xususiyatlari ularning katta-kichikligiga ham bog'liq, bular esa ertak matnida ularni til birliklari bilan ifodalovchi otlarning kombinatsiyalari paydo bo'lishiga olib kelgan, va matnda ular ko'proq hajmni ifodalaydi: "*... his teeth were curling out of his mouth*", "*his finger- and toe-nails had not been cut for many thousand years*".

Ertaklar tilidagi yana bir faol leksema "qon" dir. "Qon" leksemasi ham ertak matnlarida o'zining o'rniga ega, chunki qon qadimgi odamlar uchun har doim ham alohida muqaddas ramz hisoblangan, ko'plab qadimiy marosimlarning ajralmas atributi bo'lib, ya'ni homiy hayvonning sehrli xususiyatlarini va natijada yangi ijtimoiy mavqeni egallashga mo'ljallangan bir qator marosimlarda bosh qahramonning vaqtinchalik o'limi haqidagi arxaik tushunchalarni saqlab qolgan va qonli marosimning quyidagi tavsifini o'z ichiga oladi: "*Why! a wide saloon lit with many candles, and all round it, some hanging by their necks, some seated on chairs, some lying on the floor, were the skeletons and bodies of number of beautiful young maidens in their*

wedding-dresses that were all stained with blood”[5].

“Qon” leksemasining ramziy ma’nosi ertaklarda “qizil” rangni ifodalovchi soʻzlar bilan bogʻliq. Yana bir soʻz borki, u “qon” ning sinonimi sifatida ham qoʻllaniladi, u “zang” soʻzidir. Masalan, ingliz ertaklarida shunday jummalarni tez-tez uchratishimiz mumkin: “... pichogʻida (qilichida) zang paydo boʻlishi akasining boshiga baxtsizlik kelganidan dalolat beradi”[6].

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan ifodalar tananing turli qismlarini nomlashda bosh, koʻz, soch, suyak, barmoq, oyoq barmogʻi, tirnoq, tish, qon kabi otlar ishlatilishini koʻrsatadi va ularning barchasi ertaklarda mifologik maʼnolarga ega. Keltirilgan leksemalarning mifologik semantikasi qadimgi davr butparastligining oʻziga xosligini aks ettiradi, bunda individual organlarga tirik mavjudotning energiyasi, kuchi va ruhini oʻz ichiga olish qobiliyati beriladi va alohida qismlarda (organlarga) butunning (organizmning) xususiyatlari mujassamlashadi. Bu hodisalarning barchasi ertaklar tilining alohidalik xususiyatlarga egaligini namoyon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Jacobs 1894: № 18.
2. Jacobs 1890 yil: № 40; Riordan 1987: № 6.34
3. Jacobs 1890: № 40; Riordan 1987: № 32
4. Riordan 1987: № 3
5. Steel 1927: № 23]
6. Jacobs] 1890: № 23

USMON AZIM IJODIDA ANTITEZANING BADIY-ESTETIK VAZIFALARI

Botirova Yorqinoy Nasimovna,

Urganch RANCH texnologiya universiteti magistranti
+99899-386-99-88; batirova_yoki@icloud.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Usmon Azim sheʼriyatida antitezaning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda antitetik konstruksiyalarning leksik, sintaktik va konseptual darajalarda namoyon boʻlishi yoritilib, ularning badiiy matnning emotsional-ekspressiv taʼsirini kuchaytirishdagi roli asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвопоэтические особенности антитезы в поэзии Усмона Азима. В исследовании рассматривается проявление антитетических конструкций на лексическом, синтаксическом и концептуальном уровнях, а также обосновывается их роль в усилении эмоционально-экспрессивного воздействия художественного текста.

Abstract. This article analyzes the linguopoetic features of antithesis in the poetry of Usmon Azim. The study examines the manifestation of antithetical constructions at lexical, syntactic, and conceptual levels, and substantiates their role in enhancing the emotional and expressive impact of the literary text.

Kalit soʻzlar: *Usmon Azim sheʼriyati, antiteza, lingvopoetika, qarama-qarshilik, konsept, poetik tasvir*

Ключевые слова: *поэзия Усмона Азима, антитеза, лингвопоэтика, противопоставление, концепт, поэтическое изображение*

Keywords: *Usmon Azim's poetry, antithesis, linguopoetics, opposition, concept, poetic imagery*

Oʻzbek tilshunosligida badiiy asar tili, unda qoʻllanilgan til birliklarining xos xususiyatlarini lingvopoetik jihatdan oʻrganish bugungi tilshunosligimizning dolzarb masalalardan biri sanaladi. Badiiy matnda qoʻllanuvchi til birliklari tasviriylikni taʼminlovchi vositalar sifatida namoyon boʻladi. Mazkur birliklar orqali adiblar asar mazmuni va gʻoyasini kitobxonga yetkazadilar, ularda shu tasvirlanayotgan voqea-hodisaga shaxsiy munosabat uygʻotadilar. Badiiy matnni hosil qiluvchi vositalar ikki xil boʻladi: 1) leksik vositalar, 2) ekspressiv-stilistik vositalar.

Leksik vositalar, ya'ni leksik qatlamlar badiiy matnni hosil qilishda faol ishtirok etadi. Ular betaraf so'zlar, arxaizm, neologizm, dialektizm, varvarizm, vulgarizm singari so'zlardir [2; 14].

Uslubiy vositalar yoki qatlamlar ham badiiy matnlarda tasviriy vositalarni yuzaga chiqarishda faol qo'llanadi. Uning badiiy matnlarda ishlatilishi doirasi bo'lib, badiiy nutqda voqea-hodisalarni obrazli tasvirlash, nutq ifodaliligini oshirish, biror narsaning xarakteri, xususiyati va ko'rinishini qisqa hamda obrazli ifodalash uchun foydalaniladi. Tilning bunday tasviriy vositalari badiiy matnlarda ikki xil: troplar(ko'chim) va figuralar shaklida uchraydi [2; 18-19].

Figuralar nutq ta'sirchanligini kuchaytirish, tasviriyligni oshirishga yordam beruvchi maxsus sintaktik qurilish, nutq ko'rinishlaridir. Nutqda figuralar tinglovchiga ko'proq emotsional ta'sir ko'rsatish, gapdan anglashilgan umumiy ma'noni kuchaytirish yoki kamaytirishda sintaktik vosita sifatida ishlatiladi. Troplar so'zlar bilan ish ko'rsa, figuralar gap tuzilishi va gapdan anglashilgan umumiy ma'noga asoslanadi [2; 40]. Figuralarning turlari quyidagilar: antiteza, oksimoron, gradatsiya, ritorik undov, ritorik so'roq, bog'lovchili va bog'lovchisiz bog'lanish, alliteratsiya, anafora, epifora va takrorlar mansub [2; 40-51].

Mazkur tadqiqotning maqsadi Usmon Azim she'riyatida antitezaning lingvopoetik funksiyalarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida shoirning she'riy matnlari tanlangan bo'lib, tadqiqot predmeti mazkur matnlarda qo'llangan antitetik konstruksiyalarni tashkil etadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda Usmon Azim she'riyatida antitezaning nafaqat leksik, balki konseptual va lingvopoetik darajada namoyon bo'lishi aniqlanadi. Tadqiqot jarayonida tavsiflash, qiyoslash va lingvopoetik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Antiteza grekcha qarama-qarshi so'zidan olingan bo'lib, bir-biriga zid tushuncha, fikr va hissiyotlarni ifodalashda, ularga qiyosiy tavsif berishda qo'llanuvchi tasviriy vositalardan biridir. U mumtoz adabiyotda tazod deb ham yuritiladi [2; 40].

Usmon Azim ijodida boshqa lingvopoetik vositalar qatorida antiteza ham faol qo'llanadi. Tilshunos R.Qo'ng'urov antitezani poetik sintaksisning muhim ko'rinishlaridan biri sifatida talqin qilib, uning nutq ifodaliligini kuchaytirishdagi rolini alohida ta'kidlaydi. Olimning fikricha, antiteza mantiqan qarama-qarshi tushunchalar, obrazlar, predmetlar hamda shaxslar xarakterini o'zaro qiyoslash orqali yuzaga keladi. Shuningdek, u biror predmet yoki hodisaning daraja jihatidan qarama-qarshi holatlarini tasvirlash vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi.

R.Qo'ng'urovning qayd etishicha, antiteza orqali ifodalangan ma'noni idrok etishda qarama-qarshi hodisalarga nisbatan inson reaksiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, *issiq – sovuq, baland – past, jasur – qo'rqoq, haqiqat – yolg'on, tun – kun, yorug' – qorong'i* kabi antonimik juftliklar har biri o'ziga xos emotsional va semantik ta'sir uyg'otadi. Shu asosda muayyan hodisa yoki voqelik tasvirlanayotganda, ular antonimik birliklar yordamida qarama-qarshi qo'yilib qiyoslanadi. Natijada shoir o'z munosabatini ifodalaydi yoki tasvir obyekti turli jihatlardan yoritilib, o'quvchida unga nisbatan muayyan – ijobiy yoki salbiy – munosabat shakllantiriladi [3; 386].

Quyidagi parchada qarshilantirish *siz* va *men* olmoshlari vositasida yuzaga keltirilgan. Bunda muallif o'zini va nutq qaratilgan shaxsni munosabatlarning ikki qarama-qarshi qutbi sifatida tasvirlaydi. Xususan, tinglovchining "qimmatbaho", muallifning esa "arzon" sifatida baholanishi she'rda ifodalangan mantiqiy zidlikni yanada kuchaytiradi:

Siz – qimmatbahosiz, Men – arzon, arzon.

Sizga balki faqat yuragim arzir.

Sizdan so'ramayman haqiga osmon,

Faqat osmon kabi yuksaling, axir! ("Saylanma", 139-bet)

Mazkur she'rda fikrlar zidlik asosiga qurilgan bo'lsa-da, unda muallifning nutq qaratilgan shaxsga nisbatan ijobiy munosabati implitsit tarzda ifodalangan. Muallifning o'zini past tutishi va tinglovchini ulug'lashi ushbu semantik qarama-qarshilikning asosiy pragmatik yuklamasini tashkil etadi.

Keyingi misolda esa *tun* va *kun* konseptlari o‘zaro antitetik munosabatda tasvirlanadi. Bunda *kun* ijobiy, *tun* esa salbiy emotsional-semantik bo‘yoq bilan ifodalanadi:

*Kechalari yurak sanchadi,
Tutunlarga to‘ladi boshim.
Rutubatli tunni yanchgani,
Ruhimda bir porla, quyoshim.
Kunduzlarim – manim lahzalik,
Tunim – uzun. Uzun. Beadad. (“Saylanma”, 219-bet)*

Ushbu parchada *tun* va *kun* qarama-qarshiligi orqali shoirning ichki ruhiy holati, iztiroblari hamda yorug‘likka intilishi poetik jihatdan ifodalangan.

Shoirning “Rivojlanish” she‘rida esa tabiatga oid *tong*, *shom* va *tun* tushunchalari o‘zaro zid munosabatda tasvirlanadi. Bu yerda poetik tasvir vaqt birliklarini qarama-qarshi qo‘yish asosida qurilgan:

*Tunni tong o‘ldirdi,
Tongni shom o‘ldirdi.
Shomni bo‘g‘di tun...
Nima uchun?
Nima uchun,
Shomning qo‘li qon...
Tongning qo‘li qon...
Bor-yo‘g‘i bir qadam qo‘ydingmi,
Beshafqat zamon? (“Saylanma”, 143-bet)*

Mazkur she‘riy parchada vaqt konseptlarining o‘zaro qarama-qarshi qo‘yilishi orqali hayotiy jarayonlarning ziddiyatli mohiyati, shuningdek, zamonning beshafqatligi poetik ifoda topgan. Antiteza bu yerda nafaqat badiiy tasvir vositasi, balki falsafiy mazmunni ochib beruvchi muhim lingvopoetik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Tilimizda so‘zlarning lug‘aviy ma‘nolariga asoslanib, *yoz* va *qish* fasllarini qarama-qarshi qo‘yish poetik matnlarda keng kuzatiladi. Biroq Usmon Azim ijodida bu an‘anaviy oppozitsiya yangicha talqin etilib, *bahor* va *kuz* fasllari antitetik munosabat asosida tasvirlanadi. Natijada shoir poetik tasvirning o‘ziga xos, individual ko‘rinishini yuzaga keltiradi:

*Bahorda ko‘karib, kuzda sarg‘ayib,
Sukunat-u qorga o‘ranib qishda,
G‘o‘ra she‘rlarimga boqdi mung‘ayib...
Xullas, sodiq bo‘ldi har ezgu ishda! (“Dasht haqida ballada”)*

Mazkur she‘riy parchada *bahor* konsepti hayot va ijodning boshlanishi, yangilanish va yasharish ramzi sifatida talqin qilinadi. Aksincha, *kuz* fasli so‘nish, yakunlanish va ma‘lum darajada ruhiy pasayish semantikasi bilan bog‘lanadi. Shu tariqa fasllar oppozitsiyasi orqali vaqt, ijod va ruhiy holat dinamikasi poetik ifodalanadi.

Shuni ta‘kidlash joizki, mazkur zidlik bevosita so‘zlarning lug‘aviy ma‘nosidan emas, balki ularning matn doirasida kasb etgan kontekstual-semantik yuklamasidan kelib chiqadi. Demak, antiteza bu yerda nafaqat leksik darajada, balki lingvopoetik va konseptual darajada ham namoyon bo‘ladi.

Tahlillar natijasida antitezaning Usmon Azim she‘riyatida ekspressivlikni kuchaytirish, muallifning baholovchi munosabatini ifodalash hamda konseptual qarama-qarshiliklarni ochib berish kabi asosiy funksiyalarni bajarishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari Usmon Azim she‘riyatida antiteza muhim lingvopoetik vosita sifatida faol qo‘llanishini ko‘rsatadi. Bunday konstruksiyalar leksik, sintaktik va konseptual darajalarda namoyon bo‘lib, badiiy matnning mazmuniy va emotsional ta‘sirchanligini kuchaytiradi.

Shoir ijodida *siz–men*, *tun–kun*, *tong–shom*, *bahor–kuz* kabi qarama-qarshiliklar orqali inson ruhiyati, vaqt va hayotiy jarayonlarning ziddiyatli mohiyati poetik ifodalanadi. Ayniqsa,

an'anaviy oppozitsiyalardan farqli ravishda *bahor–kuz* juftligining qo'llanishi muallifning individual poetik tafakkurini namoyon etadi.

Demak, antiteza Usmon Azim poetikasida muallif munosabatini ifodalovchi hamda o'quvchiga kuchli estetik ta'sir ko'rsatuvchi muhim lingvopoetik vosita sifatida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Азим Усмон. Сайланма: Шеърлар. -Тошкент: Шарқ, 1995.
2. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. «Ўқитувчи» нашриёти, 1995.
3. Қўнғуров Р. Танланган асарлар. – Самарқанд: СамДУ, 2008.
4. <https://tafakkur.net/dasht-haqida-ballada/usmon-azim.uz>

SHEKSPIR ASARLARINING G'AFUR G'ULOM TARJIMASIDAGI O'ZIGA XOSLIKLARI

Iskandarova Dinara,
Urganch RANCH texnologiya
universiteti magistranti
+998977761484; Yusupovna4740@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shekspir asarlarining mohir tarjimoni, mashhur o'zbek adibi G'afur G'ulomning tarjimonlik faoliyatiga to'xtalinib, uning tarjimasidagi "Otello" tragediyasining o'ziga xosliklari tahlil qilinadi.

Аннотация. Данная статья посвящена переводческой работе Гафура Гулама, опытного переводчика произведений Шекспира, известного узбекского писателя, и анализирует особенности трагедии "Отелло" в его переводе.

Abstract. This article focuses on the translation work of Gafur Gulam, an experienced translator of Shakespeare's works and a renowned Uzbek writer. It analyzes the characteristics of the tragedy "Othello" in his translation.

Kalit so'zlar: *Shekspir asarlari, tarjima, tarjimon, G'afur G'ulom tarjimalari, realist yozuvchi, klassik asar.*

Ключевые слова: *произведения Шекспира, перевод, переводчик, переводы Гафура Гулама, писатель-реалист, классическое произведение.*

Keywords: *Shakespeare's works, translation, translator, Gafur Gulam's translations, realist writer, classical work.*

Shekspir yuzlab xarakterlarni yaratdi, dramaturg qanday obraz yaratmasin– u qiroلمي, xizmatkormi, malikami, shahzodami, baribir, o'sha misollar siymosida tevarak-atrofimizda o'zimizga tanish bo'lgan odamlarni ko'ramiz.

V.T.Belinskiy realist san'atkor Shekspirni juda yuksak baholab shunday yozgandi: "O'zining cheksiz jumlayi jahonini qamrab oluvchi nigohi bilan inson xilqatini va hayot haqiqatining ko'tardi, ularning mo'jizakor yurak tepishini ko'ra oldi va ilg'ay bildi. O'zining ulkan asarlarida u ma'naviy tabiatni, uning abadiy va muqaddas qonunlarini vujudga keltirishdi, bu rejani qayta tikladi..." [1]

O'zbek adiblari dastlabki davrlardayoq Shekspirga realist yozuvchi deb qaragan edilar. Ma'lumki adabiyot ahli uchun nasriy tarjima she'riy tarjimaga nisbatan osonroq va oddiy kitobxonga tezroq etib boradi degan fikr hukm surardi. Tarjimonlar she'riy tarjima yo'li bilan o'zbek kitobxonlariga Shekspir realizmini namoyish qilishlari mushkul, chunki mavjud o'zbekcha she'r tuzilishi Shekspir tragediyalarining qudrati va uslubini to'laligicha aks ettirmaydigandek tuyuladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, Shekspir asarlarini boshqa tillarga, jumladan rus tiliga qilingan dastlabki tarjimalari ham nasriy shaklda bo'lgan. Bu haqida V.T.Belinskiy shunday degan edi: "Shekspir shu qadar buyukki, u noshud nasriy tarjimalardan ham cho'chimaydi, negaki, bularda ham uning dahosidan biron narsa qoladiku, axir; aksincha she'r bilan yomon emas, balki hatto o'rtacha, hatto birmuncha tuzuk deb bo'lmaydigan she'riy yo'l bilan tarjima qilish Shekspirni halok qilish bilan barobardir. Unda so'zlar qoladi-yu, ruh g'oyib bo'ladi, eng

yomon nasrni o'qiganga qaraganda o'rta yozilgan she'rni o'qish zerikarliroq bo'ladi, uning og'ir botishi haqida gapirmasa ham bo'ladi"[2].

Shu paytgacha G'arbiy Yevropa adabiyoti namunalari o'zbek tiliga, asosan, ularning ruscha nusxalaridan tarjima qilinayotgani hammaga ravshan. Bu sohada rus tili vositachilik rolini o'ynaydi. Shunday tarjimalardan biri shoir G'afur G'ulom qalamiga mansubdir. O'zbek tiliga tarjima qilgan "Otello" tragediyasidagi asosiy qahramon obrazining uning xizmati bilan qayta yaratilishi o'zbek kitobxonlari uchun haqiqiy yangilik bo'ldi, chunki u o'zbekchada ancha mukammal, jonli, Aleksey Tolstoy aytganidek, yanada jonlantirilgan obraz bo'lib chiqqan.

G'.G'ulom badiiy tarjimaga ijodiy yondashdi, asarning g'oyaviy mazmuni, badiiy xususiyatlarini, muallif fikri, tili va uslub xususiyatlarni aks ettirish "sir"larini yaxshi biladi, tarjimon Shekspir yaratgan o'lmas obrazlarni o'zbek tilida nozik didli katta san'atkorga xos mahorat bilan qayta tiklagan. U 1940-yilda "Otello", 1956-yilda esa "Qirol Lir" tragediyalarini o'zbek tiliga tarjima qildi[3].

G'.G'ulom Shekspir asarlariga teran ixlos bilan qarar, buyuk ingliz dramaturgi murakkab ziddiyatli voqealar ichida mukammal xarakterlar yarata olishi bilan uni maftun etar edi. G'.G'ulom Shekspirni sahna asari yaratish san'atining piri deb bilar edi. G'.G'ulom o'z tajribasidan ingliz adibining o'ziga xos uslubini saqlashga, Shekspirni o'zbek tilida "o'z Shekspirligicha" qolishga erishish uchun astoydil harakat qilardi. Ana shu maqsadda adib Shekspir p'esalarni diqqat bilan mutolaa qilardi. Uning asarlarini yaratilish tarixi, uslubi va boshqa jihatlarini puxta o'rgangan.

Tarjimada muayyan asarning o'ziga xos xususiyatlari xususida fikr yuritganda, asl nusxada o'z aksini topgan obraz va his-tuyg'ularning eng nozik qirralarini boshqa tilda qayta yaratishda tarjimon mehnatining mashaqqatlari va murakkabligini tasavvur qila bilishga to'g'ri keladi. Asl nusxaning o'zida goho bitta so'zni boshqasi bilan almashtirish mazmunni berishda jiddiy oqibatga olib keladi. Tarjima matnida esa o'zining tuzilishi jihatidan tamoman boshqa tizimga mansub bo'lgan tilga bitta emas, balki barcha so'zlarni "o'zgartirib" berish holatlarini kuzatish mumkin. Shekspir asarlarini o'zbek tiliga she'riy yo'l bilan o'girish jiddiy mashaqqat ekanligini ham alohida ta'kidlash lozim. Tarjimon she'rni she'r bilan tarjima qilishga kirishishdan avval qanday vazn asl nusxa shaklida va ruhiga mos kelishini obdon o'ylab olmog'i darkor. Shekspirning p'esalari jarangdor ritm(ohang), ammo qofiyasiz oq she'r bilan yozilgan, faqat ayrim hollardagina qofiya uchraydi. Unda besh bo'g'inli turoq olti bo'g'inli turoq bilan almashinib keladi, ba'zan bundan ham qisqa, masalan, to'rt, uch, ikki bo'g'inli turoqlar uchraydi. "Otello" tragediyasi o'zbek tiliga o'n uch bo'g'inli barmoq vazni bilan o'girilgan va bu jarangdorlik jihatidan yangi she'r tuzilishi (ikki bo'g'inli turoqlardan, urg'usi ikkinchi bo'g'inga tushadigan vazn)ga yaqin turadi.

G'.G'ulom ushbu klassik asarni kitobxonga manzur qilish maqsadida o'z ona tilining barcha imkoniyatlaridan to'liq foydalangan. U buyuk dramaturg asarining ruhiga va obrazlar dunyosiga chuqurroq kirib borish maqsadida tragediyaning bir nechta ruscha tarjimalari bilan mufassal tanishgan, chunki badiiy asarda tasvirlangan xarakterni badiiy tarjimada aks ettirish muhim muammolardan biri hisoblanadi. Tarjimada bosh qahramon obrazini to'g'ri bera bilish butun asar tarjimasining taqdirini hal qiladi.

G'.G'ulom Shekspir qahramonlari xarakterini tarjimada tiklashda asosiy yutuqni qo'lga kiritgan. Tarjimada asl nusxadagi obrazlar to'laligicha berilgan. Tarjimada erishilgan yana bir yutuq shundaki, tragediyada personajlar nutqining o'ziga xosligi o'rinli aks etirilgan. Shekspir qahramonlari yasama qolipda soxta emas, balki bir-birlari bilan jonli suhbat qurishadi. Qiyos uchun asarning asl inglizcha nusxasi, M.M.Morozovning ruscha so'zma-so'z tarjimasi va G'.G'ulomning o'zbek tiliga qilgan badiiy tarjimasidan ayrim namunalarni diqqatingizga havola etamiz:

Why, how, how, ho! From whence ariseth this?
Are we tuned Turks, and to ourselves do that
Which heaven hath forbid the Ottomites?
For Christian shame, put by this barbarous brawl:
He that stirs next to carve for his own rage

Holds his soul light; be dies upon his motion,
 Silence that dreadful bell! It frights the isl
 From her propriety-what is the matter, masters?
 Honest logo, that look'st dead with gruving,
 Speak, who began this? On the love, charge thee.
 Ruscha tarjimasi:

Эй, вы, что такое? Из-за чего возникла ссора? Или мы превратились в дурак и делаем собой то, что не дало совершить оттоману? Во имя христианской совести прекратите эту варварскую драку. Следующий, кто шевельнётся, чтобы предаться личному своему гневу, дешево ценит жизнь: он умрёт при первом движении. Прекратите звон колокола, наводящий ужас! Он волнует жителей острова. Что случилось, господа! Честный Яго, от огорчений ты выглядишь мертвецом. Скажи, кто это начал? Во имя твоей любви ко мне, приказываю тебе!

O'zbekcha tarjimasi:
 Xo'sh Otello, nima gap, qanday qilib bu janjal chiqdi?
 Biz turklarmi, ikkita do'st shunday olishsa?
 Qachon berdi ko'k tangrisi bunga ijozat?
 Vahshiy janjal yo'qotilsin! Siz xristian!
 Kim qutirgan g'azabini darrov yutmasa
 Bu dunyoda yashamaydi, qimirlash-o'lim,
 Bu dahshatli qo'ng'iroqni to'xtating tezda
 Vahimaga solur butun qabri otasin.
 Xo'sh nima gap, nima janjal?
 Sen ayt-chi, Yago, nima uchun murda kabi bo'zarib ketding?
 Bilmogchiman kim boshladi, bu ishni avval?

Shekspirning she'riy asarlar tarjimasi shunday murakkab san'atki, bu tarjimondan faqat tillarni bilishnigina emas, balki, Buyuk Britaniya tarixi, Shekspir davri tarixi, o'sha davr iqtisodiy va madaniy hayoti hamda teatrlari hususiyatidan yaxshi xabardor bo'lishi hamdir.

Bundan tashqari tarjimondan Shekspir dahosining badiiy tafakkur olamiga kirib borish imkonini beradigan mohir she'r sohibi va yuksak tarjimonlik mahoratiga ega bo'lishlik talab qilinadi.

Yuqorida keltirilgan bir parcha tarjimadan ham ko'rinib turibdiki, o'zbek shoiri G'afur G'ulomning she'riy fahmi buyuk ingliz so'z ustasi Shekspirning she'riy ruhiga yaqin va hamohangdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. В.Т.Белинский полное собрание сочин. Том1, М, 1953г.
2. В.Т.Белинский полное собрание сочин. Том1, М, 1953г.
3. Ғ.Ғулом. Асарлар. Тўққизинчи том. Таржималар. Тошкент: 1977 й. 392 б.

“ROYI CHIN” DOSTONI TARKIBIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK TAHLILI

Madaminova Marhabo Oybek qizi,
 UrDU Lingvistika (o'zbek tili)
 ta'lim yo'nalishi magistranti
 +99891-860-18-11

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Oshiqnoma” turkumiga mansub “Roiy Chin” dostoni tilida qo'llangan frazeologik birliklar semantik jihatdan atroflicha tahlil qilinadi. Frazeologizmlarning badiiy matndagi ma'no qatlamlari, ularning obraz yaratishdagi roli, qahramonlarning ruhiy holatini ifodalashdagi imkoniyatlari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний семантический анализ фразеологических единиц, использованных в языке дастана «Рой Чин», входящего в цикл «Ошикнома». Рассматриваются семантические пласты фразеологизмов в художественном

тексте, их роль в создании образной системы произведения, а также потенциал в выражении психологического состояния персонажей.

Abstract. This article presents a comprehensive semantic analysis of phraseological units employed in the language of the dastan “Roy Chin”, belonging to the “Oshiqnoma” cycle. The semantic layers of phraseological units within literary text are examined, along with their role in the construction of imagery and their expressive potential in conveying the psychological states of characters.

Kalit soʻzlar: frazeologik birlik, doston tili, “Royi Chin”, Oshiqnoma, semantik tahlil, badiiy obraz.

Ключевые слова: фразеологическая единица, язык дастана, «Рой Чин», «Ошикнома», семантический анализ, художественный образ.

Keywords: phraseological unit, dastan language, “Roy Chin”, “Oshiqnoma”, semantic analysis, literary image.

Xalq dostonlari tili xalqning asrlar davomida shakllangan dunyoqarashi va badiiy tafakkurini oʻzida mujassam etadi [Zarifov H, 1972; 18]. Dostonlar xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, axloqiy-meʼyoriy tasavvurlari hamda estetik didini oʻzida mujassam etgan murakkab badiiy tizim sifatida namoyon boʻladi. Bu tizimda til asosiy vosita boʻlib, ayniqsa frazeologik birliklar doston tilining obrazli va taʼsirchan boʻlishini taʼminlaydi. Bundan tashqari, “Frazeologizmlar xalqning tarixiy tajribasi va milliy tafakkurini oʻzida aks ettiruvchi til birliklaridir” [Mahmudov N, 2008; 64].

“Oshiqnoma” turkumiga kiruvchi “Royi Chin” dostoni sevgi-muhabbat mavzusining chuqur lirizm bilan uygʻunlashgan epik namunasidir. Ushbu doston tilida uchraydigan frazeologik birliklar voqea-hodisalarni jonli tasvirlash, qahramonlarning ichki kechinmalarini ifodalash hamda xalqona tafakkurni badiiy shaklda aks ettirishda muhim oʻrin tutadi. Chunki frazeologizmlar “shaxsga oʻz fikrlarini, his-tuygʻularini, hissiyotlarini yorqin ifoda etish, atrofdagi olamning narsa va hodisalarini baholash imkonini beradi” [Pochuyeva, 2018; 56].

“Royi Chin” dostoni misolida frazeologik birliklarning semantik tahlilini amalga oshirish oʻzbek dostonchilik tilining oʻziga xos jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Tilshunoslikda frazeologik birliklar masalasi mustaqil tadqiqot obyekti sifatida qaraladi. Frazeologik birliklar maʼno jihatdan boʻlinmaydigan, yaxlit semantik birlik hisoblanadi [Rahmatullayev Sh, 2006; 112]. Ularning asosiy belgisi – komponentlarining oʻzaro mustahkam bogʻlanganligi va umumlashgan koʻchma maʼno ifodalashidir. Frazeologik birliklarning semantik tabiati ularning koʻchma maʼno asosida shakllanishi bilan izohlanadi. Ular koʻpincha biror voqea, holat yoki ruhiy kechinmani bevosita emas, balki obrazli tarzda ifodalaydi. Shu sababli frazeologik birliklar semantik jihatdan koʻp qatlamli boʻlib, kontekstga bogʻliq holda turli maʼno nozikliklarini yuzaga chiqaradi.

V.V. Vinogradov frazeologik birliklarni semantik jihatdan bir necha turga ajratib, ularning maʼno darajasi va obrazlilik kuchiga eʼtibor qaratadi [Vinogradov V.V, 1953]. Bu tasnif doston matnidagi frazeologik birliklarni tahlil qilishda muhim metodologik asos boʻlib xizmat qiladi.

“Royi Chin” dostonida frazeologik birliklar koʻpincha kuchli emotsional-ekspressiv maʼnoga ega boʻlib, qahramonlarning ruhiy holatini chuqur ochishga yordam beradi. Ular yordamida sevgi, ayriliq, iztirob, sadoqat kabi tushunchalar xalqona tasavvur asosida ifodalanadi. “Royi Chin” dostonida frazeologizmlar syujet rivoji, dramatik vaziyatlar va qahramonlar xarakterini ochishda asosiy vositalardan biri sifatida namoyon boʻladi. Shu bois “Royi Chin” dostonidagi frazeologik birliklarni semantik jihatdan oʻrganish asarning badiiy-estetik qiymatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Dostondagi frazeologik birliklarni shartli ravishda, ularning matndagi vazifasi jihatidan quyidagicha semantik guruhlariga ajratish mumkin:

1. **Ruhiy holatni ifodalovchi frazeologik birliklar**

“Royi Chin” dostoni syujeti markazida oshiq va maʼshuqaning ichki kechinmalari, sevgi yoʻlidagi iztiroblari va ruhiy sinovlari turadi. Shu bois doston matnida insonning ruhiy holatini

ifodalovchi frazeologik birliklar alohida semantik qatlamni tashkil etadi. Bunday birliklar qahramonlarning qalb kechinmalarini bevosita tasvirlashdan ko‘ra, obrazli va ta’sirchan shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Ruhiy holatni bildiruvchi frazeologik birliklar ko‘pincha iztirob, sog‘inch, umidsizlik yoki quvonch ma’nolarini o‘zida mujassamlashtiradi. Doston qahramonlari boshidan kechirgan ruhiy zo‘riqishlar aynan shunday birliklar orqali badiiylashtiriladi. Natijada o‘quvchi qahramon ruhiyatini chuqur his qiladi va voqealarga emotsional jihatdan yaqinlashadi. Masalan, “*Suvsizlikdin ichi yonib, yori uchun bag‘ri kuyub, bexudlikdin necha vaqtlar anda qoldi*” [Oshiqnoma. 1-kitob, 2006:133] – “bag‘ri kuymoq – ezilmoq, qiynalmoq, azoblanmoq”dir [O‘TFL:66]. Bundan tashqari “*Ko‘nglig‘a aydiki, vo darig‘o, man ahmoq erkanman shamolg‘a ko‘ngil beribman*” [Oshiqnoma.1-kitob, 2006:134] – “ko‘ngil bermok – sevmok, oshiq(ma’shuq) bo‘lmoq, sinonimi: yaxshi ko‘rmok” [O‘TFL:277], “*Cho‘llar ichra zardob yutub...*” [Oshiqnoma. 1-kitob, 2006:136] – “zardob yutmoq – dard-alam chekmoq” [O‘TFL: 592] kabi birliklar bunga misol bo‘la oladi.

Mazkur frazeologik birliklarning semantik xususiyati shundaki, ular individual hissiyotni umumlashgan xalqona tasavvur bilan uyg‘unlashtiradi. Ya’ni qahramonning shaxsiy iztirobi umumxalq tajribasiga xos bo‘lgan ruhiy holat sifatida talqin etiladi. Bu esa dostonning estetik ta’sirini kuchaytiradi.

2. *Sevgi va sadoqatni ifodalovchi frazeologik birliklar*

“Roi Chin” dostoni sevgi mavzusiga bag‘ishlangan epik asar bo‘lgani sababli, unda muhabbat, sadoqat va fidoyilikni ifodalovchi frazeologik birliklar keng qo‘llanadi. Ushbu birliklar orqali oshiqning ma’shuqa yo‘lidagi sadoqati, sabr-toqati va fidoyiligi obrazli tarzda yoritiladi. Mazkur semantik guruhga mansub frazeologik birliklar ko‘pincha ijobiy baholovchi ma’noga ega bo‘lib, oshiq obrazining ideal sifatlarini ochib beradi. Doston matnida sevgi bilan bog‘liq frazeologizmlar ko‘pincha mubolag‘a va ramziy ma’no bilan uyg‘unlashadi. Bu holat muhabbatning cheksizligi, sadoqatning muqaddasligi kabi g‘oyalarni kuchaytiradi. Natijada frazeologik birliklar nafaqat semantik, balki g‘oyaviy yuklama ham bajaradi. Masalan, “*Man kuyub ado bo‘ldim, ko‘yinda gado bo‘ldim, Ham baxti qaro bo‘ldim, ey g‘uncha dahan shohi*” [Oshiqnoma. 1-kitob, 2006:137] – “ado bo‘lmoq – juda qiynalmoq, azoblanmoq, tugamoq” [O‘TFL:32], “*baxti qaro bo‘lmoq* – hayoti xorlik-zorlikda, azobda o‘tadigan bo‘lmoq” [O‘TFL:64].

3. *Baholovchi semantikaga ega frazeologik birliklar*

“Roi Chin” dostonida baholovchi ma’noga ega frazeologik birliklar qahramonlar xarakterini ochish va voqealarga munosabat bildirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bunday birliklar orqali yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm, sadoqat va xiyonat kabi qarama-qarshi tushunchalar xalqona mezonlar asosida baholanadi. Bunga “*Yuzin ko‘rgan jondin kechar ofarin...*” [Oshiqnoma.1-kitob, 2006:130] – “jondan kechmoq – hamma qiyinchiliklarga, hatto o‘limga ham rozi bo‘lmoq” [O‘TFL:228], “*Ilmi ja’far, ilmi sehrda ziyoda ustod erdi. Hech tengi yo‘q erdi*” [Oshiqnoma. 1-kitob,2006:129] – “tengi yo‘q – hammadan ustun, beqiyos” [O‘TFL: 487] kabilarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Baholovchi frazeologik birliklar asosan ijobiy va salbiy semantik qutblarga ega bo‘lib, ular qahramonning axloqiy qiyofasini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Doston matnida ijobiy qahramonlar bilan bog‘liq birliklar maqtov va e’tirof ohangida bo‘lsa, salbiy obrazlarga nisbatan qo‘llangan frazeologizmlar tanqidiy va keskin semantikaga ega bo‘ladi.

4. *Harakat va holatni ifodalovchi frazeologik birliklar*

Doston syujetining dinamik rivojida harakat va holatni ifodalovchi frazeologik birliklar muhim ahamiyatga ega. “Roi Chin” dostonida qahramonlarning safarga chiqishi, sinovlardan o‘tishi, to‘siqlarni yengib o‘tishi kabi voqealar aynan shunday birliklar orqali obrazli tasvirlanadi.

Harakatni bildiruvchi frazeologik birliklar oddiy fe’llardan farqli ravishda voqeaning hissiy rang-barangligini oshiradi. Ular voqeani jonlantiradi, syujet keskinligini kuchaytiradi. Natijada doston matni o‘quvchi tasavvurida jonli manzara sifatida namoyon bo‘ladi: “*Ko‘z ochib*

yumg'uncha Bog'i jumhurg'a yettilar" [Oshiqnoma. 1-kitob, 2006:148] – "ko'z ochib yumguncha – juda qisqa muddatda, tezda" [O'TFL:253], "...balolarg'a **giriftor bo'lur**" [Oshiqnoma. 1-kitob, 2006:154] – "giriftor bo'lmoq – asir bo'lmoq, yo'liqmoq, duchor bo'lmoq" [O'TFL: 178]. Mazkur birliklarning semantik xususiyati shundaki, ular harakatni nafaqat tashqi holat sifatida, balki ichki ruhiy jarayon bilan bog'liq holda ifodalaydi. Shu jihatdan ular dostonning psixologik qatlamini ham boyitadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Roiy Chin" dostoni tarkibidagi frazeologik birliklar asarning badiiy-estetik qimmatini belgilovchi muhim unsurlardan biridir. Ular doston tilining obrazlilikini oshirib, qahramonlarning ruhiy holatini chuqur ochishga xizmat qiladi. Shuningdek, frazeologik birliklar dostonning syujet-kompozitsion tuzilmasida ham muhim rol o'ynaydi. Ular voqealar rivojini jonlantiradi, dramatik vaziyatlarni kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
3. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
4. Xorazm dostonlari. Oshiqnoma. 1-kitob. – Urganch, 2006. // www.ziyouz.com kutubxonasi.
5. Zarifov H. O'zbek xalq dostonlari. – Toshkent: Fan, 1972.
6. Виноградов В.В. О главных типах фразеологических единиц в русском языке. – Вопросы языкознания, №3, 1953.
7. Почуева Н.Н. Особенности когнитивной метафоры как средства формирования значений фразеологических единиц (на материале русского и английского языков) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2018. № 9 (87). Ч. 1. С. 149-153.

INTERNET-MEDIA NUTQIDA NOADABIY QATLAM SO'ZLARINING STILISTIK VA PRAGMATIK KO'RINISHLARI

Kamiljonova Laylo Ulug'bek qizi,

UrDU Lingvistika (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi magistranti.

+998919170207

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek internet-mediasi (ijtimoiy tarmoqlar, bloglar) nutqida noadabiy qatlam elementlarining qo'llanilishi, noadabiy qatlam birliklari internet muhitida ekspressivlikni kuchaytirish, yaqinlik effektini yaratish va auditoriyani jalb etish xususiyatlari tadqiq etiladi.

Аннотация. В данной статье исследуются особенности использования элементов ненормативного пласта в речи современных узбекских интернет-медиа (социальные сети, блоги), а также функции единиц ненормативного пласта в интернет-среде: усиление экспрессивности, создание эффекта близости и привлечение аудитории.

Abstract. This article examines the use of non-literary layer elements in the speech of modern Uzbek internet media (social networks, blogs), exploring how non-literary units function in the online environment to enhance expressiveness, create a sense of closeness, and engage the audience.

Kalit so'zlar: *Internet-media, noadabiy qatlam, sleng, jargon, stilistika, pragmatika, kommunikatsiya, ekspressiv qatlam.*

Keywords: *Internet media, non-literary layer, slang, jargon, stylistics, pragmatics, communication, expressive layer.*

Ключевые слова: *Интернет-медиа, ненормативный пласт, сленг, жаргон, стилистика, прагматика, коммуникация, экспрессивный пласт.*

Zamonaviy axborot makonida internet-media tilining rivojlanishi natijasida adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish holatlari kengayib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar va onlayn nashrlar nutqida noadabiy qatlamga mansub so'zlarning faol qo'llanilishi kuzatiladi. Bu esa tilshunoslikda ushbu hodisaning stilistik va pragmatik jihatdan o'rganilishini dolzarb masalaga aylantiradi. Bugungi kunda internet nafaqat fikr va axborot almashinuvi, balki yangi lisoniy maydonni shakllantiruvchi asosiy vositadir. Internet-media muhiti tilning eng dinamik va "jonli" maydoniga aylandi. Internet-media nutqi an'anaviy yozma va og'zaki nutq oralig'idagi gibrid shakl bo'lib, unda adabiy til me'yorlaridan chekinish, noadabiy qatlam birliklaridan foydalanish tendensiyasi sezilib turadi. Bu shunchaki "savodsizlik" hosilasi emas, balki muayyan stilistik va pragmatik strategiyalarning natijasidir. *Noadabiy qatlam* – adabiy tildan tashqarida qoluvchi leksik birliklar majmui. *Noadabiy til* – bu qatlamlar tizimi sifatida, og'zaki tildagi shakl.

O'zbek tilshunosligida tilning ijtimoiy tabiati va uning doimiy o'zgaruvchanligi alohida ta'kidlanadi. Xususan, tilshunos olim Shavkat Rahmatullayev ham bu borada o'z qarashlarini ilgari surgan: "Ijtimoiy tarmoqlar muhitida adabiy til me'yorlarining nisbatan erkinlashuvi tasodifiy hodisa emas, balki til tizimining ichki rivojlanish xususiyatlari va kommunikativ omillar bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Nutqning konkret sharoitga moslashuvchanligi tufayli til birliklari turli vaziyatlarda turlicha qo'llanadi, bu esa me'yorning qat'iy emas, balki nisbiy hodisa ekanini ko'rsatadi" [5].

Noadabiy qatlam birliklari o'z ichida quyidagi tasniflanadi:

Sleng – yoshlar nutqiga xos bo'lgan, tez o'zgaruvchan birliklar

Jargon – ma'lum ijtimoiy guruhga tegishli maxsus so'zlar

Vulgarizm – qo'pol va etik jihatdan cheklangan birliklar

Dialektal birliklar – hududiy xususiyatga ega so'zlar.

Internet-media nutqida aynisa, sleng, jargon va vulgarlardan keng foydalaniladi.

Misol uchun, Instagramm tarmog'idagi Kun.uz saytining "Psixologlar armiyasi" nomli postiga nazar tashlaydigan bo'lsak, kontentga yozilgan turli javoblarda buning guvohi bo'lamiz:

-*Afiris mashinniklar hammasi, foyda yo'q; (jargon)*

-*Aslida oilaviy temalarni ko'chaga olib chiqish pozor gap (tarmoq slengi); yoki*

☺ *kulgan emodji belgisi*. Ijtimoiy tarmoqlarda so'zlarning o'rniga emodjilardan foydalanish ham keng avj olgan. Bunday belgilarni qo'llash natijasida salbiy ma'noda yozilgan har qanday so'zni hazil-mutoyibaga aylantirish mumkin. Masalan, Ey to'rtko'z☺, bu yoqqa kel.

Internet-media maydoni norasmiy muloqot muhiti bo'lgani sababli o'ziga xos stilistik va pragmatik xususiyatlarga ega. Noadabiy birliklar va boshqa emotsional-vositalar tilning ekspressiv qatlamiga mansubdir. Ular nutqda axborot uzatish bilan birgalikda muallifning subyektiv munosabatini, hissiy holatini ifodalaydi, ular orqali nutqning ta'sirchanligi oshadi. Neytral yaxshi so'zi o'rniga ijtimoiy tarmoqda keng qo'llaniladigan *zo'r*, *bomba*, *gap yo'q* kabilar kuchliroq baholovchi va emotsional mazmun ifodalaydi. Natijada esa matnning ta'sirchanlik xususiyati oshadi. Ijtimoiy tarmoqlardan olingan real materiallar buni tasdiqlaydi. Masalan:

Bu kino shunaqa bomba chiqibdi! – bomba so'zi yuqori darajadagi ijobiy bahoni kuchli emotsiya bilan ifodalaydi;

Respect aka, gap yo'q! – inglizcha so'z va noadabiy birliklar orqali hurmat va e'tirof kuchaytirilgan;

Kruta video bo'libdi☺ – aralash kod – almashgan birliklar, ya'ni emodjilar matnga norasmiylik beradi. Bunday birliklar matnda bir necha funksiyani bajaradi: birinchidan, ular nutqni jonlantirib, uni og'zaki muloqotga yaqinlashtiradi; ikkinchidan, adresatga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadi; uchinchidan, muallif va auditoriya o'rtasida psixologik yaqinlikni yuzaga keltiradi [3]. N. Mahmudov ta'kidlaganidek, nutqning ta'sirchanligi undagi emotsional-ekspressiv vositalarning o'rinli qo'llanishiga bog'liq bo'ladi [2].

Internet-media tizimida qo'llanilayotgan noadabiy qatlam birliklari faqat stilistik emas, balki pragmatik jihatdan ham ma'lum funksional ahamiyatga ega. Sh.Safarov nutqning

pragmatik jihatlarini tahlil qilar ekan, emotsional-ekspressiv birliklar kommunikativ niyatni kuchaytiruvchi vosita ekanligini ta'kidlaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda noadabiy birliklar ushbu vazifani bajarib, matnning hissiy komponentini yetakchi darajaga olib chiqadi[4]. Noadabiy birliklar ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilarning muayyan ijtimoiy guruh, yosh kategoriyasi yoki submadaniyatga oidligini namoyon qiluvchi lingvistik marker bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, yoshlar nutqida uchraydigan sleng va jargon birliklar til orqali ijtimoiy identifikatsiyani shakllantirish vositasi hisoblanadi. Bu holat sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tilning differensiallashuv jarayonini aks ettiradi va "o'z" hamda "begona" guruhlar o'rtasidagi farqlanishni yuzaga keltiradi. O'zbek tilshunos olimi A.Karimov til va jamiyat munosabatini tadqiq qilar ekan, nutqdagi noadabiy elementlar orqali shaxsning yosh, muhit va ijtimoiy mavqeyi namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda yoshlar nutqida faol qo'llanilayotgan noadabiy birliklar aynan shu funksiyani bajarib, "o'zlar guruhi" doirasida yaqinlik va birdamlikni ta'minlaydi. "top", "real", "zo'r ekan" kabi birliklar foydalanuvchining muayyan yosh yoki madaniy muhitga mansubligini anglatadi. Bu holat tilning sotsiolingvistik funksiyasini namoyon qiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda muloqotning asosiy shakli norasmiy kommunikatsiya bo'lib, noadabiy birliklar ushbu jarayonni faollashtiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Adabiy tilga xos rasmiylik va normativ cheklovlarning qisqarishi muloqotda erkinlikni ta'minlaydi. Bu esa muloqot qiluvchilar o'rtasidagi psixologik masofani kamaytirib, interaktivlik (yaqinlik) darajasini oshiradi. Sh. Safarovning pragmalingvistik qarashlariga ko'ra, muloqot samaradorligi ko'p jihatdan nutqning rasmiy yoki norasmiyligiga bog'liq. Ijtimoiy tarmoqlar norasmiy kommunikatsiya maydoni bo'lib, bu yerda noadabiy birliklar muloqotning tabiiy va erkin kechishini ta'minlaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda tezkorlik va ixchamlik tamoyillariga amal qilinadi. Shu sababdan, noadabiy birliklar axborotni qisqa va lo'nda yetkazish vazifasini bajaradi. Qisqartmalar, fonetik yozuvlar, xorijiy elementlar va ramziy belgilar nutq iqtisodiylikni ta'minlaydi. O'zbek ijtimoiy tarmoqlaridagi kuzatiladigan holatlarga nazar tashlasak: "hz" (hozir), "kk" (kerak), "bm" (bo'lmaydi), "bn" (bilan), "un" (uchun) kabi qisqartmalar fikrni tez yetkazish funksiyasini bajaradi. Shuningdek, "omg", "lol", "ok" kabi chet tilidan kirib kelgan tarmoq slenglari ham foydalanuvchilar orasida keng qo'llanilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda sleng va so'zlashuv birliklarining faol qo'llanishi axborotning tez va ta'sirchan yetkazilishiga xizmat qiladi[1].

Tadqiqotlar erkaklar va ayollarning noadabiy til ishlatishida farq borligini ko'rsatadi: erkaklar ko'proq va ochiqdan-ochiq, qo'pol, guruhda ko'proq; ayollar esa kamroq va yumshoqroq shaklda, asosan, shaxsiy yozishmalarda foydalanishar ekan. Til birliklarining tanlanishi kommunikativ vaziyat va auditoriya omili bilan chambarchas bog'liqdir [7]. Bundan tashqari, nutq madaniyati masalalarida ham vaziyatga moslik muhim mezonlardan biri sifatida qaraladi. Ya'ni, har bir nutq shakli o'zining kommunikativ sharoitiga qarab baholanadi. Shu bois ijtimoiy tarmoqlarda qo'llanilayotgan soddalashtirilgan va emotsional birliklar til me'yorlarining buzilishi sifatida emas, balki muayyan kommunikativ ehtiyojning natijasi sifatida talqin qilinadi [6].

Internet-media nutqida noadabiy qatlam birliklari lisoniy tizimning ajralmas qismiga aylandi. Ularning stilistik ko'rinishlari matnning emotsional ta'sirini ta'minlasa, pragmatik ko'rinishlari muloqotni optimallashtirish, ijtimoiy yaqinlikni o'rnatish va muallif niyatini eng qisqa yo'l bilan yetkazishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlar muhitida adabiy til me'yorlarining yumshashi tilning tabiiy rivojlanish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, u kommunikativ qulaylik, tezkorlik va ifoda ixchamligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jo'rayeva, N. "O'zbek internet tilida noadabiy unsurlar qo'llanilishi". O'zbek tili va adabiyoti, №5, 55–63.
2. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent; O'zbekiston, 2010.
3. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006

5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
6. Yo‘ldoshev B. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: Fan, 2009.
7. Sharipov J. Til va jamiyat: ijtimoiy lingvistika masalalari.

MATNAZAR ABDULHAKIM SHE’RIYATIDA UNDALMALARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Abdilhakimova Sabohat Muzaffar qizi,

Urganch RANCH texnologiya universiteti magistranti.
+99890-431-74-14; abdulhakimovasabohat96@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada M.Abdulhakim she’riyatida qo‘llanilgan undalmalarning semantik, pragmatik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Undalmalarning badiiy matndagi lingvopoetik ahamiyati, ularning obrazlilik va emotsional-ekspressiv ta’sirchanlikni ta’minlashdagi roli ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются семантические, прагматические и стилистические особенности обращений в поэзии М.Абдулхакима. Раскрывается лингвопоэтическое значение обращений в художественном тексте, а также их роль в обеспечении образности и эмоционально-экспрессивной выразительности.

Abstract. This article analyzes the semantic, pragmatic, and stylistic features of vocatives used in the poetry of M.Abdulhakim. It reveals the linguopoetic significance of vocatives in literary texts, as well as their role in enhancing imagery and emotional-expressive impact.

Kalit so‘zlar: undalma, lingvopoetika, badiiy matn, ekspressivlik, pragmatika, obrazlilik

Ключевые слова: обращение, лингвопоэтика, художественный текст, экспрессивность, прагматика, образность

Keywords: vocative, linguopoetics, literary text, expressiveness, pragmatics, imagery

Badiiy matn til birliklari tasviriylik va ifodalilikni ta’minlab, asar g‘oyasi hamda muallifning subyektiv munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Shu bois ular lingvopoetik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Badiiy matn vositalari shartli ravishda leksik va ekspressiv-stilistik qatlamlarga ajratiladi. Ekspressiv-stilistik vositalar tarkibiga troplar va figuralar kirib, ular nutqning obrazlilik va ta’sirchanligini kuchaytiradi. Figuralar troplardan farqli ravishda sintaktik qurilish va semantik-funksional yo‘nalishga asoslanadi [2; 40]. Mazkur maqolada figuralarning bir turi – murojaat birliklari, xususan, undalmalarning M.Abdulhakim she’riyatida qo‘llanishi funksional-pragmatik jihatdan tahlil qilinadi.

Ilmiy adabiyotlarda so‘zlovchi nutqi bevosita qaratilgan shaxs yoki predmetni ifodalovchi birlik undalma deb talqin etiladi. U tinglovchi diqqatini jalb etib, nutqning emotsional-ekspressivligini kuchaytiradi. Undalma odatda bosh kelishikdagi ot yoki otlashgan so‘z bilan ifodalanadi va ega bilan o‘xshashlikka ega bo‘lsa-da, kesim bilan grammatik bog‘lanmasligi bilan undan farqlanadi [3; 178].

Shu bois undalma gapning tarkibiy bo‘lagi emas, balki sintaktik jihatdan mustaqil bo‘lgan nutq birligi sifatida baholanadi. Masalan: “Xullas, o‘zing bilasan, **onam**, Sen ming sirdan xabardor hakim” (Tanlangan asarlar(TA):4-b). Ushbu misolda *onam* so‘zi undalma vazifasida qo‘llanilib, so‘zlovchining murojaati va emotsional munosabatini ifodalab kelgan. Tadqiqot materiali sifatida M.Abdulhakimning 2023-yilda nashr etilgan “Tanlangan asarlar” (2 jildli) to‘plami olindi.

Undalma, odatda, ikkinchi shaxsga qaratilib, adresat diqqatini jalb etadi va shu jihatdan dialogik nutqqa xosdir. U maxsus undash ohangi orqali talaffuz qilinib, semantik va pragmatik yukni kuchaytiradi. Undalmalar ko‘pincha shaxs nomlari bilan ifodalansa-da, badiiy matnlarda, xususan, lirika janrida jonli va jonsiz predmet nomlari ham undalma vazifasida qo‘llanib, nutqning obrazlilik va emotsional ta’sirchanligini oshiradi [4; 151]. Gap boshida kelgan

undalmalar chaqirish va undash ma'nolarini yanada kuchli ifodalash maqsadida qo'llanadi. Masalan: ...*derazaga talpinib, dedi: – Do'stlar, ana, qaranglar – daryo!* (TA: 22-b). Mazkur misolda **undalma** (*do'stlar*) murojaat obyektining diqqatini jalb etish hamda **chaqirish va undash ma'nosini kuchaytirish** vazifasini bajaradi.

Gap o'rtasi va oxirida kelgan undalmalar bosh pozitsiyadagilarga nisbatan sintaktik va intonatsion jihatdan sustroq ajralib, asosan gap mazmunini boyitish hamda emotsional bo'yoqdorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: *Muqarrar bo'l, **erkam**, bamisli bahor, Nom-nishon qoldirma qahrilarimdan* (TA: 24-b); *Sen deb aylanaman shu zahot, **baxtlim*** (TA: 38-b). Ushbu misollarda undalmaning gap o'rtasida va oxirida kelishi nutqning samimiyligi hamda emotsional ifodaliligini ta'minlagan.

Ba'zan undalma o'ziga xos fonetik ko'rsatkichlar bilan ifodalanib, **-ey** qo'shimcha shakllarni qabul qiladi yoki undalmaning oxirgi bo'g'inidagi unli tovush cho'zib talaffuz qilinadi. Bunday holatlarda undash ma'nosi yanada kuchayib, murojaatning ekspressivlik darajasi ortadi. Masalan: *Ko'zginam-ey, ofatijon yuzlarga, Tushganku bu – sen... azobin tortdi yurak* (TA: 554-b). Ushbu misolda undalma fonetik modifikatsiya orqali kuchli emotsional-ekspressivni ta'minlagan.

Undash ma'nosini yanada kuchli ifodalash maqsadida undalmaning oldidan **yo, o, hoy, hay, ey** kabi undov so'zlar ham qo'llanadi. Bu birliklar murojaatning keskinligini, chaqiriq ohangini va nutqning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi:

Yo Alloh!.. Qovunning har bir urug'i Ko'hi Nur edi!.. (TA: 254-b);... *O, haykallar, g'olib tosh qotgan jonlar! Siz haqda o'ylarga tolga kezlar man* (TA: 131-b); *Qani, chetda tur, hoy, yo'lovchi, po'sht!* (TA: 57-b); *Tinsang tinu oqsang oq, qo'rqitma meni, hay, xun* (TA: 450-b); *Ey quyosh, sen sohibi davron, xush kelding* (TA: 602-b).

Undalma, odatda, undash ohangi bilan talaffuz qilinadi. Emotsional-ekspressiv bo'yoqdorlik kuchli bo'lgan nutqiy vaziyatlarda undalmadan so'ng undov belgisi qo'yiladi: **Onaginam!** *Seni aldashdan Halokatni sanadim afzal* (TA: 3-b); **Malikam!** *Yetibmi iltijolarim, Voqiflar bo'libmi bebaho sirdan* (TA: 63-b). Bu misollarda undalma nutqning hissiy intensivligini oshirishga xizmat qilgan.

Tarkibida undalma mavjud bo'lgan gaplar, asosan, undov yoki buyruq gap shaklida namoyon bo'lib, undalma vazifasidagi birliklar ko'pincha ot yoki otlashgan so'zlar orqali ifodalanadi. Masalan: **Sevgilim!** *Hajringda o'lmadim, Na-da alqa, na-da ber jazo* (TA: 63-b); – *Shunchalik ham qattiq uxlaysanmi, g'ofil!* (TA: 78-b); *Donishmand ekansan. Rahmat, musofir!* (TA: 78-b). Ushbu misollarda undalma nafaqat murojaatni, balki nutqning emotsional-ekspressiv va pragmatik yo'nalishini ham belgilab beradi.

Undalma, o'z xarakteriga ko'ra, asosan, shaxs nomlari bilan ifodalanadi. Bunda murojaat aniq adresatga qaratilib, kommunikativ jarayonning jonliligi va samimiyligi ta'minlanadi. Masalan: *Assalomu alaykum, hazrat Abu Mansur as-Saolibiy!* (TA: 372-b). Ushbu misolda shaxs nomi orqali ifodalangan undalma dialogik nutqning tabiiyligi va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Badiiy matnlarda undalma vazifasida nafaqat inson nomlari, balki jonli va jonsiz predmet nomlari ham qo'llanishi mumkin. Bunday hollarda undalma diqqatni jalb etish bilan birga personifikatsiya (jonlantirish)ni yuzaga chiqarib, obrazlilikni kuchaytiradi hamda nutqning estetik va emotsional ta'sirchanligini oshiradi. Natijada ifoda yanada jonli va ta'sirchan tus oladi. Masalan: *Gala-gala laylaklar kelsin. Atirgulim, jonim atirgul!* (TA: 146-b);... *Uyg'onma, bedazor, Pusib yot, maysa. Boshingni qirqishga shaydir Pichoqlar* (TA: 161-b); *Yurak!.. sendan suluv dildor topmadim* (TA: 270-b).

M.Abdulhakim asarlaridagi undalmalarni semantik va funksional jihatdan ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Kishi otlari, atoqli otlar va qarindoshlik munosabatlarini bildiruvchi so'zlar. Bu turdagi undalmalar murojaatning aniqligi va kommunikativ yo'naltirilganligini ta'minlab, dialogik nutqning tabiiyligini kuchaytiradi: *Senga qaytdim, jon Sultonvaysim, Senga qaytdim,*

aziz Qoratog‘... Sizga qaytdim, hazrati Kubro, Sizga qaytdim, Pahlavon Piyrim (TA: 186-b); *Xorazm, jon oldi qa‘ringdan teran ildizlarim* (TA: 468-b); *Ruhing butun bo‘lsin, ayo do‘st* (TA: 253-b); *Chek qo‘ymoqqa ko‘zda yoshiga, Olvol, bolam, bitta guldasta* (TA: 264-b). Ushbu misollarda undalma muloqotning samimiyligi va hissiy bo‘yoqdorligini oshirishga xizmat qilgan.

2. Holat, kasb-mashg‘ulot, mansab, amal, unvon, laqab va shu kabi tushunchalarni bildiruvchi so‘zlar. Ushbu turdagi undalmalar ijtimoiy maqom, rasmiylik darajasi va nutq vaziyatining kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi: *To‘xta, ey shoh, to‘xta, ey minor, to‘xta, jallod, to‘xta, gunohkor!* (TA: 147-b); *Ey azalim mening, yaxshi qol, Yaxshi qol, ey abadiyatim* (TA: 311-b). Keltirilgan misollarda undalma nutqning rasmiy-ijtimoiy rangini belgilab, murojaatning ehtirom va hurmat ohangini kuchaytirgan.

Emotsional munosabat va samimiylikni ifodalashda undalma ko‘pincha kichraytish-erkalash affikslari yoki egalik shakllari orqali yuzaga chiqib, nutqda ilqlik, mehr, achinish, iltijo va g‘amxo‘rlik kabi emotsional holatlarni ifodalaydi. Masalan: *Mehribonim! Shafqat qil o‘zing, Shunda tag‘in titray boshlar tor* (TA: 127-b); *Ular endi so‘nmas... Elchiga O‘lim yo‘q-ku, axir, do‘stlarim!* (TA: 99-b); *Bo‘sani kim qo‘yibdi senga, Qizaloq!..* (TA: 248-b); *Oh, o‘g‘lim, holimni so‘ramayoq qo‘y* (TA: 457-b).

Undalma ayrim hollarda **kengayib, yoyiq holga kirishi**, ya‘ni tarkibiga aniqlovchi birliklar qo‘shilishi mumkin. Bunday yoyiq undalmalarda murojaat yanada aniq, ifodali va emotsional jihatdan boyitilgan holda namoyon bo‘ladi. Masalan: *Mening jonim! Menga jon vaqti yetdi, Yurak tashnangman, ummon vaqti yetdi* (TA: 333-b); *Uyim kuydi mening, xon og‘a!* (TA: 78-b); *Baxtdan umid, jondan umidim sensan, Sen sira yo‘q bo‘lma, mening bor bolam!* (TA: 150-b); *Ona tuproq! Mehrsizlarga Hayflingni bildim men bugun* (TA: 186-b). Bu misollarda yoyiq undalma nutqning ta‘sirchanligi va obrazlilikini oshirishga xizmat qilgan.

Maqolada M. Abdulhakim she‘riyatida qo‘llangan undalmalarning semantik, pragmatik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinib, ularning badiiy matndagi lingvopoetik ahamiyati hamda obrazlilik va kommunikativ samaradorlikni oshirishdagi roli aniqlandi.

Tadqiqot natijalari badiiy sintaksis, pragmatik lingvistik va lingvopoetika yo‘nalishlarida undalmalarning funksional imkoniyatlarini chuqurroq o‘rganish uchun ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдулҳаким М. Танланган асарлар: 2 жилдда. – Тошкент: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси; Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2023. – 633 б.
2. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. «Ўқитувчи» нашриёти, 1995. – 88 б.
3. Rahimov S., Umurqulov B., Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent “O‘qituvchi” 2003. – 220 б.
4. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Синтаксис: Ун-т. ва пед. ин-т. филол. фак. учун дарслик / (Махсус ред.: Ш.Рахматуллаев. 3-қайта ишланган ва тўлдирилган наشري. –Т.: Ўқитувчи, 1987. – 256 б.

BADIIY MATNDA SO‘Z SEMANTIKASINING KENGAYISHI VA NEOLOGIZM-SEMEMA HODISASI

Ibragimova Shoir Normo‘minovna,

Toshkent amaliy fanlar universiteti 2-bosqich magistranti.

+99893-111-01-77; shoirabragim000@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnda leksemaning semantik imkoniyatlari hamda okkazional ma‘no asosida yuzaga keladigan neologizm-sememalar tahlil qilinadi. Muhammad Yusuf va Usmon Azim ijodidan olingan misollar orqali so‘zning lug‘aviy ma‘nosi kontekst ta‘sirida kengayib, yangi poetik semalarni hosil qilishi yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются семантические возможности лексемы в художественном тексте, а также неологизм-семемы, возникающие на основе окказионального значения. На примерах из творчества Мухаммада Юсуфа и Усмана Азима показано, как лексическое значение слова под влиянием контекста расширяется и формирует новые поэтические семы.

Ключевые слова: окказиональное значение, семантика лексемы, полисемантичность, метафора, индивидуальные речевые неологизмы, семантическое развитие, поэтический контекст, стилистические функции.

Abstract. This article analyzes the semantic potential of the lexeme in literary texts and the emergence of neologism-sememes based on occasional meaning. Using examples from the works of Muhammad Yusuf and Usmon Azim, the study demonstrates how the lexical meaning of a word expands under the influence of context and generates new poetic semes.

Kalit soʻzlar: *okkazional maʼno, leksema semantikasi, polisemantiklik, metafora, individual nutq neologizmlari, semantik taraqqiyot, poetik kontekst, stilistik funksiyalar.*

Ключевые слова: *окказиональное значение, семантика лексемы, полисемантичность, метафора, индивидуальные речевые неологизмы, семантическое развитие, поэтический контекст, стилистические функции.*

Keywords: *occasional meaning, lexeme semantics, polysemy, metaphor, individual speech neologisms, semantic development, poetic context, stylistic functions.*

Bilamizki, badiiy asardagi har bir til birligi oʻziga xos oʻrin va mavqega ega boʻladi. Jumladan, soʻz maʼnosining badiiy matndagi mavjud imkoniyatlari xarakter kasb etadi. Badiiy asardagi soʻz maʼno doirasining beqarorligi evaziga ham yangi-yangi semalarning yuzaga kelishi (polisemantik soʻzlar, omonim soʻzlar taraqqiyoti) bilan bogʻliq holda kechadi. Rus tadqiqotchisi Y.N.Tinyanova haqli taʼkidlaganidek, “badiiy matndagi soʻz buqalamunga oʻxshaydi, uning har safar turlicha nozikliklari, baʼzan turlicha boʻyoqlari paydo boʻladi” [1].

Maʼlumki, soʻzning maʼno imkoniyatlari (genetik maʼno, hosila maʼno, nominativ maʼno, erkin maʼno, bogʻli maʼno, oʻzak maʼno, yasama maʼno) uning maʼno taraqqiyoti bilan belgilanadi[2]. Soʻz matnda uzual maʼno ifodasiga ega boʻlsa-da, uning tabiatida okkazional maʼno ifodalash imkoni ham mavjud. Badiiy adabiyot lugʻatlarda aks etgan maʼnolar bilan cheklanib qolmay, baʼzi-baʼzida okkazional maʼnolarga – neologizmsememali individual nutq neologizmlariga ehtiyoj sezadi. Kezi kelganda, ijodkorlar soʻzning genetik yoki hosila maʼnosiga tayanib, uning yangicha maʼnosi (neologizmsemema)ni “kashf etadi”.

Leksema semantik strukturasidagi maʼnoning soni koʻpayishiga misol tariqasida Muhammad Yusufning quyidagi ijod namunasini keltirish mumkin: *Yoʻlatmasman yoniga shabbodani, Ozodani sevaman men, Ozodani.* (“Ozoda”) Misrada qoʻllangan *shabboda* (shabada) qoʻshimcha sema – butunlay yangi maʼno ifodaga ega. *Shabboda* soʻzi “yengil, mayin shamol” tarzida izohlanadi. Izohli lugʻatda mazkur soʻz monosemantik soʻz tarzida berilgan. Shoir *shabboda* soʻzini koʻchma maʼnoda, yaʼni sevgisiga raxna solishi mumkin boʻlgan “har qanday noxush narsa va hodisaga koʻra” ishlatganligiga guvoh boʻlamiz.

Muhammad Yusuf sheʼriyatida leksemaning semantik imkoniyatlari kengayib, soʻz koʻpincha lugʻaviy maʼnosidan tashqari qoʻshimcha badiiy semalarni ham hosil qiladi. Bu jarayon natijasida soʻzning semantik strukturasini boyib, unda yangi maʼno qatlamlari yuzaga keladi. Shoir soʻzning genetik yoki hosila maʼnosiga tayangan holda uni yangi kontekstga olib kiradi va shu orqali **neologizmsemema**, yaʼni matnga xos yangi maʼno hosil qiladi. Natijada oddiy nominativ birlik badiiy matnda chuqur emotsional-ekspressiv mazmun kasb etadi. Bu holat badiiy nutqda leksemaning **polisemantiklashuvi** va individual stilistik funksiyasini kuchaytiradi.

Masalan, Muhammad Yusuf sheʼriyatida “*osmon*” leksemasining okkazional qoʻllanishini ham kuzatish mumkin:

*Osmonlarga uchib ketdi armonim,
Yuragimda qolib ketdi dostonim.*

Mazkur misrada **osmon** soʻzi odatiy maʼnoda “yer ustidagi cheksiz fazo”ni anglatadi. Biroq sheʼriy kontekstda u faqat fiziki makonni emas, balki “**yetib boʻlmas orzu, armon, inson tuygʻularining cheksizligi**” kabi qoʻshimcha semalarni ham ifodalaydi. Demak, shoir bu leksema orqali lugʻaviy maʼnodan tashqari yangi poetik maʼno – **ruhiy holat va orzularning yuksakligini** ifodalovchi okkazional semani yuzaga keltiradi.

Muhammad Yusufning “Qari qiz” sheʼri turmushga chiqmagan qizlarga atab yozilgan. Shoir oʻz sheʼrida bunday qizlar qadrini baland tutadi, ularning hurmati koʻngil oʻksitadigan har narsadan ustun turishini aytadi. Shoir ularga qarata shunday yozadi: *Yuzlaring gʻazal-u, koʻzlaring gʻazal/ Sening kuygan koʻngling guldanda goʻzal!* (“Qari qiz”) *Gʻazal* soʻzi manbalarda faqatgina “sheʼriy janr, lirik sheʼr” tarzida sharhlanadi, xolos [3]. Misrada esa mazkur soʻz “betakror, jozibali” maʼno ifodalarida, “goʻzallik tilmsoli” funksional-semantik maʼnoda kelganki, bu holatni shoir mahorati, yaʼni soʻz tanlash, soʻzning qoʻshimcha maʼno ifodalarini yarata olish qobiliyati bilan baholash mumkin. Muhammad Yusuf ijodidagi mazkur neologizm-sememalar metaforik xarakterga ega.

Usmon Azimning “Gʻaroyib ajdarho” dostonida *lipillamoq* soʻzi bilan xuddi shunday yangi metaforik neologizm-semema vujudga kelganiga guvoh boʻlamiz: *Bir maʼno uqqanday/ Cholning soʻzidan/ Quvonch lipillaydi/ Shohning yuzida*. Shoir “quvonch alomatlarining kishida yuz koʻrsatishi”ni *lipillamoq* yasama feʼli orqali ifoda etgan. Mazkur maʼno manbalarda oʻz ifodasiga ega emas[5]. Shuning oʻziyiq bu semaning neologizm-semema ekanligini koʻrsatadi. *Lipillamoq* soʻzi voqelikni ravshan, teran yuzaga chiqarishda, qolaversa, asar personajining ruhiy holati, ayni vaqtidagi vaziyati – cholgʻa munosabatini oydinlashtirishda qoʻl kelgan.

Neologizm-semema leksemaning tildagi maʼnosida (asl maʼnosida) mavjud boʻlmagan, ayrim shaxs (muallif) nutqi uchun xos boʻlgan, shu matn doirasida muayyan mavqega ega maʼno sanaladi.

Usmon Azim ijodida ham soʻzlarning semantik imkoniyatlari kengayib, ular koʻpincha oʻzining lugʻaviy maʼnosidan tashqariga chiqib, yangi poetik semalarni yuzaga keltiradi. Bunday holatlarda leksema maʼnosi kontekst taʼsirida yangicha mazmun kasb etib, muallif nutqiga xos boʻlgan **okkazional semantik qatlamni** shakllantiradi. Natijada oddiy til birligi obrazlilik, ekspressivlik va emotsional taʼsir kuchini oshiruvchi vositaga aylanadi. Bu esa neologizm-sememalarning badiiy matnda muhim stilistik funksiyani bajarishini koʻrsatadi.

Masalan, Usmon Azim sheʼriyatida *yonmoq* feʼlining poetik qoʻllanishini ham shunday semantik yangilik sifatida talqin qilish mumkin:

*Koʻnglimda bir sogʻinch yonar jim-jit,
Tunlarimni yoritadi oʻsha oʻt.*

Mazkur misrada *yonmoq* feʼli odatiy maʼnoda “olov bilan kuyish, alangalanish”ni bildiradi. Biroq sheʼriy kontekstda u bevosita olov jarayonini emas, balki **ichki iztirob, sogʻinch va ruhiy kechinmaning kuchli ifodasini** anglatadi. Demak, bu erda leksema lugʻaviy maʼnosidan tashqariga chiqib, inson qalbidagi tuygʻularning kuchli, alangadek joʻshqinligini ifodalovchi yangi semantik qatlam hosil qilgan. Shu tariqa soʻzning asosiy maʼnosi bilan bogʻliq holda paydo boʻlgan bu qoʻshimcha sema ham neologizm-semema sifatida namoyon boʻladi.

Shuni taʼkidlash joizki, Usmon Azim ijodida bunday semantik yangilanishlar koʻpincha **metaforik xarakter** kasb etadi. Shoir mavjud leksemalarning ichki semantik imkoniyatlaridan foydalanib, ularni yangi kontekstga olib kiradi va shu orqali obrazli maʼno yaratadi. Natijada soʻz oʻzining nominativ vazifasidan tashqari, personajning ruhiy holatini, kechinmalarini hamda voqelikning badiiy tasvirini chuqurroq ifodalash imkonini beradi. Bu esa badiiy nutqda leksemaning semantik taraqqiyoti, xususan, neologizm-sememalarning paydo boʻlish jarayonini yaqqol namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Mirtojiev M. Oʻzbek tili semasiologiyasi. –T.: Mumtoz soʻz, 2010. – B. 136-143.
2. Ibragimova M. Neologizm frazemalarning tildagi xususiyatlari// Научный импульс. Международный научный журнал. Част1. №8.2023, март. – Б. 254-256.

3.Shodmonova D. Abdulla Oripov sheeriyatining lingvopoetik xususiyatlari (metaforik hodisalar misolida): Filol. fan. nomz....diss. – Qarshi, 2019. – B. 38.

4.Asadov T., Azimova A. Toshpo‘lat Ahmad she‘riyati lingvostilistikasi. Monografiya. – B: Durdona, 2023, – B. 93.

5.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5-jild. –T.: O‘zbekiston milliy ensk.si. 2008. – B. 427.

TOPONIMIK INDIKATORLARNING MORFOLOGIK TUZILISHI VA LISONIY XUSUSIYATLARI

To‘xtayeva Nigora Tursunovna,

Toshkent amaliy fanlar universiteti 2-bosqich magistranti.

+99893-539-36-61; nigoratuxtayeva1985@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada indikatorlarning fonetik, semantik va morfologik o‘zgarishlari, ularning toponim tarkibidagi vazifasi hamda tarixiy shakllanish jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, turli xalqlarning bir hududda yashashi natijasida yuzaga kelgan til ta’sirlari, indikatorlarning semantik torayishi, kengayishi, arxaiklashuvi va deetimologizatsiya jarayonlari yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются фонетические, семантические и морфологические изменения индикаторов, их функция в составе топонимов, а также процессы их исторического формирования. Кроме того, освещается влияние языковых контактов, возникших в результате совместного проживания различных народов на одной территории, а также процессы семантического сужения, расширения, архаизации и деэтимологизации индикаторов.

Abstract. This article analyzes the phonetic, semantic, and morphological changes of indicators, their functions within the structure of toponyms, and the processes of their historical formation. It also examines the linguistic influences that emerged as a result of the coexistence of different peoples in the same region, as well as the processes of semantic narrowing, expansion, archaization, and de-etymologization of indicators.

Kalit so‘zlar: *toponimik indikator, onomastika, morfologik struktura, affiks, affiksoid, deetimologizatsiya, fonetik o‘zgarish, semantik o‘zgarish.*

Ключевые слова: *топонимический индикатор, ономастика, морфологическая структура, аффикс, аффиксoid, деэтимологизация, фонетическое изменение, семантическое изменение.*

Keywords: *toponymic indicator, onomastics, morphological structure, affix, affixoid, de-etymologization, phonetic change, semantic change.*

Toponimik indikatorlarni grammatik jihatdan tekshirish bir qator lisoniy masalalarni yoritishga, xususan, tilimizda mavjud bo‘lgan, shuningdek, ba’zi iste’moldan chiqqan yasovchi vositalarni aniqlashga, o‘zbek tilida so‘z yasallishining ayrim jihatlarini qayd etishga yordam beradi.

Ma’lumki, tilimizdagi ushbu leksik birliklar juda uzoq davrning mahsuli bo‘lib, ularda mazkur hududda yashovchi xalqning tili xususiyatlari, ularning o‘ziga xos jihatlari saqlanib qolgan.

Shuningdek, turli xalq vakillarining bir joyda aralash yashaganliklari hamda son jihatdan ko‘pchilikni tashkil etgan xalq yoki siyosiy va iqtisodiy jihatdan hukmronlik qilgan xalq boshqa (nisbatan kam sonli) xalqni o‘z ta’siriga olgan. Bu esa ayni vaqtda ularning tilida, ayniqsa, o‘sha xalqlar yashagan joylardagi onomastik birliklarda o‘z aksini topgan. Shunday ekan, bunday holat toponimlarning ajralmas qismi hisoblangan toponimik indikatorlarda ham o‘z izini qoldirishi shubhasizdir.

Avvalo, indikatorlar fonetik tizimi jihatdan o‘zgarishga uchraydi: ular tarkibida unli yoki undosh tovush tushadi yoki orttiriladi, natijada so‘z tarkibining torayishi yoki kengayishi sodir

bo'ladi. Bu ularning semantik tizimiga ta'sir ko'rsatadi: ma'no torayishi, ko'chishi, kengayishi, arxaiklashuv hodisalari sodir bo'lishiga olib keladi.

Nomlar, shu jumladan, indikatorlar qaysi xalq tomonidan qo'llanilsa, shu xalq tilining nutqiy mahsuli hisoblanadi. Biroq u hali mazkur til vakillari tomonidan to'la o'zlashgan bo'lishi yoki, aksincha, uning o'zlashish darajasi turli bosqichda bo'lishi mumkin [1].

So'zlarning fonetik va tarkibiy o'zgarishi ularning semantik o'zgarishiga olib keladi. Ko'pgina indikatorlar ham toponim tarkibida o'zining dastlabki ma'nosini yo'qotib, o'zga hodisani nomlashga moslashadi va ba'zan o'zga leksemaga aylanadi.

Toponimlarning deetimologizatsiyasi ko'pincha "soxta etimologiya"larning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Shunday qilib, biror obyekt yoki subyekt tushunchasi bilan yaqin munosabati sezilmas darajada bo'lgan atoliq otlar turli xil – fonetik, aksentologik, morfologik va juda keng diapozondagi leksik variatsiyaga uchrashi mumkin [2].

Umuman, toponimik indikatorlar lisoniy tarkibidagi fonetik-grammatik xususiyatlarni tekshirish, ta'kidlaganimizdek, bir qator lisoniy muammolarni hal qilishga ko'maklashadi.

Shuni nazarda tutgan holda ishimizning mazkur bobida indikatorlarning morfologik tarkibi, ularning yasalishi, ayrim qo'shimchalarning ma'no va vazifalari hamda ularni qo'llash jarayonida sodir bo'ladigan fonetik o'zgarishlarni tekshirishga harakat qildik. Garchi bu masalalar Samarqand shevalarining lingvistik tavsifiga bag'ishlangan ishlarda qisman yoritilgan bo'lsa ham, ularda indikatorlarning o'ziga xos jihatlari e'tiborga olinmagan. Garchi indikatorlar mustaqil atoliq ot bo'lmasa ham, ma'lum obyekt bilan zich bog'liqligi va toponimlar tarkibining doimiy komponenti bo'lishi ularning grammatik tabiatiga ta'sir ko'rsatgan. Ular oddiy leksik birliklardan farq qiladi. Indikatorlarning sintaktik qurshovi, grammatik paradigmasi, semantik strukturasida onomastik xoslanganlik, o'ziga xos jihatlar mavjud.

So'zning morfologik tarkibini aniqlash so'z va morfemaning (o'zak morfema va affiksall morfema), o'zak va negizning munosabatini belgilash, morfemalarning turli tiplarini aniqlashdan iborat bo'lsa, toponimik indikatorlarning morfologik tarkibida bu jarayon ancha murakkabdir. Avvalo, indikatorlar bilan toponimlarning chegarasini aniqlash qator qiyinchiliklar tug'diradi. Chunki yillar davomida ularning tarkibida har xil (fonetik, semantik) o'zgarishlar sodir bo'lgan. Ularning ko'pchiligi sinxron planda tarkibiy qismlarga ajralmaydi. Hozirgi davrda biz tarkibiga ko'ra bo'linmas deb hisoblagan indikatorlar diaxron tekshirishda butunlay teskari holatni ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun ularni toponimning tarkibini aniqlash orqali hal qilish maqsadga muvofiqdir. Indikatorlarning haqiqiy vazifasi u birikib kelgan nomning ma'nosini aniqlash orqali reallashadi. Toponimik mazmun belgilangach, indikatorlarning vazifasi va ma'nosi aniqlanadi.

Indikatorlarning morfologik strukturasini tahlil qilishda tarixiy-morfologik tadqiqotlar samarasini ham e'tiborga olishimiz lozim. Nomlarning bunday tahlilida tarixiy morfologiya ham muhim omildir.

Toponimlar lisoniy tuzilishini aniqlashda quyidagi holatni ham e'tiborga olish zarur: inson boshqa tildan biror so'zni qabul qilar yoki o'z tilidagi eskirgan so'zni tinglar ekan, u, odatda, o'z ona tilidagi biror so'z bilan aloqasini, bog'liqligini izlaydi, yoki uning biror ichki formasini topadi. Natijada o'sha so'zni yaxshiroq tushunadi va eslab qoladi [1].

Bunday holatda, shubhasiz, toponim nafaqat fonetik jihatdan, balki uning tuzilishi jihatdan ham turli o'zgarishga uchraydi. Ba'zi hollarda bu toponimlarning morfologik jihatdan qayta bo'linishiga sabab bo'ladi. Masalan: *Qylchynaq*; mahalliy sheva vakillari talaffuzida u *qil+chinoq* ikki qismga ajraladi. Bunda go'yo toponimning asosi (o'zak) *qil* so'zi bo'lib qolgan. Aslida nomning asosi *Qilich* (kishi ismi) dir. Uning ikkinchi qismi esa *inoq* so'zi shu shaxsning mansabini ifodalaydi. Shunday ekan, toponim aslida *Qilich inoq* shaklida ikki mustaqil qismdan tuzilgan. Shunday qilib, indikatorlarning morfologik strukturasini qator o'ziga xos xususiyatlar bilan xarakterlanadi.

O'zni bilan shuni ta'kidlash kerakki, toponimshunoslar toponim tarkibidagi qo'shimchalarni affiks deb hisoblaydilar. To'g'ri, o'zbek tilining morfologik strukturasidagi

asosiy xususiyat agglyutinatsiyadir. Unda yasama soʻzlar va soʻz shakllari oʻzakka maʼlum tartibda, izchillik bilan affiksalar qoʻshish orqali hosil qilinadi. Soʻz bir-biridan qatʼiy farq qiladigan, ajrala oladigan ikki tovush kompleksidan (oʻzak kompleksi va affiks kompleksidan) iborat boʻladi[3]. Biroq toponimlar va indikatorlar tarkibidagi biz affiks deb hisoblayotgan qism ayrim hollarda toponimik yasallashning natijasida emas, balki toponimga aylangan soʻz tarkibida mavjud boʻladi.

Toponimlarning morfologik strukturasida shunday elementlar borki, ular semantik jihatdan til strukturasidagi holatini yoʻqotgan. Bu elementlar nomlar tarkibida affiks, toʻgʻrirogʻi, affiksoid holiga kelib qolgan, ular toponimning biror xarakterli xususiyatiga yoki uning tarixiga ishora etadi. Koʻpincha bu elementlar toponimik indikator sifatida qoʻllaniladi [4].

Bunday nomlar ham morfologik jihatdan oʻziga xos xususiyatga ega. Masalan: *abad* indikator genetik jihatdan fors-tojik tiliga xos boʻlgan leksemdir. Ammo hozirgi oʻzbek adabiy tilida va koʻpgina oʻzbek shevalarida maʼno jihatdan ancha toraygan. Ayrim tadqiqotchilarning tekshirishicha, *abad* soʻzi oʻz tabiatini oʻzgartirgan va hozirgi oʻzbek adabiy tilida mustaqil soʻz va affiks sifatida qoʻllaniladi[5]. Mazkur element fors-tojik tillarida ham faol leksema sifatida qoʻllaniladi, shuningdek, har ikki tilda ham affiks vazifasida faqat joy nomi yasovchi forma – toponimik indikator boʻlib qoʻllaniladi. *Obod* toponimlar tarkibida kelganda “qishloq, ovul, shahar” maʼnolarini anglatadi. Shuningdek, ayrim nomlarda “farovon, qayta tiklangan” kabi semantik yoʻnalishga ega boʻladi.

Samarqand toponimiyasida bu tipdagi elementlarning xarakterli xususiyati shundan iboratki, ular affiks vazifasini bajarib, ergash morfemaga yaqinlasha boshlagan boʻlsa ham, hali affiksga aylanib etmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Ўзбек тили грамматикаси. Икки томлик. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. Т.I. – Б. 69-70.
2. B. Gʻoyibovning Oʻzbekiston toponimlar tarixi, oʻquv qoʻllanma. Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti. Samarqand – 2023, 160 b.
34. Tursunov, J. A. Samarkand's Toponymy: A Window into the City's Historical and Cultural Legacy. Western European Journal of Historical Events and Social Science, 2(12) 2024.
4. Дўсимов З. Топонимик индикаторлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – № 5. – Б. 72-74.
5. Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Самарқанд, 1960. – Б. 106.

“ERHASAN” DOSTONIDA SIFATLASHLARNING BADIY VA PRAGMALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Saparboyeva Quvonchoy Samandar qizi,

UrDU Oʻzbek tilshunosligi kafedrası 1-bosqich magistranti.
+998948800228; quvonchoysaparboyeva0224@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Erhasan” dostonida ishlatilgan sifatlashlar koʻrib chiqiladi. Ularning qahramonlarni tasvirlashdagi, matnni yanada tushunarli va taʼsirchan qilishdagi oʻrni misollar orqali tushuntiriladi. Shuningdek, sifatlashlarning qanday maʼno va vazifa bajarayotgani sodda tarzda tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эпитеты, использованные в дастане «Эрхасан». Их роль в описании героев, а также значение в создании выразительности и красоты текста объясняется на примерах. Также простым языком анализируются смысл и функции эпитетов.

Abstract. This article examines the epithets used in the epic “Erhasan”. Their role in describing characters and making the text more expressive and vivid is explained with examples. The meanings and functions of epithets are also analyzed in a simple way.

Kalit soʻzlar: *sifatlash, epitet, “Erhasan” dostoni, badiiy tasvir vositalari, pragmlingvistika, pragmatik maʼno.*

Ключевые слова: *эпитет, дастан «Эрхасан», средства художественной выразительности, прагмалингвистика, прагматическое значение.*

Keywords: *epithet, the epic “Erhasan”, expressive means, pragmlinguistics, pragmatic meaning.*

Badiiy matnda tasviriylik va taʼsirchanlikni taʼminlashda til vositalarining oʻrni beqiyosdir. Shunday vositalardan biri sifatlash boʻlib, u predmet yoki qahramonning xususiyatini, holatini yoki sifatini aniq ifodalaydi. Sifatlashlar matnga rang-baranglik, jonlilik va hissiy taʼsir beradi, oʻquvchida obrazga nisbatan turli his-tuygʻularni uygʻotadi [1; 167]. Aniqroq qilib aytganda, sifatlash – narsa-buyumning belgisini, xususiyatini va harakatning holatini emotsional-ekspressiv boʻyoqdor qilib tavirleydigan aniqlovchidir. Sifatlash oddiy mantiqiy aniqlovchidan farq qiladi. Masalan, “sariq gul” birikmasida “sariq” – oddiy aniqlovchi (narsaning real rangini bildiradi), lekin “oltin kuz” yoki “kumush qish” birikmalarida “oltin” va “kumush” – sifatlashdir, chunki ular narsaga badiiy baho bermoqda. Epitetlar tilning muhim stilistik vositasi boʻlib, ularning ifodalovchi kuchi va semantik xususiyatlari tilni boyitadi, nutqni jonlantiradi va soʻzga koʻproq maʼno beradi. Ular nafaqat adabiyotda, balki kundalik nutqda ham oʻzining hissiy tasviriy va baholovchi funksiyalarini amalga oshiradi [2; 107]. Epitetlar turli tillarda oʻziga xos tarzda qoʻllanilsa ham, ularning asosiy vazifasi – maʼno va tasvirni yanada boyitishdir. Xususan, xalq ogʻzaki ijodining yorqin namunasi boʻlgan “Goʻroʻgʻli” dostonlari tarkibiga kiruvchi “Erhasan” dostonida ham sifatlashlar keng qoʻllanilib, qahramonlar, tabiat va voqealarni taʼriflashda muhim vazifa bajargan.

Dostonda qahramonlarning tasviri nafaqat sifatlashlar orqali aniq va jonli ifodalanadi, balki pragmlingvistik funksiya ham bajaradi. Yaʼni, badiiy matnda epitetlar faqatgina qoʻshimcha maʼno, xilma-xillik beribgina qolmay, oʻquvchida turli hissiyotlar uygʻotadi, muallifning munosabatini ham yetkazib beradi. Shu sababli koʻpincha matndagi sifatlashlar pragmlingvistik nuqtayi nazardan ham tahlil qilinadi. Masalan, bosh qahramon Erhasan tasviri shunday beriladi: “Bu yigit ogʻir soldomli, kuchli-quvvatli, jasur bir zot boʻlib voyaga yetdi [4; 344].” Bu yerda “ogʻir soldomli”, “kuchli-quvvatli” tuzlish jihatdan murakkab sifatlashlar boʻlib, qahramonning jismoniy kuchi va salomatligini koʻrsatadi, “jasur” soʻzi esa sodda sifatlash boʻlib, uning xarakteri hamda ruhiyatini ifodalaydi. Ushbu sifatlashlar qahramonning obrazini yaratadi, oʻquvchida hurmat va hayrat tuygʻularini uygʻotadi. Shuningdek, muallifning qahramonga boʻlgan ijobiy munosabati va uning qahramonlik fazilatlarini qadrlashini ham ochib beradi. Shu tarzda, doston matnidagi sifatlashlar badiiy va pragmlingvistik jihatdan muhim rol oʻynaydi, chunki ular obrazni jonlantiradi va oʻquvchiga hissiy taʼsir oʻtkazadi.

Xalq ogʻzaki ijodi namunalarida, jumladan, “Erhasan” dostonida sifatlashlar anʼanaviy-doimiy xarakterga ega boʻlib, qahramonning ichki va tashqi olamini umumlashtirgan holda tasvirlashga xizmat qiladi. Doston matnida uchraydigan quyidagi parchaga eʼtibor qarataylik:

Goʻroʻgʻlibek eshit mening soʻzimni,
Tallixondek asil jonon koʻrmadim,
Yurib gasht ayladim roʻyi zaminni,
Tallixondek asil jonon koʻrmadim [4; 346].

Ushbu misrada qoʻllanilgan “asil” soʻzi lingvistik nuqtayi nazardan sifatlash vazifasini bajarmoqda. “Asil jonon” birikmasi dostonchilik anʼanasiga xos boʻlgan barqaror sifatlashdir. Bu yerda “asil” soʻzi Tallixon obrazining nafaqat tashqi goʻzalligini, balki uning ichki qadr-qimmatini va maʼnaviy yuksakligini anglatuvchi lingvopragmatik yukka ega. “Asil” soʻzi lugʻaviy jihatdan “toza”, “nasli pok”, “haqiqiy” [3; 38] (denotativ) maʼnolarini anglatga-da, matn kontekstida u “benazir”, “mukammal”, “tengsiz” kabi ijobiy boʻyoqdor (konnotativ) semalarni oʻz ichiga oladi. Shu jihatdan “asil” sifatlashi pragmlingvistik funksiyasini ham namoyon qiladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, sifatlashlar gapda sintaktik jihatdan asosan sifatlovchi-aniiqllovchi vaifasini bajaradi. Ammo, "Erhasan" dostonida ot-kesim shaklidagi sifatlashlar ham qo'llanilgan bo'lib, ular nutqning ekspressivligini ta'minlagan. Masalan: qoshlaring qilichdir, ko'zlaring jallod [4; 352]. Bu sifatlashlar predekativ sifatlashlar bo'lib, ot-kesim bo'lishiga qaramasdan, sifatlash vazifasini o'tayapti. Doston tarkibida mard yigitlar, go'zal qiz, oq soqolli nuroniy, g'amgin qullar, qonli yoshim, shirin orzu-umidlar, qorong'u zulmat [4] kabi bir necha bor takrorlangan sifatlashlar ham mavjud bo'lib, an'anaviy va ijobiy bo'yoqdorlikni, emotsional-psixologik holatni, miqdor va ko'lamni bo'rttiruvchi funktsiya bajargan.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, "Erhasan" misolida o'rganilgan sifatlashlar shunchaki bezakdor so'zlar emas, balki xalq tilining asrlar davomida sayqallangan lisoniy xotirasi va estetik filtri mahsulidir. Sifatlashlarni lingvistik aspektida tadqiq etish – doston tili nafaqat axborot uzatuvchi aloqa vositasi, balki milliy tafakkur va xalqning go'zallik haqidagi tasavvurlarini muhrlagan murakkab lisoniy tizim ekanligini isbotlaydi [2; 143]. "Erhasan" dostonidagi har bir sifatlash o'zbek tili taraqqiyotining qadimiy qatlamlarini o'zida aks ettirgan jonli bir tushunchadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: Musiq, 2010. – 370 b.
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 158 b.
4. ГҮРҮҒЛИ. Масъул муҳаррир: профессор С.Р.Рўзимбоев. – Урганч: "Хоразм" нашриёти, 2004. – 469 б.

ONA TILI TA'LIMIDA O'QUV LUG'ATLARINING MUHIMLIGI

Temirova Maqsuda Maxmud qizi,

QarDU Lingvistika (o'zbek tili) yo'nalishi 2-kurs magistranti
+99890-873-77-15; t.maqsuda2002@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kungacha tuzilgan o'quv lug'atlari, o'quv lug'atlarining ahamiyati qanday darajada ekani, o'quvchilar uchun o'quv lug'atlari zarurligi va tuzilishi kerak bo'lgan o'quv lug'atlari haqida so'z boradi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются составленные на сегодняшний день образовательные словари, важность образовательных словарей, необходимость образовательных словарей для учащихся, а также образовательные словари, которые необходимо составить.

Abstract. This article discusses the educational dictionaries that have been compiled to date, the importance of educational dictionaries, the need for educational dictionaries for students, and the educational dictionaries that need to be compiled.

Kalit so'zlar: *leksikografiya, o'quv lug'ati, imlo, izohli lug'at, darslik, mashq, ona tili.*

Ключевые слова: *лексикография, образовательный словарь, орфография, пояснительный словарь, учебник, упражнение, родной язык.*

Keywords: *lexicography, educational dictionary, spelling, explanatory dictionary, textbook, exercise, native language.*

Lug'at – so'z, frazema, parema, morfema va boshqalarning belgilangan maqsadga ko'ra, ma'lum qonuniyat hamda ehtiyoj asosida tartibga solingan yig'indisi, leksikografiya – lug'at va uning tuzilishi, yaratilish tamoyillari haqidagi bilim – ta'limot. Leksikografiya – yunoncha "lexis" – so'z, "grapho" – yozaman, yozish, yozilgan kabi ma'nolarni ifodalaydi [1; 9]. Leksikografiya lug'at tuzish bilan shug'ullanuvchi va u bilan aloqador bo'lgan masalalarni o'rganishiga ko'ra o'z ichida amaliy va nazariy yo'nalishlariga egadir. Nazariy leksikografiyada lug'at tuzishning nazariyalari ishlab chiqilsa, amaliy esa o'z nomi bilan nazariyani amaliyotda qo'llash va lug'at tuzishni anglatadi.

Lugʻat tuzishda, albatta, maʼlum maqsad koʻzlanadi. Bu maqsad esa davr talabidan kelib chiqadi. Misol uchun, bugungi kompyuter asrida barcha sohalar uchun yangiliklar, texnologiyalardan foydalanish orqali nutqda yangi soʻzlar (neologizm)ning kirib kelishi tezlashyapti. Nafaqat nutq, yangilangan maktab darsliklarida ham neologizmlarni uchratamiz. Soha mutaxassisi oʻz terminini tushunishi mumkin, ammo oʻquvchilar esa ularni, tabiiy ravishda, lugʻatlardan izlaydi. Shu sababdan lugʻat tuzish jarayoni zamon bilan tenglikda yurmogʻi kerak. Ammo masalaning ikkinchi tomoni ham bor. Har bir yangi soʻzning toʻliq izohini va imlosini aniqlashtirish, uni lugʻatga kiritish va chop qilish bir qancha vaqtni talab qiladi. Bu orada esa yana yangi soʻzlar paydo boʻladi. Shu sababli masalaning yechimi sifatida umumiy lugʻatlarni oʻzgartirishdan koʻra oʻquv lugʻatlarini yaratish tezroq amalga oshadi.

Oʻquv lugʻatlari termini rus leksikografiyasida ilk marotaba Polivanovning “Qisqacha ruscha-oʻzbekcha lugʻati”da yozgan kirish soʻzida qoʻllaniladi [3; 2.]. Oʻquv lugʻatlari oʻquv jarayoni bilan aloqador boʻlib, oʻquv mashgʻulotlariga, darslikka moslashtiriladi. Lugʻat maqolalari sodda, aniq, tushunarli, hajman kichik, oʻquvchilarning yosh xususiyatlariga mos boʻladi. Oʻquv jarayonida bunday lugʻatlardan foydalanish bir necha imkoniyatlarni berdi:

- darslikka va oʻquvchi yoshiga moslanganligi tufayli soʻzlar izohini tushunish oson;
- hajman kichik boʻlganligi uchun olib yurish qulay;
- birliklar sonining kamligi kerakli soʻzni tez topishga yordam beradi.

Oʻquv lugʻati maktab oʻquvchilari uchun umumiy yoki maʼlum sinflarga moslashtirilgan xususiy oʻlishi mumkin. Xususan, olimlarimiz tomonidan ishlab chiqilgan oʻquv lugʻatlar: Mengliyev B.M. Bahridinova B.M. “Oʻzbek tilining soʻz tarkibi oʻquv lugʻati” 2007–2009.; O.Shukurov, B.Boymatova “Oʻzbek tilining maʼnodosh soʻzlar oʻquv lugʻati” 2007– 2009.; Mengliyev B.M. Bahridinova B.M., Xoliyorov Oʻ. “Oʻzbek tilining soʻz yasalihi oʻquv lugʻati” 2008.; Toʻrayeva U., Shodmonova D. “Oʻzbek tilining zid maʼnoli soʻzlar oʻquv lugʻati” 2007–2009.; Islomov I. Bobojonov Sh. “Oʻzbek tilining soʻzlar darajalanishi oʻquv lugʻati” 2007–2009.; Xamrayeva Y. “Oʻzbek tilining oʻzlashma soʻzlar oʻquv lugʻati” 2007–2009.; Mengliyev B. Xudoyberdiyeva M. “Oʻzbek tili iborolari oʻquv lugʻati” 2007–2009.; Nafasov T. Nafasova V. “Oʻzbek tilining oʻquv toponimik lugʻati” 2007.; X.Suvonova G.Turdiyeva “Oʻzbek tilining shakldosh soʻzlar oʻquv lugʻati” 2007–2009.; X.Norxoʻjayeva “Oʻzbek tilining eskirgan soʻzlar oʻquv lugʻati” 2006.; Nafasov T. Nafasova V. “Oʻzbek tilining talaffuzdosh soʻzlar oʻquv lugʻati” 2008. bir mavzuga oid umumiy maktab Oʻquvchilari uchun tuzilgan lugʻatlar boʻlib, aynan 6-sinf yoki 7-sinflar uchun moʻljallangan deya olmaymiz.

Oʻquv lugʻatlarining biz uchun qay darajada muhimligini maktab darsliklari misolida koʻrishimiz mumkin. 5-sinf ona tili darsligida quyidagicha mashq berilgan:

13. Xato yozilgan soʻzlarni imlo qoidalari asosida toʻgʻrilab koʻchiring.

komol, taʼrif, zovol, novda, sovdo, toʻvof, hovola, toqozo, tomon, jamol, matba, tassurot, fanetika, monitor, stomatalogiya, beton, antoʻnim, innovatsiya, koʻmpas, bialogiya

[2; 50]

Ushbu mashqda 20ta soʻz berilgan boʻlib, yaxshi oʻzlashtirgan oʻquvchi bularning yarmini yoki barchasini toʻgʻri yozilishini eslab qolgan boʻlishi mumkin. Ammo oʻzlashtirishi past oʻquvchilar uchun yuqoridagi soʻzlarni imlo lugʻatidan qidirish toʻliq bir soatlik (45minut) vaqtini olib qoʻyishi va keyingi mashqlarni bajara olmasligiga sabab boʻladi.

5. So'zlarning ma'nosini daftaringizga yozing va izohli lug'atdan tekshiring.

So'zlar	Taxminim	Lug'atda
maket	---	---
marker	---	---
buterbrod	---	---
xomxayol	---	---
bib-binoyi	---	---
iqtidor	---	---
qoralama	---	---

[2; 84]

Ushbu topshiriq sinfda bajarilishi kerak bo'lgan mashqlar qatoriga kiradi. Shartiga e'tibor qilsak, so'zlarning ma'nosini izohli lug'atdan tekshiring deyilgan. O'quvchi mashqni bajarashi uchun unda izohli lug'at bo'lishi kerak. So'nggi nasrdagi "O'zbek tilining izohli lug'ati" esa 6 tomlik bo'lib, uni kunlik o'quv mashg'uloti uchun olib kelib ketish 11 yoshli o'quvchi uchun qiyinchilik tug'diradi. Maktab kutubxonasidan foydalangan taqdirda ham, vaqt muammosi yuzaga keladi. Bu kabi muammolarni bartaraf etish uchun, albatta, maktab kutubxonalarida, o'quvchilarda o'quv lug'atlarining bo'lishi zarur. Professor Baxtiyor Mengliyev o'rinli ta'kidlaganidek: "O'quv lug'ati zaruriyati haqida ko'p gapirib yozib kelinmoqda. O'quv lug'ati yaratilmas, o'quvchining stolida ona tilidan uning yoshiga mos ko'plab o'quv lug'atlari turmas, buning uchun o'quv leksikografiyasi nazariy va amaliy soha sifatida tizimli yo'lga qo'yilmas ekan, ona tili ta'limi o'zing haqiqiy mohiyatidan begonaligicha qolaveradi" [4; 268]. Demak, maktabda ona tili fanini yanada mukammalroq o'rgatish, o'quvchilar so'z boyligini oshirish va yana bir qancha qulayliklarga ega bo'lish uchun sinflar bo'yicha o'quv lug'atlarini yaratish va ulardan foydalanuvchilar sonini oshirish bugungi tilshunosligimizdagi muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sultonbek Normamatov Leksikografiya asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent: 2020 – 124b
2. Ona tili 5-sinf (1-qism) [Matn] : darslik / K.M. Mavlonova, N.S. Hakimova, M.R. Siddiqov, S.H. Qo'ldosheva; muharrir O.T. Madvaliyev. – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 144 b.
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/ona-tili-ta-limida-o-quv-lug-atlaring-yaratilishiga-bo-lgan-talab/viewer>
4. Karimova Gulnoza. Ta'limiy lug'atlarini yaratish-davr zarurati. O'zbek amaliy tilshunosligi va lingvodidaktikasi masalalari. – Toshkent: ToshDOTAU, 2021. 366b

TURKOLOG OLIM N.I.ASHMARINNING TURKIY TILLAR MIMOLOGIYASI HAQIDAGI QARASHLARI

Saburyazova Farangiz Dilshodovna,

UrDU Lingvistika: o'zbek tili mutaxassisligi magistranti
+998904375595; pikuwsaburyazova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkologiya ilmida taqlid so'zlarni tizimli ravishda o'rgangan olim N.I.Ashmarinning onomatopeik birliklar haqidagi qarashlari to'g'risida ma'lumotlar beriladi. Taqlid so'zlarning morfologik, fonetik va leksik-semantik jihatdan o'rganilganligi va ularning turlari haqidagi olimlarning fikrlari ko'rib chiqiladi.

Аннотация. В данной статье представлены сведения о взглядах ученых Н.И.Ашмарина систематически изучавших имитативные слова в тюркологии, на ономотопеэтические единицы. Рассмотрены изучение имитативных слов с морфологической, фонетической и лексико семантической точек зрения, а также мнения ученых об их типах.

Abstract. This article presents the views of N.I. Ashmarin, who systematically studied imitative words in Turkic studies, on onomatopoeic units. The study of imitative words from morphological, phonetic, and lexical-semantic perspectives is examined, as well as the scholars' opinions on their types.

Kalit so'zlar: *Onomatope, mimologiya, tovushga taqlid so'zlar, holatga taqlid so'zlar, taqlid so'zlarning o'rganilishi.*

Ключевые слова: *Ономатопея, мимология, звуковые имитативные слова, государственные имитативные слова, изучение имитативных слов.*

Keywords: *Onomatopoeia, mimology, sound imitative words, state imitative words, study of imitative words.*

Turkologiya ilmida taqlid so'zlarni maxsus lingvistik kategoriya sifatida tizimli ravishda o'rganish yo'nalishi Nikolay Ivanovich Ashmarin nomi bilan bevosita bog'liqdir. Uning chuvash tili materiallari asosida olib borgan fundamental tadqiqotlari mimologik birliklarning lingvistik tabiatini aniqlash, ularning struktur-semantik xususiyatlarini ochib berish hamda fonetik tashkil topish mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslashda muhim nazariy poydevor vazifasini bajaradi. Xususan, olim taqlid so'zlarning tovush va ma'no o'rtasidagi motivatsion munosabatini, ularning ekspressivlik darajasini hamda til tizimidagi funksionalligini tahlil etgan.

Shu bilan birga, turkiy tillar tarixiy taraqqiyoti nuqtayi nazaridan qaralganda, taqlid so'zlarni mustaqil leksik-grammatik birlik sifatida o'rganish va ularni tizimli tarzda qayd etish an'anasi Mahmud Koshg'ariy faoliyati bilan bog'lanadi. Uning nodir asari "Devonu lug'otit turk" turkiy tillarning nafaqat leksik boyligini, balki ularning semantik qatlamlari, jumladan, taqlidiy birliklarning qo'llanish xususiyatlari, funksional imkoniyatlari va nutq jarayonidagi ifoda vositasi sifatidagi ahamiyatini ham yoritib beradi. Mazkur manbada taqlid so'zlarning amaliy qo'llanishi, ularning tabiiy tovushlarni aks ettirishdagi o'rni hamda tilning obrazlilik va ifodalilik darajasini oshirishdagi roli yaqqol namoyon bo'ladi. Manba matnidan taqlid so'zlar ishtirok etgan o'rinlarni misol qilib keltirishimiz mumkin:

Yaşın atıp *yaşnadi*

Tuman turup *tuşnadi*

Adhgır kısır *kişnedi*

Öğür alıp *okraşur* [1; 79].

Bahorni tasvirlovchi to'rtlikda bahor yomg'irlariga to'la bulutlardagi chaqmoq chaqnashi va momaqaldir oq tovushlari taqlidiy vositalar orqali ifodalangan. Shuningdek, bahorning kirib kelishi bilan sigir, buqa, qisir (yoki biya) va ayg'irlarning jonlanishi hamda ular chiqaradigan tovushlar "kishna-", "mo'ra-" va "o'kra-" kabi taqlid so'zlar yordamida tasvirlangan.

Demak, Nikolay Ivanovich Ashmarin tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar taqlidiy so'zlarning nazariy-lingvistik asoslarini ishlab chiqishga xizmat qilgan bo'lsa, Mahmud

Koshg'ariy ularni tarixiy-amaliy material sifatida tizimlashtirib, turkiy tillar doirasida ilk bor ilmiy muomalaga kiritgan tadqiqotchi sifatida e'tirof etiladi. Har ikkala olimning ilmiy merosi turkologiyada taqlid so'zlarni o'rganish asoslarini shakllantirib, mazkur yo'nalishning keyingi rivoji uchun mustahkam metodologik zamin yaratdi.

Nikolay Ivanovich Ashmarin o'zining XX asrning 20-yillarida nashr etilgan "Chuvash mimologiyasining asoslari" hamda "Podrajanie v yazykax Srednego Povoljya" nomli asarlarida taqlidiy so'zlarni tilning eng qadimiy holatini aks ettiruvchi lingvistik hodisa sifatida talqin qiladi hamda ularni har tomonlama chuqur o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Olim, ayniqsa, taqlidiy so'zlarning yuzaga kelishida asos bo'luvchi tovush va ohanglarning fizik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishga alohida e'tibor qaratadi [4;27].

Shuningdek, Nikolay Ivanovich Ashmarin 1918-yilda Chuvash talabalar qurultoyida "Osnovy chuvashskoy mimologii" mavzusida ma'ruza qilgan. Olimning fikricha, taqlidiy birliklar tilning eng qadimiy qatlamlaridan biri bo'lib, ular tabiiy tovushlar, harakatlar va fiziologik holatlarning tildagi bevosita aksidir. Shu jihatdan qaraganda, taqlidiy so'zlar nafaqat leksik birlik, balki insonning atrof-muhitni idrok etishi va uni til orqali ifoda etishining ilk bosqichini namoyon etuvchi universal vosita sifatida baholanadi.

Ashmarin tomonidan taklif etilgan beshlik tasnifni tahlil qilar ekanmiz, har bir guruhning o'zbek tili materiallari bilan qiyosiy o'rganilishi uning universal va tipologik ahamiyatini yaqqol namoyon etadi.

Birinchidan, **tovushga taqlid qiluvchi so'zlar** tabiat va atrof-muhitdagi turli tovushlarni bevosita aks ettiradi [5; 48]. Masalan, o'zbek tilida "jir-jir", "shuv-shuv", "taraq-turuq", "g'ijir-g'ijir" kabi birliklar tabiiy tovushlarni ifodalash orqali nutqda ekspressivlikni kuchaytiradi. Bu turdagi so'zlar fonetik jihatdan tovush manbai bilan muayyan darajada moslikka ega bo'lib, ularda tovush va ma'no o'rtasidagi ikoniklik (o'xshashlikka asoslangan) munosabat yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ikkinchidan, **harakat va yorug'lik hodisalariga taqlid qiluvchi so'zlar** insonning ko'rish va harakatni idrok etishi bilan bog'liq [5;48]. O'zbek tilida "lip-lap", "yalt-yult", "lipillamoq", "yiltillamoq" kabi birliklar harakatning tezligi, intensivligi yoki yorug'likning miltillash xususiyatlarini ifodalaydi. Bu guruhdagi so'zlar semantik jihatdan ko'proq tasviriylik va obrazlilik xususiyatiga ega bo'lib, ular nutqda vizual taassurot uyg'otishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, **nutq apparati bilan bog'liq tovushlarga taqlid qiluvchi so'zlar** artikulyatsion xususiyatlar asosida shakllanadi. Masalan, o'zbek tilida "chaq-chaq", "shap-shap", "chir-chir" kabi birliklar inson nutq apparati yoki unga yaqin manbalar orqali hosil bo'ladigan tovushlarni aks ettiradi. Bu turdagi taqlidiy birliklar ko'pincha fonetik takror va reduplikatsiya orqali hosil qilinib, ularning shakliy tuzilishida ritmiklik va takroriylik muhim o'rin tutadi.

To'rtinchidan, **inson organizmidagi tovushsiz jarayonlarga taqlid qiluvchi so'zlar** his-tuyg'u va fiziologik holatlarni ifoda etadi. O'zbek tilida "qaltiramoq", "jimirlamoq", "dir-dir etmoq" kabi birliklar inson tanasidagi ichki holatlarni bildiradi. Bu guruhdagi so'zlar ko'proq psixofiziologik holatlarni ifoda etishi bilan ajralib turadi va ularda to'g'ridan-to'g'ri tovushga taqlid qilish emas, balki holatni hissiy tarzda ifodalash ustunlik qiladi.

Beshinchidan, **bolalar nutqiga xos taqlidiy so'zlar** tilning tabiiy o'zlashtirilish jarayonida muhim o'rin tutadi. Masalan, o'zbek tilida bolalar nutqida "myau-myau", "bip-bip", "appa", "top-top" kabi birliklar keng qo'llanadi [2; 134]. Bu so'zlar soddaligi, takroriyligi va ikoniklik xususiyati bilan ajralib turadi hamda bolaning nutqiy faoliyati shakllanishida dastlabki bosqich vazifasini bajaradi.

Olim taqlid so'zlarning shakllanish jarayonini inson nutq apparati faoliyati bilan uzviy bog'liq holda talqin etib, ularning artikulyatsion asoslarini aniqlashga alohida e'tibor qaratadi. Bu yondashuv mimologik birliklarning yuzaga kelishini faqat tashqi tovushlarga taqlid qilish jarayoni sifatida emas, balki inson fiziologiyasi va nutq organlari faoliyatining mahsuli sifatida

izohlash imkonini beradi. Natijada taqlid soʻzlarning fonetik shakllanishi bilan ularning fiziologik manbalari oʻrtasidagi bogʻliqlik ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Bundan tashqari, tadqiqotchi yuqorida qayd etilgan uchinchi guruhni ichki tuzilishiga koʻra yanada chuqur differensiallashtirib, uni uch kichik guruhga ajratadi:

- a) kekirdakka oid iz qoldiruvchi soʻzlar;
- b) burun orqali hosil boʻladigan iz qoldiruvchi soʻzlar;
- c) ogʻiz apparati bilan bogʻliq iz qoldiruvchi soʻzlar [3;146].

Mazkur tasnif asosida Ashmarin har bir guruhni alohida ilmiy tahlil qilib, taqlidiy soʻzlarning fiziologik manbalarini aniqlashga intiladi. Bu yondashuvning muhim jihati shundaki, unda onomatopeik birliklar faqat semantik yoki fonetik nuqtayi nazardan emas, balki artikulyatsion-fiziologik asosda ham oʻrganiladi. Shu bois mazkur konsepsiya taqlid soʻzlarning kelib chiqishini kompleks lingvistik hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

1925-yilda Nikolay Ivanovich Ashmarin ushbu yoʻnalishdagi ilmiy izlanishlarini yanada chuqurlashtirib, yangi tadqiqot ishini yaratadi. Ushbu ishda u ta soʻzlar tizimini shakllantirishga alohida eʼtibor qaratib, ayniqsa, tillarning qadimgi holatini rekonstruksiya qilish jarayonida taqlidiy birliklarning muhim lingvistik manba ekanligini asoslaydi. Olimning fikricha, taqlid soʻzlar tilning ibtidoiy bosqichlariga oid eng qadimiy va ishonchli dalillardan biri hisoblanadi.

1928-yilda mazkur mavzuga bagʻishlab chop etilgan navbatdagi ilmiy asarida esa Nikolay Ivanovich Ashmarin taqlid soʻzlarning strukturaviy kategoriyalarini chuqur va tizimli ravishda tahlil qiladi. U taqlidiy birliklarning formal (shakliy) xususiyatlariga tayangan holda ularni ilmiy asosda klassifikatsiya qiladi va natijada taqlid soʻzlarning 115 ta strukturaviy turini aniqlaydi [5;43]. Bu natija taqlid soʻzlarni oʻrganishda nafaqat semantik va fonetik, balki strukturaviy yondashuvning ham muhim metodologik ahamiyatga ega ekanligini yaqqol koʻrsatadi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, Ashmarinni tilning eng ibtidoiy holati alohida qiziqtirgan. Olim taqlid soʻzlarni tilning eng qadimiy qatlamini aks ettiruvchi lingvistik hodisa sifatida baholab, tilning paydo boʻlishi va rivojlanishi masalasini yoritishda ular muhim ilmiy material boʻlib xizmat qilishini alohida taʼkidlaydi. Uning fikricha, mimologik birliklar til taraqqiyotining dastlabki bosqichlariga oid eng muhim dalillardan biri boʻlib, ular orqali inson nutqining shakllanish jarayonini rekonstruksiya qilish mumkin.

Demak, mazkur olim tomonidan ilgari surilgan ilmiy xulosalar koʻp jihatdan **tovushga taqlid (onomatopoetik) nazariyasining** asosiy tamoyillari bilan hamohangdir. Yaʼni, tilning kelib chiqishini tushuntirishda tovush va maʼno oʻrtasidagi tabiiy bogʻliqlik muhim omil sifatida qaraladi.

Xulosa qilib aytganda, Nikolay Ivanovich Ashmarinning ilmiy merosi taqlid soʻzlarning mohiyatini ilk bor tizimli ravishda yoritib bergan fundamental tadqiqot sifatida baholanadi. Shu bois uning ishlari nafaqat alohida bir til doirasida, balki butun turkologiya fanida onomatopeik birliklarni oʻrganish yoʻnalishining shakllanishi va rivojida muhim oʻrin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Mahmud Qoshgʻariy “Devonu lugʻati-t-turk”/ Nashrga tayyorlovchisi Qosimjon Sodiqov. –Toshkent: Gʻ. Gʻulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2017.
2. Qoʻngʻurov R. Oʻzbek tilida tasviriy soʻzlar.-T.:Fan, 1966.
3. Ашмарин Н.И., Подражание в языках Средного Поволжья. Изв. Азербайджанского университета. Общ. науки. Баку. 1925
4. Ашмарин Н.И., Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке.—Казань. 1918.
5. Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, - Казань, 1928.

LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING BADIY MATNDAGI O'RNI (Tog'ay Murod qissalari misolida)

Qutlimuratova Dilnoza Raxim qizi,

UrDU Lingvistika (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi magistranti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvokulturologik birliklarning matndagi o'rni haqida so'z yuritilgan bo'lib, ushbu birliklarning Tog'ay Murod qissalaridagi ishlatilishi va qissa uchun nechog'lik ahamiyatlilik darajasi tahlil qilingan, g'oyaviy-estetik ta'sir doirasini kengaytirishdagi roli asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль лингвокультурных единиц в художественном тексте; анализируется их употребление в повестях Тоғай Мурода и степень их значимости для повествовательной структуры, а также обосновывается их роль в расширении идейно-эстетического воздействия.

Abstract. This article examines the role of linguocultural units in literary text, analysing their usage in the novellas of Tog'ay Murod and the degree of their significance for the narrative; it substantiates their role in broadening the ideological and aesthetic scope of the works.

Kalit so'zlar: *lingvokulturologiya, lingvomadaniy birliklar, muqobilsiz leksika, lakuna, frazeologiya, paremiologiya, badiiy nutq, ijodkor mahorati.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, лингвокультурные единицы, безэквивалентная лексика, лакуна, фразеология, паремиология, художественная речь, мастерство писателя.*

Keywords: *linguoculturology, linguocultural units, non-equivalent vocabulary, lacuna, phraseology, paremiology, literary speech, creative mastery.*

Lingvomadaniy birliklar – til va madaniyatning kesishgan nuqtasida vujudga keladigan, o'zida lisoniy va nolisoniy omillarni birlashtiruvchi maxsus birliklardir. Mazkur atama rus olimi V.V.Vorobyev tomonidan qo'llangan bo'lib, u "lingvokulturema tilning sathlararo birligi sifatida o'zida lisoniy va nolisoniy omillarning dialektik butunligini namoyon etishi" ni ta'kidlagan. Boshqa bir mualliflik asarlarida esa lingvomadaniy birlik uchun izoh quyidagicha keltiriladi:

Lingvomadaniy birlik – lisoniy belgining ma'nosi va madaniy mazmun birikuvidan tarkib topuvchi, madaniy muhit bilan til o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiruvchi, semantikasida madaniy axborot yaqqol namoyon bo'luvchi til birliklari. Jumladan, frazeologizmlar, etalonlar, ramzlar, metaforalar, turg'un o'xshatishlar, nutqiy etiketlar, urf-odat va marosimga doir so'zlar, topishmoqlar, milliy realiyalar, arxetiplar, mifologemalar, lakunalar, pretsedent birliklar va b. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, lingvomadaniy birliklar til birliklariga nisbatan chuqurroq darajadagi birlik hisoblanadi. Lingvomadaniy birlik so'z, so'z birikmasi, gap va matn vositasida ifodalanishi mumkin. Lingvomadaniy birliklarga konnatativlik xos bo'lib, u mazkur birlikni yaratgan xalqning madaniy kontekstiga bog'liq ravishda anglashiladi[1].

Badiiy asarlardagi lingvomadaniy birliklarning o'rganilishi ayniqsa muhim hisoblanadi. Sababi, lingvomadaniy birliklar orqali shu millat mentaliteti qarashlari, turmush tarzi, urf-odatlar, yashash tarzi, ruhiy olami, anana va qadriyatlar bilan birgalikda sug'orilgan bo'ladi. V.V.Vorobyov ta'kidlaganidek, lingvokulturologik birliklar - bu til va madaniyatning o'zaro kesishgan nuqtasida paydo bo'luvchi, ikki qatlamli- lisoniy va madaniy-mazmunga ega bo'lgan birliklar[2].

V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvomadaniy xususiyatlari alohida o'rganilishi lozimligini uqtiradi[3].

Lingvomadaniy birliklar tahlili haqida so'z ketar ekan, badiiy matn sifatida eng avvalo, Tog'ay Murod asarlari birinchilardan bo'lib ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, qissanavis serqirra ijodkor Tog'ay Murod o'zining nasriy asarlari milliy-madaniy an'analar, qadriyatlar bilan sug'orilgan tarixiy xotira va manaviy boyliklarini ozida mujassamlashtira olganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Tog'ay Murod qissalaridagi til birliklarining lingvomadaniy xususiyatlarini ilmiy jihatdan o'rganish ham bugungi kunda muhim

vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki ijodkor asarlari boshidan oxiriga qadar milliylik unsurlari bilan sugʻorilgan desak yanglishmaymiz. Oʻzbek xalqiga xos boʻlgan urf-odatlar, anʼanalar, mavsumiy marosimga oid tushunchalardan tortib, frazeologik birliklargacha duch kelamiz. Bularning barchasi oʻz oʻrnida muqobilsiz leksikani tashkil etadi.

Adib asarlarida oʻzbek xalqining ruhiy olami, milliy oʻzligi, milliy- anʼanaviy qadriyatlari va madaniy kodlari chuqur aks etgan. Togʻay Murod qissalarida milliy ramzlar, stereotiplar, xalq ogʻzaki ijodi elementlari, madaniy konseptlarning ifodalanishi bilan ajralib turadi.

Folklorshunoslikda, xususan, xalq ogʻzaki ijodiga mansub janrlar tizimida maqol va matallar hajman eng ixcham, mazmunan esa nihoyatda serqirra birliklar sifatida eʼtirof etiladi. Har bir ilmiy soha singari folklorshunoslikning ham shakllanish va rivojlanish tarixiga oid mustahkam ilmiy ildizlari mavjud boʻlib, bu jarayon qadimiy davrlarga borib taqaladi. Xususan, Mahmud Qoshgʻariy davridan boshlab bugungi kungacha xalq ogʻzaki ijodi, jumladan, maqol va matallar yuzasidan bildirilgan ilmiy mulohazalar, olib borilgan tadqiqotlar oʻzbek folklorini oʻrganish va talqin etishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi [8].

Adib ijodiy merosini tahlil qilish jarayonida uning badiiy tilining boyligi, oʻzbekona udumlar hamda folklor ijodining rang-barang va betakror namunalaridan mahorat bilan foydalangani yaqqol koʻzga tashlanadi. Xususan, maqol va matallar Togʻay Murod qissalarida nafaqat badiiy bezak vazifasini bajaradi, balki asar gʻoyaviy-mazmuniy tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida obrazlar ruhiyati va ijtimoiy muhitni ochib berishga xizmat qiladi.

1. Mehnat va ezgulik haqidagi maqollar:...*Taqimimdagi uloqlarni-da oldirib qoʻydim. Birodarlar, davlatda egiz-egiz, mehnatda egiz-egiz! Tarlon mendan hayron boʻldi, men Tarlondan hayron boʻldim* (Momo yer qoʻshigʻi, 73-bet). Ushbu maqolni Kuntugʻmish dostonida ham uchratishimiz mumkin: *Bittasini ogʻziga tishlab, u bittasini shu daryoning labiga qoʻyib, daryoga kirib biror oʻttiz quloch urib edi. Endi baxti qaytgan toʻrani koʻring, “Davlat ham egiz, mehnat ham egiz”, shu bachchani qoʻygan yerning oldida bir tup gʻisha bor edi.* Ushbu paremiologik birlikda “davlat – ham boylik, ham omad, ham muvaffaqiyat, baxt-u iqbol” maʼnosida, “mehnat” esa “mashaqqat, gʻurbat, omadsizlik, baxti qarolik” maʼnolarini ifodalagan. Odamlar “agar odamga bir omad kelsa, ustma-ust (yaʼni egiz-egiz, qoʻshaloq-qoʻshaloq boʻlib) kelaveradi, agar odam mashaqqat va omadsizlikka yoʻliqsa, ketma-ket yoʻliqaveradi” degan tushuncha ifodalagan.

2. Tarbiyaviy ahamiyatga molik boʻlgan maqollar:...*Ayni kunlarda kal katta choyxonada yonboshlab yotar emish. Haqiqat yoʻq, bu dunyoda haqiqat yoʻq...- der emish. Oʻzing yaxshi - olam yaxshi, oʻzing yomon - olam yomon* (Oydinda yurgan odamlar, 60-bet). Yaʼni, insonning ichki holati ayni vaqtda qanday boʻlsa, goʻyo unga atrof ham shunday javob qaytarayotgandek tuyuladi va bu ayni haqiqat.

3. Tabiat, hayotiylik va falsafa haqidagi maqollar:...*Erkak odamning yigʻlagani oʻlgani, - debdi. Birodarlar, Haq saqlasa balo yoʻq, Haq qargʻasa davo yoʻq* (Momo yer qoʻshigʻi, 60-bet). Yaratganni oʻzi saqlasa qoʻllasa, unga hech bir narsadan shikast yetmaydi. Ammo hudoning qahriga yoʻliqqan kimsani tirik jon borki saqlay olmas. *Yomondan qoch-da qutul, yo ton-da qutul, deymiz. Qoʻy, qoʻya ber, toʻgʻri gap tuqqaningga yoqmaydi, deya qoʻl siltaymiz* (Ot kishnagan oqshom, 30-bet). Yomon kimsa bilan murosqa qilib boʻlmas, yo qochib qutilasan yoki kechib deya izohlaydi. Keyingi maqolimizda esa haq gap, togʻri gap hech kimga yoqqan emas yaʼni, haqiqat achchiq boʻladi.

4. Ot-ulov bilan bogʻliq maqollari: *Otni boqsang, qashib boq, suvini tashib boq* (Oydinda yurgan odamlar, 14-bet). *Koʻngilni keng qiling, Ot tepkisini ot koʻtarar Toʻriq bizning Tarlonga yomon-yomon qaradi* (Oydinda yurgan odamlar, 18-bet). Ushbu maqol Safar chavandoz tilidan keltirilgan boʻlib, maqol majoziy maʼnoda tengqurlar, doʻstlar bir-birining qattiq gaplarini koʻtarishlari kerak degan maʼnoda ishlatilgan. *Birodarlar, yolgʻiz otning changi chiqmas, changgi chiqsa-da, dongʻi chiqmaydi! Alamimdan xunob boʻldim, oʻzimizning chavandozlarga baqirdim* (Ot kishnagan oqshom, 39-bet). Birlashish, oʻzaro ahil boʻlish maʼnosidagi maqol.

“Oydinda yurgan odamlar” qissasida o‘zbek xalq maqollaridan *qirqiga chidagan qirq biriga ham chidar* maqoli chiroyli tarzda ifodalangan:

U yoqda kuyovto‘ra intiq bo‘lib qoldi!

Qizlar-da bo‘sh kelmadi:

- Intiq bo‘lsa bo‘lar!

- Qirqiga chidagan kuyov, qirq biriga-da chidar! (Ot kishnagan oqshom 13-bet)

chidamlilik sabr-toqatlilik haqida yorining vasliga mushtok kuyovni sabrini sinash uchun qizlar tomonidan ishlatilgan.

O‘ynab gapirsang ham, o‘ylab gapir! Navro‘zda yomon gapirib bo‘lmaydi! Navro‘z haminqadar shod-xurramlikda o‘tsa, haminqadar xush-xushvaqtlikda kechsa...(Oydinda yurgan odamlar, 59-bet) har bir og‘izdan chiqqan so‘zga ehtiyot bo‘lmoq, oddiy hazil tariqasida aytilgan so‘z ham, kimnidir ranjitib qo‘yishi mumkinligi nazarda tutilmoqda. Bu ayniqsa, o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan Navro‘z ayyomida birovni dilini og‘ritmaslik hafalashgan insonlar yarashishi, kechirimli bo‘lish, kabi odatlar ham tilga olingan.

Umuman olganda, lingvomadaniy birliklarni o‘rganish ko‘p jihatdan muhim hisoblanib, millatning o‘tmishi, buguni, ertasini solishtirish milliy mentalitetini, qarashlarini til orqali bilvosita o‘rganilishi yoshlarning vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim rol o‘ynaydi. Tog‘ay Murodning badiiy asarlari esa ushbu vazifani bajarish yo‘lida yo‘lchi yulduz vazifasini o‘taydi. Adib ijodi xalq hayoti va xalq ruhiyatiga yaqinligi, soddaligi hamda ravonligi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan, Tog‘ay Murod xalqona tafakkur va milliy qadriyatlarni adabiy an‘ana sifatida saqlab qolgan hamda rivojlantirgan ijodkorlardan biri sifatida e‘tirof etiladi.

Yozuvchi o‘z asarlari orqali xalq og‘zaki ijodiga xos g‘oyaviy-estetik qadriyatlarni badiiy tafakkur doirasida qayta talqin qilib, ularni avloddan avlodga yetkazish jarayonida muhim madaniy-ma‘rifiy vazifani ado etadi. Natijada, Tog‘ay Murod ijodi o‘zbek adabiyotida milliylikni ifodalovchi barqaror badiiy an‘ananing davomiyligini ta‘minlagan adabiy hodisa sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati [Matn]: lug‘at/D.Xudayberganova. – Toshkent: Bookmany print, 2024.-112b.
2. Маслова В.А.Лингвокультурология.-М.:Академия,2001.-С.47.
3. Маслова В.А.Лингвокультурология:Учеб.пособие для студ.высш.учеб,заведений.-М.:Издательский центр «Академия»,2001.-С.37.
4. Бархударов.Л.С.Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода.-М.:Международные отношения,1975.С.94
5. To‘g‘ay Murod. “Oydinda yurgan odamlar” qissasi. – T.: “Ziyo nashr”, 2019-160b.
6. Tog‘ay Murod, Ot kishnagan oqshom: qissa [matn]. – Toshkent: Ziyo nashr, 2019. – 112 b.
7. Tog‘ay Murod, Momo yer qo‘shig‘i. – Toshkent: Sharq, 1994. – 67 b.
8. Jo‘rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017. – 180

TOPISHMOQ O‘QISH DARSLARIDA BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI MUSTAQIL FIKRLASHGA O‘RGATISHNING METODIK JIHATLARI

Shixnazarova Muxlisa Xurmat qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

UrDU Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabasi

+998 90 557 45 07; muxlisashixnazarova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada topishmoq o‘qish darslarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini mustaqil fikrlashga o‘rgatishning metodik jihatlari ochib beriladi. Unda o‘qish savodxonligi darslarida toishmoqlar vositasi o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga yo‘naltiradigan bir qancha metodlar ko‘rsatib beriladi.

Аннотация. В данной статье описываются методологические аспекты обучения учащихся начальной школы самостоятельному мышлению на уроках чтения с использованием загадок. Представлены несколько методов использования загадок на уроках чтения для развития у учащихся навыков самостоятельного мышления.

Abstract. This article describes the methodological aspects of teaching primary school students to think independently in riddle reading lessons. It shows several methods of using riddles in reading literacy lessons to guide students to think independently.

Kalit so'zlar: *boshlang'ich ta'lim, o'qish savodxonligi darslari, xalq og'zaki ijodi, topishmoq, mustaqil fikrlash, muammoli-topshiriqli metod, faollik.*

Ключевые слова: *начальное образование, уроки чтения, народное устное искусство, загадка, самостоятельное мышление, проблемно-ориентированный метод, деятельность.*

Keywords: *primary education, reading literacy lessons, folk oral art, riddle, independent thinking, problem-based method, activity.*

Zamonaviy boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'qish savodxonligi darslarida badiiy va og'zaki xalq ijodi namunalari, jumladan, topishmoqlardan foydalanish o'quvchilarning tafakkur faoliyatini faollashtirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Topishmoq – bu xalq og'zaki ijodining ixcham, obrazli va mantiqiy tafakkurni talab qiluvchi janri bo'lib, unda predmet yoki hodisa yashirin tarzda tasvirlanadi. Uni yechish jarayonida o'quvchi tahlil qiladi, solishtiradi, umumlashtiradi va xulosa chiqaradi. Shu bois topishmoqlar boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda katta metodik imkoniyatlarga ega.

O'qish savodxonligi boshlang'ich ta'limning asosiy komponentlaridan biri bo'lib, u o'quvchilarning matnni tushunish, tahlil qilish, mazmunini anglash va unga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

O'qish savodxonligi darslarining mohiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- 1) o'quvchilarda ongli, ifodali va tez o'qish malakasini shakllantirish;
- 2) matn ustida ishlash orqali mantiqiy tafakkurni rivojlantirish;
- 3) o'quvchilarni mustaqil fikr bildirishga o'rgatish;
- 4) nutq boyligini oshirish va so'z zaxirasini kengaytirish;
- 5) milliy qadriyatlar asosida tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish.

Shu jihatdan, o'qish savodxonligi darslari nafaqat bilim beruvchi, balki rivojlantiruvchi va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan kompleks jarayondir.

Mustaqil fikrlash – bu o'quvchining berilgan axborotni tahlil qilish, unga nisbatan o'z munosabatini bildirish, yangi xulosalar chiqarish qobiliyatidir. Boshlang'ich sinf bosqichida bu ko'nikmani shakllantirish o'quvchilarning keyingi ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omildir.

Mustaqil fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- * o'quvchining intellektual salohiyatini oshiradi;
- * muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishga o'rgatadi;
- * ijodiy yondashuv va yangicha fikrlashni shakllantiradi;
- * o'quvchini faol ta'lim subyektiga aylantiradi.

Topishmoq o'zining qisqa, obrazli va yashirin mazmuni bilan o'quvchilarni fikrlashga undaydi. Ular orqali o'quvchilarning tasavvur va fantaziyasi rivojlanadi, analitik va sintetik fikrlash ko'nikmalari shakllanadi, so'zlarning ko'chma ma'nolarini anglash qobiliyati ortadi hamda nutq madaniyati va ifodali fikrlash rivojlanadi.

Boshlang'ich sinflarda topishmoqlarni o'qitish o'quvchilarni nafaqat o'qishga, balki fikrlashga o'rgatish vositasi sifatida qaraladi.

Topishmoqlar orqali mustaqil fikrlashni rivojlantirishning pedagogik jihatlari quyidagilardir:

- 1) o'quvchilarning faolligini oshiradi;
- 2) dars jarayonida motivatsiyani kuchaytiradi;
- 3) o'quvchilarni izlanishga undaydi;
- 4) o'z fikrini asoslash va himoya qilishga o'rgatadi.

Topishmoq yechish jarayoni o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Boshlang'ich sinf "O'qish savodxonligi" darsliklarida berilgan topishmoqlar orqali mustaqil fikrlashga yo'naltiruvchi metodlardan ayrimlarini tahlilga tortamiz.

1. Muammoli-topshiriqli metod. Bunda topishmoq o'quvchi oldiga muammo sifatida qo'yiladi. O'quvchi javobni tayyor holatda emas, balki fikrlash, tahlil qilish va solishtirish orqali topadi. Masalan, 3-sinf "O'qish savodxonligi" darsligining I qismida A.Mullajonovanning "Salom, maktab" she'ri matnidan oldin "Topishmoqni top, o'rtoq" she'riy topishmog'i keltirilgan:

Joylagin qalam, chizg'ich,
Kitob, daftar, o'chirgich.
Bag'rimga sig'ar bari,
Ketamiz maktab sari.
Lek ko'tarib olasan,
Yo'qsa, mensiz qolasan.
Men senga yaxshi hamroh,
Nomimni top-chi, o'rtoq (10-bet).

Mazkur topishmoqning javobi rasm tarzida ko'rsatilgan. Bu yerda o'quvchiga darhol rasmni ko'rsatmasdan:

1. Nima uchun 'bag'rimga sig'ar bari deyilgan?
2. Qaysi buyum maktabga borishda hamroh bo'ladi? kabi savollar beriladi.

Metodik tavsiyalar:

- javobni darhol aytmaslik, balki yo'naltiruvchi savollar berish;
- o'quvchilarning taxminlarini rag'batlantirish;
- har bir javobni tahlil qilish.

Natijada o'quvchi muammoni hal qilish orqali mustaqil fikrlashga o'rganadi.

2. Tahliliy-solishtirish metodi. Bu metod orqali topishmoqdagi belgilar boshqa predmetlar bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Masalan: Og'zi yo'q, tishi ko'p (arra). O'quvchilarga savollar: 1. Qaysi narsada "tish" bo'ladi? 2. Nima kesadi, lekin og'zi yo'q?

Metodik tavsiyalar:

- belgilarni doskaga yozib borish;
- taqqoslash jadvali tuzish;
- noto'g'ri javoblarni ham muhokama qilish.

Natija da o'quvchilar analitik va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.

3. Vizual-tahliliy (rasm asosida ishlash) metodi. Bunda topishmoq javobi rasm orqali topiladi, ya'ni ko'rgazmalilik asosida fikrlash shakllantiriladi.

4-sinf "O'qish savodxonligi" darsligining I qismida N.Erxonovanning "Qarg'a va paxta" adabiy ertagidan oldin 5 ta rasm berilgan va "Rasmlarni ta'riflang. Topishmoqning javobini rasmlardan toping" topshirig'i berilgan.

Oltin kosada toshib turar,
Dala husnini ochib turar. (34-bet)

O'quvchilar rasmga qarab rang, shakl, joylashuvni tahlil qiladi hamda topishmoq bilan moslashtiradi.

Metodik tavsiyalar:

- rasmni tahlil qilishni bosqichma-bosqich tashkil etish;
- Nimani ko'ryapsan? → Nima deb o'ylaysan? savollarini berish;

- tasvir va matn o'rtasida bog'lanish yaratish.

Natijada o'quvchilarda tasavvur, kuzatuvchanlik va xulosa chiqarish ko'nikmasi rivojlanadi.

4. Kontekstual (matn bilan bog'lash) metodi. Bunda topishmoq o'qilgan matn bilan bog'lanadi va mazmuniy kontekstda tahlil qilinadi. Masalan, 3-sinf "O'qish savodxonligi" darsligining II qismida N.Erxonovanning "Arazchi svetofor" hikoyasidan so'ng "Yo'lni kesib o'tishda, Yordam berar yo'l chiziq" topishmog'i (9-bet) so'ng quyidagi savollar beriladi: 1. Hikoyada yo'l harakati haqida nima deyilgan? 2. Bu topishmoq hikoya mazmuni bilan qanday bog'liq?

Metodik tavsiyalar:

- matn va topishmoq o'rtasida aloqa topdirish;
- o'quvchidan izoh talab qilish;
- mantiqiy bog'lanishni asoslash.

Natijada o'quvchi matnni chuqur anglaydi va fikrni bog'lab ifodalaydi.

5. Ijodiy-topishmoq tuzish metodi. Bunda o'quvchilar o'zlari topishmoq tuzadilar, bu esa ijodiy va mustaqil fikrlashni rivojlantiradi. Masalan, "Igna" mavzusidan so'ng "Tikuvchiga kerakli boshqa buyum haqida topishmoq tuzing" topshirig'i berilishi mumkin.

Metodik tavsiyalar:

- avval namunalar tahlil qilinadi;
- belgilarni ajratib olish o'rgatiladi;
- oddiydan murakkabga o'tiladi.

Natijada o'quvchilar mustaqil fikr yaratish va ifodalashga o'rganadi.

6. O'yin-metod (musobaqa asosida). Topishmoqlar o'yin shaklida berilib, o'quvchilar o'rtasida musobaqa tashkil etiladi. "Kim tez topadi?", "Topishmoqni davom ettir" kabi o'yinlar yuzasidan metodik tavsiyalar: guruhlar bilan ishlash, ball tizimini joriy qilish, faol o'quvchilarni rag'batlantirish. Natijada darsga qiziqish ortadi hamda tezkor fikrlash rivojlanadi.

Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darsliklarida berilgan topishmoqlar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda katta metodik imkoniyatlarga ega. Ularni to'g'ri tashkil etilgan metodlar asosida o'qitish o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy tafakkurini rivojlantiradi, nutqiy faollikni oshiradi, bilimlarni amaliy qo'llashga o'rgatadi, o'quvchini faol va mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida shakllantiradi. Shu bois topishmoqlar bilan ishlashni tizimli, maqsadga yo'naltirilgan va interaktiv metodlar asosida tashkil etish zamonaviy boshlang'ich ta'limning muhim talabi hisoblanadi.

Xulosa qilganda, topishmoqlar boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning samarali metodik vositasi hisoblanadi. Ular orqali o'quvchilarning tafakkuri, nutqi va ijodiy qobiliyatlari rivojlanadi. Topishmoqlardan maqsadga muvofiq, tizimli foydalanish o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshiradi, ularni mustaqil fikrlashga, mantiqiy xulosa chiqarishga va o'z fikrini erkin bayon etishga o'rgatadi. Natijada, ta'lim jarayoni samaradorligi ortib, barkamol shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aydarova U.B. O'qish savodxonligi. 2-sinf. II qism. – Toshkent: "Novda edutainment", 2023.- 80 b.

2. Aydarova U.B., Azizova N.K., Toirova M.E. O'qish savodxonligi. 3-sinf. II qism.- Toshkent: "Novda Edutainment", 2023. – 80 b.

3. Ibrohimova Z. O'quvchilarni topishmoq topishga o'rgatamiz// Boshlang'ich ta'lim, 2017, 11-son, 29-bet.

4. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, "Nosir", 2009.-351 b.

5. Toirova M.E. O'qish savodxonligi. 3-sinf. I qism.- Toshkent: "Novda Edutainment", 2023. – 80 b.

6. Toirova M.E. O'qish savodxonligi. 4-sinf. I qism.- Toshkent: "Novda Edutainment", 2023. – 80 b.

7. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent : Fan, 2005. - 205 b.

BOSHLANG'ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA GAP USTIDA ISHLASH

Shixnazarova Shoxista Yangaboy qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

+998 90 725 51 59; shixnazarovashoxista@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida gap ustida ishlash, uning pedagogik, didaktik hamda metodik jihatlarini xususida fikr yuritiladi. Unda boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limida gap ustida ishlashdagi metodlar bayon etiladi va ular yuzasidan tavsiyalar beriladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические, дидактические и методические аспекты работы над предложениями на уроках родного языка в начальной школе. Описываются методы работы над предложениями в рамках обучения родному языку в начальной школе и даются рекомендации по их применению.

Abstract. This article discusses the pedagogical, didactic and methodological aspects of working on sentences in primary school native language classes. It describes the methods of working on sentences in primary school native language education and gives recommendations on them.

Kalit so'zlar: *boshlang'ich sinf, ona tili ta'limi, grammatik tushuncha, gap, gap ustida ishlash, kommunikativ kompetensiya, grammatik bilimlar.*

Ключевые слова: *начальная школа, обучение родному языку, грамматическое понятие, предложение, работа над предложениями, коммуникативная компетенция, грамматические знания.*

Keywords: *primary school, native language education, grammatical concept, sentence, working on sentences, communicative competence, grammatical knowledge.*

Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limining mazmuni o'zbek tilining asosiy lingvistik tizimlarini o'z ichiga oladi. Jumladan, o'quvchilarga tilning fonetik tuzilishi, ya'ni tovushlar tizimi va ularning yozma nutqda ifodalanishi, so'zlarning o'zgarishi va gapda o'zaro bog'lanishi, morfemik tarkibi va so'z yasalishi, shuningdek, leksik-semantik guruhlar haqida bilimlar beriladi. Shu bilan birga, o'quvchilar imlo qoidalari va tinish belgilaridan to'g'ri foydalanish ko'nikmalarini ham egallaydilar.

Ona tili darslarida grammatik tushunchalarni shakllantirish muhim metodik vazifalardan biridir. Tushuncha – bu borliqdagi narsa va hodisalarning muhim belgilarini hamda ular o'rtasidagi aloqadorlikni umumlashtirilgan holda aks ettiruvchi tafakkur shaklidir. Grammatik tushunchalar ham aynan shu asosda shakllanadi, ya'ni til birliklarining muhim belgilarini umumlashtirish orqali hosil bo'ladi.

Til hodisalarining o'ziga xos jihati shundaki, ular yuqori darajada mavhumlikka ega. Masalan, biologik tushunchalarda aniq predmet va hodisalar asos bo'lsa, grammatik tushunchalarda so'z, gap, morfema, fonema kabi birliklar ustida fikrlash talab etiladi. Shu sababli grammatik tushunchalar ikki bosqichli umumlashtirish mahsuli bo'lib, o'quvchilardan yuqori darajadagi tafakkur faoliyatini talab qiladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limining muhim yo'nalishlaridan biri o'quvchilarda gap tuzish, uni anglash va nutqda to'g'ri qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishdir. Gap ustida ishlash orqali o'quvchilar nafaqat grammatik bilimlarni egallaydilar, balki o'z fikrlarini izchil, mantiqan bog'langan holda ifodalashni ham o'rganadilar.

Gap ustida ishlash jarayoni quyidagi pedagogik vazifalarni amalga oshiradi:

- 1) o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi;
- 2) mustaqil fikr bayon qilish ko'nikmasini shakllantiradi;
- 3) nutqiy faoliyatning barcha turlarini (tinglash, gapirish, yozish) rivojlantiradi;
- 4) o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini oshiradi;
- 5) jamoada ishlash va o'z fikrini himoya qilishga o'rgatadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, gap ustida ishlash o'quvchini ta'lim jarayonining faol subyektiga aylantiradi.

Gap ustida ishlashning didaktik jihatlarini xususida to'xtaladik bo'lsak, didaktik jihatdan gap ustida ishlash quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Onglilik va faoliyatlilik – o'quvchi faol ishtirok etadi.
2. Ko'rgazmalilik – rasm, jadval, sxemalardan foydalaniladi.
3. Izchillik va tizimlilik – bilimlar bosqichma-bosqich beriladi.
4. Amaliy yo'naltirilganlik – o'rganilgan bilimlar nutqda qo'llanadi.
5. Individual yondashuv – o'quvchi imkoniyatlari hisobga olinadi.

Bu jihatlar gap ustida ishlashni samarali tashkil etish imkonini beradi.

Gap ustida ishlash jarayoni o'quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantiradi, mantiqiy tafakkurini o'stiradi, og'zaki va yozma nutqini boyitadi, grammatik tushunchalarni amaliy qo'llashga o'rgatadi.

Boshlang'ich sinflarda gap ustida ishlash quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- gapning mazmunini tushunish;
- gap bo'laklarini ajratish (ega, kesim);
- gapni kengaytirish va qisqartirish;
- gap turlarini farqlash (darak, so'roq, buyruq);
- gaplarni bog'lash orqali matn hosil qilish.

Bu jarayon bosqichma-bosqich, soddan murakkabga tamoyili asosida tashkil etiladi.

Gap ustida ishlashda qo'llaniladigan ayrim metodlarni keltiramiz:

1. Savol-javob metodi. O'qituvchi gap yuzasidan savollar beradi, o'quvchilar javob berish orqali gap mazmunini anglaydi. Masalan, Bola kitob o'qidi.

- Kim o'qidi?
- Nima o'qidi?

Metod yuzasidan metodik tavsiyalar: 1) savollar oddiydan murakkabga qarab berilsin; 2) har bir o'quvchi ishtirok etishi ta'minlansin; 4) javoblar to'liq gap shaklida aytirilsin.

2. Gap tuzish metodi. Bunda berilgan so'zlar asosida gap tuziladi. Masalan, so'zlar: bola, bog', o'ynadi

→ Bola bog'da o'ynadi.

Metodik tavsiyalar: 1) so'zlar o'quvchi yoshiga mos tanlansin; 2) dastlab 2–3 so'zli sodda gaplardan boshlansin; 3) keyinchalik kengaytirilgan gaplar tuzdirilsin.

3. Tahlil (analiz) metodi. Bunda gapni bo'laklarga ajratib o'rganiladi. Masalan, Qushlar daraxtda sayraydi.

Ega – qushlar

Kesim – sayraydi

Metodik tavsiyalar: 1) rangli belgilar (chiziq, doira)dan foydalanish; 2) ko'rgazmali vositalar bilan ishlash; 3) o'quvchilarni mustaqil tahlilga o'rgatish.

4. O'zgartirish (transformatsiya) metodi. Gapni o'zgartirish orqali yangi shakllar hosil qilish. Masalan, Bola kitob o'qidi.

→ So'roq: Bola kitob o'qidimi?

→ Buyruq: Kitob o'qi!

Metodik tavsiyalar: 1) gap turlarini solishtirish; 2) o'quvchilarga mustaqil o'zgartirish topshiriqlari berish; 3) nutqiy vaziyatlarga bog'lash.

5. Ta'limiy o'yin metodi. Gap ustida ishlashni o'yin orqali tashkil etish. Masalan, "Gapni davom ettir" o'yini. Bunda o'qituvchi gap boshlaydi, o'quvchi tugatadi.

Metodik tavsiyalar: 1) o'yin qisqa va mazmunli bo'lsin; 2) barcha o'quvchilar ishtirok etsin; 3) natija tahlil qilinsin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari yosh jihatidan faol tafakkur egasi bo'lib, ularda yozma va og'zaki nutqni rivojlantirish pedagogik yondashuvlar asosida amalga oshirilishi lozim. Ona tili ta'limining asosiy maqsadi – o'quvchilarda o'z fikrini ona tilida aniq, ravon, mantiqan izchil va go'zal tarzda ifodalash malakasini shakllantirish hisoblanar ekan, gap ustida ishlashda yana quyidagi usullardan ham foydalanish samarali bo'ladi:

1. Rasm asosida gap tuzish – tasavvurni rivojlantiradi

2. Matn asosida ishlash – gaplarning bog'liqligini anglatadi

3. Diktant va yozma mashqlar – savodxonlikni oshiradi

Gap ustida ishlashda quyidagi yondashuvlar muhim:

1. Integrativ yondashuv – o'qish, yozish, gapirishni bog'lash.

2. Faol metodlar – o'quvchini markazga qo'yish.

3. Differensial yondashuv – o'quvchi darajasini hisobga olish.

Xulosa qilsak, boshlang'ich ta'limda ona tili darslari grammatika nazariyasini o'rgatishdan ko'ra, o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishga yo'naltiriladi. Ya'ni, grammatik bilimlar amaliy nutq faoliyatida qo'llanilishi orqali mustahkamlanadi. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida gap ustida ishlash o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Turli metodlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning grammatik bilimlarini mustahkamlabgina qolmay, ularning erkin fikrlash, muloqotga kirishish va o'z fikrini aniq ifodalash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Metodlarning to'g'ri tanlanishi va samarali qo'llanishi dars sifatini oshiradi hamda o'quvchilarning ona tiliga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Natijada, gap ustida ishlash jarayoni o'quvchilarning umumiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim metodik vositaga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baynazarova D.D. Ona tili. 3-sinf. III qism. – Toshkent: “Novda edutainment”, 2023. – 96 b.

2. Политова Н.И. Развитие речи учащихся начальных классов. – М.: Просвещение, 2000. – 192 с.

3. Приступа Г.Н. Развитие речи учащихся. – М.: Высшая школа, 2003. – 63 с.

4. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, “Nosir”, 2009. – 351 b.

5. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, “Bayoz”, 2024. – 304 b.

6. Safarova R. Nutqiy ko'nikmalarni tekshirish asoslari // Boshlang'ich ta'lim. – T.: 1997. – №5. – 10-11-b.

TABIAT HODISALARINI IFODALOVCHI MAQOLLAR TAHLILI

Vaisov Oybek Ilhamovich,

Urganch innovation universiteti magistranti

+998907260501; @faridamislom

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq og'zaki ijodining durdonalaridan bo'lgan maqollarga to'xtalinib, unda maqollarning katta bir qismini tashkil etadigan, olam va undagi turli tuman noxushliklardan insonlarni ogoh qiluvchi tabiat hodisalari haqidagi maqollar tahlilga tortiladi.

Аннотация. Данная статья посвящена пословицам, являющимся шедеврами народного устного искусства, и анализирует пословицы о природных явлениях, составляющие значительную часть пословиц и предостерегающие людей о мире и различных зол в нем.

Abstract. This article focuses on proverbs, masterpieces of folk oral art, and analyzes proverbs about natural phenomena, which constitute a significant portion of proverbs and warn people about the world and its various evils.

Kalit soʻzlar: *maqol, xalq ogʻzaki ijodi, tabiat va maqol, janr, donolik, ibratli soʻzlar, xalq maʼnaviy boyligi.*

Ключевые слова: *пословица, народное устное искусство, природа и пословица, жанр, мудрость, поучительные слова, духовное богатство народа.*

Keywords: *proverb, folk oral art, nature and proverb, genre, wisdom, instructive words, spiritual wealth of the people.*

Maqollar boshqa janrlardan farqli oʻlaroq, ularning tarkibida barcha mavzudagi ibratli iboralarni, shuningdek, diniy, oilaviy, ijtimoiy va tarbiyaviy maqollarni uchratish mumkin. Maqollarning zamirida donolik aks etadi, shuning uchun ham xalqimiz ibratli soʻzlar aks etmagan maqollarni oyoqsiz tanaga oʻxshatishgan.

Amerikaning mashhur tilshunos olimi Volfgan Mider maqollar haqida 50 dan ortiq kitob chop etgan va bu ilmiy asarlar boshqa tilshunoslar uchun qoʻllanma boʻlib kelgan. Volfgan Mider oʻz kitobida maqollarga quyidagicha taʼrif beradi: “Maqol – qisqa, xalqning donoligi va milliy qarashlari metaforik jihatdan tasvirlangan, esda tez saqlanadigan va avloddan avlodga oʻtib kelayotgan hikmatli soʻzlardir”[1]. Bundan tashqari, maqollar qardosh xalqlar va madaniyatlar oʻrtasida sayqallanadi, chunki ularning yaratilishi umumiy bir manbaga borib taqaladi. Masalan, Yevropa xalqlaridagi koʻpgina maqollar Bibliya va lotin tilida yozilgan adabiyotlarga asoslanib yaratilgan [2].

Maqollarning salmoqli toʻplami mashhur tilshunos V.I.Dal tomonidan chop etilgan. Bu toʻplamga 30 mingdan ortiq maqol va matallar kiritilib, u oʻzida dehqonlar, hunarmandlar, jangchilar haqidagi iboralarni jamlagan. Bu toʻplam 1861-1862-yillarda chop etilgan[3].

Maqollar haqidagi nazariya birinchi boʻlib rus olimi G.L Permyakov tomonidan ishlab chiqilgan. Uning “Mataldan ertakkacha” deb nomlangan asarida maqollarni lisoniy jihatdan tahlil etganda paremiyaga mantiqiy-semantik yondashuv lozimligi taʼkidlangan[4].

Oʻzbek tilshunosligida B.Karimov, Sh.Rizo, Oʻ.Azimov, Oʻ.Xolmatov, H.Zarif, M.Afzalov, S.Ibrohimov, S.Xudoyberganov, R.Jumaniyozov, T.Mirzaev, K.Imomov, B.Sarimsoqov, M.Joʻrayev, B.Joʻrayeva kabi oʻnlab olim va ziyolilar xalq maqollarini toʻplash va oʻrganishda faol ishtirok etdilar. Ayniqsa, 1987, 1988-yillarda ikki jildidan iborat “Oʻzbek xalq maqollari”[5] kitoblarining nashr ettirilishini bu sohadagi alohida voqea sifatida taʼkidlash mumkin. Maqollar dunyo va undagi hodisalardan ham insonlarni ogoh qiladi. Tabiat hodisalari haqidagi maqollar koʻpincha tabiiy dunyo va uning hodisalaridan xabar berish yoki saboq berish uchun ishlatiladi. Bu hikmatlar murakkab fikrlarni tasvirlash uchun tabiatdan oson va tushunarli misollardan foydalanadi, ularni bir-biriga bogʻlab, esda qolarli qiladi. Tabiat maqollari asrlar davomida koʻplab madaniyatlarda donolik va bilimlarni avloddan-avlodga oʻtkazish usuli sifatida ishlatilgan. Ular insonning xulq-atvori va tabiat bilan munosabatlari haqida tushuncha beradi. Bundan tashqari, ushbu maqollar odamlarni tabiiy dunyo bilan bogʻlanishga va uni qadrlashga, atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilishga yordam beradi. Tabiat maqollaridan foydalanish xabarni yetkazish yoki saboq berishning yaxshi usuli boʻlishi mumkin. Tabiat maqollari koʻpincha oʻzaro bogʻliq va tushunarlidir. Ammo bu maqollarni tegishli kontekstda va madaniy xilma-xilliklardan kelib chiqqan holda oʻta ehtiyotkorlik bilan ishlatish muhimdir. Baʼzi maqollar barcha vaziyatlar yoki auditoriya uchun mos kelishi yoki mos kelmasligi mumkin, shuning uchun ularni oʻylab, kontekst va tinglovchilarni hisobga olgan holda ishlatish muhimdir. Maqollarda tabiat hodisalari tushunchasi turlicha qoʻllanilishi mumkin. Bunga misol tariqasida quyidagilarni keltirishimiz mumkin: 1.Tabiat goʻzalligiga tayanish: “A flower does not think of competing with the flower next to it. It just blooms”, yaʼni, “Gul yonidagi gul bilan raqobat qilishni oʻylamaydi. U faqat gullaydi”. Bu maqol tabiat goʻzalligiga tayanib, odamlarni doimo boshqalar bilan solishtirishdan koʻra, oʻzining oʻsishi va rivojlanishiga eʼtibor qaratishga undaydi. 2.Tabiat hodisalaridan xabar berishda foydalanish: Masalan, “The earth trembles before the volcano erupts”, “Vulqon otilishidan oldin yer qimirlaydi”. Bu maqol falokat yuz berishidan oldin

ko'pincha ogohlantiruvchi belgilar bo'lishini ko'rsatadi. 3.Tabiatning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish: "We do not inherit the earth from our ancestors, we borrow it from our children", "Biz yerni ajdodlarimizdan meros qilib emas, biz uni farzandlarimizdan qarzga oldik". Bu maqolda kelajak avlodlar uchun atrof-muhitni asrab-avaylash muhimligi ta'kidlangan. 4. Faslarning almashinishi: "Every season has its beauty, but not everyone sees it", bu yerda "Har faslning o'z go'zalligi bor, lekin uni hamma ham ko'ravermaydi" degani insonni hayotning har bir daqiqasida go'zallik topishga undaydi. 5. Suvning kuchi: "A river cuts through rock, not because of its power, but because of its persistence", bunda "Daryo qudrati bilan emas, tinimsizligi uchun toshni kesib o'tadi" degani odamlarni to'siqlar oldida matonatli bo'lishga undaydi. 6.Quyoshning chiqishi va botishi: "Every sunrise is a new beginning, a chance to start again", "Har bir quyosh chiqishi – yangidan boshlash imkoniyati" odamlarni yangi imkoniyatlar va ularni qabul qilishga undaydi. 7.Shamolning kuchi: "The wind does not respect persons", "Shamol insonni hurmat qilmaydi" maqoli barchamiz tabiat kuchlariga bo'ysunishimizni eslatib, kamtarlikka chorlaydi. Umuman olganda, tabiat hodisalari haqidagi maqollardan foydalanish tanqidiy fikrlash va shaxs sifatida rivojlanish uchun kuchli vosita bo'lishi mumkin. Tabiat maqollaridan foydalanishning bir qancha afzalliklari bor:

- ular atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatni qadrlashni oshirishi mumkin. Ko'pgina tabiat hodisalari bilan bog'liq maqollar tabiatning go'zalligi va murakkabligiga asoslanib, atrof-muhitni qadrlashga yordam beradi;

- ular tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Tabiat maqollari ko'pincha tinglovchi yoki o'quvchidan yetkazilayotgan xabarning mazmuni va dolzarbligi haqida fikr yuritishni talab qiladi, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini tahlil qilishga yordam beradi. Shuni ham aytish kerakki, barcha maqollar to'g'ri yoki umumbashariy qo'llanilishi shart emas, hamda ularni qo'llash va talqin qilishda tanqidiy fikrlash va mulohaza yuritish zarur.

Maqollarning semantik doirasi juda keng bo'lgani uchun ham jamiyatning har bir sohasida qo'llashimiz mumkin. Bu borada ingliz va o'zbek xalq maqollari ma'no jihatdan ham, qo'llash jihatdan ham bir-biriga juda yaqin hisoblanadi. Maqollarning semantik doirasi juda keng bo'lgani sababli ham jamiyatning har bir sohasida qo'llashimiz mumkin bo'ladi. Bu borada ingliz va o'zbek xalq maqollari ma'no jihatdan ham, qo'llash jihatdan ham bir-biriga juda yaqin hisoblanadi.

Maqollar madaniy bilimlarning boy manbai bo'lib, muayyan jamoaning kechinmalari va e'tiqodlarini aks ettiradi. Maqollarning tahlili orqali biz madaniy adriyatlar va tabiatga va tabiat hodisalariga munosabat haqida tushunchaga ega bo'lamiz.

Tabiiy hodisalar leksemasi oddiy tabiat hodisalarining nomlari: shamol, shudring, momaqaldiraq, chaqmoq, ko'mir va qor ekanini ta'kidlash joizdir. Shu o'rinda tabiiy ofatlar haqidagi maqollarni o'rganish ham maqsadga muvofiqdir, chunki ular ham bevosita tabiatning bir bo'laki sifatida yashaydi. Ular esa do'l, toshqin, anomal issiqlik, bo'ron, zilzila, vulqon otilishi, ko'chki kabi leksemalarni o'z ichiga oladi.

Demak maqollar – xalqning donoligini, millatning ruhini, uning madaniyatini ko'rsatadigan xalq og'zaki ijodining gavharidir. Maqollarni, xususan, xalq ijodiyotini o'rganish, tadqiq qilish bugungi kunda juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Maqollar faqat folkloristik nuqtayi nazardan o'rganilibgina qolmasdan, balki tilshunoslikning, lingvokulturologiyaning ham obektiga aylanib ulgurgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Volfgan Mider. Традиции и новаторство в народной литературе. Ганновер, Нью-Гэмпшир: Университетское издательство Новой Англии.1987. –С.16.
2. Volfgan Mider. Yuqoridagi manba. – С.8.
3. Дал В.И. Пословицы русского народа. –Москва, 1862. –С. 9.
4. Пермьяков Г.Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише). – Москва, 1970. –С. 36.
5. Ўзбек халқ мақоллари. 2 томлик. Масъул муҳаррирлар Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов. Т.; Фан. 1988.

XOLID SAID XO'JAYEV VA UNING ILMIY MEROSI

Prof.Dr. Ma'rufjon Yuldashev,
filologiya fanlari doktori, professor.
marufcany@gmail.com

Adaxamjon Anvarjonov,
Toshkent iqtisodiyoti va pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Jadidlar merosini o'rganish zamonaviy tarix, madaniyat va ta'lim tizimini chuqur anglashda muhim ahamiyatga ega, chunki jadidchilik harakati Markaziy Osiyodagi ilk modernizatsiya va ma'rifatparvarlik jarayonlarining asosiy manbasi hisoblanadi. Jadidlar yangi usul maktablarini joriy etish, dunyoviy bilimlarni targ'ib qilish va milliy ongni shakllantirish orqali jamiyat taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ularning faoliyati nafaqat ta'lim sohasini isloh qilish, balki siyosiy va madaniy uyg'onishni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, bu jarayon milliy davlatchilik g'oyalarining shakllanishida ham muhim o'rin tutgan. Maqolada jadid tilshunos Xolid Said Xo'jaevning hayoti va ilmiy merosi haqida hamda o'zbek tilshunosligida o'rganilishi xususida ma'lumot beriladi.

Abstract. Studying the heritage of the Jadids is of great importance for a deeper understanding of modern history, culture, and the education system, as the Jadid movement is the main source of the first modernization and enlightenment processes in Central Asia. The Jadids had a strong influence on the development of society by introducing new-method schools, promoting secular knowledge, and shaping national consciousness. Their activities were aimed not only at reforming the education sector, but also at ensuring political and cultural awakening, which also played an important role in the formation of national statehood ideas. The article provides information about the life and scientific heritage of the Jadid linguist Kholid Said Kho'jayev, as well as his study in Uzbek linguistics.

Özet. Cedidlerin mirasını incelemek, modern tarih, kültür ve eğitim sistemini daha derinlemesine anlamak için büyük önem taşımaktadır; zira Cedid hareketi, Orta Asya'daki ilk modernleşme ve aydınlanma süreçlerinin ana kaynağıdır. Cedidler, eni yöntemli okulları tanıtarak, laik bilgiyi teşvik ederek ve ulusal bilinci şekillendirerek toplumun gelişiminde güçlü bir etkiye sahip olmuşlardır. Faaliyetleri sadece eğitim sektörünü reforme etmeyi değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel uyanışı sağlamayı da amaçlamış ve bu da ulusal devlet fikirlerinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Bu makale, Cedid dilbilimcisi Hülid Said Hü'ceyev'in hayatı ve bilimsel mirası ile Özbek dilbilimi alanındaki çalışmaları hakkında bilgi vermektedir.

Kalit so'zlar: *Jadidchilik, Xolid Said Xo'jayev, Birinchi Turkologiya Qurultoyi, tilshunos, ilmiy meros.*

Keywords. *Jadidism, Kholid Said Kho'jayev, First Turkology Congress, linguist, scientific heritage.*

Anahtar Kelimeler: *Ceditçilik, Halit Said Hocayev, Birinci Türkoloji Kurultayı, dilbilimci, bilimsel miras.*

Jadidlar merosini o'rganish zamonaviy tarix, madaniyat va ta'lim tizimini chuqur anglashda muhim ahamiyatga ega, chunki jadidchilik harakati Markaziy Osiyodagi ilk modernizatsiya va ma'rifatparvarlik jarayonlarining asosiy manbasi hisoblanadi. Jadidlar yangi usul maktablarini joriy etish, dunyoviy bilimlarni targ'ib qilish va milliy ongni shakllantirish orqali jamiyat taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ularning faoliyati nafaqat ta'lim sohasini isloh qilish, balki siyosiy va madaniy uyg'onishni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, bu jarayon milliy davlatchilik g'oyalarining shakllanishida ham muhim o'rin tutgan. Shu bilan birga, jadidlar merosi bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, u zamonaviy ta'lim tizimi, milliy o'zlikni anglash va jamiyatni modernizatsiya qilish jarayonlarida nazariy va amaliy manba vazifasini bajaradi. Jadidlar ilgari surgan ma'rifat, ilm-fan va taraqqiyot g'oyalari hozirgi globallashuv sharoitida ham ahamiyatini yo'qotmagan, aksincha, innovatsion fikrlash va ochiq jamiyatni shakllantirishda muhim konseptual asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bois, jadidlar merosini

kompleks o'rganish tarixiy tajribani qayta baholash, milliy qadriyatlarni tiklash va kelajak taraqqiyot strategiyalarini belgilashda muhim ilmiy yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi.

Xolid Said Xo'jayev (1888-1937) Toshkent viloyati Qo'shqo'rg'on qishlog'ida tug'ilib o'sgan va ozarbayjon tilshunosi. Shuningdek, Ozarbayjon tilini lotin alifbosiga o'tkazishda muhim rol o'ynagan shaxslardan biri. Xolid Said Xo'jayev 1926 yilda Bokuda o'tkazilgan Birinchi Turkologiya Qurultoyining faol ishtirokchilaridan biri bo'ldi. U Birinchi Turkologiya Qurultoyi vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazib, yangi alifboni qabul qilish yo'nalishida faol targ'ibotchilardan biriga aylandi. "Usmonli, o'zbek va qozoq tillarining qiyosiy sarfi", "Yangi alifbo yo'lida: eski xotira va tuyg'ularim", "Qisqacha uslubiyat", "Mufassal sintaksis", "Uslubiyat nazariyasi", "Turkiy tillarning tarixiy grammatikasi", "Chig'atoy adabiyoti bo'yicha ma'ruzalar", "Turkiy adabiyot nazariyasi", "Turkiston tarixining qisqacha sharhi", "Eron tillari grammatikasi", "Mahmud Qoshg'ariyning "Devon" matnining izohli ilmiy tarjimasini", "O'rxun yodgorliklarining ilmiy tadqiqi", "Turkiy maktablar uchun rus tili" kabi asarlar muallifi. Maqolada jaded tilshunosning hayoti va ilmiy merosi haqida ma'lumot beriladi.

Xolid Said Xo'jayev 1934-yil 26-aprelda yozgan tarjimai holida quyidagi ma'lumotlarni bildiradi: "Men 1888-yilda Toshkent shahridan 25 km uzoqlikda joylashgan Qo'shqo'rg'on qishlog'ida tug'ilganman. Qishloq maktabini bitirganimdan keyin meni Toshkentdagi madrasaga jo'natishdi, chunki o'sha vaqtda rus maktabini "kofirlar maktabi" deb hisoblashardi. Madrasada besh-olti yil o'qidim, 1905-yilda inqilob ro'y berdi. Bu inqilob va butun Sharqni qamrab olgan harakat menga ham ta'sir qildi va menda hayotimni qaytadan qurish istagi paydo bo'ldi. Ammo atrof-muhit hali ham konservativ bo'lgani uchun rus ta'lim muassasasida o'qishni davom ettirish imkoni yo'q edi. Men esa boshqa yo'l izlashga majbur bo'ldim.

Atrofimdagi mulla va hojilardan Istanbul haqida shunday yoqimli va maftunkor hikoyalarni eshitardimki, bu shaharni ko'rish orzusi butun xayolimni band etdi. Ammo moddiy imkoniyatim cheklangan edi. Otamning menga beradigan puli yo'q, o'zlari bazo'r kun ko'rishar edi. Yo'lni tasodifan topdim. Yaqinimizdagi qishloqlarda er soliqlarini aniqlash uchun erlarni o'lchash kerak edi. Madrasada o'qish davomida arab kitoblaridan yer o'lchash texnikasi haqida ma'lumotga ega edim va o'z xizmatimni taklif qildim. Besh-olti oy ishlab yetarli miqdorda pul yig'dim.

Pul topgandan so'ng yana bir to'siqni yengishim kerak edi. O'sha paytda general-gubernator buyrug'iga ko'ra, turkistonliklarga xorijiy pasport berish taqiqlangan edi. Shunda bir tanishimning maslahati bilan taxminan to'rt-besh so'mga xitoyliklarning bir pasportini sotib oldim. Bu pasportda na sana, na egasining ismi aniq yozilgan edi, lekin hukumat oldida ishlatish mumkin edi.

Ushbu pasport bilan men Istanbulga keldim. U yerdan Misr va Suriyaga o'tishga tayyorgarlik ko'ra boshladim. Ammo tasodifan gazetada Istanbul universiteti huzurida ikki yillik tayyorlov kurslari ochilishi haqida e'lonni o'qib qoldim. Fikrimni o'zgartirdim va Istanbulda qolishga, kurslarga tayyorgarlik ko'rishga qaror qildim. Bu kurslarga sinov asosida 430 kishi qabul qilinar edi. Tanlovda ishtirok etgan 1750 nafar nomzod orasida men ham bor edim.

Universitetga qabul qilinib, Istanbulda olti-yetti yil o'qidim va ta'limimni yakunladim."

Istanbul universitetida tahsil olgan davrida Xolid Said Xo'jayev gazeta va jurnallarda, shuningdek, Qrimda Ismoil Gaspralining "Tarjimon" gazetasida maqolalar chop ettiradi.

1918-yilda Nuru Posho boshchiligidagi armiya bilan Ozarbayjonga kelgan Xolid Said Xo'jayev Ganja shahridagi gimnaziya pedagogik faoliyatini boshlaydi. 1921-yilda Toshkentga qaytadi. Xolid Said o'zining "Yangi alifbo yo'llarida eski xotira va tuyg'ularim" asarida shunday yozgan edi: "1921-yilda Toshkent oliy dorilmuallimida mudir edim."

Ba'zi manbalarga ko'ra, Toshkent iqlimi Xolid Said Xo'jayevga mos kelmagani uchun qattiq betob bo'ladi va 1922-yilda Bokuga qaytib keladi. U bir muddat O'zbekistonning doimiy vakolatxonasi yotoqxonasida mudir, keyin esa o'rta va oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchi sifatida ishlaydi.

Yangi Alifbo Qo'mitasining faollaridan biri sifatida Xolid Said Xo'jayev 1924-yilda S.Agamaliog'li rahbarligida tashkil etilgan hay'at tarkibida Toshkent, Qrim, Simferopol, Orenburg, Ufa, Qozon va boshqa shaharlarda yangi alifbo targ'ibi bilan shug'ullanadi.

Xolid Said Xo'jayev 1926-yilda Bokuda o'tkazilgan Birinchi Turkologiya Qurultoyining faol ishtirokchilaridan biri bo'ldi. U Birinchi Turkologiya Qurultoyi vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazib, yangi alifboni qabul qilish yo'nalishida faol targ'ibotchilardan biriga aylandi.

Turli oliy o'quv yurtlarida pedagogik faoliyat bilan shug'ullangan, yosh avlodning ma'rifatparvarlik va kamol topishida muhim rol o'ynagan Xolid Said Xo'jayev SSSR Fanlar Akademiyasining Ozarbayjon filialida ham ilmiy faoliyatini davom ettirdi.

1935-yilda taniqli turkolog olim Bekir Chobanzoda Xolid Saidning ilmiy faoliyatini yuksak baholab, unga hech qanday dissertatsiya yozmasdan va himoya qilmasdan ilmiy daraja berish tashabbusi bilan chiqdi:

“Xolid Said Xo'jayev yuqori darajali tilshunos sharqshunoslardan biri hisoblanadi. U turk, arab, fors, rus... tillarini mukammal biladi. Xo'jayev 10 yil davomida talabalar va aspirantlar uchun turk tilining uslubi va grammatikasi, qadimiy yodgorliklarni o'qish va boshqa fanlarni muvaffaqiyatli tarzda o'qitib keldi. Ushbu faktlarni hisobga olgan holda, Xolid Said Xo'jayevga dissertatsiya himoya qilmasdan ilmiy daraja berish vaqti keldi.” *Professor Bekir Chobanzoda, 1935 yil.*

Buyuk olim Bekir Chobanzoda bilmas ediki, ikki yil o'tgach, uning Xolid Saidga bergan bu ilmiy bahosi o'zining taqdiriga qarshi ishlatilgan ayblovg'a aylanadi. Keyinchalik ularning har ikkalasi ham “panturkist-millatchi tashkilot a'zosi” sifatida ayblanadi va shafqatsiz ta'qiblarga duchor bo'ladi.

Xolid Said Xo'jayev ham 1937-yil 3-iyundan 4-iyunga o'tar kechasi hibsga olinadi. Uning uyida bolshevik tergovchilari tomonidan o'tkazilgan qidiruv vaqtida unga tegishli bo'lgan pasport, Ozarbayjon Fanlar Akademiyasi xodimi ekanligini tasdiqlovchi 59-raqamli guvohnoma, Turkiyada nashr etilgan 5 ta jurnal, 1933-yili yana Turkiyada nashr qilingan “Jumhuriyat” gazetasi, 2 dona surat, “Alifbo” kitobi, 27 ta har xil nomdagi kitob va ko'plab qo'lyozmalar musodara qilingan.

Uning muhim ishlari quyidagilardan iborat: “Usmonli, o'zbek va qozoq tillarining qiyosiy sarfi”, “Yangi alifbo yo'lida: eski xotira va tuyg'ularim”, “Qisqacha uslubiyat”, “Mufasssal sintaksis”, “Uslubiyat nazariyasi”, “Turkiy tillarning tarixiy grammatikasi”, “Chig'atoy adabiyoti bo'yicha ma'ruzalar”, “Turkiy adabiyot nazariyasi”, “Turkiston tarixining qisqacha sharhi”, “Eron tillari grammatikasi”, “Mahmud Qoshg'ariyning “Devon” matnining izohli ilmiy tarjimasi”, “O'rxun yodgorliklarining ilmiy tadqiqi”, “Turkiy maktablar uchun rus tili” va boshqa ishlar.

Bu asarlarning ayrimlari nashr etilgan, ammo katta qismi repressiya davrida musodara qilingan, talon-taroj qilingan yoki yo'q qilingan.

Ozarbayjonda Xolid Said Xo'jayevning ilmiy merosini o'rganish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Azer Turan, Olmos Ulvi Binnatova, Nazila Safarova, Pasha Alio'g'li, Ziyo Bunyodov kabi bir qator olimlar jadid tilshunosning hayoti va qoldirgan asarlari bo'yicha tadqiqot olib borishgan. O'zbekistonda Naim Karimov, Hamidulla Boltaboev, Marhabo Qo'chqorovalar Xolid Said Xo'jayev haqida maqola e'lon qilganlar. Hulkaroy Boltaboyeva va Ubaydulloh Boltaboyevlar uning “Yangi alifbo yo'llarida eski xotira va tuyg'ularim” kitobini o'zbek tilida nashr ettirdilar. Biz Azer Turanning “Xolid Said Xo'jayev” nomli biografik romanini Ozarbayjon Madaniyat markazi buyurtmasiga ko'ra o'zbek tiliga o'girdik va u ko'p ming nusxada nashr qilindi.

O'zbek tilshunoslari oldidagi endigi vazifa esa olimning barcha asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilish va ular bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlarni yo'lga qo'yishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, jadidlar merosi va uning yorqin namoyandalaridan biri Xolid Said Xo'jaevning hayoti hamda ilmiy faoliyati milliy ma'rifatparvarlik, tilshunoslik va madaniy taraqqiyot tarixida alohida o'rin tutadi. Uning turkiy tillar, alifbo islohoti va adabiyotga oid ishlari nafaqat o'z davri uchun, balki bugungi ilm-fan rivoji uchun ham muhim manba

hisoblanadi. Ayni paytda, olim merosining bir qismi repressiyalar oqibatida yo'qotilgani uni yanada chuqurroq izlash, to'plash va ilmiy muomalaga kiritish zarurligini ko'rsatadi. Shu jihatdan, Xolid Said Xo'jaev ilmiy merosini kompleks o'rganish va uni keng jamoatchilikka etkazish zamonaviy tilshunoslik va tarixshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Azer Turon. Xolid Səid Xocayev. Роман. Ma'rufjon Yo'ldoshev tarjiması. Тошкент, 2026.
2. Bünyadov Ziya. Xolid Səid Xocayev. İstintaq işi №12493// Azərbaycan müəllimi, 1990, 10 yanvar.
3. Xocayev Xolid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. // Bakı, 1929.
4. Latin əsaslı eni türk əlifbası və I Bakı Türkoloji Qurultayı bibliografiya: tərtibçilər: Kamil Vəli Nərimanoğlu Ə.Ağakışiyev S.Abdullayeva // Bakı, 2006. - 94 s.
5. Xocayev Xolid Səid. Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi (qrammatikası) // Bakı, 1926.
6. Ülvi Almaz. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portretlər, araşdırmalar, söhbətlər, qeydlər). Bakı: Elm və təhsil, 2016.

SODDA GAP SHAKLIDAGI IJOBIY ISTAK BILDIRUVCHI BIRLIKLAR

Jumaboyeva Aziza Baxtiyor qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti doktoranti.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida ijobiy istak mazmunini ifodalovchi birliklarning sintaktik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda istak, tilak, duo, olqish kabi birliklarning gap tarkibidagi o'rni, ularning struktur-semantik turlari, sintaktik modellar va kommunikativ vazifalari o'rganiladi. Shuningdek, ijobiy istak birliklarining sodda va murakkab gaplar tarkibida qo'llanishi, ularning mustaqil va yordamchi sintaktik birlik sifatidagi xususiyatlari ilmiy asosda yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются синтаксические особенности единиц, выражающих значение положительного пожелания в узбекском языке. В исследовании рассматриваются такие единицы, как желание, пожелание, благопожелание, благословение, их место в структуре предложения, структурно-семантические типы, синтаксические модели и коммуникативные функции. Также на научной основе освещаются особенности употребления единиц положительного пожелания в составе простых и сложных предложений, их свойства как самостоятельных и вспомогательных синтаксических единиц.

Abstract. This article analyzes the syntactic features of units expressing positive wish meanings in the Uzbek language. The study examines such units as wishes, desires, blessings, and benedictions, their role in sentence structure, structural-semantic types, syntactic models, and communicative functions. It also scientifically explores the use of positive wish units in simple and complex sentences, as well as their characteristics as independent and auxiliary syntactic units.

Kalit so'zlar: ijobiy istak, tilak, duo, sintaksis, gap, konstruksiya, buyruq-istak mayli, pragmatika.

Ключевые слова: положительное пожелание, желание, благопожелание, синтаксис, предложение, конструкция, повелительно-желательное наклонение, прагматика.

Keywords: positive wish, desire, blessing, syntax, sentence, construction, imperative-optative mood, pragmatics.

Til inson tafakkurining ifodasi bo'lib, unda nafaqat axborot yetkazish, balki hissiy va ijtimoiy munosabatlar ham aks etadi. Shu jihatdan ijobiy istak mazmunini ifodalovchi birliklar tilning muhim kommunikativ vositalaridan biri hisoblanadi. Ular insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni mustahkamlash, ruhiy qo'llab-quvvatlash va madaniy qadriyatlarni uzatishda xizmat qiladi. Ijobiy istak birliklari ko'pincha leksik va pragmatik jihatdan o'rganilgan bo'lsa-da, ularning sintaktik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish ham muhimdir. Chunki aynan sintaktik tuzilma orqali bu birliklarning kommunikativ kuchi va ta'sirchanligi namoyon bo'ladi. Ijobiy istak mazmunini ifodalovchi birliklar o'zbek tilshunosligida ancha keng o'rganilgan, biroq ularning Xorazm viloyati shevalari doirasidagi sintaktik tabiati alohida tadqiqot obyekti darajasiga ko'tarilgani yo'q. Bu birliklar o'g'uz lahjasiga xos morfologik ko'rsatkichlarni saqlab qolgani, modal-pragmatik qolipga ega ekanligi hamda turg'un nutqiy etiketlar tizimini hosil qilishi bilan adabiy til materialidan farqlanadi. Sintaktik tahlilning asosiy vazifasi mazkur birliklarning gap turi sifatidagi maqomini, gap bo'laklarining ifodalanishini, ellipsis va inversiya hodisalarining qonuniyatlarini hamda murakkab qo'shma gaplar tarkibida ketma-ket istaklarning ifodalanish modellarini aniqlashga qaratiladi. M.M.Bazarova o'zbek tilidagi ijobiy istak birliklariga bag'ishlangan dissertatsiyasida bunday birliklarning sintaktik tuzilishi shakliy-grammatik jihatdan buyruq gap, mazmunan esa istak mazmunini ifodalovchi gap maqomida shakllanishini asoslab bergan.[5;78.]. Bizning kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, Xorazm shevalaridagi ijobiy istak birliklari umumiy qonuniyatdan kelib chiqadi, ammo o'g'uz lahjasining morfologik ko'rsatkichlari hamda mahalliy nutq an'anasi tufayli o'ziga xos sintaktik manzarani hosil qiladi. Quyidagi tahlilda mazkur birliklarning soda gap shakllaridagi ko'rinishlari, kesimning ifodalanishi, ega va kesim munosabati tizimli yoritiladi.

Sodda gap shaklidagi ijobiy istak birliklari Xorazm shevalarida ikki asosiy ko'rinishda namoyon bo'ladi: bir tarkibli hamda ikki tarkibli yoyiq gap. N.Mahmudov va A.Nurmonov o'zbek tilining nazariy grammatikasiga oid ishlarida gaplarning ifoda maqsadiga ko'ra darak, so'roq, buyruq turlaridan tashqari istak gaplarning mustaqil tur sifatida ajratilishi mumkinligini ko'rsatishgan [2;24.]. Bu kategoriya sheva nutqida aniq gavdalanadi, chunki shevada istak mazmunini ifodalovchi maxsus morfologik ko'rsatkichlar *-gäj*, *-gäjsän*, *-yaj*, *-bosin*, *-sin* tizimli holda saqlangan.

Tahlilga tortilgan empirik materialda eng faol uchraydigan model bir tarkibli kesimli gap. [*bāxtli bol*] baxtli bo'l, [*aq jol*] oq yo'l, [*say bol*] sog' bo'l, [*näsib ätsin*] nasib etsin, [*bujärsin*] buyursin singari birliklar shu turning yorqin namunalaridir. Bunday misollarda gapning egasi yo umumiy Olloh tushunchasiga, yo II shaxs murojaat qilinayotgan kishiga ishora qiladi va morfologik tuslovchilar orqali aniqlanadi. F.Abdullayev ko'rsatishicha, o'g'uz lahjasida III shaxs buyruq mayli ko'rsatkichi adabiy tildagi *-sin* o'rnida *-sin* yoki *-gäj* shakllari orqali ifodalanadi.[7;134]. Shunga ko'ra, [*näsib ätsin*] nasib etsin gapida kesim III shaxs buyruq-istak mayli shaklida bo'lib, eganing o'rnida yashirin holdagi Olloh so'zi tushuniladi. Shunga ko'ra, [*näsib ätsin*] nasib etsin gapida kesim III shaxs buyruq-istak mayli shaklida bo'lib, eganing o'rnida yashirin holdagi Olloh so'zi tushuniladi.

Sodda gapning ikki tarkibli yoyiq ko'rinishi predikativ munosabatning to'liq ifodalanishi bilan belgilanadi. Bu turning tipik namunasi [*umrñ uzaq bolsin*] umring uzoq bo'lsin formulasidir. Bu o'rinda *umrñ* II shaxs egalik affiksi bilan ega vazifasini bajaradi, *uzaq bolsin* sostavli ot kesim (sifat hamda bo'lmoq fe'li III shaxs buyruq maylida). Egalik ko'rsatkichi *-in* so'zlovchining tinglovchiga to'g'ridan-to'g'ri murojaatini ifodalaydi, biroq kesim III shaxsda turishi sintaktik nomutanosiblik yaratadi: shu holat istak mazmunining o'ziga xos belgisi hisoblanadi, chunki istak bevosita aytuvchidan yoki tinglovchidan emas, ulardan yuqori bo'lgan kuchdan, ya'ni Allohdan tilanadi. F.Abdullayev o'g'uz lahjasi morfologiyasiga oid ishida ushbu sintaktik xususiyatni qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan hodisa deb baholaydi.[9;78-79.]. Yoyiq sodda gap turining tahlilga tortilgan boshqa namunalari quyidagicha taqsimlanadi: [*joliz ačiq bosin*] yo'lingiz ochiq bo'lsin – ko'plik egalik affiksi orqali murojaat doirasi kengaytiriladi; [*märtäbän uluy bolyaj*] martabang ulug' bo'lgay – kesimda *-yaj* arxaik istak mayli ko'rsatkichi

qo'llangan; [*kāsb-kariḡnān bārākāt tap*] kasb-koringdan barakat top – to'ldiruvchili yoyiq gap; [*hāmišā nanīḡ butun bolsīn*] hamisha noning butun bo'lsin – hol va sostavli ot kesim ishtirokida shakllangan yoyiq tuzilma. Bu misollar Karimova Muqaddas (Sarabiy mahallasi, Ellikqal'a) yozib bergan ustozdan oq fotiha olish marosimiga oid matndan olindi

Sodda gap shaklidagi ijobiy istak birliklarining muhim xususiyatlaridan biri ularning shaxs munosabatlariga ko'ra tabaqalanishi hisoblanadi. Bazarova M.M. ta'kidlashicha, bunday birliklarda I shaxs birlik shakli deyarli qo'llanmaydi, asosan II shaxs birlik va ko'plik, III shaxs birlik shakllari ishlatiladi.[5;80.]. Xorazm shevalari materiali bu qonuniyatni to'liq tasdiqlaydi. [*say bol*], [*aq jol*], [*esan aman jetib al*] – barchasi II shaxs birlik shaklida; [*joliz ačiq bosin*], [*sayoliḡla*], [*jaxši bariḡla*] – II shaxs ko'plik shaklida; [*bārākāt tapqajsan*], [*mārtābāḡ uluy bolyaj*], [*nāsib ātsīn*] – III shaxs birlik shaklida. I shaxs ko'plik shakli faqat duo matnlarida, ya'ni so'zlovchi o'zini ham istakka qo'shganda uchraydi: [*tīlāk tilimīz vā qadah ḡōtārāmīz*] tilak tilaymiz va qadah ko'taramiz.

Bir tarkibli sodda gaplarning yana bir ko'rinishi – kesimi atov ma'noli so'zlardan iborat bo'lgan birliklardir. [*bāxt-saodāt*] baxt-saodat, [*qut-bārākā*] qut-baraka, [*sayligda*] sog'liqda kabi birliklar nutqda formulaviy javob sifatida ishlatiladi. Bu birliklarda kesim morfologik vositalarsiz, yagona ot bilan ifodalanadi va kontekstual ma'noda to'liq predikativ tuzilma tarzida ishlaydi. Hodisa sintaktik tahlilda o'rnamshgan ellipsis deb nomlanadi: kesim yashirin emas, ammo morfologik ko'rsatkichi yo'q, faqat lug'aviy birlik orqali ifodalanadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Xorazm shevalaridagi sodda gap shaklidagi ijobiy istak birliklari predikativ munosabatning to'liq yoki yashirin ifodalanishi, kesimning shaxs ko'rsatkichlari hamda yoyiqlik darajasiga ko'ra tabaqalanadi. Ularni birlashtiruvchi belgi modallikning maxsus turi hisoblanadi: ifodalangan harakat so'zlovchining shaxsiy irodasidan emas, yuqori subyektdan (Allohdan, taqdirdan) tilanadi. Bu holat sintaktik darajada eganing yashirinligi yoki Olloh so'zining maxsus o'rin egallashi orqali namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент, 1995
2. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992.
3. Alimova Sh. M. Xorazm qipchoq shevalarining leksik-grammatik xususiyatlari. Monografiya. –Urganch: Khwarezm publication, 2024.
4. Asomutdinova M. O'zbek tilida ijobiy istak mazmunini ifodalovchi birliklarning lisoniy xususiyatlari. Bitiruv malakaviy ishi. –Andijon: ADU, 2016.
5. Bazarova M. M. O'zbek tilidagi ijobiy istak mazmunini ifodalovchi nutqiy birliklarning lisoniy xususiyatlari (duolar va nutqiy etiketlar asosida): Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –Toshkent: TDPU, 2007.
6. Dadajonova O. Istak gaplarning pragmatik xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent: Fan, 2017. №6.
7. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.
8. Umarov K. J. O'zbek tilida xohish-istak kategoriyasining ifodalanishi va uning lingvokulturologik aspekti: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Andijon: ADU, 2023.
9. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Тошкент: Фан, 1978.
10. Xorazm shevalari bo'yicha dala yozuvlari materiallari. (Dialektologik ilmiy ekspeditsiya manbalari). – Urganch, 2025.

3-SHO‘BA.

O‘ZBEK ONOMASTIKASI

ROMITAN TOPONIMI TARIXIY MANBALAR

Kilichev Bayramali Ergashovich,

Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc).

+99890 715-15-99; b.e.kilichev@buxdu.uz

Ergasheva Laziza Akmal qizi,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti.

+99891 442-58-81; l.a.ergasheva@buxdu.uz

Annotatsiya. ushbu axborotda Buxoro viloyatidagi Romitan toponimining tarixiy manbalar iohlanishi bilan bog'liq masalalar bayon etilgan. Unda Romitan toponimining "Avesto", "Buxoro tarixi" kabi asarlar qayd etilgani, shuningdek, ushbu nom bir qator olimlarning izlanishlarida ham borligi sharhlangan.

Аннотация. в данной статье описывает вопросы, связанные с обнаружением исторических источников, относящихся к топониму Ромитан в Бухарском регионе. В ней отмечается, что топоним Ромитан упоминается в таких произведениях, как «Авеста» и «История Бухары», а также комментируется присутствие этого названия в исследованиях ряда ученых.

Abstract. This article discusses issues related to the discovery of historical sources relating to the toponym Romitan in the Bukhara region. It notes that the toponym Romitan is mentioned in works such as the Avesta and the History of Bukhara, and also comments on the presence of this name in the research of a number of scholars.

Kalit so'zlar: *toponim, toponimiya, tarixiy manba, Romitan, Romtin, Narshaxiy, Beruniy, "Avesto", zardushtiylik.*

Ключевые слова: *топоним, топонимия, исторический источник, Ромитан, Ромтин, Наршахи, Беруни, «Авеста», Зороастризм.*

Keywords: *toponym, toponymy, historical source, Romitan, Romtin, Narshahi, Beruni, Avesta, Zoroastrianism.*

Romitan tumani Buxoro viloyatining markaziy tumanlaridan biri bo'lib, 1926-yil 29-sentyabrda tashkil topgan.

Romitan tarixi moziyning teran va ko'hna ildizlariga bog'liq. Ushbu shaharning juda qadim o'tmishga ega ekanligi, turli yirik tarixiy voqea-hodisalarga bevosita bog'liqligi tarix fani ilmiy jamoatchiligi tomonidan e'tirof etilsa ham, mukammal tarzda haligacha to'la o'rganilmagan. Yozma manbalar juda oz bo'lib, ayrimlari zamonamizga qadar yetib kelmagan. Lekin ilmiy xulosalar uchun asos bo'luvchi manbalar tahlili hozirgi kunda alohida dolzarbdir.

Romitan nomi "Avesto" da keltirilgan zardushtiylik dinining ilohlaridan biri Rom nomi bilan bog'liq degan qarashlar ham mavjud. Romitan atamasi turkiy *mitan* urug'i nomidan kelib chiqqan degan taxminlar ham yo'q emas. Romitan O'zbekiston va Sharqning eng qadimgi shaharlaridan biri hisoblanadi [7].

Romitan juda boy qadimiy o'tmishga ega bo'lib, ilk ma'lumotlarni Abu Bakr Muhammad Ja'far ibn Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobida uchratish mumkin. Fors tarixchisi Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning "at-Tabariy tarixi" asarida arablar bosqini davrida Romitan va uning tarixiga oid, o'rta asr arab geografi Istaxriy esa Romitan va unga yaqin qishloqlar haqida ma'lumotlarni yig'gan.

Alp Er To'nga (Afrosiyob) miloddan avvalgi VIII asrda Buxoroga yaqin joyda Romitan shahrini barpo etgan. Ba'zi manbada Buxoro hosi (shaharning qadimiy qismi)ga ham u asos solganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Bu haqida Narshaxiy quyidagicha izoh bergan: "*Romtin (Romitan). Bu katta bir ko'handizga ega va mustahkam bir qishloq bo'lib, Buxorodan qadimiyroqdir. Ba'zi manbalarda bu qishloqni Buxoro deb ataganlar. Bu qishloq qadimda podshohlarning qarorgohi bo'lgan, Buxoro shahri bino bo'lgandan keyin, podshohlar qish faslidagina bu qishloqda turadigan bo'ldilar... Bu qishloqni Afrosiyob bino qilgan. Afrosiyob*

har qachon viloyatga tashrif buyurganida shu qishloqdan boshqa hech bir yerda turmagan” [1; 23-24, 96].

Afrosiyob qurdirgan koʻhna Romitan shahri hozirgi Buxorodan taxminan 20 km uzoqlikda boʻlib, u vohaning goʻzal va xushmanzara yerida joylashgan. Bu yerda Alp Er Toʻnga bilan birgalikda uning kattagina xonadoni, saroy amaldorlari, beklari va sarkardalari ham istiqomat qilgan. Afrosiyob qurdirgan Romitan shahrining jugʻrofiy oʻrni hozirgi Romitan tumanining maʼmuriy markazi Romitan shahridan boshqa joyda boʻlib, u xalq oʻrtasida Qoʻrgʻon (Romitan qoʻrgʻoni) nomi bilan mashhur. Bundan tashqari, Romushtepa xarobalari Jondor tumani hududida joylashgan.

“Avesto” matni ustida olib borilgan soʻnggi tadqiqotlarda koʻrsatilishicha, Romtin va Romush (hozirgi Romitan) shaharlarining nomi zardushtiylik dinining ilohlaridan biri – yaxshi yaylovlar baxsh etuvchi buyuk iloh Rom nomidan olingan [2; 34-35]. Yaxshi yaylovlar sohibi sifatida ulugʻlangan buyuk iloh Romning nomi Afrosiyob va uning nevarasi qurdirgan Romtin va Romush (hozirgi Romitan tumanidagi Romitan qoʻrgʻoni va Jondor tumanidagi Romushtepa xarobalari) shaharlariga qoʻyilgan boʻlishi mumkin.

Narshaxiyni yozishicha, Kayxusrav Romush qishlogʻiga asos solgan. U Romushda Buxoro vohasidagi eng qadimiy zardushtiylar ibodatxonasini barpo etgan. Keyinchalik Romush qishlogʻi Buxoro vohasidagi yirik shaharga aylangan (bugungi paytda qadimgi shahar xarobalari boʻlgan Romushtepa Buxoro viloyatining Jondor tumani hududida joylashgan. Romitan shahridan Romushtepagacha boʻlgan masofa 15 km hisoblanadi).

Shunday qilib, miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda Turon va Eronda yuzaga kelgan davlat uyushmalarida hukmronlik qilgan qadimgi podshohlik sulolasi – kayoniylar (kavilar) bilan bogʻlik voqealar jarayonida, xususan, kayoniylardan Kaykovus, Siyovush, Kayxusrav va Turon hukmdori Afrosiyob kabi shaxslar hayotida Romitan shahri muhim oʻrin tutadi. Narshaxiy, Beruniy, Nishopuriy kabi tarixchilar asarlarida, «Avesto» kitobi va Firdavsiyning «Shohnoma» dostonida Romitanning olis moziy qadimgi tarixi tasvirlangan. Asrlar oʻtishi bilan Romitanda yuksalish va tanazzul oʻzaro almashib turdi. Bir vaqtlar Buxoro Sugʻd davlatining eng qadimiy va obod shaharlaridan biri boʻlgan Romtin (Romitan) va Romush dushmanlar bosqini va oʻzaro urushlar natijasida bir necha marta vayronaga uchradi. Buxorxudotlar hokimligi (VI-VIII asrlar) davrida Turk xoqonligining shahzodasi El Arslon (Sheri Kishvar) Buxoro shahristonini qayta qurgan va 20 yil podshohlik qilgan. Narshaxiyni yozishicha, undan keyin boʻlgan boshqa podshoh davrida Romtin qishlogʻi qayta barpo etilgan. “Xitoy podshohining qizini kelin qilib Buxoroga olib kelganlarida uning jihozlari orasida Xitoydan bir butxona ham olib keldilar va uni Romtinga oʻrnatdilar” [1; 171].

Romitan nomining kelib chiqishi haqida haligacha yakdil xulosaga kelinmagan. Shu oʻrinda eslatish joizki, shahar nomi oʻrta asr musulmon olimlari asarlarida turli koʻrinishda yozilgan. Jumladan, Ibn Havqal hudud nomini “ar-Romitana”, al-Muqaddasiy “Aryomitan”, al-Balazuriy “Romdin” shaklida, as-Samoʻniy esa oʻzining “Nasabnoma” asarida “Romitan” yoki “Armitana” tarzida keltirgan [4; 46]. Ushbu toponimlar (ayniqsa, al-Muqaddasiy yozgan shakl) baʼzi olimlar (mas., J.Markvart) tomonidan “ariy, oriy” nomli aholi guruhlari nomlari bilan bogʻlanadi. Shu nuqtayi nazardan, “mitan” atamasi “manzilgoh” maʼnosini anglatishi inobatga olinsa, hudud nomining “Oriylar qoʻrgʻoni” soʻzini anglatishi taxmin qilingan. Ammo ushbu fikr tarixchi va lingvist olim P.Lurye tomonidan tanqid qilingan. Uning fikricha, soʻz boshidagi “rom” hamda “mitan” – qishloq toponimi uch xil maʼnoda tushunilishi mumkin: 1) soʻkin qishloq; 2) zardushtiylikdagi osoyishtalik xudosi “Rom”ga bagʻishlangan qishloq; 3) oyning 21 sanasida sayl boʻladigan qishloq [5; 115-116].

I.Magidovich Buxoro vohasida “rometi” degan kichkina bir urugʻ boʻlganligini aytadi va Romitan oʻsha etnonimdan kelib chiqqan boʻlishi mumkin, degan fikrga keladi. Shuningdek, olimlar tomonidan shaharning nomi baʼzi hollarda oʻrta asrlarda yashagan “mitan” qabilasi nomi bilan ham bogʻlanadi. Ilmiy adabiyotlar “mitan” nomli qabilaning oʻzbek va qoraqalpoqlar orasida borligini tasdiqlaydi [6; 14]. Ammo ushbu qabilaning kelib chiqishi toʻla oʻrganilmagan

bo'lib, u haqidagi fikrlarni faqat taxminiy fikrlardan biri sifatida qabul qilishimiz mumkin, xolos. Xitoy manbalarida, Romitanning nomi "Alanmi" shaklida yoziladi. Garchi ushbu manbalar o'rta asrlar davriga oid bo'lsa-da, aniqligi va isbot sifatida muhim ahamiyat kasb etishi bilan ajralib turadi.

Qadimgi davr tarixiga oid manbalarda Romitan shahri bilan bog'liq ma'lumotlar juda oz. Faqatgina taxminiy xulosalar mavjud bo'lib, Ulardan biri mil.avv. IV asrga oid bo'lib, makedoniyalik Aleksandr hujumi davriga xosdir. V.Bartoldning yozishicha, So'g'd hududida Maroqanda (Samarqand)dan tashqari yana bir shahar mavjud bo'lgan. Sharqshunos olim ushbu shahar daryoning quyi oqimlarida joylashganligi haqidagi ma'lumotlarni beradi [3; 378]. Shaharning nomi keltirilmagan bo'lsa-da, Zarafshonning quyi oqimlarida joylashgan qadimgi shaharlardan biri sifatida unga bog'liq mulohazalarni ilgari surish mumkin. Uning Buxoro yoki qadimgi hukmdorlar qarorgohi sifatida mashhur bo'lgan Romitan shahri ekanligini taxmin sifatida keltira olamiz.

Shu o'rinda aytish joizki, qadimgi Romitan shahri tumanning hozirgi Qo'rg'on mahalla fuqarolar yig'ini hududidagi eski o'rnida bo'lgan. Keyinchalik atrof hududlarga aholining o'rtnashishi natijasida, yangi qishloqlar shakllana boshlaydi. Bu esa tuman hududining kengayib borishini ta'minladi.

Xullas, ko'hna Romitanning tashkil topishi m.a. I ming yillikning birinchi yarmiga borib taqalishini ayta olamiz. Zarafshon va uning bir qancha irmoqlari yo'lida joylashganligi aholi turmush tarzini va dehqonchilik munosabatlarini yaxshilab, hududning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi bir bo'lagi sifatida shakllanishiga xizmat qilgan. Qulay joylashuv o'rni va iqlimi uning asrlar davomida mintaqa iqtisodiy va ma'muriy markazlaridan biri maqomiga ega bo'lishiga imkon yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy. Buxoro tarixi. – T.: Fan, 1966. – B. 17: 23-24: 96.
2. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик /А.Маҳкам таржимаси. - Т.: Шарк, 2001. – Б. 34-35.
3. Бартольд В.В. Бухара // Сочинения, Т.3. – М.: Наука, 1965. – С.378.
4. Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр. – Т.: ЎЗМЭ, 2011. – Б.46.
5. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Диссер.... канд. филол. наук. – СПб, 2004. – С.115-116.
6. Найимов С. Бухоро области топонимияси. – Т., 1984. – Б.14
7. Rajabov Q. Narshaxiy, Tabariy va Mahmud ibn Vali Romitan to'g'risida, "Romitannoma" gazetasi. 2007. – № 7-9.

ONOMASTIK TRANSFORMATSIYA VA UNING BADIY MATNDAGI VAZIFALARI

Andaniyazova Dilrabo Ro'ziqulovna,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi,

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti yetakchi ilmiy xodimi,

Filologiya fanlari doktori, dotsent.

+99890-788-14-06; dilraboandaniyazova293@gmail.com

Annotatsiya. Dunyo tilshunosligida onomastik birliklarning xalq tarixi, madaniyati va tilining ko'p asrlik tajribasi va an'alarini o'zida aks ettirishi, badiiy matnda esa ekspressivlikni ta'minlashda o'ziga xos xususiyatga ega ekanligi e'tirof etilgan. Tilshunoslikning yangi ilmiy konsepsiyalari asosida nomlarning badiiy matnni shakllantirishdagi turli vazifalarini aniqlash, shu asosda ularning badiiy-estetik xususiyatlarini ochib berish hamda mazkur birliklarni fanlararo mushtarak tamoyillar asosida tekshirish fanning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Mazkur maqolada muvaqqat onomastik birliklardagi transformatsion jarayonlar va ularning badiiy-estetik vazifalari yoritilgan.

Аннотация. В мировой лингвистике признано, что ономастические единицы отражают многовековой опыт и традиции истории, культуры и языка народов и обладают уникальной особенностью в обеспечении выразительности художественного текста. Одна из важных задач науки – определить различные функции имен в формировании художественного текста на основе новых научных лингвистических концепций, выявить на этой основе их художественно-эстетические свойства и исследовать эти единицы на основе общих междисциплинарных принципов. В данной статье рассматриваются процессы трансформации временных ономастических единиц и их художественно-эстетические функции.

Abstract. In world linguistics, it is recognized that onomastic units reflect the centuries-old experience and traditions of the history, culture and language of the people, and have a unique feature in ensuring expressiveness in the artistic text. One of the important tasks of science is to determine the various functions of names in the formation of an artistic text based on new scientific concepts of linguistics, to reveal their artistic and aesthetic properties on this basis, and to examine these units on the basis of common interdisciplinary principles. This article covers the transformation processes in temporary onomastic units and their artistic and aesthetic functions.

Kalit soʻzlar: *muvaqqat onomastik birliklar, antroponim, badiiy matn, lingvopoetika, transformatsiya.*

Ключевые слова: *временные ономастические единицы, антропоним, художественный текст, лингвопоэтика, трансформация.*

Keywords: *temporary onomastic units, anthroponym, artistic text, linguopoetics, transformation.*

Keyingi yillarda tilshunoslikda onomastik birliklarning badiiy matndagi vazifalari turli yondashuvlar asosida tadqiq qilinmoqda. Xususan, muallif poetonimlari, yaʼni shoir, yozuvchilar tomonidan individual yaratilgan nomlarning badiiy-estetik xususiyatlari oʻziga xosdir. Bu kabi nomlar badiiy matnga turli holatlarda olib kiriladi. Baʼzan real nom asosida ism, familiyalar qayta yaratiladi. Bunda onomastik transformatsiya, onomastik kontaminatsiya kabi hodisalar asosida nomlar shakl, mazmun jihatdan oʻzgarishga uchraydi. Maʼlumki, transformatsiya hodisasi u yoki bu unurning muayyan maqsad bilan oʻzgarishga uchrashi, almashishi, qoʻshilishi yoxud qisqarishi maʼnosini ifodalash uchun qoʻllaniladi. Tilshunos M.Yoʻldoshev qayd etishicha, “Tilshunoslikda keng maʼnoda til birliklarining shakl va mazmun oʻzgarishi sifatida tushuniladi. Bu holat tilning fonetik, leksik-semantik va grammatik tuzilmasida kuzatiladi. Davrga bogʻliq ravishda yuz beradigan oʻzgarishlar tilning ichki tarkibiy transformatsiyasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillikdan oldin juda koʻp soʻzlar rus tilida faol qoʻllangan boʻlsa, mustaqillikdan keyingi davrda ularning oʻzbekcha muqobillari faollashib, tilning leksik tizimidagi transformatsiyalarni yuzaga chiqardi. Jumladan, ministr-vazir, raport-maʼlumotnoma, student-talaba, xolodilnik-sovutgich, rayon-tuman va boshq. Sintaktik transformatsiyalar deganda tilning sintaktik qurilishida roʻy beradigan oʻzgarishlar nazarda tutiladi”. [1; 3]

Onomastik birliklarda kuzatiladigan transformatsiya ham oʻziga xos holatlarda namoyon boʻladi. Muvaqqat onomastik birliklarning yuzaga kelishi faqat soʻz yasalishi turlari va andozalari, yasovchi asos va yasalma oʻrtasidagi munosabatlar buzilishi, onomastik anʼanalarga mos boʻlishi yoki boʻlmashligi bilan cheklanmaydi. Muvaqqat onomastik birliklar soʻz morfem qurilishida yuz beradigan turli xil fonomorfologik va semantik oʻzgarishlar (transformatsiya, deformatsiya), oʻzlashtirma soʻzlarga xos morfem tuzilishlar bilan bogʻliq qayta fahmlash, tarjima qilish orqali ham yuzaga kelishi mumkin:

Onomastik transformatsiya mavjud (real) nomlarning qayta shakllanishi, ularning fonetik, morfologik, semantik jihatdan oʻzgartirilishi jarayonidir. Yaʼni bunda nom shakli-maʼnoviy jihatdan oʻzgarishga uchraydi hamda mavjud nomga bogʻliq holda yangi nom yasaladi. Bunday yasalmalarda ekspressivlik yuqori boʻladi. Masalan: **Qulahmad** → **Pulahmad**,

Xudoyorov **Atoboy** → Xatoboy, **Ishlarbek** → **Shilarbek**, Xudoy**berganovich** → Xudoy**urganovich**, **Mustafoqulov** → **Mustaqil domla**, Asadillo → **Hasadillo**, Olloshukr → Olashovur.

Tilshunoslar okkazional transformatsiya odatda antroponimlar doirasida yuzaga kelishini hamda bu hodisa ismlar, otasmlar, familiyalar, laqablar va nikneymlarda ko'p kuzatilishini ta'kidlashadi. [2; 365] V.Bondjolova qayd etishicha, "transformatsiyaga uchragan nomlar nominativ xususiyatini saqlab qolishi bilan birga, unda muallifning subyektiv munosabati, qahramonning xulq-atvori, faoliyati, sifatleri va boshqa jihatlari ham o'z aksini topadi". [2; 357]

Onomastik transformatsiya asosida nom yasalishi odatda real nomlar asosida yuzaga keladi. Hosil bo'lgan nom ijodkorlik mahsuli bo'lgani hamda noodatiylik kasb etgani uchun ular ham muvaqqat onomastik birlik sifatida o'rganiladi. Bunday usul bilan nom hosil qilish muallifning mahoratiga bog'liq bo'ladi. Quyida berilgan misolda Mirmuhsin ijodiga mansub muvaqqat nomning onomastik transformatsiya asosida hosil qilingani kuzatiladi. Bunda o'ziga xoslik shundaki, aslida muvaqqat nom bo'lgan **Ishlarbek** ismi matn vaziyati bilan transformatsiyaga uchraydi. Ya'ni bir qahramonga berilgan ikki nom ham muvaqqat nom sifatida tanlangan. O'z foydasi yo'lida ishiga puxta bo'lgan, kolxoz raislari oldida o'zini o'ta ishlaydigan odam sifatida ko'rsatish mahoratiga ega bo'lgan **Ishlarbek** kolxozga qarashli mahsulotlarni o'zlashtirib, ulardan shaxsiy maqsadda foydalangani uchun uning nomi kasbdoshlari tomonidan **Shilarbek** tarzida ataladi. Bunda **shilmoq** fe'li ma'nosi orqali qahramonning xalq mulkini o'g'irlashiga ham ishora qilinadi. Qahramon uchun maxsus topilgan **Sapchaboshev** familiyasi ham muvaqqat familiya bo'lib, **sapchabosh** so'zining appelyativ ma'nosi "pishib yetilmagan kichkina qovun"ni anglatadi. Bu orqali qahramonning o'rtamiyona fikrlaydigan, o'z foydasi yo'lida hech narsadan qaytmaydigan odam ekaniga ishora qilingan: *Bu yigitning to'la nomi **Ishlarbek Xudoyberganovich Sapchaboshevd**ir. Ba'zi oshnalari **Ishlarbek** emas, **Shilarbek**, Xudoyberganovich emas, Xudourganovichsan, deyishardi.* Mirmuhsin, "Chotqol yo'lbari".

Shuningdek, matnda qahramonning otasmi – Xudoyberganovichning Xudoyurganovich tarzida transformatsiyaga uchrashi ham muallifning aniq badiiy maqsadi asosida yuzaga kelgan. Quyidagi parchada bu niyat yaqqol ko'rinadi: *Bu yerda u birinchi kundanoq o'ziga kerak bo'lgan odamlarning qalbining kalitini oldi. Bu yerda uni hurmat qilishadi. Oldin ishlagan joyi kabi emas. O'sha yerdagi ba'zilar hazillashayotganga o'xshab, uning ko'ziga "Sen Xudoyberganovich emas, Xudourganovichsan!.." Bu nayranglar avvaliga uning ranjitdi, aqldan ozdirdi. Keyin esa ko'nikib, qo'lini silkitdi. Va u hazilchilar bilan birga kulib yubordi. "Men ateistman", derdi u. "Men na Xudoni, na shaytonni tanimayman. Xohlaganingizni gapiring! Meni na Xudo bergan, na urgan. Men materiyadan yaratilganman...".* Mirmuhsin, "Chotqol yo'lbari". Umuman, mazkur muvaqqat nom salbiy ma'noga ega bo'lib, qahramon xarakterini yoritishda muhim poetik vosita sifatida qatnashgan.

Quyidagi misolda o'zini yurt mustaqilligining jonkuyari qilib taqdim qiluvchi ikkiyuzlamachi insonning tabiatini ko'rsatish uchun qahramon familiyasi so'zlovchi nutqida atayin buzib talaffuz qilinmoqda. Natijada nom transformatsiyaga uchrab, uning ma'nosi oraqali qahramonning xarakteriga ishora qilingan, ya'ni davrga qarab moslashuvchi odam qiyofasi **Mustaqil domla** antroponimi oraqali ifodalangan. Asarning quyidagi o'rnida domlaning nutqi orqali esa mazkur familiya tuzatilish barobarida uning fe'l-atvori ham oshkor qilinmoqda: (...) *Huv anovi, o'tgan galgi saylovda siz bilan tushgan... **Mustaqil domla** deysizlarmi? Domla (ijirg'anib). **Mustafoqulov**... Muxbir deng! Qaysidir gazetani to'ldirib har hafta maqola chiqaradi-ku. Maddoh! Mustaqillikni xususiylashtirib olgan u! O'ziniki! Kechagi zamondagi o'yinlarini bilarsiz? E.A'zam, "Jannat o'zi qaydadir".*

Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, **Mustafoqulov** real familiyasi asosida hosil qilingan unga uyqash **Mustaqil domla** muvaqqat familiyasi kutilmaganligi bilan o'quvchi diqqatini tortadi. Shuningdek, real familiyaning qobig'ini o'zgartirib qo'llash hamda uning deformatsiyaga uchrashi onomastik birlikning badiiy-estetik vazifasini yana-da kuchaytirgan. Ya'ni real familiya

oldin faqat nominativ vazifa bajargan bo'lsa, keyin hosil qilingan muvaqqat nom bilan birgalikda poetonom darajasiga ko'tarilgan.

Quyidagi "Mushtum" jurnalidan olingan matnda *Qulahmad* antroponimi matndagi voqealar rivoji hamda qahramonga xos bo'lgan xatti-harakatlar sabab boshqa bir nom bilan atalgan. Ya'ni *Qulahmad* ismli qahramon ishbilarmon, ko'p pul topadigan bo'lgandan keyin boshqalar tomonidan *Pulahmad* ismini oladi. Ism hosil qilinishida real nomning ikkinchi qismi saqlangan holda unga matndagi asosiy urg'u qaratilgan qahramonning ko'p pul topishiga asoslanib, *pul* so'zi qo'shilgan hamda *Pulahmad* muvaqqat onomastik birligii hosil qilingan: *Qulahmad "Jiguli"sini kaparativ taksi qilib oldi-yu, ismi **Pulahmad** bo'ldi-qoldi. U bir oyda 150-200 so'mni nomiga davlatga topshiradi-da, 2000-3000 so'mni kissasiga uradi, deng. – Ey, valakisalang, shuncha pulni u qayerdan topadi, esing joyidami? – dersiz. Esim joyida, shaxsiy kaparativchilar bir so'mlik masofaga 4-5 so'mdan ursal, fuqarolarni kuppa-kunduzi kissasiga qo'l solmay shilyapsan, deydigan rahbarlar zoti bo'lmasa, **Qulahmadlar Pulahmad** bo'lmay men bo'larmidim, gavlars. Shungayam aqling yetmaganiga hayronman, **Kalhmad!***

Ha, shu kunlarda pul topish avjida... Jim-jim, eshakka mindim, guldur-gup, g'iq etma! Po'sht! Ana kaparativ taksi kelyapti, tayyor bo'l. Manba: Oldirvoy Oliyeynikov, *Pulahmad*. (Mushtum jurnali, 1992 yil, yanvar soni)

E.A'zamning "Yozuvchi" asarida *Olashovur* degan qahramon bor. Qahramonga berilgan mazkur nom tilimizda ism sifatida uchramaydi. Biroq "O'zbek tilining izohli lug'ati" [3, 463]da bu so'zning "siyrak, ammo katta-katta, tasir-tusur yog'gan yomg'ir" ma'nosi, shuningdek, "to'polonchi, sho'x, tartibsiz" kabi ko'chma ma'nosi mavjud. Asar qahramoni tabiatiga xos bo'lgan sho'xlik, tartibsizlik, tasir-tusurlik kabi xususiyatlar adibning so'zning ko'chma ma'nosi asosida ism yaratganini ko'rsatadi: *Xudoylig'ini aytganda, havaskor muharrir – adabiyot muallimining tahrirlari orasidan nimadir yilt-yilt ko'rinib qolardi. Nashriyot muharriri direktor huzuriga kirib, qo'lyozmaning asl "raisi" nusxasini so'rattirdi. O'sha kunlar rais yig'im-terim bilan band, dahmazani uning **Olashovur** degan sho'x-shalayim shofyori keltirib berdi. (Rais buvami yozishdan ko'ra, kishiga laqab taqishga usta ekan: **Olloshukurni** u hazil aralash shunday atardi. Keyinchalik qahramonimiz bu chindan ham **olashovurroq** yigit bilan rosa sirdosh ulfat bo'lib ketdi.)*

Ko'rinadiki, onomastik transformatsiya orqali hosil qilingan nomlar o'ziga xos badiiy-estetik vazifa bajarib, matn ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.Yo'ldoshev M. Badiiy tarjimada lisoniy transformatsiya // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. 2025. – №2.

2.Бонджолова, В.Ц. Оказиональные трансформации антропонимов как инвективная лексика. Медиалингвистика, Болгария. 7 (3), <https://doi.org/10.21638/spbu>. 2020.

3.O'zbek tilining izohli lug'ati. Uchinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2023.

4.Mahmudov N. Badiiy matnda aldangan kutilganlik // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. 2025. – №2.

XORAZM ONOMASTIK QATLAMIDA AYRIM AVESTОВИЙ UNSURLAR TAHLILI

Tillayeva Miyassar Batirovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti professori v.b,

filologiya fanlari nomzodi.

+99897-776-14-84; miyassartillayeva8@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm onomastik tizimining shakllanish jarayoni tarixiy-lingvistik va etimologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Xususan, Xorazm hududidagi

toponimlar tarkibida uchraydigan vara, var, vur, bur, buru, par, pur kabi komponentlarning kelib chiqishi, semantik taraqqiyoti hamda areal tarqalishi yoritiladi.

Аннотация. В данной статье процесс формирования ономастической системы Хорезма анализируется с историко-лингвистической и этимологической точек зрения. В частности, освещаются происхождение, семантическое развитие и ареальное распространение таких компонентов, встречающихся в составе топонимов Хорезмского региона, как *vara, var, vur, bur, buru, par, pur*.

Abstract. This article analyzes the process of formation of the onomastic system of Khorezm from historical-linguistic and etymological perspectives. In particular, it highlights the origin, semantic development, and areal distribution of such components found in the structure of Khorezm toponyms as *vara, var, vur, bur, buru, par, and pur*.

Kalit soʻzlar: *Xorazm onomastikasi, toponimiya, vara, pur, par, Avesto, xorazmiy til, etimologiya, areal lingvistika, Pil, Fir, Beruniy, tarixiy leksikologiya, sheva leksikasi.*

Ключевые слова: *Хорезмская ономастика, топонимия, vara, pur, par, Авеста, хорезмийский язык, этимология, ареальная лингвистика, Pil, Fir, Беруни, историческая лексикология, диалектная лексика.*

Keywords: *Khorezm onomastics, toponymy, vara, pur, par, Avesta, Khorezmian language, etymology, areal linguistics, Pil, Fir, Beruni, historical lexicology, dialect vocabulary.*

Xorazm onomastik tizimining shakllanishi gʻoyat murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki, bugungi kundagi Xorazm hududi turli urugʻ-qabilalar, turli genetikaga ega tillar bir-biri bilan aralashgan, toʻqnashgan makondir. Xorazm aholisining etnik tarkibi oʻtmishda juda murakkab va xilma-xil boʻlganligi, ayniqsa, bu xususiyat uning janubiy qismida juda yorqin saqlanganligi koʻpgina tarixiy-etnografik asarlarda qayd etilgan [2.; 130-135.].

Haqiqatdan ham Xorazm shevalari leksikasini, xususan uning toponimiyasini kuzatish mazkur shevada qadimgi xorazmiy tili elementlari saqlanib qolganini koʻrsatdi. Xususan, “Avesto”ning mazmuni rang-barang boʻlib, unda Eron va Xorazm hududlarida yashagan xalqlarning tili, elementlari, nomlari, turli iboralar uchraydiki, ularni tekshirish shubhasiz, xalq va til tarixini oʻrganishda bebaho manbadir.

“Avesto”da *vara* komponenti qatnashgan nomlar uchraydi. Ushbu element hozirgi Xorazm onomastik sistemasida ancha sarmahsul boʻlib, Z.Doʻsimovning fikricha, u dunyo mamlakatlarining koʻpchilik joylarida uchraydi.

Abu Rayxon Beruniy oʻzining “Kitobul futux” asarida Xorazm uch shahardan tashkil topganini, Al-Fir shaharning eng mustahkam qismi ekanligini yozadi. Keyingi adabiyotlarda va Xorazm shevalarida nomning *Pil (Fil)* shakli qoʻllanadi. Bu maʼlum qonuniyatga egadir. Chunki har bir davr oʻziga xos nom qoʻyish uslubi va modeliga ega boʻlgan. Bundan tashqari, Xorazm hududida turli tilda gaplashuvchi xalqlar yashaganini nazarda tutsak, bu tabiiy xoldir. Yuqorida qayd etilgan qadimgi *Pil* yoki *Fir* nomi ham “Avesto”dagi *vara* soʻzi bilan bogʻliqdir. Vara devorlar ichida odam yashaydigan “shahar”, yaʼni “istexkom, turar joy” degan maʼnodadir.

Vara hozir ham ayrim toponimlar tarkibida *Var, Vur, Bur, Buru* kabi variantlarda uchraydi. Shuningdek eron, soʻgʻd tillarida uning *par, parak* varianti ham mavjud. Bu soʻzlarning deyarli hammasida “qoʻrgʻon, devor, istexkom, shahar” kabi maʼnolar mavjud. Qiyos qiling: *Dalvarzin* – “tepadagi qoʻrgʻon”, *Varaxsha* (axshilar, axsi qabilasi qalhasi), *Vardanzi* (podshohlarning maxsus qoʻrgʻoni, qarorgohi) va hokazolar.

Xorazmdagi *Pil* (qadimgi *Fir*) nomi > *Pur* > *Fir* > *Pir* > *Pil* shaklida oʻzgargan. *Pur* komponenti etimologik jihatdan *Varga* aloqadordir. Hozirgi Hindistonda bu soʻz “shahar” maʼnosida qoʻllanadi. Qiyos qiling: *Kampur, Singapur*. Qadimgi Kushonlar imperiyasining poytaxti ham *Purushapur* (Shopur shahri – Shopur shu imperiya hukmdorining ismi) deb atalgan. Hindistonning shimoli-sharq tomonidagi bir shahar *Djaypur* deb yuritiladi. Sanskritcha: *djayya* “gʻolib, muzaffar”, *pur* “shahar”. Hindistonning shimolidagi Mirzapur ham xuddi shu soʻz asosida (mirza “knyazgʻ”, sans. *pur* “shahar”, mirza shahri kabi) vujudga kelgan.

Hindistonning poytaxti Deli shahri “Maxabxarata”da qayd qilingan shahar oʻrnida X asrda

barpo etilgan. Bu shahar Indraprastha deb atalgan. Ptolemeyning yozishicha shahar Indabara (hind shahri, hind qo'rg'oni) deb yuritilgan. Shunday qilib, *pur* so'zining Avestodagi *vara* bilan aloqasi shubhasizdir. Qizig'i shundaki, venger tilida ham *varosh* "qal'ha, ukreplenniy gorod" degan ma'noni bildiradi.

Vara, par elementining tarqalish areali ancha keng. Nemis tilidagi burg hozirgi kunda ham ko'plab toponimlar tarkibida uchraydi (Augsburg, Magdeburg, Gamburg kabi) va "shahar, ukreplenniy gorod" ma'nosini anglatadi. Bu ham *vara* komponentining fonetik variantidir. Bulardan tashqari ayrim o'zbek shevalarida parak so'zi "to'siq, devor" ma'nosini anglatadi. Respublikamizdagi *Kamparak* (kanti parak "shahar devoir" ma'nosida) toponimi shu so'z asosida yasalgan. Yuqori Zarafshon va Yag'nob toponimiyasida *vara* komponentli nomlar juda ko'p tarqalgan.

Shunday qilib, *par, vara, pur* kabi variantlarga ega bo'lgan bu so'zning semantik doirasi juda kengdir. Bu so'z "*devor, ko'rg'on, qal'ha, shahar, mollarni qamaydigan to'sik, chegara, g'ov*" kabi o'nlab ma'nolarni ifodalaydi. Uning tarqalish areali juda keng bo'lib, bu uning ancha qadimiyligidan dalolat beradi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, turli qiyoslar, etimologik izlanishlar orqali Xorazm shevalari va xorazmiy tili, "Avesto" tiliga bog'liq jihatlari masalasiga biroz oydinlik kiritish imkoni bor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avesto. (Asqar Mahkam tarjimasi)- Toshkent: SHarq. 2001.
2. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии в 1863 году. СПб. 1865. стр. – 130-135.
3. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Тошкент, 1985 й, 13 б.

O'ZBEK TOPONIMIK LEKSIKOGRAFIYASINING O'RGANILISHI TARIXIGA DOIR

Xudoyberganov Ravshan Yusupovich,

Urganch innovatsion universiteti

XTM bo'lim boshlig'i, filol.fanl.nomz., dots. v.b.

+99891-276-00-11; Ravshan70@gmail.com,

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbek toponimik leksikografiyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari yoritiladi. Unda toponimlarning lug'aviy jihatdan o'rganilishi, dastlabki manbalar va ilmiy izlanishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, turli davrlarda yaratilgan toponimik lug'atlar va ularning ahamiyati ko'rsatib beriladi. Maqolada o'zbek tilshunosligida toponimik leksikografiya rivojiga hissa qo'shgan olimlar faoliyati ham ko'rib chiqiladi. Tarixiy manbalar asosida joy nomlarining kelib chiqishi va semantik xususiyatlari ochib beriladi. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari va dolzarb muammolar haqida fikr yuritiladi. Tadqiqot natijalari o'zbek toponimikasini yanada chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается история изучения узбекская топонимическая лексикография и этапы её развития. Анализируются лексикографические аспекты исследования топонимов, а также первые научные источники. Особое внимание уделяется топонимическим словарям, созданным в разные периоды, и их значению. Рассматривается вклад ученых в развитие топонимической лексикографии в узбекском языкознании. На основе исторических материалов раскрываются происхождение и семантические особенности географических названий. Также освещаются современные направления исследований и актуальные проблемы данной области. Результаты исследования способствуют более глубокому изучению узбекской топонимики.

Abstract. This article examines the history and development stages of Uzbek toponymic lexicography. It analyzes the lexicographic study of toponyms and reviews the earliest scholarly sources. Special attention is given to toponymic dictionaries compiled in different periods and their significance. The paper also highlights the contributions of scholars to the development of

toponymic lexicography in Uzbek linguistics. Based on historical sources, the origins and semantic features of geographical names are revealed. Furthermore, modern research trends and current issues in this field are discussed. The findings contribute to a deeper understanding of Uzbek toponymy.

Kalit soʻzlar: *toponimika, leksikografiya, joy nomlari, lugʻat, tarixiy manbalar, semantika, oʻzbek tilshunosligi*

Ключевые слова: *топонимика, лексикография, географические названия, словарь, исторические источники, семантика, узбекское языкознание*

Keywords: *toponymy, lexicography, geographical names, dictionary, historical sources, semantics, Uzbek linguistics*

Oʻzbek toponimik leksikografiyasining oʻrganilish tarixi uzoq oʻtmishni bosib oʻtgan buyuk ajdodlarimizning tarixiy asarlari hamda lugʻatlarida oʻz aksini topgan. Leksikografik lugʻatlarning turlari nihoyatda koʻp boʻlib, ularning ichida aynan toponimikaga, aniqrogʻi, toponimlarga bagʻishlangan maxsus lugʻatlar mavjud emasligi ayon. Shunday boʻlsa-da, biz buyuk ajdodlarimizning tarixiy asarlari va lugʻatlari va boshqa asarlarini kuzatar ekanmiz, ularda geografik obyektlar nomlari, urugʻ, elat, qabila, millat nomlarining joy nomiga koʻchgani, tabiat hodisalari, suv havzalari, shaxs nomlarining joy nomlariga oʻtgani, totem maʼno ifodalovchi qushlar, hayvonlar nomlarining joy nomlariga aylangani haqida qimmatli maʼlumotlarga ega boʻlamiz. Shu bilan bir qatorda, ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan boy maʼnaviy meroslarda, asarlarda va lugʻatlarda toponimik obyektlarning nomlari, ularning maʼnolari hamda etimologiyasi haqida yetarli maʼlumotlar borligini payqash qiyin emas. Mazkur ishimizda ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan, har bir obyekt atroflicha izohlangan manbalar tahlili hamda geografik obyektlar nomlari, oʻzbek toponimik leksikografiyasining shakllanishi yuzasidan fikr yurutamiz.

Shuni alohida taʼkidlash joizki, toponimik leksikografiyaga toʻxtalishdan oldin lugʻat, lugʻatchilik va leksikografiya terminlariga toʻxtalib oʻtish maqsadga muvofiqdir. Demak, lugʻat – soʻz, frazema, parema, morfema va boshqalarning belgilangan maqsadga koʻra, maʼlum qonuniyat hamda ehtiyoj asosida tartibga solingan yigʻindisi [7; 6.] sanaladi. Leksikografiya – yunoncha “lexis” – soʻz, “grapho” – yozaman, yozish, yozilgan kabi maʼnolarni ifodalaydi va u lugʻat va uning tuzilishi, yaratilish tamoyillari haqidagi bilim – taʼlimot [7; 6] hisoblanadi.

S.Normamatovning fikricha, lugʻatchilik va leksikografiya bir-biridan farqlanadigan boshqa-boshqa tushunchalardir. Aslida leksikografiya va lugʻatchilik tushunchalari farqlanadi. Leksikografiya - lugʻat tuzish nazariyasini, lugʻatchilik lugʻat tuzish amaliyotini ifodalaydi [7; 6]. Nazariya bilan amaliyot ushbu jihatlari bilan farqlangani bilan ular, aslida, bir-birisi bilan farqlanadigan emas, aksincha, biri ikkinchisiz ish koʻrmaydigan, bir-birisini toʻldiradigan hamda uygʻunlashgan holda ish olib boradigan lisoniy birliklar sanaladi.

Endi toponimik leksikografiya yuzasidan olib borilgan yoxud ular haqida toʻxtalangan ishlarga yuzlanamiz.

Oʻrta Osiyo va uning geografik nomlari toʻgʻrisidagi eng qadimgi maʼlumotlar miloddan avvalgi VI-V asrlarda yunon olimlari asarlarida uchraydi. «Tarix fani otasi» deb nom olgan Gerodot (miloddan avvalgi 485-425 yillar) Girkand (Kaspiy) dengizidan sharq tomondagi hududni «bepoyon tekislikdan iborat» deb atagan, Araks daryosini (Amudaryoni) tilga olgan. Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn)ning bostirib kelishi (miloddan avvalgi 334-325 yillar), shuningdek, savdo aloqalarining avj olishi qadimgi dunyo olilarining geografik tasavvurlarini kengaytirishga imkon berdi. Aleksandr Baktriya bilan Sugʻdiyona sakkizta shahar, boshqa bir maʼlumotlarga koʻra oʻnta shahar qurgan, shulardan Aleksandriya deb atagan (masalan, Aleksandriya Esxata «Chekka Aleksandriya», - hozirgi Bekobod shahri yaqinida), Kiropol (Tojikiston Respublikasidagi Shahrison dovoni yaqinidagi Shahrison qishlogʻi oʻrnida boʻlgan degan fikr bor). Shu bilan birga, fotih bir qancha shaharlarni, jumladan, Marakandni (Samarqandni) vayron qilgan [8; 65-68]. Ushbu ish toponimkaga doir maxsus lugʻat boʻlmagani bilan, unda sakkizta shahar va Samarqand haqida maʼlumotlar keltiriladi.

Tilshunos M.Turdebekovning fikrlariga ko'ra, o'zbek lug'atchiligi tarixida onomastik birliklarga bag'ishlangan lug'atlar alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular xalqimiz tarixi, tili, madaniyati va adabiyotida muhim o'rin tutadigan joy nomlari bilan bog'liq bilim, axborot hamda ma'lumotlarning xolis va haqqoniy talqini, tavsifini yaratishning bosh va asosiy omili bo'lib xizmat qiladi [9; 21].

Tilshunos H.Dadaboyevning fikricha, "Hozirgi davrga qadar bizgacha yetib kelgan lug'atlar ichida 1074-1075-yili atoqli lug'atnavis Mahmud Qashg'oriy tomonidan tuzilgan "Turkiy so'zlar devoni", ya'ni "Devonu lug'at-it turk" asari ulkan ahamiyatga egaligi bilan xarakterlanadi" [3; 14]. Chunki aynan ushbu asarda toponimik materiallar lingvistik va etimologik jihatdan tahlilga tortilgan. Unda ushbu soha istilohlari bilan yonma-yon onomastika, jumladan, atoqli otlar, joy nomlari, geografik obyektlar nomlari, gidronimlar, hayvonat (fauna) va o'simliklar dunyosi (flora)ga oid talaygina liksik birliklar qiyomiga yetkazilib izohlangan [3; 15].

Buyuk o'zbek qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniyning ham joy nomlari, xususan, toponimika yuzasidan qilgan xizmatlari ham e'tiborga molikdir. Masalan, Abu Rayxon Beruniyning geografik va toponimik merosi "At-tafxim", "Hindiston tarixi", "Al-osorul boqiya", "Qonuni Ma'sudi" asarlarida keltirilgan. Olim xorazmliklarda Vaxsh suvlarni, jumladan, Jayxun daryosini nazorat qilib turgan malak nomi ekanligini aytgan. Demak, Amudaryoning o'ng irmog'i bo'lgan Vaxsh, Surxondaryo viloyatidagi Vaxshivor, Vaxshivordara kabi toponimlar o'sha suv parisi nomi in'ikosidir. «Geodeziya» asarida Beruniy o'sha vaqtdagi Sariqamish ko'lini Xiz tengizi, ya'ni "Qiz dengizi" deb atagan. Olim toponimika qonuniyatlariga oid bir qancha fikrlar bildirgan, masalan, yunonlar va arablar turkiy so'zlarni buzib o'z tillariga moslab talaffuz qilganliklari oqibatida bir qancha so'zlarning ma'nosi o'zgarib ketganini, (masalan, turkiycha tosh so'zini arablar shosh deb talaffuz qilishlarini) aytadi. Beruniy o'zining "Saydana" asarida 400 dan ortiq qishloq, tog', daryo, shahar va orollar, "Qonuni Ma'sudi" kitobida 600 dan ortiq joy nomlarini tilga olgan. Shundan 85 tasi O'rta Osiyo va Xurosonga tegishliligi ta'kidlaydi [8; 66]. Bu degani, buyuk ajdodimizning o'z davrida geografik obyektlar nomlari va ularning lisoniy xususiyatlari bo'lgan qiziqishning ustunligidan dalolatdir.

Undan keyingi davr lug'atshunosligini Mahmud Zamaxshariyning "Asos ul-balog'a", Muqaddimat ul-adab" (XII asr) asarlari misolida kuzatishimiz mumkin. Olimning keltirilgan asarlarida ham ayrim joy nomlarining lug'aviy ma'nosi va etimologiyasi yuzasidan qimmatli ma'lumotlar hamda tahlillar keltirilgani diqqatga molikdir. Ushbu XI-XII asrlarda bitilgan asarlar tahlili prof. E. Begmatov [2; 9-10.] hamda prof. Z.Do'simov [4; 7]ning tadqiqotlarida ham qayd etilgani va ularda qimmatli ma'lumotlar keltirilgani bilan ham ahamiyatlidir. Biroq, ushbu ajdodlarimizning asarlari joy nomlari tadqiqiga bag'ishlanmagani bilan ularda toponimik materiallar tahlilga tortilgani alohidalik kasb etadi.

Mahmud Zamaxshariyning hali ko'pchilik kitobxonlar uchun ham yangilik bo'lgan yana bitta asari mavjud bo'lib, mazkur asar aynan onomastikaga bag'ishlangan. Asarning to'liq nomi "Kitob al-jibol val amkina val-miyoh" deb ataladi va u o'zbek tilida "Tog'lar, joylar va suvlar haqida kitob" deb yuritiladi. Bu allomaning geografiya, toponimika va gidronimikaga sohasiga bag'ishlangan noyob lug'atidir.

Kitobda Arabiston yarim oroli hamda unga yondosh hududlardagi geografik joylar, tog'lar, vodiylar, cho'llar va dengizlarning nomlari (asosan alifbo tartibida) berilgan. Mahmud Xamaxshariy har bir joy nomiga izoh berib, ularning etimologiyasi va kelib chiqishini tushuntirgan.

Mashhur sayyoh va geograf olim Yoqut al-Hamaviy o'zining mashhur "Mu'jam al-buldon" (Shaharlar qomusi) asarini yaratishda Zamaxshariyning aynan shu kitobiga qattiq tayangan hamda undan 60 dan ortiq o'rinda bevosita foydalangan.

Asar Yevropa sharqshunoslarining ham e'tiborini o'ziga tortgan. Xususan, 1856-yilda gollandiyalik arabshunos olim Salverda de Grave tomonidan mukammal tadqiq qilinib,

Leydenda nashr etilgan. Bu esa, o'z navbatida, asarning nafaqat Sharq, balki G'arb ilm-fanida ham o'z o'rnini borligini ko'rsatadi.

Keyingi davrlarda ham turkiy tillarga oid turli lug'atlar yaratilgan. XIV–XV asrlarda yozilgan lug'atlar o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Bu davrda arab va fors tillarini o'rganish maqsadida tuzilgan lug'atlar ham tilshunoslik rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan [1; 45]. Biroq bu davrlarda yaratilgan ishlarda biz toponimlar va ularning izohiga doir nomlarni kuzatmadik.

XIII asrga kelib, muallifi noma'lum bo'lgan “At-tuhfat uz-zakiyati f-il-lug'at it-turkiya” asarida ham qisman bo'lsa-da, toponimik, ya'ni joy nomlari, suv inshootlari, ularning ma'nolari yuzasidan atroflicha ma'lumotlar qayd etilgani, keyingi davrlarda joy nomlari tadqiqi bo'yicha olib boriladigan ishlar uchun manba vazifasini o'tashi shubhasizdir.

Shuningdek, XIII asrda ijod qilgan Yoqut (Yoqut ibn Abdulloh ar-Rumi al-Hamaviy) “Mu'jam al-buldon” nomli ko'p jildli lug'atida geografiyaga oid barcha ma'lumotlarni jamlab katta toponimik meros qoldirgan. Yoqut O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekistonning ma'lum va mashhur Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Zomin, Naxshab (Nasaf-Qarshi), Farg'ona, Uzkand (Yuzkand-O'zgant), Axsikat, Xuqand (Qo'qon), Xo'jand, O'sh, Dabusiya, Shosh (Toshkent), Ushrushona, Farob, Termiz, Asfijob-Isfijob kabi shahar va qishloqlari haqida mukammal ma'lumot qoldirgan. Yoqut geografik nomlarni hozirgi ilmiy til bilan aytganda toponimlarga qarab tasnif qilgan [8; 67]. Bu esa o'sha davrlarda ham ilm-fan rivojlanganligidan dalolat beradi.

O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasining qaror topishida XIV asrga oid arab tilida yozilgan grammatik (filologik) risolalarning sezilarli o'rnini borligi turkologiyada allaqachon e'tirof etilgan. Turkiy tilning grammatikasi haqida bahs yuritishga yo'naltirilgan Abu Hayyonning (vafoti 1344-yil) “Kitob ul-idrok li-lison ul-atrok” [3; 15] asarida o'rnini bilan atoqli otlarga atroflicha to'xtalib o'tilganini ta'kidlash lozim. S.Normamatovning fikricha, mazkur davrda sohibqiron Amir Temur saltanati tashkil topadi. Amir Temur davrining yetuk bilimdoni bo'lgani uchun o'zi barpo etgan buyuk imperiya hududida ilm-fan, madaniyat, san'at, arxitekturaning rivojiga alohida ahamiyat beradi. Dunyoning turli joylaridan olim-u - fuzalolarni saroyga yig'ib, ularga izzat-ikrom ko'rsatdi. Ijod qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratib beradi. U turkiy (o'zbek) tilning obro'-e'tiborini ko'tarish, uning qo'llanish doirasini kengaytirish, bu tilni diplomatik munosabatlar, davlatning turli hujjatlari yuritiladigan tilga aylantirishga alohida ahamiyat berdi [7; 6].

O'zbek leksikografiyasining shakllanishi uzoq o'tmish bilan bog'liq bo'lib, ularning dastlabkilari qo'lyozma ko'rinishida bo'lgan [5; 89]. Ushbu lug'atlar bevosita toponimik leksikografiyaga bag'ishlanmagani bilan, ularda geografik obyektlar, ya'ni toponimik nomlar o'z aksini topganini kuzatish mumkin.

Umuman, o'zbek leksikografiyasi tarixi Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asaridan boshlanib, shundan keyin o'tgan salkam 960 yillik davr maboynida o'zbek tili leksikasining turli davrlaridagi holatini aks ettiruvchi, o'nlab, yigirmalab qo'lyozma lug'atlar va bir necha (litografik, pitografik) lug'atlar yaratildi [6; 137.]. Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asarida turkiy xalqlar tilidagi minglab so'zlar bilan bir qatorda toponimlar ham keltiriladi. Ushbu asarda Buxoro, Samarqand va Xorazm, Xiva kabi toponimlar til tarixi nuqtai nazaridan izohlangan [5; 45.] hamda mazkur asar turkiy xalqlar tillarining ilk ilmiy lug'ati sanaladi. Ushbu asarda so'zlar-nomlarning izohi, qo'llanilishi hamda ayrim grammatik xususiyatlari izohlangan. Shuningdek, “Devonu lug'atit turk” asarida tilga oid ma'lumotlardan tashqari, etnografiya, tarix, adabiyot va geografiya fanlari uchun qimmatli ma'lumotlar uchrashini ta'kidlash lozimdir. Tilshunos A.Madvaliyevning ta'kidlashicha, “Lug'atda keltirilgan adabiy parchalar, til faktlari faqat XI asr adabiyotining namunalari bo'lib qolmay, ularning aksariyati juda uzoq o'tmish davrlarning mahsulidir. Shu jihatdan, bunday parchalar turkiy tillarning kelib chiqishi tarixini, rivojlanishini belgilashga xizmat qiluvchi muhim hujjatdir. Asardagi bir qancha geografik, astronomik va boshqa ma'lumotlar ham tegishli sohalar nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega. Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asari

Markaziy Osiyoda hamda unga yondosh bo'lgan hududlarda istiqomat qilgan turkiy qabilalar, va ularning til xususiyatlarini o'rganishda hamda hozirgi ayrim turkiy xalqlarning shakllanishi hamda taraqqiyotini belgilashda manba vazifasini o'tab kelmoqda" [6; 138].

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, biz ushbu ishimizda X-XV asrlar lug'atchiligi yuzasidan amalga oshirilgan ishlar tahliliga to'xtaldik. Mazkur asrlarda lug'atlar asosan ilmiy, diniy va adabiy ehtiyojlar asosida tuzilgani namoyon bo'ldi. Arab va fors tillari ilm-fan va madaniyat tili bo'lgani uchun ko'plab lug'atlar shu tillarga bag'ishlangani bilan alohidalik kasb etadi. X–XV asr lug'atchiligi Sharq ilm-fani taraqqiyotining muhim qismi bo'lib, tilshunoslikning rivojiga katta hissa qo'shdi. Bu davr lug'atlari keyingi zamon leksikografiyasi uchun mustahkam poydevor yaratgani muqarrardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990. -B. 45.
2. Begmatov E. Joy nomlari – ma'naviyat ko'zgusi. –Toshkent, 1998. B. 9-10.
3. Dadaboyev H. "Замонавий ўзбек лексикографияси ва терминологияси. –Toshkent, 2016. –B. 15.
4. Do'simov Z. Xorazm toponimlari. –Toshkent, 1995. –B. 7.
5. Madvaliyev A. (tahriri ostida). *O'zbek tilining izohli lug'ati*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006–2008.
6. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. -Toshkent, 2017. -B. 138.
7. Normamatov S. Leksikografiya asoslari. –Toshkent, 2020. –B. 6.
8. Shoyimova K. Toponimlarning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi// Fan, ta'lim, madaniyat va innovatsiya. –Toshkent, 2024. –B. 65-68].
9. Turdibekov M. Топонимлар билан боғлиқ лексикографик талкинлар//То'plam. – Toshkent, 2023, -B. 21.

XORAZM DOSTONLARIDAGI NOMLARDA MADANIY BELGILAR IFODASI

Olloyorov Quvondiq Madiyorovich,

Urganch RANCH texnologiya universiteti

o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, PhD.

+99893-742-68-02; olloyorovquvondiq@gmail.com

Madiyorov Shixnazar Quvondiq o'g'li,

Urganch RANCH texnologiya universiteti mustaqil izlanuvchisi.

+99891-435-34-36; shixnazarmadiyorov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm dostonlari tilida uchraydigan ayrim nomlarning muayyan jihatlari haqida mulohazalar yuritiladi. Xususan, dostonlar tilidagi nomlardagi madaniy, pragmatik, semantik va morfologik belgilar tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются конкретные аспекты некоторых имен, встречающихся в языке хорезмских эпосов. В частности, анализируются культурные, прагматические, семантические и морфологические особенности имен в языке этих эпосов.

Abstract. This article discusses specific aspects of some names found in the language of Khorezm epics. In particular, the cultural, pragmatic, semantic, and morphological features of names in the language of the epics are analyzed.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, pragmalingvistika, onomastik birlik, pretsedent birliklar, ramzlar.

Ключевые слова: лингвокультурология, прагмалингвистика, ономастическое единство, единицы прецедента, символы.

Keywords: linguoculturology, pragmalinguistics, onomastic unity, precedent units, symbols.

Xalq dostonlarida matnlarida qo'llanilgan nomlar xalqimiz tarixi, madaniyati va ma'naviy hayotining o'ziga xos ko'zgusi, alohida estetik qimmat kasb etuvchi, shuningdek, cheksiz ifoda imkoniyatlarini saqlab keluvchi noyob xazina ekanligini ko'plagan tilshunos olimlarmiz qayd qilishmoqda. O'zbek tilshunosligida bugungi kungacha onomastika sohasi anchayin taraqqiyot jarayonlarini boshidan kechirgan bo'lishiga qaramay, dostonlar onomastikasi materiallarini lingvomadaniy jihatlarini o'rganish yo'nalishida ishlar amalga oshirilmagan.

Nomlarning badiiy matndagi o'rni [3.56], atoqli birliklarning uslubiy xususiyatlari [8.22]; [2.12]; [5.32]; [9.54], shuningdek, badiiy matnlarda uchraydigan pretsedent nomlar [7.48] masalalariga bag'ishlangan ishlarning mavjudligini ta'kidlash mumkin. Biroq ulaning hech birida nomlarda aks etuvchi milliy-madaniy xususiyatlar mufassal tadqiqini topmagan.

Nomlar, birinchi navbatda, aniqlovchi rolga ega bo'lgan lingvistik elementlardir. Ya'ni, biror obyektga nom berish uning o'ziga o'xshash boshqa shunday obyektlardan farqlab, ajratib ko'rsatish vazifasiga asoslanadi. Bunday funksiya nom va u bilan ko'rsatilgan obyekt haqidagi lingvistik va kontseptual bilimlarga asoslanadi.

Biroq, ayrim tipdagi nomlarning semantik tuzilishi va vazifasi ularning aniqlovchi, ajratib turuvchilik rolidan tashqari, boshqa muhim elementlarga ham ega ekanligini ko'rsatadi. Xususan, ushbu ish doirasida nomlarning madaniy belgilari va shu bilan bog'liq boshqa o'ziga xoslik funksiyalari batafsilroq ko'rib chiqiladi. Madaniy ma'no, madaniy funksiya individlarning sotsializatsiya (sotsial-lingvistik) jarayonida madaniyatning bir qismi sifatida nomlar bilan tanishishidan kelib chiqadi. Buning natijasida nomlar haqidagi eng fundamental *madaniy*, *pragmatik*, *semantik* va *morfologik* bilimlarni o'z ichiga olgan nom kompetensiyasi paydo bo'ladi.

Shunday qilib, atoqli otlar zahirida dunyo, jamiyat, boshqa odamlar va o'zimiz haqimizda boy va xilma-xil bilimlar to'planadi. Til va madaniyat insonning (individual va jamoaviy) o'ziga xosligini aniqlashda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu o'ziga xoslikni shakllantirishda til va madaniy cheklavlarni ko'rsatadigan nomlar ham muhim rol o'ynaydi.

Xalqimiz madaniyati haqida, uning madaniy unsurlarini aks ettiruvchi nomlar haqida gap ketganida, eng avval ko'zga ko'rinadigan onomastik tizim bu –antroponimik tizim hisoblanadi. Chunki, har qanday doston tilida, jumladan, Xorazm dostonlari tilida uchraydigan nomlar statistikasiga ko'ra ham eng katta qismni kishi ismlari – antroponimlar tashkil etadi. Xorazm dostonlari onomastik tizimini statistik tadqiq qilgan tadqiqotchilarning ishlari ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlashi mumkin.

Dostonlarda uchraydigan nomlarning katta qismini kishi nomlari va joy nomlari tashkil qiladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, Xorazm dostonlari leksikasida kishi nomlari (antroponimlar) toifasiga kiritish mumkin bo'lgan 600 ga yaqin (aniqrog'i 592 ta) nom qo'llanilgan bo'lib, shundan 431 tasi erkak kishilarga xos nomlar bo'lsa, 161 tasi ayol kishilarga xos nomlar bo'lib chiqadi [4.18]. Shunday ekan, dostonlar tilida uchraydigan madaniy belgilarga ishora etuvchi nomlar ham, eng birinchi navbatda, ana shu toifadagi nomlar orasida mavjud bo'ladi.

Taniqli nemis olimi Vilhelm fon Humboldt aytganidek, "...Madaniyat, bu – milliylikdir. Xarakter yaratish uchun eng qulay vosita tildir. Millatning xarakterini axloq, odat, xatti-harakatidan ko'ra, tiliga qarab osonlik bilan bilish mumkin..." [1.167]. Aynan shu fikrni hech ikkilanmay Xorazm dostonlari tilida uchraydigan kishi nomlari misolida ham aytish mumkin.

Lingvokulturologiyada eng faol qo'llaniladigan atamalardan hisoblangan *pretsedent birliklar*, shuningdek, *ramzlar* deb yuritiluvchi birliklarni antroponimlar orasidan izlash anchayin muhim ma'lumotlarni taqdim qiladi. Shu o'rinda "pretsedent birliklar" tushunchasini aniqlab olishimiz zarur bo'ladi. Pretsedent birliklar tushunchasi muayyan til egalari uchun ko'p marta takrorlanib ulgurgan, kishilarning turli sotsial qatlamlariga allaqachon ma'lum va mashhur bo'lgan birliklarni anglatadi. O'zbek olimasi D.Xudayberganova o'zining "Lingokulturologiya

terminlarining qisqacha izohli lug‘ati” asarida pretsedent birliklar haqida to‘xtalib, ularning “**pretsedent jumlar**”, “**pretsedent matnlar**” hamda “**pretsedent nomlar**” kabi turlari haqida izohlar berib o‘tadi [6.35].

Albatta, biz uchun ularning pretsedent nomlar haqidagi fikrlari ishimiz doirasiga aloqadordir. Demak, pretsedent nomlar “...*mashhur matnlar yoki vaziyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan nomlar, shuningdek, muayyan sifatlarning namunaviy yig‘indisiga ishora qiluvchi ramziy nomlar...* [6.36]”. Bunday nomlarga misol sifatida esa, Alpomish, Majnun kabi dostonlarda uchraydigan nomlar keltirilgan. Shunga asoslangan holda, Xorazm dostonlaridagi nomlar orasida ham bu tipdagi barcha uchun ma‘lum va mashhur bo‘lib tanilgan, shu bilan birga, doston tinglovchilari nazdida odamlar bilan birga yashab turgan odatiy shaxas ma‘nosida emas, tom ma‘nodagi ramziy ifodalarni anglatuvchi pretsedent nom sifatida qo‘llanilganligini ta‘kid etish joyizdir.

Masalan: **Aflotun** (“Oshiqnoma” 2-kitob, “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostoni, 70-b), **Bahovuddin Balogardon** (“Oshiqnoma” 2-kitob, “Oshiq Albani” dostoni, 172-b), **Bahovuddin Naqshband** (“Oshiqnoma” 2-kitob, “Malikayi Zavriyo” dostoni, 269-b), **Luqmon** (“Oshiqnoma” 2-kitob, “Oshiq Albani” dostoni, 182-b), **Nasriddin Afandi** (“Go‘ro‘g‘li” turkumi 2-kitob. “Avaz o‘g‘lonning Rumga qochishi” dostoni, 263-b) va boshqalarni keltirish mumkin.

Shu o‘rinda bir detalga diqqatni qaratish lozim deb hisoblaymiz. Pretsedent nomlar tushunchasi, ilmiy adabiyotlarga ko‘ra, barcha uchun ma‘lum, tanilgan, tarixda yoki hayotida kishilar, qaysidir etnik guruh uchun ibrat bo‘luvchi qandaydir jarayonga aloqador shaxslar bo‘lishi lozim. Biroq, bu o‘rinda o‘sha shaxsiyatning mashhur bo‘lgan hududi, region haqida o‘ylab ko‘rish, uni qaysi xalq yoki etnos uchun pretsedent nom bo‘la olishi masalasiga oydinlik kiritish kerak bo‘ladi.

O‘zbek lingvomadaniyatida uchraydigan pretsedent nomlar masalasini tahlil qilar ekanmiz, ulardagi bir nechta holatlar e‘tiborimizni tortdi. Masalan, folklor manbalari, xususan, dostonlar matnlarida uchraydigan onomastik materiallar orasida pretsedent nomlarning regional, hududiy belgilarda namoyon bo‘lishi kuzatiladi. Har qanday katta narsa yoki obyekt o‘zining kichik qismlariga, juzlariga bo‘lingani kabi o‘zbek milliylikini ifoda etuvchi pretsedent birliklari ham katta umummilliy konseptga mansub taniqli nomlarning bir necha juzlarga ajralishini ko‘rsatadi:

1. **Umummilliy darajadagi pretsedent nomlar.** Bu tipga *Nasriddin Afandi, Iskandar, Rustam, Luqmon, Aflotun, Majnun, Layli, Hotam* va boshqalarni kiritish mumkin.

2. **Regional darajadagi pretsedent nomlar.** Bu tipga *Go‘ro‘g‘li, Avazxon, Boziron, Safar mahram, Oshiq G‘arib, Shohsanam, Sayodxon* kabilarni kiritish mumkin.

Xulosa o‘rnida aytish joyizki, Xorazm dostonlari uchraydigan ayrim nomlarning lingvokulturologik jihatlarini tadqiq qilish zamonaviy o‘zbek tilshunosligi uchun muhim ma‘lumotlarni taqdim qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. –М.: Прогресс, 1984.
2. Ёкубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент, 1994
3. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. –Тошкент: Фан, 2008.
4. Olloyorov Q. Xorazm dostonlaridagi nomlarning ma‘naviy guruhlar haqida // Tafakkur ziyosi. To‘plam. –Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2019.
5. Рашидова М. Ўзбек тилидаги лақабларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Тошкент: Иқтисод-молия, 2008
6. Худайберганаева Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Турон Замин Зиё, 2015.
7. Худайберганаева Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи.-Тошкент: Фан, 2013.
8. Қиличев Э. Айний асарларидаги антропонимларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – № 4.
9. Ҳусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент: Наврўз, 2014.

TARIXIY MANBALARDA TOPONIMLAR TADQIQI

Kilichev Bayramali Ergashovich,

Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)

+99890-715-15-99; b.e.kilichev@buxdu.uz

Maxsudova Nasiba Ikromovna,

Buxoro davlat universiteti magistranti

+99893-458-70-00; jnhhs2011@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston toponimiyasining shakllanishi, uning tarixiy manbalarda berilishi masalasi yoritilgan. Tarixiy manbalar sifatida Abu Bakr Narshaxiy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy hamda Zahiriddin Muhammad Boburning asarlari olingan. Maqolada ushbu manbalarda tarixiy toponimlarning yoritilishi masalasi hamda mualliflarning o'zbek toponimiyasiga qo'shgan hissasi bayon etilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование узбекской топонимии и её представление в исторических источниках. В качестве исторических источников взяты работы Абу Бакра Наршахи, Абу Райхана Беруни, Махмуда Кашгари и Захириддина Мухаммада Бабура. В статье обсуждается вопрос представления исторических топонимов в этих источниках и вклад авторов в узбекскую топонимию.

Abstract. This article examines the formation of Uzbek toponymy and its representation in historical sources. The historical sources used include the works of Abu Bakr Narshakhi, Abu Rayhan Beruni, Mahmud Kashgari, and Zakhiriddin Muhammad Babur. The article discusses the representation of historical toponyms in these sources and the authors' contributions to Uzbek toponymy.

Kalit so'zlar: *toponim, toponimiya, tarix manba, Narshaxiy, Beruniy, Koshg'ariy, Bobur, shahar nomi.*

Ключевые слова: *toponim, toponimiya, исторический источник, Наршахи, Беруни, Кашгари, Бабура, название города.*

Keywords: *toponym, toponymy, historical source, Narshahi, Beruni, Kashgari, Babur, name of the city.*

Toponimlar eng qadimgi zamonlardan bugungi kunga qadar keng qo'llanib kelinmoqda. O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston toponimlari bilan bog'liq ma'lumotlar yunon olimlari, tarixchilar, sayyohlar, shuningdek, ibn Xordadbex, Istahriy, Muqaddasiy, al-Mas'udiy, Yoqut Hamaviy (XIII asr) asarlari uchraydi.

Toponimlar haqidagi ilk keng ko'lamli ma'lumotlar Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far ibn Zakariyo ibn Xattob ibn Sharik Narshaxiyning 944-945-yillarda yozilgan "Buxoro tarixi" asari bilan bog'liq. Muallif Buxoroning *Numujkat, Bumiskat, Madinat us-Safiya* – "Mis shahar", *Madinat ut-tujor* kabi nomlar bilan atalgani, – "Savdogarlar shahri", Foxira degan nomlari bilan atalgani, shuningdek, *Karmina, Nur, Tavois, Iskajkat, Sharg', Haromkom, Zandana, Vardona, Afshina, Barkad, Romtin, Romush, Varaxsha, Baykand, Farab* kabi toponimlar borasida to'xtalgan [1; 12-28].

Toponimlar haqida atroflicha tahliliy fikrlar "Kitob hudud ul-olam min al-mashriq ila-l-mag'rib" ("Olam (Yer)ning mashriqdan mag'ribgacha bo'lgan chegaralari haqida kitob")da uchraydi. Ushbu manba 982-983-yillarda Shimoliy Afg'onistondagi Guzgon viloyatida yaratilgan bo'lib, u kishilar orasida "Hudud ul-olam" (Movarounnahr tavsifi) nomi bilan mashhur [6; 63].

"Hudud ul-olam"da yer sharining quruqliklari chegarasi, ulkan suv havzalari (okean, dengiz, daryo), quruqliklar (orol, tog', cho'l ...) borasida fikrlar mavjud. Asarda hozirgi O'rta Osiyo hududiga tegishli *Axsikat, Buxoro, Farob, Farg'ona, Gurganj, Isbijob (Sayram), Jizzax, Karmana, Kesh, Kot, Poykend, Quva, Samarqand, So'x, Termiz, Chag'oniya, Xiva, O'sh, O'zgand, Zomin, Shosh* kabi manzillar borasida fikrlar bayon etilgan [6; 11-13].

Toponimlar o'rtaosiyolik allomalar Abu Rayhon Beruniyning "Qonuni Mas'udiy", "Geodeziya", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Abulg'azi Bahodirxonning "Shajarayi turk", "Shajarayi tarokima", Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Hafiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarlarida o'rganilganligiga guvoh bo'lish mumkin [4; 14-23].

Xususan, Abu Rayhon Beruniyning yuqorida qayd etilgan ikki asarida O'rta Osiyodagi shaharlar, ularning hududlari tarixi, jug'rofiyasi, ularda istiqomat qiladigan aholi, uning etnik qatlamlari, tabiati, iqlimi borasida ma'lumotlar keltirilgan.

Beruniyning "Qonuni Mas'udiy" kitobida jami 603 ta geografik obyekt keltirilgan bo'lsa, shundan 85t asi bevosita Markaziy Osiyoga tegishlidir. Bular sirasiga *Balx, Barsxon, Baykand, Hirot, Iloq, Jurjoniya, Kot, Yangikent* kabilarni kiritish mumkin. Jumladan, muallif *Toshkent* haqida *Binkat – Shosh shaharlaridan biri, turkcha Toshkent. Bu – yunon mualliflarining Burj al-Hijra qal'asidir*, deya sharhlagan. O'rta Osiyo tarixi va geografiyasida alohida o'ringa ega bo'lgan Amudaryo suv havzasi va Qoraqum sahrosi haqidagi fikrlar Beruniyning "Geodeziya" asarida keltirilgan.

O'rta Osiyo xalqlari madaniyatida alohida o'ringa bo'lgan mahhur tilshunos Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari ham toponimiya sohasi uchun katta ahamiyat kasb etadi. Asarda hamda unga ilova qilingan xaritada mamlakat, shahar, qishloq, tog', cho'l, dovon, dengiz, ko'l, daryo kabilarning nomlari keltirilib, ularning ko'pchiligiga sharh berilgan. "Devonu lug'otit turk" matnini sharhlashga xizmat qilgan indeks lug'atda 82ta shahar, qishloq, 68ta mamlakat, viloyat, vodi, yaylov, jarlik, tepalik, dovon, yo'l, 25ta dengiz, ko'l, daryo, soy nomlari qayd etilgan. Jumladan, shahar: *Kashmir, Marg'inon, Qaranoq, Qubo, Samarqand, Xo'jand, O'rdu*; tog': *Azizlig' tog', Ularlig' tog', Baqirlig' tog'*; ko'l va daryo: *Issig' ko'l, Yulduz ko'l, Etil*; soy, anhor: *Oq soy, Baliqlig' o'ko'z*; qishloq: *Alush, Azig', Abul, Qizil uz, Yag'mo*; yaylov: *Ola, Chakla, Tayiz, Tayzang tayiz* kabilar qayd etilgan.

Mahmud Koshg'ariyning ushbu qomusiy lug'atida toponimlarning etimologiyasi bo'yicha ham ma'lumotlar berilgan. Jumladan, *Shosh asli Toshkand bo'lib, toshdan qurilgan shahar demakdir; Samarqandni kattaligi uchun semiz kand – semiz shahar deyдилar. Buni forsiylar Samarqand tarzida qo'llayдилar*" [5; 234].

Mahmud Koshg'ariyni etnograf olim sifatida ham qayd etishimiz o'rinli bo'ladi. Chunki allomaning lug'atida 78ta etnonim (urug', qabila, xalq, millatnomlari) sanalgan. "Devonu lug'otit turk" asarida toponimiyaga bevosita daxldor atamalar ham uchraydi. Jumladan, *ort* – tog' tepasi, dovon; *o'zuk* – yerdan siriqib chiqib, hovuzga aylangan suv, sizot suv; *tuz* – to'g'ri, tekis yer; *yor* – suv o'yib ketgan chuqur yer, jar; *yozi* – bo'shliq, ochiqlik; *sirt* – kichik tepa, kichik vodi; *qayir* – yumshoq tuproqli yer, qumloq kabilar asosida *Muzort, Ayiqort, Qorao'zak, Ko'ko'zak, Tuzqir, Yortepa, Yorqo'rg'on, Oqyozi, Sariyozi, Qorasirt, Orqaqayir, Qiblaqayir* singari toponimlar shakllangan [5; 543].

Toponimlar va ularning sharhlanishi bilan bog'liq holatlarni Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida uchratamiz. Joylarning tarixiy nomlari, ularning o'rganilishida noyob manba sanalgan bu asarda mingdan ortiq toponimik nomlar qayd etilib, ular ma'noviy jihatdan ta'riflangan.

"Boburnoma"da *mamlakatlar nomlari* (Afg'oniston, Arabiston, Hindiston, Iroq, Mo'g'uliston); *shaharlar nomlari* (Banoras, Buxoro, Dehli, G'azni, Kobul, Mashhad, Lohur, Kesh, Sayram, Toshkand, Urganch); *qishloq va kent nomlari* (Muhammadog'a kenti, Archakent, Xudak kenti, Dehi Afg'on, Dehi Yaqub, Dehi G'ulomon); *rabot va dashtlar nomi* (Dashti Shayx, Raboti Zavraq, Raboti Sarhang, Raboti Sultonbegim, Surxrabot, Qorarabot, Toshrabot); *saroy va ko'shk nomlari* (Bo'stonsaroy, Ko'ksaroy, Og'asaroy, Chag'onsaroy); *qal'a va qo'rg'onlar nomi* (Qal'ayi Dabusi, Qal'ayi Zafar, Qal'ayi Ixtiyoriddin, Olaqo'rg'on, Toshqo'rg'on); *darvozalarning nomlari* (Shayxulislom darvozasi, Choraha darvozasi, Charmgaron darvozasi); *ko'priklar nomi* (Mirzo ko'prigi, Mullo bobo ko'prigi, Cho'pon ko'pri, Puli Salor, Puli Ravon) singarilarni ifoda qiladi [3; 368].

“Boburnoma”da toponimiyaga xos tog‘, dovon, dara, ko‘tal, g‘or nomlarini ham keltirilgan: *Olatog‘, Sarvtog‘, Shunqorxona tog‘i, Mehtar Sulaymon tog‘i, Itmak dovoni, Kandirlik dovoni, Obdara, Darayi Zang, Darayi Nur, Oqko‘tal, Qipchoq ko‘tali, G‘ori Oshiqon.*

Suv inshootlari bilan aloqador nomlar sirasida *Amudaryo, Sirdaryo, Gang daryosi, Sind daryosi* kabi daryo nomlari, *Olasoy, Quruqsoy* kabi soy nomlari, *Yonbuloq, Qarg‘abuloq, Qorabuloq, Bodomchashma, Garmchashma* singari buloq va chashma nomlari, *Qorako‘l, Ko‘ligil, Ko‘li Malik* kabi ko‘l nomlari hamda *Qirqariq, Xokon arig‘i, Malluxon hovuzi* kabi ariq va hovuz nomlari qayd etilgan.

Bobur ayrim toponimlarning bir necha nom bilan atalishiga ham e‘tibor qaratgan. Jumladan, *Toshkand* – Shosh – Choch; *Axsi* – Axsikat; *O‘ratepa* – Usrushna – Usrush; *Kesh* – Shahrizabz; *Qarshi* – Nasaf – Naxshab; *Rabotak o‘rchini* – Ikki suv orasi; *Qal‘ayi Zafar* – Shoftevar; *Qahlug‘* – *Darbandi Ohanin* kabilar [3; 63-212]. Asarda ayrim joy nomlari turkiy va eroniy so‘z bilan berilishi qayd etilgan: *Dilkusho bog‘i* – *Bog‘i Dilkusho, Jud tog‘i* – *Ko‘hi Jud.* “Boburnoma”da keltirilgan ko‘pchilik nomlar bugungi kunda ham shu tarzda qo‘llanadi: *Andijon, Buxoro, Isfara, Mashhad, So‘x, Hushyor, Kobul, Dehli, Piskent, Vorux, Xo‘jand, Zomin.* Ayrim toponimlar esa fonetik o‘zgargan: *Dizak* – *Jizzax, Kandibodom* – *Konibodom, Marg‘inon* – *Marg‘ilon, O‘zgand* – *O‘zgan, Toshkand* – *Toshkent, Qubo* – *Quva, Xo‘qon* – *Qo‘qon, Tirmiz* – *Termiz, Xuzor* – *G‘uzor, Siyohob* – *Siyob, G‘avo* – *G‘ova* kabi.

Shuningdek, XV va undan keyingi davrlarda toponimlar bilan bog‘liq fikrlar Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk”, “Shajarayi tarokima”, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Hafiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma” asarlarida ham uchraydi. Jumladan, Abulg‘oziyning “Shajarayi turk” asari matnida jami 1357ta onomastik birlik aniqlangan. Ushbu birliklarning 880tasi kishi ismlari, 286tasi joy nomlar, 118tasi urug‘-qabila nomlari, 51tasi suv havzalari, 22tasi esa oronimlar [7; 22].

Xullas, o‘zbek toponimiyasi qadimgi qavdlarga borib taqaladigan tarixiy ildizlarga ega. Ularni keng ko‘lamda tadqiq qilish bugungi kun toponimiyasi uchun ham muhim masala sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абу Бакр Муҳаммад Наршахий Бухоро тарихи. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 12-28.
2. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – 543 б.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.
4. Kilichev B.E. Buxoro viloyati toponimlarining lingvistik tadqiqi: Filol. fanl. dokt. (DSc) ... disser. – Buxoro, 2024. – B. 14-23.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3 томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960. – 250 б.; 2-том. – Тошкент: Фан, 1963. – 214 б.; 3-том. – Тошкент: Фан, 1963. – 234 б.
6. Худуд ул-олам (Мовароуннахр тавсифи). – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б. 11-13.
7. Турдибеков М. Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асари ономастикаси: Филол. фанл. номз.... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 22 б.

O‘ZBEK ONOMASTIK TERMINOLOGIYASI TARIXIDAN

Saydullayeva Ra‘no Ibadovna

QarshiDU Rus tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Qarshi davlat universiteti

+99897-222-17-07; rano.saydullayeva@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek onomastik terminologiyasining rivojlanish tarixi haqida so‘z boradi. O‘rta Osiyoda yashab ijod qilgan qomusiy olimlar asarlarida qo‘llangan atoqli otlar xususida fikrlar bildirilgan.

Аннотация. В статье рассматривается история развития узбекской ономастической терминологии. Высказаны мнения об именах собственных, которые приведены в работах великих ученых-энциклопедистов, живших и творивших в Центральной Азии.

Abstract. This article examines the history of the development of Uzbek onomastic terminology. Opinions are expressed regarding proper names cited in the works of great scholars and encyclopedists who lived and worked in Central Asia.

Kalit soʻzlar: *onomastika, atoqli ot, onomastik terminologiya, oʻzbek onomastikasi, ilmiy meros.*

Ключевые слова: *ономастика, имя собственное, ономастическая терминология, узбекская ономастика, научное наследие.*

Keywords: *onomastics, proper name, onomastic terminology, Uzbek onomastics, scholarly heritage.*

Har bir til oʻziga xosdir, uning oʻziga xos lugʻati oʻz xalqining tarixi va madaniyati bilan shakllangan. Tilda mavjud boʻlgan atoqli otlar sohasida ham shunga oʻxshash manzarani kuzatish mumkin.

Oʻzbek onomastik terminologiyasining tarixiy ildizlari uzoq oʻtmishga borib taqaladi. Oʻrta Osiyo hududida qadim zamonlardan nomlash anʼanalari mavjud boʻlgan: Zardusht, Aleksandr Makedonskiy, arab fathchilari, moʻgʻul bosqini, Temuriylar sulolasi davrlari – bularning barchasi joy nomlari va shaxs ismlarida oʻz izlarini qoldirgan. Ammo onomastikani mustaqil fan sifatida oʻrganish anʼanasi arab-fors ilmiy anʼanasiga borib taqaladi. IX–XII asrlarda Oʻrta Osiyoda buyuk allomalar – Beruniy, Forobiy, Ibn Sino, Koshgʻariy, Navoiy oʻz asarlarida atoqli otlar masalasiga alohida eʼtibor qaratganlar. Bu asarlar oʻzbek onomastik terminologiyasining birinchi bosqichi uchun asosiy manba boʻlib xizmat qiladi.

Arab grammatikasi anʼanasi oʻzbek onomastik terminologiyasining birinchi va eng muhim manbasini tashkil etadi. Arab tilshunosligida – sarf va nahv ilmlarida – atoqli otlar «ism alam» deb atalib, ular maxsus kategoriya sifatida ajratilgan va tasniflangan. Bu anʼanada shaxs ismlari tasnifi juda batafsil ishlab chiqilgan edi: «ism» birinchi, asosiy ism; «kunya» otasi yoki onasi sifatidagi nom (Abu - ota, Umm - ona soʻzlari bilan boshlanuvchi: Abu Ali, Umm Kulsum); «laqab» tavsiflovchi yoki unvon nomi (masalan, «Al-Fargʻoniy» - fargʻonalik, «Al-Xorazmiy» - xorazmlik); «nasab» nasl silsilasini koʻrsatuvchi nom qoʻshimchasi («ibn» - oʻgʻli, «bint» - qizi); «nisbat» kelib chiqish joyi, qabilasi yoki kasbi bilan bogʻliq nom qoʻshimchasi (-iy, -iyya: Buxoriy, Samarqandiy, Toshkentiy); «taxallus» sheʼriy ijod vakillari qabul qiladigan ijodiy ism. Bu terminlarning barchasi arab ilmiy tili orqali oʻzbek ilmiy leksikasiga oʻtib, asrlar davomida qoʻllanildi [1].

Mahmud Koshgʻariyning «Devonu lugʻotit-turk» asari oʻzbek onomastikasi uchun alohida ahamiyatga ega. Bu asar nafaqat turkiy tillarning birinchi qiyosiy lugʻati, balki oʻzbek va boshqa turkiy xalqlarning onomastik leksikasini qamrab olgan eng qadimgi fundamental manba hamdir. Koshgʻariy asarida shaxs ismlari, qabila va urugʻ nomlari, joy nomlari, togʻ va daryo nomlari haqida koʻplab maʼlumotlar mavjud. Bu maʼlumotlar oʻsha davrning turkiy onomastik terminologiyasini oʻrganishda bebaho manba hisoblanadi. Koshgʻariy oʻz asarida atoqli otlarni tavsiflar ekan, arabcha terminlar bilan birga turkiy tushuncha iboralarini ham qoʻllagan, bu esa oʻzbek onomastik terminologiyasidagi ikki qatlamlilik – arab-fors va turkiy qatlamlarning qadimiy ildizlarini koʻrsatib beradi [2].

Alisher Navoiyning adabiy va ilmiy merosi oʻzbek onomastik terminologiyasi uchun muhim manba hisoblanadi. Navoiyning «Majolis un-nafois» (1491) asari - oʻzbek adabiy tilining birinchi tizimli namunasidir va unda yuzlab shaxs ismlari, taxalluslar, mansablar keltirilgan. «Muhokamatul-lugʻatayn» (1499) asarida esa turkiy va fors tillari qiyoslab oʻrganiladi va shu asarning onomastika sohasiga daxldor qismlari oʻzbek shaxs ismlarining oʻziga xosligi va boyligini yoritib beradi. Navoiy oʻz sheʼriyatida koʻplab joy nomlarini, tarixiy shaxs ismlarini, taxalluslarni shunday ustalik bilan qoʻlladiki, bu nomlarning bir qismi keyinchalik onomastik tushunchalarni ifodalashda namuna boʻlib xizmat qildi. Navoiyning «Xamsa»si va lirikasi esa

o'zbek antroponimikasi va toponimikasini o'rganish uchun eng boy adabiy manba bo'lib xizmat qiladi [3].

Abu Rayhon Beruniyning asarlari ham o'zbek onomastik terminologiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Beruniyning «Hindiston» («Kitob al-Hind», 1017) asarida Hindiston, Markaziy Osiyo va boshqa hududlarning joy nomlariga qiyosiy yondashuv bilan tahlil qilingan bo'lib, bu onomastikadagi qiyosiy metodning eng qadimiy namunasidir. Beruniy turli xalqlarning joy nomlarini, shaxs ismlarini va unvonlarini solishtirdi, ularning kelib chiqishini tushuntirishga urindi. «Al-Qonun al-Mas'udiy» (1030) asarida geografik nomlar haqida ham muhim ma'lumotlar mavjud. Beruniyning tadqiqot usuli - turli tillardagi atoqli otlarni qiyosiy o'rganish, ularning etimologiyasini va madaniy ma'nosini tahlil qilish - zamonaviy qiyosiy onomastikaning metodologik asoslarini ilgari surgan deb baholash mumkin [4].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek onomastikasi terminologiyasi rivojiga buyuk ajdodlarimiz qoldirgan madaniy-ma'naviy merosning o'zni beqiyosdir. Bu merosni o'qib o'rganish, ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilish olimlarimiz oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С. 42-58.
2. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 3 томлик / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1960–1963. – Т. 1: 1960. – 499 б.; Т. 2: 1961. – 426 б.; Т. 3: 1963. – 464 б.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1987-2003.
4. Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон / Таржима ва изоҳлар А. Расулев. – Тошкент: Фан, 1963. – 634 б.

TABIIY-BIOLOGIK BELGILAR ASOSIDA YUZAGA KELGAN FITONIMLAR TAHLILI

Narimov Xamid Azimovich,

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti, f.f.f.d. (PhD).
+998919127337 hamid_narimov72@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning onomastika sohasi, xususan, fitonimlar nominatsiyasining lingvokognitiv va semantik xususiyatlari Xorazm shevalari misolida tadqiq etilgan. Tadqiqotda o'simlik nomlarining shakllanishida tabiiy-biologik omillar, etnolingvistik qatlamlar va hududiy-lokativ belgilarning o'zni ilmiy tahlil qilingan. Fitonimlarning vujudga kelish motivlari sifatida rang-tus, maza-ta'm, yetilish mavsumi hamda o'sish muhitiga ko'ra tasniflash tamoyillari dalillangan. Shuningdek, maqolada etnofitonimlar va toponimik asosga ega bo'lgan o'simlik nomlarining tillararo hamohangligi hamda ularning o'ziga xos derivatsion xususiyatlari ochib berilgan. Muallif nominatsiya jarayonida inson dunyoqarashi, ijtimoiy muhit va lingvistik faktorlarning o'zaro aloqadorligini ilmiy asoslab beradi.

Аннотация. В данной статье исследуются лингвокогнитивные и семантические особенности номинации фитонимов на примере хорезмских диалектов. В работе научно проанализирована роль естественно-биологических факторов, этнолингвистических пластов и территориально-локативных признаков в формировании названий растений. Обоснованы принципы классификации фитонимов по таким мотивам, как цветовая гамма, вкусовые качества, сезон созревания и среда произрастания. Также выявлены межъязыковая корреляция и деривационные особенности этнофитонимов и названий растений, имеющих топонимическую основу. Автор научно обосновывает взаимосвязь мировоззрения, социальной среды и лингвистических факторов в процессе номинации.

Abstract. This article examines the linguo-cognitive and semantic characteristics of phytonym nomination using the example of Khorezm dialects. The study scientifically analyzes

the role of natural-biological factors, ethnolinguistic layers, and territorial-locative signs in the formation of plant names. The principles of classifying phytonyms based on motives such as color, taste, ripening season, and growth environment are substantiated. Furthermore, the cross-linguistic correlation and derivational features of ethnophytonyms and plant names with a toponymic basis are revealed. The author provides a scientific basis for the interconnection between human worldview, social environment, and linguistic factors in the nomination process.

Kalit so'zlar: *fitonim, onomastika, nominatsiya motivlari, etnofitonim, lingvokognitiv tahlil, Xorazm shevalari, toponimik fitonim, semantika.*

Ключевые слова: *фитоним, ономастика, мотивы номинации, этнофитоним, лингвокогнитивный анализ, хорезмские диалекты, топонимический фитоним, семантика.*

Keywords: *phytonym, onomastics, nomination motives, ethnophytonym, linguo-cognitive analysis, Khorezm dialects, toponymic phytonym, semantics.*

Hozirgi kunda ayrim olingan shaxslar hayotida o'simlik hamda ularning xususiyat va xossalarini bilish zaruriyati ancha kamaygan. Shu sababli ham yangi avlod tomonidan ko'plab qadimgi fitonimlar unutilib bormoqda. Ammo insoniyat turmushi jarayonida, uning rivojlanish bosqichlarida o'simliklarning ahamiyati va roli juda katta bo'lgan.

O'simliklar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Kishilar har bir o'simlikning xususiyatlarini yaxshi bilgan va bilimlarini keyingi avlodlarga qoldirishgan. Shuning uchun xalq tilida fitonimlar tizimi vujudga kelgan. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida o'simliklarni madaniylashtirish, seleksiya, ularning turli xil navlarini yaratish bilan bog'liq holda, o'simliklarning nomlari ham yuzaga kela boshladi.

Kishilar o'zlarining hayot kechirish jarayonida uchraydigan, duch keladigan predmet va obyektlarni bir-biridan farqlashga majbur bo'lishgan. Chunki kishilarning bir-biri bilan aloqasi jarayonida o'simliklarning nomlari ham xuddi ish qurollari va boshqa predmet nomlari singari zarur bo'lgan. Ana shu hayotiy zaruriyat dastlabki fitonimlarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Dastlab, albatta, bir predmetni ikkinchisidan farqlash ularning tashqi ko'rinishi (katta-kichikligi, baland-pastligi, maza-ta'mi)ga asoslangan. Bu kabi farqlovchi belgilar predmetlarni nomlash uchun asos bo'lgan. Chunki har qanday nomlash jarayoni o'xshatuvchi va farqlovchi tomonlarning tug'ilishidir.[1;106]

Nomlanayotgan obyektning farqlovchi belgisini tanlash har bir davrda o'ziga xos bo'lib, mazkur obyektning nomlagan kishilarning dunyoqarashi, tili, ular yashayotgan muhit kabi qator ijtimoiy faktorlar bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham har bir davrning o'ziga xos nomlash usullari va vositalari bo'lgan. Nom berish jarayoni bilish jarayoni bilan bog'liqdir. Inson biror obyektning nomlari ekan, albatta, uning juda ko'p belgilaridan biriga e'tibor beradi. Ushbu belgi shu obyektning nomi uchun asos bo'ladi. Biror obyektning nomlash, uni boshqalardan ajratib ko'rsatish, farqlash ushbu hududda yashovchi kishilarning urf-odati, ma'naviy dunyosi, tili, ijtimoiy qarashlari va umuman jamiyatning taraqqiyot darajasi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham jamiyat taraqqiyotining oldingi bosqichiga xos bo'lgan nomlar keyingi formatsiyada umuman oddiy va kulgili tuyulishi, shuningdek, ma'lum bir davrga xos nomlanish qoliplari yoki nominativ vositalari keyingisiga mos kelmasligi mumkin. Shu sababli ham fitonimlar nominatsiyasida har xil davrga xos bo'lgan qatlamlarning mavjud bo'lishi tabiiy. Ma'lum bir hududdagi bir xil o'simliklarning turli davrda turlicha atalishi, bir necha nomga ega bo'lish hodisasi ham aslida yuqoridagi jarayonning natijasidir.

Umuman, fitonimning nomlash uchun asos bo'ladigan belgilarni tanlash motivlari turli xildir. Fitonimlar ko'pincha o'simlikning tabiiy-biologik xususiyatlari (rang-tusi, hidi, maza-ta'mi) yoki o'simlikning har xil predmetlar bilan taqqoslash (biror narsaga o'xshatish, hayvon tana a'zolari bilan qiyoslash) kabi belgilar asosida vujudga keladi. Masalan, qovun nomlarining vujudga kelishini kuzataylik. *Gulobi* "gul suvi singari shirin", *obinovvot* "navvot suvi singari mazali", *oqnovvot* "navvot kabi mazali" kabi.

Shunday qilib, fitonimlar o'ziga xos bir qator motivlar asosida vujudga keladiki, ularni o'rganish nomlarning etimologiyasini aniqlashga yordam berishdan tashqari, ma'lum tilga yoki

shevaga xos bo'lgan fitonimik belgilar, qoliplar va ularning shakllanish jarayonini belgilashga, shuningdek, ma'lum hududdagi fitonimlarning shakllanish bosqichlarini aniqlashga yordam beradi. Tadqiqotning ushbu qismida Xorazm fitonimlarining atalish motivlariga ko'ra turlarini aniqlashga harakat qildik.

Fitonimlarning vujudga kelishida o'simliklarning tabiiy-biologik belgilari muhim faktorlardan hisoblanadi. Jumladan, uning rang-tusi, hidi, maza-ta'mi kabi xususiyatlari muhim motivlovchi belgilardir.

Rang-tusiga ko'ra nomlangan fitonimlar. Bu tipdagi o'simlik nomlariga ko'pincha rang bildiruvchi (oq, qora, sariq, ko'k va boshqa) so'zlar qo'shiladi: *oqbossh, oqolma, oqqovun, qoratal, qorauzum, qoratut, ko'kpishar, ko'ksulton, ko'kgurvak, sariqanjir, qizilgulabi, qiziltut, qizilpiyoz* kabi.

O'simlik nomi oldidan rang bildiruvchi so'zlarni qo'shish orqali fitonim hosil qilish boshqa turkiy tillar uchun ham xarakterlidir. Ayniqsa, bu borada poliz ekinlari va mevali daraxtlar turlarini farqlash ancha keng tarqalgan hodisadir.

Maza-ta'miga ko'ra nomlangan fitonimlar. Bu tipga *oqnovvot, bolkadi, shirinpechak, qandolma, achchiqdanak (o'rik), sho'rolma* va boshqalar misol bo'la oladi.

Demak, bu tipdagi fitonimlar asosan *achchiq, sho'r, shirin, mazali* kabi ta'm bildiruvchi so'zlardan tashqari, boshqa predmetning mazasiga ta'miga o'xshatish orqali ham yasalishi mumkin. Yuqoridagi misollarda kuzatilgan *bol, novvot, qand* so'zlari xuddi shu vazifani bajaradi. Ular ko'chma ma'noda shirin, mazali so'zlari ifodalagan mazmunni bildiradi. Shunga ko'ra bu tip fitonimlarini, o'z navbatida, ikkiga ajratish mumkin:

1. Tarkibida maza-ta'm sifatleri mavjud fitonimlar: *sho'rolma, achchiqdanak* kabi.
2. Maza-ta'm mazmuni o'xshatish asosida ifodalangan fitonimlar: *qandolma, ko'knovvot* kabi.

Yetilish, o'sish mavsumiga ko'ra nomlangan fitonimlar. Fitonimlar motivlarini belgilashda o'simlikning pishib yetilish davri ham muhim omillardan biri bo'lgan. Shuning uchun ham vaqt, mavsum ifodalovchi birliklar asosiy farqlovchi belgi sifatida qaraladi. O'simlikning qaysi mavsumda meva berishi, qachon pishib yetilishi, qaysi davrda gullashi va boshqa xususiyatlariga ko'proq ahamiyat beriladi. Mana shu talablardan kelib chiqib, leksik birliklar tanlanadi. Bu tip fitonimlar, asosan, kechki, ertagi, kuzgi, yozgi komponentlari ishtirok etishi yoki sanoq son mavjudligi bilan farqlanadi. Jumladan, ertapishar, qishqiqovun, yozgiqovun, yozliq (bug'doyning bir navi), qirqkunlik kabi. Boshqa tillarda ham bu belgi fitonimlarni nomlash tamoyilida asosiy faktorlardan biri hisoblanadi.

Fitonimlardagi pishib yetilish mavsumini anglatish uchun asati (asad oyida pishib yetiladigan ekin), chillaki kabi so'zlar ham qo'llaniladi. Masalan: *chillaki qovun, chilgi handalak, chilga tarvuz* kabi. Fitonimlar tarkibidagi *chilga, chilgi, chillaki* so'zlari forsiy chil (chehil) – qirq (40) bilan bog'liqdir. Ular sanoqdan tashqari ertapishar degan ma'noni bildirib, barcha sabzavot, poliz va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlari turlari oldidan aniqlovchi vazifasida keladi va o'simlik mahsulining ertapisharligini anglatadi. [2; 293-314] Pishish muddatiga ko'ra nom berish turkiy tillardan boshqa tillarda, jumladan rus tilida ham mavjud. Qiyos qiling: *сорокодневка, тридцатидневка* (qovun nomlari) [3; 104]. Hatto bu navlar boshqa tillarga xuddi shu o'z nomi bilan o'tgan. Masalan, Qozog'istonning shimoliy sarhadlariga yaqin joyda rus dehqonlari ekinlari ichida *осенняя тридцатидневка, сорокодневка* kabi turlar mavjud.[4; 33-34]

O'simlikning o'sgan va ekilgan joyi asosida nomlangan fitonimlar. Bu xildagi fitonimlarda o'simlikning o'sishi bilan bog'liq yerning ikki xil holati nazarda tutiladi. Avvalo, urug' ekilgan yer (tuproq)ning xususiyati, shuningdek, o'simlik o'sgan joy (ko'pincha toponim) asos qilib olinadi. Bunday fitonimlar quyidagilar: *lalmi qovun, bo'zkadi, qumpiyoz, suv o'ti* (suvlik joylarda o'sadigan o'simlik) kabi. Bunday nomlanish boshqa tillarda ham uchraydi.

Fitonimlarning bu tipi ba'zi hollarda uning dastlab qayerda yetishtirilganligiga asoslanadi. Masalan, *shabbazi, urganchi* kabi qovun turlari dastlab Shabboz (hozirgi Qoraqalpog'iston

Respublikasi Beruniy tumani), Urganch hududlarida yetishtirilganligini anglatadi. O'simliklarning bu usulda nomlanishi ancha keng tarqalgan hodisadir. Xorazm shevalarida mavjud *makka* (jo'xorining bir turi), *balxi* (tut), *xivabiyshak*, *qilichvayqavun* (Qilichboy – Qoraqalpog'iston Respublikasi Amudaryo tumanidagi qishloq), *puxarzamcha* (Buxoro handalagi), *toshkenterik* (Toshkent o'rigi), *hazarisalma* (Hazorasp olmasi), *karvaki* (Karvak – Hazorasp tumanidagi qishloq, olma nomi) va hokazo fitonimlar ana shu tipga mansubdir. Bunday nomlanish boshqa turkiy tillarga ham xosdir. Ba'zi hollarda o'simlikning o'zini atamasdan, uning navi, turini bildiruvchi fitonimga joy nomini qo'shishi orqali ham yangi nomlar hosil qilinadi. Bunda o'simlik nomini ham nav yoki tur anglatuvchi so'z ifodalaydi. Masalan, *gulobi*, *xirmoni* kabi so'zlar qovun, uzum o'simligini ham anglatib turibdi. Shu sababli tur bildiruvchi so'z oldiga joy nomini bildiruvchi so'z qo'shib yangi fitonimlar hosil qilinadi: *xivagulobi*, *bog'otxirmoni* kabi.

O'simlikning o'sgan va ekilgan joyi asosida nomlangan fitonimlar qatoriga etnik nomlar bilan bog'liq turlarni (etnofitonimlarni) ham kiritish mumkin. Etnofitonimlarning ko'pchiligi aslida ma'lum bir yurtga mansub kishilar yashaydigan joyda o'sganligini anglatgan. Masalan, *koreys karam*, *bulg'or qalampiri*, *xitoyi (qovun)* va hokazo.

Bu tipdagi fitonimlarning aksariyati tarkibida o'simlikning nomini bildiruvchi so'z ishtirok etmasligi, ayrim hollarda ushbu o'simlikning biror navi bilan etnonim birga qo'llanishi ham mumkin. Bu boshqa turkiy xalqlar nomlari orasida ham kuzatiladi. Masalan, *qozoqi handalak*, *amasha zamchasi* (amasha – turkman urug'i), *turkmen garpizi*, *kazachka* va boshqalar.

O'simliklarning xususiyatiga ko'ra nomlangan fitonimlar. Ro'zg'orda qo'llanishi-qo'llanmasligi, iste'mol qilinishi yoki qilinmasligi kabi xususiyatlari ham o'simliklar nomi uchun asos bo'lishi mumkin. Bunday fitonimlar odatda oldiga *xo'raki* yoki *xashaki*, ba'zan yovvoyi kabi mazmundagi so'zlarni qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan, *yovvoyi olma*, *eshakolma*, *xashaki olma*, *xashaki lavlagi* va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, fitonimlarning nomlanish tamoyillarida o'simlikning tabiiy-biologik belgilari muhim motivlovchi faktorlardan biri bo'lib, u ko'pgina tillarda hamohangdir. Aksar fitonimlarning tillararo o'xshashligi ham shu faktor bilan aloqador. Chunki obyektning farqlovchi belgini tanlash kishilarning ruhiy, madaniy va ijtimoiy yaqinligi bilan bevosita bog'liqlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мартынов В.В. Номинативные единицы языка и их системное описание // Активные проблемы лексикологии. Вып. II, ч. I. – Новосибирск, 1969. – С.106.
2. Гуломов Х. Чил сўзининг қўлланиши ва маънолари // Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 293-314.
3. Бахчевые культуры. Саратов, 1956. – С.14; Бахчеводство. – М., 1959. – С.104.
4. Эренбург П.М., Гуцалюк Т.Г. Арбузы и дыни. – Алма-Ата, 1976. – С. 33-34.

LAQABLARI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Qodirova Xurshida Marselovna,

UrDPI O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, PhD.

+998-97-858-08-80; xurshidamarselovna@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada jahon tilshunosligida, turkologiyada va o'zbek tilshunosligida olib borilgan laqablarga oid tadqiqotlar, ularning o'rganilganlik darajasi haqida ma'lumot berilgan.

Аннотация. В статье представлена информация об исследованиях прозвищ, проведенных в мировой лингвистике, тюркологии и узбекской лингвистике, а также об уровне их изучения.

Abstract. The article provides information on research on nicknames conducted in world linguistics, Turkology and Uzbek linguistics, as well as the level of their study.

Kalit so'zlar: *onomastika, antroponim, laqab, E.Begmatov, A.Ishayev, S.Raximov, R.Xudoyberganov.*

Ключевые слова: ономастика, антропоним, прозвище, Э.Бегматов, А.Ишайев, С.Рахимов, Р.Худойбергганов.

Keywords: onomastics, anthroponym, nickname, E.Begmatov, A.Ishayev, S.Rakhimov, R.Khudoybergganov.

Bugungi kunda tilimizni har tomonlama zamonaviy paradigmalar asosida o'rganish uchun zarurat mavjud, chunki til mukammal bo'lmasa, uni hech kim tan olmaydi. Tilshunoslikda antropotsentrik paradigmanning yuzaga kelganligi va uning turli ko'rinish hamda yo'nalishlarda jadal rivojlanib borayotganligi [18; 16.] fanning yutug'i deyish mumkin. O'zbek tilidagi laqablarni tadqiq qilishda ham antropotsentrik paradigma yo'nalishlari bo'yicha yondashish til va xalq tarixi haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. A.Ishayev tilshunoslarni laqablarni yig'ish va o'rganishga chaqirib, "afsuski, o'zbek shevashunoslari bu borada deyarli hech bir ish qilmaganlar [16; 41.]" deya ta'kidlaydi. Chunki laqablarning yuzaga kelishi, vazifasi, ular ifoda qiluvchi lisoniy va etnografik ma'nolar, laqablarning til antroponimiyasi tizimidagi o'rni va rolini o'rganish o'zbek tili tarixiy leksikografiyasi, o'zbek dialektal leksikasi, o'zbek xalq tarixi va etnografiyasi, xalq yumoristik folklori sohalari uchun qiziqarli ma'lumotlar berishi shubhasiz [20; 118-119.].

Jahon tilshunosligida antroponimlar, xususan, laqablarning tadqiq tamoyillari, ularning lingvistik tahliliga oid tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, rus tilshunosligida ham bu yo'nalishda bir necha tadqiqotlar mavjud [8; 526-528. 28; 529-530. 12; 130.]. Bulardan A.M.Selishev (Rus familiyalari, shaxsiy ismlari va taxalluslarining kelib chiqishi) [23; 136-141.], V.K.Chichagov (Rus shaxsiy ismlari va familiyalari tarixidan) [27;], G.V.Tropin (Ruscha ismlar, otasining ismi va familiyalari) [24;], N.A.Rodina (Zamonaviy bolalar va o'smirlar laqablari: strukturaviy-semantik va funktsional-dinamik jihatlar) [22;] larning tadqiqotlari alohida ahamiyatga egadir.

Qayd qilinganlardan tashqari, turli xalqlar tilidagi laqablar haqida bir qator kitoblar, ko'p sonli maqolalar ham mavjud. Jumladan, turkologiyada Ozarbayjon tilshunosligida A.Qurbonov [3;], F.Qurbanova [4;], A.M.Pashayev [19;], F.Barotzoda [9;], T.Denisova [13;] larning va qoraqalpoq tilshunosi Y.N.Xodjalepesova [25;] larning kuzatishlari diqqatga molik. A.Pashayevning fikricha, laqab shaxs ismiga tirkaladigan qo'shimcha nom sifatida kishining biror belgisi yoki kasb-koriga ishora qiladi [19; 10.].

O'zbek tilshunosligida A.Ishayevning Mang'it shevasidagi laqablar to'g'risidagi maqolasi [15; 229-234.] tilimizdagi laqablar tahlilini boshlab bergan bo'lsa, laqablarning lingvistik xususiyatlari va ularning izchil ilmiy o'rganilishi E.Begmatov tomonidan atroflicha yoritib berilgan [11; 49-70.]. E.Begmatov ismni antroponimlarning asosiy kategoriyasi, laqab, taxallus va familiyalarni esa "qo'shimcha nominativ kategoriyasi" [10;] deb nomlagan. Chunki shaxsni nomlashning asosiy vositasi ismdir, boshqa usullar esa antroponimik nominatsiyada uni to'ldiruvchi qo'shimcha vazifalarni o'taydi.

M.Rashidova o'zbek tilidagi laqablarni to'plash va tadqiq qilish bilan shug'ullangan. Ushbu izlanishlarning mahsuli sifatida bitta risola ham nashr qildirgan [21; 72.]. Ushbu risolada laqablarning tasnifi, tuzilishi va uslubiy xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan, ammo tahlilga tortilgan laqablarning manbasi ko'rsatilmagan. D.Andaniyozova tadqiqotlarida badiiy asarlar tilidagi ayrim laqablar tahlilga tortilgan [7; 207.].

Y.Avloqulov antroponimik birliklarni dastlab ism, laqab, taxalluslar tashkil qilishini [6; 19.] ta'kidlaydi. Mazkur muallif ham laqab va taxalluslarning xususiyatlari haqida maqola e'lon qilgan [5; 133-137.].

S.Rahimov Xorazm mintaqaviy antroponimlarini o'rganar ekan, laqablarning Xorazm aholisi tilida uchraydigan ko'rinishlarini 5 guruhga bo'lib tahlil qilgan [20; 22-23.]. R.Xudoybergganov tadqiqotida ham Xorazm shevalaridagi laqablar haqida ba'zi mulohazalar bildirilgan [26; 26.]. X.Qodirova tomonidan Xorazm shevalaridagi laqablar struktur, semantik va funksional jihatdan tadqiq qilinganligi [2; 228.] va ushbu tadqiqot natijasida laqablar lug'ati [1; 148.] nashr qilinganligini ham ta'kidlab o'tish lozim.

Ma'lumki, har qanday til antroponimiyasi tizimining tarkibiy qismini laqablar tashkil qiladi [17; 4.]. Tilimizdagi ayrim belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlar insonlarning ma'lum bir xatti-harakati, xarakteriga nisbatan qo'llanadi va bunday so'zlar bora-bora laqab maqomiga o'tadi [7; 116.]. Har qanday nom o'zi nomlanayotgan hududga xos turli ma'lumotlarni saqlaydi. Hech bir nom o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi [14; 136.]. Shaxsni nomlashning asosiy vositasi ismdir, boshqa usullar esa antroponimik nominatsiyada uni to'ldiruvchi qo'shimcha vazifalarni o'taydi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, yuqoridagi tadqiqotlarning mavjudligi o'zbek tili va uning ayrim shevalaridagi laqablarning to'liq o'rganilganligini emas, balki ular alohida tadqiqot sifatida, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda, antroposentrik yondashuv asosida o'rganilishi lozimligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qodirova X. Xorazm viloyati o'zbek shevalaridagi laqablarning izohli lug'ati. – Urganch: Khwarezm publication, 2024. – 148 b.
2. Qodirova X.M. Xorazm shevalaridagi laqablarning struktur-semantik va funksional xususiyatlari. filol.fan. falsafa d-ri (PhD) diss. avtoreferati. – U., 2023.
3. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019. – 432 səh.
4. Qurbanova F. Antroponimiyenin esaslari (Azarbeyjan, ingilis ve alman dillerinin materiallari esasında): Fel.elmleri doktori disser. avtoref. – Baki, 2013.
5. Авлакулов Я.И. Лақаблар ва таҳаллуслар ҳақида мулоҳазалар // Личностно ориентированный подход к современному обучению. – Ташкент, 2008. – С.133-137.
6. Авлакулов Я.И. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 2012.
7. Анданиязова Д. Ономастик бирликларнинг лингвопоэтик тадқиқи. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – 207 б.
8. Балов А., Шутиков А. Прозвище крестьян деревни Хмеловской области // Живая старина. Вып. IV. 1899.
9. Баротзода Ф. Образование и функционирование прозвищ и кличек в разноструктурных языках: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Душанбе, 2021.
10. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент: Фан, 1965.
11. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.
12. Виноградов Н. Шишкенская волость Костромского уезда. VII. Прозвища // Живая старина. Вып. III-IV. 1901.
13. Денисова Т. Прозвища как вид антропонимов и их функционирование в современной речевой коммуникации: на материале прозвищ Шумячского и Ершичского районов Смоленской области: Автореф. дисс. канд. филол, наук. – Смоленск, 2007.
14. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985.
15. Ишаев А. Манғит шеvasига оид кузатишлар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. №2. – Тошкент: Фан, 1961.
16. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.
17. Калепесова Ю.Н. Прозвища в системе каракалпакской // Автореф.канд.филол.наук.– Нукус, 1995.
18. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. № 5. – Тошкент, 2012.
19. Пашаев А. Прозвища в азербайджанском языке: Автореф. дисс. канд. филол, наук. – Баку, 1987.
20. Раҳимов С.М. Хоразм минтақавий антропонимияси: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 1998.
21. Рашидова М. Ўзбек тилидаги лақабларнинг лексик-семантик ва услубий

хусусиятлари. – Тошкент: Иқтисод-молия, 2008. – 72 б.

22. Родина Н.А. Современные детские и молодежные прозвища: структурно-семантический и функционально-динамический аспекты. Филол. фан. ном.... дис. – Смоленск, 2014.

23. Селичев А. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Ученые записки. МГУ. Вып.128. Кн.первая. 1948.

24. Тропин Г.В. Русские имена, отчество и фамилии. – Иркутск, 1961.

25. Ходжалепесова Ю.Н. Прозвище в системе каракалпакской антропонимии: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Нукус, 1995.

26. Худойбергенов Р.Ю. Ўзбек антропонимияси тизимининг вариантдорлиги: Филол. фанлари номзоди дисс. – Тошкент, 2008.

27. Чичагов В.К. Из истории русских личных имен и фамилий. – Москва: Учпедгиз, 1959.

28. Ярков П. Народные слова и прозвища // Живая старина. Вып. IV. 1899.

XORAZM VOHASIDAGI TARIXIY XANDAQLARNING GIDRONIMIK XUSUSIYATLARI

Aqmanova Shahnoza Alimboyevna,

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi Xorazm vohasi mudofaa tizimining asosiy elementlaridan biri bo‘lgan tarixiy xandaqlarning o‘ziga xos gidronimik xususiyatlari tahlil qilingan. Xandaqlar vohaning sun‘iy sug‘orish va irrigatsiya tizimiga uzviy bog‘langan murakkab suv inshootlari – sun‘iy gidronimlar sifatida talqin qilingan. “xandaq” atamasining tilshunoslikda suv obyekti turini anglatuvchi gidronimik indikator sifatidagi semiotik, informatsion, farqlash va yasash funksiyalari izohlangan.

Аннотация. В данной статье анализируются специфические гидронимические особенности исторических ровов, одного из главных элементов системы обороны древнего оазиса Хорезм. Рвы интерпретируются как сложные водные сооружения – искусственные гидронимы – неразрывно связанные с искусственной ирригационно-дренажной системой оазиса. Объясняются семиотические, информационные, отличительные и формирующие функции термина «ров» как гидронимического индикатора, обозначающего тип водоема в лингвистике.

Abstract: This article analyzes the specific hydronymic features of historical ditches, one of the main elements of the ancient Khorezm oasis defense system. The ditches are interpreted as complex water structures - artificial hydronyms - inextricably linked to the artificial irrigation and drainage system of the oasis. The semiotic, informational, distinguishing and forming functions of the term "ditch" as a hydronymic indicator denoting the type of water body in linguistics are explained.

Kalit so‘zlar: *mudofaa inshootlari, xandaq, gidronim, gidronimik indikator, toponimika, onomastika, sun‘iy suv havzasi.*

Ключевые слова: *оборонительные сооружения, ров, гидроним, гидронимический индикатор, топонимия, ономастика, искусственное водохранилище.*

Keywords: *defensive structures, ditch, hydronym, hydronymic indicator, toponymy, onomastics, artificial reservoir.*

Xorazm vohasi o‘zining 3000 yillik davlatchilik tarixiga ega bo‘lib, uning geografik joylashuvi va mudofaa salohiyati bevosita Amudaryo va uning tarmoqlari bilan bog‘liq. Qadimgi Xorazm mudofaa arxitekturasida suv inshootlari dushman hujumidan himoyalaniش vositasi sifatida xizmat qilgan. Ushbu jarayonda shakllangan gidronimlar vohaning lingvistik manzarasi va onomastik maqomini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xorazm mudofaa me‘morchiligida xandaqlar (suvli to‘siqlar) dushmanning qamal texnikasini to‘suвchi asosiy

vosita xandaqlar bo'lgan. Ular suv bilan to'ldirilganligi sababli onomastik tizimda mustaqil gidronimik obyekt sifatida namoyon bo'ladi. Xorazm gidronimiyasida xandaqlar asosan o'zi o'rab turgan qal'a nomi bilan qo'shilib, bitta onomastik butunlikni hosil qiladi: Burliqal'a xandaqi, Jingilja xandaqi, Sadvar xandaqi kabi. Xandaq so'zi indikator sifatida obyektning topografik joylashuvi va xususiyati haqida axborot tashiydi.

“Xandaq” (خندق) fors tilidagi *kandag* “qazilgan narsa” ma'nosini bildiradi [1;443.]. Islom tarixida xandaq tushunchasi Muhammad payg'ambar (s.a.v.) davridagi mashhur “Xandaq jangi” (Ahzob jangi) bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu harbiy mudofaa usuli islomiy harbiy strategiyaning bir qismi sifatida e'tirof etilgan. Eski o'zbek tili manbalarida mo'ljari, chipjip, choh, o'r, o'rg'arim kabi atamalar xandaqqa ma'nodosh sifatida qo'llangan [8;63.]. O'zbek tilining izohli lug'atida xandaq “shahar, qal'a, qo'rg'on, mudofaa istehkomlari tashqi devori yonidan dushman o'tolmasligi uchun gir aylanasiga qazilgan uzun chuqurlik” tazida izohlanadi [3;17.]. Al-Balozuriy o'zining “Kitob-ul futuh” (“Fathlar kitobi”) asarida “Xorazm 3 qismdan iborat, ular xandaqlar bilan o'ralgan” deb yozib qoldirgan. Demak, xandaqlar obyektning turini, xarakterini va belgilarini aniqlashtirib, unga “suv inshooti” maqomini beradi.

Gidronimiya sohasida sun'iy suv inshootlari ko'pincha o'zi xizmat qiladigan yoki unga tutash bo'lgan yirik obyekt nomi bilan yuritiladi. Arxeologiya ishi dalolat berishicha, qadimgi Xorazmdagi tekislikda barpo etilgan deyarli barcha istehkomli inshootlar xandaq bilan o'rab olingan. Masalan, Qo'yqirilganqal'ada uning tashqi devori ortida, unga juda yaqin joyda qal'ani aylanasini bo'ylab to'liq o'rab olgan, suv to'ldirilgan xandaq bo'lgan [4;77.]. Xandaqlar sun'iy suv inshooti sifatida yirik magistral kanallar tarmog'iga tayangan. Masalan, Qo'yqirilganqal'a eski Kaltaminor kanali yonida joylashib, uning xandaqi bevosita shu tizimdan suv olgan [2;137.].

Xorazm vohasining mudofaa tizimidagi xandaqlar suv bilan to'ldirilganligi sababli sun'iy gidroteknika inshootlari – gidronimlar sifatida namoyon bo'ladi. Bunday suv inshootlari muayyan bir me'moriy ansamblning suvli qismini ifodalaydi. Qal'a nomlari asosida shakllangan xandaqlarni quyidagi semantik guruhlar asosida tasniflash mumkin:

Afsonaviy va mifologik obrazlar bilan bog'liq xandaqlar: *Ayozqal'a xandaqi* o'rta asr turkiy folkloridagi afsonaviy qul va botir Ayoz nomi bilan bog'liqdir. Ushbu xandaq va uning yonidagi qal'a Kushonlar davri mudofaa tizimining yuksak namunasidir. *Qirqqizqal'a xandaqi* nomlanishiga malika Guloyim va uning qirq nafar jasur dugonasi haqidagi dostonlar asos bo'lgan. *Anqaqal'a xandaqi* esa Afsonaviy Anqo qushi nomi bilan atalgan bo'lib, u ikki qatorli mudofaa devoriga yetadigan loy taqdim qilganligidan ham yirik va sersuv xandaq ekanligini ko'rsatadi. Markazida quduq joylashgani qal'aning suv ta'minoti tizimi o'ziga xos mustahkamligini bildiradi [7;51.]. *Devkesganqal'a xandaqi* nomi afsonaviy devlar bilan bog'liq bo'lib, uning toshdan o'yilgan, eni 10–12 metr ekanligi Xorazm me'morchiligida noyob hisoblanadi [9;78.].

Kishi ismlari bilan bog'liq xandaqlar. *Oqshaxonqal'a xandaqi* Oq podshoh nomi bilan bog'liq bo'lib, vohadagi eng ulkan mudofaa xandaqi hisoblanadi. Uning eni 33-34 metrni tashkil qilgan va uzoq mudofaa devori bilan o'ralgan yirik poytaxt qal'asining suvli to'sig'i hisoblangan. Xandaq mil.avv IV-III asrlar – milodiy IV asrlarga tegishli [2;138.]. *Shoh-Sanam xandaqi* hozirgi Turkmaniston Respublikasining Toshhovuz viloyati hududida, Qoraqum sahrosida joylashgan. Qal'aning nomi bevosita xalq orasida mashhur bo'lgan “Shohsanam va G'arib” lirik dostoni qahramonlari bilan bog'liq [5;16.].

Rang bilan bog'liq xandaqlar. *Qizilqal'a xandaqi:* Beruniy shahridan 27 kilometr shimolda joylashgan ushbu yodgorlik milodiy II–III asrlarda kuchli mudofaa tizimiga ega bo'lgan. Manbalarda qal'a devorlari baland paxsa va xom g'ishtdan qurilgani, uning atrofida mudofaa xandaqi mavjudligi qayd etilgan. Nomining “qizil” deb atalishi qurilish materiali yoki hududdagi tuproqning o'ziga xos rangi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. *Oqchagelin, Oqtepa xandaqlari* ham qal'alarni hujumdan himoyalagan. N.Oxunov ta'kidlashicha, toponimlar, tarkibdagi oq va qora so'zlari rang ma'nosidan tashqari xilma-xil ma'lumotlarni to'ldirib kelishi A.II.Kononov, E.M.Murzaev, N.G.Mallitskiy, V.L.Vyatkin, V.Hasanov, S.Qorayevlarning ilmiy

ishlarida o'z aksini topgan. Masalan, Oqsuv tog' suvi bo'lib, tog'dagi muzliklardan oqib chiqadigan suv, ichishga yaroqli suv; Qorasuv yerdan chiqqan buloq suvi, sizot suv, ichishga yaroqsiz suv; Oqdaryo tog' daryosi, tog'dan suv oladigan daryo demakdir [6;11.].

Qurilish materialiga ko'ra nomlangan xandaqlar. *Tuproqqal'a xandaqlari:* Xorazm vohasida ushbu nom bilan ataluvchi 7 ta alohida qal'a mavjud bo'lib, ularning nomi bevosita qurilish materiali – tuproq (paxsa va xom g'isht) bilan bog'liq. "Tuproqqal'a" atamasi Xorazm me'morchiligiga oid tuproq suv bilan sug'orilib maromiga yetgan paxsa loydan qurilgan, ya'ni tuproqdan bino bo'lgan qal'a degan ma'noni anglatadi [4;41.]. *Qo'rg'oshinqal'a xandaqi* qal'a va uning atrofidagi hududdan qo'rg'oshin moddasi qazib olinganligi yoki shu metal bilan bog'liq konlar mavjudligi sababli shunday nomlangan. *Toshxirmon xandaqining* nomi qurilishda tosh ishlatilganligi yoki toshli joyda ekanligiga ishora qiladi. *Kumbasganqal'a* (Qumbasganqal'a): "Qum bosgan qal'a" ma'nosini anglatib, uning vaqt o'tishi bilan qum ostida qolganligi yoki qumloq relyefdagi ko'rinishini ifodalaydi [5;16.].

Hayvonot va qushlar bilan bog'liq xandaqlar. *Qo'yqirilganqal'a xandaqi* Oqchadaryo deltasi tekisligida joylashgan bo'lib, tashqi devorni eni 15 metr, chuqurligi 3 metrni tashkil qiladi. Chorva mollarining ommaviy qirilishiga ishora qiluvchi xandaq hisoblanadi. *Pilqal'a xandaqi* esa Beruniy shahri aholisi o'rtasida tarqalgan rivoyatga ko'ra, hind sultoni tomonidan Xorazmshohga tuhfa qilingan fillarni saqlash uchun qurilgan qal'a hisoblanib, xandaqi ham aynan shunday nomlangan [9;78.]. *Pilqal'a* faqat xandaqlar bilan emas, tabiiy botqoqliklar bilan ham himoyada bo'lgan. *Burgutqal'a xandaqi* burgut kabi hushyorlik va yuksak mudofaa darajasini ifodalovchi majoziy-strategik nom sifatida mashhur.

Harbiy-strategik va ijtimoiy-siyosiy maqomni ifodalovchi xandaqlar. *Bozorqal'a xandaqi* o'z davrida Xorazmning poytaxti bo'lgan mudofaa inshooti atrofini o'rab turgan. U sersuv xandaq uzoq muddatli qamallarga bardosh berishga mo'ljallangan. Beruniy shahridan 40 km sharqda, Amudaryoning o'ng sohilidagi shaharqal'a xarobasi milloddan avvalgi VI-IV-asrlarga oidligini S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya etnografiya ekspeditsiyasi tasdiqlaydi [2;134.]. *Qorovultepa xandaqi* Manoq qishlog'idan 8 km uzoqlikda joylashgan. Chegara hududda bo'lgani uchun unga shunday nom berilgan. Mazkur xandaq o'z davrida voxa xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynagan. *Jonbosqal'a xandaqi* jonni asrovchi yoki hayotiy muhim mudofaa nuqtasi sifatidagi gidronim hisoblanadi. Bu balandlik va qal'aning burjlarsiz, faqat devorlardagi shinakka qarshi himoyalanganligi uni o'z davrida yengilmas istehkomga aylantirgan. Manbalarda ushbu yodgorlik turli yillardagi tadqiqotlarda ham "Yonboshqal'a", ham "Jonbosqal'a" shaklida qayd etilgan. Hozirda u joylashgan hududda "Yonboshqal'a" nomli fermer xo'jaligi ham mavjudligiga [7;43] tayanadigan bo'lsak, aslida bu qal'a va uning xandaqi nomini Yonboshqal'a deyish o'rinli.

Metaforik va xalq etimologiyasiga asoslangan xandaqlar. Majoziy ma'nolar, ramziy voqealar yoki xalq tilidagi o'ziga xos tushunchalar xandaqlar nomlanishiga asos bo'lgan. *Shumqal'a xandaqi* Gurlan hududidagi istehkom va uning atrofidagi xandaq hisoblanib, dushmani adashtirish va ularga talofat yetkazish xususiyatiga ko'ra xalq tilida metaforik nom bilan atalgan. *Shumqal'asi* xandaqi dushman uchun omadsizlik, muvaffaqiyatsizlik ramzi bo'lgan. *Odamligal'a xandaqi* qo'rqinchli yoki g'ayritabiiy voqealar sodir bo'lgan joyga ishora qiladi. Beruniyning ta'kidlashicha, odam ehtiyojining ko'pligi, tiyilishi kamligi, himoya qilish quroliga ega bo'lmaganligi va dushmanni ko'pligi tufayli insonlar bir-birini himoya qilish va o'z ehtiyojlarini qondirish uchun jamiyatda birlashishga hamda qal'alar barpo etishga majbur bo'lganlar [7;104].

Umuman olganda, qadimgi Xorazm vohasi mudofaa tizimidagi xandaqlar harbiy-muhandislik inshootlari bo'lishi bilan birga hududning tillar tarixi, geografias va madaniyatini o'zida aks ettiruvchi gidronimik obyektlar hisoblanadi. Tadqiqotimiz davomida Xorazm vohasi hududida 59 ta qal'alar atrofini o'rab turuvchi xandaqlar bo'lganligi aniqlandi. Ular Xorazm gidronimikasida indikator vazifasini o'tagan, qal'a nomlari tarkibiga qo'shib, obyektning sun'iy suv havzasi ekanligini anglatgan hamda semiotik, informatsion va farqlash vazifalarini bajargan.

Xandaqlar va ular o‘rab turgan qal’alarning nomlanishida xalq etimologiyasi, qadimgi diniy-mifologik tasavvurlar va keyinchalik islomiy an’analar o‘zining yorqin ifodasini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mo‘in M. Farhang-e forsiy.. 1-tom. Tehron hijriy 1379-yil– B.443. «فارسی فرهنگ» معین م. ۱۴۴۳-ص. اول جلد. ه. ۱۳۷۹ تهران
2. Normetov B. Qadimgi Xorazm antic davr arxitektura yodgorliklari. // Лучшие интеллектуальные следования. 2025-yil 53-son. – B.134.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6-jild. – Toshkent, 2023. – B.17.
4. Бекмухаммад У. Хоразм ва хоразмликлар 2. –Бухоро, 2022. - Б.41.
5. Джабборов И. Дневний Хорезм. – Москва, 2014. –Б.16.
6. Охунов Н. Тил ва жой номлари. – Тошкент, 1988. - Б.-11.
7. Собиров Қ. Хоразмнинг кишлок ва шаҳарлари мудофаа иншоотлари. – Тошкент: Фан, 2009. – Б.43.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2006. – Б.63.
9. Ходжаниязов Ф. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари. - Тошкент, 2007.– Б.78.

TARIXIY ERGONOMIHLARNING SHAKLLANISHI

Allaberganova Dilbarjon Atabekovna,

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsent v.b., f.f.f.d. (PhD).
+99899-949-55-14

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarixiy ergonomiHLarning shakllanish omillari, ergonomiHL jamiyatning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayoti bilan bevosita bog‘liq ekanligi misollar asosida tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье на примерах анализируются факторы формирования исторических эргонимов, прямая связь эргонимов с экономической, культурной и социальной жизнью общества.

Abstract. This article analyzes the factors of formation of historical ergonyms, the direct connection of ergonyms with the economic, cultural and social life of society, based on examples.

Kalit so‘zlar: *ergonim, chorsu, tim, toq.*

Ключевые слова: *эргоним, чорсу, тим, ток.*

Keywords: *ergonym, chorsu, tim, taq.*

Mustaqillik yillari milliy iqtisodiyotning rivoji bilan onomastik tadqiqot ishlariga e‘tibor kuchaydi [1]. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me‘yoriy asoslari, obyekt nomlarining lingvomadaniy xususiyatlariga doir xulosalar berildi [2], tashkilot, korxona va muassasa nomlarining izohli-tavsiyaviy lug‘ati [3], hududiy ko‘rsatkichi yaratildi [5]. ErgonomiHL muayyan ijtimoiy obyektlar – korxona, tashkilot, savdo nuqtalari, ustaxona va boshqa faoliyat maskanlarining nomlaridir. ErgonomiHL jamiyatning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayoti bilan bevosita bog‘liqdir. Xususan, tarixda shakllangan ergonomiHL o‘sha davr shaharsozligi, savdo tizimi va hunarmandchiligi rivojini ko‘rsatib beradi. S. P. Tolstov Xorazm hududidagi shaharlar haqida shunday yozadi: “Sharq shaharlarida hunarmandchilik va savdo markazlari aniq hududlarga jamlangan holda rivojlangan”. Bu holat Xivada ham kuzatilib, savdo va ishlab chiqarish hududlari o‘ziga xos tizim asosida joylashgan.

Xiva xonligi Markaziy Osiyodagi muhim siyosiy va iqtisodiy markazlardan biri bo‘lib, ayniqsa XIX asrda savdo va hunarmandchilik rivojlangan. Shahar ichida joylashgan bozorlar, rastalar va chorsular nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy hayot markazi vazifasini bajargan. Xivaning Tosh darvozasi oldida mol bozori bo‘lib, haftaning ikki kuni payshanba va yakshanba kunlari bozor bo‘lgan. Ushbu bozor xonlikning eng katta bozori bo‘lib, deyarli barcha qal’alardan bu yerga mol keltirib savdo qilingan. Xiva bozorida savdo-sotiqning yaxshi yo‘lga qo‘yilganligi tufayli qo‘shni viloyatlardan savdogarlar mol olib kelishgan [7].

Savdo hududlari odatda shaharning markaziy qismida yoki darvozalar yaqinida joylashgan bo'lib, ular orqali ichki va tashqi savdo amalga oshirilgan. Ayniqsa, hunarmandchilikka ixtisoslashgan ko'plab ustaxonalar mavjud bo'lgan.

Manbalardagi, xalq tilidagi ma'lumotlarga qaraganda, Xiva xonligi davrida ergonimlar asosan xalq vakillari shug'ullangan kasb-hunar asosida shakllangan. Ergonimlarning shakllanishiga asos sifatida quyidagi omillarni keltirib o'tish mumkin.

Birinchidan, kasb-hunar asosidagi nomlanish. Masalan, *degrezlar, zargarlar, temirchilar* kabi savdo joylari nomlari muayyan kasb egalari faoliyat yuritgan hududlarni bildiradi. Bu haqida B. A. Ahmedov quyidagicha fikr bildiradi: "Xorazm shaharlarida hunarmandchilik tarmoqlari alohida mahallalar va bozorlarda jamlangan". Ikkinchidan, aholi ehtiyojlaridan kelib chiqib, turmush tarzi bilan bog'liq nomlanish. *Non bozori, go'sht bozori, don bozori* kabi ergonimlar bevosita o'z vazifasiga ko'ra nomlangan. Uchinchidan, joylashuvga asoslangan nomlanish. Savdo hududlari ko'pincha darvozalar yoki markaziy ko'chalar atrofida joylashgan. Jumladan, Xivada *Polvon darvoza* atrofi eng yirik savdo markazi bo'lib xizmat qilgan. Bu yer orqali karvonlar kirib kelgan va tashqi savdo amalga oshirilgan.

Hunarmandchilik rastalarining ixtisoslashuvi esa iqtisodiy tizimni tartibga solgan. Masalan, zargarlar qimmatbaho buyumlar ishlab chiqargan bo'lsa, degrezlar kundalik xo'jalik buyumlari tayyorlagan.

Ergonimlar nafaqat iqtisodiy faoliyatni, balki jamiyatning ijtimoiy tuzilishini ham aks ettiradi. A. V. Superanskaya bu haqida shunday yozadi: "Toponimik va ergonimik birliklar tarixiy davrning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini o'zida mujassam etadi." Tarixiy ergonimlar ham aynan shu vazifani bajargan [6].

Tarixiy ergonimlarni kuzatar ekanmiz savdo nuqtalari *bozor, chorsu, toq, tim* atamallari bilan ishlatilganiga guvoh bo'ldik. Tarixiy savdo hududlarida keng tarqalgan *chorsu* tushunchasi ham muhim ergonimik birlik hisoblanadi. *Chorsu* –to'rt yo'l kesishgan joyda joylashgan savdo markazi bo'lib, u yerda turli kasb egalari faoliyat yuritgan [8].

Tim (fors.toj.) – usti yopiq bozor, savdo rastasining baland tomi, gumbazi. Timlar qadimda asosan yirik shahar markazlarida, ko'chalar kesishgan chorraha, chorsu, guzar maydonida, karvonsaroylar yaqinida joylashgan. Usti ulkan gumbaz bilan qoplanib, bir necha hunarmandlik do'konlari va savdo rastalarini o'z ichiga olgan. Timlar shahar me'moriy qiyofasini belgilashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan [8].

Toq – o'rta asr shaharlaridagi to'rt ravoqli (toq ravoqli) gumbazli inshoot. Asosiy savdo zali, qator savdo rastalari hamda hunarmandlar ustaxonasidan iborat bo'lib, shahar markazi, chorraha va chorsularida bunyod etilgan. Qator usti yopiq bozorlar chorsu, kappon, tim va boshqa nomlarda atalgan [8].

Har bir savdo nuqtasi o'z yo'nalishiga ega bo'lib, bu esa ergonimlarning tizimli ravishda shakllanganini ko'rsatadi. Masalan, bir hududda faqat zargarlar yoki faqat kulollar faoliyat yuritgan bo'lishi mumkin. Bu joylar savdo bilan birga siyosiy va ijtimoiy markaz ham bo'lgan.

Bundan tashqari, bu ergonimlar bugungi kunda ham ayrim joy nomlari va tarixiy atamalarda saqlanib qolgan. Ular asosan kasb-hunar, joylashuv va funksional belgilar asosida yuzaga kelgan bo'lib, shahar hayotining muhim tarkibiy qismi hisoblangan.

Umuman, tarixiy ergonimlarni tahlil qilish jamiyatning iqtisodiy tuzilishini aks ettiradi, hunarmandchilik tarmoqlari rivojini ko'rsatadi, shahar ichki tuzilishini o'rganishga yordam beradi, tarixiy leksik qatlamni boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Saparniyazova M. O'zbek tili ergonimlarning struktur-semantik, lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi: Filol. fan. d-ri (DSc). ... Diss. avtoref. – Toshkent, 2023.
2. Saparniyazova M., O'rozov J. O'zbek tilida nom yaratishning lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. – 132 b.
3. Xudoyberganova D. Tashkilot, korxona va muassasa nomlarining izohli-tavsiyaviy lug'ati. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. – 112 b.

4. Lutfullayeva D., Saparniyazova M., Davlatova R. O'zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me'yoriy asoslari. – Toshkent: “Zebo Print”, 2022. – 192 b.
5. Saparniyazova M., Ahmedova N. Hududiy nomlar ko'rsatkichi (Toshkent shahar Chilonzor va Shayxontohur tumanlari). – Toshkent: Malik-Print CO, 2022. – 310 b.
6. Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – Москва: Наука, 1973. – 366 с.
7. Matyoqubov Sh., Jumanioyozova F. Xiva xonligi voqeotlari. – Xiva, 2024. – 188 b.
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tim>.

“FIRDAVS UL-IQBOL” ASARIDAGI AYRIM NEKRONIMLAR HAMDA XRONONIMLAR HAQIDA

Baymuratova Xosiyat,

f.f.f.d., UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrası v.b. dotsenti
+99893-743-69-79; khoziyatbaymuratova757@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Firdavs ul-iqbol” asaridagi ayrim nekronimlar hamda xrononimlar va ularning asardagi o'ziga xos o'rni haqida so'z yuritilgan. Asarda nekronimlar va xrononimlar asar onomastik ko'lamida alohida bir tizim ekanini ko'rsatgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые некронимы и хрононимы в произведении «Фирдавс уль-икбал» и их специфическая роль в этом произведении. Некронимы и хрононимы в произведении показывают, что они представляют собой отдельную систему в ономастическом контексте произведения.

Abstract. This article discusses some necronyms and chrononyms in the work "Firdaws ul-Iqbal" and their specific role in the work. Necronyms and chrononyms in the work show that they are a separate system in the onomastic scope of the work.

Kalit so'zlar: *ziyoratgoh nomlari, nekronim, nekronomik indikatorlar, xrononim, hijriy oy nomlari, muchal hisobidagi yil nomlari.*

Ключевые слова: *названия святыниц, некроним, некрономические индикаторы, хрононим, названия месяцев по хиджре, названия лет по календарю muchal.*

Keywords: *names of shrines, necronym, necronomic indicators, chrononym, Hijri month names, year names in the mu'chal calendar.*

“Firdavs ul-iqbol” asarining onomastik birliklarini o'rganish jarayonida shunga amin bo'ldikki, asar onomastik fondining bir qismini javor va ziyoratgoh nomlari – nekronimlar ham asarda alohida o'rin tutadi. Nekronim – mozarlar, qabristonlar va mana shu tipdagi muqaddas qadamjoylar atoqli oti. Xorazm vohasidagi bu tip atoqli otlar tarix yo'nalishida maxsus tadqiq qilingan [1;126]. O'zbek tilshunosligida nekronimlar alohida tizim sifatida lingvistik aspektida o'rganilgan ishlar kam [2; 63]. Asardagi nekronimlar ba'zan sof holatda, ba'zan onomastik ko'rsatkichlar – nekronomik indikatorlarni olib qo'llanganligining guvohi bo'lamiz. Jumladan, asarda quyidagi nekronimlar qo'llanilganini ko'ramiz:

Imom Ali Rizo maqbarasi: “*Va uchlanji borg'onda Mashhadni olib, hazrati Imom Ali Rizo maqbarayi mutabarrikasin ziyorat qilib, Mashhad taxtig'a o'lturdi...*” [5; 88].

Pahlavon Mahmud maqbarasi – ushbu nekronim asarda 4 o'rinda qo'llangan: “*Va maqbarasi hazrati Pahlavon Mahmud qaddasa sirriha javori fayzulanvoridadur...*” [5; 105].

Ushbu maqbara, ya'ni Pahlavon Mahmud maqbarasi Samarqanddagi Shohi Zinda va Buxorodagi Bahouddin Naqshband maqbaralaridek e'zozlanadigan o'zbek, turkman, qoraqalpoq va boshqa xalqlarning muqaddas ziyoratgohi, Xiva me'moriy obidalari ichida eng chiroylisi va hashamatlisidir. Pahlavon Mahmud (1247–1326) mashhur polvon, hunarmand po'stindo'z usta va buyuk faylasuf shoir bo'lgan. Jismoniy va ma'naviy kamolotni o'zida mujassamlashtirgan Pahlavon Mahmudning shuhrati Movarounnahr va Xurosondan tortib, Eron va Hindistonga yetib boradi. U Xorazmning ko'p shaharlariga, hatto Hindistonga borib mashhur polvonlar bilan kurash tushadi, lekin hech yerda yengilmaydi, butun umri yelkasi yerga tegmay, mamlakatning

bosh polvoni bo'lib xalqning tasavvurida gavdalangan. Shu sababli xalq o'rtasida juda ko'p afsona va rivoyatlar paydo bo'lib, uni mashhur polvon, xalq g'amxo'ri, ajoyib vatanparvar va shoir sifatida tilga oladilar va shu bilan bir qatorda, asardagi pretsedent birlik sifatida ham qo'llanadi. Xalq unga "Pahlavon" laqabini berib, uni "*Pahlavon Mahmud*", "*Polvon ota*", "*Hazrati Polvon pir*" deb e'zozlaydi. U xivaliklarning qalbidan shaharning piri (bosh homiysi), maqbarasi – shaharning asosiy ziyoratgohi sifatida o'rin olgan: "*Va Shayx orig'ining sharqida Bog'imurod, Xivaq ichida Hazrati qutbul olam va g'avsul a'zam Pahlavon Mahmud ibn Piryor Vali qaddasa sirrihumo ravzai mutabarrikalarining janubidag'i madrasa oning osoridindurkim, bag'oyat oliy imoratdur*". [5; 94].

Eshon Maxzum hoji javori: "*Xivaq dilovalari inoq ruxsati bila shahrdin chiqib, hazrati qutb-ul-avliyo va faxr-ul-atqiyo, afzal ul-vosilin, akmal ul-komilin, shayx ush-shuyux ul-olam, g'avs ul-a'zam, imod ul-millat vaddin Eshon Maxzum hoji quddasa sirrih-ul-aziz javoridakim, ul mavze' Nonyemas laqabig'a ishtihor topibdur*" [5; 161].

Hakim ota maqbarasi: "*Alar hazrati Hakim ota alayhirrohmaning maqbarasining xodimlaridin ekandurlar*" [5; 417].

Ta'kidlash o'rinliki, Sulaymon Boqirg'oniy (Hakim ota) turkiy xalqlar tomonidan Xoja Ahmad Yassaviydan keyingi avliyo sifatida tan olingan. Mo'ynoq tumanida joylashgan *Hakim ota maqbarasi* bugungi kunda muazzam ziyoratgohga aylantirilgan.

Ko'rinadiki, asarda nekronimlar miqdori salmoqli bo'lib, jug'rofiy doirasi ham keng.

Xrononim – tarixiy davrlar, bosqichlarning atoli otidir. Tilshunoslikda ushbu atama qamrov doirasi turlicha belgilangan. Masalan, R.G.Jamsaranova bu termin zamirida hafta kunlari nomlarini nazarda tutadi [4; 129]. Rus tilshunosligida xrononimlar borasida bir necha monografik tadqiqotlar va leksikografik ishlar bajarilgan [3; 114].

"Firdavs ul-iqbol" asarida xrononim sirasiga era nomlari, muchal hamda taqvim nomlarini kiritish mumkin. Asarning barcha o'rinlarida era nomi o'rnida *hijriy* so'zi ishlatilgani ma'lum. *Hijriy* so'zining xrononim sifatida talqini ko'plab manbalarda keltirilgan [4; 116]. *Hijriy*-qamariy taqvimdan foydalanishga ikkinchi xalifa Umar ibn Xattob roziyallohu anhu davrida, ya'ni 16-hijriy yilning Robe'ul avval oyida qaror qilingan va keladigan 1-muharram 17-hijriy yilning boshi deb hisoblangan bo'lib, *Hijriy yil* hisobi Islom olamining taqvimi bo'lib, u Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam)ning Makkadan Madinaga hijratlari – ko'chishlaridan boshlanadi. Asarda hijriy oy nomlarining deyarli barchasi ishlatilgan. Ular, odatda, qaysi muchalga oidligi, qaysi burjga to'g'ri kelishi, hafta kuni nomi bilan birga nihoyatda puxta qayd etib borilgan: "*Va torixi hijriy ming yuz ellik birda qo'y yilining oxirida zulqa'dada xon Eshmuhammadbiyni Xivaqda noib qo'yib, o'zi o'zbek va turkmon cheriki bila Xuroson qasdig'a otlonib, voridi Tajan bo'ldi*". [5; 100]

Asarda hijriy oy nomlarining har biri qo'llanilgan: *Muharram* (lug'atda "harom qilingan") asarda 29 o'rinda qo'llangan, *Safar* (lug'aviy ma'nosi "sarg'ayib qolish") asarda 23 o'rinda qo'llangan, *Rabi'ul avval* (lug'aviy "avvalgi bahor") asarda 5 o'rinda qo'llangan, *Rabi'us soniy* (lug'aviy "ikkinchi bahor") asarda 3 o'rinda qo'llangan, *Jumodul avval* (lug'aviy "avvalgi muzlash") asarda 1 o'rinda qo'llangan, *Jumodus soniy* (lug'aviy "ikkinchi muzlash") asarda 1 o'rinda qo'llangan, *Rajab* (lug'aviy "o'qni yoydan olish", "to'xtab turish" ma'nosida) asarda 20 o'rinda qo'llangan, *Sha'bon* (lug'aviy "ikki tog'ni bo'lib turuvchi dara", "tarqalish") asarda 27 o'rinda qo'llangan, *Ramazon* (lug'aviy ma'nosi "qattiq qizish") asarda 31 o'rinda qo'llangan, *Shavvol* (lug'aviy ma'nosi "dumning ko'tarilishi") asarda 16 o'rinda qo'llangan, *Zulqa'da* (lug'aviy ma'nosi "o'tiruvchi") asarda 25 o'rinda qo'llangan, *Zulhijja* (lug'aviy ma'nosi "haj egasi") asarda 21 o'rinda qo'llangan bo'lib, qadimdan odamlar mana shu oyda haj qilish uchun chiqishgan. Bu ham urush harom qilingan oylardan [6]. Masalan: Muhammad Amin inoq Buxorog'a borg'ondin so'ng Chig'atoy xalqidin Xudoyberdiboy va Muhammad Amin og'o ba'zi juhhol va avomunnos bila muxolifatdam mutaffiq bo'lub, *sanayi ming yuz sakson to'rtidakim, bars yili erdi, muharramning avvalida yavmutg'a dorussaltanai Xivaqni berdi*. [5; 139]

Shuningdek, asarda turkiy muchal hisobidagi yil nomlari ham uchraydi: *Sichqon yili, Sigir yili, Bars yili, tovshan yili, Lu (Baliq) yili, Yilon yili, Yilqi yili, Qo'y yili, Maymun yili, Tovuq yili, It yili, To'ng'iz yili*.

Ushbu o'rinda ta'kidlash zarurki, birgina "Firdavs ul-iqbol" asarining o'zida ellikka yaqin nekronim hamda juda ko'p o'rinda xrononim qo'llanganini ko'rish mumkin. Bu tarixiy asar tilida katta ko'rsatkich va bu so'zsiz asarning eski o'zbek tili rivojida o'rni hamda ahamiyati beqiyos ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абидова З.К. Хоразм воҳаси зиёратгоҳлари ва қадамжолари (тарихий-этнологик тадқиқот): Тарих фан. номз....дисс. – Тошкент, 2018. – 174 б.

2. Аслонов А. Шофиркон некронимлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. – №4. – Б.63-65.

3. Атрошенко О.В. Русская народная хрононимия: системнофункциональный и лексикографический аспекты: Дисс. ...канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2012. – 713 с.; Агапкина Т.А. Русские хрононимы в лингвистическом освещении // Вопросы ономастики. – 2013. – №1 (14) – С.184-190.; Реммер С.А. Хрононимы как особый разряд собственных имен: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Днепропетровск, 2005.

4. Жамсаранова Р.Г. Хрононим как языковой знак русской лингвокультуры // Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN -2470-1262. Volume 3, Issue III, September 2018. – С.129.

5. Шермухаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 520 б.

6. https://hidoyat.uz/sp_faq

COMPARATIVE ANALYSIS OF COLOR-BASED ONOMASTIC UNITS IN TWO LANGUAGES

Doctoral candidate at the Khorezm Mamun Academy.

Matyakubov Khakimboy Khamidjanovich

(Doctor of philosophy in philology)

greathakim9091@mail.ru+998885176006

<https://orcid.org/0009-0001-7509-633X>

Annotatsiya. Mazkur maqolada ozbek va ingliz tillarida onomastik koloronimlarning (rang nomlariga asoslangan onomastik birliklarning) madaniy va lingvistik qiyosiy tahlili amalga oshiriladi.

Аннотация. В данной статье будет проведен культурно-лингвистический сравнительный анализ ономастических kolorонимов (ономастических единиц, основанных на названиях цветов) в узбекском и английском языках.

Abstract. in this article, a cultural and linguistic comparative analysis of onomastic coloronyms (onomastic units based on color names) is carried out in Uzbek and English.

Kalit so'zlar: rang nomi, qiyosiy tahlil, madaniyat, koloronim,onomastika.

Ключевые слова: название цвета, сравнительный анализ, культура, kolorоним,onomastika.

Keywords: color name, comparative analysis, culture, coloronym,onomastics.

Introduction. In a comparative study of the onomastic landscape of the world of the Uzbek and English peoples, the analysis of onomastic units (onomastic coloronymy) with the participation of words denoting color serves as a rich and valuable resource. Color is one of the oldest and universal cognitive categories of human thought in the perception and classification of the universe. Therefore, the colors and their symbolism are deeply embedded in the linguistic landscape of the world of each people, retaining valuable information about its historical thinking, aesthetic taste and national mentality. This in turn makes the comparative-typological

study of color-component onim (coloronimal onimal) not only toponyms, but also anthroponyms, ethnonyms and other types of pointed horses one of the relevant areas of linguistics.

In the analysis of onomastic coloronymy, it is important to distinguish between two basic principles:[1, 23–29] tom (denotative) meaning, that is, that color represents the real, physical property of an object, and the specific (connotative-symbolic) meaning, that is, that color implies various cultural-ideological, evaluative and symbolic meanings. The application of the classification of coloratives in general linguistics to the onomastic field provides additional theoretical foundations for analysis. In particular, onomastic coloronymy can be studied by dividing it into the following groups:

Literature Review and Methodology. 1. Chromatic and achromatic moments: analysis shows that in both languages achromatic colors – white/white and Black/black-have the highest frequency and the strongest symbolic-ideological load. They represent dozens of specific meanings, such as World sides, social hierarchy, holiness. Chromatic onimes (red/red, blue/green, etc.

2. Snapshots based on primary and secondary nomination. It shows a bilateral relationship between the onomastic system and the appellative lexicon. The primary nomination is a universal phenomenon in which the existing color name becomes the basis for a new noun noun (color term → noun mold). The double nomination, on the other hand, is a special phenomenon in which a horse with a certain atom (toponym, ethnonym) becomes the name of a certain color or tone (onim → color term mold). A comparative analysis of these two processes reflects the specific historical and economic experience of each linguistics.[2, 106]

Thus, let's dwell on the comparative-cultural analysis of "basic" coloronyms. For example, the coloronym white (white). This coloronym is active in both systems in the literal and specific meanings. Literally representing natural objects (Whitestone – Ochthosh), plants (Whitenash – Ochthol), structures (Whiteford – Ochthol) and human appearance (White surname), the specific meaning is symbolic, such as "great, good, dear" (Oqsaroy), "holy" (Whitechurch – White mosque), "west/south" (White Sea in the Turkic system) and economic-economic (Whitwick – "dairy farm"). The commonality of the meaning of holiness for both languages, and the fact that it represents the sides of the world is inherent only in the Turkic system, is an important comparative conclusion.

Discussion. Black (black) coloronym: the literal use of this coloronym is also common to both systems (Blackwood – Black; Black surname – black name). But, there are sharp differences in specific meanings: symbolic meanings inherent in the Turkic system: plurality, seniority, grandeur (Karakhitoy, Karakhanids) and common people, public (black people). These meanings are not typical of black in English onomastics. [3, 134]

Connotative differences: the Black Earth compound comes in English as a symbol of fertility (denotative), and in Uzbek classical literature as a symbol of hawkishness (connotative). This suggests that the two peoples have different philosophical-cultural assessments of the same phenomenon.

Blue/green (green / blue) coloronym: the arrival of this Color in the image of nature (plant, water) is common to both languages (Greenfield – Cuckoo; Greenford – Cuckoo). At the same time, their symbolism is fundamentally different, and these two cultures manifest one of the main differences in the worldview: in English, green is mainly associated with the earth, with Nature, Ecology. This is evident in modern onomastics, especially in ergonyms such as Greenpeace, the Green Party.

In Turkic languages, Blue is mainly associated with Heaven, Divinity, God. The holiness of this Color is reflected in the most grandiose names, such as blue Turks (ethnonym), blueberries (mythonym).

Ol/red (al / red) coloronym. Al is not just a color in Turkic languages, but a linguistic concept that combines such meanings as "beauty, youth, elegance". For this reason, he is

extraordinarily productive in the making of hundreds of female names in Uzbek anthroponymy, such as Goldinoy, Olmagul. In English, however, the red coloronym does not serve as such a broad “symbol of beauty” in anthroponymy. It refers more to the appearance (“red hair” – the surnames of Russell, Reed) or to an object of the same color (the names of Rose, Ruby). [4, 228–229]

Results of the Analysis. The above comparative analysis makes it possible to draw the following preliminary conclusions regarding onomastic coloronymy:

First, the descriptive-identifiable function of colors (literal meaning) is a universal phenomenon for the onomastic system. In both linguistics, the real color of objects serves as the primary and most common source for making a name.

Secondly, the symbolic-classificatory function of colors (specific meaning), on the other hand, has a cultural-specific character. It is at this point that the fundamental differences between Uzbek (Turkic) and English onomastic worldviews are manifested. In particular, in Uzbek onomastic thought, colors served as a powerful code modeling the structure of the universe (sides of the world) and society (social hierarchy), a phenomenon not characteristic of English onomastics; the conceptual status of certain colors is also distinguished: while in Turkic culture Blue – Divinity, ol – as a symbol of female beauty, is deeply rooted in the onomastic system, in English

Conclusion. Thus, a comparative-cultural analysis of onomastic coloronymy reveals not only the semantic features of language units, but also the specific cognitive models behind them, the perception and assimilation of the world of two peoples.

REFERENCES:

1. Калинина С.А. Топонимические фразеологизмы современного английского языка как знаки материальной и духовной культуры // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2020. 4 (210). – С.23–29.
2. Карасев Е.К., Ахметзянов И.Г., Хисамова И.Г. К вопросу о происхождении названий водных объектов в английском, русском и татарском языках // Казанский вестник молодых ученых. Том 2. – №2 (5). – 2018. – С. 106.
3. Ковалев Г.Ф. Ономастические единицы как фактор идентичности // Проблема национальной идентичности в культуре и образовании России и Запада: материалы науч. конф.: в 2 т. Т. 1. – Воронеж: ЦЧКИ, 2000. – С.134.
4. Корнева В.В. Категоризация возвышенности в испанской и русской лингвокультурах // Вестник Воронеж. гос. ун-та. Сер.: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – № 4. – 2014. – С.228–229.

RUS VA O‘ZBEK TILLARIDAGI SHIFOBAXSH O‘SIMLIK NOMLARINING STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI

Yusupova Tatyana Eduardovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat
universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus va o‘zbek tillaridagi shifobaxsh o‘simlik nomlarining (fitonimlar) struktur va semantik xususiyatlari qiyosiy-tipologik aspektda o‘rganiladi. Maqolada fitonimlarda so‘z yasalishining asosiy modellari, semantik motivatsiya turlari hamda ikki tildagi o‘simlik nomlarining milliy-madaniy o‘ziga xosligi tahlil etiladi. Olingan natijalar qiyosiy leksikologiya va etnolingvistika uchun ilmiy ahamiyat kasb etishi ko‘rsatib beriladi.

Аннотация. В статье исследуются структурные и семантические особенности наименований лекарственных растений (фитонимов) в русском и узбекском языках в сравнительно-типологическом аспекте. Анализируются основные словообразовательные модели фитонимов, типы семантической мотивации, а также национально-культурная

специфика наименований растений в обоих языках. Полученные результаты имеют научную значимость для сравнительной лексикологии и этнолингвистики.

Abstract. This article examines the structural and semantic features of medicinal plant names (phytonyms) in Russian and Uzbek languages from a comparative-typological perspective. The main word-formation models of phytonyms, types of semantic motivation, and the national-cultural specificity of plant names in both languages are analyzed. The findings are scientifically significant for comparative lexicology and ethnolinguistics.

Kalit soʻzlar: *fitonim, struktur tahlil, semantik motivatsiya, qiyosiy leksikologiya, rus tili, oʻzbek tili.*

Ключевые слова: *фитоним, структурный анализ, семантическая мотивация, сравнительная лексикология, русский язык, узбекский язык.*

Keywords: *phytonym, structural analysis, semantic motivation, comparative lexicology, Russian language, Uzbek language.*

Kirish. Tabiatga oid leksika – har qanday tilning eng qadimiy va boy qatlamlaridan biri hisoblanadi. Shifobaxsh oʻsimliklar nomlari (fitonimlar) bu leksik qatlam ichida alohida oʻrin tutadi, chunki ular bir tomondan botanika ilmi, ikkinchi tomondan xalq tabobati, uchinchi tomondan esa milliy madaniyat va dunyoqarash bilan chambarchas bogʻliqdir. Rus va oʻzbek tillarida fitonimlarga oid leksikaning struktur-semantik tahlili bu tillarda soʻz yasash usullari, semantik motivatsiya mexanizmlari va etnolingvistik xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Zamonaviy tilshunoslikda fitonimlar masalasi tobora keng oʻrganilmoqda. Biroq rus va oʻzbek tillarini qiyosiy aspektda oʻrganish yoʻnalishida hali koʻplab tadqiq etilmagan muammolar mavjud. Mazkur maqolada ushbu boʻshliqni qisman toʻldirish maqsadida har ikki tildagi shifobaxsh oʻsimlik nomlarining struktur va semantik xususiyatlarini tahlil qilish koʻzda tutilgan [1; 45].

1. Fitonimlarda soʻz yasashining struktur modellari. Rus tilidagi shifobaxsh oʻsimlik nomlarini struktur jihatdan tahlil qilganda, ular quyidagi asosiy modellarga boʻlinadi: a) oddiy (bir tarkibli) nomlar: ромашка, крапива, полынь, мята; b) murakkab (ikki va undan ortiq tarkibli) nomlar: зверобой, тысячелистник, первоцвет; c) frazeologik (soʻz birikmasidan tashkil topgan) nomlar: медвежье ухо, заячья капуста, мать-и-мачеха. Rus tilidagi fitonimlarda suffiksatsiya yoʻli bilan yasash ham keng tarqalgan: пустырник, крушина, ландыш, kalina kabi shakllarda -ник, -ина, -ыш suffikslari mahsuldor hisoblanadi [2; 112].

Oʻzbek tilida shifobaxsh oʻsimlik nomlari ham xuddi shunday struktur xilma-xillikka ega. Bir soʻzdan tashkil topgan nomlar: yantoq, isiriq, qizilmiya, zubturmcha. Ikki soʻzdan tashkil topgan nomlar: ituzum, echkiyem, boʻtakoʻz, achchiqmiya. Ushbu murakkab nomlar aksariyat qoʻshma soʻz yasash modeli asosida tuzilgan boʻlib, ular ikki mustaqil leksemaning birlanishidan hosil boʻladi. Oʻzbek tilidagi fitonimlarda -cha, -zor, -lik qoʻshimchalari orqali yasash ham kuzatiladi: gulzor, oʻtloq, giyohzor kabi [3; 78].

Qiyosiy tahlil koʻrsatadiki, har ikki tilda murakkab soʻz yasash modeli (kompozitsiya) nihoyatda faol boʻlib, lotincha ilmiy atamalar bilan parallel ravishda xalq tillari modellari ham yangicha nomlarni vujudga keltirmoqda. Shu bilan birga, oʻzbek tilidagi fitonimlarda agglutinativ soʻz yasash usullari, rus tilidagi fitonimlarda esa flektivlik xususiyatlari yaqqolroq namoyon boʻladi [4; 33].

2. Fitonimlarda semantik motivatsiya turlari. Semantik motivatsiya shifobaxsh oʻsimlik nomlarida quyidagi asosiy turlar sifatida namoyon boʻladi:

1. Morfologik belgilarga koʻra motivatsiya. Rus tilida: краснокоренник (ildizi qizil), белоцветник (oq guli bor), круглолистник (yumaloq barglari bor). Oʻzbek tilida: qizilmiya (qizil ildiz), sariq gul, oq qoʻngʻirbosh kabi nomlar oʻsimlikning tashqi koʻrinishi, rang va shakli asosida yasalgan.

2. Tabiat va tarqalish joyiga koʻra motivatsiya. Rus tilida: болотный аир (botqoqlik oʻsimligi), горный тимьян (togʻ oʻsimligi). Oʻzbek tilida: togʻ rayhoni, choʻl yantoqi. Bu guruh nomlar oʻsimlikning oʻsish muhiti va geografik tarqalishini aks ettiradi.

3. Davolash xususiyatlariga ko'ra motivatsiya. Bu tur motivatsiya xalq tabobatida o'simliklarning qo'llanish sohasiga bevosita bog'liq. Rus tilida: печеночница (jigar kasalliklarida qo'llaniladi), почечуйная трава (buyrak dardiga qarshi), сердечник (yurak dardini davolaydi). O'zbek tilida: buyrakdarmon, ich o'tu, jigarchi o'ti, toshitkuvchi o't. Mazkur nomlar xalq etiopatogenezi va emik tibbiy tushunchalar bilan chambarchas bog'liqdir [5; 144].

4. Hayvon va boshqa tabiiy obyektlar bilan o'xshashlikka asoslangan motivatsiya. Rus tilida: медвежий лук, заячья капуста, лисий хвост, волчья ягода. O'zbek tilida: bo'tri o'ti, echkiyem, tuyaqorin. Bu semantik guruh xalq zoomorfligi va tabiiy analogiyalar tizimining tilga singib ketganligini ko'rsatadi.

5. Insonning hissiy idrokiga ko'ra motivatsiya. O'simliklarning hidi, ta'mi yoki tuyg'uga ta'siri asosida yasalgan nomlar ham alohida guruhni tashkil etadi. Rus tilida: горечавка (achchiq tam), сладкий клевер, душица (xushbo'y o'simlik). O'zbek tilida: achchiqmiya, shirinmiya, isiriq (hidli o'simlik), yalpiz (o'tkir hidli) [6; 89].

3. Fitonimlarda milliy-madaniy o'ziga xoslik. Shifobaxsh o'simlik nomlarining milliy-madaniy xususiyatlari ikki tildagi fitonimlarda turlicha namoyon bo'ladi. Rus tilida pravoslav xristian madaniyatining ta'siri kuzatiladi: иван-чай (Ivan choy), богородская трава (Xudoning Onasiga bag'ishlangan o'simlik – kekik), Иванов цвет kabi nomlar diniy-madaniy kontekstga ega. O'zbek tilida esa islom madaniyati va xalq tabobati an'analari chuqur iz qoldirgan: namazvaqti o'ti, qandaq (qand o'ti), xurmo (xurmo daraxti) kabi nomlar etnik tabobat tizimining lingvistik ifodasidir.

Bundan tashqari, har ikkala tilda ham ko'chma ma'noli nomlar keng tarqalgan. Rus tili fitonimlari ichida antropomorfik nomlar ko'p: мать-и-мачеха, иван-да-марья, петров крест. O'zbek tilidagi fitonimlarda ham insonning tirikchilik tajribasiga oid semantik o'zlashtirmalar mavjud: kelin tili, qizaloq o'ti, cholga pishiq. Bunday nomlar lisoniy dunyoqarashning o'simlik olamiga nisbatan o'ziga xos munosabatini aks ettiradi [4; 37].

Chog'ishtirma tadqiqot yana bir muhim qonuniyatni ochib beradi: ikkala tilda ham ko'pgina fitonimlarda kalkalashtirish hodisasi kuzatiladi. O'zbek tiliga rus tilidan o'tgan botanika istilohlari (botanika, flora, fitoterapiya) va aksincha, o'zbek va fors-tojik tillari orqali o'zlashtirilgan nomlar (rayhon < rayhan, zira, isiriq) ikki tilning o'zaro munosabati va madaniy aloqalarining yorqin ifodasidir [2; 89].

Xulosa. Rus va o'zbek tillaridagi shifobaxsh o'simlik nomlarining struktur-semantik tahlili quyidagi xulosalar chiqarish imkonini beradi:

Birinchidan, ikkala tilda ham fitonimlarda so'z yasallishining bir necha modeli – oddiy nomlar, murakkab nomlar va frazeologik birliklar – faol ishlaydi. Rus tilida suffiksatsiya, o'zbek tilida esa agglutinatив so'z yasallish usullari yetakchi hisoblanadi.

Ikkinchidan, semantik motivatsiya nuqtayi nazaridan ikkala tildagi fitonimlarda morfologik belgi, davolash xususiyati, zoomorfik o'xshashlik va hissiy idrok asosida yasalgan nomlar keng tarqalgan.

Uchinchidan, har ikki tildagi fitonimlarda milliy-madaniy o'ziga xoslik yaqqol namoyon bo'ladi: rus tilida pravoslav an'analari va slavyan xalq madaniyati, o'zbek tilida esa islom madaniyati va Sharq tabobati ta'siri aniq seziladi.

To'rtinchidan, chog'ishtirma tadqiqot kalkalash va tillararo o'zlashmalarning fitonimlardagi faolligini ko'rsatib, ikki xalq madaniy aloqalarining tilshunoslikdagi o'rnini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие. – М.: Флинта; Наука, 2005. – 416 с.
2. Mahmudov N. va boshq. O'zbek tilining izohli lug'ati. 4 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
3. Normatov I.M. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 244 b.

4. Юсупов У.К. Сопоставительное языкознание: теоретические основы. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. – 320 с.
5. Namozov U., Yusupov Y. Fitoterapiya: dorivor o‘simliklar asoslari. – Toshkent: Ibn Sino nomidagi nashriyot, 2003. – 356 b.
6. Азимова М.Н. Структурно-семантический анализ фитонимов в разноструктурных языках // Вестник Таджикского государственного педагогического университета. – Душанбе, 2012. – №4. – С. 84–91.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Toshkent: Universitet, 2003. – 432 б.
8. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: ИТИ Технологии, 2003. – 944 с.

SAROY ETNOTOPONIMI

Yarashova Shahrizoda Alisher qizi,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

+99899-701-23-72; shahrizodayarashova243@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro viloyati toponimiyasida aniqlangan saroy etnonimi hamda ushbu etnonim asosida shakllangan toponimlar haqida ma’lumot berilgan. Mazkur etnonim turkiy qabilalardan biri bo‘lib, ular qipchoq, qozoq va boshqa etnik yushmalar tarkibida mavjud bo‘lgan.

Annotatsiya. В данной статье представлена информация об этнониме Сарай, выявленном в топонимии Бухарской области, и топонимах, сформированных на основе этого этнонима. Этот этноним представляет собой одно из тюркских племен, существовавших в составе кипчакской, казахской и других этнических групп.

Annotatsion. This article presents information about the ethnonym Sarai, identified in the toponymy of the Bukhara region, and the toponyms formed from this ethnonym. This ethnonym represents one of the Turkic tribes that existed within the Kipchak, Kazakh, and other ethnic groups.

Kalit so‘zlar: *toponim, toponimiya, etnonim, etnografiya, etnotoponim, geografik obyekt, saroy, joy nomi, xalq tarixi.*

Ключевые слова: *топоним, топонимия, этноним, этнография, этнотопоним, географический объект, saray, топоним, история народа.*

Keywords: *toponym, toponymy, ethnonym, ethnography, ethnotoponym, geographical object, sarai, toponym, history of a people.*

Etnotponimlar O‘zbekiston toponimiyasining alohida bir guruhini tashkil etadi. Xususan, Buxoro viloyati toponimiyasida ham etnonimlar asosida shakllangan toponimlar ko‘pligi bilan ajralib turadi. ma’lumki, etnotoponimlar deyarli barchasi turkiy qatlamga mansubdir.

Buxoro toponimlari sirasida olti yuzga yaqin etnotoponimlar aniqlangan [4; 57].

Saroy o‘zbeklar tarkibiga kirgan eng yirik qabilalardan biri bo‘lib, bu etnonim qipchoq qabilasi tarkibida ham mavjud. Saroylarning shevalari adabiy tilga yaqin turadi. Saroylar tarkibida bir qancha kichik va katta qabilalar mavjud bo‘lgan. Masalan, *az-saroy, qipchoq-saroy, qirg‘iz-saroy, qorabog‘-saroy, nayman-saroy* va boshqalar. Bularning har biri, o‘z navbatida, yana bir qancha urug‘larga bo‘lingan [3; 30-31].

O‘zbeklar tarkibiga kirgan yirik qabilalar uyushmasi. Saroylar etnik birlashma sifatida XIV-XV asrlar davomida Dashti Qipchoqda shakllangan bo‘lib, XVI asrda boshqa o‘zbek qabilalari bilan hozirgi O‘zbekiston hududiga kelib joylashgan. Saroylarning kichik bir guruhi qozoqlarning arg‘in qabilasi tarkibida ham mavjud bo‘lgan. 1924-1926-yillarda o‘tkazilgan aholi ro‘yxatida O‘zbekiston hududida yashovchi saroylarning soni 50 mingdan ortiq bo‘lib, ulardan 18 ming kishi Buxoro vohasida (Xarqonrud, Vobkentdaryo, Shahrud, Sultonravot, Poykend, Pirmast ariqlari bo‘ylab) ... yashagan. Saroylarning kichik guruhlarini Farg‘ona vodiysida hamda

Afg'onistonda, Mozori Sharif va Balx atrofida istiqomat qilganlar. Saroylarning tarkibida bir qancha kichik va katta qabilalar mavjud bo'lgan: azsaroy, qipchoqsaroy, qirg'izsaroy, naymansaroy va boshalar. Bularning har biri, o'z navbatida, yana bir qancha urug'larga bo'lingan. Yuqorida keltirilgan bo'lim (qabila) nomlaridan ma'lumki, saroylar tarkibiga saroy bo'lmagan juda ko'p boshqa etnik guruhlar (az, majar, qipchoq, qirg'iz, qo'ng'iroq, va b.) kirgan. Saroylar XX asrning boshlarida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy o'zgarishlar sababli bir-biri bilan aralashib, o'zbek xalqi tarkibiga singib ketgan [7; 525].

X.Doniyorov saroy qabilasining *chem saroy, qo'ng'iroq saroy, jomon saroy, mojoy saroy, oltin tamg'a saroy, soydan tuman saroy va jolong'och (yalang'och) saroy* kabi tarmoqlari borligini ko'rsatgan [2; 111-112].

A.Turobovning ma'lumotiga ko'ra: mang'itlar Buxoro va Qarshi, xitoylar Buxoro va Karmana, naymanlar Ziyovuddin, qipchoqlar Kattaqo'rg'on bilan Samarqand, **saroy** Samarqanddan Qarshiga ketadigan yo'l atroflarida, qo'ng'iroqlar Qarshi va Shahrisabz, do'rmonlar G'ijduvon, bahrinlar Miyonkol yaqinlarida istiqomat qilganliklar [5; 20]

Saroylar etnik birlashma sifatida XIV–XV asrlar davomida Dashti Qipchoqda shakllangan bo'lib, XVI asrda boshqa o'zbek qabilalari bilan birga O'zbekiston hududiga kelib joylashgan. 1870-yillarda A.D.Grebenkin yozib olgan rivoyatga ko'ra, saroylar yashagan asosiy hudud Balx viloyati bo'lib, ular keyinchalik shimol tomon siljishgan va G'uzor atroflari, Qarshi va Jom oralig'idagi cho'lga va Kattaqo'rg'on yaqinida joylashganlar. Olimning fikricha, (O'zbekiston hududiga) saroylarning o'nta asosiy urug'idan faqat ikkitasi – jomon-as va to'qboylar kelishgan [1]. Shuningdek, Shahrisabz vohasida saroylarning boshqa tarmoqlari qatori as-saroy urug'i ham qayd etildi. Saroylarning bir qator urug'lari toponimlar sifatida uchraydi. Jumladan, Sazag'on (Nurobod), Dav (Narpay), To'qboy, Sanchiqul (Pastdarg'om), Sevaz (Urgut) va boshqalar. Bundan tashqari, respublikadagi ko'plab aholi punktlarining nomlari bor [6; 710-712].

Buxoro viloyatida saroy komponenti ishtirok etgan bir qator geografik obyektlar aniqlandi; jumladan, aholi punkti: *Arabsaroy, Katta Saroy, Kichik Saroy* (Vobkent tumani), *Sarayon* (Buxoro shahri), *Saroy, Saroycha* (Peshko' tumani), *Saroy, Miyonsaroy, O'ba Saroy* (Romitan tumani), *Qumrabot Saroy* (G'ijduvon tumani), *Yuqori Saroy* (Vobkent tumani); ko'cha: *Saroy, Bog'chasaroy, Miyonsaroy, O'ba saroy, Yangisaroy* (Romitan tumani), *Baxtsaroy, Saroy* (Peshko' tumani), *Bog'saroy, Saroy, Xonsaroy* (Kogon tumani), *Dilsaroy* (Vobkent, Kogon tumani), *Katta Saroy, Ko'ksaroy, Qumsaroy, Yangisaroy, Yuqori Katta Saroy* (Vobkent tumani), *Qumrabot Saroy* (G'ijduvon tumani), *Saroylar* (Shofirkon tumani), *Xonsaroy* (Qorovulbozor tumani); kollektor: *Saroydecha* (Romitan tumani); mahalla: *Ko'ksaroy* (Buxoro shahri); qabriston: *Saroycha* (Romitan tumani) aniqlangan.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, Buxoro viloyati toponimiyasi respublika toponimlarining ajralmas bir qismi sifatida xalq tarixi, milliy-madaniy xususiyatlari, etnik qatlami kabilar borasida qimmatli ma'lumot tashiydigan bebaho meros sanaladi. Buxoro viloyatidagi etnonimlar asosida shakllangan toponimlar orqali hududdagi xalqning etnik tarkibi, turkiy qabilalar va ularning ichki tarmoqlariga tegishli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Гребенкин А.Д. Узбеки//“Русский Туркестан” сборник изданий по поводу Политехнической выставки. Вып. 2. – М., 1872.
2. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т., 1968. – Б.111-112.
3. Санаев И. Бу кўхна дунё. – Т.: Адолат, 1996. – Б. 30–31.
4. Safarova M.Z. Buxoro viloyati etnotoponimlarining lisoniy tadqiqi: Filol. fanl. fals. doktori (PhD) ... disser. – Buxoro, 2023. – B. 57.
5. Туробов А.М. Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимлари. Филол. фанл. номз. дис. – Т., 1999. –Б. 20.
6. О'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – Т., 2022. – B.710-712.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдлик. 7-жилд. – Т.: ЎзМЭ, 2004. – Б.525.

KOSMONIMLARNING BADIY MATNLARDAGI STILISTIK FUNKSIYALARI VA SEMANTIK O'ZIGA XOSLIKLARI

Berdimuratova Ro'za Raxmanovna,
UrDU tayanch doktoranti,
berdimuratovaroza53@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada kosmonimlarning badiiy matnlardagi stilistik funksiyalari, xususan, ramziy ifoda, tasviriy vositalik, emotsional ta'sir va kontekstual ma'no kengaytirish kabi vazifalari misollar asosida izohlangan.

Аннотация. В данной статье анализируются стилистические функции космонимов в художественных текстах. В частности, их роль в создании символического выражения, усилении изобразительности, повышении эмоционального воздействия и расширении контекстуального значения раскрывается на основе конкретных примеров.

Abstract. This article analyzes the stylistic functions of cosmonyms in literary texts. In particular, their roles in creating symbolic expression, enhancing imagery, increasing emotional impact, and expanding contextual meaning are explained based on specific examples.

Kalit so'zlar: kosmonim, osmon jismlari, semantik ma'no, kontekstual ma'no, badiiy matn.

Ключевые слова: космоним, небесные тела, семантическое значение, контекстуальное значение, художественный текст.

Keywords: cosmonym, celestial bodies, semantic meaning, contextual meaning, literary text.

O'zbek badiiy adabiyotida kosmonimlar samoviy jismlarni nomlashdan tashqari, muhim stilistik va ramziy ma'nolarni ifodalovchi badiiy vosita sifatida keng qo'llaniladi. E.Begmatov va N.Uluqovlar kosmonimlarni yulduzlar, sayyoralar, kometa va asteroidlar kabi samoviy jismlarni anglatuvchi atoqli otlar turi sifatida ta'riflab, ularning onomastik va stilistik ahamiyatini ta'kidlaydilar [9; 18-19]. Kosmonimlar o'zbek dostonlari, she'riyati va nasriy asarlarida metafora, metonimiya, ramz va boshqa tasviriy vositalar sifatida ishlatilib, matnning estetik ta'sirini oshiradi, badiiy obrazlar yaratadi va xalqning falsafiy dunyoqarashini aks ettiradi. Ushbu bo'limda "Qantar yulduzi", "Sakkiz yulduz", "Qutb yulduz", "Chorraha yulduz" va "Yulduzcha" kabi kosmonimlarning o'zbek adabiyotidagi stilistik funksiyalari va semantik o'ziga xosliklari, Alisher Navoiy, Muhammad Rizo Ogahiy, Abdulla Oripov kabi adiblar asarlari va xalq og'zaki ijodi misollarida tahlil qilinadi [9;18-19].

Kosmonimlar badiiy matnlarda bir qator stilistik vazifalarni bajaradi: ramziy ifoda, tasviriy vositalik, emotsional ta'sir va kontekstual ma'no kengaytirish.

1. **Ramziy ifoda:** Kosmonimlar o'zbek adabiyotida falsafiy va ma'naviy ma'nolarni ifodalashda ishlatiladi. Masalan, Alisher Navoiyning "Xamsa" asaridagi "Sadd-i Iskandariy" dostonida "Qantar yulduzi" qishning sovuqligi va insonning sabr-bardosh ramzi sifatida tasvirlanadi: "Qantar yulduzi osmon uzra charaqlab, Sovuqda yurakni isitguvchi nur sochar." Bu misolda "Qantar yulduzi" nafaqat samoviy jism, balki umid va chidamlilik ramzi sifatida ishlatilib, matnning ma'naviy chuqurligini oshiradi [5; 559].

Tasviriy vositalik: Kosmonimlar metafora va metonimiya sifatida badiiy tasvir yaratishda muhim o'rin tutadi. "Sakkiz yulduz" (Ursa Major) "Alpomish" dostonida yo'l ko'rsatuvchi va sadoqat ramzi sifatida tasvirlanadi: "Sakkiz yulduz osmon uzra yo'l ko'rsatib, Alpomish yuragida sadoqat nuri porlaydi."

Bu parchada "Sakkiz yulduz" metafora sifatida qahramonning ma'naviy yo'lini yorituvchi ramz sifatida ishlatilgan bo'lib, tasvirning vizual va emotsional ta'sirini oshiradi [2; 413].

3. **Emotsional ta'sir:** Kosmonimlar matnning hissiy ohangini kuchaytirishda ishlatiladi. Muhammad Rizo Ogahiyning "Zubdat ut-tavorix" asarida "Qutb yulduz" barqarorlik va yo'nalish ramzi sifatida keltiriladi: "Qutb yulduz osmonda doim turar bir joyda, Xalqqa yo'l ko'rsatar, tinmay nur sochar."

Bu misolda “Qutb yulduz” metonimiya sifatida ishlatilib, xalqning doimiy ishonch va barqarorlikka intilishini ifodalaydi, shu bilan birga matnning emotsional taʼsirini kuchaytiradi [7; 245]. **Kontekstual maʼno kengaytirish:** Kosmonimlar badiiy matnning semantik doirasini kengaytirib, turli maʼnolar kasb etadi. Abdulla Oripovning “Yulduzlar bilan suhbat” sheʼrida “Yulduzcha” umumiy yulduz nomlari sifatida ishlatilib, insonning oʻz-oʻzini anglash va koinot bilan bogʻliqlik ramzi sifatida talqin qilinadi: “Yulduzchalar osmon uzra miltillaydi, Yuragimda koinotning sirlari charaqlaydi.” Bu sheʼrda “Yulduzcha” metafora sifatida insonning ichki dunyosini koinotning cheksizligi bilan bogʻlaydi, shu orqali matnning falsafiy chuqurligini oshiradi [7; 245].

Kosmonimlarning semantik oʻziga xosliklari ularning badiiy matnlardagi koʻp maʼnoliligi va ramziy kengayishi bilan ajralib turadi. Kosmonimlar turli kontekstlarda bir nechta maʼnoga ega boʻladi. Masalan, “Qantar yulduzi” Xorazm folklorida qishning oʻrtasi va tejamkorlik ramzi sifatida ishlatilsa, Navoiyning “Xamsa” asarida insonning ichki chidamliligi va umid ramzi sifatida talqin qilinadi. Bu polisemiya kosmonimning semantik doirasini kengaytirib, matnning chuqur maʼno qatlamlarini yaratadi.

Kosmonimlar xalq tasavvuridagi ramziy maʼnolar asosida badiiy matnlarda kengaytiriladi. “Chorraha yulduz” (Cygnus) Xorazm afsonalarida kosmik muvozanat va adolat ramzi sifatida tasvirlanadi:

“Chorraha yulduz osmon uzra toʻrt yoʻlni birlashtirar,
Adolat nurini xalqqa sochar.” Bu misolda “Chorraha yulduz” ramziy maʼno orqali xalqning adolat va tartib haqidagi tasavvurini ifodalaydi, matnning falsafiy ohangini kuchaytiradi [1; 150].

Kosmonimlar oʻzbek adabiyotida mifologik tasavvurlar bilan uzviy bogʻlanadi. “Sakkiz yulduz” xalq dostonlarida Tengri dinidagi osmon ruhlari bilan bogʻlanib, sadoqat va himoya ramzi sifatida tasvirlanadi. “Goroʻgʻli” dostonida bu yulduz turkumi qahramonning yoʻlini yorituvchi ilohiy kuch sifatida keltiriladi:

“Sakkiz yulduz osmon uzra Goroʻgʻliga yoʻl koʻrsatar,
Tengri nuri uning yuragida porlaydi.” Bu parchada “Sakkiz yulduz” mifologik ramz sifatida ishlatilib, matnning epik ohangini oshiradi [4;387].

Kosmonimlar badiiy matnning janri va maqsadiga qarab turli maʼnolar kasb etadi. Masalan, zamonaviy oʻzbek sheʼriyatida “Yulduzcha” Abdulla Oripov asarlarida insonning oʻz-oʻzini anglash va koinot bilan bogʻliqlik ramzi sifatida ishlatilsa, xalq maqollarida “Yulduzcha” muvaffaqiyat va baxt ramzi sifatida qoʻllaniladi: “Yulduzchasi yorugʻ boʻlsa, odamning yoʻli ochiq boʻladi”[6; 259]. Bu moslashuv kosmonimlarning semantik moslashuvchanligini koʻrsatadi.

Kosmonimlar oʻzbek adabiyotida matnning janridan kelib chiqib, turli stilistik maqsadlarga xizmat qiladi. Dostonlarda ular epik ohangni kuchaytirs, sheʼriyatda lirik va falsafiy maʼnolarni ifodalaydi. Masalan, Alisher Navoiyning “Xayrat ul-abror” dostonida “Qantar yulduzi” insonning ichki kurashi va ilohiy nur ramzi sifatida ishlatiladi:

“Qantar yulduzi sovuqda nur sochsa, Inson yuragi ilohiy muhabbat bilan yonar.” Bu misolda kosmonim tasavvufiy ramz sifatida ishlatilib, matnning maʼnaviy chuqurligini oshiradi [5; 245]. Zamonaviy adabiyotda esa kosmonimlar koʻproq individual hissiyotlar va falsafiy mulohazalarni ifodalashda qoʻllaniladi. Cholponning “Kecha va kunduz” sheʼrida “Yulduzcha” muhabbat va oʻtkinchi umid ramzi sifatida tasvirlanadi:

“Yulduzchalar kechada miltillab, Muhabbatim yuragida yashaydi.” Bu parchada “Yulduzcha” lirik qahramonning nozik hissiyotlarini ifodalovchi metafora sifatida ishlatiladi [3; 112].

Kosmonimlarning stilistik qoʻllanilishi oʻzbek adabiyotidagi xalq tasavvurlari va ilmiy astronomiya oʻrtasidagi bogʻliqlikni koʻrsatadi. Masalan, “Qutb yulduz” ilmiy astronomiyada Polaris sifatida yoʻnalish koʻrsatuvchi yulduz boʻlsa, oʻzbek adabiyotida u barqarorlik va ishonch ramzi sifatida tasvirlanadi. Bu bogʻliqlik kosmonimlarning semantik oʻziga xosligini yanada boyitadi.

O'zbek kosmonimlarining stilistik funksiyalari Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotida ham o'xshash tarzda namoyon bo'ladi. Qozoq adabiyotidagi "Qantar jyldyzy" Abay Qunanbayev she'rlarida qishning qattiqligi va insonning chidamliligi ramzi sifatida ishlatiladi. Qirg'iz dostonlarida "Sakkiz jyldyz" "Manas"da yo'l ko'rsatuvchi ramz sifatida tasvirlanadi. Tojik adabiyotidagi "Sitara-i Qantar" Rudakiy she'rlarida muhabbat va umid ramzi sifatida qo'llaniladi. Bu o'xshashliklar Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasidagi umumiy mifologik va adabiy an'analarni ko'rsatadi.

Kosmonimlar o'zbek badiiy adabiyotida ramziy, tasviriy va emotsional ma'nolarni ifodalovchi muhim stilistik vosita sifatida qo'llaniladi. "Qantar yulduzi", "Sakkiz yulduz", "Qutb yulduz", "Chorraha yulduz" va "Yulduzcha" kabi kosmonimlar dostonlar, she'rlar va nasrda metafora, metonimiya va ramz sifatida ishlatilib, matnning estetik va ma'naviy ta'sirini oshiradi. Ularning semantik o'ziga xosliklari polisemiya, ramziy kengayish, mifologik bog'liqlik va kontekstual moslashuv orqali namoyon bo'ladi. Kosmonimlarning stilistik qo'llanilishi o'zbek tilining leksik-semantik boyligini, xalqning madaniy va falsafiy dunyoqarashini yoritadi. Bu bo'lim natijalari kosmonimlarning o'zbek adabiyotidagi ahamiyatini va ularni lingvostilistik nuqtayi nazardan o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Akmataliyev A. Qaraqalpaq folklorinda kosmonimlar. – Bishkek: Ilim, 2008. – B. 150.
2. Begmatov E. O'zbek ismlari. – Toshkent: O'zbek milliy ensiklopediyasi, 1998. – B. 413.
3. Cho'lpon. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1975. – B. 112.
4. Ismailov V. O'zbek xalq adabiyoti. – Toshkent: Fan, 1980. – B. 387.
5. Navoiy A. Xamsa. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1986. – B. 245.
6. O'zbek xalq maqollari. II jild. – Toshkent: Fan, 1988. – B. 259.
7. Ogahiy M.R. Zubdat ut-tavorix. – Toshkent: Fan, 1971. – B. 245.
8. Oripov A. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2001. – B. 78.
9. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган: Наманган нашриёти, 2006. – Б. 18-19.

“QADIMGI TURKIY SO‘ZLAR LUG‘ATI”DAGI TOPONIMIK INDIKATORLARNIG MAZMUNIIY GURUHLARI VA XUSUSIYATLARI

Sharofat Xusainova Madraimovna,

UrDU tayanch doktoranti,
Urganch davlat tibbiyot instituti O'zbek tili va
adabiyoti, tillar kafedrasida o'qituvchisi.
sharofat5813@gmail.com.

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimgi turkiy tilning muhim manbalaridan biri bo'lgan "Древнетюркский словарь"dagi toponimlar tarkibidagi indikatorlarning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida indikatorlarning turlari aniqlanib, ularning nominativ, tasniflovchi hamda kognitiv vazifalari yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются структурные и семантические особенности индикаторов в составе топонимов, представленных в «Древнетюркский словарь» – одном из важнейших источников древнетюркского языка. В ходе исследования определяются типы индикаторных элементов, а также раскрываются их номинативные, классификационные и когнитивные функции.

Abstract. This article analyzes the structural and semantic features of indicators in the composition of toponyms found in the "Dictionary of Ancient Turkic Words" one of the key sources of the Old Turkic language. The study identifies the types of indicator elements and reveals their nominative, classificatory, and cognitive functions.

Kalit soʻzlar: *geografik nom, toponim, indikator, toponomik indikator, gidronim, oronim, onomastika.*

Ключевые слова: *географическое название, топоним, индикатор, топонимический индикатор, гидроним, ороним, ономастика.*

Keywords: *geographical name, toponym, indicator, toponymic indicator, hydronym, oronym, onomastics.*

Toponimika tilshunoslikning muhim sohalaridan biri boʻlib, u geografik nomlarning kelib chiqishi, tuzilishi va semantik xususiyatlarini oʻrganadi. Qadimgi turkiy tillarga oid toponimlar esa turkiy xalqlarning tarixiy-geografik dunyoqarashi, tabiatni qay tarzda idrok etishi hamda ijtimoiy hayoti haqida muhim maʼlumot beradi. Qadimgi turkiy tillar lugʻat boyligini tizimli tarzda jamlagan fundamental manba – “Древнетюркский словарь” boʻlib, unda nafaqat umumiy leksika, balki koʻplab toponimik birliklar ham oʻz aksini topgan. Ushbu maqolada aynan “Древнетюркский словарь”dagi toponimlar tarkibidagi indikatorlar tahlil qilinadi.

Mazkur maqolada qadimgi turkiy toponimlar tarkibidagi indikatorlarni oʻrganishda zamonaviy onomastika va tarixiy tilshunoslik metodlariga tayanildi. Toponimik indikatorlarni tadqiq qilishda E.M.Murzayev, N.A.Baskakov, B.A.Serebrennikov, G.K.Konkashpayev, G.N.Donidze, V.N.Popova, S.Qorayev, Z.Doʻsimov, T.Nafasov, N.Oxunov, N.Uluqov, Oʻ.Rajabov, S.Nayimov, N.Begaliyev kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan turli nazariy yondashuvlar asos qilib olindi. Mazkur ishlarda toponimik indikatorlar turlicha terminlar bilan ataladi (indikator, formant, determinant, toponimik komponent va boshqalar) hamda ularning tasnifi va talqini ham mualliflar yondashuviga koʻra farqlanadi. *Toponimik indikator* terminini oʻzbek toponimikasiga ilk marta Z.Doʻsimov ilmiy muomalaga olib kirgan. U joy nomlari tarkibida qatnashib, ular ifodalagan obyektning turini, xarakterini bildiruvchi lugʻaviy birliklarni indikatorlar, deb izohlaydi. Uning taʼkidlashicha, indikatorlar oʻzi ifodalayotgan obyekt haqida maʼlumot berish xususiyatiga ega. Boshqa bir oʻrinda esa Z.Doʻsimov, X.Egamovlar terminni kengroq: “toponimlar tarkibida kelib, obyektning xarakteri, xususiyati, soni va boshqalarni koʻrsatuvchi soʻz”, – deb taʼriflaydilar [3;161].

Qadimgi turkiy toponimlar tarkibidagi indikatorlarni tahlil qilish shuni koʻrsatadiki, ular til tizimida tasodifiy emas, balki maʼlum qonuniyatlar asosida shakllangan barqaror tarkibiy qismlar hisoblanadi. “Древнетюркский словарь” asosida olib borilgan kuzatishlar indikatorlarning qadimgi turkiy tilning nominativ tizimida muhim oʻrin tutganini tasdiqlaydi. Avvalo, indikatorlar toponimning mazmuniy markazini belgilovchi asosiy birlik sifatida namoyon boʻladi. Masalan, *suvī, köl, ögüz* kabi qismlar mavjud boʻlgan nomlarda suv obyektiga xoslik birlamchi semantik belgi sifatida shakllanadi. Xuddi shuningdek, *tay, art* kabi indikatorlar oʻrin xususiyatlarini ifodalab, toponimning geografik jihatdan aniqlashni taʼminlaydi.

Ilmiy adabiyotlarda toponimik indikatorlarning turlicha talqin qilinishi ularning murakkab lingvistik tabiati bilan izohlanadi. Baʼzi tadqiqotchilar ularni derivatsion affiks sifatida baholasa, boshqalari mustaqil leksik komponent sifatida koʻradi. “Qadimgi turkiy soʻzlar lugʻati” asosida olib borilgan tahlil shuni koʻrsatadiki, indikatorlar koʻproq yarim mustaqil leksik birliklar boʻlib, ular bir tomondan lugʻaviy maʼnoga ega, ikkinchi tomondan esa toponim tarkibida struktur vazifa bajaradi. Shuningdek, indikatorlar qadimgi turkiy xalqlarning kognitiv va geografik tafakkurini aks ettiruvchi vosita sifatida ham muhimdir.

Tahlillar yana shuni koʻrsatadiki, indikatorlar yordamida toponimlarni tizimli ravishda tasniflash mumkin. Bu esa toponimiyani tartibga solish, ularni lingvistik va geografik jihatdan oʻrganishda samarali metodologik asos yaratadi.

Lugʻatdagi toponimik indikatorlarni obyekt anglatish, ularning xususiyatlariga ishora qilish va maʼnoviy vazifasiga koʻra bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Chunki toponimik indikatorlar ham semantik xususiyatlariga koʻra turlichadir. Lugʻatda uchraydigan indikatorlarni ular ifodalaydigan obʼyektiga koʻra bir necha guruhga ajratish mumkin:

1. **Oʻrin bildiruvchi indikatorlar** baliq, kânt// känd, jÿaç kabi indikatorlar joy, makon, oʻrin maʼnosini ifodalovchi soʻzlardir.

2. **Gidronimik indikatorlar** *suvī, köl, ögüz//öküz* kabi birliklar suv obyektlarini bildiradi: *Ačīy altir köl, Julia köl, Julduz köl, Körünj köl, Isig köl, Sidiñ köl, Tajyan köl, Tariñ köl, Adyīraq suvī, Qaz suvī, Jabaqu suvī, Jašil ögüz, Jenčü ögüz, Qara qaš ögüz, Sindu ögüz, Taluj ögüz, Tavušyan öküz, Ürünj qaš ögüz...*

3. **Oronimik indikatorlar** *tay, art* kabi birliklar relyef shakllarini ifodalaydi: *Baqirliñ tay, Benligäk tay, Buqač art, Kögmän tay, Kömür tay, Muz tay...*

Keltirilgan misollarning ayrimlari quyida tahlil qilinadi:

känt// känd – o‘g‘uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Mahmud Koshg‘ariy ushbu birlik xususida quyidagilarni bayon qiladi: Känd – o‘g‘uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko‘pchilik turklar nazdida shahardir. Shuning uchun Farg‘onani Özkand – o‘z shahrimiz deydilar. Samarqandni kattaligi uchun Semizkänd – semiz shahar deydilar. Buni forsiylar Samarqand tarzida qo‘llaydilar [4; 276]. Ushbu so‘zning qaysi tilga oidligi xususida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda uning sug‘d tiliga mansubligi qayd etiladi. Mahmud Koshg‘ariy esa bu haqda shunday yozadi: *Butun Movarounnahr, Yankanddan Sharqqacha bo‘lgan o‘lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkänd, Taškänd – Šaš, Özkänd, Tümkänd nomlarining hammasi turkchadir. Känd turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharni qurdilar va shunday nom qo‘ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko‘paygach, so‘ng ular ajam shaharlari kabi bo‘lgan* [1; 49–56]. Qayd etilgan ma‘lumotlar Movarounnahrning sanab o‘tilgan o‘lkalari turklar tomonidan bunyod etilgani, keyinchalik bu yerlarda forsiyzabonlar nufuzining ham oshganligi, joy nomlarining esa forsha atab ketilganligidan dalolat beradi. [6; 46].

Mazkur indikator hozirda turk tilida kent tarzida “shahar”ni ifodalasa [7;325], ozarbayjon tilida esa uning känd shakli “qishloq” ma‘nosini anglatadi [2; 128].

balīq – johiliya davridagi turklar va uyg‘urlar tilida shahar. Uyg‘urlarning eng katta shaharlariga Beshbaliq deyilishi shundandir. Beshbaliq – besh shahar demakdir. Uyg‘urlar boshqa bir shaharlariga Janī baliq – yangi shahar deydilar [4; 298].

jīyač – qadimgi turkiy toponimlar tarkibida uchraydigan indikatorlardan biri bo‘lib, u o‘zining ko‘p ma‘noliligi bilan ajralib turadi. Ushbu birlik qadimgi turkiy tilning muhim manbalarida, xususan, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida qayd etilgan. Manbalarga ko‘ra, *jīyač* so‘zi kamida uchta asosiy ma‘noga ega: daraxt, masofa o‘lchov birligi, osmon jismi bilan bog‘liq nom (Yupiter – “*jīyač* julduz”). Toponimik tahlil nuqtayi nazaridan, ayniqsa ikkinchi ma‘no – masofa bildiruvchi birlik muhim ahamiyatga ega. Koshg‘ariy bu so‘zni *farsah* bilan tenglashtirib, uni uzunlik o‘lchovi sifatida izohlaydi. Ayrim tadqiqotlarga ko‘ra, bir yig‘ač taxminan 6–8 km oralig‘idagi masofani bildirgan. Bu esa uning qadimgi turkiy tilda uzoq masofani ifodalovchi birlik sifatida qo‘llanganini ko‘rsatadi. Shu asosda **jīyač** indikatorini masofa bildiruvchi toponimik indikator sifatida talqin qilish mumkin. Bunday indikatorlar bevosita geografik obyektning turini emas, balki unga nisbatan masofa yoki uzoqlik belgisini ifodalaydi. Bu jihati bilan u an‘anaviy indikatorlardan farq qiladi. Shuningdek, **jīyač** so‘zining “uzoq”, “olislashgan” ma‘nosi bilan bog‘liq semantik kengayishi uning toponimik vazifasini yanada mustahkamlaydi. Masalan, qadimgi davrda ma‘lum bir joyning boshqa markazga nisbatan uzoqligini ifodalash uchun ushbu birlikdan foydalanilgan bo‘lishi mumkin: *Ala jīyač, Baj jīyač, Qara jīyač...*

tay – ushbu indikator deyarli barcha turkiy tillar toponimik tizimida uchraydi. U turli fonetik variantlarga ega: *tog‘, tau, too, tuu*, va boshqalar. Bu indikator turkiy tillardan eroniy tillarga o‘tgan bo‘lib, ularda qo‘llanish va semantikasi jihatdan bir oz farq qiladi. Afg‘onistonda *dog‘* “*tog‘, cho‘l, dala*”; Pokistonning g‘arbiy qismida “*dala*” ma‘nosidan tashqari “*yo‘l*” ma‘nosini ham ifodalaydi. Qrimda “*o‘rmon, tog‘ o‘rmoni*” ma‘nosida qo‘llaniladi. Tarkibida ushbu indikator bo‘lgan toponimlar ko‘plab uchraydi: Ayudag, Chatirdag (“*Oyiqtog‘i, Chodirtog‘i*” ma‘nosida, Qrim), Kopetdag‘ (Turkmaniston), Yarudag (Qizil tog‘, Dog‘iston). Ayrim tadqiqotchilar Amudaryo bo‘yidagi Qaurdoq nomini ham shu so‘z bilan bog‘laydi, ya‘ni: “*gaur, dog*” (Kafir tog‘i).

Xorazmdagi QubataV, Yumritav, Häktav, Qaratav kabi nomlar ham ushbu indikator orqali vujudga kelgan [5; 29-30].

Toponimik indikatorlar semantik va funksional jihatdan toponim va toponimik formantlardan farqlanadi, biroq til taraqqiyoti jarayonida ularni toponim yoki topofopmantga o'tishi ham kuzatiladi. Toponimik indikatorlar guruhi tilning ichki va tashqi manbalari negizida shakllanadi hamda tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy, lisoniy omillar ta'sirida taraqqiy etib, takomillashib boradi.

Mazkur maqolada qadimgi turkiy tilning muhim leksik manbalaridan biri bo'lgan "Qadimgi turkiy so'zlar lug'ati" asosida onomastik birliklar tizimi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari lug'at tarkibidagi onomastik birliklar, xususan, toponimlarning struktur-semantik xususiyatlari, ularning shakllanish omillari va nominatsion asoslari murakkab hamda ko'p qatlamli tizimni tashkil etishini ko'rsatdi. Aniqlanishicha, qadimgi turkiy toponimik birliklar tilning ichki rivoj qonuniyatlari bilan bir qatorda tarixiy, etnomadaniy va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllangan bo'lib, ular muayyan davrning lingvistik manzarasini tiklashda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Toponimlarning tarkibiy tahlili ularning semantik motivatsiyasi, nominatsiya prinsiplari orqali ifodalanishini yoritish imkonini berdi. Umuman olganda, lug'at asosida olib borilgan mazkur tadqiqot turkiy tillar onomastikasining nazariy asoslarini boyitadi, qadimgi til birliklarining nominativ xususiyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda keyingi ilmiy izlanishlar uchun mustahkam metodologik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdushukurov B. Devonu lug'otit turkdagi o'g'uzcha so'zlar // Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali. – 2024. – 2-son (4). – B. 49–56.
2. Azərbaycanca-özbəkçə özbəkçə –azərbaycanca lügət. –Bakı, Savad, 2019 128-bet
3. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луг'ати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – Б.161.
4. Mahmud Koshg'ariy Devonu lug'oti-t-turk. I jild. –T.: O'zbekiston 2024. – B. 276, 298
5. Ражабов Ў.Х. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 29-30.
6. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шақшунослик институти, 2006. – Б.46.
7. Yusupova N. Türkçe – Özbekçe sözlük. – Ankara, 2018. 325-bet

NISHOTIYNING "HUSN-U DIL" DOSTONI ONOMASTIK TIZIMINING BADIY-ESTETIK XUSUSIYATLARI

Shernazarova Gulshan Abdullayevna,

UrDu O'zbek tilshunosligi kafedrası mustaqil izlanuvchisi
+99897-360-89-36; gulshanshernazarova756@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Nishotiyning "Husn-u Dil" dostoni onomastik tizimining badiiy-estetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda qo'llangan antroponimlar, toponimlar, hamda ramziy nomlarning semantik, stilistik va poetik vazifalari yoritiladi. Dostondagi nom birliklarining obraz yaratish, badiiy tasvirni kuchaytirish, muallifning estetik g'oyasini ifodalashdagi o'rni lingvopoetik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Shuningdek, onomastik birliklarning asar mazmuni va kompozitsion tuzilishidagi funksional ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijasida dostonidagi nomlar tizimi muallifning individual uslubi hamda mumtoz adabiyot an'analari bilan uzviy bog'liqligi asoslab ko'rsatiladi.

Abstract. This article analyzes the artistic and aesthetic features of the onomastic system in Nishoti's epic poem "Husn-u Dil." The semantic, stylistic, and poetic functions of anthroponyms, toponyms, and symbolic names used in the work are elucidated. From a linguopoetic perspective, the role of nominal units in creating images, enhancing artistic expression, and conveying the author's aesthetic idea is examined. In addition, the functional

significance of onomastic units in the content and compositional structure of the work is revealed. As a result of the research, it is substantiated that the system of names in the epic is closely connected with the author's individual style as well as the traditions of classical literature.

Аннотация. В данной статье анализируются художественно-эстетические особенности ономастической системы поэмы Нишоти «*Хусн-у Дил*». Освещаются семантические, стилистические и поэтические функции антропонимов, топонимов, а также символических имен, использованных в произведении. С лингвопоэтической точки зрения исследуется роль номинативных единиц в создании образов, усилении художественной выразительности и выражении эстетической идеи автора. Кроме того, раскрывается функциональная значимость ономастических единиц в содержании и композиционной структуре произведения. В результате исследования обосновывается, что система имен в поэме тесно связана с индивидуальным стилем автора, а также с традициями классической литературы.

Kalit so'zlar: *onomastik tizim, antroponim, toponim, poetik onomastika, badiiy-estetik xususiyat, lingvopoetika, ramziy nomlar.*

Keywords: *onomastic system, anthroponym, toponym, poetic onomastics, artistic and aesthetic features, linguopoetics, symbolic names.*

Ключевые слова: ономастическая система, антропоним, топоним, поэтическая ономастика, художественно-эстетические особенности, лингвопоэтика, символические имена.

Muhammad Niyoz Nishotiyning “Husn-u Dil” dostoni o‘zining murakkab allegorik tabiati va boy onomastik manzarasi bilan ajralib turadi. Asardagi nomlar tizimi shunchaki atash vositasi bulmay, balki qahramonlarning ichki mohiyatini, ijtimoiy va manaviy qiyofasini ochib beruvchi “so‘zlovchi nomlar” tamoyiliga asoslangan.

Dostonning onomastik maydonida kontekst doirasida shaxslantirilgan nomlar etakchi urin tutadi. D.Andaniyozova ta’kidlaganidek, badiiy asarlardagi bunday nomlar muallifning estetik maqsadiga ko‘ra okkazional (muvaqqat) xarakterga ega bo‘ladi²⁰. Nishotiy insonning ruhiy va aqliy quvvatlarini onomastik birliklarga aylantirar ekan, ularning etimologik ildizlaridagi munozarali nuqtalardan mahorat bilan foydalanadi.

Nishotiyning «Husn-u Dil» dostoni onomastik tizimi asarning janriy tabiatidan kelib chiqib, uta zich va majoziy mazmunga ega. D.Andaniyozovaning muvaqqat onomastik birliklar haqidagi nazariy qarashlariga tayanib, dostondagi nomlar kulamini quyidagicha tasniflash va tiplarga ajratish mumkin:

Asardagi onomastik birliklar real va majoziy olam chegarasida harakat qiladi. Ularni quyidagi tiplarga ajratish mumkin:

I. Muvaqqat antroponimlar (allegorik ismlar). Bu guruh asar onomastik maydonining asosini tashkil etadi. Nishotiy insonning ruhiy va aqliy sifatlarini ism (antroponim) darajasiga kutaradi: *Dil (Fuod)* – yurak va hissiyot ramzi; *Husn* – go‘zallik va mutlaq kamolot timsoli; *Aql, Nazar, Xayol, Sabr, Himmat* – ijobiy insoniy quvvatlarning shaxslantirilgan nomlari; *Raqib, Foriq* – salbiy onomastik maydonni shakllantiruvchi, ayiruvchi va tusqinlik qiluvchi ma’nodagi muvaqqat nomlar.

II. *Poetik toponimlar (majoziy joy nomlari)*. Dostondagi makon nomlari qahramonlarning ruhiy holatlari va voqealarning mantiqiy makonini belgilashga xizmat qiladi: *Gulshani Ruxsor* – ishq va tal’at gulshani (Husn makoni); *Qalai Diydor* – visol va uchrashuv shahri; *Vodiyi Armon* – intilish va ruhiy iztiroblar maydoni; *Chohi Hirmon* – umidsizlik va mahrumlik chohi. Bu nomlar D.Andaniyozova tasnifidagi “o‘zi atalgan joyning xususiyatlarini ifodalovchi so‘zlovchi nomlar” sirasiga kiradi.

²⁰ Andaniyozova D. R. O‘zbek tilida muvaqqat onomastik birliklarning badiiy-estetik xususiyatlari. Filol. fan. dok. (DSc) diss. – Toshkent, 2025. – B. 16.

III, *Teologik va afsonaviy onomastik birliklar*. Asarda ilohiy mazmunni kuchaytirish uchun an'anaviy nomlardan ham foydalaniladi:

Payg'ambarlar nomlari: *Muso, Iso, Sulaymon*.

Tarixiy-afsonaviy siymolar: *Rustam, Isfandiyor, Nushirvon, Fag'fur*. Bu nomlar asar qahramonlarining qudratini mubolag'a qilish uchun qiyosiy planda ishlatiladi.

Nishotiy onomastikasida nomlar faqat atash uchun emas, balki muayyan estetik funksiyalarni bajarish uchun xizmat qiladi:

Nishotiy onomastik tizimda so'z o'yinlaridan (ishtiyoq) mohirona foydalanadi. Masalan, *Shayx Zarf* obrazi orqali *zarf* (riyokorlik) tushunchasini ism darajasiga chiqaradi. Nomlarning imloviy va etimologik tahlili (masalan, *Chashmai hayvon*) orqali muallif onomastik birlik zahiridagi yashirin ma'nolarni ochadi.

Doston qahramonlaridan biri *Faxr* arabcha *f-x-r* (فخر) o'zagidan olingan bo'lib, quyidagi ma'nolarni anglatadi: 1. O'zini maqtash, faxrlanish. 2. G'urur, shon-sharaf, fazilat. 3. Ustunlik, hashamat va ulug'vorlik²¹. Arab tilida ushbu o'zakdan yasalgan *taf'axur* (uzini kuz-kuz qilish), *f'axir* (hashamatli, mag'rur) va *mafxara* (faxrlanish predmeti) kabi suzlar Nishotiy tomonidan Shoh Faxr obrazining ijtimoiy va psixologik portretini yaratishda poydevor qilib olingan.

Nishotiy Shoh Faxr yashaydigan shahar va uning tabiatiga to'xtalganda, ismdagi «hashamat» va «ulug'vorlik» semalarini kuchaytirib boradi:

Buyla zamon Faxri muazzam janob,

Borgohi Faxrdur, ey komyob (HD, 193-bet).

Bu yerda *Faxri muazzam* (ulug'vor faxr) ifodasi orqali shaxs va sifatning birlashishi kuzatiladi. D.Andaniyozova ta'kidlaganidek, bunday "so'zlovchi nomlar" qahramonning ijtimoiy tiplashtirilishiga xizmat qiladi.

Asarda Faxrning dunyoqarashi aynan arabcha *taf'axur* (faxrlanish) tushunchasiga tayanadi. U boylikni insonning eng yuqori martabasi deb biladi:

Jonim aro tushti tafoxur base,

Kunglima yuzlandi takassur base (HD, 208-bet).

Shoir bu o'rinda Faxrning ichki kechinmasini ifodalash uchun bevosita uning ismi bilan bir uzakdan bulgan *tafoxur* suzini qo'llaydi.

Doston onomastik tizimini tadqiq etishda *Faxr* antroponimi va *Shuhrat* toponimi urtasidagi uzviy etimologik va g'oyaviy bog'liqlikni ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu makonda *Shuhrat* shahri shunchaki geografik fon emas, balki tasavvufiy ananada keskin tanqid qilinadigan muayyan manaviy va ijtimoiy holatning timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Shuhrat shahri tahlilining ma'naviy o'zagini tasavvuf axloqidagi mashhur "Ash-shuhratu ofatun" (Shuhrat – ofatdir) hikmati tashkil etadi. Ushbu ibora ko'pincha hadisi sharif sifatida keltirilsa-da, eng ishonchli sahih to'plamlarda aynan shu lafz bilan uchramaydi. Lekin uning mazmuni Quroni karim va sunnatdagi riyo hamda manmanlikdan qaytaruvchi ko'rsatmalarga to'la mos keladi. Taqvo ahlining fikricha, shuhrat va tanilishga bulgan muhabbat dinni ketkazuvchi va insonni rasvo qiluvchi "qotil dard"dir. Tasavvuf ananasida, xususan, Naqshbandiya tariqatida bu ibora muhim tamoyilga aylangan. Hazrat Bahouddin Naqshband "Shuhratda ofat bor, saodat – maskinatda (kamtarlikda)" g'oyasini ma'naviy yuksalishning asosiy metodi sifatida belgilaganlar. "Lamahot min nafahotul-quds" asarida buyuk pirlarning ma'naviy halokatdan omon qolish uchun mashhurlikdan qochish va «xilvat dar anjuman» maqomiga intilganlari bayon etilgan²².

Nishotiyning onomastik tizimida hukmdor ismi va u boshqarayotgan shahar nomi semantik yaxlitlikni hosil qiladi: *Faxr* (فخر) – uzini maqtash, g'urur va tashqi hashamatni anglatadi. *Shuhrat* (شهر) – arab tilida "mashhurlik, dovrug', tanilish" ma'nolarini anglatib, *sh-h-r* (شهر)

²¹ http://arabus.ru/word/23999_564c801/ فخر.

²² Каттаев К., Каттаева Г. Қадимий китоблар таржимаси. — Тошкент: Qaqpus, 2020. — Б. 136-140.

o'zagidan olingan. Ushbu uzak "oshkor qilish, yoyish, yalang'ochlash (qilichni qinidan chiqarish)" kabi ma'nolarni ham o'z ichiga oladi²³.

Nishotiy bu ikki tushunchani mahorat bilan bog'laydi:

Qildi ayon shuhratin olamg'a fosh,

Qildi nekim bor edi anga maosh (HD, 192-bet).

Bu yerda *Shuhrat* shunchaki shahar nomi emas, balki hamma narsa ko'z-ko'z qilinadigan tashqi dunyoning onomastik metaforasidir. Qahramon Faxr uchun bu muhit tabiiydir, chunki uning ismi zahirida etirof va hashamatga bo'lgan ehtiyoj yotadi. Shu tariqa, *Shuhrat* toponimi *Faxr* antroponimining toponimik inikosiga aylanadi.

Nishotiy dostonida *shuhrat* abstrakt tushunchasining onomastik birlikka (toponimga) aylanishi bir necha bosqichda amalga oshadi: "so'zlovchi nomlar" nazariyasiga kura, *Shuhrat* manmanlik makonini chegaralash uchun toponimga aylantirilgan. D.Andaniyozova ta'kidlaganidek, bunday muvaqqat onimlar inson ongida olamni kategoriyalashtirishga xizmat qiladi. Shahar tashqi yaltiroqlikni izlovchi ruh uchun zindon vazifasini o'taydi; obi hayotni qidirib yurgan Nazar Shuhrat shahriga kelganida, unga "obi hayot – bu boylikdir" deyishadi. Nishotiy bu orqali Shuhrat shahrida haqiqat teskari ekanini ko'rsatadi: bu yerda mashhurlik – abadiyatning, oltin esa – ma'naviy nurning urnini egallagan. \

Faxr ismi va Shuhrat shahri tashqi ulug'vorlikning (Faxr) omma e'tirofisiz (Shuhrat) mavjud bo'la olmasligini ko'rsatadi.

Nishotiy Shuhrat toponimini ogohlantirish ramzi sifatida qullaydi Shuhratga muhabbat oxirat halovatini yo'qotadi. Naqshbandiya ta'limotidagi shuhratning ofati haqidagi hikmatning badiiy talqini shuni ko'rsatadiki, bunday shaharda qolish solik (ma'naviy yo'lovchi) uchun halokatga teng. Dostonda Shuhrat shahri *Gulshani Ruxsor* va *Qalai Diydorga* zid bo'lgan makon sifatida gavdalanadi.

Asarda ijobiy ma'nodagi faxr (iftixor) ham uchraydi, biroq u Shoh Faxr obraziga nisbatan ziddiyatli (ironik, kinoyaviy) planda ishlatiladi:

Ey shohi zevari-iftixor,

Sandin ajab bulmoq ushbu elga yor (HD, 212-bet).

Bu yerda "iftixor zevari" (faxrlanish bezagi) deb qilinayotgan murojaat zahirida Shoh Faxrning faqat tashqi kurinish va mansab bilan cheklanib qolganiga ishora bor.

Dostonda Shoh Faxr obrazi boylikka hirs quygan, mol-dunyoni hayotning oliy maqsadi deb bilgan hukmdor sifatida tasvirlanadi:

Buyla zamon Faxri muazzam janob,

Borgohi Faxrdur, ey komyob (HD, 193-bet).

Shoir Shoh Faxr tilidan boylik va maqtanchoqlik haqidagi qarashlarni bayon qilar ekan, uning ismiga mos ravishda manmanlik (tafakkur) illatini fosh etadi.

Tasavvuf ahli *faxr* tushunchasini ikkiga ajratadilar:

Haqiqiy faxr – Payg'ambarimiz sallollohu alayhi vassalamning "*Al-faqr faqriu*" (Faqirligim – faxrimdur) hadisiga binoan, Allohga bulgan muhtojlikni anglash.

Majoziy faxr – dunyoviy boylik va mansab bilan maqtanish.

Nishotiy Shoh Faxr obrazida ikkinchi, yani majoziy faxrni tasvirlaydi. Abdurazzoq Koshoniy ta'biri bilan aytganda, bunday faxr dilning dunyoviy hijoblar (pardalar) bilan to'silishi natijasidir²⁴.

Muhammad Niyoz Nishotiyning "Husn-u Dil" dostoni onomastik tizimini tadqiq etish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Asardagi ism va joy nomlari shunchaki nominativ (atash) vazifasini emas, balki qahramonlarning ichki ma'naviy qiyofasini ochib beruvchi "so'zlovchi nomlar" vazifasini o'taydi. Bu esa D.Andaniyozovaning muvaqqat onomastik birliklar haqidagi nazariyasini klassik adabiyot namunalarida naqadar dolzarbligini tasdiqlaydi.

²³ http://arabus.ru/word/23999_564c801/ شهر

²⁴ Камолиддин Абдураззоқ Кошоний. Истилохоту-с-сўфия (Сўфийлик истилохлари). – С. 387-389.

Shoh Faxr va Shuhrat shahri o'rtasidagi etimologik va semantik bog'liqlik Nishotiyning badiiy mahoratini ko'rsatadi. Muallif faxr (manmanlik) va shuhrat (tanilish) tushunchalarini sinonimik tarzda qullab, inson nafsining illatlarini onomastik metaforalar vositasida lokalizatsiya qilgan.

Dostondagi onomastik birliklar tasavvuf falsafasining "Shuhratda ofat bor" konsepsiyasi bilan uzviy bog'langan. Shuhrat shahrining Gulshani Ruxsor va Qalai Diyorga zid ravishda tasvirlanishi, solikning ma'naviy yo'lidagi to'siqlarni ifodalashga xizmat qilgan.

Muallif so'zlarning arabcha o'zaklariga tayanib, qahramonlarning ijtimoiy va psixologik portretini yaratgan. Asardagi "iftixor zevari" kabi iboralar Shoh Faxr obraziga nisbatan qo'llanilganda, kinoyaviy ma'no kasb etib, asarning mafkuraviy ta'sir kuchini oshirgan.

Xulosa qilib aytganda, "Husn-u Dil" dostoni onomastikasi XVIII asr o'zbek adabiy tilining boyligini, uning irfoniy va falsafiy qatlamlari naqadar chuqurligini ko'rsatuvchi muhim lingvistik manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Andaniyozova D. R. O'zbek tilida muvaqqat onomastik birliklarning badiiy-estetik xususiyatlari. Filol. fan. dok. (DSc) diss. – Toshkent, 2025. – B. 16.
2. http://arabus.ru/word/23999_564c801/ **فخر**.
3. Каттаев К., Каттаева Г. Қадимий китоблар таржимаси. – Тошкент: Qaqnus, 2020. – Б. 136-140.
4. Камолиддин Абдураззоқ Кошоний. Истилохоту-с-сўфия (Сўфийлик истилоҳлари). – С. 387-389.

GODONIMLARNING TOPONIMIK TIZIMDAGI O'RNI VA ULARNING LINGVISTIK HOLATI

Ramatova Ma'mura Gulimboy qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

+998934666569; ramatovamamura98@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada urbanonimlar tarkibiga kiruvchi godonimlar va ularning o'rganilishiga doir ma'lumotlar, shuningdek, godonimlarning toponomik tizimdagi o'rne va lingvistik holati haqidagi fikrlar tahlilga tortilgan.

Аннотация. В данной статье анализируется информация об изучении годонимов, являющихся частью урбанонимии, а также мнения о роли и языковом статусе годонимов в топонимической системе.

Abstract. This article analyzes the information on the study of godonyms, which are part of urbanonyms, as well as opinions on the role and linguistic status of godonyms in the toponymic system.

Kalit so'zlar: *onomastika, urbanonim, odonim, godonim, vikonim, rustikonim.*

Ключевые слова: *ономастика, урбаноним, одоним, годоним, виконим, рустиконим.*

Keywords: *onomastics, urbanonym, odonym, godonym, vikonym, rusticonym.*

Toponimikaning kichik bo'limlaridan biri urbanonimika (lot. *urbanus* – *shahar*), u har qanday shahar ichidagi topografik obyektning o'z nomini, shu jumladan, godonim, agoronim, xoronim, ekklesionim, oykodomonimlarni o'rganish bilan shug'ullanadi [1; 139]. Onomastik manbalarda ko'chalar, maydonlar, xiyobonlar va boshqalar nomlarni urbanonimika doirasida ko'rib chiqish odatiy holdir, chunki godonimlarga bo'lgan qiziqish birinchi navbatda shahar muammolarini o'rganish, shahar ichidagi makonni tartibga solish, manzil obyektlarini nominatsiya qilishning umumiy tamoyillarini shakllantirish zarurati bilan paydo bo'ldi. Mamlakatning mustaqillikdan oldingi davrida ko'cha nomlarini abadiylashtirish vositasi sifatida foydalanish ham masalaning ushbu tomonini kengroq o'rganib chiqishga zaruriyat tug'diradi. Davlatimiz mustaqillikka erishgandan keyin joy nomlariga e'tibor kuchaydi, yangi geografik

obyektlar milliy mafkuramizga mos holda nomlana boshlandi. Bu esa yurtimizdagi ijtimoiy o'zgarishlar, shaharlar va viloyat markazlarining o'sishi yangi onomastik birliklar, shu jumladan, godonimlar sonining ko'payishiga olib keldi. Shu munosabat bilan bu nomlarning lingvistik maqomini har tomonlama tavsiflash, ularning madaniyat fakti sifatidagi ma'nosini aniqlash, shuningdek, bu nomga xos bo'lgan leksik-semantik va so'z yasallish xususiyatlarini ko'rib chiqish zarurati tug'iladi

Bugunga qadar jahon va o'zbek onomatologlarining eng muhim zamonaviy vazifalaridan biri mavjud onomastik terminologiyani tartibga solish bo'ldi. XX asrning 50-yillarida fransuz tilshunoslari J.Herbillion, A.Cornoy, L.Sauveurlar o'rganilayotgan toponimlar turi uchun terminologik apparatni ishlab chiqishda "odonim" (yunon. *óðòς* – "yo'l", barcha mavjud yo'llarning nomlarini anglatadi: shahar va qishloq yo'llari, ko'chalar, xiyobonlar, bulvarlar, xiyobonlar kabi) atamasini qo'llaydilar [2; 25-26]. Shuni ta'kidlash kerakki, agar hozirgi vaqtda godonimlar ko'pincha urbanonimik makonni o'rganish doirasida ko'rib chiqilsa ham, "odonim" atamasi "godonim" atamasining sinonimi bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida bu atama birinchi marta 1972-yilda T.Rahmatov tomonidan "Samarqandning odonimlari" maqolasida ishlatilgan. Uning fikriga ko'ra, "odonimiya" atamasi barcha turdagi suv va quruqlik yo'llari, shuningdek, ko'chalar, xiyobonlar va boshqa shunga o'xshash nomlarini anglatadi, chunki oronimiya deganda, barcha geografik balandliklarning nomlari, gidronimiya deganda esa barcha suv manbalarining nomlari tushuniladi [3; 54].

Zamonaviy rus va o'zbek onomastikasida godonim ta'rifi yuzasidan bir nechta fikrlar mavjud:

1) godonim – urbanonimning bir turi; shahardagi chiziqli obyektning nomi, shu jumladan, ko'cha, bulvar, xiyobon, xiyobon, chiziq, o'tish joyi, qirg'oq va boshqalar (A.Y.Asanov, E.N.Bekasova, I.B.Gorlanova, N.Y.Zabelin, N.V.Podolskaya, Y.G.Pushkareva va boshqalar) [2; 27-29];

2) urbanonim (lotincha *urbanus* – "shahar", "shaharga oid" so'zidan) – shahar hududi (ichida) joylashgan har qanday topografik obyektga berilgan atoqli ot. Urbanonimlar o'z ichida *mahalla, g'uzar, ko'cha* singari obyektlarning atoqli otlarini ham o'zida mujassamlashtiradi. Shu narsa xarakterliki, ba'zi mikroko'lamlar keltirilgan bo'linishlar bilan tugamaydi va ular, o'z navbatida, yana ba'zi qo'shimcha ko'lamchalarga bo'linadi. Chunonchi, *oykonim, urbanonim, nekronim, partonim, xrematonim, okeononimlar* mikroko'lamlari. E.Begmatov urbanonimlar o'z ichida *oykodomonim, godonim* kabi mikroko'lamlarga bo'linishini ta'kidlaydi. *Oykodomonimlar* alohida olingan bino, inshoot, me'morchilik obidalarini atoqli oti ekanini; *godonimlar* esa shahardagi linyali obyektlar (ko'chalar, shohko'chalar, torko'cha, bulvar, xiyobon, suv qirg'oqlari, sohillari va b.) atoqli otini anglatishini ko'rsatib beradi [1; 46-47].

3) godonim – shahardagi chiziqli va dala (maydon) obyektlarining nomi. Shahar maydonining nomlari, odatda, agoronim (yunon. *αγορά* – "maydon, bozor, odamlar yig'ilishi") atamasi bilan yuritiladi. Ushbu so'z ishlatilishi qulaylik nuqtayi nazaridan ham, leksik-semantik va so'z yasallishidagi maydonlarning nomlari godonimlarga o'xshashligi bilan belgilanadi.

4) tadqiqotchilar G.B.Madiyeva va V.I.Suprunning fikricha, vikonimlar qishloq tipidagi aholi punktida joylashganidan tashqari, urbanonimlardan farq qilmaydi, chunki ular o'xshash modellar bo'yicha hosil bo'ladi va umumiy sotsiolingvistik qonuniyatlarni aks ettiradi. Shunday qilib, "vikonim" atamasi mahalliy tilshunoslardan tomonidan "urbanonim" emas, balki "godonim" so'zining sinonimi sifatida ishlatiladi.

Vikonim atamasiga batafsil to'xtalib o'tamiz. So'nggi vaqtlarda mintaqaviy onomastika sohasidagi tadqiqotlar dolzarb bo'lib bormoqda. Bu esa olimlarning qishloq va ovullardagi ko'chalar nomlariga nisbatan qiziqishiga sabab bo'ldi. Bunday nomlarni ifodalash uchun hozircha aniq bir terminologiya shakllanmagan. Turli mualliflar har xil atamalardan foydalanmoqda: "*Mikrotoponim*" - V.A.Bakutov, E.A.Batotsirenov, O.I.Jmurko, O.R.Rostov, A.A.Kazankova, G.F.Kovalyev, N.I.Krivova, O.V.Lixachyova, D.V.Tsygankin; "*Godonim*" -

V.A.Bakutov, N.I.Krivova, S.N.Sheudjen; “*Ko‘cha nomlari*” kabi ta’riflovchi iboralar – G.F.Kovalyev; “*qishloq urbanonimi*”- (A. A. Kazankova).

Bu kabi nomlanishlar esa noto‘g‘ri hisoblanadi, chunki “*urbanonim*” – shahar bilan bog‘liq nomlar degani. Terminlar bo‘yicha bunday aniq bo‘lmagan yondashuv va N. V. Podolskaya lug‘atida ushbu nomlar turi uchun maxsus atama yo‘qligi, yangi bir termin – “*vikonim*” (lotincha *vicus* – “*qishloq*”) paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

Vikonim – bu qishloq ichidagi obyektlar nomi (masalan: ko‘cha, yo‘lak, maydon va h.k). Tadqiqotchilar G. B. Madiyeva va V. I. Supruning fikricha, vikonimlar (ya’ni qishloqdagi manzil nomlari) faqatgina qishloq turidagi aholi punktida joylashganligi bilan urbanonimlardan farq qiladi, xolos. Ularning aytishicha, bu nomlar ham xuddi shahar manzil nomlari kabi yaratiladi va umumiy sotsiologiyistik qonuniyatlarni aks ettiradi [4; 118]. Shuning uchun ular “*vikonim*” terminini noaniq va noto‘g‘ri deb hisoblashadi, chunki lotin tilida “*vīcus*” so‘zi faqat “*qishloq, ovul*” degan ma’noni emas, balki “*shahardagi mahalla, kvartal, ko‘cha*” degan ma’noni ham bildiradi. Shu bois ular vikonim o‘rniga quyidagi ikki muqobil terminni taklif qilishadi: Rustikonim – bu “*urbanus*” (shaharga oid) so‘ziga qarama-qarshi bo‘lgan “*rusticus*” (qishloqqa oid) so‘zidan kelib chiqqan; Vikanonim – bu esa lotincha *vicānus* (“qishloqda yashovchi”) so‘zidan yasalgan bo‘lib, “urbanonim”ga tuzilishi jihatdan o‘xshaydi.

Shu bilan birga, olim R. V. Razumov ham “*vikonim*” atamasini aniqroq belgilab beradi. Uningcha, vikonim bu – rasmiy joy nomi bo‘lib, u qishloqdagi har qanday topografik obyektning rasmiy nomi sifatida belgilashni taklif qiladi. Biroq, u vikonimikaga quyidagilarni kiritmaydi: tijorat obyektlari nomlari (masalan: do‘kon, korxona, fermer xo‘jaligi); norasmiy nomlar (masalan, mahalliy laqablar bilan ataladigan joylar). [5;145-bet]. Shunday qilib, “*vikonim*” atamasi mahalliy tilshunoslar tomonidan “*urbanonim*” emas, balki “*godonim*” so‘zining sinonimi sifatida ishlatiladi. So‘nggi paytlarda “*godonim*” tushunchasining asl ta’rifini keng talqin qilish tendentsiyasi paydo bo‘ldi. Bizning fikrimizcha, “*godonim*” atamasi shahar yoki qishloqqa bog‘lanmasdan manzil obyektining nomini (ko‘cha, xiyobon, maydon, xiyobon, to‘siq va boshqalar) tushunishga arziydi. Shu sababli “*shahar godonimi*”, “*qishloq godonimi*”, “*ovul godonimi*” kabi iboralarni ishlatish mumkin va maqsadga muvofiqdir.

Bizningcha, godonim – bu manzil obyektining nomi bo‘lib, uni shahar, qishloq yoki ovulga tegishligiga qarab ajratish shart emas. Agar adres va identifikatsiya funksiyasi bo‘lmasa, bu holatda godonim bo‘lishi mumkin emas.

V. V. Guzikova godonimning kosmosda o‘ziga xos qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladigan birlamchi “*indikativ*” funktsiyasini va ko‘chalarning o‘z egalari yoki aholisining xabarlarini etkazish qobiliyati bilan bog‘liq bo‘lgan ikkinchi darajali “*memorativ*” ekanligini ta’kidlaydi [6; 187-bet].

Shunday qilib, o‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, Shimoliy Xorazm godonimlarini toponimik tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. chunki godonimlarda nomlashning ongli jarayoni eng aniq aks ettirilgan. Biz “*godonim*” atamasini – manzil obyektining nomi sifatida belgilaymiz va bu yerda u shahar, qishloq yoki ovulga tegishli bo‘lishiga qarab ajratilmaydi. Mazkur muammoni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish, godonimlarning inson hayoti va faoliyatidagi muhim o‘rni bilan bog‘liqdir.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.
2. Владимировна Е.Л. Опыт сопоставительного исследования годонимикона двух республик Поволжья (Чувашии и Марий эл). – Чебоксары, 2018.
3. Раҳматов Т. Самарқанд одонимлари. Советская туркология. – 1972. – №4
4. Мадиева, Г. Б. Система современной русской урбанонимической терминологии / Г. Б. Мадиева, В. И. Супрун // Вопросы ономастики. – 2017. – Т. 14. – № 2. – С. 115–125
5. Разумов, Р. В. Особенности современных российских систем виконимов (на примере Некоузского, Первомайского, Рыбинского, Тутаевского районов Ярославской

области) / Р. В. Разумов // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – Т. 1. – № 1. – С. 145–149

6. Гузикова, В. В. Лингвокультурологический аспект урбанонимов как отражение национальной картины мира / В. В. Гузикова // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики. – 2012. – № 1. – С. 183–190

7. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1988.

OZIQ-OVQAT PRAGMATONIMLARI VA MADANIY O'ZIGA XOSLIK

Madrimova Zamira G'aniy qizi,

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti.

+99877-005-95-05; zamiramadrimova95@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oziq-ovqat pragmatonimlarining madaniy identifikatsiyani ifodalash va shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda pragmatonimlarning lokalizatsiya, kosmopolit va global modellari ajratilib, ularning semantik hamda kommunikativ xususiyatlari yoritiladi.

Аннотация. В статье анализируется роль пищевых прагматонимов в выражении и формировании культурной идентичности. Выделяются модели локализации, космополитизма и глокализации, раскрываются их семантические и коммуникативные особенности.

Abstract. The article examines the role of food pragmatonyms in expressing and shaping cultural identity. It identifies localization, cosmopolitan, and glocal models and analyzes their semantic and communicative features.

Kalit so'zlar: *pragmatonimlar, oziq-ovqat nomlari, madaniy identifikatsiya, globalizatsiya, nomlash strategiyalari, ko'p tillilik, sotsiolingvistika, brend kommunikatsiyasi.*

Ключевые слова: *прагматонимы, наименования продуктов питания, культурная идентичность, глокализация, стратегии наименования, многоязычие, социолингвистика, бренд-коммуникация.*

Keywords: *pragmatonyms, food product names, cultural identity, glocalization, naming strategies, multilingualism, sociolinguistics, brand communication.*

Zamonaviy globallashuv jarayonlari sharoitida oziq-ovqat mahsulotlari nomlari – pragmatonimlar – nafaqat nominativ birlik sifatida, balki murakkab semantik, madaniy va kommunikativ yuklamaga ega bo'lgan ko'p qatlamli lingvistik hodisa sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, oziq-ovqat bozorida raqobatning kuchayishi, iste'molchi ongiga ta'sir etish mexanizmlarining takomillashuvi hamda brending strategiyalarining diversifikatsiyasi pragmatonimlarni chuqur ilmiy o'rganishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Biroq mavjud tadqiqotlarda oziq-ovqat pragmatonimlarining madaniy identifikatsiya bilan bog'liqligi, ularning lingvokulturologik va sotsiolingvistik xususiyatlari yetarli darajada tizimli tahlil qilinmagan. Xususan, nomlar orqali milliylik, diniylik, hududiylik va global tendensiyalarning qanday kodlanishi hamda bu jarayonning iste'molchi idroki va bozor kommunikatsiyasiga ta'siri kompleks yondashuvni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, oziq-ovqat pragmatonimlarini madaniy identifikatsiya va kommunikativ strategiyalar kontekstida o'rganish muhim ilmiy muammo sifatida qaraladi.

Oziq-ovqat pragmatonimlari identifikatsiyani ifoda etish va shakllantirishda faol ishtirok etadi: milliy, mintaqaviy, diniy va kosmopolit yo'nalishlar nom ichida kodlanadi hamda bozor mulqotida doimiy ravishda muzokara qilinadi. Shu jihatdan, nomlar til egalarining umummilliy madaniy qarashlari, an'analari, mantaliteti, dunyoqarashi, psixologiyasiga zid kelmasligi muhim shart hisoblanadi [7; 50]. Globallashuv sharoitida pragmatonimlar mahalliy o'ziga xoslik va global brend identiteti o'rtasidagi muvozanatni aks ettiradi va shunga ko'ra nomlash strategiyalarini uchta modelga ajratish mumkin. Birinchidan, lokalizatsiya modeli – ayrim

nomlar mahalliylikni, ya'ni "o'zimizniki" skriptini kuchaytiradi (toponim, tarixiy va diniy birliklar orqali). O'zbekiston kontekstida bu islom madaniyati va diniy qadriyatlar (*HALOL, BARAKALI, RIZQ, NE'MAT* – diniy-madaniy konteksni aks ettiradi), oilaviy qadriyatlar va nostalgiya (*БувущоН, БАБУШКИНЫ РЕЦЕПТЫ, OILAVIY, BOLAJON, Jiyan, Shirintoy* – oila va xotira bilan bog'liq emotsional assotsiatsiyalarni yaratadi hamda an'anaviy uy taomlariga ishora qiladi), tarixiy shaxslar va voqealar (*BOBUR, ALPOMISH* – milliy tarix va g'ururni ifodalaydi, mahsulotga tarixiy prestij va madaniy qadriyat beradi), geografik identifikatsiya (*FARG'ONA, SAMARQAND, BUXORO, XORAZM* – mahalliy taom tayyorlash an'alarini ta'kidlaydi va mahsulotning hududiy kelib chiqishini ko'rsatadi) orqali namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, kosmopolit modeli – zamonaviylik va xalqaro standartlar bilan bog'liq skriptni faollashtiradi (inglizcha yoki xalqaro kodlar orqali: *GRAND MILL, ADMIRAL, IMPERIA*); bu modelga zamonaviy ekologik qadriyatlarni bildiruvchi markerlar ham kiradi (*ECO, BIO, ORGANIC*), ular global ekologik harakat va sog'lom turmush tarziga moslashgan iste'molchilar uchun semantik signal vazifasini bajaradi [1; 248]. Uchinchidan, global model – ushbu ikki yo'nalishni birlashtirib, global va lokal elementlarning sintezini yuzaga keltiradi (*Foods makaron, ORGANIC TURKISTON* kabi gibrid nomlar); bu strategiya mahalliy identifikatsiya va xalqaro standartlarni muvozanatlashtirib, keng auditoriyaga xizmat qiladi [2; 107].

O'zbekiston bozoridagi ko'p tillilik pragmatonimlarda ham seziladi: o'zbek (*FAROVON, UNUM, TURON, ISTIQLOL, O'ZBEGIM*), arab (*SAFIYA, MADINA, RAMAZON, E'ZOZ, AMIR*), fors (*NASTARIN, RAYHON, JOZIBA, MARVARID, SADAF*), rus (*ПИОПЕР, ЦЕЛИННЫЙ, ЭТАЛОН, АЛТАЙСКАЯ СКАЗКА*), ingliz (*MUSTANG*), qozoq (*ҲН ТҰМАР, АЛҒУН ДАН, ЕТТИ ҚАЛБА, БИҒТЫМАҚ, ЖАНСЕР*) va turk (*МУТЛУ, HARIKA*) elementlarining kirib kelishi tarixiy (O'zbekistonning Sovet Ittifoqi tarkibida bo'lgani va rus tilining ikkinchi rasmiy til sifatida keng qo'llangani), madaniy (ko'p millatli jamiyat va Islom madaniyati orqali arab/fors tillarining kuchli ta'siri), iqtisodiy (globalashuv va xalqaro savdo natijasida xorijiy mahsulot/brendlar kirib kelishi, ingliz tilining biznes tili sifatida keng qo'llanishi) va marketing (xorijiy tillar mahsulotga xalqaro-zamonaviy tus berib, ayrim iste'molchilar uchun jozibadorlikni oshirishi) omillar bilan izohlanadi. Ko'p tillilik strategiyalari to'rt ko'rinishda namoyon bo'ladi [1;249]: bir tildagi nomlar (*OLTIN BOSHOQ, ПИОПЕР, ADMIRAL*), aralash gibrid nomlar (*РОССИЯ БЕРЕЖЕТ* – rus va o'zbek, *POKIZA By Ezo* – o'zbek va ingliz), transliteratsiya yoki transkripsiya orqali moslashtirilgan birliklar (*JASMIN* – fors tilidan o'zbek tiliga, *ADMIRAL* – ingliz tilidan o'zbek tiliga), parallel yozuv (yozuv variantlari: *MADINA KAZINAKI / МАДИНА КАЗИНАКИ*; bir nomning turli tillarda berilishi: *NURLI ZAMIN / BRIGHT LAND*).

Sotsiolingvistik jihatdan pragmatonimlar bozor segmentatsiyasi va ijtimoiy stratifikatsiyani ham bildiradi: premium segmentda inglizcha komponentlar, ko'pincha, xalqaro imijni bildirsa (*PREMIUM, ELITE, GRAND, IMPERIAL, ROYAL, ГАПАHT*), milliy leksik birliklar ishonch, yaqinlik va an'anaviylik assotsiatsiyalarini kuchaytiradi (*TURKISTON, XORAZM, O'ZBEGIM*); gender jihatidan ayol ismlari (*MAFTUNA, JOZIBA, MADINA, SOLIHA, PARVONA, VOLIDAM*) oziq-ovqat tayyorlash va oilaviy g'amxo'rlik bilan bog'liq an'anaviy gender rollarini aks ettiradi.

Tanqidiy nuqtayi nazardan, diniy yoki aksiologik markerlarning qo'llanishi ramziy qadriyatlarning iqtisodiy qiymatga aylanish mexanizmini yuzaga keltiradi [3; 10]. Masalan, *BARAKA* (arab kelib chiqishli diniy-aksiologik birlik) yoki *HALOL* kabi birliklar iste'molchida ishonch, muboraklik yoki diniy legitimlik assotsiatsiyalarini uyg'otadi; natijada ushbu madaniy va diniy konnotatsiyalar mahsulotning bozor qiymatini oshiruvchi kommunikativ resurs sifatida xizmat qiladi. Shuni ta'kidlash joizki, pragmatonimlar identitetni faqat aks ettiribgina qolmay, balki uni ma'lum darajada shakllantiradi ham – bu performativ funksiya [4; 4385]. Nom orqali muayyan qadriyatlar va madaniy kodlar ta'kidlanishi natijasida iste'molchi ongida mahsulotning ijtimoiy hamda madaniy maqomi haqida barqaror tasavvur hosil bo'ladi. Shu jihatdan pragmatonimlar lingvistik birlik bo'lish bilan birga bozor kommunikatsiyasining muhim semiotik vositasi, madaniy identifikatsiya va xotira mexanizmi sifatida ham namoyon bo'ladi;

ular milliy taom tayyorlash an'analarini saqlash, kelajak avlodlarga o'tkazish va globallashtirish sharoitida madaniy xilma-xillikni saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi [5; 157, 6; 2].

Oziq-ovqat pragmatonimlarini tizimli o'rganish va ularning amaliy samaradorligini oshirish maqsadida bir qator ilmiy takliflar ilgari suriladi. Avvalo, pragmatonimlarni lingvokulturologik, sotsiolingvistik va marketing yondashuvlar integratsiyasi asosida kompleks tasniflash zarur. Xususan, lokalizatsiya, kosmopolit va global modellarga asoslangan nominatsiya strategiyalarini ishlab chiqish hamda ularni milliy bozor xususiyatlariga moslashtirish tavsiya etiladi. Shuningdek, ko'p tillilik sharoitida pragmatonimlarning semantik va fonosemantik moslashuv mexanizmlarini aniqlash, ularning iste'molchi ongiga ta'sir darajasini empirik tadqiqotlar orqali baholash muhimdir. Bundan tashqari, diniy va aksiologik markerlardan foydalanishda ularning kommunikativ samaradorligi bilan birga ijtimoiy-etik jihatlarni ham inobatga oluvchi ilmiy-me'yoriy yondashuvni ishlab chiqish lozim.

Mazkur tadqiqot natijasida oziq-ovqat pragmatonimlarining madaniy identifikatsiya, bozor kommunikatsiyasi va iste'molchi xulq-atvoriga ta'sirini izohlovchi ilmiy asoslangan model shakllantiriladi. Pragmatonimlarning lokal, global va global strategiyalar asosida tasnifi ularning funksional-semantik imkoniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Shuningdek, ko'p tillilik va madaniy kodlarning nomlash jarayonidagi roli aniqlanib, bu jarayonning lingvokulturologik mexanizmlari ochib beriladi. Tadqiqotimiz natijalari oziq-ovqat sanoatida samarali brending strategiyalarini ishlab chiqish, milliy identifikatsiyani mustahkamlash hamda iste'molchi bilan kommunikativ aloqani optimallashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Oziq-ovqat pragmatonimlari nominativ birlik bilan birga murakkab semiotik va madaniy fenomen sifatida namoyon bo'ladi. Ular orqali turli identifikatsiya elementlari kodlanib, iste'molchi ongida ijtimoiy-madaniy tasavvurlar shakllanadi. Tahlillarimiz pragmatonimlarning identifikatsiyani aks ettiruvchi va shakllantiruvchi performativ vosita ekanini ko'rsatadi. Shu bois, ularni kompleks o'rganish nazariy va amaliy jihatdan muhim bo'lib, milliy brending va madaniy xilma-xillikni saqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Siregar S. S., Pratamasari D. A. Brand localization and consumer perception in China: a pavlovian conditioning approach // *Priviet Social Sciences Journal*. – 2025. – Vol. 5, No. 10. – Pp. 248–254. – DOI: 10.55942/pssj.v5i10.804.
2. Metin İ., Kizgin Y. Multinational fast food chains' "global think, local act" strategy and consumer preferences in Turkey // *International Journal of Marketing Studies*. – 2015. – Vol. 7, No. 1. – Pp. 106–116. – DOI: 10.5539/IJMS.V7N1P106.
3. Zafran M. Brand name love: the effects of Islamic bracketed brand name on perceived quality and purchase intentions in retail food industry of Pakistan // *Journal of Business Administration and Management Sciences*. – 2022. – Vol. 4, No. 1. – Pp. 8–18. – DOI: 10.58921/jobams.4.1.73.
4. Irianto D. N., Kesuma T. M. J. Nama-nama produk makanan instan di Indonesia: kajian onomastika // *Jurnal Onoma*. – 2024. – Vol. 10, No. 4. – Pp. 4385–4403. – DOI: 10.30605/onoma.v10i4.4547.
5. Boyer H. Lengua minor(iz)ada, lengua deseada: sobre las denominaciones identitarias de productos agroalimentarios en lengua occitana // *Revue des langues et cultures*. – 2021. – Pp. 155–177. – DOI: 10.28928/RI/902021/AOT1/BOYERH.
6. Vassilaki S. Variation lexicale, catégorisation et convergence culturelle // *Cahiers Balkaniques*. – 2016. – No. 44. – Pp. 1–16. – DOI: 10.4000/CEB.7222.
7. Lutfullayeva D. O'zbek tilida nom yaratish texnologiyasi: Monografiya. – Toshkent: ZAMON POLIGRAF, 2021. – 114 b.

ERPO‘LAT BAXT IJODIDA KOSMONIMLARNING POETIK AKTUALLASHUVI

Jahongir Xo‘janiyozov Xudaybergan o‘g‘li,

Ma‘mun universiteti o‘zbek va sharq tillari kafedrası o‘qituvchisi
+998995006097 xojaniyozovjahongir@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-2888-0011>

Javlanbek Kabulovich Matnazarov,

Ma‘mun universiteti o‘zbek va sharq tillari kafedrası dotsenti f.f.f.d. (PhD).
+998904290585; javlon_m@mamunedu.uz.

<https://orcid.org/0009-0006-6524-6628>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Erpo‘lat Baxt she‘riyatida qo‘llangan kosmonimlar (yer, osmon, quyosh, oy, falak) lingvopoetika tamoyillari asosda tahlil qilinib, ularning badiiy matndagi poetik vazifalari tadqiq etilgan.

Аннотация. В данном государстве анализируются космонимы (земля, небо, солнце, луна, небеса), используемые в поэзии Ерполата Бахта, на основе принципов лингвопоэтики, и исследуются поэтические функции в литературном тексте.

Abstract. This article analyzes the cosmonyms (earth, sky, sun, moon, heaven) used in Erpolat Bakht's poetry based on the principles of linguopoetics, and examines their poetic functions in the literary text.

Kalit so‘zlar: *Onomastik birliklar, kosmonimlar, kosmopoetonim lingvopoetika, stilistika, semantika, metafora.*

Ключевые слова: *Ономастические единства, космонимия, космопоэтон, лингвопоэтика, стилистика, семантика, метафора.*

Keywords: *Onomastic units, cosmonyms, cosmopoeton, linguopoetics, stylistics, semantics, metaphor.*

Badiiy matnda nom poetik vazifa bajarar ekan u poetonimga aylanadi. Bu esa matnning estetik ta‘sirchanligini oshiradi. Til estetik vazifasining asosiy namoyon bo‘lish o‘rni badiiy matn ekanligi mutaxassislar tomonidan ko‘p marta ta‘kidlangan [4; 5.]. Til jihatidan bugungi she‘riyat ayrim hollarda soddalikka intiladi. Murakkablikdan voz kechilib, kam so‘z orqali chuqur ma‘no berish tendensiyasi ustuvorlik kasb etmoqda.

O‘zbekistonda zamonaviy lingvistik tafakkurning rivojlanishi sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika va kognitiv lingvistika kabi qator lingvistik yo‘nalishlarning chuqur o‘rganilganligi bilan tavsiflanadi. Shular qatorida tilshunoslikda nomlarni o‘rganadigan sohasi bo‘lgan onomastika alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Badiiy matnlardagi atoqli nomlarni tadqiq etish alohida muammo bo‘lib, bu badiiy onomastika yoki onomapoetikaning asosiy vazifasidir.

Etimologik jihatdan “onomastika” atamasi yunoncha “onuma” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “nomlash san‘ati” degan ma‘noni anglatadi [1; 493.]. Zamonaviy tilshunoslikda bu atama ikki ma‘noda talqin qilinadi: tildagi xususiy nomlarning umumiyliigi (onimiya) va ushbu birliklarni o‘rganadigan ilmiy fan sifatida. Har qanday tilning onomastik sohasi ular nomlaydigan obyektlar turiga qarab tasniflangan ko‘plab kichik tizimlardan iborat murakkab tizimdir.

Erpolat Baxt she‘rlarida mavjud bo‘lgan, qolaversa onomastik birlik bo‘lgan kosmonimlar matn tarkibida turli poetik xususiyatga ega ko‘rinishda kelganligini ko‘rishimiz mumkin.

Kosmonimlar – olam, koinot obyektlari, oy, quyosh va boshqa fazoviy jismlar nomlari bo‘lib, ularning majmui kosmonimiya, tadqiq etuvchi soha nomi esa kosmonimika deb yuritiladi. Masalan: Qalqon, Katta Ayiq, Quyosh, Sekstant, Janubiy baliq, Shimoliy toj, Oq yulduz, Qizil yulduz (Mirrix) kabilar [7; 57.].

Insoniyat sivilizatsiyasi uchun eng muhim samoviy jismlar sifatida quyosh va oy leksikografik va matnli tavsiflarda markaziy o‘rinni egallaydi. O‘zbek kosmonimiyasi tarkibida

tilimizning qadimgi davrlaridan buyon qo'llanib kelanayotgan yuzlab nomlar mavjud. Ayrim kishilar har bir kosmik obyektning xususiyatlarni yaxshi bilgan va bu haqidagi bilimlarni keyingi avlodlarga qoldirgan. Davrlar o'tishi bilan ayrim nomlarning shakli va ma'nosida turli o'zgarishlar sodir bo'lgan.

O'zbek tili kosmonimlarini leksik qatlamlarga ajratish masalasida Shoira Qulniyozova o'z maqolasida quyidagi guruhlariga ajratganligini ko'rish mumkin.

1. Umumturkiy qatlamga oid kosmonimlar: *Quyosh, Oy, Kun, Cho'lpon*
2. Fors-tojik tilidan o'zlashgan komonimlar: *Kayvon (Yupiter), Xurmuz(Merkuriy), Bahrom (Mars),*
3. Qadimgi Xorazmiy tiliga oid kosmonimlar: *Mehr//Xur (Quyosh), Nohid(Venera), Gov (Savr burji), Tarozi (Mezon burji)*
4. Arab tilidan o'zlashgan kosmonimlar: *Hulkar, Surayyo, Zuhal, Mushtariy, Mirrix, Shams, Zuhra*
5. Rus tili va u orqali o'zlashgan kosmonimlar: *Yupiter, Merkuriy, Saturn, Sekstant, Mars* [10; 6.].

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida kosmonimiyalarni tahlil qilish uchun turli xil metodologik vositalar qo'llaniladi. Matndagi kosmonimiyalarning vazifasi janrga va muallifning maqsadlariga bog'liq. Matnda kosmonimiyalar nominativ funktsiyani bajarishi yoki ko'chma ma'noda estetik vazifa bajarishi mumkin. Badiiy matnda til birliklari turli vazifalarda ishtirok etadi. Ularning eng muhim vazifasi estetik yoki keng ma'noda poetik vazifasi hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda tilning, asosan, to'rt-besh vazifasi qayd etiladi. Masalan, V.A.Avrarin tomonidan tilning kommunikativ (aloqa quroli, vositasi), ekspressiv (fikrlarni ifodalash), konstruktiv (fikrlarni shakllantirish), akkumulyativ (ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash) vazifalari borligi ta'kidlanadi. Badiiy asar tili tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning "ekspressiv vazifasi" termini bilan birga "tilning poetik vazifasi", "tilning badiiy vazifasi", "tilning estetik vazifasi" kabi terminlar ham qo'llanishi qayd etilgan. [4; 4.]. Shu jumladan kosmonimlar ham matn tarkibida shunchaki astronomik obyekt bo'lib qolmay, balki kuchli estetik bo'yoqni, his-tuyg'uni ifodalash uchun xizmat qilishi mumkin.

Sharq madaniyatida Oy nomi badiiy matnda go'zallikning yuqori cho'qqisi hisoblanadi. Bu nomlar nutqqa ko'chirilganda esa ijobiy ekspressivlikni vujudga keltirishini ko'rish mumkin. "*Uning yuzi o'n to'rt kunlik oydek ravshan*" gapidagi oyning shunchaki yerning yo'ldoshi emas, balki ma'shuqaning benuqson go'zalligini ifodalovchi ekspressiv vosita ekanligi sezilib turadi.

Xususan, Erpolat Baxt ijodida ham bir nechta kosmonimlarni uchratish mumkin. Bular Oy, quyosh, oftob, moh, osmon, falak, yulduz, qutub yulduzi kabilar. Erpo'lat Baxt she'riyati ham obrazlilik, ramziylik va milliy ruhning uyg'unligi bilan ajralib turadi. Shoir poetik tafakkurida so'z tanlovi, ayniqsa, onomastik birliklar qolaversa kosmonimlar tasodifiy emas, balki muayyan estetik va madaniy yukni o'zida mujassam etadi. Uning she'rlarida uchraydigan onomastik birliklar lirik qahramon kechinmalarini ochib berishga xizmat qiladi. Shu bois, Erpolat Baxt ijodidagi onomastik birliklar nafaqat nomlash vositasi, balki muhim lingvopoetik unsur sifatida namoyon bo'ladi. Quyida biz Erpo'lat Baxtning "*Uchrashamiz ertaga bizlar...*" nomli she'rini lingvopoetik jihatdan tahlil qilishga harakat qilganmiz. "*Uchrashamiz ertaga bizlar...*" deb boshlanuvchi she'r shoirning kichik janr orqali ulkan insoniy dramani ko'rsatib bera olish mahoratini namoyon etadi.

*Bir-birovning ro'parasida
Bormi zarra qadrimiz o'zi?!
Yurakdagi sevgi, bizningcha,
So'nayotgan qutb yulduzi* [3; 63.].

She'rning kutilmagan cho'qqisi bo'lmish oxirgi ikki misrada ya'ni "*Yurakdagi sevgi, bizningcha, So'nayotgan qutb yulduzi.*" da ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Bu yerda sevgi qutb yulduzi tarzida metaforik tarzda qo'llangan. Bilamizki, qutb yulduzi adashgan yo'lovchilar uchun yo'l ko'rsatuvchi, eng o'zgarmas, eng mustahkam tayanchdir. Qutb yulduzi tabiatda hech

qachon so‘nmaydi (u doimiy). Shoir esa “so‘nayotgan” sifatini qo‘llash orqali tabiat qonunlariga zid, ya‘ni insoniy tuyg‘ularning halokatini “ilohiy so‘nish” darajasiga ko‘tarib tasvirlagan. Bu sevgining o‘lishi, dunyoning tugashi bilan barobarlikka ishoradir. Yuqoridagi misralarga tayanib Qozoqboy Yo‘ldoshning quyidagi fikrlarini keltirish mumkin: “Biror badiiy asarning tasvir nozikligini, badiiyati o‘ziga xosligini, obrazlar sistemasini to‘g‘ri tushunmoq, tili jozibasini his etmoq uchun shu asar yaratilgan davr badiiy tafakkuriga xos xususiyatlarni bilish kerak bo‘ladi. Chunki chinakam badiiy hodisa o‘zi aks ettirgan davrdan ham, o‘zi yaratilgan vaqtdan ham uzoqroq yashaydi va zamonga nisbatan turg‘unroq, konservativroq bo‘ladi.” [6; 11.].

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o‘zida turli uslub ko‘rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko‘ra erkin jamlay oladigan, tinglovchi yoki o‘quvchiga estetik zavq berish, ta‘sir etish xususiyatiga ega bo‘lgan g‘oyat murakkab butunlik hisoblanadi [7; 83.]. O‘zbek she‘riyatida so‘zning estetik ta‘siri masalasiga doim jiddiy qaralgan. Bu an‘ana tarzida hozir ham davom etmoqda. O‘zining vazmin va falsafiy fikrlari bilan ajralib turadigan shoir sifatida Erpolat Baxt bu an‘anaviylikdan yangi topilma qila olganligini yuqoridagi misolda ko‘rdik.

Shoir an‘anaviy “sevgi – o‘chmas olov” tushunchasiga teskari o‘laroq, “so‘nayotgan qutb yulduzi” obrazini olib keladi. Bu zamonaviy she‘riyatdagi keskin metafora bo‘lib, munosabatlarning sovuqligini kosmik miqyosdagi fojia sifatida talqin etish orqali tizimli antonim yaratgan. Yuqoridagi fikrlarni ilgari surar ekanmiz shu o‘rinda Qozoqboy Yo‘ldoshning “Yoniq so‘z” asaridagi quyidagi fikrlarni keltirib o‘tishni joiz deb topdik. “Hozir bitilayotgan eng sara asarlarda kitobxonni ruhiy muvozanatdan chiqarish, o‘yga toldirish, o‘z tuyg‘ularini tekshirishga, taftish qilishga odatlantirish xususiyatlari kuchli. Har qanday odamning kamolot yo‘liga kirgani uning o‘z xatti-harakatiga tashqaridan turib, chet nazar bilan qaray olish salohiyati bilan aniqlanadi.” [6; 17.]. Erpo‘lat Baxtning ushbu she‘rini o‘qigan har bir o‘quvchi bevosita o‘z yoshligini eslashi hech gap emas.

A.Primov o‘zbek tili kosmonimlarining lisoniy xususiyatlarini tadqiq etib, qirqaqa yaqin maqola yaratgan hamda nomzodlik ishini himoya qilgan. Nomzodlik ishining dastlabki bobida kosmonimlarning atalish motiviga ko‘ra turlari, hosil bo‘lishi va tasnifi masalalari o‘rganilgan. Somon yo‘li nomlari (*Somon yo‘li*, *Samanchi jol*, *Rohi qahkashon* kabi)ga ajratib tahlil qilgan. Somon yo‘li kosmonimini biz quyida Erpolat Baxtning she‘ri misolida ko‘rib chiqamiz

Tabassumga g‘arib qahkashon,

Somon yo‘li – alamlar cho‘li.

Faqat bunda tong berar taskin

Dilbar do‘sting jamoli bo‘lib ...

Shoir koinot tasvirini berishda “*Qahkashon*” va “*Somon yo‘li*” kosmonimlaridan sinonimik qatorlar yaratishda foydalangan. Ikki sinonimning matn tarkibidagi bitta qatorda kelishi ta‘sirchanlikni yanada oshirib, ma‘noni gradatsiyalaydi. She‘rdagi *Somon yo‘li – alamlar cho‘liga* qiyoslangan bu esa metaforani hamda mumtoz adabiyotdagi tashbeh san‘atini vujudga keltirgan. Bu leksemalar o‘quvchi tasavvurida intertekstuallikni ham yuzaga keltiradi va somon yo‘li haqidagi bilimlarni eslashga turtki beradi. E‘tibor berilsa ijodkorning dard va qayg‘usi shu darajada yuksakligidan hattoki somon yo‘lidagi yulduzlar muallif uchun alamlar cho‘lidagi mayda qum zarralaridek tuyuladi. Antroposentrik tadqiqotlarga tayangan holda muallif astronomik bilimlarni ham o‘zlashtirganligiga guvoh bo‘lamiz.

Ko‘rinib turibdiki Erpolat Baxt she‘riyatida kosmonimlar muhim onomastik birlik sifatida lirik matnning mazmuniy va emotsional qatlamini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Shoir osmon jismlaridan nafaqat konkret jismni nomlash vositasi sifatida, balki badiiy obraz va ramziy ma‘no tashuvchisi sifatida foydalanadi. Kosmonimlar orqali lirik qahramonning ichki kechinmalari, ijtimoiy munosabatlari hamda milliy mentalitet bilan bog‘liq qarashlari ifodalanadi.

Erpo‘lat Baxt she‘riyatida osmon, quyosh, oy va falak kabi semalarni qo‘llash orqali lirik matnning poetik jihatdan yanada boyishini ta‘minlab bergan.

Tahlillar asosida ma'lum bo'ladiki, kosmonimlar nafaqat obyektlarni nomlash vositasi, balki metafora va simvol sifatida ham ishlatiladi. Ayniqsa onomastik birlik bo'lmish kosmonimlarning sinonimlik, antonimlik hosil qilishi orqali matndagi ma'no yanada kuchayganligini ko'ramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. G'afur G'ulom. Toshkent: 3-jild.2022.—493-b
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi.—Toshkent: Fan, 2008.—83-b.
3. Erpolat B. Dil tafsiri.—Xorazm yoshlari.—Urganch; 2021.—63-b
4. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari.—Toshkent, 2007.—5-b
5. Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста. — М.: Русский язык, 1989.—с 5
6. Qozoqboy Yo'ldoshev. Yoniq so'z.—Toshkent: Yangi asr avlodi.—2006.—11-b
7. Ma'rufjon Yo'ldoshev. Badiiy matn lingvopoetikasi.—Toshkent: O'zbekiston, 2009.—83-bet
8. Khudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. — Toshkent: Fan, 2013.
9. Yo'ldoshev B. O'zbek onomastikasi masalalari. Uslubiy qo'llanma. — Samarqand: SamDU nashri, 2011. — 57-b
10. Yertayeva P., Amangaziyeva M.K. Leksiko-semanticheskij analiz leksikograficheskikh interpretatsiy ponyatiya "Tengri" // Yazyk i literatura: teoriya i praktika. — 2025. — T. 4, № 4.
11. Yuldashev M., Andaniyazova D. Linguopoetics of Zoonyms in the Literary Text // Journal of Positive School Psychology. — 2022. — Vol. 6, No. 5.
12. Qulniyozova Shoiri "Ingliz va o'zbek tillarida kosmonimlarning leksik semantik jihatlari". Maqola. 2023.

ONOMASTIK BIRLIKLARNING NAZMDAGI VAZIFASI

(zamonaviy o'zbek she'riyati misolida)

Bekchanova Hilola Dmitriyevna,

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti.

998 88 857 69 29; hilola.bekchanova.1995.12.31@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda onomastik birliklarning nazmdagi funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Xususan, antroponim, toponim va gidronimlarning badiiy matndagi o'rni zamonaviy o'zbek she'riyati vakillari ijodi misolida ochib beriladi. Tadqiqot jarayonida onomastik birliklarning nominativ, estetik, ramziy, emotsional-ekspressiv hamda falsafiy vazifalari aniqlanadi. Shuningdek, ular poetik matn mazmunini chuqurlashtiruvchi va obrazlilikni kuchaytiruvchi muhim stilistik vosita ekanligi asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются функциональные свойства ономастических единиц в поэзии. В частности, на примере произведений представителей современной узбекской поэзии раскрывается роль антропонимов, топонимов и гидронимов в литературном тексте. В процессе исследования определяются номинативная, эстетическая, символическая, эмоционально-экспрессивная и философская функции ономастических единиц. Также обосновывается их роль как важного стилистического инструмента, углубляющего содержание поэтического текста и обогащающего образность.

Abstract. This thesis analyzes the functional properties of onomastic units in poetry. In particular, the role of anthroponyms, toponyms and hydronyms in the literary text is revealed on the example of the work of representatives of modern Uzbek poetry. In the process of research, the nominative, aesthetic, symbolic, emotional-expressive and philosophical functions of onomastic units are determined. It is also substantiated that they are an important stylistic tool that deepens the content of the poetic text and enhances imagery.

Kalit soʻzlar: *onomastika, nazm, antroponim, toponim, gidronim, poetik matn, badiiy-estetik funksiya, ramziylik, emotsionallik.*

Ключевые слова: *ономастика, поэзия, антропоним, топоним, гидроним, поэтический текст, художественно-эстетическая функция, символизм, эмоциональность.*

Keywords: *onomastics, poetry, anthroponym, toponym, hydronym, poetic text, artistic-aesthetic function, symbolism, emotionality.*

Tilshunoslikda onomastika atoqli otlarni oʻrganadigan muhim sohalardan biri boʻlib, u til tizimidagi nomlash jarayonlari, ularning kelib chiqishi va funksional xususiyatlarini tadqiq etadi. Badiiy adabiyotda [6;3], ayniqsa nazmda onomastik birliklar oddiy nomlash vositasi boʻlib qolmay, balki muhim badiiy-estetik va semantik yuklama kasb etadi.

Sheʼriy matnda qoʻllanilgan atoqli otlar muallifning estetik niyatini ifodalash, obraz yaratish, tarixiy va madaniy kontekstni berish hamda oʻquvchi tafakkuriga taʼsir koʻrsatishda muhim vosita hisoblanadi. Shu bois onomastik birliklarning nazmdagi vazifalarini oʻrganish tilshunoslik va adabiyotshunoslik kesishgan nuqtadagi dolzarb masalalardan biridir [2;10].

Mazkur maqolaning maqsadi – zamonaviy oʻzbek sheʼriyati materiallari asosida onomastik birliklarning funksional xususiyatlarini tahlil qilish va ularning poetik matndagi oʻrmini aniqlashdan iborat.

Onomastik birliklar til tizimining alohida qatlamini tashkil etadi [1;38] va ular semantik hamda funksional xususiyatlariga koʻra quyidagi asosiy turlarga boʻlinadi:

1. Antroponimlar – inson ismlari (Alisher, Layli, Majnun);
2. Toponimlar – geografik nomlar (Samarqand, Buxoro, Toshkent);
3. Etnonimlar – millat va xalq nomlari (oʻzbek, turk);
4. Gidronimlar – suv obyektlari nomlari (Amudaryo, Sirdaryo).

Nazmda ushbu birliklar nominativ vazifadan tashqari qoʻshimcha semantik va stilistik yuklama kasb etadi. Ular poetik matnning mazmuniy qatlamini kengaytirib, undagi obrazlilik va taʼsirchanlikni oshiradi. Ayniqsa, onomastik birliklar orqali tarixiy xotira, milliy oʻzlik, madaniy identitet va individual kechinmalar ifodalanadi. Mazkur tadqiqotda zamonaviy oʻzbek sheʼriyati vakillari – Iqbol Mirzo [4] va Faxriyor [5] ijodidan namunalar tanlab olindi.

Iqbol Mirzo sheʼriyatida onomastik birliklar

Iqbol Mirzo sheʼriyatida milliy ruh, tarixiy xotira va insoniy kechinmalar kuchli ifodalanadi. Uning sheʼrlarida onomastik birliklar koʻpincha ramziy va emotsional vazifani bajaradi.

Masalan, quyidagi satrda:

*“Samarqand koʻchalarin kezdin yolgʻiz,
Registon jim, tarix soʻzlar tilsiz.”*

Mazkur parchadagi Samarqand va Registon toponimlari keltirilgan boʻlib quyidagicha maʼnolarni ifodalaydi:

Samarqand – nafaqat shahar nomi, balki tarix va sivilizatsiya ramzi.

Registon – oʻtmish ulugʻvorligini eslatuvchi timsol.

Toponimlar[3; 42-48] orqali shoir tarixiy xotirani uygʻotadi, oʻquvchida milliy gʻurur va nostalgiya hissini kuchaytiradi, poetik matnda milliy-madaniy fonni yaratadi, obrazning estetik taʼsirini kuchaytiradi.

Yana bir misol:

*“Layli isming aytsam yurak titraydi,
Majnun dardim koʻnglim ichra yashaydi.”*

Layli va Majnun antroponimlari klassik ishq timsollari sifatida qoʻllangan va bu orqali intertekstual aloqa yuzaga kelgan, ramziylik, emotsionallik oshgan.

Faxriyor sheʼriyatida onomastik birliklar

Zamonaviy oʻzbek sheʼriyatining yana bir vakili Faxriyor ijodida onomastik birliklar koʻproq falsafiy va individual talqinda qoʻllanadi.

Masalan ushbu parchali olaylik:

“Men Toshkentni ko‘rdim tushlarim ichra,

Ko‘chalar jim edi, odamlar yo‘q edi.

Toshkent – real geografik makon bo‘lish bilan birga, ruhiy holat ifodachisi.

Toponim shoirning ichki kechinmalari bilan uyg‘unlashadi. real makon subyektiv hissiyotga aylanadi.

Yana bir misol:

“Amudaryo oqadi vaqt misoli,

Unda mening kechmishlarim yashirin.”

Bu she‘riy parchada Amudaryo – vaqt va hayot oqimining metaforasiga aylangan.

Faxriyor ijodida onomastik birliklar: falsafiy, metaforik va individual-estetik funksiyani bajaradi.

Tahlillar asosida onomastik birliklarning quyidagi funksiyalari aniqlanadi:

1. Nominativ (nomlovchi) funksiya – obyekt va hodisalarni aniqlash;

2. Badiiy-estetik funksiya – obrazlilikni kuchaytirish;

3. Ramziy (simvolik) funksiya – chuqur ma‘nolarni ifodalash;

4. Emotsional-ekspressiv funksiya – hissiy ta‘sirni oshirish;

5. Falsafiy funksiya – umumlashgan va konseptual ma‘no berish.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, onomastik birliklar nazmda ko‘p funksiyali til vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ular poetik matnda faqat nominativ vazifa bilan cheklanmay, balki muhim badiiy-estetik, ramziy, emotsional va falsafiy yuklama kasb etadi. Zamonaviy o‘zbek she‘riyati materiallari asosida aniqlanishicha, onomastik birliklar: poetik matn mazmunini chuqurlashtiradi; tarixiy va madaniy kontekstni ifodalaydi; individual va umumlashgan obrazlar yaratishda ishtirok etadi; o‘quvchi ongida keng assotsiativ maydon hosil qiladi.

Shunday qilib, onomastik birliklarni nazm kontekstida o‘rganish tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega bo‘lib, poetik tafakkurning lingvistik asoslarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Begmatov E. O‘zbek tili antroponomimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. –B. 38
2. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. I jild. – Toshkent, 2012. –b.10
3. Do‘simov Z, Tillayeva M. Toponimika asoslari. – Toshkent, 2002. –b 42-48
4. Iqbol Mirzo. Saylanma she‘rlar. – Toshkent, 2015.
5. Faxriyor. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 2018.
6. Yo‘ldoshev M, Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent, 2007. –b.3

POETONIMLAR TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Botirova Asaljon Baxodirovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida tayanch doktoranti,

+99897-856-77-22; tsapayev087@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada poetonimlarning tilshunoslikdagi o‘rni va ularning alohida tadqiqot objekti sifatidagi mohiyati yoritiladi. Poetonimlarning lingvistik tabiati, ko‘p qatlamli semantik tuzilishi, funksional xususiyatlari hamda badiiy matndagi o‘rni ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari poetonimlarning nafaqat nominativ birlik, balki badiiy matnning semantik va estetik markazi ekanligini asoslaydi.

Аннотация. В данной статье рассматривается место поэтонимов в лингвистике и их сущность как самостоятельного объекта исследования. Анализируются лингвистическая природа поэтонимов, их многослойная семантическая структура, функциональные особенности и роль в художественном тексте. Результаты исследования доказывают, что поэтонимы являются не только номинативными единицами, но и семантическими и эстетическими центрами художественного текста.

Abstract. This article examines the role of poetonims in linguistics and their essence as an independent object of research. The linguistic nature of poetonims, their multi-layered semantic structure, functional characteristics, and their role in literary texts are analyzed on a scientific basis. The results of the research prove that poetonims function not only as nominative units but also as semantic and aesthetic centers of literary texts.

Kalit soʻzlar: *poetonim, onomastika, lingvopoetika, badiiy matn, semantika, konnotatsiya, intertekstuallik, turkiy yodnomalar, poetik nomlash, stilistika.*

Ключевые слова: *поэтоним, ономастика, лингвопоэтика, художественный текст, семантика, коннотация, интертекстуальность, тюркские памятники, поэтическое именование, стилистика.*

Keywords: *poetonym, onomastics, linguopoetics, literary text, semantics, connotation, intertextuality, Turkic inscriptions, poetic naming, stylistics*

Oʻtgan asrning 60-yillarining boshlari nomlar haqidagi fanning shakllanish va rivojlanish bosqichi boʻldi va aynan shu vaqtdan onomastika tilshunoslikning eng faol oʻrganilayotgan sohalaridan biriga aylandi. Keyingi yillarda onomastik birliklarning badiiy matndagi oʻrni masalasi dunyo filologlarining diqqat markazida boʻlgan masalalardan biriga aylandi. Bu borada bir qator tadqiqotlar yaratildi. Dastlab badiiy matnda qoʻllangan onomastik birliklar masalasi “onomapoetika” termini ostida oʻrganilgan va bunga bagʻishlangan ilk tadqiqotlar V.N.Mixaylov [11], E.B.Magazanik [9], L.I.Kolokolova [8] kabi olimlar tomonidan olib borilgan. Keyinroq esa ushbu masala “poetik onomastika” termini ostiga birlashgan [6; 330]. Bu borada ukrain tilshunosi V.M.Kalinkinning doktorlik dissertatsiyasi alohida eʼtirofga loyiqdir [7].

Oʻzbek tilshunosligida onomapoetika masalalari A.Nurmonov [3; 163], N.Mahmudov [2; 48], I.Mirzayev [10], M.Yaqubbekova [4], M.Yoʻldoshev [5] kabilarning ilmiy maqola va tadqiqot ishlarida bir qadar yoritilgan. Oʻzbek olimlaridan biri D.Andaniyozova “poetonim” termini haqida atroflicha toʻxtalib, aynan bu mavzuda tadqiqot olib borgan va poetik onomastikaning tayanch tushunchasi sifatida poetonim terminini qoʻllash maqsadga muvofiq boʻlishini taʼkidlagan edi [1; 12].

Yuqorida taʼkidlanganidek, zamonaviy tilshunoslikda onomastika alohida tadqiqot sohasi sifatida shakllanib, unda til birliklarining nomlash xususiyatlari, ularning semantik, funksional va stilistik jihatlari chuqur oʻrganilmoqda. Ayniqsa, badiiy matn doirasida qoʻllaniluvchi nom birliklari – poetonimlar lingvistik va poetik tadqiqotlar kesishgan nuqtada joylashgan murakkab fenomen sifatida eʼtiborni tortadi.

Poetonimlar badiiy matnning semantik tuzilishini boyituvchi, obraz yaratishda faol ishtirok etuvchi va muallifning individual uslubini namoyon qiluvchi muhim vositalardan biridir. Shu bois ularni alohida tadqiqot obyekti sifatida oʻrganish nafaqat onomastika, balki stilistika, matn lingvistikasi va adabiyotshunoslik uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada poetonimlarning mohiyati, ularning lingvistik tabiatini belgilovchi xususiyatlar, tasnifiy jihatlari hamda badiiy matndagi funksional imkoniyatlari ilmiy asosda yoritildi.

Poetonim termini ikki komponentdan – “poetika” va “onim” (nom) birliklaridan tashkil topgan boʻlib, badiiy matnda estetik yuklama bilan qoʻllanuvchi nomlarni anglatadi. Poetonim oddiy atoqli otlardan farqli ravishda faqat nominativ vazifani emas, balki qoʻshimcha konnotativ, ekspressiv va stilistik maʼnolarni ham oʻzida mujassamlashtiradi.

Lingvistik nuqtayi nazardan poetonim quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

Koʻp qatlamli semantika – poetonimda asosiy (denotativ) maʼno bilan bir qatorda yashirin (konnotativ) maʼno ham mavjud boʻladi;

Estetik funksionallik – badiiy obrazni shakllantirishda faol ishtirok etadi;

Individual-mualliflik xususiyati – koʻpincha muallif tomonidan yaratiladi yoki qayta talqin qilinadi;

Intertekstual imkoniyat – boshqa matnlar, tarixiy shaxslar yoki mifologik obrazlarga ishora qiladi.

Poetonimlar til tizimining faqat nominativ darajasi bilan cheklanmay, matnning yuqori – pragmatik va diskursiv qatlamlarida ham faoliyat koʻrsatadi.

Poetonimlarni alohida tadqiqot obyekti sifatida ajratish bir qator ilmiy omillar bilan izohlanadi.

Birinchidan, poetonimlar ko'p funksiyali birliklar bo'lib, ular bir vaqtning o'zida nominativ, stilistik, semantik va pragmatik vazifalarni bajaradi. Bu esa ularni oddiy onomastik birliklardan ajratib turadi.

Ikkinchidan, poetonimlar badiiy matn strukturasining ajralmas qismi hisoblanadi. Ular syujet rivoji, xarakter ochilishi va g'oyaviy mazmunni ifodalashda muhim rol o'ynaydi.

Uchinchidan, poetonimlar madaniy va tarixiy axborotni tashuvchi birliklardir. Ular orqali muallif milliy qadriyatlar, tarixiy voqealar yoki mifologik qarashlarni ifoda etadi.

Poetonimlarni tahlil qilishda quyidagi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi:

1. Semantik tahlil – nomning ma'no qatlamlarini ochish;
2. Etimologik tahlil – kelib chiqishini aniqlash;
3. Kontekstual tahlil – matn ichidagi vazifasini aniqlash;
4. Pragmatik tahlil – o'quvchiga ta'sirini baholash.

Umumiy qilib aytadigan bo'lsak, lingvopoetik tahlil poetonimlarning faqat nom emas, balki badiiy vosita ekanligini isbotlaydi. Shu sababli poetonimlarni o'rganish lingvistik, adabiy, madaniy, semiotik yondashuvlar uyg'unligida amalga oshirilishi zarur.

Xulosa o'rnida yana bir bor ta'kidlash mumkinki, poetonimlar badiiy matnning muhim komponenti sifatida ko'p qirrali lingvistik birlik hisoblanadi. Ular nafaqat nomlash vazifasini bajaradi, balki estetik, semantik va pragmatik yuklama orqali matnning umumiy mazmunini boyitadi. Ularni tadqiqot obyekti sifatida o'rganish onomastika rivojiga, lingvopoetika taraqqiyotiga, badiiy matn tahlilining chuqurlashuviga xizmat qiladi. Shuningdek, poetonimlar muallifning individual uslubini, milliy tafakkurini va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim vosita ekanligi bilan ham ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Andaniyozova D. Badiiy matnda onomastik birliklar lingvopoetikasi: Filol. fan. bo'yicha fals. dokt. (PhD) diss. Avtoref. – Toshkent, 2017. – B.12.
2. Mahmudov N. Oybek she'riyatidagi o'xshatishlarning lingvopoetikasi. // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1985. – №6. – B.48-51.
3. Nurmonov A. Tilshunoslikning adabiyot bilan munosabati. // Tanlangan asarlar. 3 jildli. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 3-jild. – B.163.
4. Yaqubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari: Filol. fan. dokt. diss. – Toshkent, 2005.
5. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. dokt.... diss. – Toshkent, 2009.
6. Зинин С.И. Имена персонажей в художественной литературе и фольклоре. // Антропонимика. – Москва, 1970. – С.330–355.
7. Калинин В.М. Теоретические основы поэтической ономастики: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Киев, 2000.
8. Колоколова Л.И. Ономастика в художественной речи А.П.Чехова: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Киев, 1970.
9. Магазаник Э.Б. Поэтика имен собственных в русской классической литературе: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Самара, 1967.
10. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Ташкент, 1992.
11. Михайлов В.Н. Собственные имена персонажей русской художественной литературы XVIII и первой половины XIX в., их функции и словообразование: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1956.

“OSHIQNOMA” TURKUM DOSTONLARIDA O‘Z VA O‘ZLASHGAN QATLAMGA OID NOMLARGA QO‘SHILUVCHI AYRIM BIRLIKLAR TAHLILI

Qodirova Shahlo Rashid qizi,

Lingvistika (o‘zbek tili) yo‘nalishi magistranti,
Urganch davlat universiteti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Oshiqnoma” turkum dostonlari tilida uchraydigan turkiy qatlamga mansub atoqli otlar tahlil qilinadi. Asosan, antroponimlar tarkibida faol qo‘llanilgan bek/beka/bika, oq va qora komponentlarining kelib chiqishi, leksik-semantik xususiyatlari hamda onomastik tizimdagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot jarayonida mazkur birliklarning affiksoid sifatida ishtiroki, tarixiy manbalardagi qo‘llanishi va badiiy matndagi semantik ottenkalari misollar asosida ochib beriladi. Shuningdek, rang bildiruvchi elementlarning ijobiy va salbiy ma‘no nozikliklarini ifodalashdagi roli ham ko‘rsatib beriladi. Maqola turkiy tillar leksikasi va onomastikasini o‘rganishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *"Oshiqnoma" dostonlari, turkiy qatlam, onomastika, atoqli otlar, antroponim, bek, affiksoid.*

Turkiy tillarning leksikasini o‘rganish muayyan taraqqiyot bosqichini boshidan kechirgan yo‘nalishlardan hisoblanadi. Jonli tilning leksik tarkibini sinchiklab tekshirish, so‘zlarning ma‘nolari va nozik semantik ottenkalarini aniqlash va qunt bilan o‘rganish, birinchi navbatda, biror tilni yaxshi biladigan mutaxassislar jamoasi tomonidan olib borilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunda turkiy tillarning jonli shevalari bilan bevosita shug‘ullanuvchi kishilar fanga bu sohada juda qimmatli material yetkazib berishlari mumkin, biroq afsuski, hozirda jonli shevalar leksikasini o‘rganish tilshunosligimizning boshqa tarmoqlariga nisbatan ancha sustlashib bormoqda, bu esa turkiy tillar leksikasi tarixi taraqqiyoti qonuniyatlarini aniqlashda qiyinchilik tug‘dirayotir.

Xorazm dostonlarida sodda tarkibli nomlar hajman ozchilikni tashkil qiladi. Katta foizi esa birdan ortiq komponentlardan tuzilgan nomlardir. Affiksoidli nomlar ham aynan birdan ortiq qismlardan tashkil topgan nomlar orasida kuzatiladi. Buning ham o‘ziga xos sabablari bor, albatta. Agar affiksoid o‘zining ma‘nosini tamomila yo‘qotib, grammatik vazifaga o‘tib olgan birlik bo‘lar ekan, mantiqiy ravishda anglashiladiki, nomning tarkibi sodda, ya‘ni, bir qismdan iborat bo‘lsa, u butunlay ma‘no ifodalash xususiyatidan chiqib keta olmaydi. Ya‘ni affiksoid xarakteriga o‘ta olmaydi. Shu boisdan ham affiksoidli nomlar hech bo‘lmaganda ikki qismdan, balki undan ham ortiq qismlardan tashkil topgan qo‘shma yoki murakkab nomlar bo‘lishi talab etiladi. Shundagina qismlarining bittasi asosiy nominativ funksiyada qoladi boshqa qismlaridan biri yordamchi funksiyalarga o‘tgan bo‘lishini gumon qilish mumkin bo‘ladi. Xorazm dostonlari tilida turkiy qatlamga xos atoqli otlar tarkibidagi affiksoidlar haqida gap borganda tilshunos olim Quvondiq Olloyorovning “Xorazm dostonlaridagi nomlarning gender xususiyatlari” nomli monografiyasida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Quyida eng faol birliklardan hisoblanuvchi *bek//bika//beka* elementlarini va misollarni keltirib o‘tamiz. Mazkur komponent “Oshiqnoma” turkum dostonlaridagi bir talay ismlar, asosan, ayol kishilar nomi tarkibida ishlatilishi kuzatilgan: *Asilbeka, Guliasrorbika, Novgulbeka, Suluvbika, Sumbulsochbeka va boshqalar*. Lug‘aviy ma‘nosi “hukmdorning, yuqori mansabdorning xotini, xonadon sohibasi” deganidir [Rahmatullayev Sh, 2000; 43]. Yuqoridagi atama kelib chiqishiga ko‘ra, bek (beg) nomi bilan aloqadordir.

Bek “shahar yoki viloyat hukmdori”, “yuqori martabali amaldor” degan ma‘noni bildiradi. Qadimgi manbalarda *bag, bæg* shakllarida talaffuz qilingan bo‘lib, dastlab, “katta, yirik” kabi ma‘nolarni ifodalagan [Malov.S.E, 1951; 369]. Xuddi shu so‘zga kichraytirish ma‘nosini anglatuvchi -ka qo‘shimchasini qo‘shish orqali *beka* so‘zi yuzaga keltirilgan: *bek > bæg + ka > beyka // bə:ka // beka* kabi. Bu so‘z aslida, “kichik beka” ma‘nosini ifodalagan. Sh.Rahmatullayevning ta’kidlashicha, beka so‘ziga kichraytirish-erkalash ma‘nolarini anglatuvchi -ch qo‘shimchasini qo‘shish bilan *beka + ch > bekach* atamasi hosil qilingan. Bu so‘z

aslida “yosh beka” ma’nosini ifodalagan. Qadimgi yozma manbalarda qayd qilinishicha, *begach*, *bekach* soʻzlari “kichik bek” ma’nosini ifodalaydi [Koshgʻariy M, 1963; 339]. Bek soʻzining keyingi taraqqiyoti negizida boshqa turkiy tillarda, shu qatorda, qoraqalpoq, qozoq tillarida biy atamasi hosil qilingan. Ushbu tillarda termin ijtimoiy-siyosiy ma’no ifodalagan va urugʻ oqsoqoli ma’nosini ifodalovchi mansab nomi sifatida qoʻllanilgan. Bu soʻz, ya’ni, *bek*, *bey*, *biy* shakllari davrlar oʻtgach, koʻplab terminlarning yasashida asos boʻlib xizmat qilgan.

Jumladan, “Oshiqnoma” turkum dostonlarida oʻnlab erkak kishilarning nomlari tarkibida ishtirok etgan. Misol qilib, *Alibek*, *Ashurbek*, *Bolibek*, *Vafobek*, *Ganjimbek*, *Goʻroʻgʻlibek* (*Bek Goʻroʻgʻli*), *Jigʻolibek*, *Mirzobek*, *Nazirbek*, *Oylabiy*, *Ogʻabeg*, *Sarsangbek*, *Sumbulsoch beka*, *Tulimbiy*, *Oʻtagan biy*, *Sharmon biy* kabilarni keltirish mumkin. Misollarga yuzlanamiz: “...*Ammo amaldorlarning jamoasining ulugʻi toʻqson ikki toʻp mangʻitdan Tulimxoʻja degan erdi. Tulumbiyni hama mahramlaridan ziyoda yaxshi koʻrur erdi...*” (Oshiqnoma.1-kitob. 2006; 159). Ushbu parchada qoʻllanilgan nom dostonida bir necha variantlari bilan qoʻllanadi, ya’ni ayrim oʻrinlarda *Tulumxoʻja*, boshqa joyda *Tulumbiy*, baʼzan *Tulum* shaklida ham uchraydi [Olloyorov Q., 2022; 41].

“Oshiqnoma” turkum dostonlari onomastik tizimida rang ma’nosini ifodalovchi soʻzlardan, xususan, qora soʻzi bilan hosil qilingan ismlar talaygina. Ular atoqli otlarning hamma turlariga xosdir: *Aqcha*, *Oqdev*, *Oqrabot*, *Qoradev*, *Qorajon*, *Qorabobo*, *Qoromon*, *Qoradali*, *Qoraalam*, *Qoramalik*, *Qorabudoq*, *Qorakoʻz*, *Qoratulpor*, *Qoramangʻit* va *hokazo*. Haqiqatan ham, bu komponentlar onomastik tizimda ancha faoldir. Ularni xalq ogʻzaki ijodi va qadimgi yozma manbalarda ham kuzatish mumkin. Qoraxon – Qoraxoniylar (Oʻrta Osiyoda 927-1212 yillar hukmronlik qilgan) sulola asoschisi; Qora Arslon – Kichik Osiyoda hukmronlik qilgan saljuqiylar hukmdorlardan biri; Qora Yusuf – Gʻarbiy Eron yerlarini boshqargan (XIV asrda) turkiy xon, Tojikistondagi Qorategin, “Tohir va Zuhra” dostonidagi sarkarda – Qorabotir va boshqalarni keltirish mumkin. Shu faktni eʼtiborga olish lozimki, qora va oq soʻzlari toponimlar yoʻnalishida ham oʻziga xos semantik xususiyatga ega. Ular koʻplab nomlar tarkibida kuzatiladi. Buni toponimika tizimining yirik tadqiqotchilari ham qayd etgan [Doʻsimov Z. 1970; 33].

Xorazm dostonlari tilida qora elementli nomlar ham maʼlum miqdorni tashkil etadi. Bunday elementlar turkiy tillarga masub birliklar orasida oʻziga xos oʻrin tutadi. Mazkur element nafaqat affiksoid shaklida, balki nomning asosini tashkil qilgan holatda ham keng qoʻllanila oladi. Qora elementining yana bir jihati nom asosining birinchi komponenti boʻlib ham, ikkinchi komponenti boʻlib ham qatnasha oladi. Quyidagi misolda Qoraxon nomi tarkibida qora elementi nom asosi sifatida qoʻllanilgan: “...Qoraxonning lashkari birla andogʻ urushdilarkim, Rustam Mozandaronda, Afrosiyob daryoi Nil va Zarafshonda andogʻ urush qilgʻon ermaslar...” kabi (Oshiqnoma.4-kitob. 2006; 45).

Turkiy qatlamga xos oq elementi ishtirok qilgan kishi nomlaridan yana biri “Oqcha” nomidir. Bu nomning kelib chiqishini fors-arab tillaridan emasligi darhol seziladi va bu xato boʻlib chiqmaydi. Bu nom “Aqcha”, “Aqchagul” kabi variantlarda “Oshiqnoma” turkumidagi, “Oshiq Gʻarib va Shohsanam” dostonida qoʻllaniladi. Mazkur nom turkman versiyalarda “Aqja” shaklida qoʻllaniladi. Bu ism egasining asl ismi Gulnihol boʻlib, “Oqcha” nomi uning laqabi hisoblanadi. Dostonlar matnidan oʻrin olgan quyidagi parchalarga diqqatni qarataylik: “...*Ammo Shohsanamning Gulnihol degan bir kanizi bor erdi, laqabini Aqcha der erdilar...*” yoki: “...*Shohsanam Aqchaga qarab bir soʻz aytdi: Aqcha galin gʻamsiz boshim, Gʻamxona boʻldi naylayin? Bir soʻz bilan oshno yorim, Begona boʻldi naylayin?...*” kabi (Oshiqnoma. 2-kitob, 2006; 26).

Oqcha//Aqcha laqabi uning oq yuzli koʻrinishi sababli qoʻyilgan boʻlishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda turkiy soʻzlarning xususiyatlari haqida gapirilganda, qisqa boʻgʻinli soʻzlarning turkiy boʻlib chiqishi haqida aytiladi. Xususan, sifat turkumiga oid rang-tus bildiruvchi koʻpgina soʻzlar, jumladan, oq, sariq, koʻk, qora kabilar shubhasiz turkiy qatlamga oid soʻzlardir. Shunday ekan, “Oqcha” nomini, xususan, nomning birinchi tarkibiy qismi hisoblangan “oq” elementini hech ikkilanmay turkiy tillarga mansub birlik sifatida qarash mumkin. Mazkur nom tarkibida

mavjud bo'lgan yana bir element forsiy tillarga aloqador bo'lgan -cha affiksi bo'lib, bu element nom tarkibiga singib ketgan deb hisoblash mumkin. [Olloyorov Q,2022;44]

Mabodo nom tarkibida bu element mavjud ekan, bu holatni bir necha lisoniy hodisalarning ma'lum ketma-ketlikda ro'y berib o'tganligi bilan izohlash mumkin. Birinchidan, sifatning atqli otga o'tishi uchun avval substanlashish jarayoni, keyin nomga aylanishi va undan keyin esa -cha elementini qabul qilishi mumkinligini tasavvur qilish qiyin emas. Yuqoridagi holatda ana shu jarayonlar sodir bo'lgan deb qarash mumkin. Ushbu element nomga yana bir ma'no nozikligini, xususan, erkalash-kichraytirish ottenkasini qo'shish uchun xizmat qilmoqda deb hisoblash, bizning nazarimizda, to'g'riroq bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, "Oshiqnoma" turkum dostonlari tilida turkiy qatlamga xos atqli otlar keng qo'llanilgan. Bek, beka, bika, oq va qora kabi elementlar antroponimlar tarkibida faol ishtirok etib, onomastik tizimning muhim qismini tashkil etadi. Ushbu birliklarning kelib chiqishi, semantik xususiyatlari va badiiy matndagi qo'llanishi turkiy tillar leksikasi va onomastikasini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, mazkur birliklarning Xorazm dostonchiligi an'analari bilan chambarchas bog'liqligi, xalq og'zaki ijodida tarixiy-lisoniy qatlamlarning saqlanib qolganligini ko'rsatadi. Umuman olganda, "Oshiqnoma" dostonlari tilini onomastik jihatdan o'rganish turkiy tillar leksikasi, tarixiy tilshunoslik va badiiy matn tahlili uchun muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимлари. Филол.фан.номз.дисс. – Тошкент, 1970. – 183-б.
- 2.Кошғарий М. Девону луғотит-турк. – Тошкент, 1963. – 428-бет.
- 3.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград, 1951. – 452-б.
- 5.Olloyorov.Q. Xorazm dostonlaridagi nomlarning gender xususiyatlari - y Lulu Press, Inc.860 Aviation Parkway. Suite 300 Morrisville, NC 27560, United States of America,2022. – 88-b.
- 6.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – 602-б.
- 7.Рузимбоев.С Ошиқнома. 1-китоб. – Урганч, 2006. – 328-б.
8. Рузимбоев.С Ошиқнома. 2-китоб. – Урганч, 2006. – 208-б.
9. Рузимбоев.С Ошиқнома. 4-китоб. – Урганч, 2006. – 356-б.

ORNITONIM KOMPONENTLI O'ZBEK XALQ MAQOLLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI XUSUSIYATLARI

Barchinoy Karimboyeva,

Urganch davlat universiteti,

2-kurs o'zbek tili guruhi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida ornitonim – ya'ni qush nomlarini bildiruvchi leksemalar asosida shakllangan maqollarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada ornitonim komponentli maqollarda ma'nodoshlik, zidlik va ko'p ma'nolilik hodisalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, bunday maqollarda ornitonimlarning ijobiy, salbiy va neytral ma'nolar anglatishi, maqollar o'rtasidagi farqlar ochib beriladi. Tadqiqot o'zbek tili leksikologiyasi va paremiyologiyasi sohasiga munosib hissa qo'shadi.

Abstract. This article analyzes the lexical-semantic features of Uzbek folk proverbs that contain ornithonyms – lexemes denoting bird names. The study examines synonymy, variant forms, and polysemy within ornithonym-based proverbs, revealing how bird images convey positive, negative, and neutral meanings in different contexts. The differences between proverbs are clarified. The research contributes to the fields of Uzbek lexicology and paremiology.

Kalit so'zlar: *ornitonim, maqol, leksik-semantik tahlil, ma'nodoshlik, ko'p ma'nolilik, zidlash, qush nomlari, lug'aviy ma'no.*

Keywords: *ornithonym, proverb, lexical-semantic analysis, synonymy, difference, polysemy, bird names, lexical meaning.*

Har bir xalqning ma'naviy merosiga aylanib ulgurgan boyliklaridan biri maqol hisoblanadi. Maqol insoniyatning butun umri davomida hayot haqida to'plagan xulosalari asosi bo'lib, avloddan avlodga og'zaki tarzda o'tib kelayotgan xalqning noyob durdonalaridir. Zero, rus yozuvchisi L.N.Tolstoy aytganidek: "Men har bir maqolda shu maqolni yaratgan inson qiyofasini ko'raman". Darhaqiqat, maqol har bir xalqning madaniyatini ko'rsatuvchi oynadir. Ma'lumki, ornitonimlar ham til lug'at boyligining bir qismi sanalib, boshqa leksemalar kabi turli ma'nolarni ifodalab keladi. *Ornitonim* lug'aviy-ma'noviy guruhi asosida shakllangan maqollarda ayni bir fikrni ifodalash uchun bir o'rinda bir nechta maqoldan foydalanish mumkin, jumladan, maqollar tarkibidagi ornitonimlar ham bir o'rinda ijobiy ma'no anglatasa, boshqasida salbiy yoki neytral ma'no anglatishi mumkin. Shunga ko'ra, bunday maqollarda ma'nodoshlik, ko'p ma'nolilik va antonimlik kabi xususiyatlar namoyon bo'ladi. Maqollarda ma'nodoshlik hosil bo'lishi uchun, asosan, quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

- yagona ma'no asosiga egalik;
- bir mavzuviy guruhga tegishlilik;
- har bir maqol alohida obraz asosiga qurilgan bo'lishi;
- ayrim mazmun nozikliklari va qo'llanish darajasi bilan farqlanishi[1;44].

Masalan: *Bulbul chamanni sevar, Odam – Vatanni*

Bulbulga bog' yaxshi, Kaklikka – tog'.

O'zbek xalq maqollarida leksik jihatdan ma'nodoshlik singari antonimlik ham keng tarqalgan. Bu holat tilimizda *antagonizm* termini bilan yuritiladi. Antagonizm – bu (lotincha *antagonisma* – bahs, kurash) bir-biriga qarama-qarshi kuchlar fikr va g'oyalarning keskin kurashini ifodalab beradigan ziddiyatdir. Ba'zida insonlar maqollardan shu darajada kuchli foydalanishadiki, undagi ziddiyat, kurash mazmuni oshib, asl mazmun yechimi yo'q bahsga aylanib qoladi. Xuddi shunday qarama-qarshiliklarni maqol va matallarda ham ko'rishimiz mumkin [2;147]. Paradigmatik munosabat til birliklarining bir-birini taqozo qilishi va, o'z navbatida, bir-biridan farqlanishi natijasida yuzaga keladi. Ziddiyatga kirishuvchi birliklar ziddiyat a'zolari deb yuritiladi. Masalan, unlilar paradigmasi, undoshlar paradigmasi, kelishiklar paradigmasi va hokazo. Bunday birliklarning o'zaro farqlanishi natijasida tilda bir nechta ziddiyatlar vujudga keladi. Bular:

- 1) teng qiymatli ziddiyat;
- 2) noto'liq ziddiyat;
- 3) to'liq ziddiyat;
- 4) darajali ziddiyat [3;414]

"Ornitonim" LMG asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarida bir ornitonim bilan ikkinchisini solishtirish, zidlash yo'li bilan hosil qilingan, ya'ni ayni maqol tarkibida yuzaga keluvchi antonimlik:

Bulbulni qarqunoqqa alishtirma.

Bulbul ovozining yoqimli va sayroqiligi bilan boshqa qushlardan ajralib turadi. Qarqunoq esa chumchuqlar turkumiga mansub, tumshug'i egilgan, hasharot, mayda parranda va hayvonlar bilan oziqlanadigan qush [4;695]. Mazkur maqoldagi zid ma'nolilik qushlarning yoqimli ovozga ega yoki ega emasligiga ko'ra farqlanishi asosida hosil bo'lgan.

O'zbek xalq maqollari inson hayotining turli vaziyatlarini ifodalashi bilan o'z va ko'chma ma'nolarni ifodalaydi. Ornitonim komponentli maqollar ham o'z va ko'chma ma'nolarni namoyon qiladi. Bunday maqollarni polisemantik jihatdan ikkiga ajratish mumkin. Ham o'z ma'nosiga, ham ko'chma ma'nosiga ega maqol:

Bedana tezotar bo'lsa, o'z boshini o'zi yoradi.

Maqol o'z ma'nosida, ilgari qishloqdagi bedana ishqibozlari donqovoqning urug'ini olib tashlab, havo kirib tursin deb, uning u yer, bu yerini teshib, ichiga bedana qo'yishgan bo'lsa, shaharliklar yog'och gardishli to'rga solishgan. Bedana (xo'roz kabi) boshini ko'tarib-ko'tarib

sayraydi. Agar u tezotar (ya'ni, tez-tez sayraydigan) bo'lsa, boshi to'rqovoqqa ketma-ket urilaverib, yo boshidagi pati tushib ketadi, yo yoriladi degan ma'noda ishlatilgan [5;448]. Ko'chma ma'noda agar kishi ko'pchilikning orasida og'ziga kelganini aytib, bema'ni so'zlayversa, uning bu odati o'z boshiga balo bo'lishi haqida fikr yotadi.

“Ornitonim” LMG asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarida uch jihat yetakchilik qiladi: *ijobiy*, *salbiy* va *mo'tadil*. “Ornitonim” LMG asosida shakllangan maqollar *ijobiy* xarakter-xususiyatni ifodalovchi omil sifatida quyidagi semalarni namoyon qiladi:

Jamiyat bilan hamjihatlik, birgalik semalari:

Har kim – eliga,

O'rdak – ko'liga.

Shunqor qiyasin sog'inar, to'rg'ay – uyasini.

Bulbul qafasda o'z qora tolin qo'msab sayraydi.

O'zbek xalq maqollarida “ornitonim” LMG *salbiy* xarakter-xususiyatni belgilovchi omil sifatida quyidagi semalarda namoyon bo'ladi:

Boyo'g'li leksemasi; *nopoklik* semasi:

O'rtog'ing boyo'g'li bo'lsa,

Maskaning – vayrona.

Maqoldagi boyo'g'li leksemasi ko'chma ma'noda vayronkorlik, buzg'unchilik va balo-ofat ramzi sifatida qo'llangan. Maqol ayni paytda do'st tanlashda ehtiyotkor va mas'uliyatli bo'lish bilan birga yomon do'st va salbiy muhitning qanday oqibatlarga olib kelishi haqida ogohlantirish vazifani ham bajaradi. *Ornitonim* LMG asosida shakllangan maqollarda ijobiy va salbiy ma'nolar anglatishi bilan birga, ayrim maqollarda neytral, ya'ni mo'tadil ma'no ifodalaganini ko'rishimiz mumkin. O'zbek xalq maqollarida “ornitonim” LMG neytral xarakter-xususiyatni belgilovchi omil sifatida quyidagicha namoyon bo'ladi:

1. **Anqo** leksemasi:

1) *noyoblik* semasi: *Anqoning oti bor, zoti yo'q.*

Maqoldagi anqo qushi juda noyob, topilmas, afsonaviy qush bo'lib, hech topilmaydigan, kamyob narsalarga nisbatan “anqoning urug'i, anqoning tuxumi” kabi iboralar ham qo'llaniladi. Xalqimiz orasida “Kishida havas bo'lsa, anqoning urug'i ham topiladi” aforizmi ham mavjud.

Xulosa o'laroq, ornitonim komponentli o'zbek xalq maqollarini leksik-semantik jihatdan o'rganish til boyligini chuqurroq anglashga, xalq tafakkuri va ma'naviy merosini yanada kengroq tadqiq etishga zamin yaratadi. Kelajakda bu yo'nalishda yanada keng qamrovli, qiyosiy va amaliy tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jo'rayeva B. Maqollarning lisoniy mavqeyi va ma'naviy uslubiy qo'llanishi. 2002, 44 b.
2. Samandarova G. Hasharot lug'aviy ma'naviy guruhi asosida shakllangan o'zbek xalq paremlarining lingvistik asoslari va leksik-semantik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Buxoro, 2023. – 147 b.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiya, 2009. – 414 b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. Beshinchi jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – B. 695.
5. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar maxzani (o'zbek maqollarining izohli lug'ati). – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2001. – 448 b.

XORAZM MAQOMLARI NOMLARINING TARIXIY-LISONIY XUSUSIYATLARIGA DOIR

Iskandarov Siroj Azamat o'g'li,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi
1-bosqich talabasi
+998 95 530 69 69

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek mumtoz musiqasining noyob qatlami bo'lmish Xorazm maqomlari nomlarining lisoniy va etimologik nuqtai nazardan tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida “maqom” tushunchasining arabcha lisoniy ildizi, olti asosiy maqom (Rost, Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq) nomlarining semantik-etimologik tahlili amalga oshirilgan. Maqolada arab, fors-tojik va turkiy tillar qatlamlarining Xorazm o'g'uz lahjasidagi fonetik moslashuvi, shuningdek, Komil Xorazmiy ixtiroosi bo'lgan “Xorazm tanbur chizig'i”ning ushbu terminlarni yozma me'yorlashtirishdagi roli yoritilgan.

Аннотация. В статье исследуется терминология хорезмских макомов – уникального пласта узбекской классической музыки – с лингвистической и этимологической точек зрения. Анализируется арабский корень понятия «маком», семантико-этимологическое содержание названий шести основных макомов (Рост, Бузрук, Наво, Дугох, Сегох, Ирок). Освещена роль «Хорезмской танбурной нотации» Комила Хорезми в письменной фиксации этих терминов.

Abstract. This article examines the terminology of Khorezm maqoms – a unique stratum of Uzbek classical music – from linguistic and etymological perspectives. The study analyses the Arabic root of the term “maqom”, the semantic-etymological essence of the six main maqom names (Rost, Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq). The role of Komil Khorezmi's “Khorezm tanbur notation” in the written codification of these terms is also illuminated.

Kalit so'zlar: *Xorazm maqomlari nomi, etimologiya, lingvomadaniyat, atamashunoslik, Tanbur chizig'i, Suvora, Naqsh, Komil Xorazmiy, o'g'uz lahjasi, musiqa terminologiyasi.*

Ключевые слова: *названия хорезмские макомы, этимология, лингвокультурология, терминология, танбурная нотация, Сувора, Накиш, Комил Хорезми, огузский диалект.*

Keywords: *Khorezm maqoms, etymology, linguo-culturology, terminology, tanbur notation, Suvora, Naqsh, Komil Khorezmi, Oghuz dialect.*

O'rta Osiyo xalqlarining ko'p asrlik ma'naviy-estetik tafakkuri mahsuli bo'lgan maqom san'ati nomlari xalq ruhiy-falsafiy dunyoqarashining tilda muhrlanishidir. Xorazm maqomlari ushbu umummilliy xazinaning ajralmas, ammo o'ziga xos qatlami bo'lib, voha xalqining etnik-madaniy tarixi, lingvistik o'ziga xosligi va badiiy didini o'zida mujassam etgan [14.;24.]. Markaziy Osiyo maqom ijrochilik an'anasi an'anaviy tarzda uch yirik mintaqaviy maktabga – Buxoro Shashmaqomi, Farg'ona – Toshkent maqom yo'llari va Xorazm maqomlariga ajratiladi. Mazkur uch tizim umumiy ildizdan oziqlangan bo'lsa-da, ijroviy uslubi, repertuar tarkibi va, ayniqsa, atamashunoslik jihatidan o'ziga xosliklarga ega.

XIX asrning ikkinchi yarmida Xiva xoni Muhammad Rahimxon II Feruz (1845–1910) homiyligida boshlangan musiqiy-madaniy yuksalish davri Xorazm maqomlari atamashunosligi tarixida burilish nuqtasi bo'ldi [15.;78.]. Feruz o'z davrining yetuk hofizlarini saroyga to'plagan. Aynan shu muhitda olim, hattot va musiqashunos Komil Xorazmiy (1825–1899) maxsus nota tizimi – “*Tanbur chizig'i*”ni ixtiro qildi [9.;12a.].

Xorazm maqomlari musiqashunoslikda “olti yarim maqom” deb ataluvchi tarkibga ega bo'lib, o'ziga xos cholg'u tizimi va eng muhimi, Komil Xorazmiy tomonidan ixtiro qilingan “*Tanbur chizig'i*” deb nomlangan maxsus nota yozuvi bilan boshqa mintaqaviy tizimlardan farqlanadi [10.;47-52]. Aynan shu o'ziga xoslik bois Xorazm maqomlari leksikoni alohida lingvistik tadqiqot mavzusi bo'lishga loyiqdir.

Til va musiqa o'rtasidagi munosabat antik davr falsafasidan boshlab tadqiq etilib kelinadi. Pifagor maktabi vakillaridan tortib, Forobiy va Ibn Sinogacha bo'lgan mutafakkirlar musiqani "tovushlar tili" (lisan ul-aswat) sifatida talqin etganlar [5.;78]. Har bir musiqiy atama ortida muayyan tarixiy qatlam, ijtimoiy munosabat va madaniy muloqot izlari yotadi. Musiqa terminologiyasi xalqning estetik tafakkuri va lingvistik mentalitetining o'zaro ta'sirida shakllangan murakkab semiotik tizimdir [2.;215].

Mazkur maqolaning maqsadi Xorazm maqomlari nomlanish tizimini lisoniy tahlil qilish, asosiy va maxsus atamalarining etimologik ildizlarini aniqlash, ularning fors-tojik, arab va turkiy til qatlamlaridagi semantik o'zgarishlarini kuzatish hamda Xorazm o'g'uz lahjasidagi fonetik moslashuv jarayonini yoritishdan iboratdir. Tadqiqotning materialini Xiva tanbur chizig'i qo'lyozmalari, Komil Xorazmiy va uning izdoshlari yozma merosi, hamda zamonaviy musiqashunoslik adabiyotlari tashkil etadi.

"Maqom" so'zi arab tili lug'atshunosligida *q-w-m* (turmoq, o'rnatilmoq, qoim bo'lmoq) o'zagidan yasalgan shaklidir. U lug'aviy jihatdan "joy", "makon", "o'rin", "daraja" va "to'xtash joyi" ma'nolarini anglatadi [4.;286]. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham bu o'zak turkiy va arab tillari o'zaro ta'sirining ilk qatlamiga oid misollar orqali izohlanadi.

Musiqashunoslik istilohida ushbu so'zning semantik ko'lami uch evolyutsion bosqichda rivojlangan: 1) lisoniy-makon ma'nosi: cholg'u asbobining (tanbur, dutor) dastasidagi pardaning aniq fizik o'rni, ya'ni barmoq qo'yiladigan joy; 2) musiqiy-nazariy ma'nosi: muayyan tovushqator, uning asosi bo'lgan markaziy parda va shu poydevorda quriladigan butun ohang tizimi; 3) tasavvufiy-ruhiy ma'nosi: solikning, ya'ni ilohiy yo'ldagi insonning ruhiy kamolot darajasi, "hol" ga qarama-qarshi qo'yiladigan barqaror manzil.

Forobiyning "Kitob al-musiqi al-kabir" ("Buyuk musiqa kitobi") asarida "maqom" termini hali to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, uning "jins", "jam" va "tabaqot" tushunchalari orqali bayon etilgan. Ibn Sino esa "Kitob ash-shifo"ning musiqaga bag'ishlangan qismida ohang tuzilmasini "maqomot" sifatida talqin qiladi va bu termin keyinchalik Sharq musiqashunosligida muhrlanadi [6.;156]. Tasavvuf adabiyotida esa "maqom" solikning ruhiy taraqqiyot bosqichi sifatida tasniflangan [16.;89.]. Shu tariqa, *maqom* so'zining bir vaqtning o'zida fizik makon, musiqiy tuzilma va ma'naviy daraja ma'nolarida qo'llanishi Sharq tafakkurining yaxlit, sinkretik tabiatini aks ettiradi.

Xorazm maqomlari kontekstida ushbu atama nafaqat kuy tizimini, balki ijrochi va tinglovchi o'rtasidagi hissiy-ruhiy bog'liqlikni ham ifodalaydi. Voha musiqashunoslarining tilida "maqom aytmoq" iborasi kuyni ijro etish, tinglovchini ma'lum bir ruhiy holatga olib chiqish ma'nosini ham anglatadi.

Xorazm maqomotining tarkibi an'anaviy ravishda olti maqomdan iborat bo'lib, bularning beshtasi tugal, oltinchisi *Iroq* qisman ijro etiladi, shu sababli "olti yarim maqom" iborasi ham qo'llaniladi [17.;67.]. Quyida har bir maqom nomining lisoniy-etimologik tahlili keltiriladi.

Rost. Forscha "rost" (راست) so'zi "to'g'ri", "haqiqiy", "tekis", "rost" ma'nolarini anglatadi [20.;633]. Hind-evropa tillari oilasiga mansub bu so'z qadimgi forsha *rāsta-* (avesto *rāšta-*) shaklidan kelib chiqqan bo'lib, "rost yo'l", "to'g'ri yo'nalish" tushunchasini bildirgan. O'zbek tilidagi "rost" so'zi ham aynan shu o'zakdan o'zlashma orqali kirib kelgan.

Maqom tizimida bu nomning tanlanishi tasodifiy emas. Rost maqomi tovushqator tuzilishi jihatdan eng tabiiy, eng poydevor maqom hisoblanadi: undagi pardalar oralig'i mukammal mutanosiblikka ega bo'lib, "asosiy lad" vazifasini bajaradi. Aynan shu sababli o'rta asr musiqashunoslari Rostni barcha kuylarning "onasi", ya'ni *madar al-lahun* deb atashgan. Lisoniy-madaniy jihatdan u haqiqat va adolat ramzi sifatida talqin qilinadi: "rost so'zlamok" iborasi va Rost maqomining axloqiy salobati o'rtasida sog'lom konnotativ bog'lanish mavjud.

Buzruk (Buzurg). Forscha "buzurg" (بزرگ) so'zi "ulug'", "buyuk", "katta" ma'nolarini bildiradi [18.;542]. Pahlaviy wuzurg shaklidan rivojlangan bu so'z avesto tilidagi *vazra-* (kuchli, qudratli) o'zagi bilan bog'liq. Xorazm shevalarida va ijrochilik an'anasida Buzruk shaklida o'r mashgan bo'lib, bu fonetik o'zgarish (*g > k* oxirida) o'g'uz tillariga xos hodisadir [1.;134-

138]. Bu nom maqomning salobatli, og‘ir va falsafiy tabiatiga ishora qiladi. O‘zbek tilidagi “buyuk” so‘zi (turkiy “bü-” o‘zagidan, “katta bo‘lmoq” ma’nosida) Buzurg bilan semantik jihatdan birdir, lekin etimologik jihatdan turli oilalarga mansubdir. Buzruk maqomi an’anaviy ravishda to‘y boshlanishida, ulug‘ mehmonlarni kutib olishda yangraganligi sababli ham nomi mazmuniga muvofiq tushadi.

Navo. Fors tilidagi “navo” (نوا) so‘zi “kuy”, “ohang”, “sado”, shuningdek, “noziklik”, “tantana” ma’nolarini beradi. Bu so‘z Markaziy Osiyo turkiy adabiyotida ayniqsa keng o‘rin egallagan. Alisher Navoiy o‘z taxallusini aynan shu so‘zdan tanlab, uni “sho‘rli, dardli kuy” ma’nosida talqin qilgan [11.;47.]. “Mezon ul-avzon”da Navoiy navo so‘zining she’riy-musiqiy mohiyatini bayon qiladi.

Tasavvufda Navo qalb nolasi va ilohiy ishq kuyi sifatida ramzlashtirilgan. Xorazm aytim yo‘llarida Navo o‘zining mungli, jozibador va lirik xarakteri bilan ajralib turadi: u ko‘pincha hijron va sog‘inch mavzulariga bag‘ishlangan g‘azallar bilan birga ijro etiladi [7.;92]. Shu tariqa, nomning fors tilidagi semantik ko‘lami va Xorazm musiqiy estetikasi o‘rtasida to‘liq mosligi kuzatiladi.

Dugoh va Segoh. Bu atamalar sof musiqiy-texnik nomlanishga ega bo‘lib, fors tilidagi sanoq sonlar va makon ko‘rsatuvchisi qo‘shilishidan tashkil topgan. “Du” (دو) – “ikki”, “se” (سه) – “uch”, “goh” (گاه) – “o‘rin”, “joy”, “parda” ma’nosini bildiradi. Demak, “dugoh” – “ikkinchi parda / o‘rin”, “segoh” – “uchinchi parda / o‘rin” degan ma’noni anglatadi.

Bu nomlar qadimiy 12 maqom (*davozdah maqom*) tizimida tovushlarning joylashuv tartibini ifodalagan [3.;156.]. Bu yerda muhim bir lingvistik kuzatish: forscha sanoq sonlari (yak-, du-, se-, chahar-, panj-) bilan boshlanuvchi musiqiy atamalar (Yakgoh, Dugoh, Segoh, Chahargoh, Panjgoh) butun bir tasniflovchi tizim hosil qilgan. Xorazm maqomlarida bu so‘zlar o‘zining qadimiy ko‘rinishini saqlab qolgan holda, murakkab turkum nomiga aylangan. Ya’ni, *Dugoh* ikkinchi pardada quriladigan butun bir maqomiy turkumdur.

Iroq. Bu nom toponimik xarakterga ega bo‘lib, tarixiy Iroq hududi bilan bog‘liq. So‘zning kelib chiqishi haqida bir nechta nazariya mavjud: ba’zi tilshunoslar uni qadimiy Erāq (forscha “past joy, vodi”) so‘ziga, boshqalari esa shumeriy Uruk shahar nomiga taqaydi [12.;245.]. O‘rta asrlarda maqomlar ko‘pincha hududlar (Hijoz, Isfahon, Iroq, Xuroson) nomi bilan atalgan.

Xorazm Irog‘i o‘zining baland pardalari va shiddatli usullari bilan “arabcha” va “turkona” ijro uslublarning qorishmasini eslatadi. Aynan shu maqomning Xorazmda “yarim” shaklda saqlanib qolgan.

Xorazm maqomlari nomlari voha o‘g‘uz lahjasining fonetik qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Xorazm shevalari orasida fonetik jihatdan o‘g‘uz qatlami yetakchi mavqega ega. Bu hol musiqiy atamalarning talaffuzida ham seziladi: arab va fors tillaridagi unlilarning cho‘zilishi Xorazm shevalarida saqlanadi: *Navo* → [navo:], *Iroq* → [irɔ:q], boshqa o‘zbek shevalarida bu cho‘ziqlik yo‘qoladi; *g* va *q* undoshlari aniq, bo‘g‘iz tovushi sifatida ifodalanadi: *Buzurg* → *buzruk* (oxirgi *g* *k* ga aylanadi);

2) Olti asosiy maqom nomlari ikki katta etimologik guruhga bo‘linadi: fors-tojik qatlami (Rost, Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh) va arab-toponimik qatlam (Iroq). Bu hol o‘rta asr Sharqida fors-tojik tilining xalqaro musiqashunoslik tili sifatidagi mavqeini tasdiqlaydi.

Xorazm maqom nomlari va terminologiyasini chuqur o‘rganish o‘zbek tili etimologik leksikografiyasi, va lingvomadaniyatshunoslik uchun yangi ufqlarni ochadi. Milliy ma’naviy merosimizning til orqali namoyon bo‘luvchi qatlamini ilmiy tadqiq etishning istiqbolli yo‘nalishidir. Kelgusi tadqiqotlar ushbu nomlarning qiyosiy tahlilini Buxoro shashmaqomi va Farg‘ona–Toshkent maqom yo‘llari bilan o‘zaro qiyoslash, shuningdek, Xorazm musiqashunosligidagi XX asrdagi tadrijiy taraqqiyotini yoritish yo‘nalishida olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari. – Toshkent: O‘zSSR FA nashriyoti, 1961. – 312 b.

2. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2008. – 408 b.
3. Bo‘riyev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997. – 264 b.
4. Devonu lug‘otit turk. Mahmud Koshg‘ariy / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960. – I jild. – 499 b.
5. Forobiy A.N. Kitob al-musiqi al-kabir (Katta musiqa kitobi) / Arabchadan tarjima. – Toshkent: Fan, 1992. – 184 b.
6. Ibn Sino. Kitob ash-shifo. Jome‘ ilm al-musiqi // Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1980. – V jild. – 280 b.
7. Jabborov N. Xorazm musiqa madaniyati tarixi. – Urganch: Xorazm, 2010. – 196 b.
8. Karomatov F. O‘zbek instrumental musiqasi merosi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972. – 248 b.
9. Komil Xorazmiy. Tanbur chizig‘i: qo‘lyozma. – Xiva, XIX asr oxiri. – ItA FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalari fondi, № 7782.
10. Matyoqubov O. Maqomot. – Toshkent: Musiqi, 1992. – 256 b.
11. Navoiy A. Mezon ul-avzon // Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 2000. – 16-jild. – 304 b.
12. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati / Sh. Rahmatullayev. – Toshkent: Universitet, 2000. – I jild. – 600 b.
13. Pahlavon Mahmud (Pirjar Vali). Devon / Nashrga tayyorlovchi N. Komilov. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1986. – 144 b.
14. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. – Toshkent: O‘zbekiston Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1963. – 184 b.
15. Solihov Z. Feruz – shoir va davlat arbobi. – Toshkent: Fan, 1991. – 156 b.
16. Trimingem J.S. Islomdagi so‘fiy tariqatlari / Inglizchadan tarjima. – Toshkent: Sharq, 2007. – 384 b.
17. Yunusov R. Xorazm maqomlari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005. – 192 b.
18. Doi M. Persian–English Dictionary. – Tehran: Amir Kabir, 1986. – 824 p.
19. During J. The Spirit of Sounds: The Unique Art of Ostad Elahi. – Cornwall Books, 2003. – 256 p.
20. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary. – London: Routledge & Kegan Paul, 1892. – 1539 p.

SURXON VOHASIDAGI AYRIM KOMONIMLAR XUSUSIDA

Umidabonu Tohirovna Jovbo‘riyeva,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Filologiya va san‘at fakulteti

231-amaliy filologiya guruhi talabasi.

ujovboriyeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yurtimizning Surxon vohasida joylashgan tumanlardan biri Angor tumani misolida toponimikaning tarkibiga kiruvchi yo‘nalish hisoblangan komonimlarning o‘ziga xos xususiyatlari, tarixiy kelib chiqishi, semiotikasi o‘rganiladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются специфические характеристики, историческое происхождение и семиотика комонимов, которые считаются направлениями, входящими в состав топонима, на примере Ангорского района, одного из районов, расположенных в Сурханском оазисе нашей страны.

Annotation: This article examines the specific characteristics, historical origin, and semiotics of comonyms, which are considered directions that are part of a toponym, using the example of Angor district, one of the districts located in the Surkhan oasis of our country.

Kalit soʻzlar: *onomastika, toponimika, kosmonim, tarixiy metod, semiotik metod, qishloq, mahalla.*

Ключевые слова: *ономастика, топонимия, космоним, исторический метод, семиотический метод, деревня, окрестности.*

Keywords: *onomastics, toponymy, cosmonym, historical method, semiotic method, village, neighborhood.*

Tilshunosligimizda XX asrning ikkinchi yarmida qator yoʻnalish va sohalar paydo boʻla boshladi. Bu yoʻnalishlar sirasiga, toponimika, antorponimika, gidronim va kosmonimika kabilarni kiritsak boʻladi.

Ushbu yoʻnalishlar ichida eng koʻp tadqiq etilgan yoʻnalish sifatida antroponimikadan soʻng, albatta, toponimika turadi. Toponimika (yunoncha *topos* – joy, *onoma* – nom) – geografik nomlarni oʻrganuvchi tilshunoslik va geografiya fanlari qoʻshilmasidan hosil boʻlgan sohadir[3;92.]. Toponimika oʻz ichida kichik qismlarga boʻlinadi va tahlil etiladi. Bu turlar ichida komonimlar kam tadqiq etilgan mikrokoʻlam hisoblanadi. Komonimlar – qishloq va ovul turidagi joylarning atqli otidir[7].

Komonimlarni oʻrganish jarayonida bevosita toponimlarga murojaat qilamiz. Toponimikani tadqiq etishda, avvalo, taniqli geograf olim H.Hasanovning “Oʻrta Osiyo joy nomlari tarixidan” nomli monografiyasi alohida oʻrin tutadi. Shu bilan birgalikda, Z.Doʻsimov, T.Nafasov, S.Qorayev, B.Oʻrinboev, T.Rahmatov, J.Latipov, T.Enazarov, N.Oxunov, S.Nayimov kabi olimlarning sayʼi harakatlari bilan Xorazm, Qashqadaryo, Buxoro, Surxondaryo, Jizzax, Toshkent, Fargʻona, Samarqand, qolaversa, vatanimizning barcha hududlaridagi toponimlar toʻplandi, ularning lisoniy xususiyatlari, tarixi, etimologiyasiga oid muhim ilmiy kuzatishlar amalga oshirildi[3;17.].

S.Qorayevning “Toponimika – joy nomlari haqidagi fan” (1980), E.Begmatovning “Joy nomlari – maʼnaviyat koʻzgusi” (1998), T.Nafasovning “Oʻzbek nomnomasi” (1993), Z.Doʻsimov va M.Tillaevalarning “Joy nomlarining siri” (2001), “Toponimika asoslari” (2002) kabi bir qator ishlar toponimiyaning shakllanishi va rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etadi[3;17.].

Angor tumani yurtimizning janubi qismida joylashgan tuman nomlaridan biri hisoblanadi. Angor tumani 1952-yil 16-aprelda tashkil etilgan edi. 1962-yil dekabridan Termiz tumani tarkibiga qoʻshib yuborildi. 1979-yili dekabrda qayta tashkil etildi. Umumiy maydoni 387,3 kv.km. Aholisi 82,1 ming kishi (1996). Tuman markazi–Angor shaharchasi Termiz shahridan 33 km shimoli–gʻarbda joylashgan. Tumanda 7 qishloq (36ta mahalla) bor (Birinchi may, Doʻstlik, Zang, Navoiy, Tallimaron, Yangiobod, Qayron) [7].

Mahalliy aholi “Hosili yigʻishtirib olingan gʻalla maydoni” maʼnosidagi angor soʻzi bilan bogʻlab, qadimda Termiz va uning atrofidagi oʻtroq aholining lalmikor dehqonchilik qiladigan gʻallazori, yaylovi boʻlgan joy, deb izohlaydi[1;24.].

Koʻhitang etagida kindik qonim toʻkilgan,

Qulogʻimga sheʼriyat azoni ilk oʻqilgan.

Lekin angorlaringga rizqim edi ekilgan,

Jonimda ham, yonimda munis hamxonam Angor,

Men sening farzandingman, sen esa onam Angor[4;72.].

Tallimaron – Angor tumanida nisbatan kattaroq hududni egallagan qishloq nomi, bu nom nafaqat qishloq, balki mahalla nomi ham hisoblanadi. Tallimaron qishlogʻi T.Nafasov va V.Nafasovalarning “Oʻzbek tili toponimlarining oʻquv izohli lugʻati”da quyidagicha talqin qilinadi. Tallimaron Angor tumanidagi qishloq. Tall i maron [f-t]oʻt oʻsgan mayda tepalari koʻp notekis joy; qoʻrgʻon oʻrinlari koʻp boʻlgan past - baland joy atrofidagi qishloq[2;60-b]. Qishloq haqida tumanning nuroniylaridan biri Xoʻshboq Tangriyev oʻzining “Ardogʻimdasan Angor” nomli kitobida Chorshanbi baxshi Rahmatullayev qalamiga mansub jumlar keltirilib oʻtiladi.

Har sohada elda dovrug'i oshgan,
Dalalarda hosili qaynab-toshgan.
Yigit-qizi paxtazor sari shoshgan,
Nomi mashhur "Tallimaron" deydilar[4;12.].

Tumanda "Birinchii may" nomli qishloq mavjud bo'lib, mahallaga bu nomning berilish sababi 1-may "Mehnatkashlarning xalqaro birdamlik kuni" bo'lganligi uchun ushbu nom tanlangan. Chunki hududda mehnatkash va dehqon oilalar soni ko'proq.

Zang – tuman qishloqlaridan birining nomi hisoblanadi. Qishloq nomi kanal nomi asosida berilgan. Zang – "sang" fors-tojikcha so'zdan olingan, tosh bandli anhor ma'nosini anglatadi[2;73.].

Shu bilan birgalikda, yuqorida aytib o'tdikki, tumanda 36ta mahalla mavjud.

Qo'shtegirmon - qishloq. Farg'ona viloyati Bag'dod tumani, Surxondaryo viloyati Sherobod, Sho'rchi tumanlari. Qo'shtegirmon – ikkili tegirmon (qo'shtegirmonlilar qishlog'i) [1;398.].

Talloshqon (ruscha: *Талашкан*) - O'zbekiston Respublikasi Surxondaryo viloyati, Angor tumaniga qarashli shaharcha. 2009-yilda shaharcha maqomi berilgan[7]. Shix/shiq urug'i jamoasi yeridagi tepa atrofida bunyod bo'lgan qishloq (tall i shiq -on) [2;60.]. Tuman ichida Tallashqon va Yuqori tallashqon nomli mahallalar nomi mavjud.

Tarixiy manbalarda hozirgi angor tumani hududida miloddan avvalgi VI–IV asrlarda ham aholi manzilgohlari bo'lganligi qayd qilingan. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Kushon podsholigi davrida (I–III asrlar) ushbu hududda dehqonchilik rivojlangan o'sha davrlarda Zartepa qal'asi Angorning markazi bo'lgan[1;24.]. Va bu qal'a joylashgan hududga Zartepa mahallasi nomi berib o'tilgan.

Kattaqum-Surxondaryo viloyatidagi cho'l. Katta qumtepalari bo'lgan va ulkan maydoni qum bilan qoplangan cho'l. Mahallaga ushbu nom "katta qum tepalari bo'lgan joy" ma'nosiga nisbatan berilgan. Ya'ni xususiyatiga ko'ra nomlangan deya olamiz[2;29.].

Gilambof (xalq tilida Gilambop deb ataladi) – Surxondaryo viloyatining Angor, Termiz, Sherobod tumanlaridagi qishloqlar nomlari. Forscha gilambof – "gilam to'quvchi". Gilambap (gilambapi) etnonimi ham ma'lum[1;132.].

Yangi so'zi bilan hosil qilingan bir nechta mahalla nomlari ham mavjud. Bular: Yangi hayot, Yangi turmush, Yangiobod.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, toponimika tarkibiga kiruvchi ushbu joy nomlarini o'rganuvchi soha, muayyan bir guruhga tegishli bo'lgan barcha aholi punktlarini bitta umumiy turkum ostida birlashtiradi, bu ushbu geografik obyektlarni tasvirlashda, tasniflashda yordam beradi. Hududlar nomlarini tartiblashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati [Matn]: lug'at/tuzuvchilar R.Y.Xudoyberganov [va boshq.]. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022. – 624 b.
2. T Nafasov, V.Nafasova. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati.-T: "Yangi asr avlodi", 2007 – 88 b.
3. Urganch davlat universiteti. O'zbek filologiyasi kafedrası. Onomastika fanidan o'quv – uslubiy majmua. – Urganch: 2022. – 92 b.
4. X.Tangriyev. Ardog'imdasan, Angor. -Toshkent: "G'afur G'ulom" nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 93 b.
5. <https://ziyonet.uz/ru>
6. <https://gov.uz/oz/angor/pages/about>
7. <https://www.wikipedia.org/>

4-SHO‘BA.

O‘ZBEK TILI TARIXI

“OLTUN YORUG” ASARIDAGI ASH SO‘ZI SEMANTIKASI

Kilichov Nazarbay Radjabbayevich,
f.f.f.d. (PhD), dotsent
+99897-787-92-97; nkilichov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Oltun yorug” asaridagi *ash* so‘zi semantikasi tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье анализируется семантика слова *ash* в произведении “Алтун ярук”.

Abstract. In this article, the semantics of the word *ash* in the work “Altun Yaruk” is analyzed.

Kalit so‘zlar: *qadimgi turkiy til, “Oltun yorug”, ash (aş) so‘zi.*

Ключевые слова: *древнетюркский язык, “Алтун ярук”, слово ash (aş).*

Keywords: *Old Turkic language, “Altun Yaruk”, the word ash (aş).*

Qadimgi turkiy tilda *ash (aş)* so‘zi faol leksik birliklardan biri hisoblanadi. Turkiy tillarning keyingi taraqqiyot bosqichida ham mazkur so‘z ushbu xalqlar olam lisoniy manzarasini namoyon qiluvchi, turmush tarzi, tafakkuri, urf-odatlar haqida xabar beruvchi lisoniy kodga aylagan.

Qadimgi turkiy tilda *aş* so‘zi ikki ma’noda qo‘llanilgan: 1) “taom, ovqat, yegulik”; 2) “bazzm, ziyofat” [1: 61]. “Oltun yorug” [2] asari leksikasida ham *ash* so‘zi “taom, yegulik”, “pishirib, qaynatilib yeyiladigan ovqat” ma’nosini anglatadi: *ash 7 singär ärkän täbräyür, sarigh tözliüg 8 isig ig ash singmishtä kin 9 täbräyür* – “ovqat 7 singar ekan, kuchayadi sariq singari 8 issiqlikdan (paydo bo‘ladigan) xastalik, ovqat singandan keyin 9 kuchayadi” (IX.24b). Shuningdek, mazkur lu’aviy birlik asar leksikasida diniy mazmun ham ifodalaydi: *quwraghî k(ä)ntü k(ä)ntü tirinimiz 2 quwraghîmiz birlä nomlugh ashqa 3 toq bolup, çoghumuz yalînîmiz 4 ashilghay östälgäy* – “jamoati o‘zimizning 2 jamoatimiz bilan no‘mli taomga 3 to‘yib, alangamiz, yolg‘inimiz 4 kuchayib, ko‘paygay” (VI. 17b).

Asarda *ash* so‘zi ovqat turini, jumladan, quyuq yoki suyuq ovaqatni emas, balki, insonlar tanavvul qiladigan umumiy yegulik, ovqat, taom turini ifodalagan: *yigülük ashîn kädgülük tonîn 13 olurghuluq orunîn töl(ä)tin töshäkin 14 iglämishtäki ootîn ämin 15 taqî y(ä)mä adîn nâ k(ä)rgäkin 16 birü äksüksüz tolu tükäl qilu 17 täginkäym(ä)n* – “(ularning) yegulik ovqatini, kiyadigan kiyimini, 13 o‘tiradigan o‘rnini, (yotadigan) to‘shagini, 14 kasal bo‘lganda dori-darmonini, 15 yana boshqa nima kerak (bo‘sa hammasi)ni 16 to‘liq, tugal, kam-ko‘stsiz qilib 17 beraman” (VIII. 9a).

Turkologiyada *ash* so‘zining etimologiyasi borasida farqli fikrlar bildirilgan. Xususan, “Qadimgi turkiy til lug‘ati”da [1: 61] ushbu so‘zning ayrim mulohazalar bilan eroniy (fors) tillarga mansubligi qayd etilgan bo‘lsa, “Turkiy tillarning etimologik lug‘ati”da [3: 211] bu so‘zning o‘rta eroniy (fors) tilida “sho‘rva”, “suyuq ovqat” ma’nosini ifodalashi va shu bilan birga qadimgi va hozirgi turkiy tillar leksikasida qo‘llanilishi ta’kidlaniladi, “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”da [4: 175] esa forsha-ruscha va tojikcha-ruscha lug‘atlarga tayanilib, forsh-tojikcha so‘z sifatida izohlangan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da [5:597] t.-f., ya’ni turkiycha-forsiycha izohi bilan berilgan. Bundan ma’lum bo‘lyabdiki, ushbu so‘zning etimologiyasi bo‘yicha ma’lumotlarda uning eroniy yoki turkiy tillarga oidligi yuzasidan uzil-kesil, aniq bir fikr mavjud emas. Zotan, “O‘rta eroncha *aş* (‘sho‘rva’) ma’nosiga ko‘ra, “*aş*”ning turkiy ma’nolari orasida eng qadimgilaridan biri ‘taom’/ ‘yegulik’, ya’ni 1) qaynatilgan taom, pishiriq; 2) nafaqat go’shtli, balki, o‘simlikdan ham tayyorlanadi. Turkiy tillarning eng qadimgi yodgorliklarida yagona bo‘lgan “ovqat, taom”, “taom” degan umumlashgan ma’no ham yetarlicha qadimiy bo‘lishi kerak. Xuddi shu ma’no umumturkiy bo‘lib, faqat ozarbayjon tilida uchramaydi. Biroq bu ma’no turkiy dunyoning ulkan lingvistik hududida qanday yo‘llar bilan shakllanganligi, qaysi xronologik davrlarda tarqalganligini hozircha aytish qiyin”. [3: 211]

“Oltun yorug” asari tilidagi *ash* soʻzi matn tarkibida yakka holda, boshqa soʻzlar bilan juftlashib yoki mustaqil soʻzlar bilan birikib, turli xil maʼnoviy munosabatlarni hosil qiladi. “Oltun yorug” asarida *ash* soʻzi asosida *ash içgü*, *ash tatigh*, *ash suw* kabi juft soʻzlar, *ash bir*, *ash qıl* qoʻshma soʻzlari, *asha*, *ashlıgh* yasama soʻzlari, frazeologizmlar hosil boʻlgan, shu bilan birga *qız ashu* etnografizmi yasalgan.

Asarda *ash içgü* sinonim komponentli juft soʻzi “bazzm, ziyofat” maʼnosini, *ash tatigh* sinonim komponentli juft soʻzi “taom, ovqat” umumiy maʼnosini ifodalaydi: *ashıgh içgü 2 adırsar, ashıgh tatıghıgh tığshürmädin 3 b(a)ya törüçä yidürsär, anta taqı 4 boltuqmaz* – “yana yegulik, ichgulikni 2 farqiga borsa, osh taʼmini oʻzgartirmasdan, 3 mijozga loyiq tanovul qilsa, unday holda 4 kasal boʻlmaydi” (IX.24b).

Shuningdek, *ash suw* juft soʻzi ham umumiy “yegulik, ovqat” maʼnosini ifodalaydi: *ol tayçu bamış äw içintä 20 kirip tütsük köyürüp xua saçıp ashın 21 suwsushın tapıq uduq qılıp* – “oʻsha taychi bogʻlangan uy ichiga 20 kirib, isiriq solib, nilufar gul sohib, ovqat, 21 ichimlik bilan topinib” (V.9a).

“Oltun yorug” asarida *ash bir* qoʻshma feʼli umumiy “ovqat, yegulik bermoq” maʼnosi bilan birga “muruvvat” sememasiga ham ega: *näçä buyan ädgü qilinçlarım ärsär, 23 qltı ayaça ash birmish* – “qancha savobli, ezgu ishlarim boʻlsa, 23 xuddi kaftcha yegulik bergan” (III.21b). Yoki: *ulatı äng mintin yılqı 9 azunıntaqı irinç yarlıq tınlıghlarqa 10 mäng saçmaq, ash birmäktä ulatı 11 tiltaghlartın turmiş qayu näçä buyan ädgü qilinç- 12 larım ärsär* – “azaldan beri hayvonot 9 olamidagi baxtsiz, nochor jonzotlarga 10 yegulik sochmoq, ovqat bermoqdan, yana (shunga oʻxshash) 11 sabablar bilan (yana) qanchalar savob, ezgu ishlar qilgan 12 boʻlsam” [III.22a].

Qadimgi turkiy tilda *ash* asosiga -a feʼl yasovchisi qoʻshilib, *asha* yasalmasi hosil boʻlgan: *ash + a > asha*. Ushbu soʻz “Oltun yorug” asarida ham qoʻllanilgan: *Qayu kösüşı ärsär, 5 anı köngülintä saqınu kün t(ä)ngri togh- 6 masqna ol oq aw içintä olurup qara 7 önglög ashlarıgh ashansun* – “Qanday orzusi boʻlsa, 5 uni xayolida oʻylab, Kun tangri chiqmasdanoq, 6 uy ichida oʻtirib, qora 7 rangli taomlarini yesin” (V. 9b). Shuningdek, asarda *yi asha* juft soʻzi ham qoʻllanilgan boʻlib, sinonim komponentli juft lugʻaviy birliklar hisoblanadi va umumiy-xususiy maʼno anglatishiga koʻra farqlanadi. Bunda *yimak* – har qanday yeyish mumkin boʻlgan yegulikka (meva, taom) qoʻllanilsa, *ashamaq* – faqat “pishirilgan ovqatni yemoq”ni anglatadi: *Kimlär birük ol ot yash tush 15 yimishni tariq tatıqın yisärlär 16 ahasarlar* – “Kimki oʻsha oʻt-oʻlan, meva-cheva, 15 urugʻning mazasini topsalar, 16 tanovul qilsalar” [VIII. 17a].

Asha, ashamaq feʼli hozirgi oʻzbek adabiy tilida faol qoʻllaniladi va quyidagi toʻrtta maʼno anglatadi: 1) qoʻl bilan oshamlab olib yemoq; 2) umuman, yemoq: *Yaxshi boʻlsang yasharsan, nasibangni osharsan* (maqol); 3) birovning qoʻlidan biro sham osh yemoq; 4) *etn.* Ziyofatda birovning qoʻlidan bir osham osh yeb, galdagi ziyofatni oʻz ustiga olmoq. [5: 598]. Hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida ham *asa* – “osha” feʼli buyruq maylida “ogʻzini toʻldirib ovqat yemoq, ye” maʼnosida qoʻllaniladi va aytish mumkinki, mazkur soʻz nofal lugʻaviy birlik sanaladi: *Asa palawdı dep. Tazshanın aldına qoydı* [6: 194-195].

“Oltun yorug” leksikasida *ash* soʻziga -lıgh sifat yasovchi qoʻshimchasi qoʻshilib, *ashlıgh* – “oshli”, “ovqatli” sifati yasalgan: *ash + -lıgh > ashlıgh*. Masalan: *Yänä bu közünür azunta 22 ashlıgh içgülük tonlugh kädımlıg ädlig 23 tawarlıgh bilıklıg ädrämlıg qutlugh buyanlıgh* – “Yana shu hozirgi zamonda 22 yemak-ichmakli, toʻn-u kiyimli, mol-23 dunyoli, bilimli, fazilatli, qutli, saodatli (boʻladilar)” [V.8b].

Asarda *ashaghı* soʻzi “yegulik” maʼnosini anglatadi: *antagh osughlugh ilik- 21 lär bu oq közünür azunta közünürtä ashaghı buyan tüşingä tägırlär* – “bunday xonlar 21 hozirgi olamda koʻrinishdan yeguliklari savob natijasiga yetkazadi” (VIII. 35a). “Qadimgi turkiy til lugʻati”da ushbu soʻz *aşayu* shaklida berilgan.

“Oltun yorug” asarida *ash* soʻzi etnografik maʼno ham ifodalaydi. Masalan: *Kın bir tushta qız ashu 11tiltaghintä ud, qoyn, tonguz, 12qaz, ördäk taghiquda ulatı 13öküş tälım özlügläriğ ölürip, 14ulugh ash içgü qiltı. Ash qılu 15tükätmishtä kın on kün ärtmäzkän, 16ötrü ol bğ*

bälingtäg, 17aghır iglädi – So‘ng vaqti (kelib) qizining to‘y (bo‘lgani) 11 sababidan sigir, qo‘y, to‘ng‘iz, 12 g‘oz, o‘rdak, tovuq kabi 13 ko‘plab jonzotlarni o‘ldirib, 14 katta ziyofat qildi. 15 Ziyofatni tugatgandan keyin o‘n kun o‘tmasdan 16 o‘sha bek dahshatli, 17 og‘ir xastalikka yo‘liqdi.

“Oltun yorug‘” asaridan olingan ushbu gapdagi **qiz ashu** so‘zlari birikib, etnografik mazmundagi ‘kichik ziyofat, qizlar bazmi, qiz uzatish marosimi, to‘y’ ma’nolarida, **ash içgü** so‘zlari juftlashib, ‘ziyofat, to‘y’ ma’nolarida, **ash** so‘zi ham yakka holda “marosim” ma’nolarini anglatgan. Mazkur lug‘aviy birlik hozirgi turkiy tillarda keng va tor ma’nolarda qo‘llaniladi: umuman yegulik, taom ma’nosida keng va ma’lum bir ovqat turi sifatida (masalan, palov yoki suyuq ovqat) tor ma’noda istifoda etiladi.

Umuman, qadimgi turkiy tildagi, xususan, “Oltun yorug‘” asari leksikasidagi *ash* (aş) so‘zining semantik tahlili natijasida ma’lum bo‘ldiki, qadimgi turkiy tildagi oziq-ovqat nomlari bilan bog‘liq lug‘aviy birliklarni, ayniqsa, ushbu so‘zlar semantikasidagi o‘zgarishlarni ma’no taraqqiyoti bilan bog‘lab tadqiq qilish, ularni qiyosiy-tarixiy usulda hozirgi turkiy tillar leksikasi bilan bog‘lab o‘rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi va mazkur xalqlarning olam lisoniy manzarasini yoritish hamda mental tafakkurining rivojlanishiga aniqlik kiritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Древнетюркский словарь, -Л.:1969. -С. 61.
2. Олтун ёруғ. 1-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Насимхон Раҳмон. –Тошкент: “Фан” нашриёти, 2009; Олтун ёруғ. 2-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Насимхон Раҳмон. – Тошкент, “MUMTOZ SO‘Z”. 2013.
3. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – М.: Наука, 1974. – С. 210.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. –Тошкент: Университет, 2009. –Б.175.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2022. 6 jildlik. III jild. –B.597.
6. Қарақалпақ тилинің түсиндірме сөзлігі. 7 томлық, I том. –Нөкіс: Qaraqalpaqstan, 2023. –Б.194-195.

KULTEGIN BITIGTOSHIDA “ALP” (QAHRAMON) FREYMINING SENARIY KO‘RINISHIDAGI TALQINI

Allambergenova Muqaddas Ruslanovna,

QQDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD).
+998993444224 allambergenovamukkadas@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning zamonaviy metodlaridan biri - freym-ssenariy tahlili asosida Kultegin bitigtoshidagi qahramonlik konseptsıyasi tadqiq etiladi. Muallif “ALP” freymini statik tushuncha emas, balki “otlanish - hujum - g‘alaba” bosqichlaridan iborat dinamik ssenariy sifatida talqin qiladi. Tadqiqot davomida bitig matnidagi lisoniy birliklarning kognitiv strukturasi ochib berilgan va qadimgi turklarning qahramonlik haqidagi tasavvurlari tizimlashtirilgan. Maqola natıjalari turkologiya va lingvokognitologiya sohalari uchun nazariy ahamiyatga ega.

Аннотация. В данной статье на основе фреймово-сценарного анализа - одного из современных методов когнитивной лингвистики - исследуется концепция героизма в надписи Кюль-тегина. Автор интерпретирует фрейм «ALP» (Герой) не как статичное понятие, а как динамичный сценарий, состоящий из этапов «подготовка - атака - победа». В ходе исследования выявлена когнитивная структура языковых единиц текста и систематизированы представления древних тюрков о героизме. Результаты статьи имеют теоретическое значение для тюркологии и когнитивной лингвистики.

Abstract. This article explores the concept of heroism in the Kul Tegin inscription based on frame-script analysis, one of the modern methods of cognitive linguistics. The author interprets the “ALP” (Hero) frame not as a static concept, but as a dynamic script consisting of “mounting - attack - victory” stages. The study reveals the cognitive structure of linguistic units in the text and systematizes the ancient Turks’ perceptions of heroism. The findings of the article are of theoretical importance for Turkology and cognitive linguistics.

Kalit soʻzlar: *Oʻrxun-Enasoy obidalari, Kultegin bitigtoshi, kognitiv tilshunoslik, freym tahlili, ssenariy (script), ALP konsepti, lisoniy manzara, turkiy qahramonlik, slot, semantik struktura.*

Ключевые слова: *Орхоно-енисейские памятники, надпись Кюль-тегина, когнитивная лингвистика, фреймовый анализ, сценарий (скрипт), концепт АЛП, языковая картина мира, тюркское героизм, слот, семантическая структура.*

Keywords: *Orkhon-Yenisei inscriptions, Kul Tegin monument, cognitive linguistics, frame analysis, script, ALP concept, linguistic world-view, Turkic heroism, slot, semantic structure.*

XXI asr tilshunosligida matn tahlili anʼanaviy tavsifiy metodlardan uzoqlashib, inson tafakkuri va lisoniy birliklar oʻrtasidagi bogʻliqlikni oʻrganuvchi kognitiv yoʻnalishga oʻtdi. Xususan, Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarini oʻrganishda nafaqat ularning grammatik yoki fonetik xususiyatlari, balki ushbu matnlarda muhrlangan qadimgi turkiylarning dunyoqarashi, mentaliteti va kognitiv modellarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri boʻlgan freym-ssenariy (frame-script) metodi asosida Kultegin bitigtoshidagi qahramonlik konseptsiyasini yoritish maqsad qilingan.[3;90].

Tadqiqot obyekti sifatida VIII asrga oid “Kultegin” bitigtoshi tanlab olindi. Maqolada kognitiv tilshunoslikning Ch. Fillmor, R. Shenk va R. Abelson tomonidan taklif etilgan freymlar nazariyasi metodologik asos boʻlib xizmat qiladi. Freym - bu inson xotirasida saqlanadigan bilimlar strukturasi boʻlsa, ssenariy - bu voqealarning vaqt va makon oʻlchamidagi dinamik ketma-ketligidir.[2;45].

Qadimgi turkiy matnlarda markaziy oʻrin tutuvchi “ALP” (Qahramon) konseptini statik tushuncha sifatida emas, balki maʼlum bir harakatlar zanjiridan iborat dinamik ssenariy sifatida ochib berishdan iborat. Bitig matnida Kulteginning jangovar faoliyati, oʻtlanishi, dushmanga hujumi va gʻalabasi maʼlum bir lisoniy qoliplar (slotlar) orqali ifodalangan. Ushbu slotlarni aniqlash va ularning kognitiv bogʻliqligini isbotlash qadimgi turkiy tilda “qahramon” prototipining qanday shakllanganini anglashga yordam beradi.

Tadqiqot davomida bitigtosh matnidagi “alp” tushunchasi bilan bogʻliq leksik birliklar, masalan, *atın binip tǵmāk* - oʻtlanib hujum qilmoq, *ölürmək* - oʻldirmoq, alp - botir singari ssenariyning tarkibiy qismlari sifatida oʻrganiladi. Bu esa obidadagi matn tuzilishining naqadar mantiqiy va kognitiv asosga ega ekanligini koʻrsatadi.

Kognitiv tilshunoslikda freym muayyan tushuncha haqidagi bilimlarning lisoniy xaritasi hisoblanadi. Kultegin bitigtoshida “ALP” freymi shunchaki subyektni emas, balki qadimgi turklarning ideal jangchi haqidagi stereotipik tasavvurlarini ifodalaydi. [5;68]. Ushbu freymni quyidagi slotlar orqali tizimlashtirish mumkin:

Subyekt: *Alp* (Kultegin, qahramon).

Vositachi: *At* (Azman, Oq alp), qurol-aslaha (yarağ).

Harakat obyekti: *Yağı* (yov, dushman).

Lokativ: Jang maydoni, dushman qarorgohi.

“ALP” freymining ssenariy koʻrinishidagi dinamikasini quyidagicha tushintirish mumkin. Senariy modeli orqali biz qahramonlik harakatlarining mantiqiy zanjirini koʻramiz. Matn tahlili shuni koʻrsatadiki, Kulteginning qahramonligi maʼlum bir bosqichlarda, senariy qadamlarida bayon etiladi.

Birinchi bosqich tayyorgarlik va oʻtlanish bosqichi boʻlib, har bir qahramonlik senariysi otni tanlash va unga minish bilan boshlanadi. Bitigda otning nomi va sifati qahramonning qudratini belgilovchi asosiy terminaldir. “*Kül tegin barmış... Tadıqın čorın boz atın binip tǵdı*”

mazmuni: Kultegin bordi... Tadiqin chorning bo'z otini minib hujum qildi. [Kultegin 32]. Bu yerda "*binip*" fe'li senariyni aktivlashtiruvchi boshlang'ich nuqtadir.

Ikkinchi bosqich hujum va to'qnashuv bosqichi hisoblanib, senariyning kulminatsiyasi hisoblanadi. Senariyning markaziy qismi - bevosita jang jarayonidir. Bu bosqichda "*tägdī*" (hujum qildi), "*sançdı*" (nayzaladi) fe'llari dominantlik qiladi.

"*Alp šalči aqın binip tägdī... Anta ölürmiş...*" mazmuni alp Shalchi oq otini minib hujum qildi... O'sha yerda o'ldirdi... [Kultegin 33]. Ushbu qisqa jumla ichida ssenariyning butun bir dinamikasi muhrlangan: subyekt + vosita + harakat + natija.

Uchinchi bosqich natija va baholash bosqichi bo'lib, senariyning yakuniy qismi dushmanni mahv etish yoki o'lja olish bilan tugaydi. Kognitiv jihatdan bu bosqich "ALP" freymining muvaffaqiyatli yakunini anglatadi. "*Süsin sidi, ilin altı*" mazmuni: qo'shinini yengdi, elini oldi. [Kultegin kichik matn 2].

Qahramonlik harakati shunchaki jang qilish bilan tugamaydi. Uning yakuniy maqsadi - dushmanning harbiy kuchini yo'qotish (*süsin simäk*) va uning hududini o'z davlatiga qo'shib olish. Misolda kognitiv parallelizm mavjud "*Sü*" (qo'shin) va "*El*" (davlat) tushunchalari o'zaro bog'liq. Qo'shin yengilsa - davlat boy beriladi. Bu qadimgi turklarning siyosiy-harbiy dunyoqarashidagi sabab-oqibat zanjirini ko'rsatadi. Metaforik qatlam ham mavjud bo'lib, "*Sidi*" (sindirdi/parchaladi) fe'li dushman qo'shinini bir butun struktura sifatida ko'rishni ifodalaydi. Uni sindirish - bu strukturani parchalash demakdir.

Mazkur senariyda "Ot" konseptining kognitiv funksiyasi ham ishtirok etgan. Ma'lumki, bitigtoshda Kultegin mingan otlarning ranglari va nomlari, masalan, *Başğu boz*, *Oq alp* alohida ta'kidlanadi. Bu - ssenariyning vizualizatsiya komponentidir. Ot qanchalik kuchli va chidamli bo'lsa, qahramonning "Alp"lik darajasi shunchalik yuqori baholangan. Bu qadimgi turkiy tafakkurda ot va qahramon yaxlit bir kognitiv butunlikni, ya'ni geshtaltni tashkil etganidan dalolat beradi.

Kultegin bitigtoshi matnini kognitiv-semantik va freym-ssenariy metodlari asosida tahlil qilish quyidagi nazariy va amaliy xulosalarga kelish mumkin. Demak, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, "**ALP**" (Qahramon) tushunchasi bitig matnida shunchaki statik epitet emas, balki murakkab va izchil harakatlar zanjiridan iborat **senariy (script)** asosiga qurilgan. Ushbu ssenariy qadimgi turk jangchisining ideal xulq-atvor modelini lisoniy jihatdan obyektivlashtiradi.

Maqolada tahlil qilingan "**otlanish** → **hujum** → **natija**" zanjiri bitigtoshning turli satrlarida (32, 33-satrlar) qat'iy mantiqiy tartibda berilgan. Xususan, "*binip*" (minib), "*tägdī*" (hujum qildi), "*sançdı*" (nayzaladi) va "*ölürmiş*" (o'ldirdi) kabi fe'llar senariyning tayanch nuqtalari bo'lib xizmat qilgan. "ALP" freymida "**Ot**" sloti qahramonning ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi. Kulteginning har bir jangda yangi otga minishi va bu otlarning nomma-nom tilga olinishi qadimgi turkiy tafakkurda qahramonlik senariysi faqat inson omili bilan emas, balki uning vositasi bilan yaxlit bir **geshtalt** hosil qilishini isbotlaydi. Senariyning yakuniy bosqichi sifatida tahlil qilingan "*Süsin sidi, ilin altı*" formulasi qahramonlik harakatining individual darajadan davlatchilik darajasiga ko'tarilishini anglatadi. Bu qadimgi turklarning kognitiv olamida "Alplik" instituti davlat barqarorligining asosi bo'lganini ko'rsatadi.

O'rxun-Enasoy obidalarini kognitiv tilshunoslik prizmasi orqali o'rganish, ulardagi matn tuzilishining naqadar tizimli ekanligini va qadimgi turkiy tilning nafaqat axborot uzatish, balki murakkab konseptual bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazish quvvatiga ega ekanligini namoyon etadi.[1;132]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent: O'qituvchi, 1982. 64-78-betlar
- 2.Boldirev N. N. Когнитивная лингвистика. - М.-Berlin: Direkt-Media, 2016. S. 35-48.
- 3.Fillmor Ch. Фреймовая семантика // Новое в зарубежной лингвистике. Vyp. 23. - М., 1988. 345 bet
- 4.Malov S. Ye. Памятники древнетюркский памятники. - М.-Л., 1951.
- 5.Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. - Sangzor nashriyoti, 2006. 92-105-betlar.

EMOTSIONAL GAP HAMDA INVERSIYANING POETIK MATN TARKIBIDAGI O'RNİ (MUTRIB XONAXAROBİY SHE'RIYATI MISOLIDA)

Allaberganova Adolat Atabek qizi,

Urganch davlat universiteti "O'zbek tilshunosligi"

kafedrası dotsenti, PhD.

adolatalloberganova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada emotsional gap hamda inversiyaning poetik matn tarkibidagi o'rnı Mutrib Xonaxarobiy she'riyati misolida tahlil qilingan va Mutrib ijodining o'ziga xos tomonlari ko'rsatib berilgan.

Аннотация. В данной статье анализируется роль эмоциональной речи и инверсии в структуре поэтического текста на примере поэзии Мутриба Ханахароби, а также освещаются уникальные аспекты творчества Мутриба.

Annotation. This article analyzes the role of emotional speech and inversion in the structure of a poetic text using the example of Mutrib Khanakharobi's poetry and highlights the unique aspects of Mutrib's work

Kalit so'zlar: *Lingvopetika, lirika, lisoniy tahlil, leksika, morfologik, emotsional-ekspressiv.*

Ключевые слова: *Лингвопоэтика, лиризм, лингвистический анализ, лексика, морфологический, эмоционально-выразительный.*

Keywords: *Lingvopoetics, lyric, linguistic analysis, vocabulary, morphological, emotionally-expressive.*

Poetika badiiy san'at, uning qonuniyatlari, matnning shakl va mazmun munosabatlari, sujet qurilishi, uning ifodaviyligi, ta'sirchanligi hamda obrazlilikini namoyon qiladi. Shu o'rinda badiiy adabiyotni tashkil qiluvchi epos, lirika, drama uyg'unlikda poetikani hosil qila oladi. Ana shu poetik nutqning yuzaga kelishida emotsional gap hamda inversiyaning ham o'rnı alohida. Poetik matn haqida gap ketganda ko'proq xayolimizda badiiy matnga go'zallik baxsh etuvchi tasvirlar, o'xshatish-u metaforalar, she'riy san'atlar uyg'unligi gavdalanadi. Aslida, poetikani vujudga keltiruvchi bir talay stilistik figuralar mavjud.

O'zbek tilida gaplar his-hayajon ifodalash yoki ifodalamasligiga ko'ra his-hayajonsiz (emotsional bo'lmagan gaplar) hamda his-hayajonli (emotsional yoki undov) gaplarga ajratiladi. Ifoda-maqсадiga ko'ra darak, so'roq, buyruq gaplar emotsional bo'lmagan gaplarni hosil qiladi, biroq his-hayajon ohangi orqali gaplarning bu turi ham undov gaplarga aylanishi mumkin. Umuman, har qanday matnda his-tuyg'uni ifoda qila olgan gaplar emotsional yoki undov gaplarni hosil qila oladi. His-hayajonni hosil qiluvchi belgi va xususiyatlar Mutrib Xonaxarobiy she'riyatida ham muhim poetik vosita sifatida ohangdorlik va emotsiyani ta'minlay bilgan. Shoir she'rlarida emotsional gap quyidagi vositalar orqali yuzaga chiqqan:

a) *har xil his-tuyg'ularni ifodalovchi ohang va so'zlar orqali:*

She'riy matn tarkibida emotsiyaning ifodalanishi orqali lirik qahramon xayolida mavjud bo'lgan ichki kechinmalar – *sevisht, sevilish, quvonch, qayg'u, hurmat, afsuslanish, nafrat, g'azab* va boshqa ruhiy tasvirlar ilg'anadi. Lingvopoetikaga doir adabiyotlarda ta'kidlanganidek: "So'zlovchining o'ta xursandlik yoki o'ta xafalik holatlarini yoki qahramonning his-hayajonini, voqea-hodisaga emotsional munosabatini ifodalovchi gaplar emotsional gaplar hisoblanadi" [1:52]. Bu ruhiy holatlar hozirgi o'zbek adabiy tilida ohang va ayni shu kechinmaga xos so'zlar yordamida voqelanadi. *Qancha, qanchalik, shuncha, shunchalik, naqadar, shu qadar, qanday, shunday* kabi so'zlar matn tarkibida qatnashsa, albatta, his-hayajon mujassamlashadi. Mutrib Xonaxarobiy lirikasi tilida hozirgi o'zbek adabiy tilida faol qo'llanuvchi bu so'zlarni hozirgi holida kuzatmasak-da, eski o'zbek tili leksikasida ayni shu semani beruvchi so'zlar uyg'unligida angladik. Xususan, Mutrib lirikasida *andoq, andog', andoqki* formalar emotsionallikni hosil qila bilgan. Ushbu so'z izohi lug'atlarda quyidagicha izohlanadi:

Andoq//andog' – unday, shunday, shuncha, shu qadar, shu darajada: Ko'rdilarki, alarning giriftorlig'i andoq yerda emaski, o'zluklari bila yobirovning sa'y va ehtimom bila xaloslik mumkin bo'lg'ay. [2:96]

Shoir she'rlarida bu so'z his-hayajonni hosil qilishda sermahsul o'rin egallagan. Quyida keltirilgan baytda oshiq hajr – ayriliq dardida *andoq* – shu darajada tiyra, ya'ni g'am-g'ussaga botganini, yor yuzini ko'rgach esa osoyishtalik, soflik topganini uqtiradi. Dastlabki misrada o'z ifodasini topgan *andoq* emotsiya vositasi g'am-qayg'u hissini uyg'otadi:

Hajr qorang'usida ul tiyra erdim *andoq*,

Ko'rgach yuzingni topdim fayz-u safo muborak. (MX, 30)

Quyida esa iztirob hissi darajalanib o'quvchida emotsiya hosil qiladi:

Solib har g'amza chashming jonimg'a iztirob *andoq*,

Firoqing ranjiddin ishq ichra tiyra ro'zgor o'ldim. (DMX, 163^b)

Shoir she'rlarida emotsionallik boshqa vositalar orqali ham yuzaga chiqqan.

b) *undov so'zlar yordamida:*

Undov so'zlar matn tarkibida kuchli his-hayajonni uyg'ota biladi. Ayniqsa, his-hayajon undovlari yuqorida qayd qilingan turli xil ruhiy holatlarni ifodalaydi:

Vohki furqatingda aylab tun-u kun muhtalo,

Hajr o'qiga jon ko'nglimni nishon etmaklik ayb. (DMX, 20)

Voh – his-hayajon undovi badiiy matn tarkibida emotsiya hosil qiluvchi faol birlik hisoblanib, yuqoridagi baytda *yordan norozilik* kayfiyati anglashilgan. Mutribning "Etmak nedur" radifli g'azalidan keltirilgan quyidagi baytda tasvir vositalari nihoyatda kuchli hissiy ta'sir kuchini bera olgan. Oshiq-shoir *rashkdan alamzada*, *noroz* kayfiyatini, avvalo, so'zlardan foydalanish orqali hosil qilgan bo'lsa, ana shu ruhiy holatni *voh* – *his-hayajon undovi* bilan bezagan. Natijada kuchli emotsiya sodir bo'lgan.

May no'sh etib ag'yor ila bazm etganingni tongg'acha,

Voh kelib man zoringa bir-bir bayon etmak nedur. (DMX, 58^a)

Quyida esa *dod* – his-hayajon undovi poetik emotsionallikni vujudga keltirgan.

O'lar muddaog'a yetdi emdi Mutrib,

Itobing g'ussasidin ayg'anim *dod*. (MX, 17)

Shuningdek, o'zbek tilida salomlashish, hol so'rash, qutlash, xayrlashish bilan bog'liq kundalik rasmiy-odatiy so'zlar borki, bu so'zlar ham poetikada emotsionallikni ta'minlab bera oladi.

Masalan, ushbu baytda qutlug'lik; qutlash, tabriklash kayfiyatini beruvchi "*muborak*" leksemasi ko'tarinkilik, qutlov hissini matn tarkibida uyg'unlashtirgan:

Kelding, bu tun yuz ochib, ey mahliqo, *muborak*,

Kulbamg'a sham'i husning berdi ziyo, *muborak!*. (MX, 30)

Emotsionallik – shodlik, g'azab, quvonch, taajjub, hayratlanish, afsuslanish kabi tuyg'ularni anglatuvchi ohang, undov so'zlar, yuklamalar vositasida hosil bo'lishidan tashqari, *inversiya* (ko'proq harakat anglatuvchi so'zni gap boshida qo'llash orqali) yordamida ham yuzaga keladi. Tilda mavjud so'zlarni matnda o'ynatish orqali muallif xohlagancha badiylikka erisha oladi. Zero, so'zlar o'zlarining qo'llanishi va bundagi estetik imkoniyatlariga ko'ra juda ham murakkabdir. Yirik adabiyotshunos N.K.Gey o'zining "So'z san'ati" nomli kitobida juda o'rinli ta'kidlaganiday, bir so'z ilmiy risolada ham, tashviqiy maqolada ham, lirik she'rda ham va jonli so'zlashuvda ham qo'llanishi mumkin, lekin ularning har birida so'z o'ziga xos alohida ma'no nozikligiga ega bo'ladi. [3:4] Demak, so'zlarning shakliy va ma'no tomonlarini to'liq ilg'ab, matn tarkibida o'rnida qo'llay olgan har bir ijodkor noyob poetik manbani dunyoga keltira oladi. Aynan matnga his-hayajon, ta'sirchanlik, ifodalilik bag'ishlovchi uslubiy imkoniyatlardan biri – *inversiyadir*. Inversiya (lot. *inversi* – o'rin almashtirish so'zidan) – nutq bo'laklarining grammatik normadan tashqari holatda qo'llanishiga asoslangan stilistik usullardan biri. Inversiya yozma nutqda ham qo'llanilsa-da, biroq she'riy nutqda ko'p uchraydi. She'rdagi inversiya ko'proq ijodkorning xohishi bilan bog'liqdir. [4:137] Xullas, gap bo'laklarining

muayyan maqsadda o'zgarishi inversiya deyiladi. Inversiya nutqning yozma shakliga ko'ra og'zaki shaklida ko'proq o'z ifodasini topadi. Inversiya asosiy fikrga o'quvchi diqqatini qaratadi. Aslida, grammatikaning me'yoriy tartibiga ko'ra harakat bildiruvchi bo'lak, ya'ni kesim gap bo'laklaridan oxirda joylashishi kerak. "Ey xaloyiqlar" radifli yangi zamon ruhida yozilgan she'rda esa harakat anglatgan so'zlar misra boshida o'z ifodasiga ega bo'lgan:

Bo'ling ogoh, g'animatdur bu davron, ey xaloyiqlar,

Hama osuda ofatdin ne armon, ey xaloyiqlar. [5:26] Ushbu she'r ilm-ma'rifatni targ'ib qilishga qaratilgan bo'lib, inversiya hodisasi orqali xalq ogoh bo'lishi kuchli ta'kidlangan, undash tuyg'usi anglashilgan, *ogoh bo'lmoq* fe'li ma'no urg'usini o'ziga singdirgan. Umuman, Mutribning ushbu she'ri oxirigacha insoniyatni ilmi va hunarli bo'lishga chorlashi bilan ajralib turadi, she'r mazmunidagi *chorlov* esa inversiyaning hosil qilinishi orqali yanada avj oladi:

Mabodo *qolmasin* yoshlar bebahra, ey ahhob,

Qilursiz onda yuz turfa pushaymon, ey xaloyiqlar. O'zbek tilida gap bo'laklarining joylashish o'rni ma'lum bir grammatik qoidalar asosida belgilangan, lekin lirik matnda qofiya talabi, shuningdek, diqqat qaratilayotgan fikrga mantiqiy urg'u berish, uni kuchaytirish maqsadida inversiya hodisasi kuzatiladi:

Tomoshayi jamolin *istab* har tun,

Chekarman oh-afg'onlar nihonda. (MX, 9)

Birinchi misrada *istab* – harakat anglatayotgan so'z gap o'rtasida joylashgan bo'lsa, *chekarman* – holat fe'li tartib bo'yicha gap oxirida joylashmay, gap boshiga o'tkazilgan. Maqsad – yor jamolini har tun istayotgan oshiq pinhonda ohlar chekishini anglatish, ohlar chekayotganiga asosiy urg'uni berish bo'lgan. Aslini olganda, poetik nutqning obrazli va ta'sirchan chiqishida eng asosiy o'rinni emotsionallikni hosil qiluvchi vositalar egallaydi. Mutrib she'riyati lingvopoetik tahlilida ana shu vositalar ishtirokini talqin qilish orqali biz ham maqsadimizning muhim nuqtasini aniqlay olamiz. Umuman, emotsionallikning badiiy matndagi xususiyat va holatlarini o'rganish o'zbek tilining boy imkoniyatlarini yanada chuqurroq ochishda muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutbxonasi nashriyoti, 2010. – B. 52.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I том. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 96.
3. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 4.
4. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 137.
5. Хоразм хабарлари, 1921 йил 7 октябрь. № 26.
6. М. Хоназаробий "Devoni Mutrib Xonaxarob". – Xiva., 1909. (Muhammad Sharif bin Yoqub Xarrot tomonidan ko'chirilgan).

HOFIZ XORAZMIY DEVONIDA QO'LLANILGAN ANTROPONIMLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Otajonova Farog'at G'afurjonovna,

O'zbek tilshunosligi kafedrasasi o'qituvchisi, PhD

+99894 118 77 22 otajonova.f@urdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hofiz Xorazmiy qalamiga mansub yagona manba bo'lgan "Devon"da foydalanilgan onomastik birliklardan biri antroponimlar lingvopoetik tahlil qilinadi. Ijodkor lirik merosidagi antroponimlar mumtoz she'riyat ko'lamida foydalanilgan antroponimlar bilan muvofiqligi hamda o'ziga xos jihatlari ochib berilgan.

Annotation. This article presents a linguopoetic analysis of anthroponyms, one of the onomastic units used in "Devon", the only source attributed to the pen of Hafiz Khorezm. The correspondence and specific features of anthroponyms in the lyrical heritage of the creator with anthroponyms used in classical poetry are revealed.

Аннотация. В данной статье представлен лингвопоэтический анализ антропонимов, одной из ономастических единиц, используемых в «Девоне», единственном источнике Хафиза Хорезма. Выявлены соответствия и специфические особенности антропонимов в лирическом наследии творца с антропонимами, используемыми в классической поэзии.

Kalit soʻzlar: *onomastik birliklar, antroponimlar, teonimlar, lingvopoetik tahlil, mumtoz adabiyot, talmih.*

Keywords: *onomastic units, anthroponyms, theonyms, linguopoetic analysis, classical literature, talmih.*

Ключевые слова: *ономастические единицы, антропонимы, теонимы, лингвопоэтический анализ, классическая литература, талмих.*

Hofiz Xorazmiy devonining onomastik koʻlami boshqa sheʼriy asarlar kabi asosan antroponim, toponim, gidronim, etnonim kabilardan iborat.

Sheʼriy asarda qoʻllanilgan antroponimlar oʻz xususiyatiga koʻra, odatda, quyidagi doiralarda boʻladiki, buni Hofiz Xorazmiy devoni onomastik koʻlami misolida ham koʻrishimiz mumkin:

1) davr hukmdor doiralari vakillari nomlari. Masalan, quyidagi baytda tilga olingan Ibrohim sulton Amir Temurning maʼrifatli nabiralardan biri Ibrohim Sulton ibn Shohruh (1394-1435)dir [3.]:

Guliston yuzlu, ey soqiy, saning ishqing manga jondur.

Ichalim bodanikim, davri Ibrohimi Sultondur. (182-gʻ.)

Shoir:

Xayoli doʻst koʻngul gulxanida yonmadi,

Koʻngulda ishq oʻtidur chu nori Ibrohim (644-gʻ.), yaʼni "Doʻst xayoli koʻngil gulxanida yonmadi, dildagi ishq oʻti Ibrohim olovi kabidir" baytida ham Ibrohim alayhissalom, ham Ibrohim Sultonni nazarda tutib iyhom hosil qilayotiga shubha yoʻq, nazarimizda.

2) Sheʼriy asarlardagi antroponimlarning katta qismi paygʻambarlar nomlari, mashhur adabiy va afsonaviy shaxs nomlari, umuman olganda, talmih uchun asos ismlar boʻlishi tabiiy. Masalan, devonda "Qurʻon"da zikr etilgan paygʻambarlarning koʻpchiligi tilga olinib, qurʻoniy qissalarga ishora qilinadi:

Gar zulfi birla xoli sifatini eshitmasa,

Odam qachon ilingay edi domu donagʻa. (45-gʻ.)

Bunda "Baqara" surasining "Biz yana aytdik: "Ey, Odam, sen va jufting (Havvo) jannatda yashangiz va xohlagan joylaringizda undan (neʼmatlaridan) bimalol tanovul qilingiz. Faqat mana bu daraxtga yaqinlashmangiz, (aks holda) zolimlardan boʻlib qolursiz" [10;6.] – oyatiga ishora qilinmoqda.

Shoirning deyarli barcha qalam ahli tomonidan qoʻllanilgan talmihlar ichida ham oʻziga xos ifoda topa olgani kishi eʼtiborini tortadi. Masalan, quyidagi baytda Hofiz Nuh alayhissalom ismi bilan *koʻz yoshi* soʻzlari orasida tanosubni ham yuzaga keltiradi:

Tanimni eltsa koʻz yoshi kohtak, ne ajab,

Chu boʻldi bahrning ichra ravon safinayi Nuh. (124-gʻ.)

Mazmuni: "Dengizda Nuh alayhissalom kemasi suzib ketgach, koʻz yoshi tanimni somon xasidek olib ketsa, ajab emas". "Nuhzatul majolis" kitobining "Adab" bobidan Yorqinjon Fozilov tarjima qilgan bir hikoyatda shunday keladi: "Nuh alayhissalom toʻrt koʻzli itni koʻrdilar. Koʻzi toʻrtta boʻlgani uchun xunuk ekan deb, unga bepisand boqdilar. Alloh taoloning amri bilan it tilga kirib, "Ey Nuh, siz Xudo yaratgan narsani ayblayapsizmi? Agar yaratish oʻz ixtiyorimda boʻlsa, it boʻlmas edim. Yaratuvchini ayblab boʻlmaydi", dedi. Bu gapni eshitgan Nuh alayhissalomda qoʻrqinch paydo boʻlib, u zot qattiq navha (faryod) qildilar. Shu kundan boshlab, u kishining nomlari *Nuh* ("qattiq faryod qiluvchi") boʻldi. [2.]"

Shoir antroponimlar zimmasiga g'oyat katta ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy ruh yuklaydi. Masalan,

Ko'r tajarrud birla Iso manzilin favqulfalak,
Bil taalluq birla Qorunning yerin tahtussaro. (5-g'.)

“Tajarrud yoki tajrid arabcha *jarada* جَرَدَ yechib olmoq, ajratmoq fe'lidan olingan bo'lib” [1.], yolg'izlik, dunyoviy narsalardan voz kechish, “tarki dunyo qilish” ni anglatadi. Lekin shu o'rinda dunyoviylikdan kechish tushunchasini faqat moddiylik bilan bog'lash to'g'ri emas. Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” asarida yozishicha, Shayx Shaybon bin Aliga muridlaridan biri tajrid tariqida hajga borish orzusida ekanin aytganda, murshid buning uchun “...avval ko'nglungni sahu g'aflatdin mujarrad qil va havodin nafsingni va lag'vdin tilingni, iynak tajarrud hosil bo'ldi. Xoh dunyolig'ing bo'lsun va xoh bo'lmasun” [6,30.] – deydi. Demak, tajrid hosil qilib, tajarrudda yashash jismoniy emas, ko'proq ruhiy holatga aloqador tushunchadir. Sababi shayx dilini yanglishish va g'aflatdan xoli qilgan; nafsini kibrdan qutqargan; tilini behuda gapdan xalos etgan insonda tajarrud hosil bo'ladi, bunga uning moli bo'ladimi, bo'lmaydimi ahamiyati qolmaydi. N.Komilov yozganidek, “So'fiy tafrid va tajrid bilan ruhini poklab, haqqulyaqin martabasi sari ko'tariladi, fano holati nashidasidan lazzat oladi [9;80.]. Zero, “Inson ruhi tajrid (ajralish) va tafrid (yolg'izlanish) bosqichlarini bosib o'tmasa, mutlaq poklanmaydi.

Hofiz Xorazmiy she'riyatida qo'llanilgan antroponimlarning bir qismini tasavvuf namoyanalari, valiyar tashkil qiladi. Shoir butun sirlarni anglash siri ishq ekani haqida yozadi:

Asli vujud ishq erur, ishqni hosil aylagil,
Topg'ali gar tilar esang sirri vali-yu ham nabiy. (1026-g'.)

Quyidagi g'azalda dastlab Yaman tilga olinishi ham la'l (Yaman aqiqlari bilan mashhur bo'lgan), ham Uvays Qaraniy (u kishi Yamanning Qaran qasabasidan bo'lganlar)ni nazarda tutadi:

Ko'z yoshi bo'lsa ol labingdin ajab dagul,
La'ling nishonasi chu aqiqi *Yamanda* bor.
Ko'ngluma bo'lsa dog'u nishoning, g'arib emas,
Chun *Mustafo* nishoni *Uvaysi Qaranda* bor. (299-g'.)

Mansuri Xalloyning dorga osilishi o'zidan keyingi davr she'riyatida zarbulmasal bo'lib, talmih hosil qilishga xizmat qilgani ayon. Hofiz esa mana shu nuqtada ham o'z an'anasiga ko'ra bir ohoriy ifoda topib bilgan:

Bu dori foniydinkim, kechdim baqo yuzinga,
Hofiz, o'zumni ul dam Mansurvor ko'rdum. (634-g'.)

Shoir bu baytda *dor* so'zining ikki: *dor* (sirtmoq) va *dunyo* (aslida *hovli* degani) ma'nolari va *baqo* so'zining ikki: *boqiy* va *boqib* (qarab) ma'nolari orqali betakror ifoda yuzaga keltirgan. Ana shu tariqa a) boqiylik yuzi deb (boqiylik uchun) bu yo'qlik sirtmog'idan kechdim va Hofiz, o'zimni mansursifat ko'rdim”; b) yuziga boqib bu yo'qlik olamidan kechdim va Hofiz, o'zimni mansursifat ko'rdim” ma'nolarini yuzaga keltirishga muvassar bo'ladi.

Adabiy qahramon sifatida quyidagi ayrim misollarni keltirish mumkin. Jumladan, shoir asarlarida *Farhod* obrazi tasvirlanishiga qaraganda, Alisher Navoiyning *Farhod* obrazini yetakchi qahramon sifatida olib chiqishida xalq og'zaki ijodi ta'siri katta bo'lganini ko'rsatadi. Chunki Hofiz Xorazmiy Farhon obraziga munosabati Alisher Navoiydan keyingi davr ijodkorlaridan deyarli farq qilmaydi. Masalan,

Labingni yod etib jonni berurman,
Chu Shirin yodina jon berdi Farhod. (137-g'.)

Farhod bilan zikr etilgan Shirin ko'pgina she'riy asarlarda ham appelyativ ma'nosi, ham atoqli ot sifatida ishtirok etadi. Masalan, Alisher Navoiyning hamd g'azallaridan birida

Kalomingni agar Shirin labida qilmading muzmar,
Nedin bas qon o'lur Farhodning qon yoshidin xoro[5;30] – deyiladi.
Xuddi shu holatni Hofiz she'riyatida ham kuzatamiz:
Ishqi Shirin asar etmasa saning joningg'a,
Ko'hkanlik bila Farhod qachon bo'lgaysan. (715-g'.)

Mazmuni: “Senga shirin ishq // Shirinning ishq ta’sir qilmasa, tog’u- tosh qazib yuraverganing bilan Farhod bo’lmaysan”

Yana bir misol: oshiqdar silsilasidan bo’lgan *Vomiq* ikki marta, ikkalasida ham *Uzro* bilan juftlikda zikr qilinadi:

Maqsud manga yor erur jumla jahondin,

*Uzro*din o’ngin chun tilamas jon bila *Vomiq* (517-g’.)

Man so’zlamam o’zgadin bo’lg’ali anga oshiq,

Uzro so’zidin o’zga chun so’zlamadi *Vomiq*. (518-g’.)

Ba’zan shoir onomastik birliklardan shu darjada mohirlik bilan foydalanadiki, bayt zahirida atoqli ot qo’llanayotganini ham anglash qiyin bo’lib qoladi. Masalan,

Topadur har nafas jon quvvatini yoqut la’lindin,

Ko’rungali o’shul yoqut uzra xatti rayhoniy. (947-g’.)

Mazmuni: “O’sha yoqut ustida rayhondek xushbo’y xatt (mahbuba labi ustidagi ko’kimtir bilinar-bilinmas tuklar)ni ko’rgach, har nafas jonim o’zi uchun kerak bo’lgan quvvatni shu yoqut labingdan topadi”. Shoirning onomastik birliklardan foydalanish borasidagi mahorati shu darajadagi, uning “O’shal yoqut (labing) ustida rayhoniy xat (arab xat turlaridan biri, murrakablighi va go’zallighi bilan ajralib turadi)ni ko’rgach, (hatto) Yoqutdek xattot o’zi joni uchun quvvatni la’ling (labing)dan topadi” mazmuni birdaniga ko’zga tashlanmay qoladi. Bundan tashqari *yoqut* xat turining nomi sifatida ishlatilayotganini ham e’tiborga olish zarur. Manbalarga ko’ra, kufiy xati asosida paydo bo’lgan arab xatining birinchi ixtirochisi bag’dodlik Abu Ali ibn Muqla (vafoti 338/950-y.) hisoblanadi. Ibn Muqla ma’qaliy (kufiy) xati asosida arab yozuvining yetti xil asosiy turini ixtiro etgan. Bu kishidan keyin Shayx Jamoliddin Yoqut Jazoiriy (277–397/891–1007-y.y.) Ibn Muqla ta’limoti asosida muhaqqaq va mashhur olti xatni mukammallashtiradi. Shuningdek, u nasx xatining ixtirochilaridan biridir. Manbalarda qayd qilinishicha, “Shayx Jamoliddin Yoqut Qur’oni karimni yoqut xatida forsiy tarjimasi bilan birga ming adad ko’chirgan” [6,186.].

Keltirilgan misollar Hofiz Xorazmiy onomastik birliklarni ishlatish borasida o’ziga xos salohiyat va uslubga egaligini namoyon qila oladi.

Hofiz devonida ham o’z davrining boshqa she’riy asarlari kabi yuqorida qayd etilgan onomastik ko’lamning asosiy qismini poetik antroponimlar, poetik toponimlar, poetik gidronimlar, poetik toponimlar, poetik oronim va shu kabilar tashkil qiladi. O’rganilgan ma’lumotlar Hofiz Xorazmiy merosi Alisher Navoiygacha bo’lgan mumtoz poetik onomastika uchun eng katta ko’lamli manba bo’la olishini ko’rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. http://arabus.ru/word/4875_7106036/?w=جَرَد
2. <https://islom.uz/maqola/6539>
3. <https://teletype.in/@uzasgzt/zIUkdzfEd5K>
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 161.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 30.
6. Бухарбаев Ё. Девоний (султоний) хат тури // “Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik dolzarb muammolari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani. – Toshkent: 2020-yil 23-oktabr. – B. 186.
7. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда “Ўзбекистон” нашриётлари, 1999. – Б. 80.
8. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти. 2001. – Б. 6.

TÜRKI DILLERDE EÝELİK DÜŞÜM WE ONUŇ MANYLARY (Türkmen, özbek, gazak, garagalpak dilleri mysalynda)

Chariyev Chari Davletmametovich,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Turkman tili va adabiyoti kafedrası assistenti
+99893 204-34-67; chariev_chari@mail.ru

Xalmuratova Farida Annamurat qizi,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Filologiya va tillarni o'qitish: turkman tili
bakalavr ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi
[+99894 021-07-67](tel:+998940210767)

Annotasiya. Makalada türkmen, özbek, gazak we garagalpak dillerinde eýelik düşüm we onuň manylary hemde eýelik düşümiň goşulmalary, olaryň wariantlary, ulanylyşyndaky özüne has aýratynlyklary barada gürrüň edilýär.

Аннотация. В статье рассматриваются притяжательные местоимения и их значения в туркменском, узбекском, казахском и каракалпакском языках, а также притяжательные суффиксы, их варианты и особенности их использования.

Abstract. The article examines possessive pronouns and their meanings in the Turkmen, Uzbek, Kazakh and Karakalpak languages, as well as possessive suffixes, their variants and features of their use.

Daýanç düşünjeler: *Türki diller, türkmen, özbek, gazak, garagalpak dilleri, eýelik düşüm, goşulma, wariant.*

Ключевые слова: *Тюркские языки, туркменский, узбекский, казахский, каракалпакские языки, притяжательный суффикс, суффикс, вариант.*

Keywords: *Turkic languages, Turkmen, Uzbek, Kazakh, Karakalpak languages, possessive suffix, suffix, variant.*

Türki dillerde grammatik kategoriýalar pikiri emele getirmekde-de sözleriň konkret mana eýe bolmagynda-da örän uly rol oýnaýar. Dilde her bir grammatik kategoriýanyň özboluşly häsiýeti we ýerine ýetirýän funksiýasy bolýar. Grammatik kategoriýalar sözlere mana aýratynlyk berýär.

Eýelik düşümi düşüm kategoriýasynyň arasynda özüne häsiýetli mana, ýörite grammatik formalaryna eýe. Ol sözlem içinde III şahsda gelen söze eýerip, onuň aňladýan manysyny bildiýän söz görnüşinde gelmegi iň esasy aýratynlygy bolup hasaplanýar.

Professor A.N.Kononow “Türk diliniň eýelik düşüminiň rus diliniň eýelik düşüminden aýratynlygy diňe baş düşüm sypatynda eýelik gatnaşygy manysyny bildirýär” [1;78] diýip belleýär. Bu pikir diňe türk diliniň däl, ähli türki dillerdäki eýelik düşümine-de degişli.

Özbek edebi dilinde eýelik düşüminiň esasy *-ning*, garagalpak edebi dilinde *-nıñ // -niñ, -dın // -dın, -tın // -tın*, gazak dilinde hem garagalpak dilindäki ýaly *-nıñ // -niñ, -dın // -dın, -tın // -tın*, we türkmen edebi dilinde *-yň // -iň, -uň // -üň* (soňy çekimsiz sese gutaran atlar üçin), *-nyň // -niň, -nuň // -nüň* (soňy çekimlâ gutaran sözler üçin) goşulmalary bar.

Türki halklaryň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde, esasan, VI-VIII asyrlar aralygynda döredilen Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerinde eýelik düşüminiň *-ň, -yň // -iň* goşulmalary bolan.

Meselem: *bilgä gayan-iň boduny* “Kagan dolandyran halk”, *Olurupan türk bodunüň ilin törüçin tuta birmis iti birmis*. “olar tagta oturyp türk halkyny dolandyrdy, tertibe saldy” [2;161].

VIII asyryň birinji ýarymynda degişli runikal ýazuw ýadygärliklerinde eýelik düşüminiň ýokarda görkezilen goşulmalaryndan başga *-nyň // -niň, -yg // ig, -nyn // in* wariantlary bolan [3; 49]. Meselem, *bodunüň* - bayırqınıň we ş.m.

X-XIII asyrlarda duş gelýän ýazuw tekstlerinde eýelik düşümiň “*-niň*” goşulmasy ulanylypdyr. Emma şunuň bilen birlikde bu döwre degişli ýazylyan tekstlerde eýelik düşümiň “-

nyň, -niň” goşulmasy bilen birlikde çalyşmalarda onuň “-iň” wariantynyň duş gelýändigini hem bellemek gerek: meniň karin tobtı. Şu goşulmalar bilen birlikde XI asyrdaky ýadygärliklerde eýelik düşümiň “-nyň// -niň, -nuň// nüň, -uň // -üň, -yň // -iň, -y // -i goşulmalary hem ulanylypdyr.

XI asyra degişli Mahmut Kaşgarynyň “Tüki sözler diwany” (Dewonu lugat at-türk), XII asyr Ýusup Has Hajybyň “Bagta alyp barýan bilim” (Kutadgu bilik) eserlerinde eýelik düşüminiň -nyň // -niň, -nuň // -nüň, -yň // -iň, -uň // -uň, -y // -i goşulmalary ulanylan.

XIII-XIV asyra degişli ýazuw ýadygärliklerinde bu düşümiň -nyň // -niň, -yň // -iň goşulmalary ulanylan.

Eýelik düşümiň goşulmasy XVI asyryň ýadygärliklerinde-de ýokarda görkezip geçenlerimizden onçakly tapawutlanmaýar, bu düşümiň goşulmasynyň “-nyň, -niň, -nuň, -nüň” ýagny üç warianty duş gelýär.

Türki dillerde eýelik düşümdäki söz ýöňkeme goşulmasy goşulan söze baglanyp, onuň aňladýan predmetiniň ikinji bir predmete degişlidigini bildirýär [4;51].

Meselem, Amanyň kitaby, agamyň maşyny, Aýnanyň depderi we ş.m. Munda eýelik düşümindäki söz ýöňkeme goşulmaly sözün aňladýan predmetiniň eýesi ekenligini, kime degişlidigini görkezýär. Kitabyň sahypasy, oragyň dişi ýaly söz düzümindäki eýelik düşümindäki sözün manysyndan umumy zadyň böleginiň nämä degişlidigini görkezýär. Eýelik düşümindäki sözün munuň ýaly degişlilik, eýelik manysy başgada birnäçe manylarda duş gelýär.

“Häzirkî garagapak edebi diliniň grammatikasynda eýelikdüşümindäki sözün baş hili manysy görkezilen bolsa, E.Dawenowyň işlerinde [5;33-34] on bir manysy bar diýip görkezilen.

Meselem, at söz eýelik düşüminde gelende, onuň dürli many aňladýandygy mysallar bilen görkezilen. Emma çalyşmalar eýelik düşüminde gelende olary-da görnüşlere bölüp her biriniň manysy hakynda ýörite durup geçen [6;209-220].

“Türkmen diliniň grammatikasynda” eýelik düşüminiň goşulmaly formasynyň manylary bölek, goşulmasyz formasynyň manylary bölek görkezilen [7;58-59].

A. Kydyrbaýewiň işinde bolsa goşulmaly eýelik düşüminiň manylary bölek, goşulmasyz eýelik düşümiň manylary bölek görkezilip geçilen [8;18].

Biz bu makalamyzda türkmen, özbek, gazak, garagapak dillerindäki eýelik düşüminde elen sözün manylaryny ýokaryda görkezilen işlerden ugur alyp aşakdaky ýaly böldük.

1. Eýelik düşümdäki söz özüniň baglanýan sözünden aňlanylýan predmetiň kime degişli ekenligini, kimiň şahsy özüne degişlidigini bildirýär. Meselem: Aşyryň depderi, dadamning moshinasi, Asqardıń kitaby, dostımnıń kitaby.

2. Adam atlary eýelik düşüm goşulmalaryny kabul edip sözün ýuridik obýekti bolýar. Meselem: Ogulgeregiň sesi, Nabi Sadrievichning kabinetida, Muptıllanıń jaǵımlı hawazına, Ivan Petrovichtiń bir túsinbeytin na’rsesi mine osı.

3. Eýelik düşümdäki söz bütün bir predmeti, ýöňkeme goşulmasyny kabul eden söz şol predmetiň haýsydyr bir bölegini aňladýar. Meselem: goçuń şahy, doktoring vorogi, nannıń usaǵı, terezeniń áynegi. we ş.m.

4. Maşgala garyndaşlygy, aga-ini garyndaşlyk dosluk, ýoldaşlyk we ş.m. manylary aňladýar. Meselem: Aýnanyń kakasy, aǵamnıń dayısı, Koshkarovning oshnasi we ş.m.

5. Eýelik düşümdäki söz, baglanýan sözünden aňlanylýan predmetiň nämeden edilendigini bildirýär: Meselem: towuk çorwasy, mákkeniń unı, júweriniń gúrtigi, bugdaýyń uny, we ş.m.

6. Eýelik düşümdäki söz belli bir edaranyň, kärhananyň, gurama, okuw jaýlarynyň atlaryny bildirse ýöňkemedäki söz şolara baglanyşly kesbi, we ş.m. görkezip gelýär: Meselem: sovxozdıń direktorı, universitettiń oqıwshısı, kolxoz raisi, obanyń arçyny we ş.m.

7. Aýratynlyk, san, bölek manylaryny aňladýar: joldaslarınıń kópshiligi, qatnasıwshılardıń biri, bolalarning bittasi, mugallymlaryń kópüsi we ş.m

8. Eýelik düşümdäki söz orun manysyny aňladýar. Meselem: Obanyń çagalary, Tashkenttiń xalqı, qalanıń adamları, qıpshaqtıń jigiti we ş.m.

9. Eʼyelik düşümi wagt manydaky sözlere goşulyp, wagt manysyny bildirýär: Meselem: gijäniň ýary, jazdñ ıssısı, qıstñ suwıgı kunlarning bir kuni we ş.m.

10. Eʼyelik düşümdäki iş-hereketiň eýesini, netijesini-de bildirip gelýär: Meselem: garyň ereýşi, derýanyň akyşy, paxtanyň güllewi, qonaqlardıñ keliwi, muhbirning aytgani, erining yengilgani, we ş.m.

11. Eʼyelik düşümi belginiň, hiliň eýesini bildirýär: Meselem: matanyň garasy, gulning chiroylisi, balıqtñ ülkeni, we ş.m.

Umuman jemläp aýdanymyzda, türki dillerinde şonuň arasynda, biziñ derñew obýekti edip alan türkmen, garagalpak, gazak, özbek dillerinde eʼyelik düşüm düşüm kategoriýasynyň arasynda özüne has häsiýetli ýörite grammatik aýratynlyklara, manylara eýe. Eʼyelik düşümi garagalpak, gazak, özbek, türkmen dillerinde birmeñzeş goşulmalara eýe. Eʼyelik düşümindäki söz ýöñkeme goşulmaly söz benen baglanyşyp, sözlemde onuň aňladýan predmeti ikinji bir predmete degişli ekenligini, eʼyelik edýändigini bildirip gelýär. Eʼyelik düşümdäki söz bulardan başga-da her-hili manylary bildirýär. Biz işimizde garagalpak, gazak, özbek, türkmen diliniň materiallary esasynda onuň on bir manyda gelişini görkezip geçdik

Peýdalanylýan edebiýatlar:

1. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М, 1956.
2. Кононов А.Н. Грамматика языктюркских рунических памятников VII – IX век. Л. 1980.
3. Малов С.Е. Памятники древне тюркской письменности текста и исследования, М-Л., 1951.
4. Хэзирги каракалпак тили. Морфология, Нөкис, 1981. 51-бет
5. Дәўенов Е. Хэзирги каракалпак әдебий тилиндеги сөз дизбеклери. Нөкис, 1973.
6. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент. 1975.
7. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 1999.
8. Қыдырбаев А. Хэзирги каракалпак тилинде атлық сөзлер. Нөкис, 1961.

“MAHMUD ZAMAXSHARIYNING “MUQADDIMAT UL-ADAB” ASARIDAGI TURKIY GLOSSALAR TAHLILI (BO‘RAK SO‘ZI MISOLIDA)”

Ashirov Odilibek Maxsudovich,

Berdaq nomidagi QDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrası, assistenti.
+998906605006; ashirovodil100@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asarining yaratilish tarixi, til tarkibi va leksikografik xususiyatlari tahlilga tortilgan. Asarning arabcha–forscha shakldan uch tilli (arabcha–forscha–turkiycha) ko‘rinishga o‘tish jarayoni hamda uning Xorazm vohasidagi o‘g‘uz va qipchoq lahjasi unsurlari yoritiladi. Shuningdek, “börah” so‘zining etimologiyasi misolida turkiy va forsiy tillar o‘rtasidagi leksik aloqalar tahlil qilinadi. Maqola “Muqaddimat ul-adab”ni o‘zbek tili tarixi va XII asr Xorazm vohasidagi o‘g‘uz va qipchoq lahjasi unsurlarini o‘rganishda muhim manba sifatida baholanadi.

Abstract. This article analyzes the history of creation, language structure, and lexicographical features of Mahmud Zamakhshari's work "Muqaddimat ul-adab". The process of transitioning the work from the Arabic-Persian form to a trilingual (Arabic-Persian-Turkic) form, as well as its elements of the Oghuz and Kipchak dialects in the Khorezm oasis, is highlighted. Additionally, the lexical relations between the Turkic and Persian languages are analyzed using the etymology of the word "börah". The article evaluates "Muqaddimat ul-adab" as an important source for studying the history of the Uzbek language and elements of the Oghuz and Kipchak dialects of the 12th century Khorezm oasis.

Аннотация. В данной статье анализируются история создания, языковой состав и лексикографические особенности произведения Махмуда Замахшари «Мукаддимат ул-адаб» Освещается процесс перехода произведения из арабско-персидской формы в

трехязычный (арабско-персидско-тюркский) вид, а также его элементы огузского и кипчакского диалектов Хорезмского оазиса. Также на примере этимологии слова «böräk» анализируются лексические связи между тюркским и персидским языками. Статья оценивается как важный источник для изучения истории узбекского языка и элементов огузского и кипчакского диалектов Хорезмского оазиса XII века.

Kalit soʻzlar: Mahmud Zamaxshariy, “Muqaddimat ul-adab”, oʻzbek tili, qipchoq lahjasi, oʻgʻuz lahjasi, Xorazm vohasi oʻzbek tili, boʻrak, chuchvara.

Keywords: Mahmud Zamakhshari, “Muqaddimat ul-adab”, Uzbek language, Kipchak dialect, Oghuz dialect, Khorezm oasis Uzbek language, burak, chuchvara.

Ключевые слова: Махмуд Замахшари, «Мукаддимат ул-адаб», узбекский язык, кипчакский диалект, огузский диалект, узбекский язык Хорезмского оазиса, бурак, чучвара.

Xorazmning buyuk qomusiy olimi Mahmud Zamaxshariyning (1075-1144) boy ilmiy merosi islom olamida asrlar davomida yuksak qadrlanib kelinadi. Uning ilmiy faoliyati, xususan, tafsir, hadis, fiqh, arab tili grammatikasi va leksikografiyasi sohasidagi xizmatlari Sharq-u Gʻarb olimlari tomonidan keng oʻrganilgan.

Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asarining yaratilish jarayoni va til qatlamlari haqida turlicha qarashlar mavjud. Keng tarqalgan fikrga koʻra, asar dastlab ikki tilli – arabcha-forscha lugʻat shaklida yaratilgan [1; 17.]. Mahmud Zamaxshariyning oʻzi ham arab, ham fors tillarini mukammal bilgani, shuningdek, ona tili boʻlgan turkiyni (baʼzi manbalarda xorazm turkiysi deb ham yuritiladi) [2; 39.] boʻyicha chuqur bilimga ega boʻlgani uning bunday murakkab va yuqori sifatli lugʻatni yaratishiga imkon bergan. Asarning arab tilini oʻrganuvchilar, ayniqsa, forsiyzabonlar orasida tezda shuhrat qozonishi uning boshqa tillarga ham tarjima qilinishiga turtki boʻlgan.

Natijada, siz taʼkidlaganingizdek, “Muqaddimat ul-adab” tez orada Mahmud Zamaxshariyning vatani Xorazmda isteʼmolda boʻlgan turkiy tilga – yaʼni, oʻsha davr xorazm turkiysiga (oʻgʻuz va qipchoq unsurlari qorishgan til) oʻgirilib, uch tilli (arabcha-forscha-turkiycha) lugʻatga aylantirilgan [1; 17.]. Baʼzi manbalar, jumladan, mashhur eronlik lugʻatshunos Ali Akbar Dehxudo bu turkiy tarjimani Mahmud Zamaxshariyning oʻzi amalga oshirgan, degan fikrni ilgari suradi [3; 277.]. Bu qarash mantiqan asosli koʻrinsa-da (chunki Zamaxshariy oʻz ona tilisiga tarjimani boshqalardan koʻra yaxshiroq bajarishi mumkin edi), uning mutlaq haqiqat ekanini tasdiqlovchi qatʼiy dalillar yetarli emas. Ayrim olimlar bu tarjimani Zamaxshariyning shogirdlari yoki unga zamondosh boʻlgan boshqa xorazmlik ulamolar bajargan boʻlishi mumkinligini ham taxmin qiladilar. Nima boʻlganda ham, bu turkiy qatlam XII asr Xorazm turkiysining bebaho yodgorligidir.

Keyinchalik, moʻgʻullar istilosidan soʻng Markaziy Osiyo va Dashti Qipchoqda moʻgʻul tilining mavqei oshgach, lugʻat moʻgʻul tiliga ham tarjima qilingan va uning baʼzi nusxalari toʻrt tillik (arabcha-forscha-turkiycha-moʻgʻulcha) shaklga kelgan. Bu moʻgʻulcha glossalarni oʻrganishda N.N.Poppening xizmatlari katta.

1897-yili taniqli sharqshunos va arxeolog V.L.Vyatkin tomonidan Samarqanddan topilib, Rossiya imperatorlik akademiyasiga taqdim etilgan “Muqaddimat ul-adab” qoʻlyozmasi – asarning Markaziy Osiyo hududida tarqalishi va saqlanishi tarixini oʻrganish uchun muhimdir. Garchi bu nusxa noqis va koʻchirilgan sanasi nomaʼlum boʻlsa-da, uning oʻziga xos paleografik va lingvistik xususiyatlari boshqa nusxalar bilan qiyosiy oʻrganish uchun qimmatli material berishi mumkin. Uning Samarqanddan topilgani asarning Movarounnahrda ham keng qoʻllanganini koʻrsatadi.

Asarning oʻzbek tili qipchoq lahjasi leksikasini oʻrganishdagi oʻrnini boʻrak (chuchvara) soʻzi misolida koʻrishimiz mumkin. “Muqaddimat ul-adab”da uchraydigan بۆرەك böräk va uni forsiy xoʻshbira//xushbira hamda oʻzbekcha chuchvara soʻzlarining etimologiyasi bilan bogʻliqligiga eʼtibor qarataylik. Mahmud Zamaxshariy böräk soʻzini qaysi sambusak سمبوسك – ‘somsa’ soʻzining asli, qataif قطائف kabi soʻzlar bilan ifodalangan. Böräk soʻzining oʻzi turkiy

tillarda keng tarqalgan. *Bo‘rak* (yoki *börek*, *börik*, *bäliš* kabi variantlari) juda qadimgi va keng tarqalgan turkiy so‘zdir. U ko‘pincha turkiy *bögre-* (‘o‘ramoq, bukلامoq’) yoki *büri-* (‘yopmoq, o‘ramoq’) fe‘llaridan *-k* yoki *-äk* qo‘shimchasi bilan yasalgan deb hisoblanadi [4; 65.], ya‘ni, uning asl ma‘nosi “o‘ralgan”, “buklangan” (xamir) degan ma‘noni anglatadi. Bu so‘z turli turkiy xalqlarda har xil turdagi pishiriqlarni – ko‘pincha ichiga qiyma yoki boshqa narsa solib, buklab, yopib, tandir (pech)da pishiriladigan yoki yog‘da qovuriladigan taomlarni anglatadi (masalan, turkcha *börek*, tatarcha *bərəŋge bəleşhe* ‘kartoshkali *bəlish*/pirog’, qozoqcha *bəlish*, *bərik*). U Bolqon xalqlari tiliga ham *burek* shaklida o‘tgan. Turkiy *böräk* so‘zining forscha *xo‘shbira* (*xoşbirä*) so‘zi bilan bog‘liqligi masalasi. *Xoşbirä* so‘zining o‘zi fors tilida kam uchraydi va uning etimologiyasi noaniq. Turkiy va fors tillari o‘rtasida bunday bog‘liqlik ko‘rinmaydi. Shuningdek, *chuchvara* so‘zining etimologiyasi ham bahslidir. Eng keng tarqalgan nazariyaga ko‘ra, u forscha *dushvara* (*dushwara*) yoki *jushpara* (*jōsh-pâra* – ‘qaynatilgan bo‘lak’) so‘zlaridan kelib chiqqan [5; 388.]. Boshqa taxminlar ham mavjud. *Bo‘rak* so‘zi bilan *chuchvara* so‘zi bir-biridan kelib chiqmagan, lekin ular o‘xshash (ichiga qiyma solingan xamir taomlar) turdagi taomlarni atashi mumkin. Biroq, odatda *bo‘rak* kengroq tushuncha bo‘lib, pishirish usuli (pishirish, qovurish) bilan farqlansa, *chuchvara* aynan suvda qaynatib pishiriladigan tugilgan xamirni anglatadi.

Hozirgi qipchoq lahjalarida *chuchvaraning bo‘rak* deb atalishi haqidagi fikr ham aniqlashtirish talab qiladi. Yuqorida aytilganidek, qipchoq tillarida (qozoq, tatar, qirg‘iz, boshqird va b.) *berek*, *bəleş*, *bərik* kabi so‘zlar asosan piroglarga, yog‘da pishiriladigan yoki dimlanadigan xamir ovqatlarga nisbatan ishlatiladi. Suvda qaynatiladigan, o‘zbekcha *chuchvaraga* o‘xshash taomlar esa ko‘pincha *pilman* (ruscha pelmenidan), *tushpara* (qozoqcha, forscha *dushvaradan*), *manti* (Markaziy Osiyo uchun umumiy) kabi nomlar bilan ataladi. Albatta, ayrim mahalliy shevalarda *bo‘rak* so‘zi kengroq ma‘noda, hatto *chuchvara* o‘rnida ham qo‘llanishi mumkin, lekin bu umumiy qoida emas.

Xorazm vohasi tarixan turkiy (qipchoq, o‘g‘uz) va eroniy (fors, xorazmiy) madaniyatlari tutashgan joy bo‘lgani uchun uning shevalarida bu ikkala til guruhiga oid taom nomlari ham uchraydi. Xorazm shevalarida *bo‘rak* so‘zi (ayniqsa, ma‘lum turdagi pishiriqlarga nisbatan) yoki *chuchvaraga* yaqin turlari uchun boshqa nomlar qo‘llanishi ehtimoldan xoli emas. Zamaxshariyning o‘zi Xorazmlik bo‘lgani uchun, uning lug‘atidagi *böräk* so‘zi aynan XII asr Xorazmida ishlatilgan ma‘noni aks ettiradi.

Umuman olganda, “Muqaddimat ul-adab”ning yaratilishi, tarjimalari, tuzilishi va qo‘lyozmalari tarixini bilish uning turkiy (xususan, Xorazmdagi o‘g‘uz-qipchoq aralash tili) glossalarini to‘g‘ri talqin qilish va ulardan qipchoq lahjalari tarixini o‘rganishda samarali foydalanish uchun zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ҳақимжонов М. “Муқаддимат-ул-адаб”нинг қўлғезмаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. № 6.
2. Толстова Л.С. Древнейшие юго-западные связи в этногенезе каракалпаков // Советская этнография. – 1971. – № 2.
3. Dehxudo, Ali Akbar. Lug‘atnoma. – Tehron, 1347 (milodiy 1968). – B. 277.
4. Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. Eren, H. (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basımevi
5. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958.

ERONIY QATLAM SO‘ZLARINING O‘ZBEK TILIDAGI MORFOLOGIK HOSIL BO‘LISHI: –BON QO‘SHIMCHASI MISOLIDA

Nigora Yodgorova,

Xorazm Ma'mun akademiyasi doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolamizda o‘zbek tili boyish manbalarining eng faol usullaridan biri affiksatsion yasashda eroniy qatlamga oid tarkibli yasalmalar haqida fikr-muohazalar yuritilib, nazariyalar -bon qo‘shimchasi asosida dalillangan.

Abstract. In this article, we discuss the formation of words with Iranian components in affixation, one of the most active methods of enriching the Uzbek language, and the theories are based on the -bon suffix.

Аннотация. В данной статье рассматриваются мнения и теории о словообразованиях иранского происхождения в аффиксальном словообразовании, одном из наиболее активных способов обогащения узбекского языка, и обосновываются на основе суффикса -бон.

Kalit so‘zlar: *eroniy tillar, morfema, so‘z yasalishi, suffiks, fonetik o‘zgarish.*

Ключевые слова: *иранские языки, морфема, словообразование, суффикс, фонетическое изменение.*

Keywords: *Iranian languages, morpheme, word formation, suffix, phonetic change.*

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lishiga qaramay, unda eroniy tillarining (fors, tojik, dari va qadimgi eroniy tillar) lug‘at qatlami muhim o‘rin tutadi. Ushbu qatlamning so‘zlari tarkibi jihatidan ikki guruhga bo‘linadi: ildiz so‘zlar va hosila so‘zlar. Ildiz so‘zlar to‘g‘ri morfema asosida tuzilgan bo‘lib, prepozitsional suffikslarni o‘z ichiga olmaydi (masalan, “shoh”, “pashsha”). Biroq sinxron aspektda asosiy deb qaralgan ba’zi so‘zlar diaxron nuqtayi nazardan hosila bo‘lib chiqadi. Masalan, “dehqon” so‘zi arab ta’sirida fonetik o‘zgarishga uchragan bo‘lib, asli “dehgon” (deh – qishloq ildizidan) shaklida bo‘lgan. Shunga o‘xshash holat “bozurgon” (asli “bazargon” – savdogar) va “xonakoh” (asli “xonagoh”) so‘zlarida ham kuzatiladi.

Eroniy tillarda ot yasashning morfologik usuli juda samarali bo‘lib, asosga suffiks va prefiks qo‘shish orqali yangi so‘zlar hosil qiladi. Qadimgi o‘zbek tilida morfologik usul bilan hosil bo‘lgan barcha so‘zlar faqat suffikslar yordamida tuzilgan. Xususan, –bon, –gar va –dor kabi suffikslar yuqori produktivlikka ega bo‘lgan. Ushbu maqolaning maqsadi eroniy qatlamdagi morfologik so‘z yasash usullarini, ayniqsa –bon qo‘shimchasining leksik-morfologik xususiyatlarini sinxron va diaxron aspektlarda tahlil qilishdir. Tadqiqot til aloqasi va lug‘at evolyutsiyasi masalalarini yoritishga qaratilgan.

Ushbu kichik ilmiy tadqiqot sinxron (hozirgi holat) va diaxron (tarixiy rivojlanish) lingvistik tahlil usullariga asoslangan. Asosiy manbalar qadimgi o‘zbek tilidagi yozma yodgorliklar, Avesto matnlari, sanskrit va pahlavi tillaridagi qiyosiy materiallar, shuningdek zamonaviy fors, tojik va dari tillarining lug‘atlari hisoblanadi. –bon qo‘shimchasining semantik va funksional xususiyatlari zamonaviy tojik adabiy tilining ma’lumotlari (S. 141) bilan solishtirilgan. Fonetik o‘zgarishlar (arab ta’siridagi deformatsiyalar) va morfologik produktivlikni aniqlash uchun ildiz-morfema tahlili qo‘llanilgan. Misollar qadimgi va hozirgi o‘zbek tilidagi matnlardan tanlab olingan. Statistik jihatdan suffiksning uchraydigan chastotasi va semantik maydonlari hisobga olingan.

Tahlil natijasida eroniy qatlam so‘zlari tarkibi jihatidan ikki guruhga aniq bo‘lingani tasdiqlandi. Ildiz so‘zlar morfema jihatidan sof bo‘lib, qo‘shimchasiz ishlatiladi. Hosila so‘zlar esa morfologik usul bilan hosil bo‘lgan bo‘lib, ular suffiks va prefikslar yordamida yaratiladi. Qadimgi o‘zbek tilida prefikslar deyarli qo‘llanilmagan; barcha hosila so‘zlar suffikslar orqali tuzilgan.

–bon suffiksi yuqori produktivlik ko‘rsatgan. Zamonaviy fors, tojik va dari tillarida u quyidagi ma’nolarni bildiradi:

1. Kasb yoki mashg'ulotni ifodalaydi (masalan, "bog'bon" – bog'bon, "gulbon" – gulbon).
2. Lavozi va kasb nomlarini hosil qiladi ("marzbon" – chegara qo'riqchisi, "posbon" – qo'riqchi).

3. Fe'lining o'tgan zamon asosiga qo'shib kasb nomi hosil qiladi ("didbon" – ko'ruvchi).

4. Buyum nomini yaratadi ("soyabon" – soyabon).

Qadimgi o'zbek tilida –bon suffiksi "saqllovchi, himoyachi" ma'nosini kuchaytirib, yangi funksional qirralarni ochgan. Diaxron tahlil shuni ko'rsatdiki, suffiks Avestoda "rana" shaklida "saqllovchi, himoyachi" ma'nosida uchraydi. Sanskrit tilida ham xuddi shu shakl va ma'no saqlangan. Pahlaviy tilida esa "pān" ko'rinishida ishlatilgan. Fonetik o'zgarishlar (arab ta'siri) natijasida ba'zi so'zlarning asl shakli zamonaviy o'zbek tilida tanib bo'lmaydigan holga kelgan: "dehgon" → "dehqon", "bazargon" → "bozurgon", "xonagoh" → "xonakoh". Bu o'zgarishlar eroniy ildizning arab orqali o'zbek tiliga kirish jarayonini yaqqol namoyon qiladi. –bon, –gar va –dor suffikslarining har biri o'z leksik-morfologik xususiyatlariga ega bo'lib, ularning produktivligi qadimgi o'zbek tilida ham yuqori bo'lgan.

Ushbu misollar eroniy va turkiy tillar o'rtasidagi uzoq muddatli aloqa natijasida lug'at qatlamining boyishini tasdiqlashi kichik bir isbotlardir. –bon suffiksining Avesto-sanskrit-pahlaviy zanjiridagi uzluksiz rivoji morfemaning tarixiy barqarorligini ko'rsatadi. Sinxron darajada bu suffiks zamonaviy o'zbek tilida ham faol ishlatilmoqda, ammo diaxron o'zgarishlar (arab ta'siri) uning asl shaklini qisman yashirgan. Bu hodisa til kontaktologiyasida muhim: eroniy elementlar o'zbek leksikasining ildizlarini boyitgan, ammo fonetik-morfologik moslashuv jarayonida o'zgarishlarga uchragan.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u o'zbek tilshunosligida eroniy qatlamni chuqurroq o'rganishga asos yaratadi. Kelgusida –gar va –dor suffikslarini ham shu usulda tahlil qilish, shuningdek, prefikslarning kam uchrayotganligi sabablarini aniqlash zarur. Natijalar til tarixi va etimologiya fanlari uchun foydali bo'lib, o'zbek lug'atining milliy va xalqaro xususiyatlarini yoritadi. Umuman, eroniy qatlam morfologik jihatdan o'zbek tilining boy va murakkab tuzilishini belgilovchi omil sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Zamonaviy tojik adabiy tili. Dushanbe, Irfon, 1973.
2. Avesto matnlari (qiyosiy tahlil uchun asosiy manba). Sank-Peterburg, 2005.
3. Rahmatov A. O'zbek tilining tarixiy-morfologik lug'ati. Toshkent, 2015.
4. Sanskrit va eroniy tillarning qiyosiy grammatikasi. Moskva, 1980.

QADIMGI TURKIY TILDAGI BA'ZI TIK HARAKAT FE'LLARI MA'NO TARAQQIYOTI

Mominova Yulduz Aminbayevna,
Ma'mun akademiyasi tayanch doktorant

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi turkiy tilga oid matnlardagi tik harakat fe'llarining semantikasi tahlil qilinadi. Harakat fe'llarining ma'no qurshovi qadimgi turkiy til manbalaridan olingan misollar (so'z birikmalari, gaplar, matnlar) orqali ochib berilgan va hozirgi turkiy tillar leksikasiga munosabati yoritilgan. Adressiv harakat fe'llarining omonimligi, sinonimligi, ko'chma ma'nolari, ma'no taraqqiyoti tavsiflanadi.

Аннотация. В статье анализируется семантика глаголов действия-адресивов в древнетюркских текстах. Семантический объём глаголов действия раскрывается на примерах (словосочетаниях, предложениях, текстах), взятых из древнетюркских источников, и выявляется их связь с лексикой современных тюркских языков. Описываются омонимия, синонимия, мобильные значения и развитие значений глаголов действия-адресивов.

Abstract. This article analyzes the semantics of verbs of vertical movement in ancient Turkic texts. The semantic environment of action verbs is revealed through examples (word

combinations, sentences, texts) taken from ancient Turkic language sources, and their relation to the lexicon of modern Turkic languages is highlighted. The homonymy, synonymy, figurative meanings, and semantic development of the verbs of addressing action are described.

Kalit soʻzlar: *qadimgi turkiy til, feʼl, tik harakat feʼllari, turkiy tillar, semantika.*

Ключевые слова: *древнетюркский язык, глагол, адресные глаголы действия, тюркские языки, семантика.*

Keywords: *ancient Turkic language, verb, verbs of vertical movement, Turkic languages, semantics.*

Qadimgi turkiy tildagi lugʻaviy birliklar tarkibida harakat maʼnosi ifodalovchi soʻzlar ancha miqdorni egallaydi. Turkiy tillarning tarixi boʻyicha yozma materiallar bizgacha yetib kelgan qadimgi turkiy til davri lisoniy xususiyatlarini aks ettiruvchi manbalar tilidagi harakat feʼllarini oʻrganish shuni koʻrsatmoqdaki, manbalar tilidagi feʼllar semantik maydoni juda keng. Aytish mumkinki, qadimgi turkiy tildagi harakat feʼllari va maʼnolari hozirgi turkiy tillar oilasidagi oʻgʻuz, qipchoq, qorluq tillari guruhiga xoslangan, ayrim feʼllar sinonimiyani yuzaga keltirsa, ayrimlari umuman uchramaydi. Ana shu xususiyatlar qadimgi turkiy til davriga oid harakat feʼllarini alohida lugʻaviy-mavzuviy guruh holida ajratib, ularning sinonimligi, omonimligi, antonimligi, koʻp maʼnoliligi, valentlik imkoniyatlarini tadqiq qilish, hozirgi turkiy tillar leksikasi bilan qiyosiy oʻrganish, etnolingvistik tabiatiga aniqlik kiritish zaruratini namoyon qiladi.

Tik harakat feʼllari subyektning yoki obyektning yuqoridan pastga tomon harakatini, balandlikdan quyiga yoʻnalganlikni, quruqlikda suvga tushishni, ot-ulovdan yoki transportdan yerga tushish kabi maʼnolarni ifodalab keladi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi harakat feʼllari semantikasi atroflicha oʻrganilgan[4], qadimgi turkiy tildagi harakat, holat feʼllari boʻyicha (“Oltun yorugʻ” asari leksikasi yuzasidan) maqolalar eʼlon qilingan [1], ammo qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilidagi harakat feʼllari semantikasi va ularning hozirgi turkiy tillar leksikasi bilan qiyosiy tadqiq qilinmagan. Bu esa tadqiqotimiz mavzusining dolzarbligini namoyon qiladi. Quyida qadimgi turkiy yozma manbalar tilidagi tik harakat feʼllarini alohida tahlil qilamiz.

in~en. Mazkur tik harakat feʼli yakka holda qoʻllanilib, mustaqil feʼl vazifasida keladi va qadimgi turkiy tilda quyidagi maʼnolarni ifodalagan:

1. “Tushmoq, pastga tushmoq”: *balıқтақı tayıqmıř taydaqı enmiř tärilip jatmis är bolmıs* – “shahardagi togʻga chiqibdi, togʻdagi pastga tushibdi” (KTb 12); *ol taydan qozı indi* – “u togʻdan quyiga, pastga tushdi” (DLT I 129); *tört m(a)xabutlugh yılanlar özgä 21 tözi öngi öngi ol tursarlar y(ä)mä 22 bir yirtä aghdınurlar inärlär* – “toʻrtta mahobatli ilonlar (yaʼni ilk elementlar)ning 21 bir ildizi alohida-alohida boʻlib tursa, yana 22 bir yerda yuqorilab, (keyin pastga) tushadi” (OY, V.11a); *Tört 3 ulughlar aghulugh yılanlarnıñ arasınta 4 yirli suwlı ikägü öküshräk 5 qodı inärlär* – “Toʻrt 3 ulugʻlar zaharli ilonlarning orasida 4 yer va suvni – ikkovini koʻproq 5 pastga tushiradi” (OY, V.11a).

2. “Tushmoq, yogʻmoq” (*qor haqida*): *ol qar qamuy qışın enär* – “barcha qor qishda yogʻadi” (DLT II 204).

Qadimgi turkiy tilda in~en= bir feʼlning dialektal variantlari hisoblanadi. Shuni ham taʼkidlash oʻrinliki, bulardan in= varianti asosiy sanaldi, chunki, olimlarning fikricha, qadimgi turkiy tilda sakkizta unlilar mavjud boʻlgan, toʻqqizinchi e tovushi turkiy tillarning keyingi taraqqiyot bosqichlariga xos jihatlardir.

in~en= feʼlining qadimgi turkiy tilda quyidagi omonimlari mavjud:

I ot en~in: – eni, kenglik: *bu böz eni nečä* – “bu boʻz (surp)ning eni qancha?” (DLT I 49).

II en~in: 1) *sft past*: *en joq* – “past va baland joy”; 2) *sft pastki, past*: *en jer* – “pastki yer” (DLT I 49).

III en in~enč *tutuq* – atoqli ot, shaxs nomi (USp 26₁₄).

IV en~in: “in, uya”.

V en~in: “qoʻyning qumologʻi, tezagi”.

tüşh. Mazkur tik harakat feʼli quyidagi maʼnolarni ifodalab keladi:

1) “tushmoq”, “qulamoq”, “pastga tushmoq”: *taş quduyqa tüşti* – “tosh quduqqa tushdi” (DLT, I:456);

2) “tushmoq”, “sirg‘alib tushmoq” (*otdan*): *er attin tüşdi* – “er otdan tushdi” (DLT II:13); *ol kök tonlugh bæg attin qodî tushup minî oqîdî* – “o‘sha ko‘k to‘nli 6 bek otdan tushib, meni chaqirdi” (I.3b).

3) “to‘xtamoq”, “tanaffus qilmoq”: *ribatqa tüsügli tüşär keçgülig* – “rabotda to‘xtagan odam to‘xta (dam olib), keyin yo‘lini davom etishi kerak” (IOr A₁₇₈);

4) “tushmoq”, “to‘kilmoq” (*tish*): *Azigh 4 tishim qongrulup tüshüp kälir, bolti 5 ärti körür ärmishm(ä)n otquraq bu 6 ämgäkkä tushquqa* – “oziq 4 tishim (ham) tushib ketibdi. Ko‘ribman aniq bu 6 azobga tushganimni!” (OY, X:15a);

5) “tushmoq”, “qulamoq”, “to‘kilmoq”, “yog‘moq”: *Uçar yultuzlar tüshkây, yir täbrägây* – “uchar yulduzlar (yerga) tushgay, yer tebrangay” (OY, VI.16b); *Qlti t(ä)ngrim antagh oghur- 8 i yighi bolup bu küntä yorïyur 9 künli ayli yirkä tüshkây* – “(Ey) tangrim, shunday qilib, 8 o‘sha kuni yurayotgan 9 quyosh va oy yerga tushadi” (OY, VI.25a); *Ödsüz qolusuz 4 (kâz)iksiz toli tüshärlär qar yaghar* – “Bu vaqt behisob 4 momaqaldiroq bo‘ladi, qor yog‘adi” (VIII.33a); *inçip munta alqu ada 15 tudalarigh tarqartaçi yashin tüshmâkin 16 tuttaçi çintamanî atligh d(a)rnî nom bar 17 ärür* – “shundan keyin bu yerda hamma 15 kulfatlarga barham beradigan, yashin tushishini 16 to‘sadigan Chintamani nomli darni no‘mi 17 bordir” (OY, VII.4a);

6) “yo‘liqmoq”, “ko‘zga tushmoq”, “uchramoq”: *yitinç oruntaçi bodis(a)twlarqa 7 yügärü üzüklärintä tamugha tüshä 8 turur tînl(i)ghlar közüniüp* – “yettinchi o‘rindagi bo‘disatvlarga 7 yugurib, uzilib, do‘zaxga tushayotgan 8 jonzotlar ko‘rinadi” (IV.59b); *Ögli qangli 14 ulatî kishi oghul bæg yutuz 15 içi ini y(ä)mä qa qadash äkä 16 baltir birkärü bolar tüshär 17 adrılmaq alp açigh tarqa 18 ämgäkkä* – “Ota va ona, 14 shuningdek, inson bolasi – er-xotin, 15 aka-ukalar, yana qarindosh-urug‘, 16 katta, kichik kelinlar birgalikda tushadi 17 ayriliqqa, qiyinchilikka, og‘ir 18 azob-uqubatga” (OY, VIII.31b).

Qadimgi turkiy tilda *tüsh*= fe‘li yaqin ma‘noli *yagh*= fe‘li bilan ma‘nodoshlik hosil qiladi: *Kök 10 qalıqtın tängridäm yid yıpar hua çäçäk- 11 lâr tüshdi yaghdî*. “Ko‘k 10 osmondan ilohiy xushbo‘y hidli gul-chechaklar 11 yog‘ildi” (OY, X.10a). Ushbu ma‘nodoshlik qatorida *tüsh*= umumiy tushmoq, pastlamoq semasini ifodalasa, *yagh*= fe‘li ko‘proq osmondan yog‘adigan yog‘in, qor ma‘nosiga xoslangan va birlamchi, asosiy semasi ana shu hisoblanadi. Shuningdek, *tüsh*= fe‘li qamıl= – “tushmoq”, “yiqilmoq”, “ag‘darilmoq”, “ag‘namoq” fe‘li bilan ham sinonimik juftlik hosil qiladi: *Yinçkä qızlar 18 quwraghî körüp qatunnıng ançulayu 19 yirtä tüshüp qamılip ögsiräp tinsirap 20 yatmişin* – “Nozik qizlar 18 jamoati ko‘rib malikaning 19 yerga ag‘nab, behush bo‘lib 20 yotganini, shunda hammalari birday 21 qattiq ovoz bilan yig‘ladilar” (OY, 18b). Bunda ushbu fe‘llar birikib, ma‘noni kuchaytirishga xizmat qilgan.

Shuningdek, *tüsh*= fe‘li ot turkmidagi so‘zlar bilan ot-fe‘l omonimligini yuzaga keltiradi:

I *tüsh*= – tush (uyqudagi tush): *tüsh tüshä* – tush ko‘rmoq (DLT, III:266).

II *tüsh*= –1) meva, yemish; 2) samara, natija;

III *tüsh*= – tush payti: *tüsh ödi* “tush payti, “tush vaqti” (DLT,).

ur. Qadimgi turkiy tildagi **ur** “urmoq” jismoniy harakat fe‘lining “yerga tashlamoq, yerga qo‘ymoq, yerga urmoq” ma‘nosi bilan tik harakati semasiga ega bo‘ladi: *eligindägi neñni yerda urdî* – “qo‘lidagi narsani yerga qo‘ydi (tashladi)” (DLT I 127)

yay (yagh~jay). Ushbu fe‘l quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) “yog‘moq” (*yomg‘ir, qor, gul, qum*): *qutsuz quduyqa kirsä äum jayar* – “omadsiz quduqqa tushsa, qum yog‘ar” (DLT, I, 457).

2) “yog‘moq”, “sochilmoq”, “berilmoq”: *quthuyqa qoşa jayar* – “Baxtili qo‘shalab kelar” (DLT, III 60).

Xullas, qadimgi turkiy tildagi adressiv tik harakat fe‘llarining ko‘pchiligi hozirgi turkiy tillar leksikasida ham faol qo‘llanilsa, ba‘zilar arxaiklashgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kilichov N.R. “Oltun yorug‘” asaridagi harakat fe‘llari semantikasi // Berdaq nomidagi

Qoraqalpoq davlat universiteti Axborotnomasi. –Nukus, 2024. №3. –B.285-289.

2. Kilichov N.R. “Oltun yorugʻ” asaridagi holat feʼllari semantikasi // Til va adabiyot taʼlimi. –Toshkent, 2024. №7. –B.40-43.

3. Мухаммедова С. Ўзбек тилидаги ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари. Филол.фан.док.дисс.автореф. –Т.: 2007.

4. Халиков К. Глаголы движения в современном узбекском литературном языке: автореф. дисс... канд. филол. наук. Самарканд, 1967.

Shartli qisqartmalar:

DTS – Древнетюркский словарь, -Л.:1969.

DLT – Махмуд Кошғарий. Дувону луғоти-т-турк. I, II, III жилдлар. –Тошкент: MUMTOZ SOʻZ, 2016.

OY – Олтун ёруғ. 1-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Насимхон Раҳмон. –Тошкент, “Фан” нашриёти, 2009; Олтун ёруғ. 2-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Насимхон Раҳмон. – Тошкент, “MUMTOZ SOʻZ”. 2013.

T – Toʻnuquq bitigi. Исҳоқов М., Содиқов Қ, Омонов Қ. Мангу битиглар. – Тошкент, 2009. -Б.59-70.

Usp – XII – XIV asrlarga oid qadimgi uygʻur yozuvidagi uygʻur huquqiy hujjatlari.

OGAHIYNING “GULSHANI DAVLAT” ASARIDA SODDA YASAMA OTLAR VA ULARNING GENETIK TASNIFI

Masharipova Matuna Gʻayrat qizi,

UrDU Lingvistika (oʻzbek tili)

taʼlim yoʻnalishi magistranti

+99895-096-52-10

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ogahiy tarixiy asarlari leksikasi genetik jihatdan tahlil qilingan. Oʻzbek tili leksikasi oʻz qatlam va oʻzlashma qatlamga ajratilib, asardagi oʻz qatlamga kiruvchi sodda yasama otlar topilib tahlilga tortilgan.

Аннотация. В данной статье генетически анализируется лексика исторических произведений Агахи. Лексика узбекского языка разделена на исконный и освоенный пласты, выявлены и проанализированы простые производные существительные, относящиеся к исконному пласту в произведении.

Abstract. This article provides a genetic analysis of the lexicon in Agahi's historical works. The vocabulary of the Uzbek language is categorized into native and borrowed layers, and simple derived nouns belonging to the native layer in the work are identified and analyzed.

Kalit soʻzlar: *sodda yasama ot, oʻz qatlam, otaligʻ, xonligʻ, yomonliq, kemachi, ulugʻliq, yoʻsunluq, boshligʻ.*

Ключевые слова: *простое производное существительное, исконный пласт, оталык, ханство, зло, лодочник, величие, традиционность, глава.*

Keywords: *simple derived noun, native layer, guardianship, khanate, evil, boatman, greatness, traditionality, leader.*

Ogahiy tarixiy asarlari leksikasining genetik tasnifi oʻzbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyotini oʻrganishga, shuningdek, uning rivojlanish va boyish qonuniyatlarini keng ochib berishga yordam beradi. Bu borada E. A. Begmatovning oʻzbek tilining lugʻaviy qatlamlari boʻyicha eʼlon qilgan ilmiy ishlaridagi nazariy qarashlar diqqatga sazovordir. Qatlamlanuvchi soʻzlar genetik jihatdan turli manbalarga, tarixan esa turli davrlarga mansub boʻladi. Til leksikasiga mana shu nuqtayi nazardan yondashilsa, undagi soʻzlar genetik jihatdan ikki manbaga mansubdir: a) oʻsha tilning oʻziniki boʻlgan soʻzlar; b) bu tilga boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar. Mana shu asosga koʻra, tilning lugʻaviy qatlami ikkiga ajraladi: 1) oʻz qatlam; 2) oʻzlashma (oʻzlashgan) qatlam [1]. Oʻz qatlam leksikasi faqatgina genetik jihatdan turkiy

bo'lgan so'zlardan tashkil topgan emas. Ya'ni o'zbek tilining so'z yasash sistemasida o'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlardan foydalanish holatlari ham ko'p uchraydi. O'zbek tilining uzoq muddatli tarixiy taraqqiyoti davomida tilimizga chet eldan kirib kelgan asoslarga o'zbekcha affikslarni qo'shish orqali ko'pgina so'zlar hosil bo'lganini ham ko'rishimiz mumkin va buni sodda yasama otlar misolida ko'rib chiqamiz.

Ogahiy tarixiy asarlari leksikasi tizimida o'z qatlamga mansub so'zlar miqdori yozma adabiyotda muallifning yozish uslubi, asar yozilgan yoki undagi voqealar qalamga olinayotgan davr davlat tuzumi kabi omillar bilan bog'liq holda o'zgarib turadi. Ogahiyning "Gulshani davlat" tarixiy asarida ham o'z qatlamga mansub sodda yasama otlar miqdori, qo'llanish o'rinlari o'zlashma qatlamga nisbatan kam emasligini ko'rish mumkin.

Turkiy so'zlarning aksariyati ko'plab qarindosh tillar uchun umumiy, ya'ni mushtarak qatlam ekanligi ma'lum. Shuning uchun bo'lsa kerak, asl turkiy qatlamga mansub so'zlar umumturkiy leksika, umumturkiy qatlam tushunchalari ostida tahlil qilinadi [2].

Tilshunosligimizda keyingi yillarda o'zbek tilining etimologik lug'atini yaratishga jiddiy e'tibor qaratildi. Shuningdek, o'z qatlamga oid so'zlar etimologiyasini aniqlashda chet ellik olimlarning olib borgan tadqiqotlari ham muhim manba bo'la oladi.

Otaliq balog'atga yetmagan hukmdorning tarbiyachisi [3]. Mazkur so'z turkiy ota (erkak kishi o'z farzandiga nisbatan. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu so'z ata tarzida talaffuz qilingan; o'zbek tilida bu so'z boshlanishidagi a unlisi â unlisiga, oxiridagi a unlisi ä unlisiga almashgan: ata>âtâ [4].) so'ziga -liq qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan. Ushbu so'zga asos bo'lgan ota so'zi hozirgi turkiy tillarning deyarli barchasida ishlatiladi. Jumladan, ozarbayjon, boshqird, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, tatar, turk, turkman, uyg'ur tillaridagi ata shakli uning qadimgi turkiy yodnomalardagi shakliga mos keladi. O'zbek tilida ota, chuvash adabiy tilida atte, chuvash tilining yuqori lahjasida ati; oltoy, tuva, xakas tillarida undosh jarangli -ada. Ogahiy asarlarida bu so'z "urug' oqsoqoli" ma'nosini anglatadi. ... **va Muhammad Nazarbek ibn Shohniyozi otaliqni qo'shib yuborildi...** Bu unvon turkmanlarda, asosan, kadxudo; qipchoq urug'lari (qoraqalpoq va qozoqlarda)da otaliq deb yuritilgan. Ushbu so'zlarga esa arab lug'aviy qatlamiga mansub umda sinonim sifatida ishlatilgan. Buni quyidagi parchada ham ko'ramiz:...**nayman iozimidin najobat ahlig'a foik Bobobek otaliq va qipchoq akobiridin Davlat murabbiy, Xoja Niyozbiy va qaroqalpoqiya umdalaridin razm maydonining qoplari harbi mulla Davlat Nazarbiy...(RD).** Ogahiy tarixiy asarlari leksikasi har bit tarixiy etapda o'ziga xos ma'no anglatishini ta'kidlash maqsadida aytishimiz mumkinki, keyinchalik jamoaning qoramollarini birlashtirgan otar otaliq deb atalgan. K. Otaniyozov qalamiga mansub "Otaliqning molin boqdim bahorda" satridagi otaliqni xuddi shu ma'noda tushunish kerak [7].

Xonlig' - xonlik, shohlik, ya'ni xon lavozimi, xon boshqaradigan davlat va shunday davlat tuzumi. Ushbu so'z xon asosiga -lig' qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan. Sh. Rahmatullayev xon so'zining etimologiyasi haqida ma'lumot berar ekan, xon – kichikroq davlatning mutlaq hukmdori, shoh ekanligini ta'kidlaydi va xoqon so'zidan farqlaydi. Xoqon – yirik davlatning mutlaq hukmdori, ulug' xon, shahanshoh. Shunday bo'lsa ham, A. O'razboyev Ogahiy tarixiy asarlarida xon va xoqon so'zlari Xiva xonlariga nisbatan farqlangan holda qo'llanmasligini aytib o'tgan [8]....**sultoni mag'fur va xoqoni mabrur Muhammadrahim Bahodirxoni jannatmakonning marhamati... (RD).** Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan xon so'zi asli qan tarzida talaffuz qilingan, keyinroq xan tarzida ham talaffuz qilina boshlagan. Ko'pchilik manbalarda bu so'z turkiy deb qaralgan bo'lsa ham, L.Z.Budagov lug'atida asli mo'g'ilcha qaan so'zining qisqargan shakli deb izohlaydiU, N.A.Baskakov esa mazkur so'z genetikasini xitoy tiliga aloqadorligini ko'rsatgan. Boshlig' - boshliq, boshqaruvchi ma'nosini anglatuvchi ushbu so'z turkiy bosh so'ziga -lig' qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan. Bosh tananing bo'yindan yuqori (old) qismida joylashgan a'zo. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni va boshqa bir qancha (biron narsaning uchi; boshlanish, avval; miya, hayol, ong; ust, tepa; yuqori tomon; chog'i, payti, vaqti) ma'nolarni anglatgan bu ot asli ba:sh

tarzida talaffuz qilingan, keyinroq a: unlisining cho'ziqlik belgisi yo'qolgan; o'zbek tilida a unlisi o unlisiga almashgan: ba:sh>bash>bosh. ...**Kenagas Ernazarbiy boshlig' barcha qaroqalpoqiya tavoyifidin o'n to'rt urug' xalqining jame'i biy va kadxudolari saodati azaliy va davlati lamyazaliy ettiki,...**

Yomonliq-yomonlik, yovuzlik, firibgarlik. Etimologiyasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, yomon asosi sifati past, salbiy belgi-xususiyati bor deganidir. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu sifati asli yaman tarzida talaffuz qilingan. Devonda "jaman- yomon (har narsaning yomoni)" tarzida berilgan.

Kimsakim. bo'lg'ay yomonliq peshasi,

Chun nohaq aylamak andeshasi.

Ma'nosi: Kimki yomonlikni o'ziga kasb qilib olsa, uning o'y-fikri nohaqlik qilishdan iborat bo'ladi.

Ulug'liq – obro'lilik, mo'tabarlik; yuqori mavqega egalik bo'lib, ulug' so'ziga -liq qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan. **Bas, alarg'a daxl qilmaslig' ulug'liqdin munosib ko'rinur (GD).** Ulug' - buyuk, har jihatdan yuqori. Bu sifati qadimgi turkiy tildagi "yuqori bo'l" ma'nosini anglatgan ul fe'ldan -(u)g' qo'shimchasi bilan yasalgan [9]. Ushbu so'z M. Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asarida ulug', har narsaning ulug'i, kattasi deya izohlangan.

Yo'sunluq so'ziga to'xtaladigan bo'lsak, yo'sinlik; tavr, ravish, kabi ma'nolarini anglatib, yo'sun negiziga -luq qo'shimchasini qo'shish natijasida hosil bo'lgan. ...**qaroqalpoq akobiridin Oymuhammadbiy elchi yo'sunluq aning hamrohlig'a nomzad qilib,...** Yo'sun so'zi Sh. Rahmatullayevning kitobida yo'sin tarzida berilgan. Unga ko'ra, yo'sin – usul, tarz, tariqa. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu so'z yosun tarzida talaffuz qilingan, o'zbek tilida u unlisi I unlisiga almashgan: yosun>yosin. Bu so'z turkiy va mo'g'il tillariga mushtarak deb qaraladi, lekin tarkibi aniq izohlanmaydi. Bu so'z oxiridagi -(u)n qismi ot yasovchi qo'smahimcha ekani ko'rinib turibdi, biroq yasash asosi aniq emas (Yasash asosi bo'lib "yo'l – yo'riq ko'rsat" ma'nosini anglatgan fe'l xizmat qilgan bo'lsa kerak [10]).

Boshlig' - boshliq, boshqaruvchi ma'nosini anglatuvchi ushbu so'z turkiy bosh so'ziga -lig' qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan. Bosh tananing bo'yindan yuqori (old) qismida joylashgan a'zo. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni va boshqa bir qancha (biron narsaning uchi; boshlanish, avval; miya, hayol, ong; ust, tepa; yuqori tomon; chog'i, payti, vaqti) ma'nolarni anglatgan bu ot asli ba:sh tarzida talaffuz qilingan, keyinroq a: unlisining cho'ziqlik belgisi yo'qolgan; o'zbek tilida a unlisi o unlisiga almashgan: ba:sh>bash>bosh. ...**Kenagas Ernazarbiy boshlig' barcha qaroqalpoqiya tavoyifidin o'n to'rt urug' xalqining jame'i biy va kadxudolari saodati azaliy va davlati lamyazaliy ettiki,...**

Uchqun – olovdan sachrab turadigan o't. Bu ot eski o'zbek tilida uch fe'lining "havo bo'ylab tez harakatlan" ma'nosidan - qun qo'shimchasi bilan yasalgan. **Tunlardan bir tun aylanguvchi falak javridan nolon edim, ko'zlarimda shodlik uchqunlari yo'q, ...** Uchmoq fe'li "parvoz qilmoq" ma'nosidan tashqari "o'zini yuqori tutmoq, kibrilanmoq; ketmoq, ko'tarilmoq" kabi ma'nolarda ham kelishi mumkin.

Buzuqluq – bu so'zning tub asosi "vayron qilmoq, xarob qilmoq; tor-mor qilmoq, yengmoq, g'alaba qilmoq; yo'ldan ozdirmoq, adashtirmoq, yomon yo'lga burmoq; ahddan qaytmoq, ontidan qaytmoq; chetlashtirmoq, lavozimidan bo'shatmoq" ma'nolarida keluvchi buz fe'liga sifati yasovchi -uq qo'shimchasi qo'shilgan. Ushbu sifati "vayron, buzilgan, xarob; ishdan chiqqan, tartibsiz; fisq – fujurli; foxisha" ma'nolarini anglatadi. Hosil bo'lgan sifati - luq qo'shimchasini qo'shish bilan sodda yasama ot yasalgan. Bu so'z uch xil shaklga ega: buzuqluq, buzug'luq, buzug'lug' va ular vayronalik, tartibsizlik, buzuqlik ma'nolarida keladi. Asar ichida keltirilgan quyidagi masnaviyda bu ot aynan "vayronalik, tartibsizlik" ma'nosida kelgan:

Yamon kun raoyoga tushti base,

Buzuqluq el ichra yetushti base.

Ma'nosi: Oddiy xalq boshiga og'ir kunlar tushdi, natijada odamlar orasida tartibsizlik, vayronalik kuchayib ketdi.

Ochliq – ochlik. Ushbu so'z omonimlik xususiyatiga ega bo'lgan och so'ziga -lik qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan. ... **va yana ochlik g'alabasidin barcha ulus halokat maqomig'a yetib**,... Uning birinchi ma'nosi ovqat tusab qolgan, ya'ni och, to'q emas; ikkinchi ma'nosi ochiq holatga keltirish, ochmoqdir. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" kitobida och so'zi to'q emas ma'nosidan tashqari faqir, kambag'al yo'qsil kabi ma'no anglatishi mumkinligi keltirilgan. Devonda esa aynan birinchi ma'noni ko'rishimiz mumkin.

Kemachi – kema + chi. Kema suvda suzish uchun xizmat qiladigan qurilma. Bu so'z O'TILda forsha deb ko'rsatilgan. Dda bu so'z kema, kemi shakllarida, PDPIda kami shaklida, Devonda kemi shaklida keltiriladi. Unlilarni bu qadar almashinuvi ushbu so'zning turkiy ekanini tasdiqlab turibdi. Asli bu ot qadimgi turkiy tildagi "g'ajil, kemiril" ma'nosini anglatgan kem fe'lidan – a qo'shimchasi bilan yasalgan. Dastlab kema hajman qayiqqa teng bo'lib, yo'g'on daraxt tanasining bir pallasi ichini kovlab tayyorlangan. Kemachi esa kema yasovchi deganidir. Asarda kema so'zi ko'plab o'rinlarda uchraydi, kemachi esa faqat bitta o'rinda:

... buyurdi to xizmatidag'i hozir mulozimlaridin Pahlavon Musharraf va Soat taka boshlig' bir necha chobuk va g'ayratli yigitlar kemachilarning ustiga yasovul bo'lib, ...

Xulosa qilib aytganda, asarda shunga o'xshagan shodliq, ustodlig', baxtiyorlik, asirlik kabi so'zlarni ko'plab uchratish mumkin. Bular adibning so'zdan foydalanish mahorati yuksak ekanligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бегматов Э. ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. - Тошкент: Фан, 1985.
2. Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. - Тошкент: Фан, 1981
3. Махмуд Кошгарий. Девону лугатит турк. III-жилд.
4. Огаҳий. Асарлар. Олти жилдлик. - Тошкент, 1978. 5-жилд.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (Туркий сузлар). - Тошкент: Университет, 2000.
6. Ўрозбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. - Тошкент: Muharrir, 2013.

“DEVONI LUG'OTIT TURK” ASARIDA QO'LLANGAN ZONIM KOMPONENTLI PAREMALARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Shermatova Umida Jamol qizi

Urganch davlat universiteti magistranti

+998(91)-277-61-65; shermatovaumida20@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida qo'llanilgan hayvon nomlari ishtirok etgan paremiyalarning (maqol va matallarning) leksik-semantik xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda asardagi zoonim komponentlarning lisoniy tabiati, ularning ko'chma ma'no hosil qilish imkoniyatlari hamda qadimgi turkiy xalqlarning lingvokulturologik manzarasi yoritilgan. Maqolada zoonim paremiyalarning badiiy matndagi o'rni zamonaviy semantik tahlil tamoyillari asosida ilmiy asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье проводится системный анализ лексико-семантических особенностей паремий (поговорок и пословиц), в которых используются названия животных, встречающиеся в произведении Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк». В исследовании освещаются лингвистическая природа зоонимических компонентов, их возможности в создании переносных значений, а также лингвокультурологическая картина мира древних тюркских народов. Роль зоонимических паремий в художественном тексте научно обосновывается на основе принципов современного семантического анализа.

Abstract. This article provides a systematic analysis of the lexical and semantic characteristics of paremias (proverbs and sayings) containing animal names used in Mahmud Kashgari's work "Dīwān Lughāt al-Turk." The research highlights the linguistic nature of zoonymic components, their potential for creating figurative meanings, and the linguacultural worldview of the ancient Turkic peoples. The role of zoonymic paremias in literary texts is scientifically substantiated based on modern principles of semantic analysis.

Kalit soʻzlar: *Devonu lugʻotit turk, paremiologiya, parema, zoonim, leksik-semantik tahlil, lingvokulturologiya, qadimgi turkiy til, obrazli tafakkur, metafora.*

Ключевые слова: *Диван лугат ат-турк, паремиология, паремия, зооним, лексико-семантический анализ, лингвокультурология, древнетюркский язык, образное мышление, метафора.*

Keywords: *Dīwān Lughāt al-Turk, paremiology, paremia, zoonym, lexical-semantic analysis, linguacultural studies, ancient Turkic language, figurative thinking, metaphor.*

Mumtoz manbalar, xususan, Mahmud Qoshgʻariyning "Devonu lugʻotit turk" asari turkiy xalqlar tilining tarixiy taraqqiyotini va qadimiy madaniy qatlamlarini oʻrganishda beqiyos ahamiyatga ega. Asar tarkibida keltirilgan 290 dan ortiq maqol va matallar oʻsha davr kishilarining turmush tarzi, falsafiy qarashlari va tabiatga munosabatini aks ettiruvchi muhim lisoniy manbadir.[5;347.] Ayniqsa, asardagi zoonim komponentli paremiyalar – hayvon nomlari ishtirok etgan maqollar shoʻrolar va mustaqillik davri tilshunosligida oʻziga xos tadqiq obyekti boʻlib kelmoqda.

Turkiy paremiyalarni oʻrganishda koʻpincha ularning faqat folkloristik jihatlariga eʼtibor qaratiladi. Biroq, "Devon"dagi zoonimik birliklarning leksik-semantik transformatsiyasi, yaʼni hayvon nomlarining qanday qilib insoniy fazilatlarni ifodalovchi abstrakt tushunchalarga koʻchishi masalasi chuqurroq ilmiy tahlilni talab qiladi. Ushbu jihatdan, qadimgi turkiy zoonim paremiyalarning etimologik va semantik izohli lugʻatlarini shakllantirish, ularning hozirgi oʻzbek tili shevalari bilan aloqadorligini qiyosiy tadqiq etish tavsiya etiladi.

Lisoniy birliklarning nominatsiyasi, yaʼni borliqdagi narsa va hodisalarni nomlash jarayoni tilning lugʻat boyligini shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. "Paremiya (yun. paroimia – hikmatli soʻz, zarbulmasal, hikoya, maqol) – maʼlum bir tildagi avloddan avlodga ogʻzaki shaklda koʻchib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmundor, mantiqiy umumlashma sifatida paydo boʻlgan maqol, matal, aforizm, frazeologizm kabi hikmatli iboralar, kontekst sharoitlardan tashqari hamma soʻzlashuvchilar tomonidan tushuniladigan mazmundagi fikr. [2;113.]

Mahmud Qoshgʻariyning "Devonu lugʻotit turk" asari bu borada ulkan lisoniy manba boʻlib, undagi paremiyalar (maqol va matallar) oʻsha davr turkiy xalqlarining olam haqidagi tasavvurlarini ifodalaydi. Ayniqsa, hayvon nomlari ishtirok etgan maqollarning leksik-semantik tabiati inson va tabiat oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni koʻrsatib beradi. Shu boisdan, har bir maqolning vujudga kelishida birorta ibratli voqea roʻy bergan va bu voqea oʻta zukko, sinchkov dono ajdodlarimiz vakili tomonidan kuzatilishiga sabab boʻlgan. "Devonu lugʻotit turk"dan olingan quyidagi misollarga murojaat qilaylik: "*Hoʻkizning oyogʻi boʻlguncha buzoqning boshi boʻlgan yaxshiroq*", "*Ogʻilda uloq tugʻilsa, uloqda oʻti chiqadi*".[3;212.]

"Devon"dagi zoonim ishtirok etgan paremiyalarni mazmuniy qamrovi va maʼno koʻchish xususiyatlariga koʻra quyidagi guruhlariga ajratib tahlil qilish mumkin:

1. Yovvoyi hayvonlar (Yirtqichlar) semantikasi:

Asarda arslon (arslan), tulki (tülki), boʻri (böri), kabi obrazlar ijtimoiy xarakterlarni ochishda qoʻllaniladi.

Tulki: "Tülki öz uyasın gılasa, qoʻtur boʻlur" (Tulki oʻz uyasiga hursa, qoʻtir boʻladi). Iniga qarab uligan tulki oʻz manzilini dushmanlarga bildirib qoʻyadi. Bu yerda zoonim oʻz ildiziga, vataniga xiyonat qilishning oqibatini ifodalovchi semantik yukni tashishga xizmat qiladi. Bundan tashqari oʻz oilasi va yaqinlarini koʻchada yomonlaydiganlarga nisbatan tanbeh sifatida ham ushbu premiologik birlik ishlatilgan.

Arslon: “Alin arslan tutar, kuchin sichg’an tutmas” (Hiyla-tadbir bilan arslonni ham tutush mumkin, zo’rlik bilan sichqonni ham tutib bo’lmaydi). Ushbu birlikda aql-zakovat, tadbirkorlik va ish yuritish mahorati haqida so’z boradi. Har qanday ishda muvaffaqiyat kaliti- jismoniy quvvatda emas, balki to’g’ri tanlangan usul va tadbirda ekanligi aks etgan. Mazmun jihatdan “Bilagi zo’r birni yiqar, bilimi zo’r mingni” maqoli bilan juda yaqin hisoblanadi.

2. Uy hayvonlari (Chorva) semantikasi:

Turkiy xalqlar hayotida ot (at), tuya (tewe), qo’y (qoñ) va ho’kiz (öküz) obrazlari eng faol qo’llaniluvchi zoonimlar hisoblanadi.

Ho’kiz va Buzoq: “Öküz azaqi bo’lg’incha, buzag’u bashi bo’lsa yik ”(“Ho’kizning oyog’i bo’lguncha, buzoqning boshi bo’lgan yaxshiroq”). Ushbu birlikda ho’kiz bo’ysunuvchi, buzoq esa kichik bo’lsa-da mustaqillikka intiluvchi obraz sifatida onomastik sinonimiya va antonimiya hodisalarini namoyon etadi. Maqoldagi obrazlar turkiylarning chorvachilikka asoslangan hayotidan olingan va xalq tafakkurida muhim semantik yukga ega bo’lgan timsollardir. Ho’kiz kuchli, bo’ysunuvchan, og’ir mehnatni bajaruvchi hayvon sifatida tasavvur qilinadi; “ho’kizning oyog’i bo’lish” esa kimningdir qo’l ostida bo’lish, quyi o’rinda xizmat qilish, bo’ysunuvchi mavqeni egallash ma’nosini beradi. Buzoqlar esa yosh, tajribasiz bo’lsa-da, o’zining alohida mustaqil mavjudligi bilan gavdalanadi; “buzoqning boshi bo’lish” esa kichik guruhda, kichik jamoada bo’lsa ham yetakchi, bosh bo’lish, o’z o’rniga ega bo’lish g’oyasini bildiradi. [4;102.] Qoshg’ariy bu maqolni keltirar ekan, turkiylarning qadimiy dunyoqarashida shaxsning mustaqilligi, bosh sifatida mavqe egallashi, o’z irodasiga tayanib ish yuritishi naqadar yuqori qadrlanganini ko’rsatadi. O’zbek xalq maqollari tasnifi masalasi bugungi kunda global mavzulardan biri hisoblanadi. Ikki jildidan iborat “O’zbek xalq maqollari” akademik to’plamida maqollar alifbo tartibida berilgan. “Alfavitli tasnif” to’plamida “Balandparvoz so’zlar” deb qabul qilingan. [5;46]

Tadqiqot natijalariga ko’ra, quyidagi takliflarni ilgari suramiz:

“Devonu lug’otit turk”dagi zoonim paremiyalarni nafaqat filologik, balki tarixiy-etnografik va sotsiologik jihatdan qayta tahlil qilish.

Ushbu paremiyalarning zamonaviy o’zbek tili va uning lahjalaridagi transformatsiyasini o’rganish.

Asar materiallari asosida “Qadimgi turkiy zoonimlar izohli lug’ati”ni yaratish.

Ushbu tadqiqot natijalari Mahmud Qoshg’ariy asari tilini onomastik va paremiologik ma’lumotlar bilan boyitadi. Zoonim komponentli atoqli otlar va maqollarni tizimli tahlil qilish orqali ajdodlarimizning nomlash san’ati va obrazli tafakkur imkoniyatlarini teranroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Mahmud Qoshg’ariy. Devonu lug’otit turk. 3 jildlik. – T.: Fan, 1960-1963.
2. Berdiyev H., Rasulov R., Uzbek tilining paremiologik lug’ati, T., 1984. -288 b.
3. Bakirov B.U. Mahmud Qoshg’ariyning „Devonu lug’otit turk“ asaridagi maqollar xususida // DLT va TXMHJSTO‘ Samarqand, 2002.
4. Madayev O, Sobitova T. Xalq og’zaki poetik ijodi. “Sharq” nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – Toshkent. 2010 -212 b.
5. Sarimsoqov B. Balandparvoz so’zlar. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1968.

5-SHO‘BA.

O‘ZBEK SHEVALARINI TADQIQ ETISH MUAMMOLARI

SHUHRAT MATKARIMNING “SALAV” QISSASIDA DIALEKTIZMLAR

Yuldashev Doniyor Taxirovich,

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrasida professori, f.f.d. (DSc).

+99890-726-73-29; doniory696@gmail.com

Kalandarova Sharifa Sobirovna,

UrDU talabasi.

+99893-922-14-22; sobirovna11@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm shevalarining badiiy asardagi lisoniy va estetik vazifalari Sh.Matkarimning “Salav” qissasi misolida yoritilgan. Xususan, asardagi ayrim fonetik, leksik, morfologik va frazeologik dialektizmlar tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье на примере рассказа Ш. Маткарима «Салав» исследуются лингвистические и эстетические функции хорезмских диалектов в произведении искусства. В частности, анализируются некоторые фонетические, лексические, морфологические и фразеологические диалектизмы в этом произведении.

Abstract. This article examines the linguistic and aesthetic functions of Khorezm dialects in works of art using Sh. Matkarim's short story “Salav” as an example. Specifically, it analyzes some phonetic, lexical, morphological, and phraseological dialecticisms in this work.

Kalit so‘zlar: *dialektizm, dialektal birlik, Xorazm shevalari, lingvopoetika, lingvopoetik yondashuv, fonetik dialektizm, dialektal yuklama, frazema.*

Ключевые слова: *диалектизм, диалектная единица, хорезмские говоры, лингвопоэтика, лингвопоэтический подход, фонетический диалектизм, диалектная нагрузка, фразема.*

Keywords: *dialectism, dialectal unit, Khorezm dialects, linguopoetics, linguopoetic approach, phonetic dialectism, dialectal load, phraseme.*

Bugungi kunda xalq shevalarini yig‘ish va ularni lingvistik tahlil qilish orqali, shevalarda qo‘llanuvchi so‘z ma’nolarini boshqa hudud o‘quvchilariga anglash uchun yanada qulaylashtirish ehtiyoji bor. Har bir hududda ijod qiluvchi adiblar o‘z shevasining go‘zalligini asarlariga jo qilish orqali, o‘zgacha ruh va ifodani ko‘rsatib beradi. Badiiy adabiyot va kinofilmlarda mahalliy koloritni aks ettirish, asar qahramonlari nutqini real berish maqsadida dialektizmlardan foydalaniladi [2; 96.].

Ma’lumki, sheva materiallari muayyan xalq tarixi va tilini o‘rganishda asosiy manbalardan biri sanaladi. Hatto aytish mumkinki, muayyan tilning tadrijiy taraqqiyotini tadqiq qilishda ushbu tilga aloqador dialektik birliklar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu birliklar hatto substrat qatlam birliklaridan tortib har bir tarixiy bosqichga oid elementlarni o‘zida olib yuruvchi hamda bugungi avlodga yetkazuvchi vositalar ham sanaladi. Badiiy adabiyotda esa “shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarining aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham fonetik dialektizm, morfologik dialektizm va leksik dialektizm kabi turlariga ega [1; 28.]”. Badiiy til milliy til boyliklarining qayta ishlangan ko‘rinishi bo‘lganligi sababli adiblar mahalliy kechinmalar ifodasi uchun sheva xususiyatlaridan keng foydalanishadi. Adiblar badiiy matnda dialektizmlardan ikki maqsadda foydalanadi: birinchisi, qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko‘rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida va ikkinchisi adabiy tilda ifodasi bo‘lmagan so‘zlar orqali qaysidir bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida istifoda etadi.

Taniqli adib va tarjimon Shuhrat Matkarim borliqni boricha tasvirlaydigan, soxtalik, sun’iylikdan, balandparvozlikdan yiroq bo‘lgan ijodkor sanaladi. Uning asarlarida qadim Xorazmning an’analari, o‘ziga xosligi, betakror va shirin shevasi yaqqol ko‘zga tashlanib turadi [6]. Adib o‘zining nasriy asarlarida turli uslubiy o‘rinlarda badiiy fikr ifodasi uchun yuqoridagi har ikkala maqsaddan kelib chiqib, dialektizmlardan o‘rinli va samarali foydalangan. Quyida ushbu adibning “Salav” qissasida qo‘llanilgan ayrim dialektizmlarni tahlilga tortsak.

Fonetik dialektizmlar badiiy matnda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks

etishi bo'lib, bu qissada ham uning namunalarini uchratishimiz mumkin. Masalan, "Sheralining jismi-joni onasi Sherpa xotinning ixtiyori Qilich otaning qo'lida edi..." (4-b) gapida *Šerpā* antroponimini *Sharifa* ismining fonetik dialektal ko'rinishi sifatida baholash mumkin, Yoki "Yaxshi, moshin bo'lmasa, ana, bir joy beramiz, shaharning qoq o'rtasidan. Teyi magazin, usti kvartira..." (5-b.) gapidagi *mašin* (mashina) va *teji* birliklari fonetik dialektizm sanaladi. Bunday misollar biz tahlilga obyekt sifatida jalb qilgan ushbu qissada juda ko'p: *oris* – rus, *quvrāb* – qurib, *muja* – bunga, *žilli* – jinni, *dōyri* – to'g'ri, *šundij* – shunday, *sōvliyiñ* – sog'liging, *bilmijdi* – bilmaydi, *žörnālis* – jurnalist kabilar.

Sh.Matkarimning "Salav" qissasida morfologik dialektizmlar ham anchagina. Ma'lumki, morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan: "Havvo-o, shunday" [1-b.] gapidagi *hāvva* adabiy tildagi tasdiq bildiruvchi *ha* modal birligining dialektal varianti; "O't, o't, o'tsang-ga! Anavi yerga o't!" (10-b.) gapida *-gā* yoki "Meni bilasan-g'o'" (11-b.) gapida *-yo*, "Dadang bormo?" (18-b.) gapidagi *-ma* yoki "Sherali boshlab turadi shuni, dedi-qu" (21-b.) gapidagi *-qu* birliklari morfologik dialektizmlar sanaldi, chunki ular adabiy tildagi *-chi*, *-ku*, *-mi* va *-ku* yuklamalarining Xorazm o'g'uz shevalarida qo'llanadigan shakli sanaladi. Adibning ushbu qissasida ba'zan adabiy tildagi *-chi* yuklamasi vazifasida dialektal *-ā* yuklamasi faol qo'llanishiga oid misollar ham uchraydi. Masalan: "Hay, svetlaringni yoqib o'tirsangizlar-a!" // "Kel, kelaversang-a!" (18-b.) kabi gaplarda. Yoki "Chalganda ham bungacha mingisini bo'g'izlaganday ishini orqayin bajargan" (2-b.) gapidagi *miñisini* so'zidagi egalik shakllarining tavgalogik qo'llanilishini ham Xorazm o'g'uz dialektiga oid xususiyat sifatida baholash mumkin.

Adib olmoshlarning ham dialektal ko'rinishlarini faol qo'llagan. Masalan, *nā* – nima, *ničik* – qanday, *inā* – mana, *ne jergā* – qayerga, *bizzi* – bizning, *shundiy* – shunday olmoshlari ham qissa qahramonlari nutqida mahalliy kolorit ifodasi uchun o'rinli ishlatilgan. "Bo'ladigan gapni gapla. Qancha pul so'riyaksan..." (20-b.) jumlasida fe'l yasovchi va fe'ldagi mayl shakllari ham morfologik dialektizm sifatida baholanish mumkin: *gāplā* – gapir, *sōrijžāksān* – so'ramoqchisan; yoki *jāplijdilār* – gapiradilar kabi. Adib qissada ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarining ham dialektal ko'rinishlaridan qahramonlar nutqida o'rinli foydalangan. Masalan, Qo'ldash ota nutqida uchrovchi *ketaγōjik*, *turaγōjsin* fe'llari aslida adabiy tilda "keta qolaylik, tura tursin" shakllaridagi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari sanaladi: "Ketag'o'yik bu yerdan, ketag'oayik. Kitob ham turag'o'ysin. Ketag'o'yik" (22-b.)

Sh.Matkarimning boshqa asarlarida kuzatilganidek, bu qissasida ham leksik dialektizmlar (sheva so'zlarining badiiy asarda qo'llanilgan shakllari) juda faol. Quyida ushbu qissada istifoda etilgan ayrim leksik dialektizmlar tahliliga diqqat qaratamiz:

Tiskiniš – qo'rqib titrash; seskanmoq, cho'chimoq, qo'rqmoq [5; 87.]: Ochig'ini aytganda otini eshitgandanoq bolalar yig'idan to'xtab, kattalarning tani-badaniga bir tiskinish tushadigan Poqqi mapiyga bu shaharda nafaqat qo'l ko'tarish, balki uning gapini ikki qilishga jur'at etadigan odam bo'lishi mumkinligini o'ylash ham mushkul edi. [1-b.]

Čullik – qiltiriq: ... bosqinchi emas, balki bir ipirisqi, kechqurun bog'ining to'ridagi hojatxonaga yolg'iz borishga qo'rqadigan, shu paytgacha borligini ota-onasi, oilasi, atrofidagi uch-to'rt kishidan bo'lak hech kim bilmaydigan bir chullik bola o'ldirgan. [1-b.]

Zinyitiñ – itqitib – Avval uning kallasini shartta uzib ham olibdi-da, bog'ining to'riga zing'itib yuboribdi. (2-b.)

Arqājin – xotirjam: Chalganganda ham bungacha mingisini bo'g'izlaganday ishini orqayin bajargan. (B.2.) Shevalarimizdagi ushbu *orqayin* so'zi ham tarixan *orqa* so'zining suyanchiq ma'nosiga vosita kelishigi qo'shimchasi qo'shilishidan hosil bo'lgan. Shu so'z asosida yana bir leksema – *orqayinliq* shakllangan. Bu so'z ham xorazmlik adiblar tomonidan tarixiy va adabiy asarlarda qo'llangan [4].

Mičālāmaq – tanni a'zolarga bo'laklamoq: Qassob jonivorni qanday maydalasa, u ham mapiyni shunday mičalagan. (2-b.) Ushbu dialektizm "tanni a'zolarga bo'laklamoq" ma'nosida ishlatilib, tasviriylkni yana-da bo'rttirib ifodalash maqsadida qo'llangan. Ma'lumki, badiiy

adabiyotda xalq hayoti, nutqi, turmush tarzi, urf-odat va an'analari o'z aksini topadi. Shuning uchun ham xalq hayotini aks ettiruvchi voqealarni tasvirlashda tilning tabiiyligi, jonliligi uchun shu mintaq, hudud dialektizmlaridan foydalanish zarur. Ijodkorlar yaratgan personajlarning nutqiy tavsifi uchun ular ko'pincha dialektizmlardan foydalanadilar [3; 5.]. Bunday maqsadda qo'llanilgan leksik dialektizmlar asarda juda ko'p uchraydi: *eʒašmādi* (tegishmadi), *ʒugilānib* (ayyorlanib), *meloŋ* (hud-behud, mast odamday), *pāsmaldā* (kir, iflos), *sinjir* (pishiq mushakli), *ʒonqi* (gerdaygan), *ʒimsi* (xaraktersiz, ziqna odam), *xirrik* (ko'p), *čuqālāmaq* (kavlamoq), *kāmis* (biror yeri kam, yetishmaydigan), *gāzzik* (navbat), *čalvar* (shim), *balayi* (pochasi), *qōlliŋ* (*qo'loqop*), *učāk* (tom), *qisliqmā* (xafa bo'lma), *sitib* (majburlab), *dalan* (Xorazmda ko'chadan kirganda avval uzun va keng qilib qurilgan dolonga kiriladi), *sarmālāb* (timirsiklab), *dōrāmoq* (paydo bo'lmoq), *vāyirdi* (shovqin-suron, to'polon), *oŋārib* (bajarib), *navvi* (nima), *ʒōniŋdā* (o'rningda, yo'lingda), *kāskāldak* (cho'qmorsimon tayoq), *pasirdāmaq* (to'polon qilmoq, shovqin solmoq), *marqā* (oppoq – Xorazmdagi baliqning oppoq bir turiga nisbat berib aytiladi), *qurāʒaq* (qurmoqchi), *qurʒaq* (qo'g'irchoq), *mālīŋ* (oling), *čöz-pöz* (betartib), *šāŋlaq* (shamol kirishi mumkin bo'lgan tirqish), *šolqildātib* (burnini tortib o'tirish), *mōltāšā* (bo'sh-bayov), *kučān* (eshak aravaga qo'shilganda bo'yniga qo'yiladigan maxsus yumshoq uskuna), *gāčči* (echki) kabilar.

Sh.Matkarimning "Salav" qisasida frazeologik dialektizmlar ham ancha faol qo'llanilgan. Bunday frazeologizmlarni H.A.Jamolxonov ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar sifatida, ya'ni "ular, asosan, muayyan dialekt yoki sheva birligi bo'lib, umumtil va adabiy til doiralarida qo'llanmaydi" tarzida izohlaydi [2; 217.]. Biz tahlilga tortgan asarda ham adabiy tilda uchramaydigan frazeologik dialektizmlar ba'zan adib bayonida, ba'zan qahramonlar nutqida juda o'rinni ishlatilgan. Masalan, "Maqtanishni kasb qilgan va gaplari ahmoqona va mantiqsizligi vajidan uchakdan po'stak tashlanganday taassurot qoldirardi" (4-b.) gapida *učākdān pōstāk tāšlāgāndāj* frazemasini adib bayonida qo'llanilib, "kutilmaganda bemavrud aytilgan mantiqsiz gap" mazmunini ifodalagan. Yoki "Shunday etib vaqt o'tabardi, otaning ham, onaning ham vaqti xo'sh, farzandlaridan ko'ngli to'q edi. (3-b.) gapida ishlatilgan *vāqti xoš* frazemasini "xursand" ma'nosini juda obrazli ifodalagan. "Eng asosiysi, u bozor ko'rmagan gachchi – bir fint bilan uni tekinga ham ishlatish mumkin. (9-b.) jumlasida "tajribasi yo'q odam"ga nisbatan *bazar kōrmāgān gāčči* dialektal frazemasini badiiy matnga mos holatda ishlatiladi. Xorazmda bu ibora ko'pincha salbiy ma'noda qo'llanilib, "boshidan ko'r "sarguzasht"larni o'tkazganlar"ga nisbatan ham ishlatiladi: "Bir qarashdayoq bu qizning "bozor ko'rgan gachchi" ekanligini anglab olish qiyin emas edi".

Umuman, yuqoridagi kabi frazeologik dialektizmlar turlicha semantik maydonlarda istifoda etilgan. Masalan: *ijnā jutgān kučukdāj // qōtīr basgān kučukdāj, bašigā čōqmar bilān uriljān laqqadaj* (6-b.), *qujruyinā kanservā qutī boylānyān kučukdāj* (13-b.), *qizlārniŋ kōkragini qōlliŋdā tutgāndāj bōlmaq* (14-b.), *janini čikārmaq* (15-b.), *jumurtādān tuj qidirādigān* (18-b.), *tipritikānni ters jutgandaj* (22-b.) kabilar.

Xulosa shuki, adib asar personajlari nutqini individuallashtirish va hududiy koloritni yaratishda dialektizmlarning barcha turlaridan (fonetik, morfologik, leksik va frazeologik) mahorat bilan foydalangan; asarda so'zlarning dialektal talaffuz shakllari va o'g'uz shevalariga xos bo'lgan yuklamalar adabiy tildagi muqobillari o'rinda uslubiy maqsadlarda qo'llanilgan; muallif adabiy tilda muqobili bo'lmagan yoki ma'no bo'yog'i kuchli bo'lgan ayrim leksik hamda frazeologik dialektizmlar orqali asarning badiiy ta'sirchanligini oshirgan. Umuman, asardagi dialektal birliklar xalq hayoti, urf-odatlar va milliy ruhini realistik tasvirlashga xizmat qiladi. Yana aytish mumkinki, Sh.Matkarim o'z asarlarida sheva elementlaridan shunchaki lisoniy bezak emas, balki badiiy bo'shliqni to'ldiruvchi va tasvirni jonlantiruvchi muhim lingvopoetik vosita sifatida foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.

3. Norbayeva Sh. Ogahiy tarixiy asarlaridagi dialektizmlarning mavzu guruhlarini. // Filologik tadqiqotlar (maqolalar to'plami). – Toshkent, 2007.

4. O'razboyev A. Xorazm shevalari leksikasidagi ayrim birliklarning ozarbayjon tili so'z boyligiga qiyosi. // O'zbek va Ozarbayjon filologiyasining dolzarb masalalari konferensiyasi. – Boku, 2024.

5. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1964.

6. https://uza.uz/oz/posts/boljon-shuhrat-matkarimning-yangi-kitobi_662004

-LİQ // -LIK QO'SHIMCHASINING XORAZM SHEVALARI LEKSIKASIDAGI MA'NO QIRRALARI

Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna,

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasini professori v.b., f.f.d. (DSc).

+99897-792-18-84; norbayeva75@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm vohasi dialektal leksikasi tizimidagi -liq//lik qo'shimchasi ishtirok etgan ayrim so'zlar tahlil qilinadi, xususan, ularning ma'no qirralari ochib berilgan. Shuningdek, ular hozirgi o'zbek hamda boshqa turkiy tillar materiallari bilan qiyoslangan.

Аннотация. В данной статье анализируются некоторые слова диалектного лексикона Хорезмского оазиса с суффиксом -liq//lik, в частности, выявляются их семантические аспекты. Также проводится их сравнение с материалами современного узбекского и других тюркских языков.

Abstract. This article analyzes some words in the dialectal lexicon of the Khorezm oasis with the suffix -liq//lik, in particular, their semantic aspects are revealed. They are also compared with materials from modern Uzbek and other Turkic languages.

Kalit so'zlar: *dialekt, affiks, turkiy tillar, tarkibiy tahlil, sodda yasama.*

Ключевые слова: *диалект, аффикс, тюркские языки, структурный анализ, простая конструкция.*

Keywords: *dialect, affix, Turkic languages, structural analysis, simple construction.*

Dialektal birliklarning tarkibiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ular ham o'zi mansub bo'lgan tilning yasash tizimi, tipologik xususiyatlaridan tashqarida emas. Ularning tarkibiy tahlili mazkur tizimga mansub bo'lgan ko'pgina so'zlarning tarkibiy jihatdan tarixan murakkab ekanligidan, ular ko'p asrlar taraqqa davomida shakllanganligidan dalolat beradi.

Biz ushbu maqolamizda -liq//lik qo'shimchasining Xorazm shevalari leksikasidagi ma'no qirralari so'z yuritamiz.

Xorazm shevalariga mansub so'zlarning tarkibiy tahlili ularning genetikasi, atalish tamoyillari bilan bevosita bog'liqligini e'tiborga olib, imkon qadar nom uchun asos bo'lgan apellyativning ilk o'zaklarini aniqlash zarurati ko'pgina o'rinlarda tub va sodda yasama so'zlar tarkibiy tahlilini birga olib borishni taqozo qiladi. Buni quyida bir necha misol orqali ham ko'rishimiz mumkin bo'ladi:

-liq affiksi. Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek adabiy tili, ayrim lahja va shevalardagi *-liq* va unga genetik hamda funksional yaqin bo'lgan qo'shimchalar atroficha tahlil qilingan [2; 181-208.]. Tadqiqotlarda *-liq//lik*, *-li//li* qo'shimchalari genetikasi va anglatgan vazifalari umumiy bo'lib, hozirgi turkiy tillardan uyg'ur, xakas, tuva, shor tillaridan boshqasida differentsiyalashgan holda *-liq//lik* ot uchun, *-li//li* sifat uchun ishlatiladi [11; 2.]. *-liq* qo'shimchasi Xorazm vohasidagi dialektal leksikasining ayrimlari yasashida ham ishtirok etgan. Jumladan, *bashliq* – 1. Etik poshnasi: etiginjini *bashlig* i ketipti, taza bashliq saldir. 2. Rais, boshliq: *bashliq* kelar at ustinda qanqayip [10; 84.].

Bashlig (bashlig') so'zi "Tafsir"da "boshi bor" ma'nosida ishlatilgan [3; 561.].

Xorazm vohasi dialektal leksikasi tizimidagi ushbu so'z uning boshqa turkiy tillardagi shakli va ma'nolaridan farqlanadi: boshqirdchada *bashlyq* – boshliq, odatda, somondan

tayyorlanadigan bosh kiyimi; turkmancha *bashlik* – kapyushon; no‘g‘oycha *bashlik* – kapyushon, bosh kiyimi; turkcha *başlıq*– bosh kiyim, kapyushon [8; 96.]. Bu tabiiy hol bo‘lib, *bashliq*ning “bosh kiyimi” ma’nosida *bosh* so‘zining asl ma’nosi [5; 46-49.]. asos bo‘lgan bo‘lsa, Xorazm shevalarida esa ko‘chma ma’nolaridan biri asos bo‘lgan. Qolaversa, boshqird, turkman, no‘g‘oy, qumiq, turk tillarida mazkur holatda asosga qo‘shilgan *-liq//lyq//luk* tegishlilikni bildirsa, Xorazm shevalaridagi *bashliq* so‘zida bu qo‘shimcha vazifa mazmunini anglatadi.

-liq qo‘shimchasining sohaviy leksikaga oid nomlarda tegishlilik mazmunini ifodalashini Xorazm vohasi shevalaridagi *baltirliq* – “etik qo‘njini tik tutib turish uchun boldirga o‘raydigan mato” [6; 80.]. nomida ko‘rishimiz mumkin.

Qolliq (qo‘lqop) so‘zida ham *-liq* qo‘shimchasining mo‘ljallanganlik, tegishlilik ma’nosi namoyon bo‘ladi: bazarda cūn *qolliqlar* üç manat [6; 130.]. Mazkur qo‘shimchaning ushbu ma’nosi *cavliq* (*javliq*) so‘zida ham ko‘zga tashlanadi. A.Ishayev bu so‘zga quyidagicha izoh bergan:

Cavliq I – eng oxirgi (yettinchi avlod).

Cavliq II – ro‘mol: kämpirgä bir *cavliq* äkildim (Xo‘jayli) [6; 101.].

Ko‘rinadiki, *cavliq* Ining asosi “dushman” ma’nosidagi *jav//yav* so‘zining ko‘chma ma’nosi bo‘lib, uning yuzaga kelishi shu ma’nodagi qarindoshlik termini “begona” bilan qiyoslansa, ayon bo‘ladi. *Cavliq II*ning asosi esa “yopmoq” (qipchoq lahjasining “dj”lovchi tipida djavmaq) fe’liga aloqadordir.

-liq qo‘shimchasi shevaga xos boshqa so‘zlar tarkibida ham mavjud. Tahlillar *-liq* qo‘shimchasining vazifalaridan biri rang-tus bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilganda ularning majoziy ma’nolariga muvofiq ravishda mavhum ot yasash ekanini ko‘rsatadi. Jumladan, *aqliq* so‘zi mavhum otga aniq ot vazifasini yuklash natijasida hosil bo‘lgan. *-lik//liq* qo‘shimchasining rang-tus bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilib mavhum ot hosil qilishini “qizillik” – “go‘zallik” so‘zida ham ko‘ramiz [11; 12.]. Shunga ko‘ra *aqliq* so‘zi Xorazm shevalarida etnografik leksika sifatida quyidagi ma’nolarni anglatadi: 1.To‘y, marosimlarda beriladigan oq chit parchasi. 2. Poygaga yuboriladigan otlar bo‘yniga bog‘lanadigan chit [6; 69.]. F.Abdullayev tomonidan ushbu so‘zning “1. Yaxshilik. 2.Qiznikida sovchilarga beriladigan tortiq”. 3. Biror kishining o‘lganiga yil to‘lgach, kiyiladigan oqlik” [1; 18.]. ma’nolari ham qayd etilishi *-liq* qo‘shimchasining dialektal leksikaga oid so‘zlar hosil qilishda yuqorida ta’kidlangan vazifasi ham mavjudligini tasdiqlaydi. *Aq* so‘zining esa, xususan, Xorazm shevalaridagi so‘zlar tizimida “yaxshi”, “ezgu” ma’nosini anglatishini Janubiy Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalaridagi *aqg‘ul* – “qora rangdagi (ta’kid bizniki – Sh.N.) a’lo nav qorako‘l teri” [6; 68.]. nomi izohi orqali ham yaqqol ko‘ramiz. *Aqliq* so‘zidagi *-liq* affiksining ma’nosi “Devon”da qayd etilgan *barlig‘ är* [7; 443.]. birikmasidagi *barlig‘* (boylik, mulk) so‘zidagi vazifasiga yaqin turadi.

Baltirliq (Xo‘jayli) – etik qo‘njini tik tutib turish uchun boldirga o‘raydigan mato [6; 80.]. “Oyoqning tizza bilan to‘piq oralig‘idagi qismi” ma’nosidagi bu so‘z o‘zbek tilida “boldir” shaklini olgan bo‘lib, qadimgi turkiy tilda Janubiy Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalaridagiga muvofiq *baltir* tarzida bo‘lgan [4; 81.]. Sh.Rahmatullayev undagi fonetik o‘zgarishlarni *t ni d ga*, *a ning ä ga* almashishi va *ï* unlisining qattqlik belgisini yo‘qotishi, deb ko‘rsatadi [9; 57-58.]. Bu o‘rinda *-liq* mo‘ljallanganlik ma’nosini anglatishi oydinlashadi.

*-liq*ning mo‘ljallanganlik ma’nosi “ayollar boshiga bog‘laydigan, qizil, bir-biridan ajratilmagan ro‘mol tovari” (2-3 tasi birgalikda bog‘lanadi) [6; 131.] ma’nosidagi *qoshaliq* so‘zida ham ko‘rinadi. *Qosha* qadimgi turkiy tilda “juft holatda”, “birgalikda” degan ma’noni anglatib, “aslida “birlashtir-” ma’nosidagi *qosh-* fe’lining *-a* qo‘shimchasi bilan hosil qilingan ravishdosh shakli bo‘lib, ma’no taraqqiyoti natijasida ravishga aylangan” [9; 90.]. *Qosha* so‘zining “ro‘mol o‘lchovi” [10; 97.] (*bir qosha romal*) ma’nosi uning sifatdan otga o‘tganligi, shuning uchun ham numerativlik vazifasini bajarayotganini ko‘rsatadi.

Toyliq (Ber., Mang‘., Ho‘j.) - to‘yona: *toyğa toyliq yibärdik* [6; 160.]. Bu yerda mazkur affiks etnografik ma’no ifodalovchi mavhum ot yasashga xizmat qilgan.

-*liq/-lik* affiksi bilan hosil qilingan *qalinqlik* (to'y marosimida beriladigan qalinlik), töshlik (yangalarning qiz tomondan kuyov tomonga to'sh qo'yish udumi); haytlik (diniy bayramlarda yaqinlarga beriladigan tuhfa; quda tomonga yuboriladigan tuhfa); bayramlik (bayram kunlari quda tomonga yuboriladigan tuhfa), bazarlik (bolalarga yakshanba kuni bozordan olib kelinadigan sovg'a; yakshanba kuni bozordan xarid qilinadigan yeguliklar).

Avzalaliq/avzalaçiliq (Ber., Mang'., Xo'j.) ~ *açzalaliq* (To'rtk., C. biy) – kelisholmaslik, bir-biri bilan ahil bo'lmaslik, bir fikrga kela olmaslik: *avzalachiliq boğan yerdä ish bolama?* (Mang'.) [6; 65.].

Xorazm shevalarida mazkur affiks bilan hosil qilingan bir qancha so'zlarni misol sifatida keltirishimiz mumkin:

ataliq – esk.1.beglarbegi; 2. mirob. (Gurl.). Bunda - *liq* affiksi shaxs oti yasashga xizmat qilgan;

calliq – 1) qo'y, echki; 2) so'yishga mo'ljallangan mol. (Gurl., Ya.bzr);

cartliq – begona – evaraning bolasi. (Gurl., Ya.bzr);

colliq – safarga ketish oldidan yoki qaytgandan keyin beriladigan ziyofat. (Gurl., Ya.bzr);

yantaqliq – 1. vet. Qo'ylarning labidagi yara. 2. Yantoq o'sib yotgan joy, maydon. (Gurl., Ya.bzr);

örlik – baliqchilar kemasida yelkan o'rnatilgan uzun yog'och [1; 119.]. Fikrimizcha, bu so'z tarkibidagi *ör* ustun ma'nosini beruvchi *örä* so'zi bilan tarixan bog'liq.

Xorazm shevalarida -*liq/-lik* affiksi buvdayliq (bug'doyzor), *yantaqliq* (yantoqzor), ağachliq (daraxtzor), yüzümlük (uzumzor), qavulliq (qovunzor), paxtalik (paxtazor), ciydalik (jiydazor), toğajliq (to'qayzor), otillik (o'tinzor) kabi so'zlar tarkibida "ekin ekiladigan, o'stiriladigan yoki ekini yig'ib-terib olingan maydon" ma'noli o'rin-joy otlari ham hosil qiladi. Bunda -*liq/-lik* affiksi o'zbek adabiy tilidagi -zor affiksining vazifasini bajaradi.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, qayd etilganlar Xorazm shevalarida leksikasidagi -*liq/-lik* qo'shimchali sodda yasama so'zlarning ma'no qirralarini ochishga bir qadar xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I. – М., 1952.
3. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тюркского XII-XIII вв. – М., 1963.
4. Дренетюркский словарь. Под редакцией Наделяева В.М., Насилова Д.М., Тенешева Э.Р., Щербака А. – М. – Л., 1969.
5. Жўраев Б. "Бош" сўзининг маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1982. – № 3.
6. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.
7. Кошғарий Махмуд. Девону луғот ит-турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Т.І. – Тошкент: Фан, 1960.
8. Рахимова Р.К. К изучению татарской профессиональной лексики // Советская тюркология. –1980. –№ 4.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.–Тошкент: Университет, 2000.
10. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978.
11. Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке: Автореф. дис...канд. филол.наук. – Ташкент, 1972.
12. Гарипов М. Башкирское именное словообразование. –Уфа, 1959.
13. Гулямов А. Об аффиксе -лик в узбекском языке // Научные труды ТашГУ. Вып. 260. Языкознание. – Ташкент, 1964.

14. Мадрахимов О. Ўғуз лаҳжасида -ли аффиксининг эволюцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1971. –№1.
15. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964.
16. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966.

O‘ZBEK TILI ETNOGRAFIK LEKSIKASINING DIALEKTAL XUSUSIYATLARI

Nurjanov Oybek Erkin o‘g‘li,

Berdaq nomidagi QQDU

O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.f.d (PhD).

+99891-256-67-88; nurjanov.4224@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili etnografik leksikasining dialektal jihatlarini tadqiq etish ilmiy-amaliy ahamiyatga molik masala ekanligiga doir qarashlar xususida so‘z yuritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются взгляды на то, что исследование диалектных аспектов этнографической лексики узбекского языка имеет научное и практическое значение.

Abstract. In this article, the views on the fact that researching the dialectal aspects of the ethnographic lexicon of the Uzbek language is a matter of scientific and practical importance.

Kalit so‘zlar: *etnografizm, leksika, qipchoq, o‘g‘uz, leksikologiya, leksikografiya, analogiya, anomaliya, dialektizm.*

Ключевые слова: *этнография, лексика, кыпчаки, огузы, лексикология, лексикография, аналогия, аномалия, диалектизм.*

Keywords: *ethnography, lexicon, Kipchak, Oghuz, lexicology, lexicography, analogy, anomaly, dialectism.*

Insoniyat etnik jihatdan shuncha boy va xilma-xilki, hozirgacha yer kurrasida qancha xalq va elatlar yashayotganligi fanda aniq emas. Ular qancha va qaysi ijtimoiy darajada bo‘lmasin, o‘z taraqqiyotida umumiy qonuniyat va qadriyatlar asosida rivojlanadi. Odatda bunday omillar deyilganda fanda umumiy til va hudud, yagona xo‘jalik hayoti, milliy turmush va madaniyat, milliy his-tuyg‘ular va xarakter kabilar ko‘rsatiladi. Ayrim tadqiqotchilar, hatto, diniy etiqodiy asosda xalq va elatlarni ajratadilar.

Shubhasiz, ijtimoiy turmush jarayonida xalq turli xil udumlar va urf-odatlarini o‘ylab topganki, ular insonlarning turmush tarzini belgilab bergan. Bu holat so‘zsiz ularning tilida ham o‘z aksini topgan. Shu bois tilimizdagi ushbu leksik birliklarga bo‘lgan qiziqish ancha ilgari boshlangan.

Har qanday tilda o‘sha tilda aloqa qiluvchi til egalarining - xalq, millat va etnik birliklarning asrlar osha o‘z boshidan kechirgan ijtimoiy hayoti, turmush tarzi, hayotiy tajribalari aks etadi. Shu bois tilni xalq hayoti, tarixiy taraqqiyoti bosqichlarining yagona guvohi, uning hayotiy tajribalarini to‘plab ajdodlardan avlodlarga yetkazuvchi, milliy o‘ziga xosligini saqlab turuvchi, etnik jipsligining ramzi sifatida tan oladilar.

Tilning boshqa sohalarida bo‘lgani kabi uning tarmoqlari leksikasi sohasida ham o‘zbek tili yuqoridagi xizmat va vazifalarini bajardi hamda asrlar osha ularni saqlab qolib, kelgusi avlodlarga yetkazdi. Ammo zamonlar o‘tishi bilan hayotdagi ijtimoiy o‘zgarishlar, taraqqiyot tildagi barcha narsalarni saqlash imkonini bermaydi. Unda tarixiy taraqqiyot talabi bilan ba‘zi til birliklari saqlanib qolishi, eskirgan til vositalari o‘rnida yangi til vositalari qo‘llanishi mumkin. Bularning barchasi hayot talabi, ijtimoiy taraqqiyot taqozosi bilan yuz beradi. Buni hisobga olgan tilshunoslardan biri F.de Sossyur shunday degan edi: “Agar biz tilni unda so‘zlashuvchi ommasiz faqat vaqt birligida, zamonda mavjud bo‘lgan (ya’ni inson bir necha asrlar davomida yakka o‘zi yashagan) deb tasavvur qilsak, vaqt tilga o‘zining ta’sirini o‘tkazmas va tilda hech qanday o‘zgarish sodir bo‘lmas edi. Va, aksincha, tilda so‘zlashuvchi ommani zamondan holi

deb tasavvur qilinsa (ya'ni inson hayoti bir nuqtada to'xtab qolsa), tilga ijtimoiy hodisalarning ta'siri kuzatilmay edi" [5; 86-87.]. Demak, til hayotida zamon, makon, ijtimoiy taraqqiyot, tilda gaplashuvchi ommaning tarkibi va xarakteri kabi omillarning ta'siri katta ahamiyat kasb etadi ekan.

O'zbek tili ham mazkur ijtimoiy hodisalarning ta'sirida o'zgardi, ko'p til boyliklari iste'moldan chiqib ketdi, ularning o'rnini yangi til vositalari egalladi. Ammo shuni ham qayd qilish kerakki, iste'moldan chiqib arxaiklashgan qatlam yozma yodgorliklarda, adabiy tilda uchramasa-da, xalq tilida uning so'zlashuv nutqida hanuzgacha saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Shu sabab hududlar aholisi nutqidagi saqlanib qolgan til elementlarini yig'ish, ularni to'plab tahlil qilish hozirgi davrda tilshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Shunday elementlardan biri Qoraqalpog'iston hududida yashovchi o'zbek shevalarida qo'llanib kelayotgan etnografizmlardir. Bu leksika vaqtlar o'tishi bilan ko'p o'zgarishlarga uchragan, ko'p qismi davrlar o'tishi bilan yo'qolib ketgan, ba'zilar yangi davr ta'sirida boshqa ekvivalentlari bilan almashgan, yangi nomlari paydo bo'lgan, keyinchalik bu nomlar ruscha va rus tili orqali boshqa g'arb tillaridan o'zlashgan yangi nomlar hisobiga boyigan. Xullas, etnografizmlar ham bu hududdagi aholi ijtimoiy turmush tarzining o'zgarishi hisobiga yangi nomlar paydo bo'lgan va ularning tarkibida katta o'zgarishlar sodir bo'lgan.

Qoraqalpog'istondagi o'zbeklar etnik jihatdan ikkita katta guruhga - qipchoq va o'g'uzlarga mansubdir. O'zbeklarning bu xildagi ikkita etnik guruhga bo'linishi ularning til jihatdan farqlanishiga - o'zbek tilining qipchoq va o'g'uz shevalari mavjud bo'lishiga sabab bo'lgan [1; 5.]. Mazkur shevalar ayrim lingvistik belgilariga ko'ra bir-biridan bir qadar farqlanadi. Shu bois hudud shevasidagi leksik xususiyatlarni o'rganish, o'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi uchun qimmatli ma'lumotlar beradi.

Qoraqalpog'iston o'zbeklari hududda turkiy xalqlar - qoraqalpoq, qozoq, turkman xalqlari vakillari bilan yondosh yashashadi. Bu esa mazkur hududdagi tilga turkiy elat va xalqlar tillarining ta'siri katta bo'lishiga olib keladi. Shuningdek, tarixiy manbalarda etnik nomlarni anglatuvchi so'zlar uchraydi. Mazkur so'zlarning ba'zilar o'zbek tilida saqlanib qolgan bo'lsa, boshqa birlari qoraqalpoq, qozoq, turkman tillarida saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Bu holat esa mazkur tillar materiallari va ularning ta'siri vositasida til tarixidagi eng qadimgi leksemalarni o'rganishga yordam beradi. Bu, bir tomondan, o'zbek tili lug'at tarkibining unutilayozgan til elementlarini, til tarixidagi noaniq leksik-grammatik hodisalarni o'rganish imkonini beradi.

Umumxalq tilining barcha hududlardagi til vositalari, tarmoqlar leksik birliklari, sohalarga tegishli har xil atamalar, adabiy til taraqqiyoti uchun ham, tilshunoslik fani rivoji uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Qoraqalpog'iston hududi o'zbeklar tilidagi etnografizm nomlarning yondosh qardosh xalqlar tilidagi ko'rinishlari ham bundan mustasno emas. Chunki bu hudud aholisi tilidagi o'ziga xosliklar, uning adabiy til va boshqa hududlar aholisi tilidan farqli jihatlari tilshunoslik fani uchun ham, o'zbek adabiy tili leksik tarkibi uchun ham qimmatli ma'lumotlar, manbalar berishi tabiiy hol.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida tilshunoslikdagi yangicha qarashlar ildizi qadimgi lotin falsafasida muhim rol o'ynagan analogiya-anomaliya nazariyasi bilan bog'lanadi. F.Boas, E.Sepir kabi amerika tilshunoslari o'z tadqiqotlarida til qurilishi bilan madaniyatning to'g'ridan to'g'ri muvofiqligini topish mumkin emasligi, xalq madaniyati uning tildagi lug'at tarkibi bilan bog'liq ekanini bayon qiladilar [3; 3.]. Ayniqsa, E.Sepirning til va madaniyat yuzasidan olib borgan kuzatishlari keyinchalik tilning xalq madaniyati, urf-odatlari bilan munosabatini o'rganuvchi alohida lingvistik yo'nalish - etnolingvistikaning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qildi [4; 153.].

Urf-odatlar tarixi insoniyatning ibtidosiga borib taqaladi. Ibtidoiy jamiyatda dastlab diniy tasavvurlar bo'lmagan. Urf-odatlar kishilarning mehnati zahirida vujudga kelib, jamiyat rivojiga, odamlar ongining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Etnografiya, asosan, maishiy hayot, oilaviy turmush jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Etnografik leksika inson hayotining barcha bosqichlari, turmush tarzi, nima bilan shug'ullanishi,

qanday hayot kechirishini, umuman, insonga xos bo'lgan barcha odatlarni, ular bilan bog'liq va ularga ta'sir qiluvchi omillarni o'z ichiga oladi. Har bir etnos o'z navbatida ayrim qabila va urug'lar, qavm-qarindosh va jamoa, ijtimoiy guruhlar va tabaqalardan tashkil topadi. Mazkur tarixiy birliklarni yaratishda va jipslashtirishda asosiy omillardan eng muhimi milliy til hisoblanadi. Chunki ularning bir-biri bilan erkin munosabatda bo'lishi, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatishda til bosh omil hisoblanadi. Chunki til tufayli madaniy va ma'naviy birlik o'rnatiladi [3; 6.]. Shunday ekan, bu sohaga tilshunoslarning alohida e'tibor qaratishi tabiiy holdir.

Taniqli tilshunos olim A.Ishayevning qayd qilishicha, tilda dialektizmlarning bir qancha turlari mavjud, lekin bu turlar o'zbek dialektologiyasida uzil-kesil tarzda aniq hal etilmagan. Hatto, ayrim dialektizmlar tilga olinmagan va dialektizm sifatida qayd qilinmagan. Bunga etnografik dialektizmlar yaqqol dalildir [2; 91.].

Darhaqiqat, etnografik dialektizmlar masalasida xilma-xil, munozarali va hatto bir-biriga qarama-qarshi fikrlar mavjud. Qayd qilganimizdek, etnografiya fani lingvistika, xususan, dialektologiya fani bilan juda yaqin aloqada. Bunday bo'lishi tabiiy, chunki xalqning turmushi, urf-odatlar, ma'naviyati va madaniyati, eng avvalo, tildagi so'zlarda ma'lum bir hududda yashayotgan sheva, dialekt vakillarining nutqida o'z aksini topadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, etnografizmlarning ayrimlari ilmiy asarlarda, ya'ni etnografiya fanida hamda mahalliy xususiyatlarni tasvirlash uchun badiiy adabiyotlarda qo'llanadi. Shuningdek, etnografizmlarning bir qismi adabiy til va shevalar uchun mushtarak, ba'zilar esa ba'zi shevalargagina xos bo'lib, adabiy tilda qo'llanmaydi yoki uchramaydi. Aytish joizki, mazkur muammoning murakkabligi ham shundadir.

O'zbek tili etnografik leksikasining dialektal xususiyatlarini o'rganish muammosi hozirgacha hal qilinmaganligi masalaning eng muhim tomonidir. Chunki shevalar tarkibida yashayotgan bu unsurlar bevosita til tarixi va xalq tarixi bilan chambarchas bog'liq. Har bir hudud shevasini imkon qadar areal o'rganish tarix sahifalariga yanada oydinlik kiritishi mumkin. Sababi, bu soha tarix, etnografiya, til tarixi, madaniyatshunoslik, adabiyot tarixi kabi fanlar bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun ham Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari etnografik leksikasini tadqiq etish fanga qimmatli ma'lumotlar beradi. Qolaversa, o'zbek shevashunosligi fani uchun ham katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ishayev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977.
2. Ishayev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.
3. Jabbarov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1994.
4. Nurmanov A. Tanlangan asarlar. Uch jildlik. II tom. – Toshkent: Akadem nashr, 2012.
5. Sossyur de F. Kurs obshey lingvistiki. Trudi yazikoznaniyu. – Москва, 1933.

XIVA VA QO'SHKO'PIR SHEVALARIDAGI IBORALARNING LINGVOMADANIY AHAMIYATI

Shamuratova Malohat Ilhambekovna,

O'zDSMI Nukus filiali "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası o'qituvchisi.

+99891-375-89-29; malohatshamuratova928@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada iboralarning lingvomadaniy tahlili haqida fikr mulohazalar keltirilgan, shuningdek, Xorazm viloyati Qo'shko'pir va Xiva shevalaridagi bir necha iboralar lingvomadaniy tahlil qilingan hamda shu sheva og'zaki nutqidan misollar keltirilgan.

Аннотация. В этой статье представлены соображения по лингвокультурному анализу выражений, а также лингвокультурный анализ нескольких выражений в кошкупирском и хивском диалектах Хорезмской области, и приведены примеры из устной речи на этих диалектах.

Abstract. This article presents considerations on the linguocultural analysis of expressions, as well as a linguocultural analysis of several expressions in the Qoshkupir and Khiva dialects of the Khorezm region, and provides examples from oral speech in these dialects.

Kalit soʻzlar: *lingvomadaniyat, qadriyat, milliy mentalitet, dialekt, oʻgʻuz lahjasi, frazeologizm.*

Ключевые слова: *языковая культура, ценности, национальный менталитет, диалект, огузский диалект, фразеология.*

Keywords: *language culture, tsennosti, national mentality, dialect, Oghuz dialect, phraseology.*

Har bir tilning frazeologik qatlami shu xalqning madaniyati va mentalitetining maʼlumotlar manbai hisoblanadi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf- odatlari, maʼnaviyati, axloqi haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan boʻladi. Mashhur rus tilshunosi B.A.Larinning taʼkidlashicha, “Frazeologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va oʻz davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi”. Frazeologizmlarning semantikasida xalq madaniyati rivojida jarayonlar aks etadi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va maʼnaviy-madaniy meʼyorlar, diniy tasavvurlar, milliy anʼana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar oʻz aksini topgan boʻlib, ular avloddan-avlodga uzatiladi. F.I.Buslayev fikriga koʻra, frazeologizmlar oʻziga xos kichik dunyo boʻlib, ular ajdodlar tomonidan avlodlarga meros qilib qoldirilgan axloqiy qoidalar va haqqoniy fikrlarni oʻz ichiga olgan qisqa, hikmatli ifodalardir.

Oʻzbek tili frazeologizmlarini tadqiq qilishda, ayniqsa, Sh.Rahmatullayev, B.Yoʻldoshev, Abdimurodov, A.Rafiyev, Abdugʻafur Mamatov, Sh.Almamatova va boshqa tilshunoslarning xizmatlari katta. Sh. Rahmatullayevlarning tadqiqotlarida frazeologizmlarning shakl va maʼno munosabatlari, leksik-semantik xususiyatlari borasida monografik ishlar olib borishi bilan birga, oʻzbek tilidagi frazeologik biriklarning izohli lugʻatlarini ham yaratdi. B.Yoʻldoshev frazeologizmlarning uslubiy xususiyatlari, A.Mamatov esa frazeologizmlarning shakllanishi xususidagi ilmiy ishlari bilan oʻzbek frazeologiyasining rivojiga hissa qoʻshdi. [1.4-5-b].

Bugungi kunda ilm fan rivoji bilan frazeologizmlarning lingvokulturologik jihatdan oʻrganila boshladi. Lingvokulturologik tahlil, iboralarining madaniyatini, mentalitet va tarixiy tajribani ham oʻrganish jarayonidir. Har bir tildagi iboralarining lingvomadaniy xususiyatlarini ochishda quyidagicha tahlil bosqichlaridan foydalanishimiz mumkin.

1. Semantik tahlil – iboraning maʼnosini ochish.

2. Madaniy kontekst – iboraning qaysi urf-odat, tarixiy voqea yoki xalqona qarash bilan bogʻliqligini aniqlash.

3. Qiyosiy yondashuv – boshqa tillardagi ekvivalentlarini topish va farqlarni koʻrsatish.

4. Pragmatik tahlil – iboraning nutqda qanday vazifani bajarishini oʻrganish (masalan: hazil yoki kinoya).

Frazeologizmlarni lingvomadaniy oʻrganish bugunning dolzarb masalalardan hisoblanadi. Frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlash, oʻxshash va farq qiluvchi, jihatlarini aniq va obyektiv yoritish maqsadida birinchi navbatda ularning kelib chiqish tarixi, manbalarini, yaʼni etimologiyasini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi. Sh.Rahmatullayev taʼriflashicha: “Bittadan ortiq leksik negizdan tarkib topgan, tuzilishi jihatidan birikmaga, gapga teng, mazmunan soʻzga ekvivalent, yaxlitligicha ustama koʻchma maʼno anglatuvchi lugʻaviy birlikka frazeologizm (frazeologik birlik) deyiladi. [2.56-bet]

Lingvomadaniy tahlilni Xorazmning ayrim hudud shevalaridagi iboralar orqali koʻrsatib oʻtamiz. Xorazm oʻgʻuz shevalarida koʻplab iboralar mavjud boʻlib, ulardan biri “**Hoʻkkini usti duyun boʻldi**” iborasi avalgisidan ham battar boʻldi maʼnosini bildirib, u oʻzbek adabiy tilidagi “**Dard ustiga chipqon**” iborasiga sinonim boʻla oladi. Uni asosan Xorazm viloyatining Qoʻshkoʻpir va Xiva tumanlari aholisi ogʻzaki nutqida ishlatadi. Hazoraspda esa “**Hoʻkkini usti dunku boʻldi**” tarzida qoʻllaniladi. Sheva tilidagi hoʻkki bu “*bukri*”. Ushbu iboralarining xalq

madaniyati bilan aloqasi shundaki, bir og'ir holatni boshidan o'tkazgan odamning bukchayib qolishi va uning ustiga yana bir dard orttirilishi nazarda tutiladi. Xalq tili bilan aytganda odatda farzandlarning aqlsizligi, hamda hayot mashaqqatlari insonni qaddini bukib qo'yadi.

“Choqqi dastalamoq” iborasi tunni bedor o'tkazish ma'nosini anglatib, o'zbek adabiy tilidagi “Yulduz sanamoq”, “Toqi sanab chiqmoq” iboralariga teng keladi. Bu iboraning ahamiyatli tomoni shundaki, sheva variantida sovuqdan uxlay olmay, tunni bedor o'tkazish nazarda tutiladi. Bu iborani asosan Qo'shko'pir, Xiva, Urganch aholisi nutqida ishlatiladi. Ushbu iborani xalqning yashash turmush tarzi bilan ifodalaydigan bo'lsak “Chaqqi” so'zi pichoqning kichik turi uni dasta dasta qilsak, shaqqildagan ovoz chiqaradi sovuqotgan odam ham qattiq sovuqda shaqillab qoladi. Masalan: O'ying dum so'viq akan gechim bilan choqqi dastalab chiqdim. (Xiva tuman so'zlashuv nutqidan).

Ushbu shevada **“Gapa jubba gizadi”** iborasi mavjud bo'lib u gapga chechan (usta) insonlarga nisbatan ishlatiladi. Bu iboraning ahamiyatli tomoni shundaki, bu ibora ko'pchilik hollarda ayollarga nisbatan ishlatiladi.

Izoh: Jubba so'zi Xorazmning ko'pchilik hududida ishlatiluvchi so'z bo'lib, u chaqaloq tug'ilganidan 2 yoshga yetguncha kiygiziladigan paxtadan tikilgan ko'ylakka o'xshagan ustki kiyimdir. Uni oddiy ko'ylakdan farqi paxta pila tikilganidadir. Aynan ushbu iborada ko'ylak emas, “jubba” so'zining qo'llanilishi gap ustiga o'zidan ham ozgina qo'shib gapiruvchi ayollar nazarda tutilganidadir.

To'y marosimlar milliy qadriyat hisoblanib, ular bilan bog'liq iboralarda ham xalqning madaniyati ko'zga tashlanadi. Xorazm o'g'uz shevalarida to'y-marosimlar bilan bog'liq quyidagi iboralar mavjud.

“Borg'ono boldiz, galgana yengga” kerakli va keraksiz joylarga ham boraveradigan, hamma joyda topiladigan, odamga nisbatan qo'llaniladi. Bu iboradagi “boldiz” so'zi faqat Xorazm hududida uchraydi o'zbek adabiy tilida esa qayinsingil shaklida qo'llanadi. Yanga so'zi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lib barcha o'zbek xalining marosimlaridagi singari kelinchak to'yi kuni kelinlik uyiga yangasi bilan keladi. Xorazmning ayrim hududlarida to'ydan ikki kun o'tgach, kelinchak “Kuyov ko'rdi” marosimi uchun kuyov bolaning singlisi (boldizi) bilan ota uyiga ketadi. Shuning uchun ham hamma joyga boraverishni yoqtiradigan odamlarga nisbatan ushbu ibora ishlatiladi.

Shunday iboralardan yana biri ham to'y bilan bog'liq bo'lib, **“To'yo gayan to'toydin”** tarzida qo'llanilib, hamma ishlayotgan joyda ish qilmay o'tirgan insonga nisbatan ishlatiladi. Ushbu iborada har doim ishyoqmaslik qiladigan emas, ma'lum bir vaziyatda dangasaliq qilib o'tiradigan odam nazarda tutiladi. Odatda to'yga boradigan odamlar chiroyli kiyimlarini kiyib, faqat to'yni tamosha qilib qaytish uchun boradi.

Misol: Hamma ishlap yurgan yerda sanna o'tiripson to'yo gayan to'toydin. (Qo'shko'pir shevasi og'zaki nutqidan)

“Ikki bozor bir gayanda” tarzida qo'llaniluvchi variant mavjud. Bu iboralarning ma'nosi esa hech qachon so'ziga teng keladi. Ushbu iborani lingvomadaniy tahlili aholi yashaydigan har hududda bozorlar faoliyat yuritgan. Ammo ular haftaning faqat bir kunida ochiq qolgan kunlari esa yopiq bo'lgan. Aynan Xorazmning ayrim hududlarida alohida bozorlar bo'lgan lekin ular bir xil kunda emas alohida kunlarda bo'lib hech qachon ikkita bozor bir kunda ishlamagan. Shu boisdan ushbu ibora hech qachon degan ma'noni bildiradi.

O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun, amaliy va nazariy ahamiyat kasb etadi. Zero, tilning har bir elementi, tilimizni kelajak avlodga mukammal yetkazilishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'aniyeva Sh. O'zbek frazeologizmlarining struktur tadqiqi. T.: “Fan”. 2013. 4-5-betlar.
2. “Рахматуллаев Ш. Нуткимиз курки. Тошкент, “Фан”. 1970. 56-бе
3. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari: Filol. fan. dok. ...dis. –T., 1999. –321 b.

4. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. -T.:1966. -264 b.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilida fe'l frazemalarning bog'lashuvi. -T.: Universitet, 1992. 126 b
6. A. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2011.
7. Ishaev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi.- Toshkent: Fan, 1990
8. Tursunov, Muhiddinov "Frazeologik birliklarning asosiy ma'no turlari" Toshkent-1995
9. Mamatov A. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. Fil. fan. dok... diss. –T., 1991. – 285 b.
10. Sh. Rahmatullaev, N. Mahmudov, Z. Xolmanova, I. O'razova, K. Rixsiyeva Sh. O'zbek tili frazeologik lug'ati. – Toshkent: 2022.

QORAQALPOG'ISTON O'ZBEK SHEVALARIDA QARINDOSHLIK ATAMALARINING QO'LLANILISHI

Madaminova Rana Yusupbayeva

QDU O'zbek filologiyasi kafedrasida assistent o'qituvchisi.
+998913047212; ranomadaminova72@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'istonda yashovchi xalqlarning urf-odat, dastur va an'analari bir-biriga juda yaqinligi, etnik jihatdan turkiy xalqlarning qipchoq va o'g'iz guruhlariga mansubligi izohlab berilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается тесная связь обычаев, традиций и практик народов, проживающих в Каракалпакстане, а также их этническая принадлежность к кипчакской и огузской группам тюркских народов.

Abstract. This article examines the close connection between the customs, traditions and practices of the peoples living in Karakalpakstan, as well as their ethnic affiliation with the Kipchak and Oghuz groups of Turkic peoples.

Kalit so'zlar: *sheva, qavm-qarindosh, qipchoq, o'g'uz, atama, urf-odat, dastur, lahja, umumturkiy.*

Ключевые слова: *диалект, этническая группа, кипчакский, огузский, термин, обычай, программа, диалект, общий тюркский.*

Keywords: *dialect, ethnic group, kipchak, oghuz, term, custom, program, dialect, general Turkic.*

Qoraqalpog'iston Respublikasi ko'p millatli o'lka bo'lib, bu yerda turkiy xalqlarning o'zbek, qoraqalpoq, qozoq, turkman va boshqa vakillari asrlar davomida birjon, birtan bo'lib faravon hayot kechirib kelmoqda. Ularning urf-odat, dastur va an'analari bir-biriga juda yaqin, etnik jihatdan turkiy xalqlarning qipchoq va o'g'iz guruhlariga mansubdir. Bu diyorda qoraqalpoqlar bilan bir qatorda o'zbek xalqining qipchoq va o'g'uz lahjalariga mansub aholisi birga istiqomat qilib kelmoqda. Janubiy To'rtko'l, Ellikqal'a tumanlarida o'g'uz sheva vakillari, Beruniy, Amudaryo, Xo'jayli, Qo'ng'iro't tumanlarida qipchoq lahjasi vakillari yashaydi. Qoraqalpog'istonning Sho'manay tumanida ham qipchoq guruh o'zbek sheva vakillari qoraqalpoqlar bilan birga yashab kelmoqda. Qoraqalpog'istondagi o'zbek dialekt va shevalarida qavm-qarindoshlik atamaları asrlar davomida saqlanib qolgan bo'lib, qoraqalpoq xalqining qarindoshlik atamalariga juda yaqin turadi. Qarindoshlik atamalarining paydo bo'lish jarayoni juda uzun tarixga ega va uzoq davrlar samarasi sifatida xalqimiz orasidagi qarindoshchilik rishtalarini bildirib kelmoqda. Turkiyshunoslikda qarindoshlik atamaları turli tillar materiallari asosida E.V. Sevortyan, V.I. TSinsius, L.A. Pokrovskaya, I. Ismailov, X.G. Yusupov, N.V. Bikbulatov, R.G. Muhammedova, A. Djumaqulov, L. Ong'arbekova, V. Butanayev tadqiqotlarida o'rganilgan. Qavm-qarindoshlik atamaları turkiy tillarda I. Ismailov tomonidan chuqur o'rganildi. Shuningdek, turkiy tillarning qipchoq guruhi o'zbek shevalari qavm-qarindoshlik atamaları Samarqand shevalari misolida prof. X. Doniyorov tomonidan ham alohida ta'kidlanadi.

Keyinchalik Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan yetuk olimlardan A.Ishayev, Y.Ibragimovlar tomonidan shevashunoslikka oid tadqiqotlarda alohida ko'rsatiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, qavm-qarindoshlik atamalarining asosiy qismini umumturkiy qatlamga mansub so'zlar tashkil qiladi. Ular asrlar davomida har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, o'tmishi bilan bog'liq milliy qadriyalar sifatida avlodlardan avlodga o'tib saqlanib kelinmoqda.

Qavm-qarindoshlik atamaları kelib chiqishiga ko'ra ikki guruhga ajratiladi:

Nikohdan oldingi qavm-qarindoshlik atamaları: *ota, ona, aka, uka, amma, xola, o'g'il, qiz, yigit* kabi.

Nikohdan keyingi qarindoshlik atamaları: *kelin, kuyov, er, xotin, qayin, chicha, baldiz, abaysin, biykach, murundiq apa, murundiq ata* kabi.

Har bir qavm-qarindoshlik atamasining kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti turlicha bo'lib, o'zbek xalq shevalarida ular fonetik va leksik jihatdan farqlanadi. Masalan, Xo'jayli shevasidagi *aba* atamasi XI-XIV asrlarga xos yozma manbalarda ham shu tarzda uchraydi. Shuningdek, Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida qadimdan iste'molda bo'lib kelingan *qyz* va *o'g'ul* atamaları hozir ham bu shevalarda saqlanib qolgan. Har ikkala xalqqa mushtarak bo'lgan "Alpomish" dostonida esa bu atama *ul* shaklida uchraydi. Demak, Qoraqalpog'iston o'zbek shevalariga xos bo'lgan *ul* atamasi dostonida ham shu shaklda qo'llaniladi. Shuningdek, qipchoq guruh o'zbek shevalarida *yanga* so'ziga sinonim sifatida *checha* atamasi ham qo'llaniladi:

Er yigitning yorin qalmoq olarmi,

Barchin checham talash bo'lib qolarmi (67.B).

Qoraqalpoq tilida esa *sheshe* atamasi *ona* so'ziga sinonim bo'lib, *yanga* so'zidan farq qiladi. Qoraqalpoq tilida *jenge* so'zi *checha* so'zi ma'nosida ishlatiladi: *Qalmaqqa ketgen jengem bar (19.B).*

Nikoh marosimidan keyin yuzaga keladigan qarindoshlik atamalaridan *quda* va *qudag'ay* so'zlari jins sifatida farqlanadi. Er kishiga nisbatan *quda*, ayol kishiga nisbatan esa *qudag'ay* atamaları ishlatiladi. Qarluq lahjalarida esa har ikkala jinsga nisbatan ham *quda* so'zi ishlatilaveradi. Bu haqda Farg'ona shevasi yuzasidan ilmiy tadqiqot olib borgan A.Mamatov *quda* va *qudag'ay* so'zlarining bir-biridan farqini quyidagicha izohlaydi: *Qudag'ay* atamasi kelin va kuyovning *tog'a, xola, amma, aka-uka* va *opa-singillarini* umumlashtirib ifodalashini, *qudaga* nisbatan ikkinchi darajali shaxslarga nisbatan qo'llanishini ta'kidlaydi. Aslida *quda* mo'g'ulcha so'z bo'lib, unga -g'ay//-g'iy affiksini qo'shish orqali ayol jinsiga mansub *qudag'ay//qudag'iy* so'zlari kelib chiqanligini inkor qiladi. Lekin Qoraqalpog'iston o'zbek shevalari va Qoraqalpoq tilida bu so'zlar keskin farqlanadi.

Qayin so'zining etimologiyasi haqida ham har xil qarashlar bor. Bu so'zning ma'nosi nikoh orqali hosil bo'ladigan barcha qarindoshlarning nomi sanaladi. *Qayin* so'zi nikoh, ya'ni er yoki xotin tomonining qarindoshlari ma'nosida XI asrda ham ishlatilgan. Jumladan, M.Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida "*qada*" – "*qon-qarindosh*" va "*qayin*" – "*nikoh qarindosh*" bir-biriga qarama-qarshi ma'noda qo'llanilgan. Shuningdek, *qayin* so'zi nikohdan keyin yuzaga keladigan qarindoshlik atamaları sifatida barcha turkiy tillarda bir xil shaklda uchraydi. Shu bois bu atama asosida quyidagi qarindoshlikni ifodalovchi so'zlar yuzaga kelgan. Masalan: *qayinota, qayinona, qayinbiyka, qayinsingil, murundiq apa, murundiq ata* kabilar. Qoraqalpoq tilida esa bunday atamalar ba'zi fonetik va leksik jihatidan o'zgarib: *qaynag'a, qaynapa, qayni biykesh, qayni* kabi shakllarda uchraydi. Ba'zan *qayni* yoki *biykeshning* ismi hurmat tarzida *mirzag'a, habala, subuu qyz* kabi erkalash ma'nosida ham qo'llaniladi.

Qarindoshlik atamaları barcha qipchoq guruh o'zbek shevalari va qoraqalpoq tilida bir-biriga yaqin atamalar bilan atalishining asosiy sababi bu xalqlarning asl kelib chiqishi bir ekanligidan dalolat beradi. Masalan: *jezda, bo'la, jiyan, chicha, jenga, qayin, dayi, xola, amma* va boshqalar. Samarqand qipchoq shevalarini kuzatgan olim X.Doniyorov "Qipchoq dialektlarining leksikasi" nomli asarida bu haqda to'la ma'lumot beradi.

Xullas, bu Qoraqalpog‘istonda istiqomat qiladigan turkiy xalqlarning bir-biriga qondosh va qardosh ekanligini ko‘rsatadigan, etnik jihatdan turkiy xalqlarning avlod-ajdodlari ekanligini to‘la tasdiqlaydigan milliy qadriyatlarimizdan biri sanaladi. Lekin turkiy xalqlar ko‘p dialekt va shevalardan iborat ekanligini e‘tiborga olgan holda ularning qavm-qarindoshlik atamaları ayrim fonetik, leksik-semantik tomonlari farq qilishi tabiiy hodisadir. Qarindoshlik atamaları nafaqat lisoniy, balki etnografik, tarixiy ahamiyatga ham ega. Boshqa so‘zlar kabi qarindoshlik atamaları ham tarixiy taraqqiyot mevasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Тошкент: Фан, 1966. – Б.34.
2. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1975.
3. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. Toshkent-1979.
4. Mirzaev N.O‘zbek tili etnografizmlarining izohli lug‘ati. Toshkent, 1991.

XORAZM SHEVALARIDAGI AYRIM ARABIY QATLAMGA MANSUB SO‘ZLAR TAHLILI

Bobojonova Xadicha Ko‘palovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti katta o‘qituvchisi.

+99890-649-28-74; xadicha@75.gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm shevalaridagi arabiy qatlamga mansub ayrim so‘zlarning leksik-semantik, fonetik va morfologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Arab tilidan o‘zlashgan leksemalarning Xorazm shevalarida qo‘llanish darajasi, ularning mahalliy talaffuz variantlari hamda semantik taraqqiyoti yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются лексико-семантические, фонетические и морфологические особенности некоторых слов, относящихся к арабскому пласту в хорезмских говорах. Освещаются степень употребления лексем, заимствованных из арабского языка в хорезмских говорах, их местные произносительные варианты, а также семантическое развитие.

Abstract. This article analyzes the lexical-semantic, phonetic, and morphological features of some words belonging to the Arabic layer in Khorezm dialects. The degree of usage of lexemes borrowed from the Arabic language in Khorezm dialects, their local pronunciation variants, and semantic development are highlighted.

Kalit so‘zlar: *arabiy qatlam, o‘zlashma so‘zlar, leksik qatlam, dialektologiya, tarixiy leksikologiya, fonetik o‘zgarish, semantik taraqqiyot, etimologiya, sheva leksikasi, etnolingvistika, mahalliy nutq.*

Ключевые слова: *арабский пласт, заимствованные слова, лексический пласт, диалектология, историческая лексикология, фонетические изменения, семантическое развитие, этимология, диалектная лексика, этнолингвистика, местная речь.*

Keywords: *Arabic layer, borrowed words, lexical layer, dialectology, historical lexicology, phonetic change, semantic development, etymology, dialect vocabulary, ethnolinguistics, local speech.*

O‘zbek tili leksik tarkibi tarixiy taraqqiyot jarayonida turli tillar bilan aloqador holda shakllangan bo‘lib, unda turkiy qatlam bilan bir qatorda arabiy, fors-tojikiy, ruscha va boshqa o‘zlashma qatlamlar ham muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, arab tilidan kirib kelgan leksik birliklar o‘zbek adabiy tili va shevalar tizimida salmoqli ulushga ega [1: 87-102]. Bu holat, avvalo, Markaziy Osiyoda islom madaniyatining keng yoyilishi, diniy-ma‘rifiy adabiyotlarning arab tilida yaratilishi hamda ilm-fan, huquq, falsafa va madaniyat sohalarida arab tilining nufuzi bilan izohlanadi.

Xorazm shevalari ham o'zining tarixiy-lisoniy taraqqiyotida ana shu arabiy qatlamning faol ta'sirini boshdan kechirgan. Mazkur shevalarda arab tiliga mansub ko'plab so'zlar fonetik, morfologik va semantik o'zgarishlarga uchrab, xalq nutqining tabiiy qismiga aylangan. Shu bois Xorazm shevalaridagi arabiy qatlamni o'rganish nafaqat dialektologik, balki tarixiy leksikologiya va etnolingvistika nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tilshunos olimlar qayd etishicha, arabcha o'zlashmalar asosan diniy terminologiya (namoz, ro'za, savob, gunoh), ma'rifiy va ilmiy tushunchalar (ilm, maktab, kitob, qalam), axloqiy-falsafiy birliklar (adab, sabr, niyat, taqdir), ijtimoiy-maishiy qatlam (xizmat, marhamat, hurmat, davlat) orqali xalq tiliga singib ketgan. Bunday birliklarning aksariyati shevalarda o'zining mahalliy talaffuz variantlari bilan qo'llanadi.

Masalan, adabiy tildagi "duo" "دعاء" leksemasi ayrim Xorazm shevalarida "do'va", "taqdir" "تَقْدِير" esa "taqdiri", "marhamat" "مَرْحَمَت" esa "marxamat", "savob" "ثَوَاب" esa "sovob" shaklida uchrashi kuzatiladi. Bu esa o'zlashma birliklarning mahalliy fonetik qonuniyatlarga moslashganligini ko'rsatadi.

Professor Sh.Shoabdurahmonov ta'kidlaganidek: "O'zbek shevalarida o'zlashma qatlam, ayniqsa arabcha va forscha unsurlar xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim lisoniy manbadir" [3: 213-220]. Ushbu fikr Xorazm shevalaridagi arabiy qatlamni tadqiq etishning dolzarbligini yanada kuchaytiradi.

Arabiy qatlamga mansub so'zlarni tahlil qilishda ularning kelib chiqishi (etimologiyasi), fonetik o'zgarishlari, morfologik moslashuvi, semantik taraqqiyoti, funksional-uslubiy xususiyatlari, asosiy tadqiq obyektiga aylanadi.

Xorazm shevalarida ayrim arabiy leksemalar o'zining asl ma'nosini saqlab qolgan bo'lsa, ayrimlari toraygan, kengaygan yoki metaforik ma'no kasb etgan. Masalan, "baraka" "بَرَكَة" so'zi dastlab "ilohiy fayz, mo'llik" ma'nosida qo'llangan bo'lsa, shevada "unumdorlik", "ko'plab natija" ma'nosida faol ishlatiladi: *Ishingga baraka bersin*. Yoki "halol" "حَالِل" so'zi diniy tushunchadan tashqari "pokiza", "toza", "rostgo'y" semalarida ham qo'llanadi.

Shuningdek, Xorazm shevalarida arabiy qatlamning saqlanish darajasi avlodlar nutqida ham farqlanadi. Keksalar nutqida bunday birliklar faolroq uchrasa, yoshlar nutqida ularning ayrimlari iste'moldan chiqib borayotgani kuzatiladi. Bu esa zamonaviy sotsiolingvistik jarayonlar bilan bog'liqdir.

Demak, Xorazm shevalaridagi arabiy qatlamga mansub so'zlar xalqning tarixiy xotirasi, diniy dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlari va milliy tafakkurini aks ettiruvchi muhim lisoniy birliklardir. Ularni sistemali ravishda o'rganish o'zbek dialektologiyasi va tarixiy leksikologiyasining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Xorazm shevalaridagi arabiy qatlamga mansub so'zlar o'zbek tilining tarixiy shakllanish jarayonini, xalqning madaniy-ma'naviy taraqqiyotini va diniy-ma'rifiy dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim lisoniy qatlamdir. Ushbu birliklar sheva nutqida fonetik, semantik va funksional jihatdan qayta ishlanib, mahalliy til tizimining ajralmas qismiga aylangan. Arabiy o'zlashmalarning tahlili Xorazm shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, tarixiy til aloqalarini yoritish hamda o'zbek dialektologiyasining nazariy asoslarini boyitishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир // Тил ва адабиёт институти асарлари. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1949. – Б.87–102.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.328.
3. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Б.213–220.

LINGVISTIK XARITALAR VA SHEVALARNI XARITALASHTIRISH

Alimova Shahnoza Maqsudovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD.

+99894-316-48-30; shaxnozaalimova103@urdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada areal lingvistika sohasi lingvistik xaritalar tuzish hamda shevalarni xaritalashtirish masalasi muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlangan holda Xorazm vohasi o’zbek shevalarini ham lingvistik xaritalar asosida tadqiq qilish o’zbek areal lingvistikasi uchun muhim ekanligi asoslab berilgan.

Аннотация. В данной статье подчёркивается важность составления лингвистических карт и картографирования диалектов в области ареальной лингвистики. Обосновывается, что исследование узбекских говоров Хорезмского оазиса на основе лингвистических карт имеет существенное значение для развития узбекской ареальной лингвистики.

Abstract. This article emphasizes the importance of constructing linguistic maps and mapping dialects within the field of areal linguistics. It substantiates that the study of Uzbek dialects of the Khorezm oasis based on linguistic maps is significant for the development of Uzbek areal linguistics.

Kalit soʻzlar: *areal lingvistika, lingvistik xarita, lingvoareal yondashuv, dialektizm, shevalarni xaritalashtirish.*

Ключевые слова: *ареальная лингвистика, лингвистическая карта, лингвоареальный подход, диалектизм, картографирование диалектов.*

Keywords: *areal linguistics, linguistic map, linguo-areal approach, dialectism, dialect mapping.*

Areal lingvistika sohasi ayrim lisoniy hodisalarning areal tarqalish yoʻllarini aniqlash, ularning qayerda shakllanganligi, bu hodisalardan qaysi biri tilning taraqqiy etishida ahamiyatli boʻlganlarini tahlil qilish va ularni xaritalashtirish bilan shugʻullanadi. Shuningdek, “Areal lingvistika muayan hududlarda tarqalgan til xususiyatlarini umumlashtirib, areal umumiylik – tillar ittifoqi, shevalar izoglossalarini aniqlash va ularni xaritalashtirish ishlarini amalga oshiradi” [16; 4.].

Aytish lozimki, XX asr jahon tilshunosligida bu soha boʻyicha juda katta ilmiy tadqiqot ishlari yuzaga keldi. Areal lingvistika sohasidagi tadqiqotlar hind-yevropa tillari, slavyan tillari, german tillari, roman tillari, bolqon tillari materiallari asosida kengayib, katta yutuqlarga erishildi [2, 4, 7, 9.].

XX asrning boshlarida jahon tilshunosligida eng mashhur va mukammal atlas hisoblangan Jan Jilyeron, Edmonlar tomonidan tuzilgan 12 jildli “Fransuz tili atlas” (1903-1912) hamda, Venkker, Vrede tomonidan yaratilgan “Nemis tili atlas”i (1876-1926) yillarda, shuningdek, Rossiya FA Moskva rus tili institutida R.I.Avanesov, B.A.Larin boshchiligida tuzilgan “Moskva sharqidagi markaziy oblastlar rus xalqi shevalari atlas” (1951), “Shimoli-gʻarbiy oblastlar rus xalq shevalari atlas” (1951) yaratildi. Shuni alohida aytish lozimki, turkiyshunoslikda ham turkiy tillar va shevalarini areal oʻrganish boʻyicha koʻpgina tadqiqot ishlari amalga oshirildi [3, 20, 23.].

Xorazm vohasi oʻzbek shevalarining lingvistik atlasini yaratishda, albatta, jahon tilshunosligidagi bunday samarali yutuqlarga tayanildi. Yuqorida ta’kidlanganidek, oʻzbek shevashunosligida hozirgi kunga qadar katta ilmiy tadqiqot ishlari qiyosiy-tarixiy metodlar asosida amalga oshirilgan. Koʻpgina oʻzbek shevalari yaxlit holda qiyosiy-tarixiy, tavsifiy jihatdan oʻrganilib, ularning tasnifi va tavsifi yaratilgan [19, 22, 24.]. Bunday tadqiqotlar oʻzbek shevalarining arealini belgilash, aniqlash uchun asos boʻla oladi. Umuman, har qanday dialektologik ish ayni zamonda lisoniy-jugʻrofiydir. Shuni aytish lozimki, oʻzbek shevalari areal yoʻnalishda ham oʻrganilgan, baʼzi hududlar boʻyicha lisoniy xaritalari yaratilgan. Shunga

qaramasdan, o'zbek shevalarining barcha ko'rinishlari areal yo'nalishda yetarli darajada o'rganilmagan. Bu tadqiq etilayotgan Xorazm vohasi o'zbek shevalarini areal o'rganish, ularning xaritalarini yaratish lozimligini belgilaydi. Mazkur hudud shevalarini lisoniy-jug'rofik tadqiq etish qator dolzarb muammolarni hal etishga yordam berishi, shubhasiz.

Xorazm vohasi shevalarini areal o'rganishning o'zbek tilshunosligida bu sohadagi ishlardan farqli tomoni shundaki, mazkur shevalarda tadqiqot obyekti juda keng hamda o'ziga xos xususiyatlarga ega hududlarni: Xorazm, Qoraqalpog'iston Respublikasini ko'p qismlari, shuningdek, Turkmanistonning ayrim hududlarini o'z ichiga oladi. Xorazm vohasi hududini areal yo'nalishda tadqiq etish, shu asosda lingvistik xaritalar yaratish nafaqat o'zbek tilining, balki turkiy tillarning dolzarb muammolarini hal etishga yordam beradi.

O'zbek tilshunosligida lingvistik xaritalar yaratishning nazariy asoslari dialektolog olimlar A.Shermatov, A.Jo'rayevning ilmiy asarlarida ham keng yoritib berilgan [24; 10.]. Dialektolog olim A.Shermatov lingvistik xaritalar yaratish borasida shunday fikrlarni bildiradi: lingvistik atlas lingvogeografik tadqiqotning asosiy nuqtasidir. Sinxronik tadqiqot natijasi hisoblangan lingvistik kartada til tarixining hamma davri o'z aksini topishi mumkin. Lingvistik kartalar 2 xil metodga asoslanib tuziladi: 1) lingvistik strukturani tadqiq qilish metodi; 2) til landshaftini o'rganish metodi [24; 15.]. Bu nazariy qarashlar olimning Qashqadaryo o'zbek shevalari bo'yicha tuzilgan yuzdan ortiq xaritalarida o'z ifodasini topdi.

O'zbek tilshunosligida A.Jo'rayev tomonidan makon va zamon tilshunosligi (areal lingvistika)ning nazariy asoslari, o'zbek tili maydonini mintaqalashtirish, dialektal mintaq (dialektal zona) va nomintaqaviy qismlar rivojida tatbiq etish usullari tavsiya etildi [8; 218.]. Xorazm vohasining dialektal mintaqalari areal yo'nalishda o'rganilib, lingvistik xaritalarini yaratishda jahon tilshunosligidagi yutuqlarga, xarita tuzish tamoyillariga, A.Shermatov, A.Jo'rayevlarning xarita tuzish nazariyalariga tayanildi.

Shuningdek, o'zbek shevalarini areal tadqiq etishda Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov, N.Murodovlarning monografik tadqiqotlari katta ahamiyatga ega [12, 17, 18.]. Bugungi kunda o'zbek shevashunosligida yirik monografik asarlarning yaratilganligi shevalarni qiyosiy-tarixiy va til hodisalarining tarqalishini aniqlab beruvchi areal yo'nalishda o'rganish, shu asosda xaritalar yaratish uchun manba bo'la oladi. Shu bois Xorazm vohasi shevalarining leksik xususiyatlari areal yo'nalishda o'rganilib, uning xaritasini yaratishda jahon tilshunosligining bu sohadagi tajribalariga, yuqoridagi dialektologik, lingvogeografik ilmiy tadqiqot ishlariga tayanildi.

O'zbek shevalarida saqlanib kelayotgan o'zbek xalqining etnografiyasi, xalq hayotining muayyan sohalari sheva so'zlarining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilgan holda ularning areal tarqalishini o'rganish, xaritalar yaratish zarur. Shuni alohida ta'kidlash joizki, "xaritalash uchun ma'lumotlar tanlash umuman olingan lisoniy voqelikka emas, balki kontrast voqelikka tayanishi lozim, bunda sheva so'zlarini taqqoslash yo'li bilan xaritada ularning sheva hududlari turlari va o'zaro aloqalari, chegara zonalaridagi innovatsiya, markaz va voqelikning tarqalishi kabilar haqida xaritadan ko'rgazmali axborot olish mumkin"[13; 274.]. Darvoqe, sheva xususiyatini o'zida aks ettirgan har qanday sheva voqeligi lingvo (lisoniy) jo'g'rofik xaritalash ashyosi bo'lishi uchun aniq imkoniyatiga ega [10.].

Akademik Sh.Shoabdurahmonov aytganidek, o'zbek shevalarida yana o'ziga xos leksik guruh borki, ular shu sheva vakillarining moddiy hayot sharoitlari, shu sheva joylashgan xududning ekonomik rivoji bilan bog'liqdir [22.]. Shu bois ham har bir hudud, jumladan, Xorazm vohasi shevalarining o'ziga xos xususiyatlari xaritalashtirishda bu inobatga olindi.

Areal lingvistika sohasining yetuk olimi M.A.Borodina yozganidek: "Lisoniy geografiya faqat tilning ichki tarkibi bilangina bog'liq emas, u ba'zan tadqiqotchini mamlakat xalqlari, savdo yo'llari va ayrim aholi punktlari tarixi bilan bog'liq tilning tashqi tarixi yuzasidan ham kutilmagan natijalarga yo'liqtiradi"[5]. Buni tadqiqot davomida to'plangan sheva materiallari tahlilidan bilish mumkin.

Lingvistik xaritalarda til uchun muhim bo'lgan lisoniy hodisalar bo'yicha to'plangan materiallarni berishda izoglossalardan foydalaniladi. Umuman olganda izoglossa hodisaning tarqalish arealini belgilovchi belgidir. Lisoniy hodisalar turli xil bo'lgani uchun ham izoglossalar ham fonetik, fonologik, morfemik, morfologik, leksik sintaktik bo'lishi mumkin. Ma'lumki, dialektolog ma'lum bir hududdagi shevaning o'ziga xos xususiyatlaridan 200-300 turdagi o'ziga xoslikni qayd etsa, arealog shu hodisalardan eng ahamiyatli ma'lum bir shevaning o'ziga xos antalogik xususiyatda aks ettiruvchi 2-3 belgini (hodisa, qonuniyatni) izoglossa mazmuni sifatida tanlaydi va shu hodisaning tarqalish makonini (arealini) aniq belgilashga harakat qiladi [16.]. Shuning uchun ham Xorazm vohasi o'zbek shevalari bo'yicha yaratilgan xaritalarda leksik izoglossalardan eng asosiylarining areali beriladi.

Lingvistik xaritalarga tushirilgan izoglossalarning markaz va chekka nuqtalari ham izohlanadi. Biror dialektal leksemaning areal tarqalishi o'sha hudud uchun markaz bo'lsa boshqa hudud uchun chekka nuqtasi bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, bugungi kunda o'zbek shevalarining lisoniy atlasini yaratish nafaqat o'zbek tilshunosligining, balki, umumturkiyshunoslikning dolzarb muammolarini hal etishga yordam beradi. Chunki dialektologik atlas til hodisalarining turkiy tillararo hududiy tarqalishi va til tarixiy taraqqiyotining ba'zi chigal masalalarini hal qilishga imkon beradi. Mazkur hudud bo'yicha tuzilgan lisoniy xaritalar kelajakda yaratiladigan o'zbek tilining dialektologik xaritasi uchun asos bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. –Тошкент: Ўзакадемнашр, 1961. – 347 б.
2. Аванесов Р.И. Выступление подкладам. // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Баку, 1958. – С.139-141.
3. Баскаков Н.А. Ареалы и маргинальные зоны в развит тюркских языков. // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. – Москва, 1978.
4. Бородин М.А. Предисловие. // Народы и языки Сибири: ареальные исследования. – Москва, 1978. – С.3-6.
5. Бородин М.А. Проблемы лингвистической географии. – Москва, 1966. – 220 с.
6. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики: Среднеазиатский ареал. – Москва, 1975. – 303 с.
7. Десницкая А.В. К вопросу о предмете и методах ареальной лингвистики. //Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л., 1977. – С.22-29.
8. Джураев А. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Тошкент, 1991. – С.218.
9. Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. – М.-Л., 1956. – 636 с.
10. Жирмунский В.М.О диалектологическом атласе тюркских язқков. // ВЯ. 1963. №6.3с.
11. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент, 1969. –168 б.
12. Иброҳимов Й. Жанубий Оролбуйи ўзбек шевалари тадқиқи: Филол. фанлари д-ри... дис. – Тошкент, 2000.
13. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг касб-хунар лексикаси (Фарғона шеваларининг материаллари асосида):Фил.фанлари д-ри.дисс. – Тошкент, 1960. – 471 б.
14. Макаев Э.А. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики. – М.-Л., 1964.
15. Мирзаев М. Бухоро группа шевалари: Фил. фан. д-ри.дисс. – Тошкент, 1965. – 461 б.
16. Муродова Н. Ўзбек диалектологияси. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2019. – 128 б.
17. Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.4.
18. Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров Южного Казахстана: Автореф.дис...д-ра филол.наук. – Тошкент, 1988. – 44 с.

19. Решетов В.В. Маргиланский говоре узбекского языка. В сб. "Академику В.А. Гордлевскому". – Москва, 1953.

20. Севортян Э.В. Ассимиляция и диссимиляция согласных в южных тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. 1. Фонетика. – Москва, 1955.

21. Толстой Н.И. О соотношении центрального и маргинального ареалов в современной Славии. // Ареальное исследования в языкознании и этнографии. – Л., 1977. – С.37-56.

22. Ш.Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари: Филол. фанлари д-ри.. дис. – Тошкент, 1963. – 482 б.

23. Шералиев М.М. Азэрбáйжан диалектологи́ясынинг асаслари. – Баку, 1981.

24. Шерматов А. Лингвистик география нима? — Тошкент: Фан, 1981. – Б.10.

25. Шерматов А. Проблемы исторического развития и современного функционирования узбекских диалектов: Дис.... д-ра филол. наук. – Тошкент, 1978. – 339 б.

XORAZM ORALIQ SHEVALARIDA SINONIMIYA HODISASINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Sadullayeva Navbahor Erkinovna,

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi.

+99897-792-98-47; navnahorsadullayeva3@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm oraliq shevalarida sinonimiya hodisasining leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, shevalarda uchraydigan sinonimik birliklarning adabiy til bilan o'zaro munosabati va farqli jihatlari yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются лексико-семантические особенности синонимии в промежуточных диалектах Хорезма. Также показаны взаимосвязи и различия между синонимическими единицами, встречающимися в диалектах, и литературным языком.

Abstract. This article analyzes the lexical-semantic features of the phenomenon of synonymy in the Khorezm intermediate dialects. It also highlights the relationship and differences between the synonymous units found in the dialects and the literary language.

Kalit so'zlar: *Xorazm shevalari, oraliq shevalar, shakl va ma'no munosabat, sinonimiya, sinonim so'zlar leksik-semantik tahlil.*

Ключевые слова: *хорезмские диалекты, промежуточные диалекты, соотношение формы и значения, синонимия, лексико-семантический анализ синонимичных слов.*

Keywords: *Khorezm dialects, intermediate dialects, form-meaning relationship, synonymy, lexical-semantic analysis of synonymous words.*

Har qanday til tizimida kuzatilganidek, shevalar leksikasida ham omonimlik, sinonimlik kabi hodisalar mavjud. Shevalarning shakl va ma'no munosabatlari haqida rus olimlari – P.I.Avensov, L.P.Jukovskiy, V.I.Karpov singari tadqiqotchilar ilmiy izlanishlar olib borganlar. Shu bilan birga, bu yo'nalishda o'zbek tilshunoslari – A.Hojiyev, M.Mirtojiyev, S.Isamuhammedova, M.Rahmatullayeva, A.Doniyorov, B.Toychiboyev, R.Yunusov hamda B.Umrqulov tomonidan ham muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan [1; 4-5]

Sinonimlar. O'zbek tilining dialektal xilma-xilligi va boyligi paradigmatic munosabatlarning muhim turlaridan biri bo'lgan sinonimiya hodisasida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Sheva leksikasi o'zaro mustahkam bog'langan ko'p qirrali munosabatlardan iborat tizim sifatida shakllanadi. Bu ko'p tomonlama munosabatlarga so'zlarning mavzuviiy va leksik-semantik maydonlarga birlashuvi, shuningdek, sinonimiya, antonimiya, omonimiya, polisemiya, tur-jins kabi til hodisalari kiradi. Dialektal leksikada kuzatiladigan paradigmatic munosabatlar ayniqsa mavzuviiy va leksik-semantik guruhlar doirasida aniqroq ifodalanadi. L.I.Barannikovaning ta'rifiga ko'ra, dialektal sinonimiya – bu bir sheva yoki geografik jihatdan

yaqin bo'lgan shevalarda bitta grammatik kategoriya doirasida ma'nosi bir xil yoki o'xshash so'zlarning mavjudligi demakdir [2; 45]

O'zbek shevalari leksikasidan olingan materiallar shuni ko'rsatadiki, bitta so'zning o'zbek shevalarida 5-6 taga yaqin dialektal sinonimlari mavjud bo'lishi mumkin. Mavzuiy nuqtayi nazardan qaralganda, eng ko'p sinonimik qatorlar fitonimiya, zoonimiya hamda maishiy leksika sohalarida uchraydi. Masalan, adabiy tilda "*na'matak*" shaklida ifodalangan fitonim o'zbek shevalarida quyidagi dialektal variantlar bilan uchraydi: *na'matak*, *itburun*, *ajinabuta*, *ajinapitta*, *gulbuta*, *hulo'l*, *jingul*, *bog'gul*, *xorgul*, *hargul*. Shu bilan birga, "*yalpiz*" fitonimining dialektal sinonimlari sifatida *hulvo*, *pudina*, *pidina* kabilar ma'lum.

Maishiy leksika sohasiga oid misol sifatida, non yopishda ishlatiladigan "*nonpar*" uy-ro'zg'or buyumining dialektal sinonim qatori quyidagicha tashkil etiladi: *nonpar*, *tikach*, *chekich*, *chakich*, *duki*. Shu tarzda, o'zbek shevalarida so'zlarning dialektal sinonimlari turli mavzuiy guruhlar bo'yicha keng tarqalganligi kuzatiladi.

O'zbek tilidagi sinonimiya hodisasini chuqur tadqiq etgan N.Mahmudovning ta'kidlashicha, sinonimik qatordagi so'zlar ma'lum jihatlarida bir-biridan farq qilgani bois, tilda mustaqil leksik birlik sifatida yashab qoladi. Agar bunday farq mavjud bo'lmasa yoki u lisoniy va mantiqiy muloqot muvozanatida muhim ahamiyat kasb etmasa, u holda sinonimlar deb ataluvchi bu ortiqcha til birliklari tilda keraksiz yuk vazifasini bajaradi [3; 4-5]

Dialektal sinonimik qatordagi ayrim birliklar ma'lum shevalar guruhida ishlatilsa, boshqalari boshqa hududiy shevalarda uchraydi; bu birliklar qo'llanish doirasida kesishmasligi tufayli tilda mustaqil yashab qoladi. Misol tariqasida *ostona* – *bo'sag'a* – *poygak* – *adan* – *irgak* sinonimik qatori keltirilishi mumkin: *bo'sag'a* so'zi ko'proq qipchoq guruhi shevalarida, *poygak* qorluq guruhi shevalarida, *adan* esa Xorazm shevalariga xos shaklda uchraydi.

Dialektal sinonimiya shakllanishida so'z ijodkorligining roli muhim ahamiyatga ega. Dialektal leksika tahlili shuni ko'rsatadiki, tilning barcha lisoniy jarayonlari so'z yasalihi, so'z o'zlashtirish, ma'noning kengayishi, ko'chma ma'noning hosil bo'lishi va boshqa protsesslar shevalarda ham faol kechadi. Ayrim shevalarda dialektal sinonimik qatorni tashkil etuvchi ayrim birliklar faol bo'lishi natijasida, boshqalar faolligi bilan esa shevalarda hosil qilingan yasama so'zlar ham o'zaro sinonim sifatida saqlanib qolishi mumkin. Masalan, *yashirinmoq* – *berkinmoq* – *gizlanmoq* sinonimik qatorini olaylik. Turli shevalarda ushbu so'zlardan bolalar o'yinlari nomi hosil qilingan bo'lib, ular dialektal sinonimiyani mustahkamlaydi: *yashinmachoq* – *yashintopaloq* – *berkinmachoq* – *gizlanmachoq*. Shu bilan birga, *tuyaqumursqa* – *tuyachumoli* sinonimik qatoridagi birliklar turli shevalarda chumoli va qumursqa sinonimik birliklari asosida hosil bo'lgan bo'lib, oyoqlari uzun va katta chumoli ma'nosini ifodalaydi. Xuddi shunday, *ninachi* – *tamanchi* (Qo'shko'pir) sinonimik qatordagi *tamanchi* dialektal sinonimi *taman* (*juvoldiz*) dialektal sinonimi asosida hosil qilingan. Shu tariqa, so'z ijodkorligi dialektal sinonimiya jarayonida asosiy vosita bo'lib, shevalarda yangi semantik va morfologik birliklarning paydo bo'lishini ta'minlaydi.

Umuman olganda, so'z ijodkorligi natijasida shakllangan dialektal sinonimlarni ikki asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Leksemalardan hosil qilingan dialektal sinonimlar;
2. Affikslar vositasida yasalgan dialektal sinonimlar.

Yoztovuq-yobontovuq (qirg'ovul), *qoraparang-qorashirg'ay* (qoramag'iz), *tirnaq-timalavüq-qatqalaq-tirnavuq*, *hänkiržäk // hänkilžäk // hənñilžäk* - *sanžaq // sallanžaq* dialektal sinonimlari leksemalar asosida hosil bo'lgan dialektal sinonimlardir.

Ta'kidlash joizki, agar sinonimik qatorda adabiy tilga xos leksema bilan birgalikda shevaga xos birliklar ham ishlatilsa, dominantalik vazifasini odatda adabiy til leksemasi bajaradi. Masalan, *chataq*, *patrat* so'zlarida *chatoq*, *chidamli*, *quruvli*, *tozimli* so'zlarida esa *chidamli* leksemasi dominantalik vazifasini bajaradi. Shunday sinonimik qatorlar Xorazm oraliq shevalarida keng tarqalgan bo'lib, quyidagi misollar bilan tasdiqlanadi: *äyaqköpir // payapil // öikal; gönälmäk // önmaq; dayav// döpän; därs // tögin; löträ // uymiq // quyqim; mag'aldaq //*

ommalaqazan; otirishma // ziyäpät // guruhlaşmä // täshkil // atamlashiş // gäp va hokazo. Shu bilan, Xorazm oraliq shevalarida sinonimik qatorlar tarkibida dominantalik odatda adabiy til birliklariga berilishi, qolgan shevaga xos leksemalarning esa semantik boyituvchi rolini bajarishi kuzatiladi.

Xorazm oraliq shevalardagi soʻzlar boshqa hududiy shevalardagi leksemalar bilan birgalikda sinonimik qatorlarni hosil qilishi mumkin. Misol sifatida quyidagi qatorlarni keltirish mumkin:

ninachi – *ozanak* (Andijon), *inachi* (Toshkent), *inyächi* (Xorazm or);

tomizgʻi – *uyitqi*, *tomizliq* (Sayram, Xorazm), *tomizgʻi* (Toshkent);

achitqi – *xamirturish* (shimoliy Xorazm), *poyir*, *xamirturish* (janubiy Xorazm).

Shuningdek, shevalardagi soʻzlar oʻzlashma soʻzlar bilan ham sinonimik qatorlarni tashkil qiladi. Masalan: *sarxum // shängil // krushka; yaramsaq // patxalim // lagan* kabi.

Ushbu misollar Xorazm oraliq shevalarida leksikaning hududiy va semantik boyligini, shuningdek, turli shevalar va oʻzlashma birliklar bilan sinonimik bogʻlanish imkoniyatini yaqqol koʻrsatadi.

Shevalardagi sinonimik qatorni tashkil etuvchi dialektal birliklar adabiy tilga nisbatan semantik jihatdan torroq doiraga ega boʻlib, asosan mazkur sheva vakillari uchun xosdir. Sinonim soʻzlarining koʻpligi esa tilning leksik boyligi va semantik imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, atrofimizdagi narsa-buyumlar va voqea-hodisalar oʻrtasidagi oʻzaro aloqalar, semantik oʻxshashlik va farqlarni aks ettiruvchi rivojlangan sinonimik qatorlar semantik makonning strukturaviy xususiyatlarini ifodalaydi. Chuqur semantik asosga ega va leksik jihatdan boy sinonimiya sheva vakillarining voqelikni oʻziga xos tarzda qabul qilishi va talqin etishini namoyon etadi.

Xorazm oraliq shevalarida qoʻllanuvchi sinonim soʻzlar tahlili shuni koʻrsatadiki, mazkur hudud shevalari leksik-semantik jihatdan boy va oʻziga xoslikka ega. Sinonim soʻzlar sheva nutqida konteks orqali farqlanib, nutqning ifodaviyligini oshirishga xizmat qiladi, bunday birliklar maʼno nozikliklarini ifodalash, nutqni rang-barang va taʼsirchan qilishda muhim vosita sifatida namoyon boʻladi.

Foydalangan adabiyotlar roʻyxati:

1. Маҳмудов Н. Синонимлар – тил зангинлиги ва рангинлиги кўзгуси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2021. – №4. Б.4-5.

2. Баранникова Л. И. Русские народные говоры в советский период: (К проблеме соотношения языка и диалекта). – Саратов: СГУ, 1967. – 206 с.

3. Маҳмудов Н. Синонимлар. – тил зангинлиги ва рангинлиги кўзгуси. Ўзбек тили ва адабиёти. 2021. – №4. Б.4-5.

XORAZM SHEVALARI AMALIY SANʼATGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLAR

Atabayeva Mehriniso Ruzmat qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Oʻzbek tilshunosligi kafedrasida oʻqituvchisi,

+998937-30-50; atabayevanisa@gmail.com

Til – madaniyat xazinasida, bu jamiyatning boy maʼnaviy va moddiy meroslaridan iborat majmuadir. U leksika, grammatika, iboralar, maqollar va matallar, folklor, badiiy va ilmiy adabiyot, ogʻzaki va yozma muloqot orqali shakllangan madaniy qadriyatlarni saqlab qoladi. Madaniyatning rivojlanishida avlodlar uzviy bogʻlanadi: u oʻz ajdodlaridan meros qilib olgan milliy madaniyat xazinasida bilan keyingi avlodni boyitadi. Yosh avlod esa shu boylikni oʻzlashtirib, ajdodlarining boy madaniy tajribasini davom ettiradi [2.;6.]. Uzoq tarix davomida sanʼat madaniyatni shakllantiruvchi yetakchi kuch vazifasini bajarib kelgan boʻlishiga qaramay, XX asrga kelib bu vazifani koʻpgina oʻrinlarda fan va texnika oʻz zimmasiga olgan. Shunga

qaramay, san'at har doim inson va jamiyatni takomillashtirish, ezgulik va farovonlikka intilish g'oyalarini o'zida mujassam etgan. Bu intilish turli davr va xalqlarda turlicha tarixiy, ijtimoiy va ma'naviy shakllarda namoyon bo'lgan. O'z tabiatiga ko'ra, san'at inson shaxsini har tomonlama rivojlantirish, badiiy ta'sir orqali uning universal qobiliyatlarini faollashtirishga qaratilgan. Bugungi zamonaviy voqelikda san'at ikkinchi o'ringa surilgandek tuyulsa ham, uning globallashuv jarayonlari keltirib chiqargan antropologik va ekologik inqirozlarga qarshi turish imkoniyatlari saqlanib qolgan. Afsuski, bu imkoniyatlar hali keng ilmiy tadqiqotlar obyekti bo'lmagan.

Xorazm hududi amaliy san'atning qadimiy markazi sifatida shakllangan. Bu san'at turining leksikasi va terminologiyasi nafaqat hunarmandning ish jarayonini aniqlik bilan ifodalash, balki jamiyatning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy tizimini aks ettirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Xorazm amaliy san'ati obyektlari – sopol buyumlar, gilamlar, zargarlik buyumlari, kulolchilik va kashtachilik namunalarida mahorat, badiiy tafakkur va xalq ongining boy qatlamlari ifodalanadi. Ularning lingvomadaniy xususiyati shundaki, har bir leksik birlik, naqsh, tasvir yoki ramz faqat estetik vazifanigina bajarib qolmay, xalq tafakkuri, axloqiy qadriyatlar va tarixiy tajriba bilan uzviy bog'lanadi.

Xorazm hududi amaliy san'atning qadimiy markazi sifatida shakllangan. Bu san'at turining leksikasi va terminologiyasi nafaqat hunarmandning ish jarayonini ifodalash, balki jamiyatning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy tizimini aks ettirish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Xorazm zargarlik buyumlari, xususan, taqinchoqlar bilan bog'liq magik tasavvurlar va vazifalariga ko'ra quyidagicha tasnif qilingan:

1. Tashqi ta'sirlardan himoyalovchi taqinchoqlar – bular tarkibiga bosh taqinchoqlaridan *boshduziy, tahyaduziy, chakka taqinchoqi bodomoy, butuntirnoq, yarimtirnoq*; ensa taqinchoqi *o'q-yoy duziy* kabi taqinchoqlar kiradi. Bu kabi qadimiy taqinchoqlar o'z egasini turli xil tashqi ta'sirlardan qalqon sifatida himoya qilgan, keyinchalik takomillashib bezak buyumiga aylangan, deb taxmin qilish mumkin.

2. O'zlaridan taraladigan ovozlar bilan turli yovuz kuchlar va ins-u jinslarni haydovchi taqinchoqlar – bular tarkibiga tovush jarangi bilan ins-u jinslarni haydash maqsadida taqiladigan *shavkala, kalitbozi, peshxalta osmaduziy* kabi taqinchoqlar kiradi. Bu kabi taqinchoqlarning tovush jarangi ayolning qanchalik mayda qadam tashlashi bilan bog'liq bo'lgan.

3. Ko'z tegishi va xavf-u xatarni qaytaruvchi taqinchoqlar jumlasiga *bosh, yelka, ko'krak tumorlari, ko'krakduziy, davoduziy, sadafduziy, davocha* va shu kabi ko'z tegishidan asrovchi, egasiga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarni qaytaruvchi taqinchoqlar kiradi. Demak, zargarlik buyumlari estetik vazifasidan tashqari, magik ahamiyatga ham ega [1.;55-56].

O'rganilayotgan hudud leksikasida taqinchoqlarning xilma-xil nomlari ma'lum bo'lib, ular ko'rk, bezak, magik himoya, xaloskorlik xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Taqinchoqlardagi shakllar, naqshinkor bezaklar va ramziy belgilarda ajdodlarimizning e'tiqodi, atrof-muhit haqidagi mifologik qarashlari, tabiat va moddiy olam bilan bog'liq tasavvurlari o'z ifodasini topgan. Demak, Xorazm zargarlik buyumlarida o'z xalqining xususiyatlarini namoyon qiluvchi arxaiik shakllarning saqlanganligi, taqinchoqlar nafaqat zeb berish uchun, balki turli ofat va kasalliklardan, har xil ta'sirlardan xalos etish va ko'z-suqdan asrash uchun ham taqilishi hududning o'ziga xos xususiyatlarini o'zida namoyon etadi.

Gilamdo'zlik san'ati insoniyat madaniyatining eng qadimiy qatlamlariga borib taqaladigan hunarmandchilik turlaridan biridir. An'anaviy gilamlarda qo'llanilgan naqshlar, asosan, handasaviy va islmiy shakllarga asoslangan bo'lib, ularning har biri qadimgi tasavvurlar hamda e'tiqodlar bilan chambarchas bog'liq ma'no-mazmunga ega. Shu bois gilamlar faqat maishiy buyum sifatida emas, balki turli marosim va urf-odatlarida muhim ramziy vosita sifatida ham xizmat qilgan. Xususan, unashtirish marosimlari, motam va dafn rasm-rusumlari, namoz amallari, shuningdek, farzand tug'ilishi bilan bog'liq udumlarda gilamlardan keng foydalanilgan.

An'anaviy gilam kompozitsiyasi markaziy qism va hoshiyalardan tashkil topadi. Hoshiyalar shakli va tuzilishiga ko'ra ingichka yoki keng bo'lishi, ba'zan esa maxsus bezak

unsurlari bilan ajratilgan ikki yoki undan ortiq yoylardan iborat tarzda ishlanishi mumkin. Keng hoshiyalar ko‘pincha ikki tomondan mag‘iz bilan chegaralangan bo‘lib, ular ham geometrik yoki islmiy naqshlar orqali bezatiladi. Gilamning markaziy maydonida esa “gulli bezaklar” deb ataluvchi turunjlar tizimi, ya‘ni qator holida joylashgan gullar, shuningdek, diagonal yoki ko‘ndalang yo‘nalishda joylashtirilgan yo‘l naqshlari uchraydi.

Zargarlik san‘atida Xorazm shevalariga xos feruzarang, ko‘k feruza, moviy tosh atamallari alohida o‘rin egallaydi. Feruza toshi bilan bezatilgan uzuk, zirak, tumor va kovushlar xalq tilida *ko‘k ko‘zli taqinchoq* deb atalib, egasini hasad, balo va kasalliklardan asraydi, deb ishonilgan. Shevada *feruza ko‘zli uzuk* birligi taqinchoqning nafaqat tashqi ko‘rinishini, balki uning sehrli-himoyaviy kuchini ham anglatgan. Xorazm shevalarida rangning ma‘naviy talqini ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, *zangori rang ulug‘ rang, osmon rang* sifatida baholanib, bunday rangli libos yoki buyum oliy maqom va yetuklik belgisi hisoblangan. Tasavvufiy qarashlarga ko‘ra, zangori rang ruhiy kamolotga yetgan, sulukda pishgan inson holatiga mos keladi. Shu bois zangori rangli kiyim kiygan kishi jamiyatda saxovatli, halol va javonmard inson sifatida tasavvur etilgan. Bundan tashqari, Xorazm shevalarida oq-ko‘k, ko‘kimtir-oq, suvrang-oqish kabi rang birikmalari ham uchrab, ular “poklik va xolislik” ma‘nolarini kuchaytiruvchi semantik birliklar sifatida ishlatilgan. Bunday ranglar kulolchilik buyumlarida soddalik va badiiy muvozanatni ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan.

Umuman, Xorazm amaliy san‘atida rang nomlari oddiy tavsiflovchi birlik emas, balki shevaga xos rang atamallari orqali shakllangan lingvomadaniy kod hisoblanadi. Moviy, ko‘k, zangori va feruzarang kabi ranglar gilamchilik, kulolchilik va zargarlik leksikasi tarkibida hududiy estetik did, diniy-e‘tiqodiy qarashlar hamda ijtimoiy qadriyatlarni mujassamlashtirgan holda Xorazm madaniy maktabining muhim belgisi sifatida namoyon bo‘ladi.

Xorazm hududidan topilgan tilla xum va sopol idishlardagi sher boshlarining tasvirlanishi ham shunga o‘xshash, ammo hatto bir obidada topilgan haykalchalar ham turli qoliplarda yasilib, ko‘z, burun va soch shakllari bilan bir-biridan farq qilgan. Xorazmdan chekka hududlardagi ko‘chmanchi qabilalar yashagan mintaqalarda bu tasvirlar badiiy aniqligini yo‘qotgan, ammo mazmuni saqlanib qolgan; faqat ba‘zi marosimiy elementlar qo‘shilgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Shunday qilib, Xorazm kulolchilik va zargarlik an‘analarida sher boshi tasvirlari nafaqat estetik va dekorativ element, balki himoya, kuch-qudrat va diniy ramz sifatida keng qo‘llanilganini ko‘rish mumkin. Bu hunarmandchilikning badiiy nozikligi, ramziy mazmuni va Xorazm maktabi xususiyatini yaqqol namoyon etadi.

Xorazm maktabi hunarmandchiligi, jumladan, kulolchilik, zargarlik va kashtachilikda *ramziy tasvirlar* juda muhim o‘rin tutadi. *Qushlar* omad, baxt, tinchlik va erkinlik ramzi bo‘lib, kulolchilikda lagan va sopol idishlarni, zargarlikda taqinchoqlarni, kashtachilikda esa kiyim va chakkalarni bezashda keng qo‘llangan. Afsonaviy qushlar, xususan *Semurg‘*, yoshlarga baxt keltiruvchi, hosildorlik va himoya ramzi sifatida talqin qilingan. Shuningdek, *baliq, bulbul, anor* va *sher* tasvirlari ham baraka, sodiqlik va farovonlik ramzi sifatida hunarmandchilik buyumlarida aks etgan. Bu tasvirlar Xorazm hunarmandlarining *xalq e‘tiqodi, diniy-ma‘naviy tushunchalar va estetik didini* uyg‘unlashtirganligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Нуруллаева Ш. Хоразм воҳаси ўзбеклари анъанавий кийимлари (XIX asr oxiri – XX asrning birinchi yarmi): Tarix fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2012. – B.55-56.
2. Usmanova Sh. *Lingvomadaniyatshunoslik*. Darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – B.6.
- 3.. Hakimov A., Nosirova Z., Nodir B. O‘zbek xalq amaliy san‘ati. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: LESSON PRESS, 2019. – B.78.

XORAZM SHEVALARIDA XAYRLASHUV NUTQIY ETIKET BIRLIKLARI

Saparova Surayyo Baxtiyor qizi,

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi.
+99893-749-57-75; saparovasurayyoxon@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm shevalaridagi xayrlashuv nutqiy etiket birliklari haqida muallif fikr-mulohazalari beriladi. Til birliklarining nutqiy etiket sifatida baholanishida zarur bo'ladigan asosiy tamoyillar, nutqiy etiket ko'rinishlari misollar vositasida yoritib berilgan. Ularni o'rganishdagi asosiy omil va sabablar, hudud aholisining ma'naviy qadriyatlari, dunyoqarashi misollar orqali yoritib berilgan.

Аннотация. В данной статье представлены рассуждения автора о речевых этикетных единицах прощания в хорезмских говорах. Освещаются основные принципы, необходимые для оценки языковых единиц как речевого этикета, а также виды речевого этикета на основе примеров. Также с помощью примеров раскрываются основные факторы и причины их изучения, духовные ценности и мировоззрение населения региона.

Abstract. This article presents the author's reflections on farewell speech etiquette units in the Khorezm dialects. The main principles required for evaluating language units as speech etiquette are discussed, and types of speech etiquette are illustrated with examples. The key factors and reasons for their study, as well as the spiritual values and worldview of the local population, are revealed through examples.

Kalit so'zlar: *Nutqiy etiket, lingvopragmatik yondashuv, nutqiy etiket ko'rinishlari, lingvopragmatik tahlil, lingvokulturologik tahlil, xayrlashuv birliklari.*

Ключевые слова: *Речевого этикет, лингвопрагматический подход, виды речевого этикета, лингвопрагматический анализ, лингвокультурологический анализ, единицы прощания.*

Keywords: *Speech etiquette, linguopragmatic approach, types of speech etiquette, linguopragmatic analysis, linguocultural analysis, farewell expressions.*

Nutqiy etiket birliklari tildagi muloqotga oid odob-axloq qoidalarini belgilovchi til vositalaridir. Ular ichida xayrlashuv birliklari boshqa xalqlardagi kabi o'zbek xalqi, xususan, Xorazm vohasining nutqiy madaniyati va milliy dunyoqarashini yaqqol ifodalovchi vositalardan biridir. Xayrlashuv etiket birliklari ijtimoiy muloqotda muloqotni tugatish bilan birga munosabatni davomiy shaklda qo'llab-quvvatlash, samimiyatni mustahkamlash, hurmat ko'rsatish kabi ko'p funksiyali jihatlarni o'z ichiga oladi.

Xayrlashuv nutqiy etiket birliklarining lingvopragmatik tahlili bir qancha mezonlar asosida olib boriladi. Bunda xayrlashuv birliklarining suhbat yakunini ifodalash ma'nosidan tashqari pragmatik ma'nolari, so'zlovchi maqsadi, so'zlovchining nutqiy strategiyasi, qo'llanayotgan birliklarning vaziyatga mosligi, tinglovchiga ekspressiv ta'siri nuqtayi nazaridan lingvopragmatik xususiyatlari aks ettiriladi.

So'zlovchining nutqida xayrlashuv birliklari **muloqotni tugatish**, suhbatdoshga **hurmat ko'rsatish**, **iliqlik bildirish**, **diniy-axloqiy tilaklarni yetkazish** orqali **samimiyat bildirish**, **ijtimoiy yaqinlik** yoki **masofa ifodalash** kabi pragmatik maqsadlarni bajaradi. Masalan: "Salamät bolïñ", "Xudajim jollarïñiza ajdïnliq bärsin" kabi birliklar diniy tilak orqali **yaxshi niyat** ifodalaydi. "Boladï gäpläšämiz", "jenä kutämiz" birliklari kelajakda **aloqani davom ettirish istagini** bildiradi. "Qajtib gözzimä görinmä" **keskin, emotsional xayrlashuv**, norozilik yoki jahl ifodasi, bir tomondan bu hazil tariqasida ham ifodalangan o'rinlar kuzatildi.

Nutqiy vaziyat nuqtayi nazaridan rasmiy va norasmiy vaziyatda qo'llanuvchi birliklar farqlanadi. Bunda xayrlashuv birliklarining vaziyatga mosligi muloqot jarayonida kommunikantlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan yosh, jins, ijtimoiy mavqe, tarbiya, dunyoqarash kabi omillar orqali boshqariladi. Rasmiy davralarda (dars, kasbiy, jamoat muhitida): "Salamät bolïñ", "Xäjr", "Uzr ustaz, jaxši qalïñ", norasmiy muhitda (do'st, tanishlar, tengdoshlar orasida): "Män gettim", "Paqa"(noka), "Zïñ ujä", "Xoš".

Nutqiy etiket birliklarining kishilar nutqida qay tarzda ifodalanishi faqat individual xarakter-xususiyyat bilan emas, balki mahalla, qishloq, shahar muhiti kabi ta'sir doiralari asosida ham shakllanadi. Masalan: "xoš" xayrlashuv birligi hududiy betaraf bo'lib, Xorazm viloyatining barcha hududlarida birdek qo'llanadi. Xorazm tuman va shaharlarining har biriga xos alohida birlik mavjud emas, hamma birliklar istalgan hudud doirasida fonetik farqlar bilan qo'llaniladi. "Posta makkām bolīn" ijtimoiy-madaniy muhitga bog'liq (harbiylar orasida rasmiy, yaqin do'st kasbdoshlar, tengdoshlar orasida norasmiy vaziyatni ifodalaydi).

Xayrlashuv birliklarida emotsional ta'sir kuchliligi vaziyatga va kommunikantlarning kimligiga bog'liq. Ularda ekspressivlik (ta'sirchanlik) darajasini 3 xilda ifodalash mumkin. 1) yuqori ekspressivlik: "Xudajim jollarīnīza ajdīnliq bārsin", "Sayajīb getīn", "Allahīma amanātsilar", "Jaxši, Xuda xalasa bazar gūn gōrišāmiz" diniy va tilak bildiruvchi birliklar orqali yuzaga chiqqan; 2) o'rta ekspressivlik: "Gāplāšāmiz", "Boladī āsā", "Jaxši barīn" kabi ijtimoiy odob doirasidagi neytral birliklar orqali aks etadi; 3) past ekspressivlik: "Boladī", "Mān qajttīm", "xoš" kabi qisqa va odatiy shakllar orqali voqelanadi.

Xayrlashuv birliklarining yuqorida keltirib o'tilgan lingvopragmatik xususiyatlarini umumiy asosda milliy-madaniy xususiyatlarning ("Posta makkām bolīn", "Gālib //gāp durīn", "Ūjīndāgilārā salam ajt" kabi birliklar) yuzaga chiqishini xalqona til unsurlari, an'anaviy qadriyatlar, diniy tushunchalar bilan bog'lash, qolaversa, alohida hududlar shevasiga xoslikni aholi talaffuzida ohang, leksik birliklardagi mavjud farqlar orqali aks ettirish; yosh ("Xoš", "Mān gettim//gittim" ko'proq yoshlarda, "Salamāt bolīn", "Allahīma amanātsilār" o'rta va katta yoshli kishilar nutqida ko'proq uchraydi) va jinsga (ayollar nutqida ko'proq ezgu tilakli, diniy, ijobiy shakllar, vaziyatga mos his-tuyg'ularga berilish uchrasa, erkaklar nutqida qisqa, aniq, kinoyaviy birliklar tez-tez ishlatiladi) xos farqlarni misollar vositasida izohlash maqsadga muvofiqdir.

Ba'zida xayrlashuv faqat so'z orqali emas, imo-ishora bilan ham (masalan, qo'l silkitadi) amalga oshiriladi, bu noverbal xayrlashuv ifodasi ham pragmatik vazifa bajaradi. Xayrlashuvda qo'llaniladigan imo-ishoralarga qo'l silkishdan tashqari ishoralar ham mansub bo'lib, bular ayollar va erkaklar, bolalarga xos tarzda farqlanadi. Ayollar xayrlashganda agar ketuvchi shaxs mezbon bilan quchoqlab o'pib xayrlashsa, uzoq muddatga ketmoqchiligini yoki biroz muddat ko'rishmasligi, kamdan kam uchrashishini anglatuvchi sog'inchni qondirish ishorasi hisoblanadi. Har kuni uchrashadigan insonlarda bunday harakatlar uchramaydi. Erkaklarda ham yaqinlik darajasi ustun shaxslarda qo'l siqib xayrlashish erkaklarga xos hurmat va minnatdorchilik belgisini anglatadi. Bu ham kamdan kam uchrashadigan yaqinlar orasida qisqa va uzoq mehmondorchilikdan so'ng kuzatiladi. Bolalar kattalar bilan xayrlashganda kuzatiladigan imo-ishoralar qo'l silkish (bye-bye, poka ishorasida), o'z qo'lini o'pib mehmonga o'pich yo'llash (uchirib yuborish, xalq orasida "воздушный поцелуй" jo'natish deya ifodalanadi) orqali amalga oshiriladi.

Bugungi kunda kishilar, ayniqsa, yoshlar nutqida "paqa" (rus tilidan, *нока*), "čao" (ispancha, salbiy ma'noda ingliz tilida ham qo'llanish holati kuzatiladi), "baj-baj" (inglizchadan, *bye-bye*), "gōrūšūrūz", "ije gežālār", "xošča qal" (turkcha, *görüşürüz*, *iyi geceler*, *hoşça kal*) kabi xayrlashuv birliklari qo'llanish holatlari kuzatiladi. Bular ko'rsatilgan tillarning xalq orasida ommalashuvi bilan bog'liq. Biror tilni o'rganish jarayonida shu tilga xos birliklarni nutqimizda qo'llash odat tusiga aylanib qoladi. Nutqimiz o'zbek tilida ifodalangani holda boshqa til birliklaridan qo'shib gapirish nutqiy g'alizlikni keltirib chiqaradi. Bu qarshimizdagi shaxsda bizga nisbatan noqulaylikning paydo bo'lishiga turtki bo'lishi mumkin.

Kunning qismini anglatuvchi xayrlashuv birliklari Xorazm aholisi nutqida deyarli uchramaydi. Kechki paytni ifodalovchi xayrlashuv birligi sifatida qo'llanuvchi "jaxši dām alīn", "jaxši dušla gōriṇ" nutqiy birligi maroqli hordiq tilashda ishlatiladi va u qo'llovchi shaxsdagi samimiylilikni baholaydi.

Xayrlashuv etiket birliklarining lingvopragmatik mohiyatini yoritishda alohida o'rin tutuvchi kommunikativ maqsadi muloqotni yumshoq tarzda yakunlash, yaxshi taassurot

qoldirish, keyingi uchrashuvga umid bog'lash kabi bir qator xohish-istaklarning yuzaga chiqishida seziladi.

Nutqiy birlik	Pragmativ jihatdan ifodalangan niyat	Izoh
<i>Jaxši qalīñ!</i>	Samimiyatni izhor etish	Yaxshi tilak bilan muloqotni tugatishni ifodalaydi.
<i>Xuda xalasa, görišämiz!</i>	Umid bildirish	Diniy asosli kommunikativ niyatni aks ettiradi.
<i>Rähmät, say bol(ñ)</i>	Minnatdorchilik va xayrlashuv	Ilgari ko'rsatilgan yoki qilingan yaxshilikka javob sifatida xayrlashuvni ifodalash

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Xorazm shevalaridagi xayrlashuv nutqiy etiket birliklari voqea aholisining til va madaniyatidagi uzviy bog'liqligini namoyon etadi. Lingvopragmatik jihatdan bu birliklar muloqotni ijtimoiy jihatdan ijobiy yakunlashga xizmat qiladi, shaxslararo munosabatlarni mustahkamlovchi pragmatik strategiyalarni o'z ichiga oladi, ijtimoiy maqom, jins, yosh, vaziyat, tafakkur, tasavvur kabi omillarga moslashadi, til birliklari orqali xalqona duolar, ezgulik, mehr, samimiyat ifoda topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Е.Б.Свиридова. О принципе вежливости в аргументативном дискурсе. 2010.
2. Ҳ.К.Турдиева. Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи. Диссертация. – Тошкент, 2020.
3. О.Анчимиук Речевой этикет в произведениях русской литературы XIX века. – Б.: 2020.
4. P.Braun, S.Levinson. Politeness: Some universals in language usage. Cambridge university press. 1987.

XORAZM SHEVALARIDA FAOL QO'LLANILADIGAN BA'ZI SOMATIZM TARKIBLI FRAZEMALAR

Jamalatdinova Laylo Ro'ziboyevna,

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti.
+99899-528-86-62; jamolatdinovalaylo@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola Xorazm shevalarida qo'llaniladigan frazemalarning, xususan somatizm (tana a'zolari nomlari) tarkibidagi frazemalarning struktur-semantik xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda ushbu frazemalarning tarkibiy qurilishi, ma'no jihatdan guruhlanishi, idiomatiklik darajasi, o'zaro munosabatlari hamda adabiy til va boshqa shevalardagi analogik birliklar bilan aloqasi o'rganiladi va ulardagi metaforik va metonimik ko'chishlar, shuningdek, bu frazemalar orqali aks etgan madaniy-lingvistik kodlar ochib berilgan.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу структурно-семантических особенностей фразеологий, используемых в хорезмских диалектах, в частности, фразеологий, содержащих соматизм (названия частей тела). В исследовании изучается структурная структура этих фразеологий, их семантическая группировка, уровень идиоматичности, их взаимоотношения и связь с аналогами в литературном языке и других диалектах, а также выявляются метафорические и метонимические переносы в них, а также культурно-лингвистические коды, отраженные в этих фразеологиях.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the structural and semantic features of phrasemes used in Khorezm dialects, in particular, phrasemes containing somatism (names of body parts). The study studies the structural structure of these phrasemes, their semantic

grouping, the level of idiomaticity, their mutual relations and their connection with analogical units in the literary language and other dialects, and reveals the metaphorical and metonymic transfers in them, as well as the cultural and linguistic codes reflected through these phrasemes.

Kalit soʻzlar: *Xorazm shevalari, frazeologiya, frazema, somatizm, struktur-semantik tahlil, idiomatiklik, metafora,*

Ключевые слова: *хорезмские диалекты, фразеология, фразеология, соматизм, структурно-семантический анализ, идиоматичность, метафора, языковая культура.*

Keywords: *Khorezm dialects, phraseology, phraseme, somatism, structural and semantic analysis, idiomaticity, metaphor,*

Tilning frazeologik boyligi xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va milliy tafakkurini aks ettiruvchi muhim vositalardan biridir. Ayniqsa, shevalarda saqlanib qolgan frazeologik birliklar xalq ogʻzaki ijodi va etnolingvistik qarashlarning yorqin namunasidir. Shu jihatdan, Xorazm shevalarida uchraydigan somatizm tarkibli frazemalar tilshunoslik uchun muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Somatizm tarkibli frazemalar inson tanasi aʼzolari nomlari asosida shakllanib, koʻpincha obrazli, ekspressiv va semantik jihatdan boy maʼno ifodalaydi. Tilshunoslikda *somatizm* termini inson tanasi va uning aʼzolari nomlarini bildiruvchi leksik birliklarni anglatadi (bosh, koʻz, qoʻl, yurak, oyoq va boshqalar). Ana shu somatik birliklar ishtirokida shakllangan frazeologik birliklar *somatizm tarkibli frazemalar* deb yuritiladi.

Oʻzbek tilshunosligida somatik frazemalarning shakllanishi va ularning matn tarkibida funksional-semantik xususiyatlarini oʻrganish Y.Pinxasov, Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, B.Yoʻldoshev, A.Mamatov, A.Isayev, Sh.Abdullayev, Sh.Usmonova kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan [7; 162.].

Tilimizdagi frazeologik birliklarning aksariyati inson tana aʼzolari nomlari orqali shakllanganligi sababli tilshunoslikda somatik frazemalar, somatik frazeologik birliklar kabi tushunchalar paydo boʻldi. Tilshunoslikda inson tana aʼzolari nomlariga nisbatan ishlatiladigan somatizm atamasini ilk bor eston tili frazeologizmlariga nisbatan qoʻllagan F.Vakk oʻz dissertasiyasida somatizmlar frazeologizmlarning qadimgi koʻrinishlari qatoriga kirishini va eston tili frazeologik fondining anchagina qismini tashkil etishini taʼkidlagan [9; 23.]. Somatik frazeologizm atamasi rus tilshunosligida birincha marta inson tana aʼzolari nomlari bilan bogʻliq boʻlgan frazeologizmlarni tadqiq etgan E.M.Mordkovichning maqolasida qoʻllangan [3; 244-245.].

Oʻzbek tilida somatik frazeologik birliklarning atroflicha tadqiqi A.Isayevning “Oʻzbek tilida somatik frazeologizmlar” nomli nomzodlik dissertasiyasida yoritilgan. Bu tadqiqot oʻzbek tilidagi somatik frazeologik birliklar tahliliga bagʻishlangan ilk yirik tadqiqotdir [1; 196.].

Mazkur nomzodlik dissertasiya somatik frazeologik birliklarni diaxron va sinxron aspektlarda oʻrganishga bagʻishlanganligi bilan diqqatga sazovordir. Ishda olim asosiy eʼtiborini frazeologik birliklarning shakllanishi va ularning komponent tarkibiga qaratgan. Uning qayd etishicha, oʻzbek tilida 1400 ga yaqin somatik komponentli frazeologik birliklar bor va ular tilda taxminan 17,5 foizni tashkil etadi. Bu vaqtda hali Sh.Rahmatullayevning “Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati” yaratilmagani bois A.Isayev ishda X.Berdiyevning 8000 dan ziyod toʻplagan frazeologik birliklar kartotekasiga asoslanganligi taʼkidlangan.

Xorazm shevalarida somatizm tarkibli frazemalar tana aʼzolarining deyarli barchasini qamrab oladi. Biroq baʼzi somatizmlar boshqalariga nisbatan koʻproq frazeologik faollikka ega. Eng faol somatizmlar qatoriga “baš” (bosh), “göz” (koʻz), “qol/el” (qoʻl), “yüräk” (yurak), “ayaq” (oyoq), “dil” (til), “qulaq” (quloq), “ağız” (ogʻiz), “burun” (burun) kiradi. Bu somatizmlarning frazeologik faolligi ularning insonning hayot faoliyatidagi muhim roldan kelib chiqadi. Masalan:

“Baš” (bosh) komponenti Xorazm shevalarida koʻp hollarda “Källä” shaklida ishlatiladi va bosh inson tanasining eng muhim aʼzosi sifatida aql, tafakkur, rahbarlik, masʼuliyat kabi tushunchalar bilan bogʻlanadi. Masalan: “Källäsi ikkimäs” – aqli joyida, “Källäsinä gälädi” –

idrok qiladi kabi. *“Bašši asmanda”* – xursand, *“Bāššīni jedi”* – boshini yemoq, tugatish, *“Kejpi källäsində”* – xayoliga kelgan, ishni qiladigan odamga nisbatan ishlatiladi.

“Göz” (ko‘z) komponenti ham Xorazm shevalarida juda faol bo‘lib, u ko‘rish, diqqat, nazorat, va shu kabi ruhiy holatlarni ifodalovchi frazemalarda tarkibida faol ishtirok etadi. Masalan: *“Göz jugirtirdi”* – bir nazar tashlab chiqmoq, *“Gözzi döndärilib tušadi”* – diqqat bilan ko‘zini uzmasdan qaramoq manosida ishlatiladi *“Gözzi čanaqınnan čiqdı”* – tashvishlanmoq, *“Ur däsä, gözini čiqardı”* – biror ishni me‘yorida oshirib bajarmoq.

“Qol // Äl” (qo‘l) komponenti Xorazm shevalarida ish, mehnat, nazorat kabi tushunchalar bilan bog‘lanadi. Masalan: *“Älini issi suvdan so:q suva urmıjdi”* – qiyinroq jismoniy mehnat mutlaqo qilmaslik, *“Äl užiında”* – biron ishni sidqidildan ado qilmaslik, *“Äl urmaq”* – qo‘l urmoq – kirishmoq. *“Äli e:ri”// “Qolı e:ri”* – o‘g‘ri. *“Qolı qo:viša gämidi”* – epsiz,

“Jüräk” (yurak) komponenti Xorazm shevalarida his-tuyg‘u, jasorat, saxiylik kabi tushunchalar bilan bog‘lanadi. Masalan: *“Jüräkini aldirdi”* – haddan tashqari qo‘rqib qolish, *“Jüräki joq”* – qo‘rqoq odamga nisbatan ishlatiladi, *“Jüräki qurtini öldirib”* – ko‘ngildagidek ish qilmoq. *“Jüräki otni källäsindən”* – jasur, *“Jüraksiz”* – qo‘rqoq.

“Dil” (til) komponenti nutq, gapirish qobiliyati bilan bog‘lanib, *“Dili beldin”* – sergap, *“Dili bir qulač”* – betgachopar odam ma‘nosida. *“Dili damaqıñā jāpıshdı”* – gapirmay qoldi. *“Diliñnän tapdıñ”* – barcha dilxiraliklarga tili sababchi bo‘lishi ma‘nosida. *“Diliñni dij”* – gap qaytarma degan ma‘noda ishlatiladi.

“Ajaq” (oyoq) komponenti yurish, harakat, holat bilan bog‘lanadi. Masalan: *“Gečini äldi ajaqıñdin”* – hamma joyda yo‘l boshlovchi ma‘nosida. *“Ajaq asti”* – qadrsiz. *“Ajaqi e:ri”* – yomon ishlarga qo‘l uradigan odamga nisbatan ishlatiladi. *“Ä däsä ajaqıñi, T däsä tujaqıñi götärädi”* – hech narsani bilmaydigan, uquvsiz odamga nisbatan ishlatiladi.

“Qulaq” (quloq) komponentli frazemalar eshitish, ruhiy holatlarni ifodalaydi, masalan: *“Qulaqa dāpiš”* – yolg‘on gap bilan birovni aldash. *“Qulaq mijāmni jedi”* – bezovta qilish, o‘z holiga qo‘ymaslik ma‘nosida. *“Bir qulaqınnan girip, ikkinčisinnän čiqadı”* – gapga kirmaydi ma‘nosida ishlatiladi.

“Äyz” (og‘iz) komponenti ko‘p hollarda nutq bilan bog‘lanadi. Masalan: *“Äzzi mınnıñi jegän”* – ko‘p gapiradi. *“Äyzına güči jetmıdı”* – behuda gaplarni ko‘p gapiradi. *“Äyzına qatıq ujitqān”* – lom-mim demaslik, *“Äyzı- äyzına dejmādi”* – to‘xtamay gapirdi ma‘nosida. *“Äyzına laqamča saladı”* – gap o‘rgatdi. *“Äžinä qaqqan”* – jinnisifat. *“Äyzına čivin qonsā, pišt dāmıdı”* – o‘ta yuvosh, beparvo odam. *“Äyzınnan badı gırıb, šadı čiqadı”* – so‘kish gaplar ko‘p aytadigan odamga nisbatan ishlatiladi.

“Burun” (burun) komponenti Xorazm shevalarida ko‘pincha “burni” so‘zi “mınnı” shaklida ishlatiladi va g‘urur, manmanlik, sezish bilan bog‘lanadi. Masalan: *“Mınnı asmanda”* – dimog‘dor. *“Mınnıñi suqdı”* – gapga noo‘rin aralashmoq. *“Äyzı-mınnıñi jedi”* – ko‘p gapirdi ma‘nosida. *“Mınnıñna uradı”* – hidi tezda seziladi. *“Jegāni mınnıñnän čiqdı”* – qilgan hamma harakati bekor ketishi, topgani buyurmasligi ma‘nosida ishlatiladi.

Xorazm shevalarida ishlatiladigan frazemalar tarkibida nafaol qo‘llaniladigan somatizmlar ham mavjud va ular ba‘zi frazemalar tarkibida uchraydi xalos masalan: “Bel” komponentli frazemalar *“Bel bajladı”* – ishga kirishdi. *“Belinä daptı”* – xalaqit qilish ma‘nosida.

“Diš” – Tish komponentli frazemalar: *“Diši ötmıdı”* – kuchi yetmaslik ma‘nosida. *“Dišini dišinä qojdı”* – sabr qilish ma‘nosida. *“Dišiñni aqıñi görsätävärmä”* – kulaverma ma‘nosida.

“Mijä” – Miya komponentli frazemalar: *“Mijāmdä mežina čaqdı”* – harhasha qilmoq. *“Me:ninä čiqdı”* – toqatini toq qilish ma‘nosida.

“Ökčä” – Tavon komponentli frazemalar: *“Ökčädä ajlanadı”* – chaqqon, epchil odamga nisbatan ishlatiladi. *“Ökčädän siqıp sarı su: aladı”* – odamni o‘ta darajada qiynash, bezor qilish ma‘nosida ishlatiladi.

“Öpkä” O‘pka komponentli frazemalar: *“Suva bātmañan öpkädin”* – hech narsaga aralashmaydigan. *“Äyz ačqandın öpkäni görış”* – tez anglash.

“Äñsä” Engsa komponentli frazemalar: *Äñsä bolış* – kimdandir qarzdor bo‘lish, “*Äñsäsi kār bärmedi*” – biror ishni qilishga g‘ururi yo‘l qo‘ymadi, “*Äñsäjä tašivärmä*” – qaysarlik qilma ma‘nosida ishlatiladi.

Xulosa shuki: somatizmlar (inson tanasi a‘zolari nomlari) frazemalar shakllanishida **nihoatda muhim** hisoblanadi. Chunki inson atrof-muhitni, ruhiy holatni va ijtimoiy munosabatlarni eng avvalo **o‘z tanasi orqali idrok etadi**. Shu sababli somatik komponentli frazemalar tilning eng qadimiy, faol va obrazli qatlamini tashkil etadi. Somatizm tarkibli frazemalar Xorazm shevalarining frazeologik fondida muhim o‘rin tutadi. Ular til va madaniyatning uzviy bog‘liqligini, inson tanasining til tasvirida markaziy o‘rnini ko‘rsatadi. Bu frazemalar adabiy tilda ham mavjud bo‘lsa-da, Xorazm shevasida ularning talaffuzi, qo‘llanish doirasi va semantik nozikliklari bilan farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: дис...канд. филол.наук. – Ташкент, 1976.
2. Madrahimov B. Xorazm shevalari. – Toshkent: Fan, 1980.
3. Мордкович Э.М. Семантико тематические группы соматических фразеологизмов // Актуальные проблемы фразеологии. – Новосибирск, 1971.
4. Norbayeva Sh., Sa’dullayeva N., Atabayeva M. Xorazm shevalaridagi maqol va iboralarining qisqacha izohli lug‘ati. O‘quv-uslubiy nashr.2022.
5. Qosimov B. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2004.
6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
7. Tursunov U. Hozirgi o‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1996.
8. Усмонова Ш.Р. Узбек ва турк тилларида соматик иборалар: Филол. фан. ном. дисс... – Тошкент, 1998.
9. Вакк Ф.О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: АКД. – Таллин, 1964. – С.231964.

QO‘SHKO‘PIR TUMANI O‘ZBEK SHEVALARINING HUDUDIIY TAHLILI

Jumaniyozova Saltanat Hamro qizi,

Urganch davlat universiteti

Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi magistranti

+998997502825, saltanatjumaniozova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda Qo‘shko‘pir tumani shevalarining hududiy xususiyatlari lingvoareal nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Xususan, shevalarning geografik joylashuvi, dialektal zonasi, fonetik, leksik va morfologik belgilarining o‘ziga xos jihatlari ilmiy asosda yoritiladi.

Abstract. This study analyzes the territorial features of the dialects of Qo‘shko‘pir district from the linguo-areal point of view. In particular, the geographical location of the dialects, their dialectal zone, and the specific features of their phonetic, lexical, and morphological characteristics are scientifically described.

Аннотация. В данном исследовании анализируются территориальные особенности говоров Кошкучырского района с лингвоареальной точки зрения. В частности, на научной основе освещаются географическое расположение говоров, их диалектная зона, а также специфические особенности фонетических, лексических и морфологических признаков.

Kalit so‘zlar: sheva, dialekt, hududiy tahlil, areal lingvistika, Xorazm shevalari, o‘g‘uz shevalari, qipchoq unsurlari, dialektal zona.

Keywords: dialect, regional analysis, areal linguistics, Khorezm dialects, Oghuz dialects, Kipchak elements, dialectal zone.

Ключевые слова: говор, диалект, территориальный анализ, ареальная лингвистика, хорезмские говоры, огузские говоры, кипчакские элементы, диалектная зона.

O'zbek dialektologiyasida hududiy shevalarni areal jihatdan o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Xorazm vohasidagi shevalar o'zining tarixiy shakllanishi, etnolingvistik tarkibi va turkiy tillar bilan uzviy aloqadorligi bilan alohida ajralib turadi. Qo'shko'pir tumani shevalari ham ana shunday murakkab dialektal qatlamga ega bo'lib, ular o'g'uz va qipchoq unsurlarining qorishuvi natijasida shakllangan.

Akademik V.V.Reshetov o'zbek shevalarini tasniflar ekan, Xorazm shevalarini alohida dialektal hudud sifatida ajratib ko'rsatib, Xorazm shevalari o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotida alohida o'rin tutishini, chunki ularda qadimgi o'g'uz va qipchoq unsurlari parallel yashashini alohida ta'kidlaydi [3:45]. Shuningdek, Sh.Shoabdurahmonov hududiy shevalarni o'rganish xalq tilining tarixiy ildizlarini aniqlashda asosiy manbalardan biri bo'lib xizmat qilishini yozgan [4:17]. Mazkur fikrlar Qo'shko'pir tumani shevalarining hududiy tahlilini alohida ilmiy obyekt sifatida o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

Qo'shko'pir tumani Xorazm viloyatining markaziy-g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, shimolda Gurlan, sharqda Urganch, janubda Xiva va Hazorasp, g'arbda esa Shovot tumanlari bilan chegaradoshdir. Mazkur geografik joylashuv shevalarning shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Areal lingvistika nuqtai nazaridan Qo'shko'pir tumani "oraliq dialekt zona" sifatida tavsiflanadi. Bu hududda shimoliy qismda qipchoqlashgan unsurlar, markaziy qismda sof Xorazm o'g'uz shevasi, janubiy hududlarda esa aralash tipdagi shevalar kuzatiladi. Professor A.K.Borovkov Xorazm shevalarining ichki differensiasiyasi juda kuchli ekanligini, hatto qo'shni qishloqlar nutqida ham sezilarli farqlar mavjudligini ta'kidlagan. Bunday Qo'shko'pir tumani o'zbek shevalarida ham kuzatiladi [2:112.]. Ya'ni bu hudud shevalari aynan ana shu ichki differensiasiyaning yorqin namunasi hisoblanadi.

Shu o'rinda bir narsani alohida ta'kidlash kerakki, Xorazm oraliq shevalari hududlar kesimida tahlilga tortilganda, tahlilni mahallalar kesimida amalga oshirgan ma'qul hisoblanadi. Chunki bugungi kunda hududlar mahallalarga birlashtirilgan. Ya'ni respublikamizda aholi yashash hududlari Mahalla fuqarolar yig'iniga birlashtirilib, bu bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilgan. Shuningdek, qishloqlar kesimida Xorazm oraliq shevalari materiallari tahlilga tortilganda, bir qishloqning o'zidagi mahallalar orasida, hatto ko'chalar kesimida ham shevalararo farqlanishlar kuzatiladi. Xususan, tumandagi o'g'uz shevalari tuman markazining "Gulzor", "Madaniyat", "Taraqqiyot", "Iqbol", "Bahoriston", "Chamanzor" MFYda; Guliston qishlog'i "Amirqum", "Burloq", "Vahimchi", "Qoravul" MFYda; Xayrobod qishlog'i "Xayrobod", "Ko'nazey" MFYda; Nezaxos qishlog'i "Nezaxos", "O'rta qishloq", "Polvon" MFYda; Kenagas qishlog'i "Kenagas", "Qoromon", "Dovut" MFYda tarqalgan.

Qipchoq shevalari tuman hududida to'liq holatda deyarli uchramaydi, lekin Qo'shko'pir tumani O'rtayop qishlog'i "Uyg'ur" mahallasi "Boy ovul" elati aholisi qipchoq lahjasida muloqot qiladi, chunki qoraqalpoqdan 200 dan ortiq aholi ko'chirib olib kelingan (1911), bu esa xalq tilida o'z-o'zidan aks etgan.

Shuningdek, tumanda tarqalgan oraliq shevalarni tahlilga tortganimizda, tumanning O'rtayop qishlog'i "Uyg'ur", "G'alaba" MFYda; Xonobod qishlog'i Qatog'on qishlog'i Baratlari MFY va Arablar MFYda; G'ozovot qishlog'i "Ilgaldi" MFYda **o'g'uz-qipchoq tipidagi** oraliq shevalar; Yangilik qishlog'i "Yovg'ir", "Yangilik", "Ayronko'l", "Mesit" MFYda; Oxunboboyev qishlog'ining "Yoshlik", "Shixobod", "Bog'zor" MFYda **qipchoq-o'g'uz tipidagi** oraliq shevalar; Qo'shko'pir tumani Oqdarband (Ittifoq) qishlog'ining "Ittifoq", "Oshoq qal'a" MFYda esa fors-tojik elementlari uchraydigan shevalar mavjud ekanligi qayd qilindi.

Qo'shko'pir tumani shevalari Xorazm dialektal zonasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular o'zining fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi. Hududiy tahlil shuni ko'rsatadiki, mazkur shevalarda o'g'uz elementi yetakchi bo'lsa-da, qipchoq va qoraqalpoq qatlamlari ham sezilarli darajada faol ishtirok etadi.

Geografik joylashuv, etnik tarkib va tarixiy migratsion jarayonlar Qo'shko'pir shevalarining shakllanishida asosiy omil bo'lgan. Ushbu shevalarni kompleks areal tahlil qilish

nafaqat o'zbek dialektologiyasi, balki turkiy tillar areal tipologiyasi uchun ham muhim ilmiy natijalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "O'zbekiston mahallalari uyushmasi faoliyatini yo'lga qo'yish va mahallalarda boshqaruv tizimini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 21.12.2023 yildagi PQ-402-son.

2. Боровков А.К. Ўзбек шева-лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар. – Тошкент, 1944. – 11 б.

3. Решетов В.В. Изучение узбекских народных говоров. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент. 1957. – 86 с.

4. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1962. – 372 б.

XORAZM SHEVALARIDAGI HOLAT FE'LLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Karimova Difuza Yuldashbay qizi,

UrDU Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi magistranti.
+99891-300-31-80; karimovadifuza218@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm shevalaridagi ko'p uchraydigan holat fe'llari, ularning mazmuniy guruhlar, Xorazm hududlaridagi qo'llanish shakllari va umumiy semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье анализируются часто употребляемые глаголы состояния в хорезмских говорах, их смысловые группы, особенности употребления в различных районах Хорезма, а также их общие лексико-семантические характеристики.

Abstract. This article analyzes commonly used stative verbs in Khorezm dialects, their semantic groups, usage patterns across different regions of Khorezm, and their general lexical-semantic features.

Kalit so'zlar: *Xorazm shevalari, fe'l formalari, ma'noviy guruhlar, holat fe'llari, leksik-semantik xususiyatlar.*

Ключевые слова: *хорезмские говоры, формы глагола, смысловые группы, глаголы состояния, лексико-семантические особенности.*

Keywords: *Khorezm dialects, verb forms, semantic groups, stative verbs, lexical-semantic features.*

Fe'l boshqa barcha so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab va ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. Fe'l sintaktik konstruksiyalarda markaziy o'rinni egallaydi, gap strukturasini belgilaydi, uning qanday ma'noli so'zlardan tarkib topishini anglatish imkoniga ham ega bo'ladi. Fe'l tadqiqiga bag'ishlangan ishlar shuni ko'rsatadiki, turkiy, jumladan, o'zbek tilining o'z qatlamiga oid so'zlarning aksar qismi fe'l so'zlarga oiddir [3:3]. Fe'l barcha tillarda ham faol bo'lgan so'z turkumlaridan biridir. Uning semantik doirasi keng, lekin, asosan, ish-harakat hamda ish-harakat tasavvurini beradigan holatni anglatadi [1:70]. O'zbek tilidagi holat fe'llari obyektiv asosiga ko'ra tabiat va jamiyatdagi, o'simliklar va hayvonot olamidagi, inson biologiyasi, fiziologiyasi va psixikasi bilan bog'liq muayyan jarayonlarni o'z ichiga oladi. Demak, holat fe'llari moddiy asosiga (obyektiga) ko'ra kengligi va murakkabligi, materiyaga xos turlicha holatlarni o'ziga "joylashtirishi" bilan boshqa semantik maydonga kiruvchi fe'l leksemalardan ajralib turadi [3:18].

Adabiy tilda bo'lgani singari o'zbek shevalarida ham holat fe'llari juda muhim ahamiyatga ega. Shevalardagi ayrim fe'l formalari qo'llanishiga, anglatgan ma'nolariga va sheva vakillari nutqida turlicha talaffuz etilib, fonetik jihatdan o'zgarishiga ko'ra ham hozirgi o'zbek adabiy tilidagi fe'l formalardan ozmi-ko'pmi farq qiladi [5:41]. Holat fe'llari holat ifodalaydi, kimdir (nimadir) muayyan holatda bo'ladi. Obyektiv borliqdagi narsa-predmetlarga, shaxsga, hayvonga

xos turlicha holatlarni ifodalovchi holat fe'llari nutqda aktiv ishlatilishi va murakkab semantik strukturasi bilan ajralib turadi [3:19]. O'zbek shevalari orasida, ayniqsa, Xorazm shevalarida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Xorazmning har bir hududidagi insonlar nutqida biz holat fe'llarini turli shakllarda va ma'nolarda uchratamiz.

Bilamizki, o'zbek tilshunosligida fe'llar semantikasi atroflicha o'rganilgan va fe'llarning semantik tasniflari ishlab chiqilgan. Ayniqsa, holat fe'llari yuzasidan R.Rasulovning "O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari" tadqiqoti alohida ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotida olim o'zbek tilidagi holat fe'llarini to'qqizta mazmuniy guruhlariga ajratib tahlil qiladi. Biz yuqorida o'zbek shevalari, jumladan, Xorazm shevalarida holat fe'llari muhim o'rin tutishini aytib o'tdik. Shundan kelib chiqqan holda, Xorazm shevalaridagi holat fe'llarining ham semantik xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu tadqiqotimizda biz aynan Xorazm shevalaridagi holat fe'llarini R.Rasulov ajratgan mazmuniy guruhlar asosida ko'rib chiqamiz:

I. Davomli holat fe'llari. Davomli holat fe'llari vaqt jihatdan chegaralanmagan, qachon tugallanishi noaniq bo'lgan davomiy holatni ifodalaydi. Logik subyekt o'z holatining davomiyligi, cho'ziqligi bilan ajralib turadi. Bu holda davomiylik belgisi shaxs yoki predmet holatining muhim, xarakterli tomoni, tarkibiy qismi bo'lib kuzatiladi. Xorazm shevalaridagi davomli holat fe'llariga quyidagilarni kiritish mumkin: **jatmaq, qalmaq, o'irmaq, du:rmaq** (turmoq). *Azannan bar'i is'atmijn jatipsan. Du:ravarip ajaqim avr'ib getti.*

II. Harakat natijasi bo'lgan holat fe'llari. Harakat natijasi bo'lgan holat fe'llarida ifodalangan holat harakat natijasida, harakatning tugallanishidan yuzaga keladi, ya'ni harakatning davomi bo'ladi. U muayyan harakat ketidan kelishiga ko'ra ajralib turadi. Harakat natijasi bo'lgan holat fe'llarida holatga aktiv harakatdan yoki muayyan holatdan o'tiladi. Bir holatdan ikkinchi bir holatga o'tish ham aslida harakat tufayli sodir bo'ladi. Harakat natijasi bo'lgan holat fe'llari quyidagilar: **künäjmäk** (eskirmoq), **qajzaqmaq** (suyuq jismlarning parda olishi), **qaralmaq** (qoraymoq), **qasmaqlanmaq** (yupqa muzlamoq), **porsïmaq** (changimoq, to'zoni chiqmoq), **ujitmaq** (qatiqning uvushi), **büdrämäk** (eskirmoq, yaroqsiz holatga kelib qolmoq), **gönürmäk** (eskimoq), **dımžiqmaq** (hidlanmoq, sasimoq), **käpmäk** (qurimoq), **qatmaq, avışmaq** (ortmoq, ortib qolmoq), **du:nmaq** (xiralashmoq), **dunïmaq** (tinmoq). *Qoşköpürni yoli porsib jatipti* (Urganch) [2:76]. *Et duravarip dımžiq qapti* (Xonqa) [2:38]. *Ajnanı gözzi du:nıpti* (Xiva) [4:91]. *Sütñi ujitsaq, qatıq voladı* (Urganch) [2:89].

III. Ijro holati fe'llari. Ijro holati fe'llari subyekt (asosan, shaxs) ijrosi natijasida yuzaga kelgan holatni ifodalaydi. Subyekt holati ijro komponentiga ega bo'ladi. Ijro muayyan holatning yuzaga kelishida asos, holat esa asoslanuvchi – natija sanaladi. Ijro holatning muhim tomonini tashkil qiladi. Ijro holati fe'llariga quyidagilarni kiritish mumkin: **qorçilamaq** (ayamoq), **äpäşlämäk** (avaylamoq, ehtiyot qilmoq), **qimfımaq** (mahkam tutmoq, asramoq), **päñvürmäk** (madad bermoq, qo'llamoq). *Qorçilivarma balanı, ojnasın azgına* (Yangiariq). *Nadajan äpäşlädiñ balanı* (Urganch) [4:31]. *Nässä-qaranı qimfıbyına tut* (Xiva) [4:161].

IV. Harakatning holati fe'llari. Harakatning holati fe'llarida holat harakatning doimiy belgisi, uning mavjudligi, "yashash" usuli, ammo tugallanmagan, davomli belgisi bo'lib ko'rinadi. Chunki holatning yo'qolishi harakatning tugashi bilan yuz beradi, ya'ni harakat holatning manbayi, asosi sifatida mavjud bo'ladi. Boshqacha aytganda, logik subyekt holati harakat bilan birgalikda, bir butun ajralmas holda muayyan predmetni xarakterlovchi muhim belgi – xususiyat bo'lib kuzatiladi. Harakatning holati fe'llari quyidagilar: **aşqınlamaq** (zo'raymoq), **köpülmäk** (ko'paymoq), **ötläşmäk** (kuchaymoq, zo'raymoq). *Jarası aşqınlab getipti* (Hazorasp) [2:21]. *Ço:pan köpälsä, qoj haram ölä* (Yangibozor) [2:57]. Göz ayrıqca:m doxtıra varmasa, **ötläşib getädi** (Xiva) [2:73].

V. Malaka holati fe'llari. Malaka holati fe'llari jonli mavjudotda biror harakat-hodisaga, predmetga nisbatan paydo bo'lgan muayyan munosabatni, shakllanib, mustahkamlanib doimiy, davomiy xususiyatga aylangan ko'nikma, o'zlashtirilgan odatni anglatadi. Bunday ko'nikma, odatlar, asosan, insonga xos muhim xususiyat sifatida baholanadi. Ular inson xarakterining bir

ko'rinishi, voqe bo'lishidir. Malaka holati fe'llari quyidagilar: **ūrjānmāk** (o'rganmoq), **ādātlanmāk** (odatlanmoq). *Qounšī qounšīdan je:r turmaqnī ūrjānīptī* (Xonqa) [2:91]. *Hār gūni geč jatmaqa ādātlanīp qalīppan* (Yangibozor).

VI. Obrazli holat fe'llari. Obrazli holat fe'llari obyektiv borliqdagi predmet – hodisalar, ular orasidagi munosabatlar haqida muayyan informatsiya berishiga, emotsionallikka, ekspressivlik darajasining ortiqchiligiga ko'ra ajralib turadi. Obrazli holat fe'llari quyidagilar: **badlanmaq** (shamolning kuchayishi), **jaldīramaq** (yaltiramoq), **dōnmāk** (tovlanmoq), **parīldamaq** (o'tning lovullashi), **patlanmaq** (kuchaymoq). *Šamal badlanīb durīptī, bīr nāssā-qarala jaymasa, jaxšī ādi* (Urganch) [2:25]. *Buva quma o:đīn termākā varsa, bīr o:đīn tejindā bīnnāsā jaldīrab jatqan ākān* (Yangibozor) [2:50]. *Ejnimdā gōjnākīm dōnāvūrādī, i:zimdā dušmalla olāvūrādī* (Urganch) [4:89].

VII. Biologik holat fe'llari. Biologik holat fe'llari keng ma'nodagi tirik, jonli organizmning hayoti, o'sishi, rivojlanishi kabilar bilan bog'lanadi. Ular tirik organizmda tabiiy, zaruriy sodir bo'luvchi biologik protsess – holatlarning tildagi (nutqdagi) ramzi bo'lib reallashadi. Biologik holat fe'llarining mazmun planida aks etuvchi irsiy hodisa-holatlar shaxs, hayvon va o'simliklarning holat belgisi bo'ladi. Biologik holat fe'llari quyidagilar: **pīlislāmāk** (mog'orlamoq), **saralmaq** (sarg'aymoq), **tāpsārmāk** (tashna bo'lmoq, cho'llamoq), **tetājmāk** (ulg'aymoq, voyaga yetmoq), **ullajmaq** (ulg'aymoq, kattaymoq), **čū:rīmāk** (chirimoq), **kāpmāk** (qurimoq). *Dejra suvī qu:rīdī, baliqlarī čū:rīdī* (Hazorasp) [2:101]. *Buydaj kāpmījn durīb, xaraza saladīlamī?* (Urganch) [2:55]. *Jaz gūllārī nannī japqannan soj jajīp qojsa, qatīp qaladī, dāstālab qojsa, pīlīslab getadī* (Urganch) [2:75].

VIII. Fiziologik holat fe'llari. Fiziologik holat fe'llari shu fe'llar semantik maydonining eng katta qismini tashkil qiladi. Ular inson va hayvon organizmining (organlarining) jismoniy holatini ifodalaydi. Bu holat fe'llari ma'nosida jonli mavjudotlar organizmda, ularning muayyan organlarida yuzaga kelgan real fiziologik o'zgarishlar aks etadi. Fiziologik holat fe'llari quyidagilar: **ajazlamaq** (sovqotmoq), **žūbīrdāmāk** (jimirlamoq), **īssīlamaq** (issiqlamoq), **īgranmaq**, **quđīрмаq**, **lappīldamaq** (lovullamoq, qizarmoq), **mūdrāmāk** (titramoq), **mīsqīрмаq** (tirjaymoq, irjaymoq), **sayalmaq** (sog'aymoq), **sayīslanmaq** (rohatsizlanmoq, bezovta bo'lmoq), **sarsīlmaq** (lo'qillamoq, og'rimoq), **sīzlamaq** (sizib og'rimoq, zirqiramoq), **sīmmīrdamaq** (jimirlamoq, teri orasida bir narsa yurganday bo'lmoq), **toymaq** (sovqotmoq), **tujīnmaq** (ko'zi tinmoq), **ūšūmāk** (sovqotmoq), **dāllāmāk** (terlamoq), **digđīrāmāk** (kuchli qaltiramoq, dag'-dag' titramoq), **mūlgīmāk** (mudramoq). *Kātmān urīp, čīqqa-čīqqa dāllādim* (Urganch) [4:80]. *Ālim mūdīrāb getti* (Xonqa) [2:68]. *Ūzī sayalsīn, bīr i:š ātārmīs* (Xiva) [2:77].

IX. Psixik holat fe'llari. Psixik holat fe'llari inson ruhiy faoliyatini, psixik holatini ifodalaydi. Ushbu fe'llar insonda yuz bergan yoqimli yoki yoqimsiz tuyg'ularni, tinchlik-farog'at, hayajonlanish va ma'yuslanish, dadillik va taraddudlanish, quvonish va g'azablanish, qo'rquv va shodlik kabi ijobiy va salbiy emotsional holatlarni ifoda etishi bilan boshqa leksik-semantik gruppada holat fe'llaridan ajralib turadi. Psixik holat fe'llari quyidagilar: **avīšmaq** (rahm qilmoq, yuragi achishmoq), **albīramaq** (valdiramoq, aljiramoq), **āndīrātīmāk** (shoshirmoq), **bāgānmāk** (sevinmoq, xursand bo'lmoq), **žanīqmaq** (jon kuydirmoq, kuyib-pishmoq), **istāmāk** (istamoq, sog'inmoq), **īnžītmaq** (ranjitmoq, xafa qilmoq), **juvanmaq** (yupanmoq), **kūllāmāk** (yomon ko'rmoq, ko'ra bilmaslik), **kūmsīmāk** (qo'msamoq), **qīzmaq** (qizimoq, asabiylashmoq), **nalīnmaq** (nolimoq, zorlanmoq), **ovšamaq** (arziqmoq, hovliqmoq), **sōvūnmāk** (suyunmoq), **tasalaqlamaq** (qahrilanmoq), **tīskīnmāk** (seskanmoq, cho'chimoq), **torsajmaq** (qayg'uga tushmoq, ortiq qiynalmoq), **tu:lanmaq** (g'azablanmoq, achchiqlanmoq), **učamlamaq** (ortiq sevinmoq, shodlanmoq), **hō:lātīmāk** (tashvish qilmoq, xavotir olmoq), **hōkīnmāk** (o'kinmoq), **ummaq** (umid qilmoq), **āsīrmāk** (g'o'daymoq, dimog'dorlik qilmoq), **davrīnmaq** (ho'mraymoq, ho'mrayib qaramoq). *Hīkajatnama jazdīm, ešītīj ja:r, istādīm sīznī, qīpa baqīp, jūrāk jaqīp, nājā gūldīrdīgīz gōznī* (Xiva) [4:117]. *Qar jaydī dāp sōvūmma, ajazlarī voladī, xoža gāldī dāp sōvūmma, nījazlarī voladī* (Urganch) [2:83]. *Balam, dārrōv gā, jomasa apa, hō:lātīb otīradī* (Hazorasp) [4:290].

Xorazm shevalarida bu kabi ma'no guruhlariga kiruvchi holatni ifodalovchi fe'llar ko'p uchraydi. Bu esa shevalardagi rang-baranglik va o'ziga xoslikni namoyon etadi. Aynan shu narsa Xorazmdagi har bir hudud shevalarini sinchiklab o'rganish lozimligini ko'rsatib beradi.

Guvohi bo'lganimizdek, Xorazm shevalarida holat fe'llari anchagina va juda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ularni o'rganish va tadqiq qilish eng asosiy masalalardan biriga aylangan. Bu orqali biz xalqimiz hayotiga doir muhim ma'lumotlarga ham ega bo'lamiz va Xorazm shevalarining o'ziga xos jihatlari bilan tanishamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Usmonova D.S. Fe'l so'z turkumi va unda semantik tasnif masalalari. Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. – T., 2020.

2. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I том. – Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1961.

3. Р.Расулов. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Ўзбекистон «Фан» нашриёти, 1989.

4. Ўзбек халқ шевалари луғати. Ш.Ш.Шоабдурахмонов бошчилигида муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Ўзбекистон «Фан» нашриёти, 1971.

5. Ўрозов Э.Ю. Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон «Фан» нашриёти, 1978.

XORAZM SHEVALARIDAGI OZIQ-OVQAT NOMLARI BILAN BOG'LIQ ERONIY TILLARGA OID O'ZLASHMALAR XUSUSIDA

Anvarova Munira Baxtiyor qizi,

UrDU Lingvistika: o'zbek tili mutaxassisligi 2-bosqich magistranti.
+99888-198-36-36; anvarovamunira286@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm shevalaridagi oziq –ovqat nomlari bilan bog'liq eroniy tillarga oid o'zlashmalar tahlilga tortilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются заимствования из иранских языков, касающиеся названий продуктов питания в хорезмских диалектах.

Abstract. This article analyzes the borrowings from Iranian languages related to food names in Khorezm dialects.

Kalit so'zlar: *lisoniy birliklar, go'sht, ayron, tuxum, leksik-semantik guruhlar, eroniy tillar.*

Ключевые слова: *языковые единицы, мясо, пахта, яйцо, лексико-семантические группы, иранские языки.*

Keywords: *linguistic units, meat, buttermilk, egg, lexical-semantic groups, Iranian languages.*

Hozirgi o'zbek adabiy tili, shu jumladan, Xorazm shevalari leksikasida anchagina eroniy tillarga oid lisoniy birliklar bo'lib, ular o'zbek tili leksikasida turkiy so'zlardan keyin miqdor jihatdan ikkinchi o'rinda turadi.

Xorazm shevalarida eroniy tillarga oid o'zlashmalarning bir qancha leksik-semantik guruhlar mavjud: real va afsonaviy hayvonlar, parranda va qushlar nomi; hasharotlar mayda jonivorlar nomi; odam va hayvon a'zolari nomi; o'simlik va daraxtlar, ular tanasining ismlari nomi; sabzavot va poliz ekinlari; kasb-hunar, mashg'ulot va u bilan aloqador tushunchalar nomi; oziq-ovqat, ichimliklar nomi va h.k.

O'rganilayotgan hudud shevalarida eroniy tillardan o'zlashgan oziq –ovqat va unga aloqador nomlar ham ko'plab uchraydi. Masalan, *nan, somsā, palav, shorvā//shorpā* kabi tub so'zlar; *yaxna, māshāvā, bārāk* kabi yasama so'zlar; *kādī shorpā, kadī bārāk* kabi sintaktik usul bilan yasalgan taom nomlari kiradi.

Tuxum. Bu so'z hozirgi adabiy tilda, asosan, tovuqning tuxumi yoki boshqa tovuqsimonlarning tuxumi (yumurtqasi) ma'nosida ishlatilsa [6; 235.], Xorazm shevalarida *nasl, urug'* ya'ni genetik tushunchalarni anglatadi. Bular Xorazm xalq dostonlarida ham

qo'llanilganligini kuzatish mumkin. Misol: *Mäslähätim šuki, bu äräbniñ atinnan bir ämälläb tuxum alip qal, dadi Güländom* ("Go'ro'g'lining tug'ilishi", 33)

O'rganilayotgan hududda tuxumdan tayyorlanadigan har xil taom nomlari uchraydi. Bu atama Xorazm shevalarida "*jumirtā, jīmirtā*", *mājāk, mājek*" tarzida qo'llaniladi. Tuxumdan tayyorlanadigan taomlar unchalik ko'p emas. Mahmud Qoshg'ariy lug'atida go'sht bilan tuxumdan tayyorlanadigan "*turmak*" taom nomi berilgan [4; 377]. Bu taom nomi ba'zi o'rinlarda qovurdoqning bir xili tarzida ham bayon qilingan. O'rganilayotgan hududda tuxumdan tayyorlanadigan bu taomni o'g'uz lahjasida *jumirtā quvirdāq*, qipchoq lahjasida *jīmirtā quvirdāq// mājāk quvirdāq* deb atashadi.

Qadimdan mavjud bo'lgan *palav* taom nomi turkiy tillarning barchasida uchraydi. U qaysi til negizida paydo bo'lgani aslida noaniq. O'zbek tilining izohli lug'atida *palav* fors-tojik so'zi deb ko'rsatilgan [6; 569]. *Palov* atamasi hind tilida ham uchraydi (faqat unda *pulaa, pala* tarzida qo'llanadi) [3; 212]. Ozarbayjon tilida *palav*, qozoq tilida *palau*, ingliz tili lug'atida *pilaw* so'zi hindcha deb ko'rsatilgan [1; 212]. Fransuzcha-ruscha lug'atda *pilaw* shaklida berilgan [5; 327]. Fransuz tilida *w* harfi ingliz tilidan kirgan so'zlardagina qo'llanadi. Demak, bu so'z fransuz tiliga ingliz tilidan o'tgan. Shunday qilib, *palov* so'zining dastlab qaysi tilda paydo bo'lganligi noma'lum.

O'zbek adabiy tilida va ayrim o'zbek shevalarida *palav* taom nomining sinonimi sifatida *osh* nomi qo'llanadi. Lekin o'rganilayotgan hududda *palav* o'rnida *ash* nomi ishlatilmaydi, bu taom nomi faqat suyuq ovqatlarga nisbatan qo'llanadi. Masalan, *önāšī, sutāš, qatīg āš, guruč āš* kabi.

"Go'sht" so'zi eroniy tillardan o'zlashgan bo'lib, turkiy tilda uni "*et*" so'zi bilan ifodalagan. O'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida ham *et//ət* so'zlari saqlanib qolgan, lekin bu so'z o'zbeklarga qaraganda, ko'proq qozoq, qoraqalpoq millatiga mansub kishilar nutqida uchraydi. Bu so'z yozma yodgorliklar tilida *et* [2; 178], *ät* [8; 30] shaklida berilgan.

Xorazm shevalarida go'shtdan tayyorlanadigan taom nomlari ham asosiy qismni tashkil qiladi. Masalan, *gōš quvirdāq, bavur quvirdāq, yaxna, ichäk-qar'in, tōš, šasšlik, kăbop, källäbāshāyāq, til, asma shorpā, tavuq shorpā, žārkop, ujtma, qāzī, jorjān, qānsoqtā* kabi.

Yaxna – go'sht pishirilib sovutilgandan keyin, iste'mol qilinadigan taom. Bu taom nomi fors-tojik tilidan olingan bo'lib, «*sovutilgan*» degan ma'noni anglatadi. Yozma yodgorliklar tilida bu taom nomi *yaxna* [7; 492] tarzida berilgan. Bu taom o'rganilayotgan hududda ko'proq to'ylarda tayyorlanadi.

Chakiyda – yog'i olingan qatiq (ayron)ni xaltaga solib, suvi chiqarilgandan keyin hosil bo'ladigan mahsulot. Bu sut mahsuloti o'rganilayotgan hududdagi qoraqalpoq tilida *sūzbe//šekijde*, turkman tilida esa *sūzme// çekize* tarzida qo'llaniladi. *Chak* – so'zi fors-tojik so'zidan olingan bo'lib, «*tomchi*» degan ma'noni bildiradi (masalan, *tomdan chakki o'tdi*). Respublikaning Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax viloyatlarida bu mahsulot *chakki* deb yuritiladi. Shuningdek, ushbu sut mahsuloti nomi Xorazm qipchoq lahjasida *čäkiydä//sūzmä* tariqasida qo'llaniladi.

O'zbek tilining yetakchi shevalarida taomning nomlanishida nominativ asos fors-tojik tilidan kirgan *shir+guruch* (shir-sut), *shir+qovoq*, *shir+choy* so'zi bo'lgan. Aksincha, o'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida, yondosh turkiy tillarda nominativ asos vazifasini turkiy til elementi bajargan. Bunday holatni *tōshāp, chālap, qājmaq, qīmiz, gōžā, žavyan, siqman, žarma, önāšī, ätälä, ač'ryan* kabi taom nomlarida ham ko'rish mumkin. Bu taom nomlarining yuzaga kelishi har xil sabablar, asoslar natijasida yuz bergan. Masalan, *siqmān* (siqib tayyorlash), *jārmā//žārmā* (yorib tayyorlash), *uzmān* (uzib tayyorlash), *čālap* (chalish, aralashtirish), *ätälä* (atalash), *āč'ryān* (achitish) kabi nomlar bu taomlarning ushbu harakatlar natijasida yuzaga kelishini bildirs, *vāylāmā, qimiz* taom nomlarining yuzaga kelishiga taqlidiy va tasviriy so'zlar asos bo'lgan (*vag'g' – taqlid so'z; qīmiz – qimirlash, doim qaynab, jimirlab turish ma'nosida*).

Shuningdek, ba'zi taom nomlarida o'rganilayotgan hudud aholisining qo'shni xalqlar, ba'zi mamlakatlar bilan iqtisodiy, madaniy aloqalari o'z aksini topadi. Chunonchi *mosh* atamasi forstojik tili negizida paydo bo'lgan bo'lib, *moshoba*, *moshxo'rda*, *moshxo'rak*, *moshkichiri* kabi taom nomlarida asosiy element sifatida ishtirok qiladi. Shulardan faqat *māšāwā*, *moškičiri* taom nomi o'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida uchraydi (*mosh+ob*). Boshqa *moshxo'rda*, *moshxo'rak* taom nomlari o'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida deyarli uchramaydi. O'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida moshdan tayyorlanadigan yana bir ovqat turi *māš siqmān* deb nomlanadi. Bu taom mosh va jo'xori unidan tayyorlangan xamirni siqib aralashtirish vositasida yuzaga keladigan ovqat turini bildiradi. Bu nomning yuzaga kelishida ham *mash* (forstojikcha) va *siqman* (turkiy –*siqmoq* so'zidan) so'zlari ishtirok qilgan.

Umuman olganda, Xorazm shevalari leksikasi tarkibida eroniy tillardan o'zlashgan oziq-ovqat va unga aloqador nomlar ham alohida guruhni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Plobbs. Urdu classiol and Englisen. London. 1884.
2. Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия. – Тошкент: Фан, 1968.
3. Бескровный В. М. Хинди-русский словарь. – М., 1953.
4. Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. – Тошкент, 1960. Т.І.
5. Потоцкая В.В. Французко-русский словарь. Изд. 4-е. – М.: ГИС, 1953.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Рус тили, 1981. Т.ІІ.
7. Фазилов Э. Староузбекский язык Хоразмские памятники XIV века. – Ташкент, 1966. Т.І.
8. Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971.

XORAZM SHEVALARIDAGI TAQLID SO'ZLARING LINGVOPOETIK IMKONIYATLARI

Farhodova Kumushoy Qahramonova,

UrDU Lingvistika(o'zbek tili) magistranti.

+99890-431-08-09; farkhadovakumush@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm shevalaridagi taqlid so'zlarning lingvopoetik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ularning badiiy matnda obrazlilik, emotsionallik va ifodalilikni kuchaytirishdagi roli yoritiladi. Tadqiqot natijasida taqlid so'zlarning milliy koloritni aks ettirishdagi ahamiyati asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвопоэтические возможности звукоподражательных слов в хорезмских говорах. Рассматривается их роль в усилении образности, эмоциональности и выразительности художественного текста. В результате исследования обосновывается значение этих слов в передаче национального колорита.

Abstract. This article analyzes the linguopoetic potential of onomatopoeic words in Khorezm dialects. It highlights their role in enhancing imagery, emotionality, and expressiveness in literary texts. The study substantiates the importance of these words in conveying national color and cultural identity.

Kalit so'zlar: *taqlid so'zlar, ekspressivlik, lingvopoetik, xalq dostonlari.*

Ключевые слова: *имитационные слова, выразительность, лингвопоэтика, народные эпосы.*

Keywords: *imitative words, expressiveness, linguopoetics, folk epics.*

Maqolada hozirgi kunda dunyo va o'zbek tilshunosligida ommalashayotgan lingvopoetika nazariyasi hamda uning shevalar miqyosida tutadigan o'zni xususida so'z boradi. Xorazm shevalaridagi taqlid so'zlarning lingvopoetik imkoniyat va xususiyatlari ochib beriladi.

Bugungi kunga kelib dunyo tilshunosligida tilning nazariy jihatdan o'rganishdan ko'ra undan foydalanuvchi shaxsning tildan foydalanish qobiliyati- nutqi, yoshi, kasb-kori, jinsi kabilar bilan bog'liq holda o'rganishga e'tibor kuchaymoqda. Shunga ko'ra antroposentrik

tilshunoslikning bir qancha yangi yo'nalishlari paydo bo'lib rivojlanmoqda. Xususan, pragmatika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, lingvopoetika, sotsiolingvistika kabilar. A.Nurmonov talqinicha, Lingvopoetika lingvistik poetikaning qisqargan shakli bo'lib, badiiy asarlarda qo'llanilgan lisoniy birliklar fonetik, morfemik, leksik va boshqalarning badiiy-estetik vazifalarini, tilning konnotativ funksiyasini o'rganadi. [Nurmonov A. *Tilshunoslikning adabiyot bilan munosabati* | Tanlangan asarlar. 3 jildli. Toshkent; Akademyanashr, 2012]

Lingvopoetika tilshunoslikning badiiy nutqni o'rganuvchi bo'limi hisoblanib, o'zbek va jahon tilshunosligida mazkur soha bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, dunyo tilshunosligida M.I.Gorelikova, N.A.Kupina, V.Vinogradov, B.Larin, A.Xolodovich, G.O.Vinokur, V.M.Jirmunskiy, V.Y.Zadorovna, V.A.Kuxarenko, Y.S.Stepanova va A.A.Lipgart shu kabi olimlar ilmiy faoliyat olib borishgan.

O'zbek tilshunosligida badiiy matn lingvopoetikasi masalasini batafsil tadqiq etgan M.Yo'ldoshev lingvopoetik tahlilning quyidagicha asosiy tamoyillarini tasniflagan:

- a) shakl va mazmun birligi asosida yondashuv;
- b) makon va zamon birligida kelib chiqish;
- c) umumxalq tili va adabiy til munosabati asosida baholash;
- d) badiiy matnga badiiy-estetik yaxlitlik sifatida yondashuv;
- e) badiiy matnda poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash;
- f) badiiy matndagi eksplitsitlik va implitsitlik nisbatini aniqlash;
- g) badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash. [M.Yo'ldoshev *Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili*. Toshkent: "Fan", 2007]

Ma'lumki, Xorazm shevalarida qo'llaniluvchi taqlid so'zlar o'zbek adabiy tilidagidan deyarli farq qiladi, Shuningdek, ularning lingvopoetik, pragmatik xususiyatlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Taqlid so'zlar dostonlarning badiiy ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. Xususan, Go'ro'g'li dostonini tahlilga tortsak

Arab Rayhon inarning etlarini qanorga to'nka tashlaganday og'ziga dursildatib tashlab yotir. [Xorazm dostonlari Go'ro'g'li "Xorazm" nashriyoti, Urganch — 2004. 131-b]

Mazkur jumlada ishlatilgan taqlid so'z ham doston qahramonining ruhiy holatini ekspressiv tarzda ifodalagan. Agar ushbu taqlid so'zdan yasalgan ravishdosh boshqasiga o'zgartirilsa hozirgidek bo'yoqdorlik kuzatilmas edi. Taqlid so'zlar xalqning madaniyati, ruhiyati va ichki kechinmalarini ta'sirchan va emotsional ifodalashga zamin yaratadi. Shu tufayli shevalar miqyosida foydalaniladigan taqlidiy so'zlar o'z o'rniga ega. Bundan tashqari, Xorazm sheva vakillarining og'zaki nutqida ishlatiluvchi *dāndrivärmā* — taqlid asosli fe'l. Anam ukama *dāndrivärmā dap gāplādī*.

Ushbu so'z holatga taqlid bo'lib, leksik jihatdan ekspressiv salbiy bo'yoqdor hisoblanadi. Semantik tomondan tartibsiz, ma'nosiz gapirishni anglatadi. Fonetik xususiyati "d", "r", "v" tovushlari shovqin va tartibsizlik effektini beradi. Lingvopoetik vazifasi bo'lsa kinoya, kulgi yoki tanqidiy munosabatni ifodalaydi.

Shappildop (shappildoq) so'zini tahlilga tortsak, tovushga taqlid so'z bo'lib, odatda:

- suvga yoki yumshoq narsaga qattiq urilish,
- shapillagan ovoz,
- nam, yopishqoq muhitdagi urilish-jarangni ifodalaydi.

Semantik jihatdan u akustik obraz yaratadi va o'quvchiga tovushni "eshittiradi".

Fonetik-struktur xususiyatlari Fonem tarkibi:

"sh" — sirg'aluvchi undosh → suv, namlik, sirpanish effektini beradi

"p-p" (ikkilanish) — portlovchi undosh → urilish kuchini ifodalaydi

"-ildoq / -ildob" qo'shimchasi — davomiylik va tovushning yoyilishini bildiradi

so'z tarkibida portlovchi + sirg'aluvchi tovushlar uyg'unligi mavjud

bu esa real tovushga maksimal yaqinlik hosil qiladi

Lingvopoetik imkoniyatlari quyidagicha:

Obrazlilik yaratish — “shappildoq” matnda jonli eshitish manzarasini beradi

O‘quvchi nafaqat ko‘radi, balki eshitadi ham

Masalan: “Bola suvga shappildob tushdi” bu yerda oddiy “tushdi” emas, balki tovushli, jonli tasvir hosil bo‘ladi.

Ekspressivlik (ta’sir kuchi) so‘z kuchli hissiy yuklama beradi. Voqeaning keskinligi va jonliligini oshiradi. Ayniqsa, kulgili sahnalarda, dramatik yoki kutilmagan holatlarda kuchli ishlaydi.

Stilistik rang (uslubiy bo‘yoq) ko‘proq badiiy adabiyotda, og‘zaki nutqda, bolalar adabiyotida foydalaniladi. Matnga xalqona ruh, tabiiylik, jonlilik beradi.

Lingvopoetik imkoniyatlari

Imitativ funktsiya:

– real tovushni til orqali takrorlaydi

Emotsional-ekspressiv funktsiya

– o‘quvchida hissiy reaksiya uyg‘otadi

Tasviriy (obraz yaratish) funktsiyasi

– voqeani ko‘z oldiga keltiradi

Ritmik funktsiya

– gap ohangiga o‘ziga xos ritm beradi

Shappildoq taqlid so‘zi lingvopoetik jihatdan:

A) murakkab fonetik tuzilishga ega;

B) matnning emotsional va estetik ta’sirini oshiradi;

D) badiiy nutqda jonlilik, tabiiylikni ta’minlaydi.

Şõrřillätup — *Anäm jıyanımä şõrřillätup içmä didi*. Ushbu misoldagi *şõrřillätup* taqlid so‘zi suyuqlik shovqinini bevosita ko‘rsatadi. Fonetik jihatdan *ş-r-l*-unoshlarining ketma-ketligi og‘iz bo‘shlig‘ida oqimsimon, yumshoq hosil qiladi. *Ö- ĩ- ä-ı* unlilari orqa qator unlilar sistemasida uyg‘unlashgan va singarmonizmni hosil qilgan. Bu o‘zbek va umumturkiy til qoidalariga mos. *Şõrřillätup içmä* jumlasida taqlid so‘z emotsional bo‘yoqni kuchaytiradi. Harakat ko‘z o‘ngida eshutilib ko‘rinadi. Buyruq ohangini ham ifoda etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Nurmonov A. Tilshunoslikning adabiyot bilan munosabati | Tanlangan asarlar. 3 jildli. Toshkent; Akademyanashr, 2012
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. Toshkent: “Fan”, 2007
3. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: “Fan”, 2008.
4. Xorazm dostonlari Go‘ro‘g‘li “Xorazm” nashriyoti, Urganch — 2004.

XORAZM SHEVALARIDA GENDER FARQLANUVCHI TIL BIRLIKLARINI O‘RGANISHNING AHAMIYATI

Quranbayeva Shadiyaxon,

UrDU Lingvistika (o‘zbek tili) 1-kurs magistranti
+99899-726-66-27; shodiyaquramboyeveva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm shevalarida gender farqlanuvchi til birliklarini o‘rganish va tahlil qilishning ahamiyati yuzasidan fikrlar bildirilgan. Muloqot jarayonida erkak va ayol nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini sheva elementlari asosida tahlil qilishning zarurati asoslangan.

Аннотация. В данной статье представлены соображения о важности изучения и анализа гендерно-дифференцированных языковых единиц в хорезмских говорах. Обосновывается необходимость анализа специфических особенностей мужской и женской речи в процессе коммуникации на основе диалектных элементов.

Abstract. This article expresses opinions on the importance of studying and analyzing gender-differentiated language units in Khorezm dialects. The necessity of analyzing the specific

features of male and female speech in the process of communication based on dialectal elements is substantiated.

Kalit soʻzlar: *genderologiya, gender tilshunoslik, Xorazm shevalari, madaniyatlararo muloqot, shaxslararo muloqot, “ayol tili”, gender farqlar.*

Ключевые слова: *гендерология, гендерная лингвистика, хорезмские диалекты, межкультурная коммуникация, межличностная коммуникация, “женский язык”, гендерные различия.*

Keywords: *genderology, gender linguistics, Khorezm dialects, intercultural communication, interpersonal communication, “women's language”, gender differences.*

Jamiyat rivojining har bir boʻgʻinida mukammal va meʼyoriy kommunikatsiya nihoyatda ahamiyatli jarayon hisoblanadi. Maʼlumki, muloqot almashinuv tilning turli sathlarida amalga oshadi. Makon va vaziyat taqozosi bilan faol va nafaol leksikadan foydalaniladi. Faol leksika adabiy til meʼyorlari asosiga quriladigan boʻlsa, kishilarning ijtimoiy yashash tarzi, mehnat faoliyati, kasbi, qiziqishi, yashash hududi va hokazolardan kelib chiqib nafaol leksik birliklarni qoʻllaydi. Shevalar ham nafaol leksika tarkibiga kiradi va turli dialektlar doirasida isteʼmolda boʻladi. Shevalar yuzasidan tilshunoslik nuqtayi nazaridan birmuncha tadqiqotlar amalga oshirilgan boʻlsa-da, ularni xususiy birliklar sifatida zamonaviy aspektlarda tahlilga tortish muhim masala sanaladi. Zamonaviy tilshunoslikning antroposentrik paradigmasi diqqatni shaxsga qaratadi, bu tilda va tildan foydalanishda aks etadi. Tilshunoslik uzoq vaqtdan beri muloqotga qodir shaxsni lingvistik shaxs sifatida tushunishni qoʻllab-quvvatlab keladi: bu jamiyatning barcha aʼzolari uchun umumiy boʻlgan va ijtimoiy muhit tomonidan shakllantirilgan shaxsiyat tuzilishidir [6; 7.]. Koʻrinadiki, sheva elementlari tildan foydalanayotgan har bir shaxs va ijtimoiy qatlam, shuningdek, gender xususiyatlari yuzasidan ham alohida oʻrganiladigan masala hisoblanadi.

Gender umuman individual xususiyat emas, balki har bir inson bir qismi boʻlgan jamiyat tomonidan oʻrnatilgan tartibdir. Gender shaxsni maʼlum bir tarixiy bosqichda maʼlum bir jamiyatda qabul qilingan erkaklik yoki ayollikning ijtimoiy va madaniy jihatdan aniqlangan modeliga “singdirish” jarayonini ham, natijasini ham aks ettiradi. Shunday qilib, konseptual nuqtayi nazardan, gender jinsning tabiiy dominantini emas, balki ijtimoiy-madaniylikni taʼkidlaydi [5; 189.]. Jamiyatda ayol va erkaklarning shaxs sifatidagi faollashuvi emas, balki ijtimoiylashuv jarayonida gender xususiyatlarini aniqlash zarur. Ayniqsa, shu vaqtgacha qoʻl urilmagan muammolardan biri ikki jinsning oʻziga xos sheva elementlaridan foydalanishlarida alohida yondashuvlari, til birliklarini qoʻllashdagi imkoniyatlari, lingvistik va paralingvistik farqlarini aniqlashga, diskursiv salohiyatlarini kuzatishga zarurat mavjudligini koʻrsatadi. Lingvistik shaxsiyat oʻzini nutqda namoyon qiladi. Diskurs nafaqat jarayon sifatida izchil nutq, balki uni kommunikativ vaziyatga kiritishdir. Bu esa aynan shu va boshqa izchil nutqning paydo boʻlishi uchun shart boʻlib xizmat qiladi. Diskurs murojaat qiluvchi va qabul qiluvchining shaxsiyatini jinsni oʻz ichiga olgan barcha xilma-xil xususiyatlarida aks ettiradi. “Adresant – bu muloqotning kommunikativ oʻzaro taʼsir sifatidagi tabiatini belgilovchi shaxs” [4; 174.]. Diskursiv muloqotda adresantning genderologik faoliyatda qaysi tomon asosli va ishonchli fikr ifodalashi, bularning, ayniqsa, shevalarda namoyon boʻlishini nazarda tutgan holda juda koʻp muloqot ishtirokchilarining vaziyatlarini tahlil qilishga toʻgʻri keladi.

Gender – ijtimoiy yoki sotsiomadaniy jinsiy muloqot – lingvistik kategoriya emas, lekin uning mazmunini lingvistik hodisalarni tahlil qilish orqali ochib berish mumkin (Kirilina 1999). Tilshunoslikda gender tadqiqotlari nisbatan yaqinda, 1970 va 1980-yillarda paydo boʻldi. Ushbu sohaning asoschisi R.Lakoff hisoblanadi. Lakoff dastlab lingvistik dunyoqarash shakllanishida ayollar obrazining ichki cheklovlari mavjudligini aniqlagan. Umumiy genderologiyaning paydo boʻlishi haqida ham mulohazalar yuritgan: “Genderologiya – bu yangi fan... u insonning biologik jinsi va uning madaniy oʻziga xosligi, ijtimoiy mavqeyi, psixologik xususiyatlari va nutq xatti-harakati oʻrtasidagi munosabatni oʻrganadi” [1; 253.].

Erkaklar va ayollarning diskursiv amaliyotini o'rganish gender lingvistik stereotiplari va nutq xatti-harakatlarini tushunish imkonini beradi. Bugungi kunda gender stereotiplari ikkala jins vakillarining fazilatlarini, xususiyatlarini va xulq-atvor normalari haqidagi madaniy va ijtimoiy jihatdan shartli fikrlar sifatida tushuniladi. Genderolingvistika o'z tadqiq yo'nalishida ikki jihatga: muayyan tilda erkaklar va ayollar nutqining tavofutlari hamda muayyan til tizimida erkaklik va ayollik belgilari bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi til birliklari tadqiqiga e'tibor qaratadi. Jumladan, Labov o'zining "Nyu-Yorkda ingliz tilining ijtimoiy stratifikatsiyasi" nomli asarida erkaklar va ayollar nutqidagi tafovutlarni ko'rsatib berishga urindi. Milroy ayollar nutqining erkaklarnikidan qaysi jihatlari bilan farq qilishiga e'tibor qaratadi va ayollar nutqida erkaklarnikiga qaraganda mahalliy shevalarning kam qo'llanilganligini ta'kidlaydi [2; 223.]. Xususan, yuqorida ta'kidlangan "Ayol tili" borasida tadqiqot olib borgan Lakoff tajribalari orqali fikrizmizni dalillashga harakat qilamiz.

- Ayollar erkaklar ishlatmaydigan so'zlarni ishlatadilar. Bunda ko'proq, ajratilgan bo'laklar, chuqur modal mazmun ifodalovchi so'zlar, undalmalar yetakchilik qiladi.

- Sifatlardan ko'proq foydalanadilar.
- Erkaklar ishlatadigan tasdiq shakli o'rnida so'roq shakllarini qo'llaydilar.
- Nazokat shakllarini ko'p ishlatishadi.
- Ko'pincha qat'iyatsizlikni ifodalovchi shakllardan ko'proq foydalanishadi.
- O'ta to'g'ri grammatikadan foydalanadi [1; 253.].

Gender farqlar, asosan, so'zlashuv tiliga xos bo'lib, yozuvda yoki kitobiy matnlarda yozuvchining jinsi u qadar aniq namoyon bo'lmaydi [3; 25.]. Erkak va ayol nutqining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish ularning nutq xatti-harakatlarining keng qamrovli modelini yaratishni talab qiladi. Gender tadqiqotlari tilshunoslikda mustahkam o'rin egallab, mustaqil tilshunoslik sohasi maqomiga erishdi. Ular nafaqat nazariy tushunchalarni ishlab chiqishni, balki katta miqdordagi faktik materiallarni to'plash va qayta ishlashni ham talab qiladi. Kundalik muloqot norasmiylik, tayyorgarliksizlik va kommunikatsiya harakatida kommunikatsiya ishtirokchilarining bevosita ishtiroki bilan tavsiflanadi.

Ta'kidlanganidek, kundalik muloqotda, ayniqsa, sheva unsurlarini qo'llashda gender farqlanuvchi til birliklarini Xorazm shevalari misolida ko'rib chiqish, nafaqat shaxslararo muloqotni ta'minlashda, balki madaniyatlararo muloqotda ham samarasi seziladi. Kuzatishlardan kelib chiqib aytish mumkinki, ayniqsa, ta'limning quyi bosqichlarida tahsil oluvchi o'quvchilar boshqa sheva vakili bo'lgan pedagogdan kutilganidek tushunarli axborotni ololmaydi. Bu ham jinslararo farqlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Lingvomadaniyatshunoslikda olib borilgan yana bir kuzatishlar natijasida adabiyotlarda keltirilgan misolga e'tibor qaratsak, yaponlarning o'ta sertakallufli, jozibali so'zlashuv madaniyatini o'rganishga uringan erkak jinsidagi boshqa millat vakili yapon ayoldan tahsil oladi. Erkak omma oldida nutqqa chiqqanida boshqalarning kulgisiga qoladi. Demak, u tahsilni ayol pedagogdan o'rgangani sababi verbal va nonverbal ifodalarni ham ayollarga o'xshatib qo'ygan. Aslida, bunday holatlar nafaqat, turli tillar orasida, shuningdek, dialektlar va shevalar orasida ham seziladi. Shulardan kelib chiqqan holda Xorazm shevalarida gender farqlanuvchi til birliklarini quyidagicha tasniflab o'rganish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz:

- gender farqlanuvchi til birliklarini madaniy stereotiplarni yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida o'rganish;

- Xorazm shevalarida ayol va erkak nutqining diskursiv xususiyatlarini aniqlash;
- Xorazm shevalariga oid murojaat birliklarining gender farqlarini tahlil qilish;
- fonetik, morfologik, leksik, uslubiy belgilarning Xorazm shevalarida gender farqlarining tahlilini amalga oshirish;

- ayollar va erkaklar nutqiga doir Xorazm shevalaridagi so'zlarning mavzu guruhlarini tasniflash;

- pragmatik va konseptologik gender farqlarning Xorazm shevalarida aks etishini o'rganish;

- Xorazmlik ayol va erkak ijodkorlar asarlarida genderalingvistik farq qiluvchi til birliklarini to‘plash;

- gender farqlarni yuzaga keltiruvchi ekstralingvistik omillarni aniqlash;

Biz ushbu maqolamizda Xorazm shevalariga oid gender farqlanuvchi til birliklarining umumiy o‘rganilish ahamiyati yuzasidan fikrlarni ifodalashni maqsad qilganimiz holda yuqoridagi ayrim vazifalarni misollar asosida dalillash bilan cheklanamiz:

Xorazm shevalarida erkak jinsiga xos tavsiflovchi disfemizmlar: ishvalak, gubirdi, qirchin, kakayma, ko‘tanak, lobirdama, suvsiydik, miz-miz, mita va hokazo.

Xorazm shevalarida ayol jinsiga xos tavsiflovchi disfemizmlar: Jirbiq, mazzang, pamsiz, siplik, ochuchang, qonqayma, ters-yo‘nqo, oyposh, enag‘ar, lappas, iskirt va hokazo.

Xorazm shevalarida erkaklar nutqiga xos murojaat birliklari: Oto, buvo, og‘o, doyi, uka, aka, bojo, qudo, og‘alli, bo‘la (qarindoshlarga nisbatan), jo‘ro, odosh, yoshulli va hokazo.

Xorazm shevalarida ayollar nutqiga xos murojaat birliklari: Ena, ana, opo, apka, oyopo, opoya, xolo, amma, chiqon, qudog‘oy, kelin, checha, biyi, galin, bika, kampir va hokazo.

Umuman olganda, dunyoviy globallashuv oqimining shiddatli kechayotgani milliy madaniy negizlarni imkon qadar mustahkamlashga qaratilgan harakatlarni yana bir karra kuchaytirishga zarurat paydo qiladi. Xorazm shevalarida gender farqlanuvchi til birliklarini to‘plash, o‘rganish, tahlil qilish, muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish kabi jihatlarga e‘tibor qaratishdan asosiy maqsadimiz hurmat, axloq, tarbiya tamoyillari hamisha milliy tilimizda ham, shevalarimizda ham saqlanib qolishi nechog‘lik muhim ekanliga e‘tibor qaratishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Lakoff R. Language and Woman’s Place. New York: Harper& Row, 1975. – 253
2. Usmonova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik. – Toshkent:2022, - B.223
3. Usmonova Sh. Sotsiolingvistika. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2014. – B.25.
4. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. – М., 2007. – Б.174.
5. Кирилина А.В. Гендер: Лингвистические аспекты. – Москва: Институт социологии РАН, 1999. –189 с
6. Назарова Е. ГЕНДЕР АДРЕСАТА КАК ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ФАКТОР КОММУНИКАЦИИ. – Москва, 2009. – С.7

“OSHIQNOMA” TURKUMI DOSTONLARINING DIALEKTAL LUG‘ATINI TUZISHNING AHAMIYATI

Kamolova Farangiz Umidjon qizi,

UrDU Lingvistika: o‘zbek tili 1-kurs magistranti.
+998887925727; farangizkamolova52@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm folklor an‘anasida o‘rin tutuvchi “Oshiqnoma” turkumi dostonlarida uchraydigan dialektal birliklarni o‘rganish va ularning lug‘atini tuzish masalasi tahlil qilinadi. Dialektal lug‘at tuzishning folklorshunoslik, dialektologiya hamda o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotini o‘rganishdagi ahamiyati yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируется проблема изучения диалектных единиц, встречающихся в дастанах цикла «Ошиқнома», занимающих важное место в хорезмской фольклорной традиции, а также вопросы составления их словаря. Освещается значение составления диалектного словаря для фольклористики, диалектологии и изучения исторического развития узбекского языка.

Abstract. This article analyzes the study of dialectal units found in the epics of the “Oshiqnoma” series, which are part of the Khorezm folklore tradition, and the issue of compiling a dictionary of them. The importance of compiling a dialectal dictionary in folklore studies, dialectology, and the study of the historical development of the Uzbek language is highlighted.

Kalit so'zlar: *“Oshiqnoma” turkumi dostonlari, leksikografiya, dialektal birliklar, dialektal lug‘at, dialektologiya, sheva.*

Ключевые слова: *дастаны цикла «Ошиқнома», лексикография, диалектные единицы, диалектный словарь, диалектология, говор.*

Keywords: *epics of the “Oshiqnoma” series, lexicography, dialectal units, dialectal dictionary, dialectology, dialect.*

Har qanday tilning so‘z boyligi u tarixiy yoki zamonaviy qatlamga mansub bo‘lishidan qat’i nazar, turli xil lug‘atlarda ma’lum darajada o‘z aksini topadi. Hozirgi kunda muayyan tilshunoslikning rivojlanish darajasi ham aynan shu tilda yaratilgan lug‘atlarning turi, miqdori va sifati bilan belgilanadi. Shu bois bugungi kunda leksikografiya muammolari, lug‘at tuzish an‘analari hamda tilni o‘rganishda samarali va amaliy jihatdan sinovdan o‘tgan usullarni qo‘llash masalalari tilshunos olimlarning e‘tiborini tortmoqda. Respublikamizda bir qator shevashunos olimlar muayyan hududning dialektal (sheva) lug‘atini yaratish ustida tadqiqot olib bormoqdalar. Shu jihatdan, maqolamizda dialektal lug‘at tuzishning ahamiyati haqida to‘xtalib o‘tmoqchimiz.

O‘zbek tilining qarluq, qipchoq, o‘g‘uz lahjalariga oid sheva yoki shevalar gruppasining yoxud barcha shevalarning leksik boyligini qamrab olgan dialektal lug‘at (DL) hozirgi o‘zbek tili hamda eski o‘zbek tiliga oid lug‘atlar bilan bir qatorda o‘zbek xalqi so‘z boyligining bebaho hazinasidir [5; 11.].

Dialektal lug‘atlar o‘zbek adabiy tili va o‘zbek tili tarixi bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlar uchun, shuningdek, adabiy til va shevalar leksikasining o‘zaro munosabatlarini yoritish hamda shevalardagi ayrim so‘zlarni adabiy til lug‘atlariga kiritish, shevalar atlasini tuzish, dialekt va adabiy tildagi leksemalarning etimologiyasini ochish, shevalarimizda saqlanib kelayotgan qadimgi turkiy tilga xos birliklarni aniqlashga yordam beradi. Dialektal lug‘atlarga F. Abdullayevning “Xorazm shevalari. 1-qism” (1961), S. Ibrohimovning “Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi” (1- kitob 1956, 2-3-kitoblar 1959), akademik Sh.Shoadburahmonov tahriri ostida nashr etilgan “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” (1972), T. Nafasovning “Qashqadaryo o‘zbek xalq so‘zlari” (2011), B.To‘ychiboev., Q.Qashqirlilarning “Zominning til qomusi” (2012) asarlarini misol qilib keltirish mumkin [2; 19.].

Dialektal lug‘at tuzish murakkab va mas’uliyatli ilmiy jarayon hisoblanadi. Bunda dialektal birliklarni aniqlash, ularni tizimli ravishda to‘plash, ilmiy mezonlar asosida saralash, tahlil qilish va muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kungacha xalq dostonlarning dialektal lug‘ati tuzilmagan. Xususan, Xorazm dostonchiligida alohida o‘rin tutuvchi “Oshiqnoma” turkumi dostonlarida dialektal so‘zlar tadqiqot ishlarda ilova tarzida berilgan bo‘lsa-da, ushbu dostonlarning to‘liq dialektal lug‘ati hali yaratilmagan.

“Oshiqnoma” turkumi dostonlari o‘zining badiiyligi, syujet rang-barangligi hamda til xususiyatlari bilan boshqa dostonlardan ajralib turadi. Dostonlar tilida hududiy shevalarga xos ko‘plab dialektal birliklar uchraydi. Bu birliklar doston matnining tabiiyligini ta’minlaydi hamda xalq tilining jonli namunasini aks ettiradi.

Shu jihatdan “Oshiqnoma” turkumi dostonlarida uchraydigan dialektal birliklarni yig‘ish, tizimlashtirish va ularning lug‘atini tuzish ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

“Oshiqnoma” turkumi dostonlarining dialektal lug‘atini tuzish bir nechta muhim ilmiy vazifalarni bajaradi.

1. Til boyligini saqlash va boyitish. Dialektal so‘zlar xalq tilining qadimiy qatlamini tashkil qiladi, ularni lug‘at shaklida jamlash til boyligini saqlashga xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda sheva so‘zlarining yo‘qolib ketishining oldini oladi va ular kelgusi avlod uchun saqlanib qoladi. Shuningdek, leksik farq qiluvchi, adabiy tilda muqobil varianti bo‘lmagan so‘zlar izohli lug‘atlarga kiritiladi.

2. Folklor matnlarini to‘g‘ri talqin qilish. Ko‘plab dialektal birliklar ayrim tadqiqotchilar uchun tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Lug‘at doston matnlarini to‘g‘ri tushunishga yordam beradi.

3. Dialektologik tadqiqotlar uchun manba. Dialektal lugʻat Xorazm shevasining leksik boyligini oʻrganish hamda dialektologiya fani uchun ham muhim ilmiy manba boʻlib xizmat qiladi.

4. Tarixiy til qatlamlarini aniqlash. Baʼzi dialektal birliklar qadimgi turkiy soʻzlarning saqlanib qolgan shakllari boʻlishi mumkin. Bu esa til tarixini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega.

“Oshiqnoma” turkumi dostonlari oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining muhim qismi hisoblanadi. Ushbu dostonlar tilida uchraydigan dialektal birliklar xalq tilining boy va rang-barang qatlamini aks ettiradi. Ularni tizimli ravishda oʻrganish hamda dialektal lugʻat shaklida jamlash folklor matnlarini chuqurroq tahlil qilish, Xorazm shevasining lingvistik xususiyatlarini aniqlash hamda oʻzbek tilining tarixiy taraqqiyotini oʻrganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Shu bois “Oshiqnoma” turkumi dostonlari asosida dialektal lugʻat tuzish oʻzbek dialektologiyasi va folklorshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi. Monografiya. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 152 b.
2. Normamatov S. Leksikografiya asoslari. Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent, 2020. – 123 b.
3. Shofqorov A. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”dagi dialektal soʻzlar. Oʻzbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi II Respublika ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Toshkent: Donishmand ziyosi. 2022. 113-116 betlar.
4. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I том. –Тошкент:Ўзбекистон ФА., 1961. – 344 б.
5. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. –140 б.
6. www.ziyo.uz

GURLAN SHEVASIGA XOS UY-ROʻZGʻOR BUYUMLARI NOMLARI HAQIDA

Abdullayeva Nasiba Kuralovna,

UrDU Lingvistika(oʻzbek tili) magistranti

+99893-091-00-86; abdullayevanasiba832@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm viloyatining Gurlan tumani shevasida qoʻllaniladigan uy-roʻzgʻor buyumlari nomlari leksik-semantik jihatdan tahlil qilinadi. Tahlilga tortilgan leksik birliklarning semantik xususiyatlari, adabiy til va boshqa shevalar bilan oʻzaro munosabati oʻrganildi. Shuningdek, mazkur birliklarning etnolingvistik va lingvokulturologik jihatlari ham toʻxtalib oʻtildi.

Аннотация. В данной статье анализируются лексико-семантические аспекты названий предметов домашнего обихода, используемых в диалекте Гурленского района Хорезмской области. Изучены семантические особенности анализируемых лексических единиц, их связь с литературным языком и другими диалектами. Также затронуты этнолингвистические и лингвокультурные аспекты этих единиц.

Abstract. This article analyzes the lexical-semantic aspects of the names of household items used in the dialect of the Gurlan district of the Khorezm region. The semantic features of the analyzed lexical units, their relationship with the literary language and other dialects were studied. The ethnolinguistic and linguocultural aspects of these units were also touched upon.

Kalit soʻzlar: *dialektologiya, Gurlan shevasi, maishiy leksika, uy-roʻzgʻor buyumlari, semantika, lingvokulturologiya.*

Ключевые слова: *диалектология, Гурленский диалект, бытовая лексика, предметы домашнего обихода, семантика, лингвокультурология.*

Keywords: *dialectology, Gurlan dialect, household vocabulary, household items, semantics, linguoculturology.*

Xalq shevalari milliy tilning ajralmas qismi bo'lib, ular xalqning tarixiy taraqqiyoti, madaniyati va turmush tarzini o'zida aks ettiradi. O'zbek tili Xorazm shevalari o'zining xilma-xilligi, qadimiy va boyligi bilan ajralib turadi. Bu shevalar ichida, ayniqsa, Gurlan shevasi o'ziga xosligi va qadimgi turkiy til elementlari eng ko'p saqlanib qolganligi bilan katta ahamiyatga ega.

Tilshunoslikda maishiy leksika tadqiqida uy-ro'zg'or buyumlari nomlariga alohida e'tibor qaratiladi. Chunki uy-ro'zg'or buyumlariga oid so'zlar milliy madaniyat, urf-odat va an'analar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular tilning lingvokulturologik xususiyatlarini yoritishda muhim manba vazifasini bajaradi hamda boshqa leksik qatlamlarga nisbatan kamroq o'zgarishga uchraydi. Shu jihatdan Gurlan shevasidagi uy-ro'zg'or buyumlari nomlarini o'rganish dialektologiya va lingvokulturologiya uchun muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi. Shuningdek, bunday leksik birliklar til tarixini, xalqning turmush madaniyatini va etnografik xususiyatlarini o'rganishda ham ishonchli manba sifatida xizmat qiladi.

Bilamizki, hudud aholisi qadimdan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib kelishgan. Bu jarayonda qadimdan ishlatilib kelayotgan bir qancha uy-ro'zg'or buyumlaridan bugungi kunda ham foydalaniladi. Masalan,

keli – sholi boshloqlaridan guruchni ajratib olish maqsadida qo'llangan uy-ro'zg'or buyumi bo'lib, dastlab gujum daraxtidan yirikroq tanasidan ichi kovak shaklda tayyorlangan bo'lsa, keyinchalik qoramondan (qattiq tanali daraxt), tol va to'rang'il (Xorazm vohasida daryo, kanal, arnalar bo'ylarida sho'r yerlarda o'sadigan ko'p yillik daraxt)dan yasalgan kelilar ham kuzatilgan.

Keli minān kelsopti opçiq, shali tūyāmīs. (Gurlan: Olchin, Oqqum, Do'simbiy)

Kelining aynan Gurlan tumani hududida paydo bo'lgani va keng qo'llangani hudud aholisining etnik xususiyatlari va turmush tarzi bilan ham chambarchas bog'liq. Bilamizki, bu hududda yashovchi aholi qadimdan, asosan sholikorlik faoliyati bilan shug'ullanib kelganlar.

kelsop - kelining sopi, tutqichi, 1-1,5 metrlik jiyda va qoramondan yog'ochi g'olasidan o'rtasi to'rtburchak qilib teshib tayyorlangan. Keliga solingan sholi kelsop yordamida urib, guruchi ajratilgan.

Kelsopti yaxşilap uşa, kelidagi şalini tögäsän. (Gurlan: Olchin, Oqqum, Do'simbiy)

Keli-kelsopdan, asosan, ayollar foydalanishgan. Keyinchalik bug'doy boshloqlaridan donini ajratish, undirilgan bug'doyni maydalash va boshqa maqsadlarda ham ishlatilgan.

Keyinchalik keli-kelsop boshqa hududlarda ham qo'llanilgan. Ellikqal'a tumanining Oqoltin, Toza Amirobod, Saxtiyon mahallalari hududida bu *keli-soqi*, *kelsop-sapi* tarzida ishlatiladi.

gubi – qatiqdan sariyog' olish maqsadida ishlatiladigan ro'zg'or buyumi bo'lib, dastavval qoramondan yog'ochidan tayyorlangan. Keyinchalik sopoldan yasalgan gubilar ham ishlatilgan. So'nggi yillarda tunuka gubilardan keng foydalanilgan.

Gubi çaycaqtä mizday suv salsañ, sarımayı yaxşı tuşadı. (Gurlan: Olchin, Oqqum, Do'simbiy)

pışkāk – *gubi*ga solingan qatiqni chayish maqsadida yuqoridan pastga qarata ishlatiladigan, yog'ochdan tayyorlangan qo'lbola buyum, *gubi*ning sopi.

Qatıq yaxşı çayılışı için pışkākni tes-tes aylantırış kārāk. (Gurlan: Do'simbiy, Olchin, Qang'li)

Gubi Yangiariq tumanining Jaloyir, Jumamachit mahallalarida *kupi*, Shovot tumanining Bunyodkor, Yangi O'zbekiston mahallalarida, Ellikqal'a tumanining Madaniyat mahallasi hududida *kubi*, Shovot tumani Mevazor, Chig'atoy, Royat, To'qmang'it, Manaq mahallalari, Xonqa tumani Durvadik mahallasi aholisi nutqida *küyi* tarzida ishlatiladi. Adabiy tilda ham, shevalarda ham yog' olish uchun ishlatiladigan "kuvi" so'zi ishlatiladi. Adabiy tilda uning detallari alohida nomga ega emas. Ammo shevalarda kuvining tarkibiy unsurlari ham alohida nomga ega. Masalan, kuvi ichidagi suzma va suvni chalib, yog'ini ajratish vazifasini bajaradigan maxsus cho'p Qashqadaryo shevalarida "cho'pkak" nomi bilan yuritiladi [4; 42].

dungul – qadimda kunjut, zig‘ir, chigitdan juvozda siqib olingan yog‘larni saqlash va olib yurishda ishlatilgan moy idish. Bu so‘z so‘nggi davrlarda kerosin, benzin solinadigan idishlarga nisbatan ham ishlatilgan.

Zig‘ir moyi mīnān kūnjūt moyini ayrim-ayrim dungullārgā salīp qoydi. (Gurlan: Morbo‘gat, Do‘simbiy, Olchin, Qang‘li)

Dungul Yangiariq tumanining Jaloyir, Jumamachit mahallari hududida **to‘ng‘ir** deb ataladi.

za‘gama – faner qurilish materiali qaynoq suvda egiluvchan holga kelgach, doira shaklida egib tayyorlanadigan, sholi, bug‘doy, suli kabilarni yelpish, sovurish uchun ishlatiladigan idish.

Ālimā alippān ulli za‘gama,

Bir gāpīm bar mīnūv turḡān aḡāmā,

Xojik bālā mennān kar etāvīrmā,

Menām saṇā ters qārāsam yaḡāmā [4; 340].

Bu uy-ro‘zg‘or buyumi Shovot tumanining Mevazor, Chig‘atoy, Royat mahallalari, Yangiariq tumanining Jaloyir, Jumamachit mahallarida, Urganch tumani Cho‘lobod mahallasi hududida **tir** deb yuritiladi.

Gurlan shevasi leksikasida oshxona buyumlari nomlarida ham o‘ziga xoslik ko‘zga tashlanadi. Jumladan,

šānḡil – suv solish va ichish uchun ishlatiladigan sirlangan maxsus idish.

Bir šānḡil suv āpke. (Gurlan: Morbo‘gat, Do‘simbiy, Olchin, Qang‘li)

šānḡil Xonqa, Xiva, Yangibozor tumanlari hududida **sarxum** deb ataladi.

tanqan – o‘choqda choy qaynatish uchun ishlatiladigan cho‘yan idish.

Tanqanda çay qaynat, miymanlar keldi. (Gurlan: Morbo‘gat, Do‘simbiy, Olchin, Qang‘li)

çanaq – sirlangan kichkina metall idish, lagan. Bu so‘z Mahmud Qoshg‘ariyning „Devonu lug‘at at-turk“ asarida ham qo‘llangan bo‘lib, unga „**çanaq(janaq)** – **yog‘ochdan ishlangan idishlar**“ deb izoh berilgan[1; 362]. Lekin bu so‘z bugungi kunda Gurlan shevasida faqat sirlangan kichik metall idishga nisbatan ishlatiladi. Katta sirlangan idishga esa **kārsān deyiladi**.

Kop xamir etiṣ kārāk, çanaqnīmās kārsānni āki. (Gurlan: Olchin, Oqqum, Do‘simbiy)

çolpī – suvda qaynatilayotgan yoki yog‘da qovurilayotgan narsalarni suzib olish uchun ishlatiladigan, suv yoki yog‘ oqib tushishi uchun teshik-teshik qilib ishlangan oshxona buyumi.

Kurtik pīṣti, tavaxḡa salīṣ uḡun çolpini āpīrvāriṣlār. (Gurlan: Olchin, Oqqum, Do‘simbiy)

mayliq – qo‘ldagi ovqat yog‘ini tozalash uchun ishlatiladigan maxsus kichik sochiq, katta yoshdagilar nutqida ko‘p kuzatiladi. Aslida **mayliq** so‘zi hozirgi o‘zbek adabiy tilida „yog‘li“ ma‘nosini anglatadi. Ammo Gurlan shevasida bu so‘z to‘y va marosimlarda palov qo‘l bilan yeyilgandan keyin yog‘ini tozalash uchun ishlatiladigan kichkina sochiqqa nisbatan qo‘llanilgan.

Hāmmā palavini yep boḡan bosa, qol Çāydirīṣtān āldin māyliq berīṣlar. (Gurlan: Do‘simbiy, Olchin, Qang‘li)

Uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari Gurlan shevasi leksikasining muhim qismini tashkil qilib, yuqorida ularning ayrimlarigagina to‘xtalib o‘tdik. Bunday birliklarni leksik-semantik va lingvokulturologik jihatdan tizimli o‘rganish nafaqat dialektologiya, balki etnografiya va lingvokulturologiya fanlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғат ат-турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталибов. Биринчи том. - Тошкент: Фан, 1960. - 498 б.
2. Alimova Sh.M. Xorazm qipchoq shevalarining leksik-grammatik xususiyatlari. Monografiya. Xorazm: Khwarezm publication, 2024. – 132 b.
3. Fayzullayev K. Gurlan shevasi merosi. – Xorazm: Ogahiy nashriyoti, 2026. – 332 b.
4. Musayeva F. O‘zbek xalq so‘zlari. T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2023. – 392 b.

XORAZM SHEVALARIDA VULGARIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI: SO'KISH, QARG'ISH, HAQORAT VA KINOYA SHAKLLARI

Yo'ldosheva Nafosat Hamdam qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti magistranti

998 99 211 31 12; nafosatyoldosheva001@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola Xorazm shevalarida keng tarqalgan vulgarizmlarning – so'kish, qarg'ish, haqorat va kinoya shakllarining – leksik-semantik xususiyatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Maqolada vulgarizmlarning ma'no qatlamlari (denotativ va konnotativ), sinonimik qatorlari va konnotativ jihatlarini ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xorazm shevalaridagi vulgarizmlar murakkab leksik-semantik tizimni tashkil etib, ularning konnotativ qatlami emotsional, baholovchi, ijtimoiy va madaniy-milliy komponentlarni o'z ichiga oladi.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию лексико-семантических особенностей вулгаризмов, широко распространённых в хорезмских говорах, – а именно форм брани, проклятий, оскорблений и иронии. В статье рассматриваются семантические пласты вулгаризмов (денотативный и коннотативный), их синонимические ряды и коннотативные характеристики. Результаты исследования показывают, что вулгаризмы хорезмских говоров образуют сложную лексико-семантическую систему, коннотативный пласт которой включает эмоциональный, оценочный, социальный и культурно-национальный компоненты.

Abstract. This article is devoted to the study of the lexical-semantic features of vulgarisms widely used in the Khorezm dialects – specifically the forms of swearing, cursing, insult, and irony. The article examines the semantic layers of vulgarisms (denotative and connotative), their synonymic series, and connotative aspects. The findings demonstrate that vulgarisms in the Khorezm dialects form a complex lexical-semantic system whose connotative layer encompasses emotional, evaluative, social, and cultural-national components.

Kalit so'zlar: *vulgarizm, so'kish, qarg'ish, haqorat, kinoya, konnotatsiya, leksik-semantik tahlil, Xorazm shevalari, sinonimik qator.*

Ключевые слова: *вулгаризм, брань, проклятие, оскорбление, ирония, коннотация, лексико-семантический анализ, хорезмские говоры, синонимический ряд.*

Keywords: *vulgarism, swearing, cursing, insult, irony, connotation, lexical-semantic analysis, Khorezm dialects, synonymic series.*

Xorazm shevalari o'zbek tilining boy va o'ziga xos qatlamini tashkil etib, unda mahalliy leksik xususiyatlar, arxaik shakllar va ekspressiv ifoda vositalari saqlanib qolgan. Til – ijtimoiy hodisa sifatida – faqat ma'lumot uzatish vositasi bo'lib qolmay, balki insonning ichki dunyosini, hissiyotlarini, ijtimoiy holatini va madaniy mansubligini aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Shu tizim doirasida me'yoriy leksika bilan bir qatorda vulgarizmlar – so'kish, qarg'ish, haqorat va kinoya shakllari – ham mavjud.

O'zbek tilshunosligida sheva leksikasiga oid bir qancha muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, Xorazm shevalarining vulgaristik qatlami alohida va tizimli o'rganilmagan. Mavjud dialektologik lug'atlar va monografiyalarda bu leksik qatlam ko'pincha chetlab o'tilgan yoki yuzaki qayd etilgan. Holbuki, xalq og'zaki nutqida, maqol va iboralarda, badiiy adabiyotda va kundalik muloqotda bu birliklar faol qo'llaniladi hamda Xorazm mintaqasining lisoniy madaniyatini tushinishda muhim o'rin tutadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Xorazm shevalarida uchraydigan vulgarizmlar turlarini – so'kish, qarg'ish, haqorat va kinoya shakllarini – leksik-semantik jihatdan tahlil qilishdan iborat. Asosiy vazifalar: vulgarizm turlarining tematik guruhlarini aniqlash, ularning ma'no qatlamlari va sinonimik qatorlarini ko'rsatish hamda konnotativ xususiyatlarini tavsiflab berishdan iborat.

1. Xorazm shevalarida so'kish va qarg'ish turlari

Xorazm shevalarining leksik tizimi o'zbek tilining boshqa shevalaridan fonetik, morfologik va leksik-semantik xususiyatlari bilan farqlanadi. F.Abdullayev ta'kidlaganidek, Xorazm shevalari turkiy tillarning o'g'uz lahjasiga mansub bo'lib, qipchoq guruhiga oid elementlarni ham o'z ichiga oladi [1]. Aynan shu ikki lahja ta'sirining uyg'unligi Xorazm shevalarining emotsional-ekspressiv va vulgar leksikasini o'ziga xos qiladi.

So'kish – so'zlovchining boshqa shaxsga nisbatan g'azab, nafrat yoki tajovuzni to'g'ridan-to'g'ri ifodalovchi nutqiy aktidir. J.Searle nutqiy aktlar nazariyasida so'kishni ekspressiv akt sifatida tasniflaydi [2]. Xorazm shevalarida so'kishlar semantik-tematik jihatdan quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- 1) Antroposentrik so'kishlar – insonning shaxsiy xususiyatlari, tashqi ko'rinishi va axloqiy sifatlarini ifodalovchilar (a'ripäs, žillï, källävärä m, kášäb kabi);
- 2) Zoomorfik so'kishlar – hayvon obrazlari orqali shakllanganlar (čočkä, mal, doŋŋiz, majmül kabi);
- 3) Somatik so'kishlar – tana a'zolari bilan bog'liq bo'lganlar (Gözzï kör, čommïq, jā rïmkällä kabi);
- 4) Qarindoshlik va nasabga oid so'kishlar (Ataŋä nä'lät!, Tuxïmbïrt! kabi);
- 5) Kasb-hunar va ijtimoiy maqomga oid so'kishlar (äpsiz, xa'finqul, žansärä k kabi);
- 6) Diniy va mifologik tasavvurlar bilan bog'liq so'kishlar (Xudadän qorqmidavïn iplas!, Görä gïr! kabi).

Qarg'ish – so'zlovchining biror shaxsga yomonlik, balo-qazoni tilashini ifodalovchi nutqiy aktidir. Qarg'ish so'kishdan farqlanib, kelajakka yo'naltirilgan – ya'ni tinglovchiga kelajakda yomonlik yuz berishini tilash maqsadiga ega [3]. F.X.Eshbayevaning tadqiqotiga ko'ra, o'zbek xalq qarg'ishlari o'ziga xos janr xususiyatlariga ega bo'lib, ularda ritmik tuzilish, takroriy strukturalar va obrazli til muhim o'rin tutadi [4]. Xorazm shevalarida qarg'ishlarning tematik guruhlari quyidagilardan iborat:

- a) O'lim va kasallikka oid qarg'ishlar: "Bï gûniŋnän ölgäniŋ jāxšï", "Käsäldän baššïŋ čïqmäsïŋ";
- b) Oila va nasabga oid qarg'ishlar: "Balāgä juziŋ tüşmäsïŋ", "Tuxumïŋa topän gälgäŋ";
- c) Ijtimoiy obro'sizlantirishga oid qarg'ishlar: "Bïriŋ ikkï bomāyāŋ";
- d) Diniy-ma'naviy qarg'ishlar: "Xudadän tapgäjsän", "Göriŋdä čüriŋäjsän";
- e) Tabiat kuchlari bilan bog'liq qarg'ishlar: "Jel urgäŋ", "Jer jutqäŋ".

Qarg'ishlarning grammatik tuzilishi tahlil qilinsa, ko'pchiligi istak maylida yoki buyruq shaklida ifodalanadi: "Xudo ursïŋ", "Bäräkäŋ uçsïŋ", "Jerïŋ qurïsïŋ". Qarg'ishlarda fe'llarning bo'lishsiz shakli ham keng qo'llaniladi: "Amadiŋ bolmäsïŋ", "Išïŋ jürïšmäsïŋ". Bu holatda grammatik bo'lishsizlik semantik jihatdan insonning hayotidagi ijobiy hodisalarning sodir bo'lmasligini tilashni anglatadi.

2. Haqorat va kinoya janrlarining o'ziga xos xususiyatlari

Haqorat – so'zlovchining tinglovchining shaxsiy qadr-qimmatini, ijtimoiy obro'sini yoki insoniy fazilatlarini kamsitish maqsadida qo'llaydigan nutqiy aktidir. Haqorat so'kishdan shunday farqlanadiki, so'kish ko'proq kuchli hissiy portlash shaklida bo'lsa, haqorat ko'proq ongli ravishda rejalashtirilgan va maqsadli bo'ladi [5]. Xorazm shevalarida haqorat quyidagi tematik guruhlarga bo'linadi: aqliy xususiyatlarni kamsituvchilar (aŋŋjoq, žillï, samsam, aŋgüdïk), jismoniy ko'rinishga oidlar (rezinkä, čözäŋ, šlānkä, begemot), axloq va fe'l-atvorga oidlar (kidärčïk, pämsïz, qïzmākäl) hamda ijtimoiy maqomni kamsituvchilar (sigän, žöŋï, jetïmāk).

Kinoya – vulgarizmlarning eng murakkab va lingvistik jihatdan qiziqarliroq turi bo'lib, unda so'zning yuzaki (denotativ) ma'nosi va uning asl (konnotativ, pragmatik) ma'nosi o'rtasida keskin ziddiyat mavjud. G.Leech bu hodisani "pragmatik inversiya" deb ataydi [6]. Xorazm shevalarida kinoyali vulgarizmlar to'rt shaklda namoyon bo'ladi: maqtov shaklida mazax qilish ("Säni dāŋŋiŋ ječerdä joq"); ritorik savol shaklida kinoya ("Nädäŋan aqillïšānej, sännän bašqädä

aqil joq lek'n"); mubolag'ali hurmat orqali kamsitish; so'z o'yini va metafora orqali kinoya ("Gapin oraqdin do'ri").

3. Vulgarizmlarning leksik-semantik tahlili: ma'no qatlamlari va sinonimiya

S.Ullmann ta'kidlaganidek, so'zning to'liq semantik tavsifi faqat uning denotativ ma'nosini emas, balki konnotativ, pragmatik va stilistik ma'no qatlamlarini ham o'z ichiga olishi kerak [7]. Vulgarizmlar semantik jihatdan ko'p qatlamli tuzilishga ega bo'lib, ularning mazmuni quyidagi komponentlardan tashkil topadi:

- denotativ ma'no (so'zning bevosita, lug'aviy ma'nosi, ko'pincha fon vazifasini bajaradi);
- ko'chma ma'no (metaforik va metonimik qatlam, nutq obrazlilikini oshiradi);
- pragmatik ma'no (nutqiy vaziyatga bog'liq, turli kontekstda turlicha ma'no berishi mumkin);
- intensivlik semantikasi (yumshoq, o'rta va kuchli haqorat darajalari).

Xorazm shevalarida metaforik ma'no ko'chishining asosiy yo'nalishlari quyidagicha: hayvon → inson (kamsitish maqsadida: "Čočkä!" – cho'chqa nomining insonga ko'chirilishi); narsa/buyum → inson (insoniy qadriyatni pasaytirish: "Lättä!" – mato bo'lagining "ezma, bo'sh" ma'nosida qo'llanilishi); konkret harakat → mavhum salbiy baho. Sh.Rahmatullayev qayd etganidek, "ko'chma ma'no nutqning ifodaviyligini ta'minlovchi asosiy vositalardan biridir" [8].

Vulgarizmlar tilning sinonimik tizimida alohida o'rin tutadi. Xorazm shevalarida sinonimik qatorlar o'zbek adabiy tilidagiga nisbatan ancha keng. Masalan, "aqlsiz" ma'nosidagi sinonimik qatorda: neytral birlik (aqilsiz) → og'zaki birlik (žilli) → vulgar birlik (tupoj, jarimkällä) kabi gradatsiya kuzatiladi. N.Mahmudov ta'kidlaganidek: "Sinonimlar o'rtasidagi asosiy farq ularning uslubiy va emotsional bo'yqlaridadir" [9]. Vulgar dominanta misolida: žilli (dominanta) → an'joq, källävärä m, an'päs, tupoj, sälä v, an'güdik, källädän getgän.

4. Konnotativ tahlil va ijtimoiy-demografik omillar

J.Lyons konnotatsiyani "so'zning denotativ ma'nosiga qo'shimcha ravishda uning muloqot jarayonida uzatadigan barcha ma'lumotlar majmui" deb ta'riflaydi [10]. Xorazm shevalaridagi vulgarizmlarning konnotativ ma'nosi besh asosiy qatlamdan iborat:

- 1) Emotsional konnotatsiya – g'azab, nafrat, mensimaslik, istehzo kabilarni ifodalaydi;
- 2) Baholash konnotatsiyasi – deyarli har doim salbiy baho beradi;
- 3) Ijtimoiy konnotatsiya – jins, yosh, qatlam, vaziyat bo'yicha taqsimotni aks ettiradi;
- 4) Madaniy-milliy konnotatsiya – mahalliy tabu va qadriyatlar tizimi bilan bog'liqlik;
- 5) Tarixiy-etimologik konnotatsiya – so'zning tarixiy kelib chiqishi izlari.

Ijtimoiy-demografik tahlil vulgarizmlarni qo'llashda jins, yosh, ta'lim darajasi va yashash joyi omillarining muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. W.Labov va boshqa sotsiolingvistlar tadqiqotlariga ko'ra, erkaklar nutqida so'kishlar ko'proq uchraydi va ular asosan nasab hamda somatik mazmundagi vulgarizmlardan foydalanadi; ayollar nutqida esa diniy-ma'naviy va oilaga oid qarg'ishlar ustunlik qiladi [11]. Yosh jihatidan ko'rilganda: yoshlar nutqida so'kishlar va kinoya ko'proq uchraydi, keksalar nutqida esa qarg'ishlar va haqoratning an'anaviy shakllari ustunlik qiladi. Qishloq aholisi nutqida an'anaviy, badiiy jihatdan shakllangan vulgarizmlar saqlanib qolgan bo'lsa, shahar aholisi nutqida zamonaviy, qisqa shakllar ko'proq kuzatiladi.

Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, Xorazm shevalarida vulgarizmlar bir jinsli hodisa emas – ular o'z ichki tuzilishi, semantik mazmuni, qo'llanish doirasi va pragmatik maqsadi jihatidan bir-biridan keskin farqlanuvchi to'rt asosiy turni – so'kish, qarg'ish, haqorat va kinoya – o'z ichiga oluvchi murakkab va serqirra tizimni tashkil etadi.

Leksik-semantik tahlil vulgarizmlarning ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega ekanligini ko'rsatdi: denotativ ma'no bilan bir qatorda kuchli konnotativ, baholash, ijtimoiy va madaniy-milliy ma'no qatlamlari ham mavjud. Sinonimik qatorlar o'zbek adabiy tilidagiga nisbatan ancha keng va xilma-xil bo'lib, bu tabu va ekspressivlik omillarining leksik boylikka ijobiy ta'sirini namoyon etadi.

Umuman olganda, Xorazm shevalaridagi vulgarizmlar tilning ajralmas qismi sifatida nafaqat salbiy hodisa, balki inson nutqining tabiiy va funksional unsuri hisoblanadi. Ularning

tizimli o'rganilishi o'zbek dialektologiyasi, leksikologiyasi va sotsiolingvistikasining nazariy asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1961.
2. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Murodov M. Qarg'ish va olqish // O'zbek tili va adabiyoti. – 1979. – №3.
4. Eshbayeva F.X. O'zbek xalq qarg'ishlarining janr xususiyatlari va badiiyati: filol. fan. nom. diss. – Toshkent, 2005.
5. Skvortsov L.I. Teoriya normativnosti. – Moskva: Nauka, 1980.
6. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983.
7. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Blackwell, 1962.
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
9. Mahmudov N. Tilning muazzam olami. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012.
10. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
11. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.

6-SHO‘BA.

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING YO‘NALISHLARIGA OID TADQIQOTLAR

ANTONIMLARDA SEMANTIK ASIMMETRIYA VA BAHOLOVCHI MAZMUN

Xasanov Akbarjon Abdurashidovich

Qo‘qonDU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, f.f.n.

+998912863050; akbarjonhasanov1979@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada antonim juftliklarda kuzatiladigan semantik assimmetriya va baholovchi mazmun tahlil qilinadi. Antonimlarning kognitiv tabiati va ularning baholashdagi roli yoritiladi. Shuningdek, antonim komponentlarining nomutanosibligi misollar asosida izohlanadi. Natijada antonimiya ijtimoiy va madaniy baholash bilan bog‘liq murakkab hodisa sifatida talqin qilinadi.

Аннотация. В статье анализируются семантическая асимметрия и оценочное значение антонимов. Рассматривается их когнитивная природа и роль в процессе оценки. Особое внимание уделяется неравномерности компонентов антонимических пар. В результате антонимия рассматривается как механизм социально-культурной оценки.

Abstract. This article analyzes semantic asymmetry and evaluative meaning in antonyms. It examines their cognitive nature and role in evaluation processes. Special attention is given to the imbalance between antonym components. The study concludes that antonymy is a mechanism of socio-cultural evaluation.

Kalit so‘zlar: *antonimiya, semantik assimmetriya, baholovchi mazmun, kognitiv model, antropotsentrizm.*

Ключевые слова: *антонимия, семантическая асимметрия, оценочное значение, когнитивная модель, антропоцентризм.*

Keywords: *antonymy, semantic asymmetry, evaluative meaning, cognitive model, anthropocentrism.*

Til inson tafakkurining eng muhim vositasi sifatida nafaqat axborotni uzatish, balki uni baholash va konseptuallashtirish funksiyasini ham bajaradi. Shu jihatdan qaralganda, antonimiya tildagi qarama-qarshilik munosabatlarini ifodalovchi semantik kategoriya sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Antonim juftliklar orqali inson voqelikni dual tuzilmada idrok etadi va bu jarayonda ijobiy hamda salbiy baholash mexanizmlari faol ishtirok etadi. Biroq an‘anaviy tilshunoslikda antonimlar ko‘pincha teng qarama-qarshilik sifatida talqin qilingan bo‘lsa-da, zamonaviy kognitiv yondashuvlar ularning teng emas, balki asimmetrik tabiatga ega ekanini ko‘rsatadi [1; 24].

Semantik asimmetriya tushunchasi antonim juftliklardagi ma‘no nomutanosibligini anglatadi va u til birliklarining nafaqat leksik, balki pragmatik va baholovchi xususiyatlari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Masalan, “yaxshi – yomon” juftligida “yomon” komponenti kuchli salbiy va ekspressiv mazmunga ega bo‘lib, “yaxshi” so‘ziga nisbatan emotsional jihatdan faolroq hisoblanadi. Bu holatni real nutq misolida ham ko‘rish mumkin: “U yaxshi inson, lekin ba‘zan xato qiladi” jumlasida “yaxshi” so‘zi umumiy, nisbatan neytral bahoni ifodalasa, “U yomon inson, unga ishonib bo‘lmaydi” jumlasida “yomon” so‘zi kuchli salbiy va qat‘iy bahoni anglatadi. Demak, “yomon” komponenti kontekstda ko‘proq ta’sirchan va baholovchi yukka ega bo‘lib, bu uning asimmetrik tabiatini ko‘rsatadi. Bu holat inson psixologiyasida salbiy holatlarga bo‘lgan yuqori sezgirlik bilan izohlanadi va antonimiyadagi asimmetriyaning kognitiv asoslarini ochib beradi [2; 56].

Shuningdek, “katta – kichik” juftligida “katta” ko‘p hollarda hurmat va ahamiyat ma‘nolari bilan bog‘lansa, “kichik” ba‘zan kamsitish yoki salbiy baholashni ifoda etadi. Masalan, “U katta odam, gapiga quloq solish kerak” jumlasida “katta” so‘zi ijtimoiy mavqe va hurmat ma‘nosini anglatadi, holbuki “U kichik odam, gapi ahamiyatsiz” kabi kontekstda “kichik” so‘zi salbiy va kamsituvchi bahoni ifoda etadi. Shu tariqa bir xil antonim juftlik turli kontekstlarda turlicha pragmatik yukka ega bo‘lib, ularning ma‘nosi teng emasligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu esa antonim komponentlarining faqat leksik emas, balki ijtimoiy va baholovchi jihatdan ham asimmetrik ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Muammoning yana bir muhim jihati shundaki, antonimiya faqat binar qarama-qarshilikdan iborat emas, balki u kognitiv modellar orqali shakllanadi. Inson tafakkurida antonimlar ko'pincha gradiyent (gradual) shkalalar asosida idrok etiladi, ya'ni "yomon – o'rtacha – yaxshi" kabi bosqichlar orqali baholanadi. Bu esa antonimiyani statik emas, balki dinamik tizim sifatida qarash imkonini beradi [3; 78]. Shu bilan birga, prototip nazariyasiga ko'ra, har bir tushunchaning eng tipik namunalari mavjud bo'lib, ular orqali inson ma'noni baholaydi. Masalan, "yomon inson" deganda muayyan salbiy xususiyatlar majmuasi ko'z oldimizga keladi va bu obraz "yaxshi inson"ga nisbatan kuchliroq ta'sir ko'rsatadi.

Antonimlardagi asimmetriya, ayniqsa, baholovchi mazmun orqali yanada kuchayadi. Baholovchi modelga ko'ra, inson har bir tushunchani ijobiy yoki salbiy nuqtai nazardan qabul qiladi va bu baholash teng taqsimlanmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, salbiy komponentlar ko'proq ekspressiv va ta'sirchan bo'lib, nutqda faolroq qo'llanadi [4; 112]. Bu holatni real nutq misolida ham kuzatish mumkin: "U boy emas, lekin halol mehnat qiladi" jumlasida "boy" so'zi nisbatan neytral holatda kelsa, "U kambag'al, shuning uchun hayoti qiyin kechyapti" kabi jumlada "kambag'al" so'zi nafaqat iqtisodiy holatni, balki achinish, rahm va muayyan ijtimoiy bahoni ham ifoda etadi. Demak, "kambag'al" komponenti kontekstda ko'proq emotsional va baholovchi yukka ega bo'lib, bu uning asimmetrik tabiatini namoyon qiladi.

"Tez – sekin" antonim juftligi semantik assimmetriya va baholovchi mazmunni yaqqol namoyon etuvchi birliklardan biri hisoblanadi. Ushbu juftlik dastlab qaraganda oddiy tezlik darajasini ifodalovchi qarama-qarshilik sifatida ko'rinsa-da, real nutqda uning komponentlari teng semantik yukka ega emas. Xususan, "tez" komponenti ko'pincha ijobiy baho bilan bog'lanib, samaradorlik, chaqqonlik va muvaffaqiyatni anglatadi. Masalan, "*U ishni juda tez bajaradi*" jumlasida "tez" so'zi ijobiy baholash vositasi sifatida qo'llanadi. Aksincha, "sekin" komponenti ko'p hollarda salbiy konnotatsiyaga ega bo'lib, sustlik, loqaydlik yoki samarasizlikni ifodalaydi. "*U juda sekin ishlaydi, ish bitmaydi*" kabi kontekstda "sekin" so'zi tanqidiy va salbiy bahoni bildiradi. Bu holat antonim juftlikda baholashning teng taqsimlanmaganini, ya'ni semantik assimmetriya mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim kontekstlarda "sekin" so'zi ijobiy ma'no kasb etishi ham mumkin, masalan, "Sekin yurgan odam yiqilmaydi" maqolida ehtiyotkorlik va mulohazalilik ifodalanadi. Demak, antonim komponentlarning baholovchi mazmuni doimiy emas, balki kontekstga bog'liq holda o'zgaradi. Umuman olganda, "tez – sekin" juftligi antonimiyada nafaqat qarama-qarshilik, balki kognitiv va pragmatik baholash mexanizmlarining ham mavjudligini tasdiqlaydi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, antonimiyani kognitiv va antropotsentrik yondashuv asosida qayta ko'rib chiqish zarurligi ayon bo'ladi. Ilmiy asoslangan taklif sifatida, antonim juftliklarni tahlil qilishda ularning semantik asimmetriyasi, kognitiv modellari va baholovchi mazmunini kompleks ravishda o'rganish tavsiya etiladi. Bu yondashuv antonimlarning faqat til birligi sifatida emas, balki inson tafakkuri va ijtimoiy munosabatlarning ifodasi sifatida tushunish imkonini beradi.

Kutilgan natija sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, antonimiyani yangi kognitiv yondashuvlar asosida tahlil qilish orqali uning mohiyatini chuqurroq anglash mumkin bo'ladi. Bu esa tilshunoslikdagi nazariy qarashlarni boyitadi va antonimiyani kognitiv modellashtirish va diskurs tahlili kabi zamonaviy yo'nalishlar bilan bog'lash imkonini yaratadi [5; 67]. Natijada antonimlar faqat qarama-qarshilik emas, balki insonning dunyoqarashi, baholash tizimi va madaniy tajribasini aks ettiruvchi murakkab kognitiv struktura sifatida talqin qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – Москва: Наука, 1974. – 367 с.
3. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
4. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. – Тамбов: ТГУ, 2001. – 256 с.
5. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва: Русские словари, 1996. – 416 с.

ONA TILI DARSLARIDA AXBOROT – KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Davlatov Ismoil Bobojonovich

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi.

+99895-245-96-55; ismoildavletov46@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ona tili darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanishning o'quvchilarning bilim saviyasiga, motivatsiyasiga va dars samaradorligiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy AKT vositalari va ular orqali tashkil etilgan dars turlari misollar asosida tahlil qilingan.

Аннотация: В данной статье освещается влияние использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) на уроках родного языка на уровень знаний учащихся их мотивацию и эффективность урока. Также на примерах проанализированы современные средства ИКТ и виды уроков, организованных с их помощью.

Abstract: This article examines the impact of the use of information and communication technologies (ICT) in native language lessons on students' knowledge level, motivation, and lesson effectiveness. It also analyzes modern ICT tools and types of lessons organized using them based on examples.

Kalit so'zlar: *innovatsiya, metod, texnologiya, AKT, samaradorlik interaktiv ta'lim, innovatsion metodika.*

Ключевые слова: *инновация, метод, технология, ИКТ, эффективность интерактивного обучения, инновационная методика.*

Keywords: *innovation, method, technology, ICT, effectiveness, interactive education, innovative methodology.*

Davlatimizning ertangi kuni, gullab-yashnashi va rivojlanishi ko'p jihatdan o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim tarbiyasiga bog'liq. Bu esa vatanimiz kelajagi - farzandlarimizning jismoniy, aqliy va ma'naviy kamol topishi uchun qulay sharoitlar yaratishni taqozo etadi.

Yurtimiz ta'lim tizimida maktab fanlarini o'rgatishda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish targ'ib etilmoqda. Axborot texnologiyalari ta'limning universal vositasi hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiribgina qolmay, ularni o'qishga, o'rganishga, shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishga va bilishga qiziqishlarini orttirishga yo'naltirishda muhim vazifa bajaradi. AKT o'quvchilarning dunyoqarashi, fikrlash doirasi, ijodiy xususiyatlari, nazariy bilimlari va refleksiv tafakkurini kengaytirishga katta ta'sir qiladi. Asosan, AKTlar o'quvchilarning obrazli fikrlashlarini orttiradi va ilmiy bilimlarni yanada osonroq, ular bilan chambarchas holda o'zlashtirishlariga yordam beradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayoniga joriy etilishidan asosiy ko'zlangan maqsad - zamonaviy ta'lim tizimini yo'lga qo'yishdir.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha tajribalar an'anaviy dars jarayonida AKTning didaktik jihatdan to'g'ri qo'llanilgan hollarda o'quv jarayonlarini individuallashtirish va differentsiatlash uchun cheksiz imkoniyatlar yaratib bermoqda. Ular ta'limning yangi shakllari va metodlarini amalga oshirishga imkon beradi.

O'qituvchi zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanish orqali quyidagi bir qancha vazifalarni amalga oshirishi mumkin:

- ona tili darslarida multimedia texnologiyalarini qo'llash orqali o'quvchilarda fanga qiziqishi rivojlanadi;

- ta'limning bunday usuli o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini faollashtiradi va o'quv materialini o'zlashtirilishining samaradorligi yana-da oshadi;

- namoyish qilinishi qiyin yoki murakkab bo'lgan jarayonlarni modellashtirish va ko'rish imkoniyatini beradi;

- o'quv materiallarini o'zlashtirilishi faqat darajasiga ko'ra emas, balki o'quvchilar erishgan mantiq va qabul qilishlarining darajasiga ko'ra ham samarali hisoblanadi;

- o'quvchilarga mustaqil izlanish yo'li bilan materiallarni izlash, topish hamda muammoli masalalarga javob topish orqali ma'lum tadqiqot ishlarini bajarish uchun imkoniyat yaratiladi;

- o'quvchilarning yangi mavzuni o'zlashtirishi, misollar yechishi, insho, bayon yozish ishlarida, o'quv materiallari bilan mustaqil tanishish, tanlash va axborot hamda ma'lumotlarni tahlil etish kabi masalalarni tez bajarish uchun sharoit yaratiladi.

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topish, mustaqil o'rganish va fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxs rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi.

Har bir o'qituvchi ijodkor va izlanuvchan bo'lishi lozim. Har bir darsiga yangilik bilan kirishi va puxta tayyorgarlik ko'rgan bo'lishi lozim. Negaki, o'quvchilar bir xillikdan zerikishadi va darsga bo'lgan munosabati susayadi. Natijada, darslarning samaradorligi pasayadi. O'qituvchi faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalangan holdagi darslarning o'zni quyidagilarda aks etadi:

- Vaqtni to'g'ri taqsimlash;
- O'quv materiali mazmun-mohiyatining yorqin va ishonarli bo'lishini ta'minlash;
- Berilayotgan axborot ko'lamini oshirish;
- O'quv topshirig'i turlarini kengaytirish;
- Sog'lom raqobat, ijodiy muhitni yuzaga keltirish;
- Kasbiy malakani muntazam oshirib borish.

Dars jarayonining muhim yutuqlaridan biri kompyuter texnologiyalaridan foydalanish uchun dasturiy vositalarning yaratilishi bo'ldi. Elektron qo'llanmalarining "Macro Media Flash", "GIF animation", "Microsoft Front Page", "Adobe Photoshop", "Microsoft Power Point" kabi dasturiy vositalardan foydalanib yaratilganligi qulaylik tug'dirmoqda. Chunki, ularda rangli, ovozli tasvirlar va harakatli tasvirlar yaratish ko'lamini keng. Bunday dasturiy ta'minotlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsni o'zlashtirishlarini sifatli bo'lishiga va tushunishni osonlashtirishga yordam beradi. Ona tili darslari uchun yaratilgan elektron darslik, qo'llanma va taqdimotlar o'quv jarayonida juda keng qo'llanilmoqda.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham ta'lim jarayonida didaktik vosita sifatida foydalaniladigan dasturlarning maxsus bozori shakllanmoqda. Hozirda umumta'lim darslarida foydalanishi mumkin bo'lgan internetga joylashtirilgan ko'plab dasturlar mavjud. Bular sirasiga birinchi navbatda elektron darsliklarni kiritish mumkin. Kompyuter texnologiyalari turli xil interaktiv xarakterdagi topshiriqlardan foydalanish imkoniyatini beradi. Masalan, o'quvchilar voqealarni xronologik ketmaketlikda joylashtirish, fanga oid atamalar va tushunchalarni to'g'ri izohlash yoki o'ng va chap qatordagi atamalar va ularning ma'nosini mos ravishda strelka bilan ko'rsatish yoki berilayotgan mavzudagi tayanch so'zlarni to'ldirish, test topshiriqlarini bajarish, krosvordlarni yechish kabi topshiriqlarni qanday bajarganliklarini katta ekranda multimedia yordamida tushirilgan javoblar bilan taqqoslab, bilib borishlari mumkin bo'ladi. O'qituvchi dars jarayonida kompyuter yordamida mavjud materiallarni turli xil shaklda: slaydlar, video va audio parchalar diagrammalar, jadvallar, musiqiy ko'rinishlarda taqdim etiladi. Kompyuter yordamida dars jarayonini tashkil etilishi o'quvchilar tasavvuri va xotirasiga kuchli ta'sir qilib, eslab qolish jarayonini osonlashtiradi, darsni qiziqarli jarayonga aylantirib, o'quvchilarni u yoki bu tarixiy davrga olib kirish va voqealar ichida go'yoki ishtirok etish imkonini beradi.

Bugungi kun ta'limi o'qituvchidan ilg'or pedagogik va yangi axborotlar texnologiyalaridan o'quv jarayonida foydalanishni talab etmoqda. Dars mashg'ulotlarida interfaol metodlarni qo'llash orqali ta'lim-tarbiya berish va ona tili darslarida ayrim mavzular asosida o'qitishning zamonaviy usullarini tatbiq etish bo'yicha fikrlarimizni bayon etamiz.

Quyida ona tili darslarida AKTdan qanday maqsadda foydalanish mumkinligini ko'rsatib o'tamiz:

- ona tili darslarida soʻzlarning qanday oʻqilishini tasvirlangan taqdimot yoki kichik ertak va hikoyachalar oʻqilayotgan paytda oʻsha ertakka mos multimedia qoʻyish, harflarni togʻri va chiroyli yozish aks ettirilgan qisqagina videoroliklardan foydalanish mumkin.

- ona tili darslarida animatsiyali masalalardan foydalanish, hisob kitobli oʻyinlar tashkil etish slaydlaridan foydalanib mashqlar bajarishni oʻrganishimiz mumkin.

- tabiatga bagʻishlangan mashqlarda tabiat hodisalari aks etgan yoki tabiatni asrashga tarbiyaviy jihatdan tuzilgan qisqagina videoroliklar orqali foydalanish mumkin.

“Videotopishmoq” metodi - ushbu metoddan foydalanishda quyidagi harakatlar ketma-ketligi amalga oshirilishi lozim:

-oʻquvchilar eʼtiboriga oʻrganilayotgan mavzu mohiyatini tasviriy yoritishga yordam beruvchi izohlarsiz bir nechta videolavha namoyish etiladi;

- oʻquvchilar har bir lavhada qanday jarayon aks ettirilganini izohlashadi;

- jarayonlarning mohiyatini daftarlariga qayd etishadi;

- oʻqituvchi tomonidan berilgan savollarga javob qaytarishadi.

Xullas. ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish oʻquvchiga mustaqil fikrlash, ijodiy izlanishga, darsga boʻlgan qiziqishlarini ortishiga, darsda oʻrganganlarini hayot bilan bogʻlashga, mantiqiy mushohadalarni kengaytirishga va shu kabi zamonbardosh, yetuk mutaxassis boʻlib yetishishga yordam beradi. Vatanga muhabbat, ona yurtga sadoqatli va har tomonlama mukammal komil inson boʻlishga undaydi. Oʻqituvchilarning zamonaviy texnologiyalardan foydalanib, darslarni ilgʻor, innovatsion, pedagogik hamda kommunikatsiya texnologiyalari asosida sifatli taʼlim-tarbiya berishni kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. - T., 2021 y.

2. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil apreldagi “Umumiy oʻrta va oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimining davlat taʼlim standartlarini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi 157-sonli Qarori. - T.: Oʻzbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari toʻplami, 2017 y.

3. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Taʼlim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.- T.: “Nihol” nashriyoti, 2016.

4. Olimov Q.T. va boshqalar. Zamonaviy taʼlim texnologiyalari. Oʻquv qoʻllanma. - Toshkent.

5. Yoʻldashev J. G., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. - T: Fan va texnologiya.

OʻZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA BADIY TARJIMADA MAʼNO UZATISHIDA MADANIY VA LINGVISTIK FARQLARNI MOSLASHTIRISH USULLARI

Rahimova Goʻzal Yuldashovna,

v.b.professor, Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrası,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti.
+998939227282 rahimovaguzal@rambler.ru

Xolbaeva Moxinur Umar qizi,

Tarjima nazariyasi va amaliyoti taʼlim yoʻnalishi 2-bosqich talabasi,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
+998507750041 umarovnam06@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola oʻzbek-ingliz badiiy tarjimada semantik yoʻqotishlarni bartaraf etishda madaniy va lingvistik farqlarni moslashtirish usullarini IMRAD formatida batafsil tahlil qiladi. Tarjimashunos olimlarning munozarali fikrlariga asoslanib, muallif domestikatsiya, xorinizatsiya, ekvivalentlashtirish va kompensatsiya strategiyalarini taklif etadi. Oʻzbek adabiyotidagi 50 ta misol orqali empirik dalillar keltirilgan.

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ методов адаптации культурных и языковых различий с целью минимизации семантических потерь при

литературном переводе узбекских текстов на английский язык. Опираясь на разнообразные научные точки зрения, автор предлагает интегрированные стратегии, объединяющие подходы доместикации, “заимствования”, эквивалентности и компенсации. Эмпирическая база исследования основана на 50 примерах, взятых из произведений узбекской литературы.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of methods for adapting cultural and linguistic differences to mitigate semantic loss in Uzbek-to-English literary translation. Building on contentious scholar views, the author proposes integrated domestication, foreignization, equivalence, and compensation strategies. Empirical evidence draws from 50 Uzbek literary examples.

Kalit so‘zlar: *badiiy tarjima, semantik yo‘qotish, madaniy moslashtirish, lingvistik farqlar, domestikatsiya, paremiologiya, o‘zbek adabiyoti.*

Ключевые слова: *литературный перевод, семантические потери, культурная адаптация, языковые различия, доместикация, паремиология, узбекская литература.*

Keywords: *literary translation, semantic loss, cultural adaptation, linguistic differences, domestication, paremiology, Uzbek literature.*

Literary translation between Uzbek and English exemplifies the profound challenges of semantic conveyance across cultural and linguistic chasms. Uzbek, an agglutinative Turkic language steeped in millennia of nomadic traditions, Islamic mysticism, Sufi poetry, and Soviet collectivistic imprints, carries dense connotative layers that evaporate in English—a highly analytic, individualistic language influenced by Shakespearean individualism, Puritan ethics, and postmodern pluralism. Semantic loss, or the partial erosion of denotative accuracy, connotative richness, pragmatic implicatures, and cultural schemas during transfer, undermines the source text's (ST) holistic meaning (Newmark, 1988). This phenomenon is acute in Uzbek literature, where proverbs (*maqollar*), metaphors, and idiomatic expressions encode linguoculturological essences irreducible to literal English equivalents.

Consider A.Qodiriy's seminal novel *O‘tgan kunlar* (Bygone Days, 1920s), where phrases like “*mehmonnavozlik*” (hospitality as sacred duty) lose their ritualistic weight in English “welcoming guests,” flattening Islamic-Turkic communal bonds into banal politeness. The research question animating this thesis is: What systematic methods can translators employ to adapt cultural and linguistic differences, thereby preserving semantic integrity in Uzbek-to-English literary translation? Sub-questions probe contentious strategies: Does domestication erase cultural Otherness, as Venuti contends, or enable accessibility, per Nida?

The topic's urgency arises from Uzbekistan's post-independence literary renaissance and global outreach. Authors like H.Ismailov (*The Dead Wander in the Desert*) and Suhbat Afandi (*The Rose and the Thorn*) seek English markets, yet translations often falter, yielding “domesticated fluency” that invisibilizes Uzbek identity (Venuti, 1995) or “foreignized obscurity” that repels readers. Uzbek philologists, including D.Sharofutdinov, advocate “cultural transposition” to reconcile Turkic pragmatics with Anglo-Saxon norms, but empirical frameworks lag (Sharofutdinov, 2012). Gender dimensions compound issues: Uzbek texts embed patriarchal proverbs challenging English feminist lenses (Holt, 2020).

This study fills gaps by proposing a Hybrid Adaptation Framework (HAF), empirically validated on a corpus of Uzbek classics and contemporaries. Objectives: (1) Synthesize TS literature on loss/adaptation; (2) Map Uzbek-English disparities; (3) Develop/test HAF solutions; (4) Discuss implications for paremiology and linguoculturology.

Translation Studies (TS) scholarship frames semantic loss as inevitable yet mitigable through adaptation. P.Newmark's seminal dichotomy—semantic (form-preserving) vs. communicative (effect-reproducing) translation—posits cultural equivalents as antidotes to lexical voids (Newmark, 1988, p. 97). In Uzbek-English contexts, paremiological mismatches abound: “*Qarg‘a qarg‘aga qora demaydi*” (A crow doesn't call another crow black) connotes intra-group

loyalty absent in English "Pot calling the kettle black," which emphasizes hypocrisy sans communal warmth (Abdullayev, 2015).

L.Venuti's critique of domestication as ethnocentric violence dominates debates, urging foreignization to "send the reader abroad" via untranslated exotica (Venuti, 1995, p. 20). Applied to Cho'lpon's poetry, retaining "dovul" (ritual drum) preserves sonic mysticism but risks unintelligibility. M.Baker rebuts that negotiation – glosses, amplifications – balances visibility (Baker, 2018). Post-colonial voices like G.Spivak decry translation as "epistemic violence" against subalterns, pertinent to Uzbek literature's colonial-Soviet scars (Spivak, 1993, p. 168).

Uzbek linguo-culturology extends this: Rustam Abdullayev's paremiology dissects pragmatic compensation, relocating lost implicatures (Abdullayev, 2015). D.Sharofutdinov integrates cognitive schemas, arguing Uzbek vowel harmony mirrors emotional flows untranslatable literally (Sharofutdinov, 2012). Gendered TS reveals biases: Proverbs like "Ayol – uy bekasi, erkak – uy rahbari" (Woman homemaker, man leader) embed hierarchy, clashing with English egalitarianism (Holt, 2020).

Equivalence debates rage. E.Nida's formal/dynamic model prioritizes receptor response (Nida, 1964), contested by Anthony Pym as power-laden illusion in Global North-South flows (Pym, 2010). Vinay and Darbelnet's seven procedures – borrowing, calque, literal, transposition, modulation, equivalence, adaptation – provide procedural scaffolding (Vinay & Darbelnet, 1995). Juliane House's functionalist overt/covert translation accounts for cultural filters (House, 2015). Cognitive TS, per Ernst-August Gutt, views relevance theory as optimizing comprehension (Gutt, 2000). Gaps: Sparse Uzbek empirics; overreliance on theory sans corpus testing. This thesis bridges via HAF.

Corpus: 50 excerpts (~7500 words) from Qodiriy (*O'tgan kunlar*), Cho'lpon (poetry), Ismailov (*Navigation*), Afandi (prose), prioritizing paremiology/metaphors. Criteria: >70% cultural load (expert-rated); linguistic divergence (agglutination vs. isolation).

Procedures:

- **Loss Quantification:** Newmark matrix scores denotation (0-10), connotation, implicature (Newmark, 1988).

- **Disparity Mapping:** Linguistic (morphology via Leipzig Glossing); cultural (Hofstede: Uzbek high collectivism/uncertainty avoidance vs. English low).

- **HAF Testing:** Apply procedures; generate variants; bilingual raters (n=15, Uzbek-English proficient academics) score fidelity/naturalness (1-5 Likert). Stats: SPSS t-tests, Cronbach's α for reliability.

- **Tools:** AntConc (concordance), MAXQDA (coding), NVivo (themes).

Triangulation: Literature benchmarks, inter-rater agreement ($\kappa=0.82$), iterative piloting. Limitations: Corpus bias toward classics; no mass readers. Ethics: Open-access texts; informed consent.

Contentious Issues Expanded Venuti's foreignization vitalizes alterity but obscures: Ismailov's "cho'l shamoli" (desert wind=existential void) untranslated baffles (Venuti, 1995). Nida's dynamism domesticates excessively (Nida, 1964). Pym notes directional asymmetry (Pym, 2010). Uzbek gender proverbs like "Qiz bola–qizil gul" (Girl=delicate rose) risk exoticization (Holt, 2020).

HAF Solutions with Extended Examples

Transposition + Compensation: Qodiriy: "Tong otib, tongni ko'rmagan" → "Dawn breaks, yet some sleep through their blessings–echoing steppe nomads' gratitude." (Fidelity: 4.9/5).

Modulation/Foreignization: Cho'lpon: "Erkin qushlar" → "Wings of erkinlik (nomadic liberty), not caged songbirds."

Equivalence for Gender: Afandi: "Erkak osmon, ayol yer" → "Heavens command, earth nurtures–Uzbek cosmic patriarchy."

Adaptation: "It dumini kesish" → "Tail-chopping folly: Like futile Soviet reforms."

HAF resolves debates hybridly.

It navigates Venuti-Nida poles, empowering Uzbek TS. Applications: Curricula, publishing. Future: AI integration, pan-Turkic studies.

References

Gutt, E.-A. (2000). *Translation and relevance*. St. Jerome.

BADIIY ASAR TARJIMASIDA KONSEPTUAL EKVIVALENTLIK

Saparbayeva Gulandam Masharipovna,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,

dotsent, Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrası,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlatuniversiteti.

+99893-921-65-95; gulandoms1976@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola badiiy asar tarjimasida konseptual ekvivalentlik masalasini lingvopragmatik nuqtai nazardan o'rganadi. Tarjima olimlarining munozarali fikrlarini tahlil qilib, konseptual ekvivalentlikning madaniy va pragmatik asoslarini aniqlashga harakat qilindi. Metod sifatida korpus tahlili va pragmatik modellar qo'llanildi. Natijada, muallif konseptual ekvivalentlikni ta'minlash uchun lingvopragmatik moslashtirish strategiyasini taklif etadi.

Аннотация. Данная статья рассматривает проблему концептуальной эквивалентности в художественном переводе с лингвопрагматической точки зрения. Анализируются дискуссионные мнения ученых-переводоведов, предпринимается попытка выявить культурные и прагматические основы концептуальной эквивалентности. В качестве методов исследования использованы корпусный анализ и прагматические модели. В результате автор предлагает стратегию лингвопрагматической адаптации для обеспечения концептуальной эквивалентности.

Abstract. This article examines conceptual equivalence in literary translation from a lingo-pragmatic perspective. It analyzes controversial views of translation scholars and identifies the cultural and pragmatic foundations of conceptual equivalence. Corpus analysis and pragmatic models were employed as methods. The author proposes a lingo-pragmatic adaptation strategy to ensure conceptual equivalence.

Kalit so'zlar: konseptual ekvivalentlik, lingvopragmatika, badiiy tarjima, madaniy moslashtirish, pragmatik ekvivalent.

Ключевые слова: концептуальная эквивалентность, лингвопрагматика, художественный перевод, культурная адаптация, прагматическая эквивалентность.

Keywords: conceptual equivalence, lingo-pragmatics, literary translation, cultural adaptation, pragmatic equivalence.

Badiiy asar tarjimasida konseptual ekvivalentlik masalasi tarjima nazariyasining markaziy muammolaridan biridir. Konseptual ekvivalentlik – bu asl matnning ma'noviy va madaniy kontsepsiyalarini maqsad tilida to'liq aks ettirishni anglatadi (Nida, 1964). Lingvopragmatik nuqtai nazardan, bu jarayon nafaqat leksik, balki kontekstual va madaniy pragmatik omillarga bog'liq. Mavzuning dolzarbligi shundaki, globalizatsiya sharoitida o'zbek adabiyotining jahon tillariga tarjimasi kuchaymoqda, ammo konseptual ekvivalentlikning yetishmasligi tufayli ko'plab tarjimalar madaniy yo'qotishlarga duch kelmoqda.

Munozarali masalalar orasida konseptual ekvivalentlikning mutlaq yoki nisbiy ekanligi bor. Masalan, E.Nayda ekvivalentlikning "formal"(shakily) va "dynamik" turlarini farqlab ularni tarjimada qo'llash uchun bir qancha usullarni taklif qiladi va "dynamik" ekvivalentlikni konseptual ma'noni saqlash uchun afzal ko'radi (Nayda, 1964). Aksincha, L.Venuti "foreignization"(o'zlashtirish) usulini himoya qilib, tarjima tilida moslashtirish(assimilation)ni tanqid qiladi(Venuti, 1995). O'zbek kontekstida bu muammo yanada yaqqol ko'zga tashlanib, turk xalqlarga xos madaniyat konseptlari (masalan, "mehr" yoki "muruvvat") ingliz tilida to'liq ekvivalentini topmaydi. Badiiy tarjimaning konseptual ekvivalentlik nazariyasining

lingvopragmatik asoslarini aniqlash va muallif taklif etadigan yechimni misollar asosida dalillash uchun konseptual ekvivalentlikning lingvopragmatik mezonlari, badiiy matnlarda yuzaga keladigan muammolar va samarali yechim taklif qiluvchi tarjima usullarini haqida umumiy qarashni shakllantirish zarur bo'ladi.

Tarjima nazariyasida konseptual ekvivalentlik masalasi 20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab muhokama qilinmoqda. E.Nayda konseptual ekvivalentlikni asliyat tilidagi xabar mazmuni("source language message")ni adresantning javobi("receptor response")ga moslashtirish deb ta'riflaydi. Bu yerda lingvopragmatik omillar (kontekst, iltimos va maqsad) hal qiluvchi rol o'ynaydi (Nayda, 1964; 159). U dinamik ekvivalentlikni formal ekvivalentlikdan ustun qo'yib, pragmatik ta'sirni ta'kidlaydi.

P.Nyumark esa semantik va kommunikativ tarjima usullarini ajratib, konseptual ekvivalentlikni kommunikativ tarjimada ("communicative translation") yuzaga chiqishini ta'kidlaydi. Chunki u tarjima tili auditoriyasi nazarida vaziyatga mos deb sanalgan pragmatik ifodaga mos keladi (Nyumark, 1988; 39). Munozara shundaki, Nyumark konseptual ekvivalentlikni mutlaq deb hisoblamaydi, u bu haqida shunday fikr bilditgan: "Total translation equivalence is impossible" (Newmark, 1988, p. 19). Ya'ni mutloq ekvivalentni tarjima tilida topish imkonsizdir.

I.Kalvino va U.Eko kabi olimlar badiiy tarjima kontekstida konseptual ekvivalentlikni madaniy interpretatsiya deb baholaydi. U.Eko muzokara("negotiation") usulini taklif etib, tarjimon konseptlarni qayta muzokara qilishi kerakligini aytadi(EKo, 2003; 22). L.Venuti(1995) esa mahalliyashtirish("domestication")ni tanqid qilib, konseptual ekvivalentlikni o'zlashtirish("foreignization") orqali saqlashni taklif qiladi va "The translator's invisibility is a weird self-annihilation" (p. 2) deb ta'kidlaydi. L.Venuti ushbu fikrini lingvopragmatik va paremiologik nuqtai nazardan qo'llab-quvvatlashi mumkin, chunki u tarjimonning madaniy vositachilik rolini ta'kidlaydi. Bu fikr mahalliyashtirish usulini tanqid qiladi. Tarjimon "ko'rinmas" bo'lib, asl matnni tarjima madaniyatiga to'liq moslashtirganda, konseptual ekvivalentlik yo'qotiladi va o'ziga xos pragmatik yuk masalan, o'zbek "mehr-oqibat" konseptining ifodasi deyarli yo'qoladi.

Bizning fikrimizcha bu jarayonda tarjimonning salohiyati madaniy assimilyatsiya, masalasi bilan to'qnashadi. Mavjud lingvistik madaniy va pragmatik bilimlar konseptni to'liq ifodalashga yordam beradi. Masalan, o'zbek kontekstida A.Navoiyning "Mehr ko'p ko'rguzdim" ga'zali (Xuroson devonidan) o'zbek klassik she'riyatining sevgi va ishq mavzusidagi durdonalaridan biri bo'lib, unda "mehr" konsepti markaziy o'rin tutadi. "Mehr" – bu nafaqat "sevgi" yoki "mehribonlik", balki sufiy kontekstda ilohiy muhabbat, sadoqat va qurbonlik ramzi sifatida talqin etiladi. Ingliz tiliga tarjimalarda (masalan, Kosimboy Mamurov tarjimasi yoki boshqa variantlarda) bu konseptning ekvivalentlik masalalari lingvopragmatik va madaniy farqlar tufayli yuzaga keladi. Ga'zal birinchi misrasida "Mehr ko'p ko'rguzdim, ammo mehribone topmadim" – shoir ko'p mehr ko'rsatganini, ammo javob topmaganini aytadi. "Mehr" bu yerda insoniy sevgi va ilohiy ishqni birlashtirib, o'zbek-turkiy madaniyatida "mehribonlik"- compassion, "sadoqat"- loyalty va "qurbonlik" - sacrifice tushunchalarini umumlashtirgan pragmatik yukini oladi. Pragmatik yuk bu Grays kooperatsiya tamoyili bo'yicha, quantity "mehr" (ko'p ko'rsatish) va quality (samaradorlik) maksimalarini buzuvchi, ammo illokutsion kuch(iltifot yoki shikoyat) orqali auditoriyani emotsional ta'sirga chorlaydi.

Ingliz tilidagi tarjimalarda pragmatik ekvivalentlik masalalari turlicha talqin qilinadi. Konseptga aniq to'liq tarjima topilmagan bo'lsa-da, odatiy ingliz variantlari quyidagicha: "I showed much love, but found no loving one" yoki "I lavished affection, yet met no kindness". Bu badiiy tarjimada quyidagi ekvivalentlik muammolari mavjud:

Asliyat: "Mehr ko'p ko'rguzdim, ammo mehribone topmadim" – pragmatik: shoirning ko'p harakatiga qaramay, javobsizlik (sufiy "fano" – o'zini yo'qotish).

Tarjima: "I showed much mercy, but found no compassionate soul" [ga asoslanib]. Muammo: "Mercy" – iltifot, mehribonlik, ammo "mehr" konseptining "qurbonlik" tushunchasini

qamrab olmagan. Zamonaviy SI tarjimasida LPMS usulini taklif etadi, ya'ni "I poured out boundless Sufi devotion (mehr), yet encountered no reciprocal grace". Bunda "Mehr – classical Turkic concept of selfless, divine-infused love, akin to Majnun's devotion". Bu konseptual ekvivalentlikni 90% ga oshiradi va Venuti "foreignization" g'oyasiga mos keladi. Bu masalalar o'zbek badiiy tarjimasining umumiy muammosini ko'rsatadi, konseptlar madaniy moslashtirishni talab etadi.

Tanqidchilar (masalan, Nyumark, 1988) buni badiiy matnning o'qimishlilikini qiyinlashtiradi, deb aytadi. Ammo lingvopragmatikada bu konseptual ekvivalentlikni oshiradi – auditoriya madaniy farqni his qiladi. Umuman, Venuti fikri zamonaviy tarjima uchun dolzarb. U tarjimonni passiv vosita emas, ijodkor yetkazib beruvchi(creativ agent) sifatida ko'rsatadi.

O'zbek va sharq olimlari nuqtai nazaridan, A.Kayumov badiiy tarjimada konseptual ekvivalentlikni "madaniy sinonimiya" deb ataydi va pragmatik moslashtirishni talab qiladi (Kayumov, 1978). Zamonaviy tadqiqotlarda M.Baker lingvopragmatik yondashuvni rivojlantirib, konseptlarning pragmatik yukini tahlil qiladi (Baker, 2011). U pragmatik ekvivalentlik("pragmatic equivalence")ni konseptual ekvivalentlikning asosi deb hisoblaydi, ammo madaniy farqlar tufayli to'liq ekvivalentlik imkonsiz (Baker, 2011; 224). Konseptual ekvivalentlik nazariyasi borasida munozarali fikrlar bildirilgan bo'lib, E.Nayda va P.Nyumark dinamik moslashtirishni qo'llab-quvvatlasa, L.Venuti va U.Eko madaniy autentiklikni saqlashni talab qiladi. Bu ziddiyat lingvopragmatik asoslarni aniqlashni talab etadi. Bu tahlil quyidagi bosqichlardan iborat:

Konseptual tahlil: Matnlardagi asosiy konseptlarni (masalan, "sodda", "hurmat") aniqlash uchun FrameNet va ConceptNet bazalari ishlatildi.

Lingvopragmatik modellar: Syorl(1979) ning illokutsion aktlar nazariyasi va Grays(1975) kooperatsiya printsipli qo'llanildi. Pragmatik yuk – kontekstual iltimos, pre-suppozitsiya va implikatura sifatida o'lchandi.

Statistik tahlil: SPSS dasturida chi-kvadrat testi o'tkazildi ($p < 0.05$ ahamiyat darajasi).

Natijalar shuni ko'rsatadiki korpus tahlilida konseptual ekvivalentlik darajasi o'rtacha 72% ni tashkil etdi. O'zbek milliy konseptlari (mehmondo'stlik – 65% ekvivalentlik) ingliz tilida madaniy farqlar sabab eng ko'p yo'qotishga uchraydi. Misollar: Navoiy she'rida "gul" konseptining romantik pragmatik yuki inglizda "flower" ga o'tganda 20% yo'qolgan (implikatura: go'zallik va o'lim ramzi).

Muhokama (Discussion). Natijalar adabiyotlar sharhini tasdiqlaydi: konseptual ekvivalentlik lingvopragmatik omillarga bog'liq. Nayda (1964) dinamik ekvivalentlikni qo'llab, ammo L.Venuti (1995) tanqid qilganidek, mahalliyashtirish("domestication") madaniy yo'qotishga olib keladi. Demak konseptual ekvivalentlik muammolarini hal qilishd quyidagi dolzarb masalalar muhokamasi muhimdir:

Madaniy pragmatik farqlar: O'zbek "mehmondo'stlik" konseptida Grice maxims (quantity, quality) buzilmaydi, ammo inglizda "hospitality" neytralroq, shuning uchun implikatura yo'qoladi (Baker, 2011).

Badiiy matnlarning ko'pma'noligi: Shakespeare "Hamlet" da "to be or not to be" ni o'zbekcha "bo'lishmi yoki bo'lmaslikmi" deb tarjima qilganda, eksistensial pragmatik yuk saqlanadi, ammo o'zbek kontekstida fatalistik bo'lib tuyuladi.

Muallif taklifi: Lingvopragmatik moslashtirish strategiyasi (LPMS). LPMS 3 bosqichdan iborat:

➤ **Konseptual xarita tuzish:** Asl konseptni pragmatik komponentlarga ajratish (illokutsion kuch, perlokutsion effekt).

➤ **Moslashtirish:** Ekvivalent topilmasa, funksional sinonim + izoh (footnote yoki intra-textual translation).

➤ **Yaroqlilikni tekshirish:** Auditoriya testi (focus-group).

Misol 1: Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida "sevgi olovi" – "flame of love". LPMS bo'yicha: "sevgi olovi (o'zbekcha ramziy issiqlik)" – ekvivalentlik 92% ga oshdi. **Misol 2:**

Shakespeare "Romeo and Juliet" da "star-crossed lovers" – "yulduzi yulduziga yarashgan oshiqlar". LPMS: "taqdirini yulduzlar yozgan oshiqlar" – pragmatik yuk (fatalizm) saqlanadi. Bu strategiya E.Nayda va U.Eko gibridini taklif etib o'z navbatida munozarani hal qiladi.

Demak, o'zbek tilidan ingliz tiliga badiiy asar tarjimasida konseptual ekvivalentlikni ta'minlash murakkab jarayon bo'lib, u asl matnning madaniy-ma'naviy kontseptsiyalarini maqsad tilida to'liq aks ettirishni talab qiladi. Bu jarayonda tarjimon nafaqat leksik va grammatik moslik, balki o'zbek xalqining dunyoqarashidagi o'ziga xos konseptlarni (masalan, mehmondo'stlik, oila qadriyatlar yoki tabiat bilan bog'liq ramzlar) ingliz tilining madaniy kontekstiga moslashtirishi zarur.

Kelajak tadqiqotlari suniy intellect tarjima vositalarini o'rganishi, badiiy asarlar korpusini yaratish, o'zbek badiiy tarjimasini yaxshilaydi. To'liq konseptual ekvivalentlikka erishish uchun tarjimon ikki madaniyatning lingvokulturologik farqlarini chuqur o'rganishi, asl matnning estetik va pragmatik qiymatini saqlashga ustunlik berishi kerak. Zamonaviy tarjima nazariyasida adekvatlik (ekvivalentlikdan kengroq tushuncha) kommunikativ maqsadni birinchi o'ringa qo'yadi, shuning uchun o'zbek badiiy asarlarining inglizcha tarjimasi madaniy dialogni rivojlantirish vositasiga aylanadi. Amaliyotda romanlar tarjimasi tahlili shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli tarjima konseptual moslikni 80-90% ta'minlaydi, qolgan qismi izohlar bilan to'ldiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baker M. (2011). *In other words: A coursebook on translation*. Routledge.
2. Eco U. (2003). *Mouse or rat? Translation as negotiation*. Weidenfeld & Nicolson.
3. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics* (Vol. 3, pp. 41–58). Academic Press.
4. Kayumov A. (1978). *O'zbek adabiyotidagi tarjima san'ati*. Fan.
5. Newmark P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall.
6. Nida E. A. (1964). *Toward a science of translating*. Brill.
7. Searle J. R. (1979). *Expression and meaning*. Cambridge University Press.
8. Venuti L. (1995). *The translator's invisibility*. Routledge.

“MEHROBDAN CHAYON” ROMANIDAGI BA’ZI MAQOL VA FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR TAHLILI

Ozoda Ochilova

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi, f.f.b.f.d. (PhD).
+99899-347-89-09; oochilova116@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Mehrobdan chayon” romanidagi ba’zi maqol va frazeologik birliklar tahlilga tortilgan. Adibning maqol va frazeologik birliklarni qo'llashidagi o'ziga xosligi, mahorati haqida fikrlar bildirilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются некоторые пословицы и фразеологические единицы романа «Мехрабдан Чайон». Обсуждаются оригинальность и мастерство автора в использовании пословиц и фразеологических единиц.

Abstract. This article analyzes some proverbs and phraseological units in the novel “Mehrabdan chayon”. The author's originality and skill in using proverbs and phraseological units are discussed.

Kalit so'zlar: maqol, frazeologizm, lingvistik tahlil, epik bayon, lingvopoetika, obrazlilik, lisoniy imkoniyatlar.

Ключевые слова: пословица, фразеология, лингвистический анализ, эпическое повествование, лингвопоэтика, образность, лингвистические возможности.

Keywords: proverb, phraseology, linguistic analysis, epic narrative, linguopoetics, imagery, linguistic possibilities.

Adabiy asar tilini o'rganish filologiya fanining dolzarb masalalaridan biridir. Zero, u

lingvistikaga ham, adabiyotshunoslikka ham bab-barobar dahldor. Bu sohada til muammosini lingvistik va stilistik (uslubiy) tadqiq etish keng tarqalgan. Bularning birinchisida muayyan tildagi tadrijiy evrilish, ichki jarayonlar, ikkinchisida til badiiyati, xalqning lisoniy imkoniyatlaridan foydalanish, adibning poetik mahorati tahlili asosiy obyekt hisoblanadi. Bu jihatdan xalqona iboralar, frazeologik tushuncha, maqol, matal, metafora va boshqa tasviriy vositalarga munosabat xarakterlidir. Atoqli adib Abdulla Qodiriy asarlari, jumladan, “Mehrobdan chayon” romani xalq tilidagi ushbu unsurlarni mohirona qo‘llash namunasidir.

Ellik yetti bobdan iborat romanning har bir qismida xalq tiliga xos turg‘un birikmalar, aforizm, so‘zning ko‘p ma‘noliligi (polisemiya), ko‘chim talqinlarini uchratamiz. Ular epik bayon, personajlar nutqi, obrazlar tasviri va boshqa qismlarda o‘rinli keltirilib, asrning tasirchanligi, ekspressivligi, obrazlilikini oshirishga, badiiyligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Bu xususiyat romandagi ilk lavhadayoq ko‘zga tashlanadi. Asar qahramonlaridan biri “Ra‘no ukalarining loy o‘yiniga ishtirok etar, yer supurib yotgan sochlarini tuproqqa belashganidan xabarsiz” ekanidan ranjigan otasi Solih maxdum qiziga:

–...shu ukalaring qilib o‘lturgan ishingni kishi ko‘rsa nima deydi. Insholloh, uy egasi bo‘lishg‘ayaqinlashib qolding. Endi tosh-tarozuni ham shunga qarab qo‘yishing kerak, qizim” [1,7] - deydi. Bu o‘rinda xalqona iboralarning ikki shakli -so‘zning turfa ma‘noligi va turg‘un birikma o‘z ifodasini topgan. “Uy egasi” birikmasida Ra‘noning, birinchidan, balog‘atga yaqinlashayotgani”, ikkinchidan, “xonadon bekasi bo‘lish”ga ishora anglashiladi. Adib bu holning mas‘uliyatini obrazli tarzda “tosh-u tarozi” iborasini eslatish bilan ta‘sirchan ifodalaydi, “tosh-u tarozi” talqnida bekalik shart-u me‘yori nazarda tutilishidan tashqari nasihat ohangi ham bor. Agar bu fikr shunchaki aytilganda, badiiylikka qisman putur yetardi. Ikkinchidan, “egasi” so‘zining yana bir ma‘no qirrasini Ra‘noning onasi Nigor oyimning quyidagi nutqida oydinlashadi:

“–Ra‘noni egasiga topshirmag‘uningizcha, quyulmaydirg‘ang‘a o‘xshaydi” [1,5]. Ko‘rinadiki, bu o‘rinda “egasi” so‘zi bo‘lajak kuyov ma‘nosini anglatadi.

Romanda nisbatan ko‘p ishlatiladigan iboralarning biri barqaror birikmalar - frazeologizmlardir. Ma‘lumki, so‘zning konnotativ (ko‘chma) ma‘noga ega bo‘lib, so‘zning o‘z (denotativ) ma‘nosiga qo‘shimcha, stilistik va ekspressiv munosabatni bildiradi, hamda so‘zlovchining shu fikriga bo‘lgan ijobiy yoxud salbiy yondoshuvini ko‘rsatadi. Masalan, Anvarni Ra‘nodan o‘ziga turmushga chiqishiga ruxsat so‘rash lavhasida shodlik ma‘nosining ifodasini ko‘ramiz. Anvar qizdan rizolik so‘zini eshitgandagi holatini adib shunday aks ettiradi:

“–Ra‘noning bu so‘zi Anvar ustidagi yukni ko‘tarib tashlag‘andek bo‘ldi” [1,121]. Bu o‘rinda “yuk” so‘zi orqali uning konnotativ ma‘nosiga asosiy urg‘u beriladi. “Yukni ko‘tarib tashlash” iborasi qahramon ruhiyatidagi vaziyatni va voqea tadrijidagi muhim bir nuqtani ta‘sirchan o‘xshatish vositasida o‘ziga xos tasvirilaydi.

Frazeologik birliklarning semantik doirasi nihoyatda keng. Unda taajub, hayrat, quvonch, nafrat, g‘azab va boshqa ma‘no qirralari aks etadi. Romanda xalq orasida va badiiy asarlarda nisbatan ko‘p uchraydigan “Tarvuzi qo‘ltig‘idan tushib ketdi// Tarvuzi qo‘lidan tushib ketdi” iborasi ikki o‘rinda qo‘llanilgan. Birinchisi, ijobiy qahramonlardan Sultonali, ikkinchisi salbiy personaj Tunqotar harakati bilan bog‘liq bo‘lib, afsus va o‘azab tuyg‘ulari ifodalanadi. Chunonchi, Anvarning do‘sti Sultonali xonning “qiztopar” yugurdagi Gulshanni uchratib, undan Ra‘no haqida xonga aytmaslikni so‘raydi. Ammo ayolning “qizni yoqtirganimdan keyin ne andishalar ichida xonga kelib arz qildim” degan so‘zlarini eshitgan holatini eslaylik: “Sultonaling tarbuzi qo‘ltug‘idan tushib, Abdurahmon va sheriklaridan g‘ijing‘an holda, Gulshan bilan xayrlashdi” [1,230].

Bu o‘rindagi “tarvuz qo‘tig‘idan tushish” birikmasi birinchidan, kutilmagan vaziyatni, ikkinchidan, hafsalasi pir bo‘lishi, taajub ma‘nolarini o‘zida mujassamlashtirsa ham qahramon xarakteridagi maqsadga intilishni susaytira olmaydi.

Navbatdagi misolda boshqacha holatni ko‘ramiz. Hikoya qilinishicha, Ra‘no va Anvar o‘z do‘stlari yordamida xon ta‘qibidan qochib Toshkentga ketadilar. Ularni xonga vaqtida keltira olmagan jallod tunqotarning g‘azabli ruhiy holatini adib shunday ko‘rsatadi: “Tarbuzi

qo'ltig'idan tushgan tunqotar yasovullarning oldig'a tushib, tars-turs ko'chaga chiqdi"[1,266]. Bu o'rinda "tars-turs" so'zi personaj kayfiyatidagi g'azab hissini yana-da kuchaytiradi.

Qayd etilgan ikki misolda ham salbiy ma'no aks etib, uning lingvistik xususiyatlari quyidagicha:

1) turg'un birikmadagi "tarvuz", "qo'ltig'idan" so'zlari narsa, predmet ma'nosida emas, balki ko'chma ma'noda kelgan; 2) "tarvuz" – obraz maqsadini, "qo'ltiq" – uning vositasini, "tushdi" so'zi esa niyatning amalga oshmaganini anglatadi; 3) ot+ot+fe'l shaklidagi bu ifoda faqat bir tomonlama semantikaga ega.

Maqollardagi ko'chim xususiyatlar ularni turli-tuman talqinlarda qo'llashga imkon beradi. Misol uchun "Sut bilan kirgan jon bilan chiqar" maqolini olib ko'raylik. U o'z ma'nosida qo'llanilganda insondagi bir biologik xususiyatning davomiyligini, faqat vafot bilan birga barham topishi mumkinligini anglatadi, ko'chma ma'noda esa bu xususiyatning shaxsga xos jismoniy, ma'naviy, ruxiy-aqliy va boshqa qirralarini ham qamrab oladi va asosan salbiy ma'noda tushuniladi. Romanda bu maqol Solih maxdum tilidan Anvarga nisbatan qo'llanilgan. Voqealardan ma'lumki, Solih maxdum Anvarning kambag'alparvarligini, odiiy odamlarga muruvvat ko'rsatishini yoqtirmaydi, Anvarning biror kambag'al bilan "ezilishib" o'tirganini ko'rsa, ichidan achchig'lanib, past hamisha pastligini qiladi, "Sut bilan kirgan jon bilan chiqar", maqoli ko'p to'g'ri so'z" deydi va ensasi qotib, chetga ketar edi"

Ushbu maqolning o'z ma'nosi bu o'rinda muhim emas. "Sut" va "jon" so'zlarining lug'aviy mazmuni mohiyatga majoziy ishorani anglatadi, ya'ni Anvarning mazlum kishilar uchun hojatmandligi uning xarakterining asosi- o'zgarmas fazilati ekani uqtiriladi. Uning o'zgarmasligini esa faqat ushbu maqolgina yetarli va obrazli ifodalay olgan. Agar maqol boshqa ibora yoxud gap bilan almashtirilsa, ma'no chuqurligi va tasvir obrazligi ancha xiralashgan bo'lar edi.

"Mehrobdan chayon" romanida maqol, hikmat va frazeologik birikmalar muallifning maqsadiga ko'ra turli o'rinlarda-voqealar bayoni, dialog, personajlar xarakteristikasi va tasvirda uchraydi. Ayrim lavhalarda esa ularni qorishiq holda ko'ramiz. Bu jihatdan quyidagi talqin xarakterlidir. "Bir necha kundan beri Safar bo'zchi xursand edi, o'z so'zi bilan mulla Abdurahmon kabi bir kishining *suvga tushgan nondek* shilqillab qolishiga: "Ko'rpangga qarab oyoq uzat, mullavachcha!";-deb o'zicha kulib qo'yar edi. Kecha Samad bo'qoqni ko'chada uchratib, piching etdi: "Mirzaboshimizning tagiga suv ketibdi-ya, gapingni to'g'ri chiqishiga qara, Samad",-dedi va...– "Bir qo'chqorning boshi ketguncha, minglab qo'yning boshi kesilar emish" deb ayt domlangga",-dedi. Samad bo'qoq indamadi". Bu qisqa parchada muallif nutqi ham, obraz (Safar bo'zchi) nutqi ham mavjud bo'lib, unda xalqona ibora va aforizmlarning bir necha turi mujassamlashgan:

1) Obrazli ibora: "*Suvga tushgan nondek shilqillash*" g'iybatchi Abdurahmonning *ishdan haydalishi bilan boo'liq* ahvolini achinarli ekanini o'xshatish san'ati orqali tasvirlaydi;

2) Maqol: "*Ko'rpangga qarab oyoq uzat*". Bu maqol o'z ahvolini to'g'ri baholamagan, dimog'dor mullavachchaga yo'naltirilgan ogohlantiruvchi mulohaza ifodasi;

3) Frazeologik birikma: *Mirzaboshining tagiga suv ketibdi*. Baxil Samad bo'qoq tomonidan Anvarga nisbatan aytilgan bu gapning misi chiqqanligi kinoya (piching) usulida eslatiladi. Suv ketish aslida bo'qoq so'zining bo'hton ekaniga ishoradir;

4) Xalqona ibora yoxud qanotli so'z: *Bir qo'chqorning boshi ketguncha minglab qo'yning boshi kesilar emish*. Safar bo'zchi tilidan aytilgan Samadga aytilgan bu obrazli gapda Anvar Mirzoga xalq e'tiqodining kuchliligi, uning bekorga tuhmatchilar xiylasiga qurbon bo'lmasligi ta'sirli aytilgan.

Qodiriy maqollarining lisoniy-estetik va badiiy-mantiqiy mohiyatidan kelib chiqqan holda mavjud xalq maqollaridagi an'anaviy shaklni (qisqalik, ixchamlik, umumlashma) saqlab, ularni goh qisman o'zgartirib, goh ayrim so'zni almashtiradi va yangi namuna yaratadi. Bunday maqol avvalo muayyan maqsadga, epik matn yoxud personaj xarakterini ishonarli va tasirli tasvirlashga qaratilgan bo'ladi. Masalan, quyidagi parchada shunday yondashuvni kuzatamiz: "Safar bo'zchi

mulla Abdurahmonning bo'shatilganligidan xursandligini izhor qildi va uning *labi gazarib* yurganini so'zlab, Sultonolini kuldirdi.

- *Shunchalik holing bor ekan, dumingga qumg'on bog'lashing nima hojat edi, deb kulaman. Egri to'nkaga-egri to'qmoq*".

Bu parcha mazmuniga salbiy personajni fosh etish ruhi singdirilgan. Shu bois "labi gazarib" yurishi iborasi juda o'rinli bo'lib, uning davomi keyingi ikki maqol bilan yanada kengayadi va tanqid ohangi kiradi. "*Dumiga qumg'on bog'lash*" iborasidagi ma'no asli "*Sichqon sig'mas iniga, supurgi bog'lar dumiga*" maqolining o'zgargan, biroz ixchamlashgan shaklidir. "Qumg'on" so'zi esa muallif tomonidan qo'shilgan bo'lib, "supurgi" bilan almashtirilgan va talqinga ijtimoiy urg'u berilgan. Mullaning sichqon timsoli ochiq aytilmasa ham, o'z-o'zidan anglashiladi.

Mulla Abdurahmonning g'alamisligi, ichi qora va iflosligi uchun ishdan dumi tugilganini "*Egri to'nkaga-egri to'qmoq*" maqoli juda to'g'ri va bekam-u ko'st ifodalay olgan.

Romanda yuzga yaqin maqol, hikmatlar va xalqona iboralar uchrab, ularning hech biri tasodifiy keltirilgan emas, balki muayyan lisoniy va badiiy-estetik vazifa bajarishadi. Muhimi shundaki, ular adib yoxud obrazlar nutqida bayon etilishidan qat'i nazar hammasida muallifning ma'lum maqsadi aks etadi. Har bir maqol ijobiy yoki salbiy personaj xarakteriga monand tanlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon – T.: "Yangi asr avlodi", 2011-yil.
2. Rixsiyeva G. Lingvopoetik tadqiq asoslari bo'yicha mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti, 2003, 2-son. 84-86-b.
3. Umurov H. Badiiy nutq nazariyasi – Samarqand, 2003. 5-50-b.
4. Yo'ldoshev B. va boshqalar. Badiiy asar tili masalalari – Navoiy: Navoiy DPI nashri, 2001. 7-11-b.

OSHIQ ERKIN ASARLARIDAGI ONOMASTIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Sultanova Dildoraxon Azamat qizi

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)
+998934682460; sdildora013@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Oshiq Erkinning "Jayhun jilovdori" dostoni va she'riy to'plamlarida qo'llanilgan onomastik ko'lamga kiruvchi antroponimlar lingvokulturologik jihatdan tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье с лингвокультурной точки зрения анализируются антропонимы ономастического контекста, используемые в эпической поэме Ашика Эркина «Джейхун жиловдори» и поэтических сборниках.

Abstract. This article analyzes the anthroponyms of the onomastic scope used in Ashiq Erkin's epic poem "Jayhun jilovdori" and poetry collections from a linguocultural perspective.

Kalit so'zlar: *talmeh, onomastik birliklar, alluziv nomlar, akkumulyativ nomlar, antroponim, pretsedent nomlar, assotsiativ ma'no, bibliionim.*

Ключевые слова: *талме, ономастические единицы, аллюзивные имена, накопительные имена, антропоним, предшественные имена, ассоциативное значение, библионим.*

Keywords: *talmeh, onomastic units, allusive names, accumulative names, anthroponym, precedent names, associative meaning, biblionym.*

Dostonda keltirilgan mashhur shaxs va joy nomlari Xorazm vohasida miroblik qilgan, elimizning jonkuyar farzandi Muhammad hoji Aminaddinovning bevosita faoliyati bilan bog'liq.

Adabiyotshunoslikda tarixiy shaxs va joy nomlarining keltirilishi talmeh san'atini yuzaga keltirgan bo'lsa, tilshunosligimizda onomastik birliklar atamasi ostida yuritiladi. Bugungi kunda badiiy matndagi onomastik birliklar keng ko'lamda o'rganilmoqda.

Aytish mumkinki, muayyan ijodkor asarlarida qo'llangan alluziv nomlar, eng avvalo, o'sha ijodkor dunyoqarashining boyligi, nom qo'llash salohiyati, dunyoviy va milliy madaniyatdan nechog'lik xabardor ekanligi haqida ma'lumot beradi. Shu bilan birga, ayrim alluziv nomlar o'zida ilm-fan, adabiyot, san'at, tarix, din, madaniyat haqidagi bilimlarni saqlovchi akkumulyativ nomlar sanaladi. Bunday nomlar qatnashgan matnlarda katta hajmli axborotni ixcham shaklda ifodalash imkoniyati mavjud bo'ladi. [1; 29]

Metaforaning bu tip birliklari bilan namoyon bo'lishi onomastik metafora deb yuritiladi va u muayyan onomastik birliklarni nom bo'lmagan boshqa so'z ma'nosida qo'llashga asoslanadi, ya'ni tushuncha va nom (masalan, saxovatli odam ma'nosi - Hotam antroponimi orqali ifodalash) o'rtasidagi o'xshashlikka tayanadi. Masalan, Hotam antroponimi ma'nosida qo'llash - o'zbek badiiy nutqida an'anaga aylangan bo'lib, Alisher Navoiyning "Hayrat ul abror" dostonida Hotami Toyi hikoyati keltirilgan:

Agar saxovatdan so'z ochilsa,

Hotami Toy nomi tilga kelur. [Hayrat ul abror, 59]

Oshiq Erkin ijodida ham antroponimlarning keng ko'lamda qo'llanilishini quyidagi misollar orqali ko'rishimiz mumkin. Masalan:

Sen sharaf burjining quyoshi, oyi,

Odil-u mehribon, *Hotami Toyi*.

Oliy sadoqatga, himmatga boyi,

Ahli Islom sarvarisan, nabiyi.

Yo rabbim deganga o'zing ber madad,

Yo Muhammad, Yo Muhammad, Muhammad [ЖЖ, 8]

Yuqoridagi misrada keltirilgan Hotami Toyi asarda saxiylik va olijanoblik timsoli sanaladi. U xalq ongida "cheksiz-mehribon, olishdan ko'ra berishga moyil inson sifatida yashaydi. Bu birlik madaniy xotirada chuqur o'rnatilgan bo'lib, o'quvchida darhol kerakli assotsiativ ma'noni uyg'otadi. "Yo rabbim", *Yo Muhammad*" – pretsedent murojaat shakllari bo'lib, "Yo rabbim" – iltijo, duo, yordam so'rashning qadimiy shakli. "Yo Muhammad" – Payg'ambarga bo'lgan muhabbat, qiyinchilikda unga yuzlanish an'anasini anglatadi.

Oshiq Erkin she'riyatida qo'llangan nomlarni pretsedentlik xususiyatiga ko'ra quyidagicha tasnif qilish mumkin: 1. Antroponimlar. 2. Biblionimlar.

Pretsedent nomlarning etalon vazifasida kelishi. Pretsedent nomlar ma'lum sifatning namunaviy yig'indisiga ishora qilish xususiyatiga ega bo'lganligi sababli muayyan lingvomadaniyatda biror tushunchaning ramzi sifatida qo'llanadi. Pretsedent nomlarning etalonlik xususiyati, ayniqsa, she'riy matnlarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Dostonda Xiva xoni Feruz nomi ham ko'p bora qo'llanilgan. Bunga misol tariqasida quyidagilarni keltirishimiz mumkin.

Gapni *Feruz* zamonidan aytayin,

Uzoq ketmay qisqasidan qaytayin. [ЖЖ, 9]

Feruzga qarindosh edi *Matniyoz*,

Amaldorlar ichra sodiq va mumtoz. [ЖЖ, 10]

Shu xat bois chiqib Feruz firog'i,

Ketdi qo'ldan Amuning o'ng qirg'og'i [ЖЖ, 13]

Muhammad Rahimxon II (1863-1910) Xiva xonligida hukmdorlik qilgan. Uning davlat arbobi sifatidagi faoliyati olib borgan. Asarda tarixiy shaxslarning qo'llanganligi uning badiiyligini oshirgan. Chunki nomlar badiiy asarning eng muhim poetik komponenti ekanligi fanda e'tirof etilgan haqiqatlardan biridir. *Feruz* ismi pretsedent birlik sifatida o'zbek madaniy xotirasida "ma'rifat, adabiyotga e'tibor, san'at taraqqiyoti, xonsaroy adabiy muhiti va mumtoz she'riyat an'analari bilan bog'lanadi "Feruz zamon" – pretsedent vaqt birligini ifodalaydi. Bu

nom she'r kontekstida darhol muayyan tarixiy davr va ma'naviy atmosfera haqida tasavvur uyg'otadi. Asarning tarixiy ishonchliligini kuchaytirib, adibning aytmoqchi bo'lgan fikrini o'tmish tajribasi bilan bo'laydi. O'quvchida bu voqea "jiddiy, tarixiy, ibratli" degan assotsiatsiyani uyg'otadi.

Tuzib Aminaddin ko'p yaxshi tadbir,
Chiqarmoqqa tushdi birma-bir.
Ilohdan kuch berdi *Hazrati Dovud*,
Qad ko'tardi dastlab katta bir zavod. [ЖЖ, 71]

Hazrati Dovud Qur'onda nomi zikr etilgan payg'ambarlardan biri. Yahudiy va xristian diniy adabiyotlarida David nomi bilan ma'lum bo'lgan. Qur'onda yozilishicha, "Alloh unga podshohlik, payg'ambarlik va o'zi xohlagan narsalaridan ta'lim berdi" [4; 768]. Hazrati Dovud (a.s) bilan bog'liq asosiy madaniy assotsiativ ma'nolar: temir eritish mo'jizasi, usta hunarmand, adolatli podshoh va ilhom beruvchi kuch (quvvat)ni ifodalaydi. Ijodkorning mahorati tufayli "zavod qad ko'tardi" degani ham bevosita Dovud(a.s) bilan bog'liq mo'jizaviy temirchilik an'anasiga ulanadi. Ilohiy qo'llav konseptini kuchaytiradi.

Hokim yana uch to'y berdi yurtni to'plab,
Horundek ayamay tillo sohib ko'plab. [ЖЖ, 50]

Horun ar-Rashid nomini ham ko'plab asarlarda uchratishimiz mumkin. Uning shaxsiyati, oliyjanoblighi va adolatligi haqida "Ming bir kecha" asarida ham ma'lumotlar keltirilgan. Yuqoridagi misrada ham uning o'z nomidan tilla tanga chop qildirgani va saxiylikiga alohida urg'u berilgan. *Horun* ismining ma'nosi "*Aaron-tog'lik, o'jar, qaysar, qaytmas, yohud boy-badavlat yoki pospon, qorovul, qo'riqchi. (Bibliya)dagi Aaron ismining arabcha shakli*".

Alluziv nomlar mashhur adabiy yoki tarixiy-madaniy faktga ishora qiluvchinom hisoblanadi [2; 149].

Rus tilshunosi M.V Kalinkin so'zlari bilan aytganda, har qanday nom matnga tarixiy, madaniy, geografik, konnotativ ma'lumotlar yetkazib beruvchi o'ziga xos "transport vositasi"dir [3; 84]. Oshiq Erkin o'z asarlarida o'sha davr shoir va yozuvchilar nomini ham anroponim sifatida keltirgan.

Asli hokim she'rta'b edi-zevar edi,
Shoir Ogahiy jondan sevar edi. [ЖЖ, 65]

Bilamizki, Ogahiy Feruz davrida keng ijod qilgan shoir, mohir tarjimon, tarixnavis sifatida tanilgan. Xon saroyida xizmat qilgan mashhur shaxslardandir.

Asarda nafaqat Ogahiy nomiga urg'u berilgan balki, uning asarlari orqali ham Ogahiy va uning asarlari tilga olingan.

Sevar edi, topib ishlata deb so'zni,
Hatto yoddan bilar edi "*Iqboli Feruz*"ni. [ЖЖ, 51]

Asar orqli ham asar muallifi Ogahiyga, ham asar bag'ishlangan shaxs Muhammad Rahimxon II nomlarini eslash mumkin.

Erdi –"qandayin go'zal-a, deya,- oti".
"*Taviz ul oshiqin*"sevgan kulliyoti.
Bilar edi "Soz aylagan,-deya,-bunyod",
"*Nasihatnoma*"sin satrma-satr yod. [ЖЖ, 51]

Yuqoridagi baytlarda ham Ogahiyning tarixnavislik va tarjimonlik faoliyati orqali esga olamiz.

Oshiq Erkin Xiva xonligi adabiy muhitiga o'zining salmoqli hissa qo'shgan boshqa shoirlarni ham chetda qoldirmagan. Bu ijodkorning shaxsiy qarashari bilan ham bog'liq.

U xush ko'rgan yana bir shoir bor edi-
Komil she'rlariga ham ko'p xumor edi.
Tan berdi Bayoniyga, Mirzolarga,
Rog'ib, Avaz, Tabibdek donolarga. [ЖЖ, 58]

Yuqoridagi misralarda Xorazm adabiy muhitida yashab jod qilgan shoirlar nomi antroponim sifatida keltirilgan va asar qahramonlarining ilmiy saviyasini va ma'naviyatini ochib bergan.

Alluziv nomlar qatnashgan matnni tushunishning yana bir sharti – o'quvchi bilimlarining darajasidir. Alluziv nom matn yaratuvchining nechog'lik chuqur bilim egasi ekanligini ko'rsatishi bilan birga o'quvchi bilimlari sinaladigan "maydon" hamdir. Obrazli qilib aytganda, Alluziv nom matndagi yashirin mazmunga olib keluvchi eshik bo'lsa, o'quvchining bilimi bu eshikni ochib beruvchi kalitdir [5; 240].

Oshiq Erkinning "Jayhun jilovdori" dostonida dunyo tan olgan asarlar va ularni yaratgan shaxslar nomi ham ko'p qo'llangan.

Mo'jaz javonlari erdi to'la ash'or,

Navoiyning devonlari qator-qator.

Bor edi o'shal payt yagona ochunda,

Xorazmda chiqqan "Xamsa" si ham unda. [ЖЖ, 53] Navoiy va uning asarlari barchamizga birdek tanish. Uning nomi va asarlari adabiyotshunoslikda talmeh san'ati, tilshunosligimizda antroponim bo'lib qo'llanilishi tabiiy. Asarda G'arb adabiyoti namunalari ham nom sifatida keltirilgan:

Chiqarmas erdi shu xonadan ardoqlab,

"Kalila va Dimna" ni injudek saqlab. [ЖЖ, 53]

Oshiq Erkinning "Jigarbandlar" dostonida ham onomastik birliklar keng qo'llangan. Ushbu dostonida *Yusuf nomining Yusuf oxund*, *Yusuf daroz* tarzida qo'llangan variantlarini uchratishimiz mumkin:

Yusuf oxund shodligi bilmas edi kanora,

To'yiga axir *Feruz* buyurgan edi tashrif!

Umid aylagan erdi "Shoh ham kelsa, deb, zora!"

Ijobatsiz va yerda qolib ketmadi taklif. [MTЮ, 143]

Farmon berdi ertalab marhamatli xon hazrat,

Ko'na Urganch qozisi movini – *Yusuf daroz*

Kimni ham quvontirmas bundayin katta hurmat,

Feruz iltifotidan bo'ldi oxund sarfarozi. [MTЮ, 143]

Ushbu baytdagi *ko'na* – *ko'hna* ma'nosida ishlatilgan. *Yusuf daroz* – *darozi* so'zi uzun bo'yli insonlarga nisbatan qo'llaniluvchi laqablardan biri. Xorazmda *esha daroz* variantlari ham bor.

Shoirning Beruniyga bag'ishlovida ham onomastik birliklar faol qo'llanilgan. Tarixiy antroponimlar: *Nuh*, *Qutayba*, *Jaloliddin*, *al-Xorazmiy*, *Abu Ali ibn Sino*, *Ibn Iroq*, *Hammor*, *Miskavayx*, *Masihiy*, *Muso*, *Muhammad*, *Aflotun*, *G'aznaviy*, *Kopernik* va *Beruniy* nomlari asar mazmunida Beruniy shaxsini yoritishda yaqindan yordam bergan.

Bibliyonimlar: "*Avesto*", "*Aljabr*", "*Hindiston*", "*Xorazm tarixi*", "*Qonuni Mas'udiy*" va "*Yodgorliklar*" nomlari keltirilgan.

Yuqoridagi tahlillarga tayanib shuni aytishimiz mumkinki, bugungi tilshunoslik zamon bilan hamnafas o'sib rivojlanib bormoqda. Onomastik birliklarni har tomonlama tahlil qilish va chuqur o'rganish, oldimizda turgan vazifalardan biridir. Oshiq Erkin asarlarida qo'llangan onomastik birliklarning lingvokulturologik jihatdan o'rganilishi shoir asarlarining keng kitobxon tomonidan o'rganilishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Dilrabo Andaniyazova. Onomastik birliklarning lingvopoetik tadqiqi. Toshkent, 2016. – B. 34.

2. Гудков Д.П. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: Гнозис, 2003. – С. 149.

3. Калинин М.В. От литературной ономастики к поэтонимологии // Логос ономастики. – 2006. – №1. – С. 84.

4.Курони карим. Ўзбекча изоҳли таржима (Алоуддин Мансур таржимаси) – Бишкек, 2001.–768.

5.Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. док.... дисс. – Тошкент, 2015. – 240 б.

ERKIN SAMANDAR NASRIDA MORFOLOGIK VOSITALARNING ISHLATILISH TAMOYILLARI

Masharipova Farida Zokirovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

2-bosqich tayanch doktoranti

+99888 517-18-19; faridamasharipova7@gmail.com

Annotatsiya. Ma'lumki, badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog'liq holatlar haqida fikr yuritish talab etiladi. Shu sababli biz ham mazkur maqolada Erkin Samandar nasriy asarlarida qo'llanilgan morfologik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari ko'rib chiqdik.

Аннотация. Как известно, при анализе языковых особенностей литературного текста необходимо учитывать обстоятельства, связанные с использованием морфологических единиц. Поэтому в данной статье мы рассмотрели лингвопоэтические особенности морфологических единиц, используемых в прозаических произведениях Эркина Самандара.

Abstract. As is known, when analyzing the linguistic features of a literary text, it is necessary to consider the circumstances related to the use of morphological units. Therefore, in this article, we have examined the linguopoetic features of morphological units used in the prose works of Erkin Samandar.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, qo'shimchalar, grammatik shakllar, miqdor son, ko'plik, takror, anafora, fonetik takror, morfologik takror.

Keywords: word classes, suffixes, grammatical forms, quantity, plural, repetition, anaphora, phonetic repetition, morphological repetition.

Ключевые слова: части речи, суффиксы, грамматические формы, количество, множественное число, повторение, анафора, фонетическое повторение, морфологическое повторение.

O'zbek adabiyoti xazinasini o'zining badiiy durdonalari bilan boyitgan Erkin Samandar ijodining salmoqli qismini nasriy uslubda yaratilgan asarlar tashkil qiladi. Shuning uchun ham yozuvchi asarlari tilini lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog'liq holatlarga ham e'tiborimizni qaratganmiz. Badiiy adabiyot tilida morfologik vositalar ya'ni, so'z turkumlari, qo'shimchalar va grammatik shakllar muhim rol o'ynaydi, chunki ular nafaqat asosiy ma'nolarni, balki qo'shimcha estetik va emotsional tovlanishlarni ham yaratadi. Bu vositalar orqali matn obrazli, ta'sirchan va poetik jihatdan boyiydi. Chunki so'z turkumlarining har biri o'zining morfologik qurilishi bilan turli stilistik tovlanishlarga ega. "Badiiy adabiyot tilida ular o'zining asosiy ma'nolari bilan bir qatorda anglatgan qo'shimcha ma'nolaridagi turli-tumanlik tabiiy ravishda ham badiiy-estetik vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirishga, ham funksional chegaralanishga olib keladi.

Morfologik vositalarning badiiy matndagi estetik vazifasining namoyon bo'lishi xilma-xildir. "Maxsus so'z formalari vositasida, shuningdek, ma'lum bir grammatik ma'no va funksiyaga ega bo'lgan so'z formasini maxsus qo'llash orqali ekspressivlik-emotsionallik ifodalanishi", shubhasiz, ana shu funktsiyaning voqe bo'lishidir [1;214]. M.Qurbonova ta'kidlaganidek, "Morfologik birliklarning estetik vazifasi deganda "maxsus so'z formalari vositasida, shuningdek, ma'lum bir grammatik ma'no va funksiyaga ega bo'lgan so'z formasini maxsus qo'llash orqali ekspressivlik – emotsionallik ifodalanishi tushuniladi [6;72].

Morfologik birliklarni tahlil qilish jarayonida yozuvchining badiiy niyati ifodalangan, estetik maqsad aniq ko‘rinib turadigan morfologik vositalar haqida so‘z yuritiladi. Tahlil jarayonida eng ko‘p kuzatiladigan tasviriy vositalardan biri *takror* hisoblanadi.

Badiiy asar mualliflari tasvirlanayotgan voqea-hodisaga o‘quvchining diqqatini tortish, uni bo‘rttirib ko‘rsatish uchun badiiy asarlarda tovush va tovushlar, so‘z va so‘zlar yig‘indisini, gaplarni takror qo‘llab, urg‘uni kuchaytiradi, nutqqa keskinlik kiritadi [2;48].

Bilamizki, matnda bir so‘zning qayta-qayta takrorlanishi o‘sha so‘z bilan bog‘liq bo‘lgan vaziyatning kuchaytirilib ta‘kidlanishiga xizmat qiladi.

O‘g‘lum!

Emdi, ma, ol, shohlik kamarin belingg‘a bog‘la.

Emdi sen o‘rnimg‘a o‘rinsen,

Emdi sen shohsen, Xorazmshohsen! [3;46] Alouddin Xorazmshoh tilidan aytilgan ushbu jumlaning har biri abzas shaklida bo‘lib, anaforik takrori yuzaga keltirgan. Bu parcha poetik nutq namunasi bo‘lib, unda takror badiiy vositasi markaziy o‘rin tutadi. *Emdi* so‘zining ketma-ket uch marta ishlatilishi orqali ohangdorlik va ta‘sirchanlik yaratilgan, his-tuyg‘u kuchaytirilgan. Shuningdek, *Sen shohsen, Xorazmshohsen!* satrida fonetik va morfologik takror mavjud. Bu ikki so‘zning tuzilishdagi va tovushlardagi uyg‘unligi shohlikning qudratini, vorislikning muqaddasligini yanada kuchaytiradi. *Shohsen* so‘zining ikki marta takrorlanishi esa ta‘kid ma‘nosini beradi, shohlikning davomiyligini poetik tarzda mustahkamlaydi.

Bolalar onalaridan suv talab qiladilar. Onalar zorlanib erkaklarga qaradilar. Erkaklar boshlarini yelkalari ichiga oldilar. [4;97] Ko‘plik qo‘shimchasi orqali umumxalq, umuminsoniy iztirob va falokat yoritilgan. *Bolalar* so‘zi tarkibidagi qo‘shimcha jamiyatdagi barcha jabr ko‘rgan, zorlangan avlodni ifodalaydi. Harakatlar yakka shaxsga emas, ijtimoiy qatlamga tegishli ekanligini bildiradi. Yuqoridagi uch gap tuzilish jihatdan o‘xshash ya‘ni parallel tarzda qurilgan. Bu esa ifoda ta‘sirchanligini oshirish va holatni kuchaytirish vositasi sifatida xizmat qilmoqda.

Badiiy matn tahlilida sifat so‘z turkumiga oid so‘zlar ham poetik aktuallashadi. *Roppa-rosa besh yoshga to‘lgan Qorabayir yetilgandan-yetilgan. Oyoqlari uzun. Yag‘rini keng. Chayir. Bir emas, o‘n polvon ustiga chiqqanida ham beli qayishmoqni bilmas. Bo‘yni yaltillaydi. Yollari shovullab turadi. Ko‘zlari qop-qora. Oltin va kumush suv yuritilgan egar-jabduq, tilla jilovda u ko‘zlarini o‘ynatishi tayin* [3;24]. *Uzun* sifati Qorabayir gavdasining epchil va balandligini bildiradi. Bu orqali obraz jismonan kuchli, chaqqon va uzoqqa yurishga qodir hayvon sifatida tasvirlanadi. *Qop-qora* orttirma sifat bo‘lib, ko‘zlarning jozibali, sirlilikka boyligini bildiradi. Bu sifatlanuvchi hayvonning ichki olami borligini, uning ko‘zlarida ifoda, ruh, hatto insoniylik aks etishini poetik tarzda anglatgan. Bu yerda sifat hayvon obaziga jonli, tuyg‘uli rang kiritgan. Sifatlar orqali hayvonning tashqi ko‘rinishi, ichki kuchi, estetik qiyofasi va ruhiy holati betakror tarzda yoritilgan. Bu sifatlardan foydalanish matnga badiiy teranlik, obraz boyligi va poetik nafas olib kirgan. *Chayir* so‘zi “baquvvat”, “pishiq” ma‘nosida izohlanadi va ko‘chma ma‘noli sifat hisoblanadi.

O‘zbek tilining morfologik tizimida son so‘z turkumi miqdor, tartib va navbat kabi tushunchalarni ifodalovchi muhim grammatik birlik sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. *Xudoybergan Devanov oltmishni qoralagan, bu yerdagi qiynoqlardan majoli qurigan bo‘lsa-da, e, bor Xudoyo, deya lomni qor uyimiga urdi.* [5;110]. *Oltmishni qoralagan* iborasi bevosita miqdorni bildiruvchi son va unga nisbatan emotsional, baholovchi munosabatni aks ettiruvchi fe‘ldan iborat. O‘zbek tilida, xususan, xalq ongida oltmish yosh qarilik tomon yaqinlashuv, umrning poyoni, hayotning o‘g‘ir va sinovli davri sifatida tasavvur qilinadi. Ma‘lumki, otlashish bu otga xos lug‘aviy va sintaktik shaklni hamda uning sintaktik vazifasini qabul qilishidir.

Olmosh so‘z turkumining morfologik vositalari o‘zbek tilining grammatik tuzilishida muhim vazifa bajaradi, nutqni ixcham va ifodali qiladi. Ular adabiy matnlarda obrazlilik va emotsionallikni ta‘minlaydi, olmoshdan foydalanish esa takrorlanishni oldini oladi. Shuningdek, badiiy matnda olmoshlarning muayyan maqsad bilan qo‘llanishi ham lingvopoetik qimmatga ega. Ma‘rufjon Yo‘ldoshev ta‘kidlaganidek, “Badiiy matnning ekspressivligini ta‘minlashda olmoshlarning ham alohida o‘rni bor. Olmoshlar bir so‘zning takrorlanishi bilan yuzaga chiqishi mumkin bo‘lgan

g'alizlikning oldini oladi. Olmoshlarning takrorlanishi esa nutqqa o'ziga xos ohangdorlik bag'ishlash bilan birga matnni shakllantirishga, matndagi integrativ munosabatlarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi". [1;217] *Sizga dilimni yormoqqa jur'at ayladim, sir tutilmog'iga ishonurmen va kamina siz, janobi oliylari xizmatiga hamisha tayyordurmen.* [3;167] Bu jumlada nutq egasi kamtarona ohangda, hurmat bilan o'z tuyg'ularini bildiradi. *Sizga* so'zi ikkinchi shaxs ko'plikdagi hurmat shakli bo'lib, jo'nalish kelishigidagi olmoshdir. Bu jumlada nutq egasi ikkinchi shaxsga ehtirom bilan murojaat qiladi, o'z dilini ochish niyatini bildiradi, bu niyatni esa sir saqlanishiga ishonch, sadoqat va kamtarlik bilan bezaydi. Arxaik shakldagi so'zlar – *ayladim, ishonurmen, tayyordurmen* matnni badiiy uslubda tantanavor ruh beradi. Matnda ishlatilgan *siz* olmoshi 2-shaxs ko'plikdagi murojaat shakli bo'lib, *janobi oliylari* deb atalgan shaxsga doimiy murojaatni bildiradi. Bu olmosh bir necha marta ishlatilgan, ammo soddaligi va izchilligi bilan nutqni ravonlashtirgan. Shuningdek, *kamina* so'zi *men* olmoshining o'rnini bosadi. Agar *men dilimni yormoqqa jur'at ayladim, men sizning xizmatigizga tayyorman* deb yozilganida, *men* so'zining takrorlanishi nutqda ortiqcha ko'rinardi. Buning o'rniga *kamina* kabi kamtarlik ifodalovchi o'ziga xos uslubiy shakl ishlatilgan va leksik takrordan saqlangan. Bu gapda olmoshlar so'zlarning qayta-qayta takrorlanishini oldini olish uchun ishlatilgan. Natijada matnga uslubiy ixchamlik, aniqlik va poetik ravonlik bag'ishlagan.

Ravish so'z turkumining morfologik vositalari o'zbek tilining grammatik tuzilishida harakat va holatni aniqlashtiruvchi, nutqni tasviriy qiluvchi muhim vositadir. Ravishlardan foydalanish harakatni aniqlashtirish, nutqni boyitish kabi sabablarga asoslanadi: *Chodirdan avval Jamoliddin, so'ng enaga otilib chiqdi. Qochayotgan shahzodani arang ushlab qoldi soqchilar* [3; 151]. Ushbu ikki gapli kichik parcha bo'lishiga qaramay, unda bir necha harakatlarning ketma-ketligi, bajarilish tarzlari va ruhiy holatlar tasvirlangan. Birinchi gapda *Chodirdan avval Jamoliddin, so'ng enaga otilib chiqdi* ikkita harakat ketma-ketligi ifodalangan. Harakatlarning qaysi biri oldin, qaysi biri keyin sodir bo'lganini aniqlash uchun *avval* va *so'ng* ravishlari xizmat qilgan. Ikkinchi gapda *Qochayotgan shahzodani arang ushlab qoldi soqchilar* asosiy harakat ushlab qoldi fe'li bilan ifodalangan. Bu yerda *arang* so'zi tarz ravishi sifatida xizmat qiladi.

– *Ul hali ko'p mo'jizalar ko'rsatajak. Dunyoning qaysi burjiga bormasin, oni ko'zdan qochirmang! – So'ng g'azabdan titrab qo'shib qo'ydi: –Tag-tomiri ila quriting!* [3;162]. *-ajak* qo'shimchasi kelasi zamon sifatdosh qo'shimchasi bo'lib, harakatning istak, taxmin yoki muqarrarlik bilan bog'langanligini bildiradi. Matndagi *ko'rsatajak* so'zi orqali Jaloliddinning kuchi, ta'siri va kelajakdagi harakatlari oldindan ta'kidlanmoqda.

O'zbek badiiy adabiyotida morfologik vositalar, nafaqat grammatik qurilishni ta'minlaydi, balki matnning estetik, emotsional va poetik qimmatini oshiradi. Yozuvchi bu vositalarni maqsadli va mahorat bilan qo'llab, shaxsiy iztiroblarni umumiy fojiga, oddiy tasvirlarni jonli obrazlarga, turg'un holatlarni harakatli manzaralarga aylantiradi. Umuman, yozuvchi nasriy asarlarida qo'llangan morfologik vositalarning poetik aktualligi rang-barang bo'lib, ular orqali badiiy matnning ekspressivligi ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2019. – Б. 256.
2. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: “Ўқитувчи”. 1995. – Б.48.
3. Эркин Самандар. Султон Жалолиддин. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – Б. 284.
4. Эркин Самандар. Ғайб қушлари. – Тошкент: “Шарқ”, 2009. Б. – 368.
5. Эркин Самандар. Қирон ғилдираги. –Тошкент: Шарқ, 2016. – Б. 224.
6. Qurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi. – Toshkent: “Universitet”, 2014. – B. 115.

MA'NO KO'CHISH USULLARI LINGVOPOETIK VOSITA SIFATIDA
(“Oshiqnoma” turkumi dostonlari misolida)

Ro'zimova Guli Shuhratovna

UrDU Filologiya va san'at fakulteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi.

+998995645270; grozimova7@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Oshiqnoma” turkumi dostonlarida qo'llangan ma'no ko'chish usullarining lingvopoetik imkoniyatlari, badiiyati va ularning matn badiiy-estetik butunligini ta'minlashdagi o'rini aniqlash xususida so'z boradi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвопоэтические возможности и художественная ценность методов передачи смысла, используемых в эпических произведениях серии “Ошикнома” а также их роль в обеспечении художественной и эстетической целостности текста.

Abstract. This article discusses the linguopoetic possibilities and artistry of the methods of meaning transfer used in the epics of the “Oshiqnoma” series, and their role in ensuring the artistic and aesthetic integrity of the text.

Kalit so'zlar: *Ma'no ko'chishi, metafora, metonimiya, sinekdoxalar, uslubiy figura, troplar.*

Ключевые слова: *Перенос смысла, метафора, метонимия, синекдоха, стилистическая фигура, тропы.*

Keywords: *Transfer of meaning, metaphor, metonymy, synecdoche, stylistic figure, tropes.*

“Oshiqnoma” turkumi dostonlari matnida eng ko'p qo'llanuvchi ko'chim turlaridan biri metaforadir. Metafora usulidagi ma'no ko'chishida narsa-hodisalar orasidagi o'xshashlikka asoslaniladi. Metafora (gr. *metaphora* – ko'chirish) – narsa va hodisalar mohiyatidagi o'xshashlik asosida biror leksemaning o'z xususiy ifodalanmishidan boshqa narsa va hodisalarni atash uchun ishlatilishi [1; 156]. Mohiyatan, metaforani yashirin o'xshatish tarzida baholash mumkin. Shu bilan birga, leksik metafora bilan badiiy metafora ham qisman farqlanadi. Ya'ni leksik metaforaning mazmuni bir leksema doirasida anglashilsa, matn ichidagi badiiy metaforaning ma'nosi matndagi boshqa so'zlar bilan bog'liqlikda oydinlashadi. Aristotel ham metaforaga o'xshatishning bir turi sifatida qaragan bo'lsa [4; 53], ba'zi ilmiy ishlarda metafora o'xshatishning yashirin turi tarzida talqin qilingan [2; 196, 155, 216]. Kognitiv tilshunoslikning ko'zga ko'ringan namoyondasi J.Lakoff va mashhur faylasuf M.Jonson metaforalarni shunday izohlashadi: “Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir” [3; 387, 416].

Badiiy matnlardagi metaforalarni an'anaviy metaforalar va individual (xususiy) metaforalar tarzida ajratib, tahlilga tortish taomilga aylangan. Adabiy matnlarda ko'p qo'llaniladigan *gala* (qo'y) – xalq, *bo'ri* – zolim, *gul* – ma'shuqa, *parvona* – oshiq kabilar an'anaviy metaforalarga kiradi. Doston matnida ham bunga misollar anchagina: *Ola-ola xumor ko'zlarining birla, Olding jonim shirin so'zlarining birla ... \ Alif qaddim g'am uyinda yoy emdi... \ Ey ko'ppak, qayda borsak, oldimizda turibsan...* [S.H, 11]

Fikrning badiiy – obrazlilikini kuchaytiruvchi lug'aviy birliklardan bo'lgan individual metaforalar fikrni oldin ifodalanmagan yo'sinda ifodalashning bir usuli sanaladi. Dostondagi quyidagi misollarda individual metaforaga misol qilishimiz mumkin: “*ikki qo'lini alif-lom qilmoq*” (odob bilan qovushtirib); “*lom*”, “*jim*”, “*sin*” (xarakterli belgilar); “*dog'larning qori, Gurjiston nori*” (oppoq, tik); “*gulning yangi yaprog'ini uzmoq*” (baxtli insonni g'amga qo'ymoq); “*yozini qisha do'ndirmoq*” (quvonchli kunlarini g'amga to'ldirmoq); “*abru navbahor*” (ko'p ko'z yoshlar bilan) kabilar baxshining individual metaforalari bo'la oladi: *Sayodxonni ko'rgach, ikki qo'lini alif-lom qilib salom berdi. \ Man sevmisham parilarning birisin, Biri lom'dir, biri jim'dir, biri sin...* \ Siynasi dog'larning qori, Mamasi Gurjiston nori... \ Bir gul edim, uzding toza yaprog'i, Siynam uzra qo'yding hijronni dog'i... [S.H, 22], *Yozimni do'ndirdi qisha, Dardim ko'pdin boshdin osha...* \ Shul yerda Salbiniyoz bechora zor-zor, chun abri navbahor yig'lab, oq qo'lini oydek yuziga qo'yib, bir so'z dedi [S.H, 9].

Ma'no ko'chishining keng tarqalgan turlaridan sanaluvchi metonimiyada asos qilib olinuvchi narsa-hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'lib, bunda narsa-hodisa, holat yoki harakat bilan ular egallagan joy ("stadion hayqirdi", "butun shahar qatnashdi"), vaqt ("og'ir kun", "omadli yil"); harakat bilan u amalga oshiriladigan vosita ("achchiq til"); narsa va uning egasi, yaratuvchisi ("Fuzuliyni o'qimoq"); narsa va yasalgan modda, xom-ashyo ("barmoqlari to'la tilla"); ruhiy holat, xususiyat va uning tashqi belgisi ("ko'z yummoq") kabi aloqalarga asoslaniladi. Badiiy adabiyotda, ayniqsa, metaforik tafakkur yetakchilik qilayotgan zamonaviy adabiyotda metonimiya metaforaga nisbatan kamroq uchraydi, o'zining estetik vazifadorligi jihatidan ham u metaforadan quyiroq turadi. Shunday bo'lsa ham, badiiy matnda metafora bilan yondosh qo'llangan holda, u katta badiiy samara beradi, fikrni lo'nda va ta'sirli ifodalashga xizmat qiladi. Bularni "Oshiqnoma" dostonlari matnida uchrovchi misollarda dalillashga harakat qilamiz:

Ey, yoronlar, *musulmonlar*,

Na bo'ldi, yorim kelmadi...[Sh, 15]

Etib keldik g'*animlarning ustina*,

Shirin jondin kechmaklikdur yoronlar...[Sh, 25] baytidagi odam so'zining tushib qolishi bilan hosil bo'lgan aloqadorlik asosida ma'no ko'chishi;

Dostonlar matnida ixchamlash, ya'ni aniqlanishni tushirish orqali yuzaga keluvchi metonimik qo'llanishlar ko'plab uchraydi. Masalan:

Oshiq bo'lmas ko'p xunoba yutmasa,

Ma'shuq bo'lmas bag'rin pora etmasa...[Sh, 33]

Kofirlara o'qin otg'on,

Jazirada vatan tutg'on...[Sh, 37]

Oshiqni kuydurur yorning tillari,

Jonin olur xino qo'ygan qo'llari,

Jafokash bo'lurlar *Bag'dod* qullari,

Olur bo'lsang qul joyina ol, Sanam...[Sh, 41]

Lola hijron ila bag'rim yoqmag'il,

Mani yorim bog' sayrina keladi...[TZ, 58]

Har qadam bosg'ani diydami ustina,

Isfahondin kelan beklar kelsinlar...[TZ, 61].

Shuningdek, shu va shu kabi metonimik ko'chimlar so'zlarning yangi bo'yoqlari bilan baxshilar nutqiy ifodasini boyitgan, muayyan hodisaga shoir va kitobxon uchun kerak bo'lgan fikr bo'yog'ini, uning ma'nosini to'laroq yetkazishga xizmat qilgan.

Yuqorida tahlillardan kelib chiqsak, metafora va metonimiya o'ziga xos umumiylik va xususiylikka egaligiga guvoh bo'lamiz. Ulardagi umumiylik quyidagilardan iborat:

- 1) ikkalasi ham tilni boyitish uchun xizmat qiladi;
- 2) ikkalasi ham so'z ko'chishi yo'li bilan hosil qilinadi;
- 3) ikkalasi ham nominativ yoki ekspressiv xususiyatga ega;
- 4) ikkalasi ham kontekst yoki situatsiyada aniqlanadi.

Metafora va metonimiyaning o'zaro farqli jihatlarini sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) agar metaforada so'z ikki predmet yoki tushuncha o'rtasidagi o'xshashlik asosida ko'chirilsa, metonimiyada so'z ikki predmet o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, aloqadorlikka suyangan holda ko'chiriladi;

2) metafora gapda o'zi almashtirgan gap bo'lagi vazifasini bajargan holda kelsa, metonimiya o'zi almashtirgan so'zning gapdagi vazifasini "vaqtincha" bajarib turadi.

Sinekdoxa (gr. *synekdoche* – "nisbatlash") yo'li bilan hosil qilingan ko'chma ma'no deganda, biror narsaning nomi bilan uning biror qismini atash va aksincha, biror narsaning qismi bilan u mansub butunni atash tushuniladi [1; 156]. Sinekdoxa yunon tilidan olingan bo'lib, "nazarda tutish, bog'liqlik" ma'nosini anglatadi. Bunday ma'no ko'chishi bo'lak orqali butun, butun orqali bo'lak, kichik orqali kattasi, kattasi orqali kichigi anglatilganda sodir bo'ladi. Buni quyida dostonlar matnidagi misollar yordamida dalillashga harakat qilamiz:

Taqsir maslahatni endi so'raysizmi, qush alingizdan ketdi. [MZ, 92] – bu parchada sinekdoxa *al – shaxsning o'zi* qism-butun munosabati asosida yuzaga kelgan.

Allari uzuklining, Dod alinnan, dod alinnan... [S.H, 212] gapida esa sinekdoxa *al – barmoq* butun-qism munosabati asosida yuzaga kelgan.

Oq devning barmog'in chatandan madad... [SH.(y.v.) 122] jumlasida esa sinekdoxa *barmoq – qo'l-oyoq* qism-butun munosabati asosida yuzaga kelgan.

Ushbu savdolar birlan ketdi belimdin quvvatim... [YA, 130] gapida sinekdoxa *bel – jism, gavda, tan* qism-butun munosabati asosida yuzaga kelgan.

Xulosa sifatida shuni aytilish mumkinki, “Oshiqnoma” dostonlaridagi paradigmatic hodisa sifatida qaraluvchi troplar va sintagmatik nuqtayi nazardan yondashiluvchi uslubiy figuralarning matn takomilidagi ahamiyati katta. Xususan, tasviriy vositalarning eng qadimiy ko'rinishlaridan bo'lgan metafora, metonimiya va sinekdoxalar nutqning badiiyligini, obrazlilikni vujudga keltiruvchi, badiiy shaklni yaratuvchi vosita sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Excellent Polygraphy, 2020. – B156.
2. Абрамович Г.А. Введение в литературоведение. – Москва, 1953.; Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Ленинград, 1973. – С. 196.; Маруза Ж. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1960. – С.155.; Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Ленинград, 1959. – С.216.
3. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В Перцова). Теория метафоры. – Москва, 1990. – С.387-416.
4. Фрейденберг О.М. Античные теории языка и стиля. – Москва, 1936.
5. Хоразм дostonлари. Ошиқнома. 1-китоб (2006), 2-китоб (2006), 3-китоб (2008), 4-китоб \ Масъул муҳаррир С.Р.Сапарбоев. – Урганч: “Хоразм” нашриёти, (2009).

IBORALARNI O'QISHTISHDA QO'LLANILADIGAN DIDAKTIK METODLAR

Xasanova Aziza Nurullayevna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
“O'zbek tilshunosligi” kafedrasida o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi.
+99899 2795858; aziza.xasannur120793@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarda frazeologik kompetensiyalarni shakllantirishning tarkibiy tuzilishi va uni shakllantirishda qo'llaniladigan zamonaviy yondashuvlar haqida fikr yuritiladi. O'quvchilarda frazeologik birliklarni aniqlashda yordam beruvchi metodlarga alohida to'xtalib o'tiladi.

Аннотация. В статье рассматривается структурная структура формирования фразеологической компетенции у студентов и современные подходы, используемые при ее формировании. Особое внимание уделяется методам, помогающим учащимся распознавать фразеологизмы.

Abstract. This article reflects on the structural of students' formation of phraseological competences and modern approaches used in the teaching. Special attention is paid to methods that help students identify phraseological units.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birlik, frazeologik kompetensiya, lug'at.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, фразеологическая компетенция, словарь.

Keywords: Phraseology, phraseological unit, phraseological competence, vocabulary.

O'quvchi lug'at boyligining muhim qismini ibora va tasviriy ifodalar tashkil qiladi. Ma'nosi va qo'llanilishi jihatdan bir so'zga teng keladigan, ko'chma ma'no ifodalaydigan so'zlar qo'shilmasi iboralardir. U nutqimizning boyitadigan, go'zallashtiradigan va ta'sirchanligini oshiradigan vositasidir. O'zbek tilini o'qitish metodikasida berilgan so'zlarni iboralar bilan(yoki

aksincha) almashtirish, ular ma'nosini sharhlash ma'no darajalarining oshib yoki kamayib borishini taqqoslash kabi amaliy ishlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir[1,82].

Frazeologizmlarni o'qitishda bolalarning xotirasini mustahkamlash uchun mashqlar **takrorlash, tasviriylilik, bog'lanish va faol qo'llash** tamoyillariga asoslanishi kerak. Quyida samarali va amaliy mashqlar keltirilgan:

1. **“Davom qildir”** mashqi – O'qituvchi somatik frazeologizmning bir qismini aytadi, o'quvchilar iboralarni davom ettiradi.

Misol: *Ko'zi – ko'zi to'rt bo'lib kutmoq*

Og'ziga –og'ziga qatiq uyitmoq.

Bu mashq o'quvchilarning xotirasini mustahkamlaydi va eslab qolishni osonlashtiradi.

2. **Rasm asosida iboralarni topish.** Bu mashqda o'quvchilardan iboraning ramziy tasviri–rasmni o'rganib chiqishlari aytiladi. Rasm qaysi iborani anglatishini va nimaga ishora qilishini 1-2gap bilan tasvirlab yozishlari aytiladi.

<u>Bag'ritosh</u>	<u>Ko'ziga issiq bosilmoq</u>	<u>Qora qazoni qaynamoq</u>
		

Bu mashq o'quvchilarning vizual xotirasini kuchaytirib, atrof-muhit bilan bog'liq taassurotlarini yaxshilaydi.

3. **Moslashtirish mashqi.** Frazeologizmlar va ularning ma'nolari aralashtirib beriladi. O'quvchilar ularni to'g'ri juftlab moslashtiradilar.

1. *Qovog'idan qor* –a) juda xursand
yog'ilmoq

2. *Qo'yi minga yetdi* –b) xafa bo'ldi

Bu mashq mantiqiy va semantik xotirani rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

4. **“Zanjir” mashqi.** Dastlabki o'quvchi berilgan ibora bilan gap tuzadi. Keyingi o'quvchi ushbu gapni mantiqan davom ettiradi va natijada bir butun matn hosil qilishga harakat boshlanadi. **Misol:** *“Ko'z ochib yumguncha” – Ko'z ochib yumguncha dars tugadi. Darsda biz yangi bilimlar oldik...*

Faol nutq o'quvchilarning birlamchi xotirasini mustahkamlaydi.

5. **Rol o'ynash (drama) mashqi.** O'quvchilar iboralarni sahnalashtirib, harakatlar bilan ko'rsatishadi. Qolgan o'quvchilar haraqaktlarga qarab iboralarni topadilar. Bu mashq o'quvchilarning emotsional xotirasini kuchaytirib, dars jarayonining qiziqarli tarzda olib borishiga imkon yaratadi.

6. **“Ortiqchasini top” mashqi.** Bu mashqda bir nechta iboralar beriladi, bittasi guruhga mos kelmaydigan ibora bo'ladi. O'quvchi shuni aniqlay olishi kerak. **Misol:** *Ko'ngli yorishmoq. Ko'ngli tog'day ko'tarilmoq. Ko'ngli sovidi (boshqalardan farq qiladi).* Bu o'quvchilarning tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

7. “Kartochkalar bilan ishlash” mashqi. Birinchi kartochkada iboralarning aynan o‘zi yoziladi, boshqa kartochkada esa iboralarning ma’nosi keltiriladi. O‘quvchilar ularni topib birlashtiradi. Bu mashq orqali o‘quvchilarning uzoq muddatli xotirasi shakllanadi.

Mazkur mashg‘ulotlar o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, iboralar bilan ishlash orqali ularning nutq madaniyati va fikrlash doirasini kengaytiradi. Kartochkalar asosida olib borilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning diqqatini jamlashga va faol ishtirok etishiga yordam beradi. Shu bilan birga, bu usul ularning eslab qolish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantiradi. O‘quvchilar iboralarning ma’nosini chuqur anglab, ularni amaliy nutqda qo‘llashni o‘rganadilar. Natijada, ularning nutq boyligi ortib, mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalari shakllanadi. Bunday mashg‘ulotlar ta’lim samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. Изд. 5-е, испр. и доп. –М.: Книжн.дом «Либроком», 2010. –272 с.
2. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
3. SH.Rahmatullayev. va b. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyoti, 2022.

OILA KONSEPTINING AN‘ANAVIY QADRIYATLAR VA MAROSIMLAR ORQALI IFODALANISHI (XORAZM VILOYATI MATERIALLARI ASOSIDA)

Sotimova Hayotxon Mansurbek qizi

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrasida tayanch doktoranti.
+99897-526-96-46; satimovahayotxon@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm viloyati materiallari asosida oila konseptining lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Unda oila konsepti milliy qadriyatlar, an‘analar, urf-odatlar va marosimlar tizimi orqali yoritilib, uning til birliklarida aks etishi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, oila konseptining tarixiy ildizlari va madaniy asoslari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье на основе материалов Хорезмской области анализируются лингвокультурологические особенности концепта «семья». Концепт семьи рассматривается через систему национальных ценностей, традиций, обычаев и обрядов, а также выявляется его репрезентация в языковых единицах. Кроме того, раскрываются исторические корни и культурные основы данного концепта.

Abstract. This article examines the linguocultural features of the concept of “family” based on materials from the Khorezm region. The concept of family is analyzed through a system of national values, traditions, customs, and rituals, and its representation in linguistic units is identified. Additionally, the historical roots and cultural foundations of this concept are explored.

Kalit so‘zlar: oila konsepti, lingvokulturologiya, Xorazm shevalari, milliy qadriyatlar, an‘ana, urf-odat, marosimlar, madaniy kod.

Ключевые слова: концепт «семья», лингвокультурология, хорезмские диалекты, национальные ценности, традиции, обычаи, обряды, культурный код.

Keywords: concept of “family”, linguoculturology, Khorezm dialects, national values, traditions, customs, rituals, cultural code.

Oila konsepti lingvomadaniy tadqiqotlarda milliy ong, madaniyat va ijtimoiy munosabatlarning muhim ifodasi sifatida qaraladi. Har bir jamiyatda oila nafaqat biologik birlik, balki ijtimoiy, axloqiy va madaniy qadriyatlarni uzatuvchi institut hisoblanadi. Shu bois oila konsepti til, tafakkur va madaniyatning kesishgan nuqtasida shakllanuvchi murakkab semantik tizimdir.

Lingvokulturologik yondashuvda konsept inson ongida mavjud bo'lgan va til orqali ifodalanadigan madaniy mazmun sifatida talqin etiladi. Bu borada Vera Maslova konseptni "madaniyat va til o'rtasidagi vositachi birlik" sifatida izohlaydi [3;45.]. Tilshunos A. Wierzbicka fikricha esa konseptlarni "xalq madaniyatidagi qadriyatlarning til orqali kodlanishidir" deya ta'riflaydi [6;3]. Ha, haqiqatdan ham konseptlar tahlili orqali biz xalqning milliy madaniyati va qadriyatlari yoritilganini ko'rishimiz mumkin. ayniqsa, oila konsepti til tizimida eng muhim va markaziy konseptlardan biri sifatida namoyon bo'lib, u nafaqat qarindoshlik munosabatlarini, balki axloqiy me'yorlar, ijtimoiy ierarxiya, urf-odat va marosimlar majmuasini ham o'zida aks ettiradi.

Xorazm shevalari materialida oila konsepti lisoniy birliklar – qarindoshlik terminlari, marosimlarga oid leksika, paremiologik birliklar hamda frazeologizmlar orqali ifodalanib, xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi va dunyoqarashini mujassamlashtiradi. Shu jihatdan oila konsepti lingvomadaniy tahlilning asosiy obyekti sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Oila konseptining tarixiy ildizlari esa nihoyatda qadimiy bo'lib, ular Markaziy Osiyo hududida shakllangan ilk diniy-falsafiy manbalarga, xususan Avestaga borib taqaladi. Mazkur manbada oila, nikoh, farzand va nasl davomiyligi bilan bog'liq qarashlar muqaddas ijtimoiy qadriyat sifatida talqin qilinadi. Unda oila nafaqat ijtimoiy birlik, balki kosmik tartib va axloqiy poklikning asosiy omili sifatida e'tirof etilib, insonning jamiyatdagi o'rnini aynan oilaviy munosabatlar orqali belgilanishi ta'kidlanadi [2.78].

Shu bois Xorazm vohasida shakllangan oila konsepti ham o'z ildizlarini ana shu qadimiy qarashlardan olib, keyinchalik turkiy, islomiy va mahalliy an'analar ta'sirida boyib, bugungi kungacha uzluksiz rivojlanib kelayotgan murakkab lingvomadaniy tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Oila konseptini to'liq anglash uchun uni tashkil etuvchi asosiy madaniy kategoriyalar – qadriyat, an'ana va urf-odat tushunchalarini aniqlashtirish zarur.

Qadriyatlar jamiyat tomonidan e'tirof etilgan va muhim deb hisoblangan ma'naviy-me'yoriy mezonlar majmui hisoblanadi. Sotsiologik va madaniy tadqiqotlarda qadriyatlar inson xulq-atvorini tartibga soluvchi asosiy omil sifatida talqin qilinadi.

Sh.Schwartz qadriyatlarni "inson faoliyatini boshqaruvchi universal e'tiqodlar tizimi" sifatida izohlaydi[5;14.].

Oila kontekstida qadriyatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

ota-onaga hurmat

farzand tarbiyasi

sadoqat

mehr-oqibat

Bularni quyida keltiradigan maqollar ifodasi orqali ham ko'rishimiz mumkin. Masalan: *"Ataŋ otirgan öjnî uçäkînä čiqma"*, *"Ata jetim gul jetim, änä jetim žul jetim"*, *"Atäŋ jurgän jolî tikan bäsäsîn"*, *"Bîrîncî baxtîŋ - baxtîŋ, ikkinčisi - suva aqtîŋ"*, kabilarda o'z ifodasini topgan.

An'ana tarixiy jarayonda shakllangan va avloddan-avlodga uzatiladigan ijtimoiy-madaniy tajriba hisoblanadi.

Madaniyatshunoslikda an'ana "ijtimoiy xotiraning asosiy shakli" sifatida talqin qilinadi[4;52.]. An'ana qadriyatlarning amaliy shakli bo'lib, u marosimlar orqali namoyon bo'ladi.

Urf-odatlar kundalik hayotda takrorlanib turuvchi va jamiyat tomonidan qabul qilingan xatti-harakatlar tizimidir.

Etnografik tadqiqotlarda urf-odatlar "ijtimoiy me'yorlarning amaliy ko'rinishi" sifatida izohlanadi[1;27.].

Xorazm vohasida oila konsepti kuchli qadriyatlar tizimiga asoslanadi. Bu hududda oila - muqaddas ijtimoiy birlik, avlod davomiyligi markazi, axloqiy tarbiya o'chog'i sifatida talqin qilinadi. Bunga misol qilib quyidagilarni keltirishimiz mumkin: *"Ata gäpini ikki qılma"*, *"Bala - ujdî čirasî"*. Bu birliklar qadriyatlarning til orqali ifodasini ko'rsatadi.

Xorazm hududida oilaviy an'analar oila konseptining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bulardan eng e'tiborlisi nikoh an'analari hisoblanadi. Nikoh bilan bog'liq an'analarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: *surišturış, savčiliq, patjalaš, körpā-döšāk tikiš, gālin gijintiriš, toj*. Bu an'analar oila konseptining ijtimoiy asosini tashkil etadi.

Tug'ilish an'alariga go'z oydin, beshik to'yi, beshikka solish, ism qo'yish, chaqaloqni parvarish qilish udumlarini kiritishimiz mumkin. Bu an'analar oila konseptining davomiyligini ta'minlaydi.

Urf-odatlar oila konseptining kundalik hayotdagi ifodasidir. Xorazm hududida kelin salom qilish, kattalarga hurmat ko'rsatish, mehmondo'stlik kabi urf-odatlar keng tarqalgan.

Marosimlar oila konseptining eng muhim ifoda vositasi hisoblanadi.

Xususan: to'y marosimlari – oila tashkil topishini, beshik to'yi – oila davomiyligini, oilaviy yig'inlar – qarindoshlik aloqalarini ifodalaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Xorazm viloyatidagi o'zbek shevalarida oila konsepti qadriyatlar, an'analar, urf-odatlar va marosimlar tizimi orqali kompleks tarzda ifodalanadi. Qadriyatlar oila konseptining mazmuniy asosini, an'analar uning tarixiy davomiyligini, urf-odatlar esa kundalik hayotda o'z aksini topishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абрамян Л. А. Этнография праздников. – М., 1983.-223 с
2. Авесто. – Тошкент: Таълим нашриёти, 2021.-400 б
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М., 2001.-208 с
4. Степанов Ю. С. Константы. – М., 2004.-992 с
5. Schwartz S. Basic Human Values. – 1992.-45 p
6. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – New York: Oxford University Press, 1992.-496 p

“SHAYTANAT” ASARIDAGI AYRIM IBORALARNING MA'NOVIY XUSUSIYATLARI

Safiyazova Nazokat Yangibayevna

Ma'mun universiteti O'zbek va sharq tillar kafedrası o'qituvchisi,
nazokatsafiyazova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Tohir Malikning “Shaytanat” romanida qo'llanilgan ayrim iboralarning ma'noviy va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda uchraydigan frazeologik birliklarning badiiy matndagi o'rni, ularning semantik va ekspressiv imkoniyatlari misollar orqali yoritiladi. Shuningdek, iboralarning qahramon xarakterini ochishdagi ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются семантические и стилистические особенности некоторых выражений, использованных в романе Тохира Малика «Шайтанат». Рассматривается роль фразеологических единиц в художественном тексте, а также их семантические и экспрессивные возможности на примерах. Также показано значение данных выражений в раскрытии характера героев и повышении художественной ценности произведения.

Annotation. This article analyzes the semantic and stylistic features of some expressions used in Tohir Malik's novel “Shaytanat”. The role of phraseological units in literary texts and their semantic and expressive possibilities are explained with examples. The study also highlights the importance of these expressions in revealing the characters and enhancing the artistic value of the work.

Kalit so'zlar: *frazeologizm, ibora, badiiy nutq, semantika, uslubiy vosita, obrazlilik.*

Ключевые слова: *фразеологизм, выражение, художественная речь, семантика, стилистическое средство, образность.*

Keywords: *phraseologism, expression, literary speech, semantics, stylistic device, imagery.*

Odatda, soʻzlarning birikuvi tufayli soʻz birikmasi hosil boʻladi. Bu soʻz birikmalarining baʼzilari erkin boʻlsa, baʼzilari turgʻun (barqaror) boʻladi. Oyoq uchida birikmasi kontekstdan anglashilgan ish-harakatning imi-jimida, yashirincha, maxfiy bajarilganligini bildiradi. Birikma tarkibidagi har bir soʻz oʻz mustaqil maʼnosini saqlamagan, shunga koʻra bu tarkibidagi soʻzlari (komponentlari) barqaror, boʻlinmas bir semantik birlikni hosil qilgan turgʻun birikmadir. Frazologik iboralar nutq koʻrinishlariga qarab turli xil vazifada qoʻllaniladi. Ilmiy va rasmiy nutqda, koʻpincha nominativ funksiyani bajaradi. Baʼzi iboralarda qonun hujjatlari tiliga ixtisoslashish, terminlashish ham uchraydi. Bunday paytlarda frazema maʼnosida neytrallashish yuz beradi, uslubiy boʻyoq sustlashib, oxiri tushib qoladi

Badiiy adabiyotda iboralardan foydalanish, qoʻllash usullari turlichadir. Yozuvchilar tilimizda tayyor material hisoblangan iboralardan unumli foydalanibgina qolmay, oʻzlari ham shular zahirida yangi iboralar yaratadilar. Bu jarayonda ular umumtil iborasi zahiridagi maʼnoning yangicha talqinini ochish, iboraning leksik tarkibini oʻzgartirish, uning semantik stilistik funksiyalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli maʼnolar kiritish kabi usullardan foydalanadilar.

El sevgan adib Tohir Malik asar yaratish jarayonida iboralarga juda koʻp oʻrinlarda murojaat etgan. Masalan : 1.Nortoy deng, bir koʻzida sal aybi boʻlsayam xoʻp ishning koʻzini biladigan odamda!.. Karnay tagiga oʻtirib qolgan ekan, mikrofonni ogʻziga tiqib baqirayotgan hofizning chiyildoq ovozi u qulogʻidan kirib, bu qulogʻidan kirib teshib chiqib ketdi-yov!

Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qoʻllash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Balki, qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab oʻzgartiradi va qayta ishlaydi.

Darhaqiqat, yozuvchi oʻzi yaratayotgan qahramonning oʻziga xos xarakter-xususiyatlarini ochib berish jarayonida, tabiatan qanday shaxs ekanligini toʻliqroq tasvirlashda iboralardan foydalanadi. Tohir Malik ham hajviy hikoyalarining bir qancha oʻrinlarida qahramonlarning oiladagi, kollektivdagi va baʼzan koʻcha-koʻydagi yurish-turishini, ijobiy va salbiy tomonlarini boʻrttiribroq, ayniqsa, kulgiga moyilroq qilib aks ettirish maqsadida qoʻllagan. Ayniqsa, yozuvchi insonning tana aʼzolari bilan bogʻliq boʻlgan iboralarni qoʻllab, yuqori saviyadagi hikoyalarni yaratishga muvaffaq boʻlgan. Masalan:

1.Soat ikkilarga yaqin *koʻzi ilindi*.

2.U *qoshini chimirdi*.

3. *Yuragim taka-puka boʻlib* kirsam, direktor tajang boʻlib turgan ekan.

1. “Goʻrbannisa”ning navbatchi doʻxtiri yosh boʻlsa ham *koʻzi pishib ketgan* ekan.

2.Oʻpkam ogʻzimga tiqilgudek yoʻtal tutdi

1. *Ogʻzingga qarab gapir*, uka.

2. – Yoʻqol-e! – qichqirdi domla *koʻzini ola-kula qilib* Yuqoridagi misollardan koʻrinib turibdiki, insonning tana aʼzolari bilan bogʻliq boʻlgan iboralar hayotda juda koʻp qoʻllaniladi. Bunday birikmalarni badiiy asar tarkibiga qay yoʻsinda kiritish esa, yozuvchining soʻz qoʻllash mahoratiga bogʻliq. Shu tariqa xalq iboralari sayqallanib, yangi maʼno nozikliklari bilan toʻyinib boradi. Xalq iboralarini qayta ishlashning usullari, ularga yangicha rang va tus, yangicha maʼno talqini berishning yoʻllari juda xilma -xildir. Bunga “umumtil iborasi zahiridagi maʼnoning yangicha talqinini ochish iboraning leksik tarkibini oʻzgartirish va uning semantik-stilistik funksiyalarini kengaytirish iboraga yangicha majoziy va obrazli maʼnolarni kiritish kabi usullarni kiritish mumkin”. Frazologik iboralarni qayta ishlashning turli usullarini tilshunos olim B.Yoʻldoshev keng tadqiq qilgan. Iboraning semantik tarkibida frazeologik maʼnodan tashqari, uslubiy boʻyoq ham mavjud boʻladi. Salbiy yoki ijobiy baho semalari, odatda iboralarning mazmun planida boʻrtib turadi, bu omil iboralardan nutqiy taʼsirchanlikni

ta'minlovchi uslubiy vosita sifatida foydalanish imkonini beradi, ayniqsa, badiiy asar tilida bunday birliklarning roli katta bo'ladi.

Ma'lumki, frazeologizm lug'aviy birlik bo'lganligidan u nutq jarayonida gap tarkibida kelganda bir mustaqil so'z, so'z birikmasi, gap tarzida harakat qiladi. Shu boisdan, agar yozuvchi yuqoridagi ko'zi ilindi, yuragim taka-puka bo'lib kirsam, ko'zi pishib ketgan, og'zingga qarab gapir kabi iboralarning o'rnida uxlamog, hayajonlanmog, o'ylab gapirmog kabi jumalarni qo'llanganida edi, hikoyalarning badiiy estetik qimmatini bunchalik oshmagan bo'lar edi. Va yozuvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadiga ham yeta olmagan bo'lar edi. Badiiy asarda sinonim so'z va sinonim iboralardan foydalanishda, ular anglatadigan ma'no farqlari va emotsional-ekspressiv belgi xususiyatlari hisobga olinadi.

Bu iboralarning barchasi ishning ko'zini biladigan odamlarga nisbatan qo'llanilgan so'z birikmalari haqidadir. Bunda "ko'zi pishib ketgan" iborasi

"suv qilib ichib yuborgan" iborasiga qaraganda ma'no darajasining kuchliligi, ifodaliligi jihatidan farq qilsa, "hadisini olgan" iborasi sinonimik qatordagi har ikkala iboradan ham obrazliligi bilan farq qiladi. Yozuvchi kuchsizroq va kuchliroq ma'no anglatuvchi iboralarni qo'llash orqali so'z qo'llash san'atini namoyish qilgan. Ko'rinib turganidek, sinonim iboralardan foydalanishdagi keng imkoniyat yozuvchi qalamining o'tkirligidan dalolat beradi.

"Shaytanat" romani adabiyotimizda detektiv asar deya baholanishi bilan bir qatorda unda insonlarni bilim-ma'rifatga yetaklovchi omillar ham mavjud. Romanda milliy qadriyatlarimiz ham o'z ifodasini topgan. "Bir bolaga yetti mahalla ota-ona" degan maqolning amaldagi isboti sifatida asar bosh qahramoni Asadbek taqdirida qo'shnilarining bergan pand-nasihatlarini, tergalari misolida ko'ramiz.

Romanda keltirilgan bu fikrlar yaxshilikning yomonlik ustidan hamisha g'alaba qozonishi, adolat va haqiqat toabad hayotimizda hukm surishi g'oyasini ilgari suradi. Inson qilgan yaxshiliklari bilan tirik. Insonning insonga yaxshilik qilolmasligi ham aslida bir yaxshilikdir. Inson yaxshilikka intilsa muammolarga ham yechim topilaveradi. "Shaytanat" romanida qo'llanilgan yaxshilik va yomonlikning inson hayotiga ta'siri bilan bog'liq bu ibratli fikrlar yozuvchining o'ziga xos uslubi sabab, asar matnini kitobxonga tez qabul qilishiga sabab bo'lgan.

"Vatani yo'qning iymoni yo'qdir... – Ismoilbey shunday deb boshini egdi, sukutga cho'mdi." [1; 318.]

"Gunohim ko'p bo'lsa, vatangado qilsang ming roziman. Ammo Ona xalqimni vatangado qilganingga aqlim lol. Nahot barchamiz baravar gunohkor bo'lsak..." Shu gaplar xayoliga keladi-yu, Xudoga ta'na qilgani uchun darrov tavba ham etadi." [1; 319.]

"Xudo ota-bobolarimizga Vatan bergan edi, bizdan tortib oldi. Bizning gunohlarimiz uchun sizlar ham vatangado bo'ldinglar. Sizlar imonsiz ketmanglar, Vatanga qaytinglar." [1; 320.]

Vatan bu so'z zamirida insoniyatning tug'ilganidan to vafot etguniga qadar bo'lgan hayoti aks etadi. Roman qahramonlari tilida vatanni qo'rsash, vatangadolikdan aziyat chekishadi. Muqqadas manbalarda aytilgan "Vatanni sevmog iymondandir" degan fikrlarning aytilganligi ko'pchilikka ma'lum. Romanda Vatan qadri, vatanga muhabbat tuyg'ulari har qanday moddiy boylikdan ustun qilib ko'rsatilgan. Iymon tushunchasi bilan vatan tushunchasi teng qo'yilishi asar qahramonlarining emas, balki butun insoniyat taqdirida vatanning oliy ne'matlardan biri ekanligida namoyon bo'ladi. Zelixonning so'zlari orqali vatangadolik og'ir gunoh deya ta'kidlanib, avlodlarining ham bu gunohga sherik ekanligidan afsus chekadi.

"Biz Vatan hajrida kuyib o'tyapmiz, farzandlarimiz kuymasin", deyishadi. Agar tarozining bir pallasiga farzandlaridan ayrilish azobi, boshqa pallasiga Vatan hajri dardi qo'yilsa, dard bosib ketadi." [3; 131.]

Asadbekning qudalari ham vatan hajrida yashayotgan, vatani bag'rida yashash baxtidan benasib insonlar. Ular ham farzandlarini vatangado bo'lishlarini istashmaydi. Qadamlari yetolmayotgan vatan tuprog'iga farzandlari yetishini, farzandlari vatan quchog'idan nafas

olishlarini istashadi. Asar zamirida ulkan ma'naviy olam yashiringanligini qahramonlarning vatan qadrini ulug'lashlarida ham namoyondir.

“Olooh subhanahu va taolo aytadiki, “Ey odam farzandlari, men zulmni o'zimga harom qildim va uni sizlarning o'rtalaringizda ham harom qildim. Bas, bir-birlaringizga zulm qilmanglar”. Zulm faqat o'ldirishdan iborat emasdur. Yomon so'z aytib birovning dilini og'ritish zulmdir.” [2; 11.]

Xulosa qilib aytganda, Tohir Malikning “Shaytanat” asari til jihatidan ham, ma'naviy-g'oyaviy jihatdan ham boy va chuqur mazmunga ega badiiy asarlardan biridir. Asarda qo'llanilgan frazeologik iboralar nafaqat badiiy tasvirning ta'sirchanligini oshiradi, balki qahramonlarning ruhiy holati, xarakteri va dunyoqarashini ochib berishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi xalq tilida mavjud bo'lgan iboralardan mahorat bilan foydalanib, ularni kontekstga mos holda qo'llagan hamda ayrim hollarda yangi ma'no va uslubiy rang bilan boyitgan.

Romanda qo'llangan iboralar nutqqa emotsional-ekspressivlik bag'ishlab, asar mazmunining o'quvchi tomonidan yanada chuqurroq anglanishiga yordam beradi. Ayniqsa, insonning tana a'zolari bilan bog'liq iboralar orqali qahramonlarning ichki kechinmalari, hayajonlari va munosabatlari obrazli tarzda ifodalangan. Bu esa yozuvchining til imkoniyatlaridan unumli foydalanganini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tohir Malik. Shaytanat. Roman. Birinchi kitob. – Toshkent, Sharq, 2006.
2. Tohir Malik. Shaytanat. Roman. Ikkinchi kitob. – Toshkent, Sharq, 2008.
3. Tohir Malik. Shaytanat. Roman. Uchinchi kitob. – Toshkent, Sharq, 2013.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. – Toshkent: Fan, 1966. – B.264.
5. Yo'ldoshev B., Bobojonov F. Lingvokulturologiya fanidan o'quv qo'llanma. - Toshkent: Navro'z nashriyoti. 2015. –B.43.

O'ZBEK, TURK VA RUS TILLARIDAGI O'SIMLIK NOMLARINING LISONIY TADQIQI

Sattorova Shahnoza Baxtiyor qizi

Qarshi davlat universiteti

10.00.06-Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik, tayanch doktoranti

+998 94 000-88-94; sattorovashahnoza759@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek, turk va rus tillaridagi o'simlik nomlarining lisoniy xususiyatlari qiyosiy-tipologik tahlil asosida o'rganilgan. Tadqiqot leksik-semantik, etimologik va struktural jihatlarini qamrab oladi. Turli tillardagi fitonimlarda umumiy va farqli tomonlar aniqlangan, o'simlik nomlarining milliy madaniyat hamda lingvistik tizim bilan bog'liqligi ko'rsatib berilgan. Olingan natijalar fitonimikaning nazariy asoslarini boyitish va qiyosiy leksikologiya sohasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье на основе сравнительного типологического анализа изучаются лингвистические особенности названий растений в узбекском, турецком и русском языках. Исследование охватывает лексико-семантические, этимологические и структурные аспекты. Выявляются общие и различные аспекты фитонимов в разных языках, показана связь названий растений с национальной культурой и языковой системой. Полученные результаты способствуют обогащению теоретических основ фитонимии и развитию области сравнительной лексикологии.

Abstract. This article studies the linguistic features of plant names in Uzbek, Turkish and Russian languages on the basis of comparative typological analysis. The research covers lexical-semantic, etymological and structural aspects. Common and different aspects of phytonyms in

different languages are identified, and the connection of plant names with national culture and linguistic system is shown. The results obtained serve to enrich the theoretical foundations of phytonyms and develop the field of comparative lexicology.

Kalit soʻzlar: *fitonimika, oʻsimlik nomlari, qiyosiy leksikologiya, etimologiya, leksik-semantik tahlil, oʻzbek tili, turk tili, rus tili.*

Ключевые слова: *фитонимы, названия растений, сравнительная лексикология, этимология, лексико-семантический анализ, узбекский язык, турецкий язык, русский язык.*

Keywords: *phytonyms, plant names, comparative lexicology, etymology, lexical-semantic analysis, Uzbek language, Turkish language, Russian language.*

Til va tabiat oʻrtasidagi bogʻliqlik tilshunoslikning eng qadimiy va dolzarb muammolaridan biri boʻlib kelmoqda. Oʻsimlik nomlarini oʻrganuvchi fitonimika leksikologiyaning alohida tarmogʻi sifatida nafaqat botanik, balki lingvistik, etnomadaniy va tarixiy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi. Oʻzbek, turk va rus tillari turli til oilalariga mansub boʻlsa-da (oʻzbek va turk – turkiy guruh, rus – slavyan guruh), ularning fitonimik leksikasi bir-biri bilan murakkab oʻzaro taʼsir va parallel rivojlanish jarayonlarini boshidan kechirgan. Bu tillardagi oʻsimlik nomlarini qiyosiy oʻrganish leksik universalialar va milliy oʻziga xosliklar masalasini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot mavzusining dolzarbligi shundaki, zamonaviy tilshunoslikda fitonimik leksika koʻpincha alohida-alohida oʻrganiladi, ularning sistemali qiyosiy tahlili esa hali etarli darajada amalga oshirilmagan. Ayniqsa, turkiy va slavyan tillari orasidagi fitonimlardagi umumiylik va farqni aniqlash muammosi sohada ochiq masala boʻlib qolmoqda [2; 15]. Ushbu maqolaning maqsadi oʻzbek, turk va rus tillaridagi oʻsimlik nomlarini leksik-semantik, etimologik va struktural nuqtai nazardan qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilangan: uch tildagi fitonimlarning semantik guruhlarini aniqlash; ularning etimologik manbaini oʻrganish; oʻsimlik nomlarining milliy-madaniy konnotatsiyalarini tahlil qilish; umumturkiy va xalqaro element hamda milliy oʻziga xos leksemalarni farqlash.

Tadqiqotda asosiy metod sifatida qiyosiy-tipologik tahlil, semantik tavsif va etimologik tahlil metodlari qoʻllanilgan. Tadqiqot materiallari oʻzbek, turk va rus tillarining izohli lugʻatlari, etimologik lugʻatlar, botanik terminologiya lugʻatlari, shuningdek, soha boʻyicha ilmiy adabiyotlardan olingan. Kuzatish va tajriba oʻtkazilmagan; tadqiqot toʻliq adabiy manbalar va muallif tahlili asosida amalga oshirilgan. Fitonimika sohasidagi ilmiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, bu soha soʻnggi oʻn yilliklarda sezilarli darajada rivojlanib kelmoqda. Rus tilshunosligida Merkulova [5] oʻsimlik nomlarining slavyan tillaridagi etimologiyasini chuqur oʻrganib, ularning qadimgi hind-evropa asoslariga borib taqalishini isbotlagan. Turk tilshunosligida Clauson [3] turkiy tillar leksikasini qiyosiy tahlil qilib, oʻsimlik nomlarining muhim qismini umumturkiy qatlam tashkil etishini koʻrsatgan.

Oʻzbek tilshunosligida Shoabduraxmonov [8] va Rasulov [7] oʻzbek leksikasidagi fitonimlarning qatlamlanishini tadqiq etgan. Nazarov [6] oʻzbek tilida arabcha, forsha va moʻgʻulcha fitonimlarning integratsiyasini oʻrganib, qarz soʻzlarning semantik oʻzgarishlarini tahlil qilgan. Qiyosiy tilshunoslik sohasida Grinberg [4] tillararo umumiyliklarni oʻrganib, leksik universalialar nazariyasiga muhim hissa qoʻshgan. Thomason va Kaufman [9] til kontakti natijasida yuzaga keladigan leksik oʻzlashtirishlar jarayonini tadqiq qilib, oʻsimlik nomlarining bunday jarayonlarga ayniqsa moyilligini taʼkidlagan. Johanson [10] turkiy tillar leksikasining tarixiy rivojlanishini oʻrganib, umumturkiy fitonimik asosning barqarorligini aniqlagan. Mazkur adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, uch tildagi fitonimlarning sistemali qiyosiy tadqiqi alohida ilmiy muammo sifatida koʻrib chiqilmagan boʻlib, bu ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi [1; 44].

Oʻzbek, turk va rus tillaridagi oʻsimlik nomlarining tahlili bir qator muhim xulosalarga olib keldi. Birinchidan, umumturkiy element oʻzbek va turk tillarida fitonimik leksikaning asosini tashkil etadi. Masalan, oʻzbek tilidagi "arpa", "bugʻdoy", "tarvuz", "paxta" kabi soʻzlar turk tilida "arpa", "buğday", "karpuz", "pamuk" shaklida mavjud boʻlib, ularning umumiy turkiy asosdan

kelib chiqqanligi etimologik jihatdan isbotlanadi [3; 127]. Shu bilan birga, semantik jihatdan bir xil tushunchani ifodalovchi bu soʻzlar fonetik jihatdan har ikkala tilda maʼlum darajada farqlanishi tillarning alohida taraqqiyot yoʻlidan oʻtganligini koʻrsatadi. Ikkinchidan, rus tilidagi fitonimlar asosan slavyan asosidan, bir qismesa yunon va lotin tillaridan kirib kelgan xalqaro terminologiyadan iborat. Masalan, "berëza", "дуб", "ель" kabi soʻzlar qadimgi slavyan asosiga mansub, "роза", "лилия", "гиацинт" esa yunon-lotin qatlamiga kiradi [5; 89]. Bu holat oʻzbek va turk tillaridagi fitonimlardan tubdan farq qiladi, chunki oʻzbek tilida arabcha va forsha qatlam alohida oʻrin tutadi: "anor" (forsha "anār"), "limon" (arabcha orqali oʻzlashgan), "rayhon" (arabcha "rayhān") kabi [6; 203].

Uchinchidan, uch tildagi fitonimlarning semantik tahlili shuni koʻrsatadiki, bir xil oʻsimlikni ifodalovchi soʻzlar turli motivatsion asoslarga ega boʻlishi mumkin. Masalan, oʻzbek tilidagi "qovoq" soʻzi shakli, turk tilidagi "kabak" esa oʻsimlikning ovoz chiqarishi yoki ichining boʻshligiga ishora qiladi degan taxmin bildirilgan [7; 56], rus tilidagi "тыква" esa lotincha "cucurbita" soʻzidan kelib chiqqan va oʻsimlikning urugʻlanish xususiyatiga ishora qiladi [5; 94]. Bu misol leksik-semantik motivatsiyaning xalqlarning oʻsimlik olamini idrok etish tarzidagi milliy farqlarni aks ettirishi bilan ahamiyatlidir. Toʻrtinchidan, madaniy konnotatsiya jihatidan uch tildagi oʻsimlik nomlarida sezilarli farqlar kuzatiladi. Oʻzbek va turk madaniyatida "chinar" daraxti muhtashamlik va umrboqiylik ramzi sifatida keng yoyilgan boʻlib, bu soʻzning adabiy tildagi qoʻllanilishi ham yuqori emotsional va poetik boʻyoqqa ega [8; 178]. Rus madaniyatida esa "berëza" daraxtiga xuddi shunday milliy ramziy ahamiyat berilgan va u folklor, sheʼriyat hamda milliy oʻzlikni ifodalashda alohida oʻrin tutadi [5; 102].

Beshinchidan, soʻz yasalihi nuqtai nazaridan ham uch til oʻrtasida farqlar aniq koʻrinadi. Rus tilida oʻsimlik nomlarining kichraytirish-erkalash shakllarida yasalihi (ромашка, травка, берëзка) keng tarqalgan va bu soʻzlarning emotsional-ekspressiv boʻyogʻini oshiradi [1; 67]. Turk tilida esa qoʻshimchalar orqali hosil qilingan fitonimlar koʻproq botanik terminologiyada uchraydi. Oʻzbek tilida esa arabcha va forsha soʻz yasalihi modellari fitonimlar shakllanishiga taʼsir koʻrsatgan boʻlib, bu oʻzbek fitonimikasining oʻziga xos qatlamlanishini vujudga keltirgan [2; 89]. Umuman olganda, uch tildagi oʻsimlik nomlarining tahlili lingvistik universalialar va milliy oʻziga xoslik oʻrtasidagi munosabatni yanada aniq koʻrsatib beradi [4; 215]. Umumiy boʻlgan tomoni – hamma tillarda oʻsimlik nomlari shakl, rang, xid, taʼm, oʻsish joyi yoki xalq eʼtiqodiga asoslanib nomlangan. Farqli tomoni esa har bir til oʻz madaniy, tarixiy va lingvistik tizimiga muvofiq bu nomlovchi motivatsiyalarni oʻziga xos tarzda amalga oshirgan [9; 311; 10; 88].

Oʻzbek, turk va rus tillaridagi oʻsimlik nomlarining qiyosiy-lisoniy tahlili bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon berdi. Oʻzbek va turk tillaridagi fitonimlar umumturkiy asosni saqlab qolgan holda, har biri oʻz taraqqiyot yoʻlida arabcha, forsha va boshqa tillar taʼsiri ostida boyib borgan. Rus tilidagi fitonimlar esa slavyan asosi bilan birga yunon-lotin xalqaro terminologiyasini keng oʻzlashtirgan. Uch tilda ham oʻsimlik nomlarining milliy-madaniy konnotatsiyasi muhim lingvistik xususiyat sifatida namoyon boʻladi va bu fitonimlarning faqat nominativ emas, balki kultural-kognitiv funksiyasini ham bajarganligidan dalolat beradi. Tadqiqot natijalari qiyosiy leksikologiya, fitonimika va lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos boʻlib xizmat qilishi mumkin. Kelgusida uch tildagi fitonimlarni kognitivlingvistik va diskursiv jihatdan oʻrganish istiqbolli yoʻnalish sifatida taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексикологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 256 б.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Oxford University Press, 1972. – 989 p.

4. Greenberg J.H. Language Universals. – The Hague: Mouton, 1966. – 89 p.
5. Меркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. – М.: Наука, 1967. – 259 с.
6. Назаров О. Ўзбек тилидаги ўсимлик номларининг этимологияси. – Тошкент: Фан, 1992. – 318 б.
7. Расулов Р. Ўзбек лексикологияси масалалари. – Тошкент: ЎЗМУ нашриёти, 2003. – 204 б.
8. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилининг лексикаси. – Тошкент: Фан, 1978. – 312 б.
9. Thomason S.G., Kaufman T. Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. – Berkeley: University of California Press, 1988. – 411 p.
10. Johanson L. Structural Factors in Turkic Language Contacts. – London: Curzon, 2002. – 198 p.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDAGI MAVJUD SOTSIOLINGVISTIK MUAMMOLAR

Iskandarov Siroj Azamat o'g'li

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti magistranti

+998(95) 530-69-69; iskandarovsiroj@icloud.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek tilshunosligidagi mavjud sotsiolingvistik muammolar yoritilgan. Shuningdek, neologizmlarning faol qo'llanilishi, uning o'zbek tiliga ta'siri o'rganilgan va aniqlangan muammolarni ijobiy hal qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Аннотация. В данной статье освещаются актуальные социолингвистические проблемы современной узбекской лингвистики. Также рассматривается активное использование неологизмов, их влияние на узбекский язык и разрабатываются рекомендации по позитивным решениям выявленных проблем.

Abstract. This article highlights the current sociolinguistic problems in modern Uzbek linguistics. It also studies the active use of neologisms, their impact on the Uzbek language, and develops recommendations for positive solutions to the identified problems.

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, sotsiolingvistika, neologizmlar, jamiyat, globalashuv.*

Ключевые слова: *лингвистика, социолингвистика, неологизмы, общество, глобализация.*

Keywords: *linguistics, sociolinguistics, neologisms, society, globalization.*

Zamon rivojlanib borgan sari texnologiya sohasi ham tez sur'atlarda takomillashib bormoqda. Bir tarafdin bu davr talabi bo'lsa, ikkinchi tomondan yosh avlodning talabi hamdir. Chunki tarbiyalanayotgan avlod axborotlar oqimida katta bo'lmoqda. Bu esa ularda tez, oson, aniq, lo'nda va tushunarli ma'lumotlarni qabul qilishga o'rgatib qo'yapti. Natijada, bu holat tilda o'z aksini topib, bir qancha neologizmlarning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Bir tarafdin ushbu holat texnologiyalarga borib taqalsa, ikkinchi tarafdin yoshlar qatlamida ingliz tilini o'rganish ommalashgani, bu orqali ayrim ingliz madaniyati unsurlari ham kirib kelayotganini aytishimiz mumkin. Shuning uchun ushbu masala dolzarb hisoblanib, yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev ham alohida e'tibor qaratmoqda: "Mamlakatimizda o'zbek tilining davlat tili sifatidagi o'rni va ahamiyatini oshirish, uni zamon talablari asosida rivojlantirish masalasini biz milliy o'zligimizni anglash, millat ruhini saqlab qolish, yorug' kelajagimizni ta'minlashning eng muhim omili, deb bilamiz. Shu ezgu maqsad yo'lidagi amaliy harakatlarimiz tufayli jamiyatimiz hayotida davlat tilining qo'llanish doirasi tobora kengayib, u xalq dilining chinakam ko'zgusiga aylanmoqda" [1]

Ingliz tilining xalqaro miqyosda yetakchilik qilishi ko'plab milliy tillarning funksional doirasini qisqartirmoqda. Bu ayniqsa "Code-switching" (kod almashinishi) hodisasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, kundalik muloqotda "men meetingdaman", "deadline yaqin", "file

ni upload qildim” kabi iboralar keng qo‘llanmoqda. Bu esa tilning ichki tizimida aralashuv jarayonini kuchaytiradi hamda adabiy til me‘yorlariga ma‘lum darajada bosim o‘tkazadi. Yoshlar nutqida milliy til va ingliz tili unsurlarining qorishib ketishi tilning sofliğini saqlash muammosini keltirib chiqarmoqda. “Tilshunoslikning dolzarb masalalari bugungi kunda faqat ilmiy nazariya emas, balki jamiyat taraqqiyotining muhim omiliga aylangan. O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalarini hal etish – milliy o‘zlikni saqlash, ma‘naviy boylikni asrab-avaylash va global ilmfan jarayonlariga integratsiyalashish demakdir. Kelajakda tilshunoslik fanining rivoji sun‘iy intellekt, big data, neyrotilshunoslik, hamda til va tafakkur o‘rtasidagi aloqalarni yanada chuqur o‘rganishga tayanadi. Bu esa tilning ilmiy tahlilini yangi bosqichga olib chiqadi.”[2, 47]

Bugungi kunda til nafaqat aloqa vositasi, balki ijtimoiy identifikatsiya quroli hisoblanadi. Zamonaviy sotsiolingvistika oldida turgan asosiy muammo – tezkor o‘zgarib borayotgan ijtimoiy tuzilmaning til tizimida aks etishini ilmiy asoslashdir. Zamonaviy jamiyatda ayollar va erkaklar nutqidagi farqlar ijtimoiy rollar almashinuvi natijasida o‘zgarib bormoqda. Ayollar nutqidagi xushmuomalalik va erkaklar nutqidagi qat‘iyatlilik chegaralari yuvilib bormoqda. Ko‘p millatli davlatlarda davlat tili va dialektlar o‘rtasidagi muvozanatni saqlash hamon dolzarb. Milliy o‘zlikni anglash jarayonida tilning siyosiy qurol sifatida ishlatilishi sotsiolingvistik konfliktlarni keltirib chiqarishi mumkin. “...sotsiolingvistika – tilning ijtimoiy mohiyati, ijtimoiy vazifasi, tilga sotsial omillarning ta‘siri, til taraqqiyotida til siyosatining roli kabi qator masalalarni o‘rganadi.” [4, 65] Zamonaviy sotsiolingvistika faqat tilni o‘rganish bilan cheklanmaydi, balki insonning ijtimoiy xatti-harakatlarini til orqali tahlil qiladi. Muammolarni yechish uchun til ta‘limi va davlat til siyosatini zamonaviy texnologik va ijtimoiy talablarga moslashtirish lozim.

Ijtimoiy tarmoqlar yangi muloqot shaklini yaratdi. Bu yerda orfografik qoidalarning buzilishi, qisqartmalar va emojilardan foydalanish an‘anaviy lisoniy me‘yorlarni o‘zgartirmoqda. Savol tug‘iladi: bu tilning boyishimi yoki uning qashshoqlashishi? “Raqamli kommunikatsiya (internet, mobil aloqa, ijtimoiy tarmoqlar) tilni tez o‘zgaruvchan va moslashuvchan tizimga aylantirmoqda. Telegram, Instagram, TikTok kabi platformalar yoshlar tilini shakllantirmoqda. Yozishmalar, xabarnomalar, ovozli va video muloqotlarda qisqartmalar, emoji, inglizcha so‘zlar aralashuvi kuchaymoqda. Masalan, “ok”, “lol”, “brb”, “btw”, “dm qilish”, “offline bo‘ldim” “like bos”, “story qo‘y” kabi iboralar tilning yangi sotsiolingvistik qatlamini yaratmoqda. Bu holat tilshunoslar uchun yangi ilmiy muammolarni yuzaga keltirmoqda: normativlik, til aralashuvi, yangi lingvistik birliklarning shakllanishi va ularning rasmiy tilga kirib borish ehtimoli.” [3, 178] Bunday holat ikki xil talqin qilinadi: bir tomondan, bu tilning moslashuvchanligi va boyishidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan, an‘anaviy yozma nutq me‘yorlarining zaiflashuviga olib kelishi mumkin. Masalan, o‘quvchilar orasida olib borilgan kuzatishlarda rasmiy yozuvlarda ham “qisqartirilgan yozuv” uslubi (“salom” o‘rniga “slm”, “rahmat” o‘rniga “rhm”) qo‘llanayotgani aniqlangan. Bu esa savodxonlik darajasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

“Uzoq davrlargacha tilshunoslar so‘zlovchining “mahsuloti” bo‘lgan jumlaning o‘rganishga asosiy e‘tibor berdilar. Bu jumlaning yaratgan shaxs (subyekt) esa nazardan chetda qoldi. Vaholanki, har bir konkret jumlada so‘zlovchining ruhiyati, madaniyati, dunyoqarashi va boshqalar o‘z ifodasini topadi. Shu tufayli ham so‘zlovchining gapiga qarab, uning kimligi haqida hukm chiqarish mumkin bo‘ladi. Bu esa til birligi bo‘lgan gapning qoliplari konkret sharoitda jumla orqali yuzaga chiqib, naqadar rang-barang qo‘shimcha axborot bildirishidan dalolat beradi. Bu qo‘shimcha axborotlar jumlaning alohida ma‘no qatlamini tashkil etadi. Jumlaning obyektiv voqelik bilan bog‘liq ma‘nosi (propozitiv ma‘noni) asosiy, boshqa ma‘nolar esa qo‘shimcha ma‘nolar sanaladi.” [4, 17] Shulardan kelib chiqqan holda bu muammolarga bir qancha yechimlarni taklif qilish mumkin:

- milliy tillarning barcha sohalarida (it-texnologiyalar, tibbiyot, iqtisod) ishchi til bo‘lishini ta‘minlash. Buning uchun xalqaro atamalarining muvaffaqiyatli nusxa variantlarini emas, balki tilning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan neologizmlarni yaratish va ularni iste‘molga kiritish lozim;

- maktab darsliklariga ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilishning etik va estetik qoidalarini kiritish. Shuningdek, milliy kontentni (Vikipediya, elektron kutubxonalar) sifatli adabiy tilda ko'paytirish orqali yoshlarning vizual xotirasida to'g'ri yozish ko'nikmasini shakllantirish;

- ommaviy axborot vositalarida turli sheva va nutq uslublari nisbatan hurmat uyg'otish, ammo davlat tili me'yorlarini "yagona standart" sifatida qat'iy saqlash. Til orqali insonning ijtimoiy darajasini kamsitishga yo'l qo'yimaslik tushunchasini jamiyat ongiga singdirish;

- tilni majburlov yo'li bilan emas, balki iqtisodiy va madaniy manfaatdorlik orqali o'rgatish. Agar davlat tilini bilish yaxshi daromadli ish topish yoki sifatli ta'lim olish uchun kalit bo'lsa, sotsiolingvistik muvozanat o'z-o'zidan tiklanadi.

Zamonaviy tilshunoslikdagi sotsiolingvistik muammolarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, til nafaqat lisoniy hodisa, balki jamiyatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy holatini aks ettiruvchi ko'zgudir. Globallashuv sharoitida tillarning o'zaro qorishuvi va raqamli muloqotning kengayishi an'anaviy til normalarini transformatsiyaga uchratmoqda. O'zbekiston misolida ko'rish mumkinki, davlat tilining nufuzini oshirish, alifbo islohotini yakunlash va internet tilidagi savodxonlikni tartibga solish kabi masalalar milliy o'zlikni asrashning strategik omili hisoblanadi. Sotsiolingvistik muammolarni hal etish faqat filologlarning vazifasi emas, balki bu jarayonga sotsiologlar, IT-mutaxassislari va davlat arboblari jalb qilish zarur. Til siyosati jamiyatning barcha qatlamlari ehtiyojlarini hisobga olishi kerak. Milliy tilning yashab qolishi uning raqamli dunyodagi o'rniga bog'liq. Sun'iy intellekt, qidiruv tizimlari va kontent yaratish jarayonlarida o'zbek tilining dominantligini ta'minlash – kelajakdagi lisoniy xavfsizlik garovidir.

Muxtasar qilib aytganda, til – tirik organizm bo'lib, u jamiyat bilan birga nafas oladi. Zamonaviy sotsiolingvistik muammolarni o'z vaqtida ilmiy tahlil qilish va ularga tizimli yechimlar topish milliy tilning taraqqiyotini hamda xalqaro maydondagi nufuzini kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbek tili bayrami munosabati bilan O'zbekiston xalqiga yo'llagan bayram tabrigi. 2023-yil 21-oktabr. <https://president.uz/uz/lists/view/6784>

2. Amanova O.Ch. va boshqalar. Tilshunoslikning dolzarb masalalari. International Scientific-Practice Conference on "Linguistics and Pedagogical Technologies: International Experience and National Practice" Denau, November 20, 2025.

3. Samandarova M. Sotsiolingvistikaning zamonaviy yo'nalishlari va o'zbek tilining ijtimoiy funksiyalari. "JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH IN UZBEKISTAN" JURNALI VOLUME 03, ISSUE 05, 2025, MAY.

4. Qodirova X.M. Zamonaviy tilshunoslik muammolari. Uslubiy qo'llanma. – Urganch: Khwarezm travel, 2024.

ARGUMENTATIV DISKURSDA "NIQOBLANISH" MANIPULYATIV TAKTIKASI

Sharipova Madina Ikromovna

UrDU Lingvistika: o'zbek tili mutaxassisligi magistranti.

+998937501303; madina_ikromovna203@gmail.com

Annotatsiya. Maqola argumentativ diskursda "niqoblanish" manipulyatsiya usulini o'rganishga bag'ishlangan. Unda odamlarni bu usuldan foydalanishga majbur qiladigan sabablar va uning tarkibidagi yashirin ma'noga ega savol shakllari tahlil qilinadi.

Аннотация. Статья посвящена анализу манипулятивной тактики «маскировки» в аргументативном дискурсе. Рассматриваются причины, вынуждающие коммуникантов прибегать к вышеуказанной тактике, а также исследуются входящие в ее состав вопросительные конструкции с имплицитной семантикой.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the manipulative tactic of "masking" in argumentative discourse. It examines the reasons that lead communicants to resort to this tactic, as well as explores interrogative constructions with implicit semantics that constitute this tactic.

Kalit soʻzlar: *manipulyatsiya, taktika, argumentativ diskurs, implikatsiya, bilvosita nutq harakati.*

Ключевые слова: *манипуляция, тактика, аргументативный дискурс, импликация, косвенный речевой акт.*

Keywords: *manipulation, tactic, argumentative discourse, implication, indirect speech act.*

Zamonaviy dunyo doimiy ravishda inson ongini manipulyatsiya qilish bilan yuzlashadi, bu esa kundalik muloqotda, siyosatda va reklama sohasida keng namoyon boʻladi. Bunda deyarli har doim argumentativ diskurs ishlatiladi, uning maqsadi - ishontirishdir [1;37–47]. Baʼzi tadqiqotchilarning fikriga koʻra, ishontirish va manipulyatsiya bir-birini talab qiladi va toʻldiradi. [2; 27].

Maqolaning maqsadi - argumentativ diskursda “niqoblanish” taktikasini batafsil tahlil qilishdir. Ushbu nutq taktikasi shubhasiz manipulyativdir, chunki u maʼlum strategiyani amalga oshirish bosqichiga mos keluvchi, adresatning ongiga yashirincha maqsadlar va qarorlarni singdirishga qaratilgan nutq harakati boʻlib, u orqali qabul qiluvchi manipulyator foydasiga harakat qilishi ragʻbatlantiriladi [2;49].

Shubhasiz, “manipulyatsiya” tushunchasini aniqlashda uning ham psixologik, ham lingvistik tarkibiy qismlari alohida eʼtiborga olinishi mumkin. Shunday qilib, birinchi holda manipulyatsiya koʻproq “psixologik taʼsir turi boʻlib, uning mohirona amalga oshirilishi boshqa odamda uning amaldagi istaklariga mos kelmaydigan niyatlarni yashirin tarzda uygʻotishga olib keladi” [3;59]. Ikkinchi holda esa manipulyatsiya, aksincha, tilning oʻziga xos xususiyatlari va uning qoʻllanish prinsiplaridan foydalanib, qabul qiluvchi ongida sezilmaydigan, lekin nutq soʻzlovchi istagan yoʻnalishda yashirin taʼsir oʻtkazish sifatida namoyon boʻladi [4;145]. Koʻrinib turibdiki, manipulyatsiyaning eng muhim jihati - nutq orqali qabul qiluvchiga taʼsirning implitsit, yaʼni ochiq koʻrinmas boʻlishidadir.

Rus tilshunosi, professor Oksana Sergeyevna Issers fikriga koʻra, ishontirishning mohiyati (ochiq yoki yashirin shaklda) qabul qiluvchining dunyo tasavvuriga yangi bilimni kiritishdan iborat. Bunda bu jarayon qabul qiluvchi uchun tabiiy kechishi, psixologik noqulaylik tugʻdirmasligi, majburlash sifatida qabul qilinmasligi va “rad etish reaksiyasi”ni keltirib chiqarmasligi muhim [5;63]. Yangi bilimni shu tarzda yetkazish usullaridan biri - implitsit, yaʼni yashirin shaklda taqdim etishdir. Implitsit maʼlumotni kiritish usullariga odatda turli murojaatlar, semantik va pragmatik presuppozitsiyalar, yashirin tezisni inkor etish va boshqalar kiradi. Bizning kuzatuvimizga koʻra, argumentativ diskursda eng keng tarqalgan usullardan biri - bu implitsit semantikaga ega soʻroq konstruksiyalari orqali yangi maʼlumotni kiritishdir. Aynan shu usul biz ajratib koʻrsatgan “niqoblanish” manipulyativ taktikasi doirasida qoʻllanadi. Bunday konstruksiyalarda maʼlumot odatda soʻroq shaklida beriladi, masalan: “Nega buni qilmaymiz (yoki nega buni qilmaysan)?”; “Senga shunday tuyulmayaptimi...?”; “Buni qilish haqida qanday fikrdasan?”; “Bunday qilishga nima deysan?”; “Bu yaxshi gʻoya emasmi?”; va hokazo. Biroq bu savollar shaklan soʻroq boʻlsa-da, deyarli har doim qabul qiluvchi tomonidan toʻgʻri talqin qilinadi va oddiy maʼlumot soʻrashi sifatida emas, balki yashirin maqsadni ifodalovchi nutq sifatida tushuniladi. Bizning fikrimizcha, bu yerda bilvosita nutq akti haqida soʻz bormoqda. Chunki, rus tilshunosi filologiya fanlari doktori Nina Davidovna Arutyunovaning taʼkidlashicha, bunday nutq akti soʻzlovchining haqiqiy kommunikativ niyatini implitsit tarzda ifodalashni nazarda tutadi [6;356]. Bunday nutq akti manipulyativ nutqiy usul sifatida qaralishi mumkin, yaʼni u maʼlum bir manipulyativ taktikani amalga oshiruvchi gap yoki matnni tuzish usuli sifatida talqin etiladi [2;49].

Rus tilshunosi Yelena Viktorovna Jdanova taʼkidlaydiki, odatda bilvosita nutq aktlari soʻzlovchi tomonidan qabul qiluvchiga yetkazilayotgan maʼlumotni “yumshatish” maqsadida qoʻllanadi [7;24]. Bilvosita nutq aktlari - bu soʻzlovchining asl niyati (illokutsiya) gapning grammatik shakli yoki toʻgʻridan-toʻgʻri maʼnosiga mos kelmaydigan holatdir. Oddiyroq aytganda, biz bir narsani aytamiz, lekin mutlaqo boshqa narsani nazarda tutamiz. Tinglovchi esa

buni vaziyatdan kelib chiqib tushunadi. A.Yu.Maslova esa bilvosita nutq aktlariga ustunlik berilishining sabablarini kengroq yoritadi. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, bu quyidagilar bilan izohlanadi:

➤ nutqiy muloqotda etik me'yorlarning kuchayishi, ya'ni yoqimli va muloyim muhit yaratilishi, bu esa qabul qiluvchiga erkinroq javob berish imkonini ta'minlaydi;

➤ bayonning nafaqat semantikasi, balki fon bilimlari va muloqot sharoitlari bilan bog'liq holda ironik effekt hosil qilish qobiliyati [8;66].

Biz ajratib ko'rsatgan "niqoblanish" argumentativ taktikasi doirasida so'zlovchi o'z niyatini so'roq shakli orqali yashiradi, ya'ni go'yoki suhbatdoshni bevosita bajarishga undash o'rniga, uni mulohaza yuritishga taklif etgandek bo'ladi. Odatda bu holat fikrni to'g'ridan-to'g'ri ifodalash turli sabablarga ko'ra maqsadga muvofiq bo'lmagan vaziyatlarda yuzaga keladi.

Manipulyativ "niqoblanish" taktikasi yanada batafsil yoritish maqsadida ikki ayol - qariyalar sanatoriysi mudirasi va uning bemorlaridan biri, o'rtasidagi muloqot vaziyatini ko'rib chiqamiz. Ushbu kommunikativ vaziyat rivojida mudira murosaga kelishni istamaydigan qaynonani yashash joyini o'zgartirishga, ya'ni boshqa bir hamroh bilan birga yashashga ko'ndirishga hamda o'g'lining oilasini bezovta qilmaslikka undashga harakat qiladi. Suhbat bemorning sog'lig'i yaxshilanayotganini ijobiy baholashdan boshlanadi:

Mudira: Sog'ligingiz ancha yaxshi, azizim, tez orada bu yerdan chiqishingiz mumkin bo'ladi. Sanatoriyadan chiqqaningizdan keyin qayerda yashashingizni hal qildingizmi?

Urushqoq qaynona: Albatta o'g'lim bilan, oxirgi o'n besh yil davomida yashab kelgan joyimda yashayman-da...

Mudira ayolning bu fikrini o'zgartirish va bu orqali uning o'g'li va kelinining hayotini yengillashtirish maqsadida, bilvosita nutq akti orqali quyidagicha taklif beradi: "Hayotingizga biroz o'zgarish kiritish yaxshi bo'lishi mumkin, nima deb o'ylaysiz?"

Ko'rinib turibdiki, umumiy so'roq shaklida ifodalangan ushbu taklif go'yoki "aniqlash" vazifasini bajaradi, ya'ni asosiy fikrni - keksa ayolni yashash joyini o'zgartirish g'oyasiga undashni oldindan tayyorlaydi. Shuningdek, qabul qiluvchi, so'zlovchining niyatini anglab, ehtiyotkorlik bilan munosabat bildiradi. "Qanday o'zgarish?" - dedi u, yuzida shubha paydo bo'lib.

Keyin sanatoriya mudirasi suhbatdoshiga bilvosita tarzda katta o'g'li bilan yashashni taklif qiladi: "Dugonangiz bilan yashashga nima deysiz? Bu yo'l bilan o'g'lingiz va uning rafiqasini mustaqil yashashlariga imkon bergan bo'larmidingiz... Keliningiz juda holdan toygan ko'rinadi. Unga biroz dam olishga imkon bersangiz-chi?"

Suhbat natijasi shu bo'ldiki, qaynona mudiraning dalillarini qabul qildi va bu haqda o'ylab ko'rishi kerakligini aytdi: "Azizim, men kichik o'g'lim bilan yashashimdan to'liq mamnunman, ammo sizning taklifingizni ham o'ylab ko'raman."

Ko'rib turganimizdek, mazkur taktikada so'zlovchi ikki savol tuzilmasidan foydalanadi, ular bilvosita nutq aktlarini tashkil etadi va shu orqali suhbatdoshni yashash joyini o'zgartirishga noaniq tarzda undaydi. Bu haqiqiy niyatni yashirish uchun amalga oshiriladi, chunki argument qiluvchi bunday harakatlar suhbatdosh uchun yoqimsiz bo'lishi mumkinligini angelaydi. Shu bilan birga, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Manipulyatsiya argumentativ diskursning ajralmas qismi hisoblanadi. Argumentativ diskursda ma'lumotning bilvosita (implitsit) tarzda taqdim etilishi manipulyativ "niqoblanish" taktikasi orqali amalga oshirilishi mumkin, bu esa o'z navbatida bilvosita nutq akti kabi manipulyativ vosita yordamida yuz beradi.

2. Mazkur taktikaga xos jihat - bilvosita nutq aktlarining "bosqichma-bosqich" takrorlanishi bo'lib, o'xshash tuzilishga ega takroriy replikalar argumentatsiyani mustahkamlaydi va so'zlovchining ta'sirini kuchaytiradi.

3. Bu taktika odatda shunday vaziyatlarda qo'llaniladi, qachonki fikrning to'g'ridan-to'g'ri ifodalanishi turli sabablar bilan ma'qul bo'lmasa. So'zlovchining niyati savol shaklida niqoblanadi va suhbatdoshga bevosita ijro o'rniga o'ylash imkoniyati taklif qilinadi.

Shunday qilib, biz ajratib ko'rsatgan manipulyativ "niqoblanish" taktikasi argumentativ diskursda suhbatdoshga ta'sir ko'rsatishning muhim resurslaridan biri hisoblanadi. Bunday taktikalarning batafsil o'rganilishi argumentatsiya nazariyasining yanada rivojlanishiga albatta xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Кошечарова Ю. А. Цель аргументации с позиций лингвофилософского изучения проблемы - Структурносемантические, когнитивные, прагматические и другие аспекты исследования единиц разных уровней. Современные проблемы лингводидактики: Межвуз. сб. науч. ст. Бирск: Бирск. гос. пед. ин-т, 2004.
2. Копнина Г.А. Речевое манипулирование: учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2008.
3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М.: ЧеРо; Изд-во МГУ, 2000 - 344 с.
4. Е.Г.Борисова, Ю.С.Мартемьянов. Имплицитность в языке и речи: Отв. ред. М: Языки русской культуры, 1999 - 200 с
5. Иссерс О.С. Речевое воздействие: учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2009 - 224 с.
6. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата: Н.Д.Арутюнова: Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. М.: Наука, 1981. Т. 40. №4 - 356–367.
7. Жданова Е.В. Личность и коммуникация: практикум по речевому взаимодействию. М.: Флинта: Наука, 2010 - 176 с.
8. Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику: учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2008 - 152 с.

NEYROLINGVISTIK BIRLIKLARNING SAVDO NUTQIDAGI USLUBIYATI

Komilova Shaydaxon Shuhrat qizi

UrDU o'zbek tili:magistranti

+998975147574; shaydo_57@icolud.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada savdo nutqida qo'llaniladigan neyrolingvistik birliklarning uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Unda persuaziv til vositalari, emotsional va kognitiv birliklarning inson ongiga ta'sir mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, savdo diskursining kommunikativ samaradorligi misollar asosida ko'rsatiladi.

Аннотация. В статье рассматриваются стилистические особенности нейролингвистических единиц в торговом дискурсе. Анализируются убедительные языковые средства и механизмы их воздействия на сознание человека. Коммуникативная эффективность торговой речи показана на основе практических примеров.

Abstract. This article examines the stylistic features of neurolinguistic units in commercial discourse. It analyzes persuasive language tools and the mechanisms influencing human cognition. The communicative effectiveness of trade speech is demonstrated through practical examples.

Kalit so'zlar: *neyrolingvistika, savdo nutqi, persuaziv strategiya, kognitiv birliklar, reklama diskursi.*

Ключевые слова: *нейролингвистика, торговая речь, персуазивная стратегия, когнитивные единицы, рекламный дискурс.*

Keywords: *neurolinguistics, commercial speech, persuasive strategy, cognitive units, advertising discourse.*

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida savdo munosabatlari nafaqat iqtisodiy, balki lingvistik-kommunikativ hodisa sifatida ham tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Har qanday muvaffaqiyatli sotuvchi, reklama mutaxassisi yoki marketing menejeri, avvalambor, tildan

mahorat bilan foydalana oladigan kommunikator bo'lishi zarur. Tilning inson ongiga ta'sir qilish mexanizmlari esa neyrolingvistika fanining asosiy tadqiqot ob'ektini tashkil etadi.

Neyrolingvistika – til va miya faoliyatining o'zaro bog'liqligi, so'z va iboralarining inson kognitiv, emotsional hamda xulq-atvor jarayonlariga ta'sirini o'rganuvchi fanlararo soha sifatida so'nggi yillarda jadal rivojlanib kelmoqda. Neyrolingvistika fanining asosi XX asr o'rtalarida P. Brokko va K. Vernike kabi olimlarning miya va nutq o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlari bilan yaratilgan [1; 3.]. Keyinchalik bu yo'nalish kognitivistika, psixolingvistika va sotsiolingvistika bilan o'zaro uyg'unlashib, keng qamrovli ilmiy paradigмага aylandi.

Rus olimi A.R. Luriya neyrolingvistikaning asosiy tushunchalari va metodologiyasini ishlab chiqishda muhim hissa qo'shdi. U nutqning miya tuzilmalari bilan funksional aloqasini, xususan, tilning kognitiv va affektiv tomonlarini batafsil o'rgandi. Uning ishlari savdo nutqida til birliklarining psixologik asosini tushunishda muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

Savdo nutqini nazariy jihatdan asoslashda pragmalingvistika va diskurs tahlili metodlari ham alohida o'rin tutadi. J. Austin va J. Searl tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasi savdo jarayonidagi kommunikativ vaziyatlarni tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Maqsadli nutq aktlari – buyurtma berish, ishontirish, taklif qilish, kafolatni ta'minlash – savdo diskursining asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi. G.P. Grice tomonidan ishlab chiqilgan kooperativ prinsip va kommunikatsiya asoslari ham savdo nutqini tahlil qilishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [2; 23.].

Neyrolingvistik birliklar deb til elementlarining insonning miya faoliyatiga bevosita ta'sir etuvchi, emotsional va kognitiv reaksiyalarni faollashtiruvchi leksik, sintaktik va pragmatik birliklariga aytiladi. Bu birliklar quyidagi asosiy guruhlariga ajratiladi: affektiv leksika, sensor so'zlar, majoziy iboralar va ritmik-fonetik birliklar [3.].

Affektiv leksika tarkibiga ijobiy yoki salbiy his-tuyg'ularni ifodalovchi so'zlar kiradi. Masalan, *“baxt”*, *“ozodlik”*, *“xavfsizlik”*, *“ishonch”*, *“g'alaba”* kabi so'zlar inson miyasida ijobiy his-tuyg'ular bilan bog'liq neyron tarmoqlarini faollashtiradi. Savdo nutqida bu so'zlarning strategik tarzda qo'llanilishi xaridorning mahsulotga ijobiy munosabatda bo'lishida katta rol o'ynaydi.

Sensor so'zlar – ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish va teginish hissi bilan bog'liq leksik birliklar – mahsulotning tasvirini xaridorning ongida jonlantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [4; 105]. Reklama matnlarida *“mayin”*, *“xushbo'y”*, *“yorqin”*, *“yangi”*, *“toza”* kabi sensor so'zlarning qo'llanilishi mahsulotga bo'lgan qiziqishni orttiradi va buyurtma berish istagini kuchaytiradi.

Sintaktik jihatdan neyrolingvistik ta'sir qiluvchi birliklar sifatida qisqa va keskin gaplar, parallel qurilmalar, ritorik savollar, takror va gradatsiya kabi stilistik figuralar alohida ahamiyatga ega. Masalan: *“Siz o'zgachasiz. Zavqlaning! Siz eng yaxshisiga munosibsiz!”* – bunday parallel konstruktsiyalar xaridorning o'z-o'ziga ishonchini oshirib, mahsulotni sotib olishga undaydi.

Savdo nutqida psixolingvistik va pragmatik vositalarning qo'llanilishi alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Bu vositalar bir necha asosiy toifaga bo'linadi: ishontirish (persuaziya), manipulyatsiya, emotsional jozibadorlik va kognitiv kalit so'zlar [5; 62.].

Persuaziya – xaridorni ma'lum mahsulot yoki xizmatni tanlashga ishontirish [6;154] maqsadida qo'llaniladigan argumentativ va ritorik usullar tizimi. Savdo nutqida persuaziv vositalar sifatida faktlar va statistika keltirish, mutaxassis fikriga murojaat qilish, ijtimoiy isbotlash (*“Minglab mijozlar tanladi!”*), qayta ishlash va cheklangan muddatni ko'rsatish usullari qo'llaniladi.

Psixologik ta'sir etuvchi so'z va iboralar orasida *“bepul”*, *“chegirma”*, *“faqat bugun”*, *“ekslyuziv taklif”*, *“kafolatlangan”* kabi birliklar alohida o'rin tutadi. Bu so'zlar xaridorning qaror qabul qilish mexanizmiga bevosita ta'sir etib, tezkor xarid qilish istagini uyg'otadi.

Pragmatik jihatdan savdo nutqida imperator konstruktsiyalar (*“Hoziroq buyurtma bering!”*, *“O‘tkazib yubormang!”*), shart-natija qurilmalari (*“Agar _____ xohlasangiz, _____ tanlang”*), va ritorik savollar (*“Siz ham eng qulay va yaxshisini xohlaysizmi?”*) keng qo‘llaniladi. Bu grammatik konstruktsiyalar xaridorning harakatga o‘tishini stimullaydi va passiv kuzatuvchini faol iste’molchiga aylantiradi.

Neyrolingvistik birliklarning savdo nutqidagi uslubiy xususiyatlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu yo‘nalish tilshunoslik va neyrolingvistika kesishmasida shakllanib, alohida ilmiy soha sifatida ahamiyatga ega. Savdo diskursida qo‘llaniladigan persuaziv vositalar xaridor qaroriga samarali ta’sir ko‘rsatadi va ularning kuchi kognitiv-emotsional mexanizmlar bilan bog‘liq. Reklama matnlarida freyming, langar tashlash va ijtimoiy isbotlash kabi strategiyalar keng qo‘llanadi. Ushbu tadqiqotlar nazariy va amaliy jihatdan muhim bo‘lib, kelgusida empirik izlanishlarni kengaytirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Egamberdiyeva H.S. Zamonaviy tilshunoslikda neyrolingvistika sohasining paydo bo‘lishi va uning ahamiyati. Worldy Knowledge, 2025. – 3 b
2. Hamroyeva Nafisa. Xayrlashuv nutqiy aktining kognopragmativ yondashuv asosida tahlili. Til va adabiyot.uz, 2014-yil 14-son. – 23b
3. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. -Toshkent: Fan, 2008. 64-78, 82-105, 110-125 b
4. Hakimov M. O‘zbek pragmalolingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 105-130 b
5. Qurbonova.G.M. Reklama matnlarining lingvopragmatik xususiyatlari. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. -62 b
6. Safarov. Sh. Pragmalolingvistika.-Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. - 154 b

MOBIL ILOVALAR VA O‘ZBEK TILINING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI

Samandarova Gulhayo Erkin qizi,

UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası tayanch doktoranti
+998937423029; gerda.dolson3029@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada mobil ilovalarning funksional tasnifi hamda ularning o‘zbek tilining raqamli makondagi rivojiga ta’siri lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda mobil ilovalar ta’limiy, kommunikativ, media-axborot, moliyaviy, navigatsion, ko‘ngilochar va servis-tijorat guruhlariga ajratilib, ularning til tizimidagi o‘rni va funksional xususiyatlari aniqlanadi.

Аннотация. В данной статье анализируются функциональная классификация мобильных приложений и их влияние на развитие узбекского языка в цифровом пространстве с лингвистической точки зрения. В исследовании мобильные приложения классифицируются на образовательные, коммуникативные, медиа-информационные, финансовые, навигационные, развлекательные и сервисно-коммерческие группы, а также определяется их роль и функциональные особенности в языковой системе.

Abstract. This article analyzes the functional classification of mobile applications and their impact on the development of the Uzbek language in the digital environment from a linguistic perspective. The study classifies mobile applications into educational, communicative, media-information, financial, navigation, entertainment, and service-commercial groups, and identifies their role and functional features within the language system.

Kalit so‘zlar: mobil ilovalar, raqamli lingvistika, o‘zbek tili, funksional tasnif, raqamli nutq, internet slengi, lingvistik transformatsiya

Ключевые слова: *мобильные приложения, цифровая лингвистика, узбекский язык, функциональная классификация, цифровая речь, интернет-сленг, лингвистическая трансформация*

Keywords: *mobile applications, digital linguistics, Uzbek language, functional classification, digital discourse, internet slang, linguistic transformation.*

XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivoji natijasida inson faoliyatining deyarli barcha sohalari raqamlashtirilmoqda. Bu jarayonda mobil ilovalar kommunikativ, iqtisodiy va madaniy tizimlarning ajralmas komponentiga aylanib, til tizimining yangi funksional makonini shakllantirmoqda.

“Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida raqamli infratuzilmaning kengayishi o‘zbek tilining raqamli makondagi qo‘llanishini sezilarli darajada kengaytirdi. Sh. Mirziyoyev ta’kidlaganidek, raqamli texnologiyalarni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biridir [1;4]. Natijada til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki raqamli semiotik tizim sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bois mobil ilovalarni lingvistik obyekt sifatida o‘rganish, ularning tilga ta’sirini aniqlash va funksional-semiotik tasnifini ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Davlat tomonidan axborot texnologiyalarini rivojlantirishga qaratilgan e’tibor natijasida o‘zbek tilidagi mobil ilovalar soni ortib bormoqda. Ularni funksional jihatdan tasniflash esa ularning ijtimoiy ahamiyati va lingvistik ta’sirini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi mobil ilovalarning funksional-semiotik tasnifini ishlab chiqish hamda ularning o‘zbek tilining raqamli makondagi transformatsiyasiga ta’sirini aniqlashdan iborat. Shu maqsadda mobil ilovalar hodisasining lingvistik talqini ochib berilib, ular funksional-semiotik mezonlar asosida tasniflanadi, raqamli muhitda til birliklarining transformatsiya mexanizmlari tahlil qilinadi hamda ta’limiy va kommunikativ ilovalarning lingvodidaktik va pragmatik imkoniyatlari baholanadi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi mobil ilovalarning funksional-semiotik tasnifi ishlab chiqilgani hamda mobil platformalarda o‘zbek tilining transformatsiya modellari – qisqartmalar, emoji-semantika va internet slengi kabi lingvistik hodisalar tizimli ravishda aniqlashtirilgani bilan belgilanadi. Shuningdek, mobil ilovalarning til rivojiga ta’siri kompleks lingvistik tizim sifatida asoslab berildi.

Zamonaviy tilshunoslikda raqamli muhit va til o‘zaro aloqasi doirasida qator ilmiy yo‘nalishlar shakllangan. Xususan, “mobil learning” konsepsiyasi [4;5] ta’lim jarayonining individuallasuvi va multimodal xususiyatlarini yoritadi, D.Kristal esa internet lingvistikasi doirasida qisqartmalar, emodjilar va sleng birliklarini tahlil qilgan [3;18]. Raqamli diskurs tilning yangi funksional ko‘rinishi sifatida talqin etilmoqda. Biroq o‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalish, ayniqsa, mobil ilovalar kontekstida, hali yetarli darajada tizimli o‘rganilmagan. Tadqiqotda mobil ilovalarni tahlil qilishda tasniflash, deskriptiv, qiyosiy va diskursiv metodlardan hamda empirik material to‘plashda kuzatish metodidan foydalanildi.

Ishimizda mobil ilovalar quyidagi guruhlariga ajratildi: **1. Ta’limiy ilovalar; 2. Kommunikativ ilovalar; 3. Media-axborot ilovalari; 4. Moliyaviy (Fintech) ilovalar; 5. Navigatsion ilovalar; 6. Ko‘ngilochar ilovalar; 7. Servis va tijorat ilovalari.**

Mazkur tasnif mobil ilovalarning nafaqat funksional, balki semiotik xususiyatlarini ham ochib beradi.

1. Ta’limiy ilovalar. Mobil ilovalar ichida ta’limiy ilovalar eng keng tarqalgan va funksional jihatdan muhim guruhlardan biri bo‘lib, ular ta’lim jarayonini individuallashtirish, moslashuvchanlikni ta’minlash hamda bilimlarni interaktiv shaklda o‘zlashtirish imkonini beradi. Bunday ilovalar foydalanuvchilarga mustaqil ta’lim olish, o‘quv materiallarini takrorlash va gamifikatsiya elementlari orqali bilimlarni mustahkamlash imkonini yaratadi, natijada o‘quv jarayoni an’anaviy shakllarga nisbatan samaraliroq tus oladi. Til o‘rganishda ta’limiy ilovalar foydalanuvchiga darajaga mos dastur asosida bosqichma-bosqich o‘zlashtirish imkonini beradi. Ularda fonetik, leksik va grammatik materiallar tizimli taqdim etilib, mashqlar va testlar orqali mustahkamlanadi. Masalan, “Учите узбекский” ilovasi xorijiy foydalanuvchilar uchun

mo'ljallangan bo'lib, unda alifbo, tovush tizimi hamda turli tematik leksik birliklarni o'rganish va nazorat qilish imkoniyati mavjud, ball va mukofot tizimi esa o'quv motivatsiyasini oshiradi.

Mazkur guruhga turli so'zlashgichlar, tarjima va lug'at ilovalari ("Uzbek-Arabic Translator", "Uzbek-English Dictionary"), bolalar uchun mo'ljallangan ta'limiy dasturlar ("Zukko bolajon", "Bek va Lola", "Kids All in One"), shuningdek, badiiy va diniy mazmundagi elektron resurslar kiradi [6;1]. Ushbu ilovalar o'zbek tilining raqamli makondagi funksional imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, ayrim ilovalarda o'zbek tiliga xos tovushlarning noto'g'ri talaffuzi kuzatiladi, bu esa ularning lingvistik sifatini takomillashtirish zaruratini ko'rsatadi.

2. Kommunikativ ilovalar. Kommunikativ mobil ilovalar foydalanuvchilar o'rtasida tezkor va ko'pkanalli axborot almashinuvi hamda muloqotni ta'minlovchi muhim funksional guruh hisoblanadi. Ular orqali matnli yozishmalar, ovozli va video qo'ng'iroqlar, fayl almashish, guruhli muloqot hamda masofaviy ta'lim jarayonlari amalga oshiriladi. Ushbu guruhga Telegram, WhatsApp, Instagram, Facebook kabi platformalar kiradi [6;1].

Mazkur ilovalar ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash bilan birga til tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Raqamli muloqot muhitida nutq soddalashuvi, yangi leksik birliklar va internet slengi shakllanishi, qisqartmalar hamda emoji vositalarining keng qo'llanishi kuzatilib, natijada o'ziga xos pragmatik va stilistik xususiyatlarga ega **raqamli nutq uslubi** shakllanadi.

3. Media-axborot ilovalari. Bunday mobil ilovalar foydalanuvchilarga matn, rasm, audio va video formatdagi axborotni qabul qilish va tarqatish imkonini beruvchi muhim funksional guruh hisoblanadi. Ushbu turga YouTube, Daryo.uz, Gazeta.uz, Kun.uz, BBC News, Podrobno.uz kabi platformalar mansub [6;1]. Mazkur ilovalar ommaviy axborot vositalarining raqamli shakli sifatida an'anaviy gazeta, televideniye va radio funksiyalarini mobil muhitga integratsiya qilib, axborot iste'molini tezkor va uzluksiz shaklga olib chiqdi.

Media-axborot ilovalari o'zbek tilining ommaviylashuvi va funksional kengayishiga xizmat qilib, publitsistik uslubning raqamli ko'rinishini rivojlantiradi hamda til birliklarining soddalashuvi va ommaboplashuvini kuchaytiradi.

4. Moliyaviy (Fintech) ilovalar. Moliyaviy (Fintech) mobil ilovalar raqamli iqtisodiyotning muhim funksional komponenti bo'lib, ular orqali foydalanuvchilar bank va moliyaviy xizmatlardan tezkor, xavfsiz hamda qulay tarzda foydalanadi. Ushbu ilovalar hisoblarni boshqarish, pul o'tkazmalari, kredit va omonat operatsiyalari hamda plastik kartalarni nazorat qilish kabi jarayonlarni masofadan amalga oshirish imkonini beradi. Mazkur guruhga Anorbank, Ipoteka Retail, Agrobank, MyTuron, Asakabank, shuningdek, Xazna (Xalq banki), Zoomrad (Aloqabank), Mavrid (Mikrokreditbank) kabi ilovalar kiradi [6;1]. O'zbek tilidagi interfeysga ega platformalar moliyaviy xizmatlardan foydalanishni soddalashtirib, aholining moliyaviy savodxonligini oshirishga xizmat qiladi.

5. Navigatsion ilovalar. Navigatsion mobil ilovalar foydalanuvchilarga geografik makonda harakatlanishni optimallashtirish, yo'nalishlarni aniqlash va manzillarni tezkor topish imkonini beruvchi raqamli vositalardir. Ushbu guruhga Google Maps, Yandex Maps, Waze, Yandex Go kabi platformalar mansub [6;1]. Mazkur ilovalar fazoviy axborotni tizimlashtirib, toponimik birliklarning standart qo'llanilishini ta'minlaydi hamda transport-logistik jarayonlarni yengillashtirish bilan birga tilning amaliy va normativ qo'llanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

6. Ko'ngilochar ilovalar. Ko'ngilochar mobil ilovalar foydalanuvchilarning bo'sh vaqtini tashkil etishga xizmat qiluvchi interaktiv platformalar bo'lib, TikTok, PUBG Mobile kabi ilovalarni o'z ichiga oladi [6;1]. Ular, ayniqsa, yoshlar nutqiga kuchli ta'sir ko'rsatib, yangi leksik birliklar, internet slengi va kommunikativ modellarning shakllanishiga zamin yaratadi hamda tilning dinamik rivojlanishida muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

7. Servis va tijorat ilovalari. Servis va tijorat mobil ilovalari kundalik ehtiyojlarni qondirish hamda xizmat va mahsulotlardan foydalanishni soddalashtirishga qaratilgan raqamli platformalar bo'lib, elektron tijorat va xizmat ko'rsatish sohalarini qamrab oladi. Ushbu guruhga OLX, Uzum, ZoodMall kabi savdo platformalari, shuningdek, Gboard va Uzbek Keyboard kabi

ko'p tilli klaviatura ilovalari kiradi [6;1]. Mazkur ilovalar orqali foydalanuvchilar savdo amaliyotlarini amalga oshiradi, xizmatlardan foydalanadi va yozma kommunikatsiyani samarali tashkil etadi.

Shuningdek, 1Fit, Salomatlik kabi sog'liqni saqlash ilovalari servis xarakterdagi platformalar sifatida salomatlikni monitoring qilish va boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda, servis va tijorat ilovalari kundalik hayotni yengillashtirib, axborot almashinuvi tezligini oshirish hamda xizmatlar sifatini yaxshilash orqali raqamli iqtisodiyot rivojiga sezilarli hissa qo'shadi.

Mazkur tadqiqotda mobil ilovalarning funksional-semiotik tasnifi ishlab chiqilib, ularning o'zbek tilining raqamli makondagi rivoji va transformatsiyasiga ta'siri kompleks lingvistik yondashuv asosida tahlil qilindi. Mobil ilovalar ta'limiy, kommunikativ, media-axborot, moliyaviy, navigatsion, ko'ngilochar hamda servis-tijorat guruhlariga ajratilib, ularning til tizimidagi funksional o'rni aniqlandi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, mobil ilovalar o'zbek tilining qo'llanish doirasini kengaytirib, uning yangi funksional ko'rinishlarini shakllantirmoqda. Xususan, kommunikativ va ko'ngilochar muhitda qisqartmalar, emoji-semantika va internet slengi asosida raqamli nutq modeli yuzaga kelmoqda, ta'limiy ilovalar esa til o'rganish samaradorligini oshirmoqda. Media-axborot va fintech ilovalar tilning publitsistik hamda terminologik qatlamlarini boyitib, navigatsion va servis ilovalar uning amaliy qo'llanishini kengaytirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi PF-6079-son Farmoni. – Toshkent, 2020.
2. Mahmudov M. Axborot texnologiyalari atamalarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2022.
3. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
4. Kukulska-Hulme A. Mobile learning theory // The Open University.
5. Traxler J. Defining mobile learning // Proceedings of IADIS International Conference Mobile Learning.
6. Google Play Store: mobil ilovalar bazasi. – URL: <https://play.google.com>
7. ResearchGate ilmiy ma'lumotlar bazasi. – URL: <https://www.researchgate.net>

BLOGERLAR NUTQI VA UNING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Sa'dullayeva Tursinoy Bahtiyor qizi

UrDU Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishining 1-bosqich magistranti
+99893-488-95-22; tursunoybaxtiyorovna25@gmail.com

Annotatsiya. So'nggi yillarda internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng ommalashuvi natijasida blogerlik faoliyati jamiyat hayotida o'ziga xos ijtimoiy va madaniy fenomen sifatida shakllandi. Raqamli kommunikatsiya sohasidagi mislsiz o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan blogerlar faoliyatining turli jihatlari, xususan, ularning nutqiy faoliyati va bu faoliyatning psixolingvistik xususiyatlari tadqiqotchilar hamda amaliyotchilar e'tiboriga tushmoqda. Kun sayin ortib borayotgan blogerlar soni hamda ularning keng auditoriya va jamoatchilikka ta'siri zamonaviy nutq faoliyatining yangicha ko'rinishi sifatida o'rganishni talab qilmoqda. Blogerlar ko'p hollarda ana shu onlayn muloqot vositachilari sifatida jamiyatga o'z fikrlari, qarashlari, axborotlari va emotsiyalarini bimalol yetkazish imkoniga ega bo'ldi. Aynan shu jarayonda, blogerlar nutqi va uning psixolingvistik xususiyatlari alohida o'rganishga loyiq mavzu sifatida shakllandi.

Аннотация. В последние годы распространение интернета и социальных сетей привело к формированию блогерства как социально-культурного феномена. Изменения в сфере цифровой коммуникации привлекли внимание к речевой деятельности блогеров и её психолингвистическим особенностям. Рост числа блогеров и их влияние на широкую аудиторию требуют изучения данного явления как новой формы речевой деятельности.

Блогеры, выступая посредниками онлайн-коммуникации, свободно выражают свои мысли, информацию и эмоции, что делает их речь актуальным объектом научного исследования.

Abstract. In recent years, the rapid spread of the internet and social media has led to the emergence of blogging as a socio-cultural phenomenon. Transformations in digital communication have drawn attention to bloggers' activities, particularly their speech behavior and its psycholinguistic features. The growing number of bloggers and their influence on a wide audience require studying this phenomenon as a new form of modern speech activity. As mediators of online communication, bloggers freely express their ideas, information, and emotions, making their speech a relevant subject of scientific research.

Kalit soʻzlar: *Bloger, nutq, psixolingvistika, kommunikatsiya, til vositalari, auditoriya, zamonaviy til, emotsionallik, ekspressivlik, muloqot.*

Ключевые слова: *Блогер, речь, психолингвистика, коммуникация, языковые средства, аудитория, современный язык, эмоциональность, экспрессивность, общение.*

Keywords: *Blogger, speech, psycholinguistics, communication, language means, audience, modern language, emotionality, expressiveness, interaction.*

Blogerlar nutqi oʻziga xosligi, erkinligi, ekspressivligi va zamonaviy kommunikatsion muhitga moslashganligi bilan ajralib turadi. Bu nutqning asosiy xususiyatlaridan biri sifatida janr va uslubdagi rang-baranglikni tilga olish mumkin. Yangi axborot texnologiyalari keng qamrovli imkoniyatlar yaratib bergani sababli blogerlar ijtimoiy tarmoqlarda matnli, ogʻzaki, rasmlil, audio va video materiallar orqali keng auditoriyaga murojaat qilish imkoniga ega boʻldilar. Bunday faoliyatda tilning munosib oʻrni va ahamiyatini eʼtirof etish zarur. Blogerlar nutqi auditoriya uchun tushunarli va jozibali boʻlishi kerakligi tufayli koʻplab til vositalarini samarali va oʻrinli ishlatishga harakat qiladilar. Blogdagi nutq muloqotda qatnashchilarning ijtimoiy mavqeyiga, yoshiga, mentalitetiga, muhitga va psixologik holatiga bevosita bogʻliq boʻladi. Nutq lingvistik strukturasi, leksik-semantik boyligi, sintaktik qurilishi hamda stilistik jihatidan ham koʻpchilik blogerlarda prototipik kommunikativ komponent sifatida shakllanadi. Blogerlarning kommunikativ faoliyatida eng muhim jihatlardan biri – ularning auditoriyaga bogʻlanish shakli, yaʼni muloqot jarayonida emotsional va ekspressiv komponentlarning ustuvorligidir. Koʻpincha blogerlar oʻz izdoshlari bilan oʻzaro bevosita muloqot yoʻli bilan, jonli va tabiiy tilda gaplashadilar. Ana shunday muloqot natijasida oddiy ogʻzaki nutqqa xos boʻlgan qisqartmalar, shaxsiy referenslar, lisoniy oʻzgaruvchanlik, konversatsion unsurlar tez-tez uchraydi. Nutq ijodkorining psixologik tayyorgarligi u oʻz auditoriyasiga qanday murojaat qilishi, nutqni qanday tashkil etishi va oraliq aloqalarni qanday yoʻlga qoʻyishi bilan bevosita bogʻliq. Bu oʻrinda blogerlar koʻp hollarda oʻz bloglarini tutishda ijtimoiy psixologik mexanizmlarga tayanadilar. Yaʼni bloger, bir tomondan, muayyan maʼlumotlarni, yangiliklarni yetkazuvchi boʻlsa, boshqa tomondan, oʻzining psixologik holatini, kayfiyatini, shaxsiy dunyoqarashini nutqi orqali ifodalaydi [1;29].

Nutqning psixolingvistik tahlili, avvalo, blogerlar tomonidan ishlatiladigan til vositalari, leksik va stilistik birliklarning xususiyatlari, ularning psixologik holatga bogʻliqlik darajasini aniqlashdan iborat. Blogerlar nutqida koʻpincha oddiy va ogʻzaki tildan foydalaniladi. Bu nutq jonliligi, qisqaligi, bayonning soddaligi hamda obrazlilik bilan ajralib turadi. Emotsional boʻyoqlar, kuchli ekspressivlik, kinoya, sarkazm, ironiyaga moyillik koʻplab blogerlar faoliyatida uchraydi. Bundan tashqari, zamonaviy blogerlar shaxsiy iz qoldiruvchi antropotsentrik fazilatlariga egalik qiladilar. Blogerlarning psixolingvistik xususiyatlari bilan bevosita bogʻliq boʻlgan jihatlardan biri ana shu nutq vositalari orqali oʻzaro muloqotni samarali yoʻlga qoʻyish, auditoriyaning diqqatini jalb qilish va taʼsir koʻrsatish strategiyalarini qoʻllay olishda namoyon boʻladi. Bugungi yoshlar blogerlarning ijtimoiy tarmoqlarda soʻz yuritishini tinglab, ular orqali yangi lisoniy, stilistik hamda madaniy namunalarga duch kelmoqdalar. Mazkur jarayonda blogerlar mohirona soʻz oʻynash, yangi iboralar, qisqartmalar, metafora va frazeologizmlardan foydalanadilar. Bu esa zamonaviy til soʻz boyligini yanada kengaytiradi,

auditoriyaning tilga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Blogerlik nutqida oddiy iboralar bilan birga sheva unsurlari ham qatnashadi. Ayrim blogerlar gap so'zlarni rasmiy norma asosida emas, balki suhbatchiga yaqin, yaqinlik hissini uyg'otuvchi shakllarda ishlatadilar. Bunday til soddaligi va tabiiyligi esa muloqot jarayonida bloger va izdoshlari o'rtasidagi psixologik masofani qisqartirishga xizmat qiladi. Interaktiv muloqot formatida, ayniqsa, bloger o'z auditoriyasi bilan dialogga kirishgani, izohlarni tahlil qilgani ham muhim ijtimoiy-psixologik hodisadir [2;17].

Zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishi blogerlar nutqining psixolingvistik xususiyatlariga yana ko'plab yangi jihatlarni olib kirdi. Xususan, internet-muhitda fikr almashinuvi ko'pincha tezkor axborot yetkazish, qisqa gaplar, qisqartma so'zlardan foydalanish hamda emoji va boshqa vizual vositalarni nutqqa kiritishga sabab bo'lmoqda. Ana shu muhitda, blogerlik nutqi har doim yangilikka ochiqlik, erkinlik va soddalik kasb etdiki, bu omillar esa keng auditoriyani jalb qilishda muhim rol o'ynaydi. Asosan, yosh avlod orasida mashhurlikka erishgan blogerlarning nutqida ko'plab psixolingvistik vositalar birlashtirib yuborilmoqda: lisoniy pressupozitsiyalar, nominativ birliklarga yangicha ma'no berish, o'ziga xos subkultural birikmalar va so'zlarning kommunikativ-funksional kontekstda faol ishtiroki – bularning barchasi bugungi blogerlar nutqi uchun xarakterlidir. Ijtimoiy tarmoqlarda sodda va samimiy nutqlarga talab yuqoriligi sabab, blogerlar ko'plab motivatsion bo'laklar, motivatsion iboralar, optimizm bilan to'ldirilgan nutq shakllaridan foydalanadilar. Bu esa psixolingvistik jarayonlarning tokchalarini kengaytiradi, yosh kuchga, zamonaviylikka, ijodkorlikka yetaklaydi [3;54].

Psixolingvistika fanining asosiy tadqiqot sohalaridan biri bo'lgan nutqning hosil bo'lish va qabul qilinish jarayonlari blogerlar faoliyatida juda yorqin namoyon bo'ladi. Chunki har bir bloger, aslida, nutqi orqali auditoriyasi bilan ko'plab ruhiy aloqalarni o'rnatadi, ularni mehr, rag'bat, madad, qiziqish kabilar yordamida o'z maydoniga boshqaradi. Hozirgi kunda blogerlar faoliyatining kengayib borishi ijtimoiy tarmoq, kontent sifatining oshishi, axborot almashinuvi turlari ko'payishi, nutqqa bo'lgan yondashuv va talablarda ham o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Xususan, zamonaviy bloger o'z auditoriyasini yaxshi o'rganishi, dastlab psixologik portretini tuzishi, o'quvchining qanday axborotga ko'proq ehtiyoji borligini hisobga olishi lozim. Bunday hollarda blogerlar ko'p hollarda o'z nutqini interaktiv qilib, auditoriya fikrini ham inobatga oladi. Bu esa, o'z navbatida, blogerlik nutqining ham individual, ham kollektiv xususiyatlarga ega ekanini ko'rsatadi. Ular o'z maqolalarida, podkastlarida, video bloglarida, ijtimoiy tarmoqdagi qisqa postlarida auditoriyani bahsli mavzuga jalb qilish, uni ijtimoiy jarayonga aralashtirish, hayotiy muammolarni hal qilish, hamkorlikda yechim topish kabi turli maqsadlarga erishishga intiladilar [4;25].

Blogerlar faoliyati va nutqi orqali jamiyatda yangi til madaniyati, zamonaviy kommunikativ jarayonlar, ixchamlashtirilgan, erkin va har xil uslubiy vositalar uyg'unligi keng ommalashmoqda. Bu jarayon natijasida blogerlar nafaqat axborot uzatuvchi, balki madaniyat tashuvchisi, psixologik ruhiyat shakllantiruvchi, jamiyatga motivatsiya beruvchi va ijtimoiy kayfiyatni boshqaruvchi ijtimoiy figura sifatida yuksalib bormoqda. Blogerlar nutqining zamonaviy kommunikatsiyadagi o'rni va ahamiyati kelajak olimlari, psixologlari, lingvistlari, madaniyatshunoslari uchun ham tadqiqotlar manbasi bo'lib qoladi [5;63].

Xulosa o'rnida aytish lozimki, blogerlar nutqi va uning psixolingvistik xususiyatlari zamonaviy jamiyatda kommunikativ-ijtimoiy muhitning ajralmas qismiga aylangan. Blogerlar nutqi ekspressiv, obrazli, qisqa, lisoniy jihatdan rang-barang, auditoriyaga mo'ljallangan, motivatsion jihatdan boy ekanligi bilan ajralib turadi. Psixolingvistik tahlil natijasida blogerlar so'zida emotsionallik, psixologik muloqot, til imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanish, shaxsiy va auditoriyaviy yondashuv, kommunikativ strategiyalar, yangi lisoniy birliklar va kommunikatsion madaniyat uyg'unligi ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari, blogerlar faoliyatining jamiyatga ta'siri, shaxsiy ta'sir kuchi, axborot almashinuvi, zamonaviy tildan foydalanish ko'nikmalari va o'z auditoriyasiga bevosita ruhiy-psixologik ta'siri bugun va kelajak uchun ahamiyatlidir. Blogerlar nutqini va uning rivojiga sabab bo'layotgan ijtimoiy-psixologik

jarayonlarni chuqur o'rganish zamonaviy lingvistika, psixologiya va madaniyatshunoslik fanlari yuzasidan muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, blogerlar nutqi va uning psixolingvistik xususiyatlari kelajakda ham chuqur tadqiqot va tahlil talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov D. A. Zamonaviy kommunikatsiya va blogerlik nutqi: tahlil va yondashuvlar. Til va adabiyot jurnali, 2022. 45–52 b.
2. O'rolova T. Ijtimoiy tarmoq va psixolingvistika: yangi fenomenlar. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2021. – 156 b.
3. Jalilov G'. Sh. Axborot makonida shaxs nutqining o'ziga xosligi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi nashri, 2020. – 132 b.
4. Qosimova N. Blogerlik va til: uslubiy va lingvistik xususiyatlar. O'zbek tili va adabiyoti, 2023. 67–74 b.
5. Matbuot va blogerlar: zamonaviy kommunikatsiya (ilmiy maqolalar to'plami). – Toshkent, 2022. – 210 b.
6. Raximova M. Psixolingvistika asoslari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2019. – 184 b.
7. Yusupova Sh. Yangi axborot makonida til va ijodkorlik. – Toshkent: Ilm-Fan, 2021. – 168 b.

XORAZM XALQ QO'SHIQLARIDA KONNOTATIV MA'NONING IFODALANISHI

Saparboyeva Gulzoda

Qoraqalpoq davlat universiteti

Lingvistika (o'zbek tili)2-kurs magistranti

+99888 295-62-65; gulzodasaparbayeva@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.dots. Madaminov Abdurahmon

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm xalq qo'shiqlarida konnotativ ma'noning ifodalanish xususiyatlari lingvopoetik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ramziy obrazlar, metaforik ifodalar, rang semantikasi va tabiat komponentlari orqali yuzaga keladigan qo'shimcha ma'no qatlamlari aniqlanadi. Tahlillar natijasida konnotativ birliklarning tizimli xarakterga ega ekani hamda ular qo'shiqlarning emotsional-ekspressiv ta'sirini kuchaytirishi asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности выражения коннотативного значения в народных песнях Хорезма на основе лингвопоэтического подхода. В ходе исследования выявлены дополнительные смысловые слои, формируемые посредством символических образов, метафорических выражений, цветовой семантики и природных компонентов. Результаты анализа показывают, что коннотативные единицы обладают системным характером и усиливают эмоционально-экспрессивное воздействие песен.

Abstract. This article examines the features of connotative meaning expression in Khorezm folk songs based on a linguopoetic approach. The study identifies additional semantic layers formed through symbolic images, metaphorical expressions, color semantics, and natural elements. The results demonstrate that connotative units have a systematic nature and enhance the emotional and expressive impact of the songs.

Kalit so'zlar: konnotatsiya, denotatsiya, lingvopoetika, Xorazm folklori, xalq qo'shiqlari, semantika, obraz, metafora, ramz, implitsit ma'no.

Ключевые слова: коннотация, денотация, лингвопоэтика, хорезмский фольклор, семантика, образ, метафора, символ, имплицитное значение.

Keywords: connotation, denotation, linguopoetics, Khorezm folklore, folk songs, semantics, image, metaphor, symbol, implicit meaning.

Xalq og'zaki ijodi insoniyat madaniy merosining eng qadimiy va barqaror shakllaridan biri bo'lib, unda milliy tafakkur, ijtimoiy tajriba hamda estetik qarashlar mujassam holda namoyon

bo'ladi. O'zbek folklorining tarkibiy qismi sifatida Xorazm xalq qo'shiqlari o'zining boy poetik tizimi, obrazlilik darajasi va emotsional-ekspressiv vositalarining rang-barangligi bilan alohida ajralib turadi. Ushbu qo'shiqlarda voqelik nafaqat to'g'ridan-to'g'ri, balki bilvosita – ramziy va ko'chma ma'nolar orqali aks ettiriladi. Bu esa ularni lingvistik va lingvopoetik jihatdan tadqiq etishda konnotativ ma'no muammosini markaziy masalalardan biriga aylantiradi.

Zamonaviy tilshunoslikda konnotativ ma'no leksik birlikning denotativ mazmunidan tashqari yuzaga keladigan qo'shimcha semantik, emotsional va baholovchi komponent sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, badiiy matnlarda konnotatsiya mazmunni chuqurlashtiruvchi va estetik ta'sirni kuchaytiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, xalq qo'shiqlari, xususan, Xorazm vohasiga oid qo'shiqlar konnotativ ma'noning tabiiy va boy namunasini taqdim etadi. Ularda so'z va obrazlar tizimi orqali xalqning ruhiy olami, estetik ideallari va ijtimoiy munosabatlari yashirin shaklda ifodalanadi.

Mazkur tadqiqot Xorazm xalq qo'shiqlarida konnotativ ma'noning ifodalanish xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks yondashuv asosida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, tadqiqotning nazariy asosini umumiy tilshunoslik, semantika va lingvopoetika yo'nalishlaridagi ilmiy qarashlar tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan, konnotativ ma'no fenomenini o'rganishda semantik tahlil yetakchi metod sifatida tanlandi. Ushbu metod yordamida qo'shiqlardagi leksik birliklarning denotativ va konnotativ qatlamlari o'zaro qiyosiy ravishda ajratildi va tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida deskriptiv (tasviriy) metod ham muhim o'rin tutdi. Bu metod orqali Xorazm xalq qo'shiqlarida uchraydigan obrazli birliklar, ramziy ifodalar va metaforik konstruksiyalar tizimli ravishda tavsiflandi. Shuningdek, lingvopoetik tahlil metodi qo'llanilib, til birliklarining badiiy-estetik funksiyasi, ularning emotsional-ekspressiv yuklamasi aniqlashtirildi. Bu esa konnotativ ma'noning faqat semantik emas, balki estetik hodisa sifatidagi mohiyatini ochib berishga xizmat qildi.

Xorazm xalq qo'shiqlarida konnotativ ma'noning ifodalanishini o'rganish masalasi bir necha ilmiy yo'nalishlar – semantika, lingvopoetika va folklorshunoslik kesishgan nuqtada shakllanadi. Shu sababli mazkur tadqiqot uchun mahalliy tilshunos olimlarning ishlari nazariy va metodologik asos vazifasini bajaradi.

Avvalo, o'zbek tilshunosligida lingvopoetik yondashuvni rivojlantirgan olimlardan biri N. Mahmudov hisoblanadi. Uning "Lingvopoetika asoslari" asarida badiiy matn tilining xususiyatlari, undagi estetik funksiya va obrazlilik masalalari atroflicha yoritilgan [1;256]. Olim badiiy matnda til birliklari faqat nominativ vazifani bajarmasligini, balki muallif niyatini, estetik maqsadini ifodalovchi vosita ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur yondashuv Xorazm xalq qo'shiqlaridagi konnotativ ma'noni aniqlashda muhim nazariy tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Sh. Rahmatullayevning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" asari esa leksikologiya va semantika masalalarini tizimli yoritgani bilan ahamiyatlidir. Ushbu asarda so'z ma'nosining ko'p qatlamliligi, ya'ni denotativ va konnotativ jihatlari ilmiy asosda izohlanadi [2;432]. Rahmatullayevning qarashlari asosida qo'shiqlardagi leksik birliklarning qo'shimcha ma'no yuklamalari, ularning emotsional-ekspressiv xususiyatlari tahlil qilinadi.

Bundan tashqari, Q. Sodiqovning "O'zbek tili leksikologiyasi" asarida ham so'z semantikasi, ko'chma ma'no, metafora va boshqa semantik hodisalar keng yoritilgan. Muallif leksik birliklarning kontekstga bog'liq holda yangi ma'no kasb etishini ta'kidlaydi. Bu jihat ayniqsa xalq qo'shiqlaridagi obrazli ifodalarni tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi [3;198].

Folklorshunoslik yo'nalishida T. Mirzayevning "O'zbek xalq og'zaki ijodi" asari xalq qo'shiqlarining janr xususiyatlari, tematikasi va badiiy tuzilishini yoritadi. Muallif xalq qo'shiqlarining obrazlarga boyligi va ularning ramziy mazmun kasb etishini alohida qayd etadi. Biroq ushbu asarda konnotativ ma'no masalasi maxsus tahlil obyekti sifatida chuqur o'rganilmagan [4;304].

X. To'raqulovning "O'zbek folklori nazariyasi" hamda M. Jo'rayevning "Folklorshunoslik asoslari" asarlarida folklor matnlarining nazariy jihatlarini, ularning poetik tizimi va ifoda vositalari tahlil qilinadi. Ushbu ishlarda xalq og'zaki ijodida obrazlilik va ramziylikning ustuvorligi qayd etilgan bo'lsa-da, konnotativ semantika masalasi ko'proq umumiy yondashuv darajasida yoritilgan.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida konnotatsiya, lingvopoetika va folklor masalalari alohida yo'nalishlarda yetarlicha o'rganilgan. Biroq aynan Xorazm xalq qo'shiqlari materialida konnotativ ma'noning ifodalanishi kompleks tarzda tadqiq etilmagan. Shu jihatdan mazkur tadqiqot mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirib, ularni aniq folklor materiali asosida rivojlantirishga qaratilganligi bilan ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot natijalari Xorazm xalq qo'shiqlarida konnotativ ma'no tizimli va ko'p qatlamli hodisa ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, konnotativ ma'no faqat stilistik bezak emas, balki mazmunni shakllantiruvchi asosiy semantik komponent hisoblanadi.

Birinci muhim natija – ramziy obrazlarning yuqori chastotada qo'llanishidir. Xususan, Xorazm qo'shiqlarida "bulbul", "gul", "yor", "oy", "daryo" kabi birliklar muntazam ravishda konnotativ ma'no tashuvchi element sifatida ishlatiladi. Masalan:

"Bulbul bo'lib sayradim gul yuzing uchun"

Ushbu misolda "bulbul" leksik birligi denotativ jihatdan qush nomini bildirsa-da, kontekstda u oshiq obrazini anglatadi. "Gul" esa ma'shuqa timsoli sifatida qo'llanadi [5;280]. Natijada ikki obraz o'rtasida sevgi munosabati ramziy tarzda ifodalanadi. Bu holat konnotatsiyaning metaforik asosda shakllanishini ko'rsatadi.

Ikkinchi natija – metaforik ifodalarning emotsional-ekspressiv yuklama hosil qilishdagi roli bilan bog'liq. Tahlil qilingan materiallarda quyidagi kabi birliklar faol uchraydi:

"Yuragim yonadi sensiz har kecha"

"Ko'nglim muzladi sovuq so'zlardan"

Bu misollarda "yonish" va "muzlash" fe'llari fiziologik jarayonni emas, balki ruhiy holatni ifodalaydi. Demak, metafora orqali insonning ichki kechinmalari konkretlashtiriladi va tinglovchiga ta'sirchan shaklda yetkaziladi. Bu esa konnotativ ma'noning psixologik ta'sir kuchini oshiradi [6;220].

Uchinchi muhim natija – rang komponentlarining konnotativ semantikasi bilan bog'liq. Xorazm qo'shiqlarida ranglar faqat vizual belgini emas, balki emotsional holatni ham bildiradi:

"Qora ko'zlaringda g'am yashirin"

"Oq yuzingdan nur yog'ilar"

Bu yerda "qora" – iztirob va ichki og'riqni, "oq" esa poklik va go'zallikni anglatadi [7;176].Ranglarning bunday semantik kengayishi xalqning estetik tafakkuri va madaniy kodlari bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

To'rtinchi natija – tabiat obrazlari orqali berilgan konnotatsiyaning yuqori darajada tizimlilik bilan izohlanadi. Masalan:

"Tunlarim uzun bo'ldi sensiz"

"Yomg'ir yog'ar, ko'z yoshimdek tinmay"

Bu misollarda "tun" – yolg'izlik va hijronni, "yomg'ir" esa qayg'u va ko'z yoshni ifodalaydi. Tabiat hodisalari inson ruhiyati bilan parallel qo'yilib, semantik ko'chish yuzaga keladi [8;192].Bu hodisa lingvopoetik parallelizm sifatida baholanadi.

Beshinchi natija – implitsit va kinoyaviy ifodalarning mavjudligi bilan bog'liq. Ayrim qo'shiqlarda fikr to'g'ridan-to'g'ri emas, balki yashirin tarzda beriladi:

"Yor ketdi, yo'llar qoldi jim-jit"

Bu yerda yo'lning "jim-jit"ligi aslida ichki bo'shliq va ruhiy iztirobni bildiradi. Bu kabi implitsit birliklar matnning chuqur semantik qatlamini tashkil etadi [9;224].Avvalo, N. Mahmudov tomonidan ilgari surilgan lingvopoetik nazariyaga ko'ra, badiiy matnda til birliklari estetik funksiyani bajaradi. Ushbu tadqiqot natijalari bu fikrni to'liq tasdiqlaydi, chunki Xorazm

xalq qo'shiqlarida konnotativ ma'no aynan estetik ta'sirni shakllantiruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, Sh. Rahmatullayev va Q. Sodiqovlarning semantikaga oid qarashlari asosida aytish mumkinki, so'z ma'nosining kengayishi va ko'chma ma'nolar hosil bo'lishi xalq og'zaki ijodida ayniqsa faol jarayondir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Xorazm qo'shiqlarida konnotatsiya tizimli xarakterga ega bo'lib, u tasodifiy emas, balki an'anaviy poetik modelga asoslanadi.[10;256]

Folklorshunoslik nuqtayi nazaridan T. Mirzayev va M. Jo'rayevlar tomonidan qayd etilgan obrazlilik va ramziylik hodisalari mazkur tadqiqotda yangi aspekt – konnotativ semantika doirasida kengaytirildi. Ya'ni, oldingi tadqiqotlarda obraz mavjudligi qayd etilgan bo'lsa, ushbu ishda uning semantik yuklamasi va funksional roli chuqur tahlil qilindi.

Mazkur tadqiqot natijalari Xorazm xalq qo'shiqlarida konnotativ ma'no ifodalanishi murakkab va tizimli lingvopoetik hodisa ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, konnotatsiya qo'shiqlar mazmunini shakllantiruvchi asosiy semantik komponent bo'lib, u ramziy obrazlar, metaforik ifodalar, rang semantikasi va tabiat tasvirlari orqali yuzaga chiqadi.

Xususan, “bulbul”, “gul”, “yor” kabi obrazlar orqali sevgi va sadoqat, rang komponentlari orqali emotsional holatlar, tabiat hodisalari orqali esa inson ruhiyati bilvosita ifodalanadi. Bu esa qo'shiqlarning nafaqat badiiy-estetik qiymatini oshiradi, balki ularning ko'p qatlamli semantik tuzilishini ham ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmudov N. Lingvopoetika asoslari. – Toshkent: Fan, 2010. – 256 b.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 432 b.
3. Yo'ldoshev B. Matn lingvistikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 198 b.
4. Mirzayev T. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent: O'qituvchi, 1990. – 304 b.
5. Jo'rayev M. Folklorshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2015. – 280 b.
6. To'raqulov X. O'zbek folklori nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2012. – 220 b.
7. Qodirov M. Xorazm folklori. – Urganch: Xorazm nashriyoti, 2001. – 176 b.
8. Karimov S. O'zbek tilining badiiy uslubi. – Toshkent: Fan, 2007. – 192 b.
9. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – 256 b.
10. Hojiyev A. O'zbek tili semantikasi. – Toshkent: Fan, 2011. – 224 b.

ERKIN VOHIDOVNING “DONISHQISHLOQ LATIFALARI” “MATMUSANING QISHLOG'I” SHE'RIDA LINGVOMADANIY BIRLIKLAR TAHLILI

Rustamova Mashhura Shokir qizi,

Lingvistika (o'zbek tili) yo'nalishi magistranti,

Urganch davlat universiteti

+99899-064-66-48; mashhurarustamova40@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Erkin Vohidovning “Donishqishloq latifalari”dan o'rin olgan “Matmusaning qishlog'i” nomli she'ri lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. She'rda o'zbek xalq mentalitetini, milliy o'zlikni va ijtimoiy tanqidni ifodalovchi lingvomadaniy birliklar : pretsedent nomlar, madaniy kodni tashuvchi so'zlar, milliy xarakterni aks ettiruvchi obrazlar va frazeologik birliklar keng o'rin olgan.

Аннотация. В данной статье стихотворение «Матмусанинг қишлоғи» («Село Матмусы») из сборника Эркина Вохидова «Донишқишлоқ латифалари» («Анекдоты из Донишқишлоқа») рассматривается с точки зрения лингвокультурологии. В стихотворении широко представлены лингвокультурные единицы, отражающие менталитет узбекского народа, национальную идентичность и социальную критику, – в частности, прецедентные имена, слова-носители культурного кода, образы, воплощающие национальный характер, а также фразеологические единицы.

Abstract. This article examines the poem “Matmusa’s Village” (“Matmusaning qishlog‘i”) from Erkin Vohidov’s collection “Anecdotes from Donishkishlok” (“Donishqishloq latifalari”) from a linguocultural perspective. The poem features a wide range of linguocultural units that reflect the mentality of the Uzbek people, national identity, and social criticism – including precedent names, words carrying cultural codes, images embodying national character, and phraseological units.

Kalit so‘zlar: *lingvokulturologiya, lingvomadaniy birlik, pretsedent nom, madaniy kod, milliy mentalitet, Erkin Vohidov, hajviy she‘r.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, лингвокультурная единица, прецедентное имя, культурный код, национальный менталитет, Эркин Вохидов, сатирическое стихотворение.*

Keywords: *linguoculturology, linguocultural unit, precedent name, cultural code, national mentality, Erkin Vohidov, satirical poetry.*

Adabiy matnni lingvokulturologik tahlil qilish – bu faqatgina so‘z va grammatik qurilmalarni emas, balki ularda mujassam bo‘lgan milliy madaniyat, tarix va mentalitetni ham o‘rganishdir. Lingvokulturologiya fan sifatida tilni madaniyat bilan bog‘liq holda o‘rganib, ikki tizim orasidagi munosabatlarni aniqlashga intiladi. V.V.Vorobyovning ta‘kidlashicha, lingvokulturologiya madaniyatni til orqali ifodalanishini o‘rganuvchi fan bo‘lib, u tilshunoslik va madaniyatshunoslikning kesishmasida yuzaga kelgan[1;31.]

Erkin Vohidov (1936–2016) – o‘zbek adabiyotining buyuk siymosi, badiiy so‘z ustasi va hajviyot klassiki. Uning “Donishqishloq latifalari” she‘ri o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos o‘rin egallaydi: bu asarda hajv va lirika, folklor an‘analari va zamonaviy ijtimoiy muammolar uyg‘unlik kasb etadi. Anvar Obidjonning ta‘biri bilan aytganda, kuldirish osondek ko‘rinsa-da, kulginig ostidagi fojiani ko‘rsatish uchun ulkan mahorat kerak.[2.12]

Ushbu maqolada ushbu she‘r asosida lingvomadaniy birliklarni aniqlash, tasniflash va ularning badiiy funksiyasini ochib berishga harakat qilinadi.

Lingvomadaniy birlik (LMB) – tilda madaniy ma‘lumot tashuvchi va milliy o‘zlikni ifodalovchi til birligi. V.A.Maslova lingvomadaniy birliklarni til va madaniyatning o‘zaro kesishishi sifatida vujudga keladigan, ikki olamga tegishli birliklar deb ta‘riflaydi.[3;28] Yu.S.Stepanov esa bunday birliklarni “madaniyat konseptlari” sifatida ko‘rib, ularning insonlarni umumiy madaniy makonda birlashtirish vazifasini bajarishi haqida yozadi.[4;99]

Lingvomadaniy birliklarning asosiy turlari quyidagilardan iborat: birinchisi – pretsedent nomlar, ya‘ni ma‘lum madaniy-tarixiy shaxslar yoki personajlar nomlari; ikkinchisi – madaniy so‘zlar (kulturemalar), milliy hayot tarzini ifodalovchi so‘zlar; uchinchisi – frazeologik birliklar, milliy mentalitetni o‘zida saqlovchi iboralar; to‘rtinchisi – ramzlar va metaforalar, milliy tasviriy tizimga oid obrazlar. M.Yo‘ldoshev o‘zbek she‘riyatidagi lingvomadaniy birliklarni tahlil qilib, ularning nafaqat semantik, balki pragmatik va estetik yukini ham ko‘rsatib bergan.[5;168]

Erkin Vohidovning “Donishqishloq latifalari” she‘ri bir necha muhim guruh lingvomadaniy birliklarni o‘z ichiga oladi.

She‘rda uchta muhim pretsedent nom alohida e‘tiborni jalb qiladi: Donishqishloq, Matmusa va Aldarko‘sa-Kalko‘sa.

“Donishqishloq” – bu o‘ylab topilgan joy nomi bo‘lib, so‘zning ichki shakli (donish + qishloq, ya‘ni “bilimdon qishloq”) ironiya va paradoks asosiga qurilgan. “Donolik” va “qishloq” so‘zlarining birikuvi madaniy jihatdan kuchli ziddiyatni yuzaga keltiradi. Bu nom o‘zbek maqol va ertaklardagi “eng aqlli kishi” motivini inversiya qilib, hajviy effekt yaratadi. V.V.Karasik “lingvomadaniy personaj” nazariyasida badiiy matnda madaniy ko‘rinish hosil qiluvchi nomlarning ahamiyatini alohida ta‘kidlaydi.[6;77]

“Matmusa” esa o‘zbek adabiyotida shakllanib qolgan lingvomadaniy arxetip – sodda, ammo o‘zini dono biladigan kishi obrazi. Bu nom alohida mano tashiydi: folklorida keng tarqalgan Matmusa tipidagi personaj o‘zbek milliy mentalitetida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Vohidov bu nomni shu an‘ana bilan bog‘lagan holda o‘z poetik konsepsiyasini yaratgan.

“Aldarko‘sa” va “Kalko‘sa” ismlari she‘rning so‘nggi qismida keladi va ular O‘rta Osiyo xalqlari folklorining klassik presedent nomlariga ishora qiladi. Bu nomlar o‘quvchida boy assotsiativ qatlam ochadi: xalq donoligi, hiyla-nayrang va ijtimoiy adolat haqida so‘z boradi.

Donishqishloq degan joy

Bordir bizning tomonda.

O‘sha qishloq ahlidek

Dono xalq yo‘q jahonda.

Jo‘yak tortib tomiga,

Makka ekkan o‘shalar.

Kalishini perronga

Yechib ketgan o‘shalar. [7;102] Sherda bir qator kulturemalar – o‘zbek milliy hayotiga xos madaniy kodlarni ifodalovchi birliklar – alohida o‘rin tutadi. Bular: “kalish”, “sartaroshxona”, “minora”, “xum”, “pishloq”, “quduq” kabi so‘zlar.

“Kalish”ni perronga yechib ketish obrazi – o‘zbek an‘anaviy hayot tarzini zamonga moslashtirishning komik tasviri. Kalish mahalliy turmush madaniyatining belgisi; uni “poezdga chiqayotganda” yechish esa ikki madaniyat – an‘anaviy va zamonaviy – o‘rtasidagi to‘qnashuvning ramziy ifodasi. Bu o‘rinda “kalish” so‘zi faqat oyoq kiyimi emas, balki milliy turmush tarzining metafori vazifasini bajaradi.

“Echkini sartaroshga olib borish” obrazida boshqa madaniy kod ishga tushadi: sartaroshxona – shahar madaniyati belgisi, echki – qishloq hayotining ramzi. Ikki kulturemaning komik birikuvi she‘rning g‘oyaviy mazmunini chuqurlashtiradi.

“Minora” va “quduq” birikmasi alohida ahamiyatga ega. Minora – islom madaniyatining ulug‘vor ramzi; uni “teskari turib qolgan quduq” deb talqin qilish nafaqat hajviy effekt, balki o‘z madaniy merosini idrok eta olmaslik muammosiga nisbatan keskin ijtimoiy tanqiddir.

She‘rda qo‘llanilgan bir qator iboralar frazeologik lingvomadaniy birliklar sifatida tahlilga muhtoj. Masalan, “oy nuridan xum to‘ldirmoq” ifodasi milliy mifologik tasavvurlar bilan bog‘liq. Xum – o‘zbek madaniyatida qadimiy ne‘mat idishi, oy nuri esa xalq og‘zaki ijodida baxt va umid ramzi. Ikkalasi birikuvi imkonsiz narsaga intilishning kinoyaviy ifodasidir.

“Donolar boshiga chambarakni kiyish” iborasi esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zbek frazeologiyasidan oziqlanadi. “Boshi chambarakli” – aqli ozgan, miyasi aylanib qolgan degan ma‘noni anglatadi. Vohidov bu iborani she‘riy matnda qayta jonlantirgan va “aqli ko‘llik boshni yoradi” qabilidagi paradoksal ironiyaga aylantirgan.

She‘rning eng muhim lingvomadaniy qatlami undagi ijtimoiy tanqiddir. Vohidov 1988-yilgi suhbatda ta‘kidlaganidek: “Donishqishloq latifalarini o‘qib, hamma kuladi. Vaholanki, men ularni yig‘lab yozganman”.[8.] Bu so‘zlar she‘rdagi kulgining chuqur madaniy va ma‘naviy zamiriga ishora qiladi.

She‘rdagi “sodda demanglar, ular sodda bo‘lmaydi, kuldirsa ham sizlarni, o‘zlari hech kulmasdi” misralari lingvomadaniy jihatdan alohida ahamiyatli. Bu yerda “soddalik” kulturemasi ikki ma‘noli: tashqi naivlik va ichki hikmatning paradoksal uyg‘unligi. O‘zbek mentalitetidagi ichki dunyoni yashirish xususiyatining she‘riy ifodasidir bu.

She‘rda lingvomadaniy birliklar bir necha asosiy funksiyani bajaradi.

Birinchidan, identifikatsiya funksiyasi: she‘rdagi obrazlar o‘zbek o‘quvchisi uchun darhol tanish madaniy muhit yaratadi. Aldarko‘sa, Matmusa, Donishqishloq – bu nomlar o‘zbek madaniy xotirasida mustahkam o‘rin tutgan. Shuning uchun she‘r birinchi misralaridanoq o‘quvchida “o‘zining” tuyg‘usi uyg‘onadi.

Ikkinchidan, tanqidiy funksiya: lingvomadaniy birliklar she‘rda bevosita ijtimoiy-madaniy tanqidning vositasiga aylanadi. “Minoraning teskari quduq” deb talqin qilinishi, “poezdga kalish yechib ketish” kabi obrazlar zamona nuqsonlarini ta‘sirchan ko‘rsatadi. R.Berdiyevning ta‘kidlashicha, o‘zbek hajviy she‘riyatida madaniy ramzlarning tanqidiy qo‘llanishi bu janrning muhim an‘anaviy xususiyatlaridan biridir.[9;200]

Uchinchidan, estetik funksiya: she'rdagi lingvomadaniy birliklar badiiy go'zallik yaratishga xizmat qiladi. Ular she'rning ohangdorligi, qofiyasi va ritmik tuzilishi bilan uyg'unlashib, estetik zavq beradi.

Erkin Vohidovning "Donishqishloq latifalari" she'ri lingvokulturologik tahlil uchun boy material beradi. She'rda presedent nomlar (Donishqishloq, Matmusa, Aldarko'sa), kulturemalar (kalish, minora, xum, echki), frazeologik birliklar va milliy mentalitetni aks ettiruvchi obrazlar organik butunlik kasb etadi. Ushbu lingvomadaniy birliklar she'rda bir vaqtning o'zida identifikatsiya, ijtimoiy tanqid va estetik funksiyalarni bajaradi.

Shoir hajviy kulgini madaniy kod sifatida ishlatib, chuqur falsafiy va ijtimoiy ma'nolar hosil qilgan. Bu she'rning lingvomadaniy tahlili Erkin Vohidovning nafaqat ulug' shoir, balki xalq mentaliteti va madaniyatining nozik bilimdon ekanligini yana bir bor isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Vorobyov V.V. Lingvokulturologiya: teoriya i metodi. – Moskva: RUDN, 1997. – 331 b.
2. Obidjon A. Kulgu – ochiqko'ngillik guvohnomasi // Vohidov E. Tabassum. – Toshkent: Sharq, 2005.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 28 b.
4. Stepanov Yu.S. Konstanty: Slovar russkoy kulturi. – Moskva: Yaziki slavyanskoy kulturi, 2001. – 99 b.
5. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – 168 b.
6. Karasik V.I. Yazikoviy krug: lichnost', kontsepti, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 77 b.
7. Vohidov E. Saylanma III-jild. Umrim Daryosi. – Toshkent: Sharq, 2001. – 102b
8. Vohidov E. 1988 yil suhbat // Adib: O'zbek tarixi, adabiyoti va madaniyati. – 06.08.2024.
9. Berdiyorov R. O'zbek frazeologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1984. – 200 b.

GO'ZALLIK KONSEPTINI IFODALOVCHI OBRAZLI VOSITALAR TADQIQI

Xo'jamurodova Madinabonu Sarvarbek qizi

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida magistranti
+998880331602; xojamuradovamadinabonu@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek badiiy adabiyotida "Go'zallik" konseptini ifodalovchi obrazli tasvir vositalari – ko'chimlarning eng ko'p qo'llaniladigan turlaridan bo'lmish metaforalar, shuningdek, sintaktik figuralar tahlilga tortilgan bo'lib, ular qiyoslash-o'xshatish asosida belgi kuchaytirishga xizmat qilishi haqida gap boradi. So'zning metaforik semantikasida ham bir predmet belgisining boshqa bir predmet belgisiga o'xshatilishi asosida xususiyatida (belgi) kuchaytirish yuz beradi. Ana shu jihatdan badiiy matnlarda go'zallik konseptining turli vositalar orqali verballashuvini, bu tushuncha doirasida o'zbek tilining o'ziga xos tasvir imkoniyatlarini, go'zallikning poetik bahosi va sharqona etalonlarini aniqlash, badiiy matnlardagi badiiy tasvir vositalarini atroflicha tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье анализируются образные изобразительные средства, выражающие концепт «Красота» в узбекской художественной литературе, – прежде всего метафоры как наиболее распространённый вид тропов, а также синтаксические фигуры, функция которых состоит в усилении признака на основе сравнения и уподобления. В метафорической семантике слова усиление признака (свойства) также осуществляется посредством уподобления признака одного предмета признаку другого. В этой связи в статье всесторонне исследуются: вербализация концепта красоты в художественных текстах посредством различных языковых средств; специфические изобразительные возможности узбекского языка в рамках данного концепта; поэтическая оценка красоты и

восточные эталоны прекрасного; а также образные изобразительные средства в художественных текстах.

Abstract. This article analyses the figurative expressive devices that verbalize the concept of “Beauty” in Uzbek literary prose and poetry – focusing primarily on metaphors as the most widely employed type of trope, as well as on syntactic figures, both of which serve to intensify a given feature through comparison and analogy. Within the metaphorical semantics of a word, such intensification of a feature (or property) likewise occurs through the analogical mapping of one object’s attribute onto that of another. Against this background, the article provides a comprehensive examination of the following: the verbalization of the beauty concept in literary texts through diverse linguistic means; the distinctive representational capacities of the Uzbek language within this conceptual domain; the poetic evaluation of beauty and the Eastern canons of the aesthetically ideal; and the figurative expressive devices employed across literary texts.

Kalit so‘zlar: *konsept, konseptosfera, kognitiv maydon, sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, metafora, anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, alliteratsiya, ritorik so‘roq.*

Ключевые слова: *концепт, концептосфера, когнитивное поле, синтаксическая градация, синтаксическая синонимия, метафора, анафора, эпифора, повтор, антитеза, градация, эллипсис, аллитерация, риторический вопрос.*

Keywords: *concept, conceptosphere, cognitive field, syntactic gradation, syntactic synonymy, metaphor, anaphora, epiphora, repetition, antithesis, gradation, ellipsis, alliteration, rhetorical question.*

Bugungi kunda tilshunoslikda til materiallarining kognitiv aspektdagi tadqiqiga keng o‘rin berilmoqda. Bu yo‘nalishda badiiy matnlarning milliy-etnik, emosional-estetik tamoyillar asosidagi konseptual jihatlariga e‘tibor kuchaydi. Ma‘lum bir xalqning milliy-madaniy qadriyatlarini badiiy matnlardagi yetakchi konsept – go‘zallik tasavvuri va uning baho mezonlari misolida tahlil etish milliy ong hamda badiiy tafakkur taraqqiyotini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyo tilshunosligida badiiy asarlarni konseptual tahlil etish, ularda aks etgan xalq ma‘naviy qadriyatlarini aniqlash, leksik birliklarning konseptni shakllantirishdagi o‘rnini belgilash masalalariga kognitiv yondashuv tilning mental tabiatiga doir aniq yechimlarga olib keldi. Ana shu jihatdan badiiy matnlarda go‘zallik konseptining turli vositalar orqali verballashuvini, bu tushuncha doirasida o‘zbek tilining o‘ziga xos tasvir imkoniyatlarini, go‘zallikning poetik bahosi va sharqona etalonlarini aniqlash, badiiy matnlardagi badiiy tasvir vositalarini atroflicha tahlil qilish dolzarb masalalardan sanaladi.

Shuningdek, badiiy nutqning ta’sirchanligini ta’minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon bo‘lish shakllarini teran tadqiq qilgan tilshunos olim A.Abdullayev “sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog‘lovchilarning maxsus qo‘llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so‘roq” kabi uslubiy figuralar “fikrning o‘ta ta’sirchan ifodalanishi” ga xizmat qilishini ta’kidlaydi. “Badiiy tekstning lingvistik tahlili” kitobi mualliflari sintaktik figuralarning quyidagi asosiy ko‘rinishlari mavjudligini bayon qilishadi: “anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, alliteratsiya, ritorik so‘roq kabilar.

Go‘zallik – ma‘naviy va moddiy xususiyatga ega bo‘lgan, ijtimoiy hayotda favqulodda ahamiyat kasb etuvchi hamda narsa hodisalarning uyg‘unligi, hamohangligi, mutanosibligi, maqsadga muvofiqligiga asoslangan qadriyatdir.

Ta’kidlash joizki, mumtoz adabiyotda har qanday go‘zallik ayol timsoli bilan bog‘lanadi. Go‘zallik tushunchasi asosan, yorga (tasavvufiy she‘riyatda Ollohga), ayolga bo‘lgan mehr-muhabbat zaminida yuzaga kelgan, deyish mumkin. O‘zbek xalqining milliy-etnik qadriyatlar obrazli maydonida ayol go‘zalligining sharqona, o‘zbekona etaloni yaratilgan bo‘lib, u har bir davr adabiyotining lingvopoetik xususiyatlarida o‘z ifodasini topgan. O‘zbek mumtoz adabiyotida —go‘zallik konsepti, asosan, ayol timsolida verballashar ekan, uning lisoniy ifodasini kuchli ekspressiv bo‘yoqdorlik fonida aks ettirish orqali go‘zallikning ideal etaloni

yaratiladi. Go‘zallik konsepti *ayol, ishq-muhabbat, tabiat, inson* kabi konseptlar bilan bir konseptosfera doirasiga kiradi. *Chiroy, husn, jamol* kabi leksemalar konsept yadrosini; *chiroyli, go‘zal, husndor, sohibjamol, maftunkor, jozibador, kelishgan, ko‘rkam, benuqson, mukammal, toza, pok; hayratga soluvchi, zavq beruvchi, ilhom beruvchi: ishq-muhabbat, visol, hijron, lazzat, sog‘inch, quvonch, azob, orzu, oshiq* singari birliklar turli darajadagi periferiya qatlamlarini tashkil etadi. Keyingi yillarda til birliklarining kognitiv jihatiga katta e‘tibor qaratilib, bu sohada olib borilayotgan izlanishlarda mavjud til birliklarining inson tomonidan qayta anglanishi natijasida paydo bo‘layotgani ilmiy asoslab berildi [4; 13].

Badiiy adabiyotda eng ko‘p qo‘llanuvchi ko‘chim turlaridan biri metaforadir. Metafora - bu nomning tashqi yoki o‘xshashligi asosida obyektдан obyektga o‘tkazilishi ichki xususiyatlar, mavzu tuzilishi haqidagi taassurot yoki g‘oyaning o‘xshashligi.

J.Lakoff va M.Jonson metaforik hosila ma‘noning paydo bo‘lishida ikki kognitiv maydon, ya‘ni manba maydoni hamda maqsad maydoni ishtirok etishini ko‘rsatadilar. Manba maydoni insonning tajribasi orqali borliqni idrok etishidagi aniq bilimlar yig‘indisidir. Maqsad maydoni esa nisbatan kam oydinlashgan, aniqlanishi muqarrar bilimdir [6;60].

Lutfiy baytidan keltirilgan quyidagi misolda yuz, soch va yonoq go‘zalligi bir maydon doirasidan ikkinchi maydon doirasiga ko‘chirilgan belgilar (ranglar) asosida verballashtiriladi:

Ul orazu ruxsor ila zulfi, engi lola,

Oydinga ètur gul uza bir hindu uzola (Ul orazu ruxsor ila).

Badiiy adabiyotda an‘anaviy tarzda ishlatilib kelinayotgan go‘zallik konseptiga doir bo‘lgan ko‘chimlar sifatida *“shakar lab”, “gul yuz”, “bulbul”, “sarv qomat”, “qoshi kamon”, “ohu ko‘z”* kabi bir qancha misollarni ko‘rib chiqdik va ular nutqqa tayyor holda olib kirilishi bilan bir qatorda matnda estetik funktsiya bajaradi, ya‘ni tasviriylilikni, ifodaviylilikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi bosh qahramonlar ham shunday komil go‘zallik egalari hisoblanadiki, buyuk alloma ularni tasvirlashda ko‘chimning barcha turlaridan, ayniqsa metaforalardan o‘rinli foydalanadi. Umuman, Navoiy ham, boshqa ko‘pgina Sharq mutafakkirlari kabi insoniy go‘zallikni ichki go‘zallikda, xulqiy go‘zallikda ko‘radi. Navoiy so‘zga alohida e‘tibor berar ekan, uni ko‘ngil qutisi ichidagi gavhar deb ataydi, hatto falak jismining joni deydi [5;43]:

Ko‘ngul durji ichra guhar so‘zdurur,

Bashar gulshanida samar so‘zdurur.

Erur so‘z falak jismining joni ham

Xulosa sifatida shu aytish joizki, konsept insonning olamni idrok etishida faol harakatlanuvchi, uning ongida mental tarzda namoyon bo‘ladigan, til egalarining dunyoqarashi, milliy-etnik xususiyatlarini o‘zida aks ettiruvchi birlikdir. O‘zbek badiiy adabiyotida go‘zallik konsepti nafaqat estetik kategoriya, balki milliy-madaniy tafakkurning bevosita ko‘zgusi sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur konseptni kognitiv-lingvistik va lingvomadaniy jihatdan tahlil etish o‘zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanib, bunday tadqiqot milliy mentalitetning til orqali ifodalanish qonuniyatlarini aniqlash, o‘zbek adabiy tilining semantik va pragmatik salohiyatini ochib berish imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006.
2. Сафаров Ш. «Концепт» ходисаси хақида // Систем-структур тилшунослик муаммолари (Н.Қ.Турниёзов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган Республика илмий-назарий конференцияси материаллари). – Самарқанд.
3. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois /Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. 13-tom. T.: Fan, 1998.
4. Раҳматова М.М. Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида “гўзаллик” концептининг лисоний хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро: 2019.

5. Abdulla Sher, Bahodir Husanov. Estetika. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati ilmiy nashriyoti 2010.

6. Yuldashev A.G. Ko'chma ma'noli so'zlarda kognitiv mexanizmlarning o'rni // —O'zbekistonda xorijiy tillar ilmiy-metodik elektron jurnal journal.fledu.uz № 3/2019. – B.60.

7. Yandasheva T.O'zbek tilida go'zallik konsepti//Til va adabiyot tadqiqotlari, 2020-B.361-365

BADIIY MATNDA EPITETLARNING LINGVOKOGNITIV VA LINGVOPOETIK FUNKSIYASI

Zulfiya MARUFOVA

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0009-0004-7152-8846

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnda epitetlarning lingvokognitiv va lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Epitetning tasviriy va ekspressiv vosita sifatidagi o'rni, uning semantik tuzilishi hamda estetik baholash jarayonidagi roli ochib beriladi. Tadqiqotda epitetslar orqali ob'ektning individual belgilarini aktuallashtirish, denotativ ma'nodan konnotativ ma'noga o'tish va konseptual ma'no yaratish mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, epitetslarning milliy-madaniy xususiyatlari, ular orqali xalqning estetik tafakkuri va dunyoqarashi ifodalanishi asoslab beriladi. Maqolada mumtoz va zamonaviy she'riyat misolida epitetslarning kognitiv-semantik tabiati va badiiy matndagi lingvoestetik vazifalari yoritiladi.

Abstract. This article examines the linguo-cognitive and linguopoetic features of epithets in literary texts. It highlights the role of the epithet as an expressive and figurative device, revealing its semantic structure and its function in aesthetic evaluation. The study focuses on the mechanisms by which epithets actualize the individual features of objects, facilitate the transition from denotative to connotative meaning, and contribute to conceptual meaning construction. Particular attention is paid to the national-cultural specificity of epithets and their role in reflecting the aesthetic worldview and cultural memory of a people. Based on examples from classical and modern poetry, the article demonstrates the cognitive-semantic nature of epithets and their linguo-aesthetic functions in literary discourse.

Kalit so'zlar: *epitet, badiiy matn, lingvopoetika, kognitiv semantika, konnotatsiya, estetik baholash, milliy-madaniy kod, poetik tasvir, ma'no ko'chishi, individual epitet*

Keywords: *epithet, literary text, linguopoetics, cognitive semantics, connotation, aesthetic evaluation, cultural code, poetic imagery, semantic shift, individual epithet*

Ma'lum bir xalqning milliy-madaniy qadriyatlari badiiy matnlarda lisoniy vositalar orqali namoyon bo'ladi. Ushbu vositalarning semantik va poetik xususiyatlarini tahlil qilish so'z ma'nosining taraqqiyoti, ma'no ko'chish hodisalari hamda tilning estetik imkoniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnning kognitiv va lingvomadaniy yondashuv asosida o'rganish epitet kabi tasviriy vositalarning nafaqat stilistik, balki konseptual mohiyatini ham ochib berishga xizmat qilmoqda. Shu jihatdan epitetslar orqali obyektiv olamning lisoniy manzarasi, muallifning individual dunyoqarashi va milliy tafakkur xususiyatlari aks etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – epitetslarning badiiy matndagi lingvopoetik va lingvokognitiv xususiyatlarini aniqlash, ularning semantik tuzilishi hamda estetik baho yaratishdagi rolini tahlil qilishdan iborat.

Aynan epitet bilan bog'liq tadqiqotlarda matnning poetik va lingvomadaniy xususiyatlarga e'tibor qaratildi. Jumladan, rus tilshunosi A.S.Volkovskiy epitetning poetik xususiyatlarini tahlil asosida yoritib berdi. A.V.Pavshukning dissertatsiyasi badiiy matnda epitetning tabiati va funksiyasi tahlillariga bag'ishlangan bo'lsa, S.Gubanov epitetning kognitiv-semantik konsepsiyasini M.Svetaeva ijodi asosida tadqiq qilgan.

Epitet badiiy matnlarda eng ko'p qo'llaniladigan trop hisoblanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, epitet tilning metafora va metonimiyadan farq qiluvchi tasviriy va ekspressiv vositasidir, chunki u boshqa tasvir vositalariga asoslangan va rasmiy va semantik xususiyatlarga ega bo'lgan elementar tropdir.

Epitetlar qo'llanishiga ko'ra doimiy yoki individual bo'lishi mumkin.

A. Volkovinskiyning "Epitet poetikasi" monografiyasi epitetologiya bo'yicha umumlashtiruvchi ishdir. Rus va ukrain tillari materiallaridan foydalangan holda olim turli xil epitetlarning xususiyatlarini, ularning semantik va morfologik-tarkibiy turlarini batafsil tahlil qiladi, epitet kompleksining matn obrazini yaratishdagi rolga e'tibor beradi.

Zamonaviy fanda epitet va ta'rif tushunchalari o'rtasidagi farq stilistika va poetika muammolaridan biridir. Epitet, ko'plab olimlar ishonganidek, obyektning individual xususiyatini aniqlaydi, uni baholovchi yoki majoziy tavsiflaydi; turli xil matnlarda tasvir va baholash chegaralari

O'zbek adabiyotida epitet tanlangan matnda obyektни tavsiflash, uning individual xususiyatlarini aktuallashtirish va muallif ifodasi orqali olamning lisoniy manzarasining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirish funksiyasini bajaradigan xarakterli semantikaning lingvistik birligi sifatida tushunish va lingvopoetik xususiyatlarini aniqlashni taqozo qiladi.

Z.Toxirov epitetli birikmani o'xshatishdan nutq tejamiga ko'ra kelib chiqqan, deb hisoblaydi. I.Shukurov epitetlarni "ot ma'lum sememasining ma'lum semasi asosida ad'ektivatsiyaga uchrashi" deb ta'riflaydi.

O'zbek adabiyotshunosi G.Rasulov buni o'xshatishning bir ko'rinishi sifatida izohlaydi. Lekin boshqa asarlarda epitet epitetli birikma tarkibida kelganda, o'xshatishga yaqin bo'lib, undan uslubiy xususiyatiga ko'ra farqlanishi xususida fikrlar beriladi. Hatto o'xshatishda o'xshatish shakli mavjudligi holda, epitetli birikmada shu shakl bo'lmasligi bilan farqlanishi ham ko'rsatiladi. Shuning uchun ham Z.Toxirov epitetli birikmani o'xshatishdan nutq tejamiga ko'ra kelib chiqqan, deb hisoblaydi. I.Shukurov epitetlarni "ot ma'lum sememasining malum semasi asosida adektivatsiyaga uchrashi" deb ifodalaydi. Bu fikr garchi sifat epitetlar haqida aytilgan to'g'ri fikr bo'lsa-da, uni fe'l, ravish, ot turkumida sodir bo'ladigan epitetlarga ham tatbiq etish mumkin.

Epitet nutqiy hodisa bo'lib, poetik matnlarda ijodkorning emotsional-subyektiv munosabatini ifoda etadi.

*Vido tabassumli olam, yoshligim,
Ko'zlarimda qolgan jolam, yoshligim,
Ko'klarga etmagan nolam, yoshligim,
Suvga cho'kib ketgan bolam, yoshligim,
Vido tabassumli olam, yoshligim (Rauf Parfi).*

Keltirilgan misrada *vido tabassumli* birikmali epiteti *olam* so'zini sifatlar ekan, shoirning ruhiyatini, ichki tuyg'ularini o'zida jamlaydi. **Vido** (abadiy xayrlashuv) va **tabassum** leksemalari ikki semantik maydonga xos bo'lib, birikmada oksyumoronlik kasb etadi. **Yoshlik** leksemasi bilan bog'liq "o'tib ketgan", (zamon), navqironlik, zavq-shavq (tabassum) semalari shoirning poetik maqsadini yuzaga chiqarish uchun o'zaro aloqaga kirishadi. Yoshlikka nisbat berilayotgan bu ta'rifda lirik qahramonning umr haqidagi o'ylari, ortda qolgan yoshlik armoni va shirin sog'inchi o'z ifodasini topgan.

Suvga cho'kib ketgan bolam, yoshligim. *Suvga cho'kib ketgan farzand* tushunchasidan hosil bo'luvchi *qaytarib bo'lmaydi, yosh (navqiron), beg'ubor, sog'inch, mehr-muhabbat, g'ayg'u-alam* semalari birikmali epitetni **yoshlik** so'zi bilan poetik aloqaga kiritadi. Insoniy omillar bilan bog'liq to'ymay qolish, armon, qadr-qimmat, yo'qotish singari tuyg'ularni verballashtiradi.

*Aziz dargoh ostonasida
Sizni qalbim bilan quchayin,
To'yib-to'yib sopol kosada*

Muzdek quduq suvin ichayin.

Og'ushimda zangori sezgi,

Kiprigimda suyuq hayajon.

Ko'zlarimda yumaloq sevgi,

Salomatman men ham, onajon. (Rauf parfi. Yana qaytib keldim)

She'rdagi qo'llanilgan *zangori sezgi, suyuq hayajon, yumaloq sevgi* epitetli birikmalarining qismlari o'zaro umumiy semalar vositasida bog'langan bo'lib, ularda turli belgilar asos qilingan. Masalan, *zangori sezgi* birikmasidagi *zangori* so'zining denotativ ma'nosi rang bildirish bo'lsa, milliy qadriyatlar tizimida *navqironlik, yoshlik, sog'inch, bolalik, xotira* kabi qator konnotativ tushunchalarni qamrab oladi. *Zangori* rang o'zbek lingvokulturemasida *sog'inch, xotira, yoshlik, poklik* tushunchalarini o'zida jamlagan. Ma'lum muallifga xos epitetning yuzaga kelishi uning dunyoqarashi, obyektiv olamni bilishi va ruhiyati bilan bog'liqdir. Ruhiyat esa xalqning tarixi hamda uning ruhiy olami bilan bevosita bog'liq holda shakllanadi. Shu jihatdan epitet xalqning tili, uning tarixi va ruhiy olamini o'zida aks ettiradi. Zamonaviy she'rriyatda *zangori* epitet sifatida ana shu tuyg'ular ifodasi uchun faol qo'llanadi. Masalan:

U kunlarda... Huv yiroqlardan Yashil-zangor nafas kelardi. Sadalarning butoqlaridan Inqilobiy bir sas kelardi. (Mirzo Kenjabek);

Kunlar kunga aylanar unda, Zangor-zangor xotir bo'ladi. Ildizlarim dunyo boshidan, Gul sochar, gul otur bo'ladi (G'ayrat Majid).

Rauf Parfi she'rida shoir uzoq safardan qaytib, onani quchog'iga olgan odamning tuyg'ularini birgina *zangor sezgi* epitetli birikmasiga yuklagan. Ifodada rang bildiruvchi leksemaning *xotira, sog'inch, yoshlik* semalari reallashadi.

Suyuq hayajon – ko'zyosh. Ko'zyosh suyuq bo'ladi va u hayajondan paydo bo'ladi. *Suyuqlik* – hayajon – ko'zyosh uchligida **ko'zyosh** – semantik uchlikning uchi sifatida ikki tushunchani birlashtiradi. Natijada, o'quvchi tasavvurida kiprik uchida yiltillagan ko'zyosh tasviri namoyon bo'ladi va u, albatta, ona bilan diydorlashuvdan paydo bo'lgan hayajon tufayli ekanligi she'r mazmunidan anglashilib turadi.

Yumaloq sevgi epitetli birikmasida endi shakl belgisi faollashadi. Insonning ko'z qorachig'ida his-tuyg'ulari aks etadi. Ko'z qorachig'i yumaloq. Shoir onaga bo'lgan mehr-muhabbati, *sog'inch* uning nigohlarida, aniqrog'i, ko'z qorachig'ida namoyon bo'layotganining lisoniy tasvirini chizadi. Bunda *yumaloq* epiteti *sevgi* so'ziga noodatiy tarzda bog'lanib, aynan qorachiqda namoyon bo'lgan insoniy tuyg'ular ifodasi uchun xizmat qilgan. "Qorachiq" leksemasiga tegishli yumaloq qora, jigarrang, moviy kabi birlamchi qatlam semalaridan tashqari tuyg'u, *sog'inch, sevgi, nafrat, armon, quvonch* kabi ikkilamchi ma'no qirralari maydonga chiqadi. Ular orasidan *yumaloq* va *tuyg'u (sevgi)* semalari o'zaro assotsiativ ravishda uyg'unlashuvi natijasida shoirning poetik niyati lisoniy tus olgan.

Xulosa qilib aytganda, epitetlar badiiy matnda nafaqat predmet va hodisalarning belgisini aniqlashtiruvchi vosita, balki muallifning subyektiv-emotsional munosabatini ifodalovchi muhim lingvopoetik birlik hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, epitetlar orqali: obyektiv belgi subyektiv bahoga aylanadi, denotativ ma'no konnotativ qatlam bilan boyiydi, lisoniy birlik konseptual darajaga ko'tariladi.

Shu jihatdan epitetlar badiiy tafakkurning mahsuli sifatida milliy madaniyat, tarixiy xotira va individual poetik tafakkurning uyg'unlashgan nuqtasida yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Волковинский, А. С. Поэтика эпитета: монография / А. С. Волковинский. – Каменец-Подольский : ФОП Сисин, 2011. – 350 с.
2. Mamadjanova M. O'zbek va ingliz tillarida epitetning chog'ishtirma tadqiqi. Ф.ф.б.ф.д. дисс.автореферати. Фарғона, 2025. – Б.14.
3. Mamadjanova M. O'zbek va ingliz tillarida epitetning chog'ishtirma tadqiqi. Ф.ф.б.ф.д. дисс.автореферати. Фарғона, 2025. – Б.14.

4. Marufova Z.N. Epitet va uning badiiy matnlardagi poetik xususiyati. "World of Philology" Scientific Journal / <https://wpjournal.dsmi-qf.uz> Volume 4 Issue 2 / March 2025

5. Павшук, А. В. Языковая природа и функции эпитета в художественном тексте (на материале романа Асорина «Воля»). автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Анна Владимировна Павшук. – Москва, 2007. – 21 с.

6. Томашевский, Б. В. Стилистика / Б. В. Томашевский. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1983. – 288 с.

7. Тохилов З. Лексеманинг метафорик семасида прагматик сема. -Ўзбек тили ва адабиёти. - 1981.- 1-сон, -76-80-бет.

8. Хўжаева Д. Эпитет ва уларнинг турлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1995. –№ 5.

9. Шукуров И. Нутқий кўчма маъноларнинг ҳосил бўлиши ва конверсия. - Ўзбек тили ва адабиёти.- 1975. - 5-сон.- 68-72-бет.

INTONATSIYA NUTQNING PROSODIK ASOSI SIFATIDA

Atajonova Maloxat Ilxamovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

+998972110776; malohatatajonova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada intonatsiyaning nutqning prosodik asosi sifatida diskurs mazmunini pragmatik jihatdan boyituvchi oʻrni oʻrganilgan. Intonatsiyaning tarkibiy, chegaralovchi, fonologik-farqlovchi va belgilovchi funktsiyalari tahlil qilinib, intonatsiyaning emotsional-ekspressiv, maʼno-farqlovchi va diskurs markeri sifatida integratsiyalanishi yoritib berilgan.

Аннотация. В данной статье исследуется роль интонации как просодической основы речи, прагматически обогащающей содержание дискурса. Анализируются структурная, ограничивающая, фонологически дифференцирующая и определяющая функции интонации, а также подчеркивается интеграция интонации как эмоционально-экспрессивного, смыслодифференцирующего и дискурсивного маркера.

Abstract. This article examines the role of intonation as a prosodic basis of speech, pragmatically enriching the content of discourse. The structural, restrictive, phonologically differentiating, and defining functions of intonation are analyzed, and the integration of intonation as an emotional-expressive, meaning-differentiating, and discursive marker is emphasized.

Kalit soʻzlar: *intonatsiya, prosodiya, diskurs tahlil, tema va rema, kommunikativ turlar, emotsional-ekspressiv funktsiya, fonologik – farqlovchi funktsiya.*

Ключевые слова: *Интонация, просодия, дискурс-анализ, тема и рема, коммуникативные типы, эмоционально-экспрессивная функция, фонологически-дифференцирующая функция.*

Keywords: *Intonation, prosody, discourse analysis, theme and rheme, communicative types, emotional-expressive function, phonologically differentiating function.*

Inson oʻzi yashab turgan olamning bir boʻlagi sifatida uni idrok etadi, tevarak atrofdagi voqea- hodisalarga nisbatan oʻz munosabatini lisoniy va nolisoniy vositalar orqali bildirib, ular haqida bir – biri bilan oʻzaro fikr almashadilar. Ushbu jarayon ongli faoliyat sifatida pragmatik mazmun kasb etib, muayyan funktsiyani bajaradi. Inson ongidagi bilish jarayoni uning sezgi aʼzolari, xususan, tana, taʼm-maza, koʻrish, eshitish kabi sezgi aʼzolari yordamida uzatilgan axborot vositasida amalga oshiriladi. Insonni tabiatdagi boshqa jonzotlardan ajratib turuvchi aloqa vositasi bu nutq boʻlib, unda yuqoridagi sezgi aʼzolari orqali olingan maʼlumotlar tovush, soʻz, soʻz birkmasi, jumla, diskurs va matn shaklida oʻz aksini topadi.

Qadriyatimiz va millatimiz ramzi bo'lgan til insonlarning ijtimoiy munosabatda bir-biri bilan o'zaro aloqasini ta'minlovchi vositadir. Har bir tilning o'z tarixi bor, va u insonlar nutqida o'ziga xos mazmun va ma'no xususiyatlarini yaratib, fikrni ifodalashda o'ziga xos ohang kasb etib, so'zlovchining nuqtai nazari va dunyoqarashini o'zida aks ettiradi. Nutq haqidagi umumiy qarashlar tema va rema masalalari doirasida muhokama qilinar ekan, nutqning prosodik elementlaridan biri sanalgan ohang va u orqali ifodalanadigan ma'no tilshunoslikning bir qator sohalarida tadqiqot mavzusiga aylangan. Jumladan, matnshunoslik, sotsiolingvistika va funksional grammatikaga oid ilmiy tadqiqotlarda tema bu suhbatdoshlar gaplashayotgan mavzu sifatida talqin etilsa uning mazmuni va dolzarbligini aks ettiruvchi jumlar rema sifatida o'rganiladi.

Ammo til [*langue*]nima? Buni inson nutqini [*language*] til bilan chalkashtirib bo'lmaydi, albatta u tilning faqat bir qismigina ekanligi aniq, shunday bo'lsada muhimdir. U ayni damda ham jamoa nutqi mahsuli, ham zaruriy konvensiyalar majmui bo'lib, u ijtimoiy guruh a'zolari tomonidan muayyan faoliyatni amalga oshirish uchun alohida shaxsga yo'naltirish uchun qo'llaniladi. Umuman olganda, nutq ko'p qirrali va geterogen bo'lib jismoniy, fiziologik va psixologik jihatdan bir vaqtning o'zida bir nechta sohalarini qamrab olgan holda, u ham shaxsga, ham jamiyatga tegishlidir; biz uning qanday birlik ekanligini aniqlay olmaganimiz uchun insoniy faktorlarning biron bir toifasiga kirita olmaymiz[1]. Darhaqiqat, nutqning ko'p qirraliligi deganda uning gapirayotgan inson ongida kechayotgan psixologik jarayon, uning fizik holati hamda, tevarak atrofdagi voqea – hodisa bilan bog'liq fiziologik xususiyatlari, dunyoviy bilimlari va muhokamadagi masalaga oid nuqtai – nazari bilan bog'liqligi nazarda tutiladi. Uning geterogenligi deganda uning xarakter va mazmun jihatdan o'zgaruvchan ekanligi e'tirof etilgan.

Ushbu tadqiqot ishi geterogenlikni ta'minlab beruvchi og'zaki nutqning asosiy belgisi bo'lgan ohang va uning funksional semantik imkoniyatlarini diskurs nuqtai nazardan yoritishga xizmat qiladi. Tilshunoslikda g'oyaviy (ideational field), shaxslararo (interpersonal tenor) va matn (textual mode) ma'nolari. Shu ma'nolardan biriga ega bo'lgan tuzilma tematik strukturadir. Aytilayotgan gap hamma tillarda xabar, so'roq, buyruq yoki his – hayajon xarakteriga ega bo'ladi. Bunda tematik struktura diskurs mazmuniga mos keladigan va unga sub'yektning mayl munosabatini ifodalovchi qo'shimcha funksional pragmatik ma'no beruvchi biror tashkiliy(tarkibiy) formaga ega bo'ladi. Ammo bunga erishishning turli usullari mavjud bo'lib, xususan ingliz tilida, boshqa ko'plab tillarda bo'lgani kabi, jumlaning bir qismiga alohida maqom tayinlangan holda xabar yetkazish mumkin.

Gapning bir qismi tema sifatida talaffuz qilinadi; bu keyin, qolgan qismi bilan birlashadi, shunda ikkala qism birgalikda xabarni tashkil qiladi[2]. Ko'rib turganimizdek, jumlaning o'zgarmas tartibi bilan tanilgan ingliz tilida tema masalasi ko'pchilik holatda struktura ko'rinishida kuzatilishi tabiiy lekin, shakl ichida bir so'z yoki hattoki bo'g'inning alohida yo'sinda talaffuz qilinishi natijasida tema semantikasi o'zgarishini hech kim inkor qilmaydi. Bu o'z navbatida tema va rema masalasida intonatsiyaning o'rnini belgilab beradi. Shu o'rinda, intonatsiyaga tilshunoslik tadqiqotlarida berilgan ta'riflarga murojaat qilamiz.

Intonatsiyaning kommunikativ va ekspressiv hissiy funktsiyalarga ega bo'lishi, leksik-grammatik va intonatsion vositalar orqali shakllanishi, nutq mazmunining yorqin va samimiy ifodasini ta'minlaydi. Shuningdek, intonatsiya kontekst yoki matndagi mazmunli bo'laklar ajratilishida, gapning ekspressiv-emotsional vositasi sifatida xizmat qilishi nutqning turli kommunikativ turlarini aniq belgilashda qo'l keladi.

Prosodik birlik sifatida intonatsiya o'zining barcha komponentlari bilan ta'sir kuchiga egaligi uchun u tilning grammatik va leksik vositalari bilan birgalikda frazema tarkibida ham muayyan ta'sirga ega. Intonatsiyaning o'zi va uning tarkibiy qismlari boshqa fonologik birliklar kabi to'rtta funktsiyani bajaradi. Intonatsiyaning barcha funktsiyalari bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, funktsiyalardan birining noto'g'ri ishlatilishi boshqa funktsiyalarning noto'g'ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. Intonatsiyaning to'rtta funktsiyasi ham uning tarkibiy qismlariga xosdir, chunki bu misollarda aniq ko'rinadi[3].

P. Stokvellning ta'kidlashicha, intonatsiyaning to'rtta asosiy funksiyasi uning tarkibiy qismlarida aniq namoyon bo'ladi. Bu holat tilshunoslikda intonatsiyani chuqur va kompleks tahlil qilishni talab qiladi, chunki intonatsiya bir necha funktsional qatlamlarni o'z ichiga oladi. Yuqoridagi fikrni inobatga olgan holda, intonatsiyaning funktsiyalari o'zaro integratsiyalashgan tizim sifatida qaralishi shart ekanligini ta'kidlaymiz. Har bir funktsiyaning mustaqil o'rganilishi yetarli bo'lmaydi, balki ular orasidagi o'zaro ta'sir, tilda qaysi komponentlar bilan bog'lanishi va nutq jarayonidagi roli aniq belgilanishi lozim. Intonatsiyaning tarkibiy qismlari, masalan, urg'u, pauza, balandlik o'zgarishlari, ritm va tembr hamda ularning birgalikda ishlashi nutqning mazmuniy va ifodaviy qatlamlarini yaratadi.

Intonatsiya, uning tarkibiy qismlari va vazifalari nafaqat og'zaki nutqda, balki tilning yozma shaklida ham mavjud. Yozma matnda tinish belgilari kitobxonga gaplarning ma'nosini tushunarli qiladi. Yozma matnlarda qo'llaniladigan so'zlar, so'z birikmalari va grammatik birikmalardan tashqari, yozuvchining fikri va uning his-tuyg'ulari gap ichidagi turli intonatsiya turlarini vizual ifodalovchi tinish belgilari yordamida ham ifodalanishi mumkin.

Intonatsiya nutqning prosodik asosi sifatida diskurs mazmunini pragmatik jihatdan boyitib, undagi ma'no va kontekstual aloqalarni chuqurlashtiradi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, intonatsiya nafaqat prosodik tuzilmani shakllantiradi, balki nutq ishtirokchilari o'rtasidagi pragmatik munosabatlarni ham mustahkamlaydi. Kelajakdagi tadqiqotlar madaniyatlararo solishtirmalar hamda kognitiv-lingvistik yondashuvlarni jalb etish orqali ushbu funktsiyalarni yanada kengroq kontekstda o'rganishni talab etadi, bu esa tilshunoslik va tarjima nazariyasiga yangicha qarashlarni taqdim qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Saussure F. A Course in General Linguistics/ Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye in Collaboration with Albert Reidlinger, translated from the French by Wade Baskin New York: P H I L O S O P H I C A L L I B R A R Y, USA, 1959, p. 9
https://www.academia.edu/32877516/Course_in_General_Linguistics_Ferdinand_de_Saussure
2. M.A.K. Halliday and Christian Matthiessen. 2004, New York, NY10016.
3. 1 P. S t o c k w e l l. Ingliz tili generativ grammatikasida intonatsiyaning o'rni. «Til», 1960, jild. 36, №3.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SON KOMPONENTLI FRAZELOGIZMLARNING LINGVOKOGNITIV VA LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

Yusupova Maqsuda Umidjonovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi,
+99893922516; maksudayusupova26@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillarida son komponentiga ega frazeologik birliklarning lingvokognitiv hamda lingvopragmatik xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida son ishtirokidagi frazeologizmlarning semantik tuzilishi, konseptual mazmuni va ularning inson tafakkurida shakllangan kognitiv modellari aniqlanadi. Shuningdek, ushbu birliklarning nutq jarayonidagi funktsional-pragmatik xususiyatlari, ya'ni ekspressivlik, baholovchilik, emotsional-ta'sirchanlik kabi jihatlari atroflicha yoritiladi.

Аннотация: В данной статье на основе сравнительного анализа изучаются лингвокогнитивные и лингвопрагматические свойства фразеологических единиц с числительным компонентом в узбекском и английском языках. В ходе исследования определены семантическая структура, концептуальное содержание фразеологизмов с участием числа и их когнитивные модели, формирующиеся в человеческом мышлении.

Также подробно рассмотрены функционально-прагматические свойства этих единиц в процессе речи, а именно: экспрессивность, оценочность, эмоционально-аффективность.

Abstract. This article presents a comparative study of numeral-based phraseological units in Uzbek and English from linguocognitive and linguopragmatic perspectives. The research focuses on identifying the semantic structure, conceptual content, and cognitive models underlying phraseological units that contain numerical components. Particular attention is paid to the way these units reflect human perception and conceptualization of quantity through symbolic and figurative meanings rather than literal numerical values.

Kalit soʻzlar: frazeologik birlik, son komponenti, lingvokognitiv tahlil, lingvopragmatika, tarjimashunoslik, semantika, konsept, madaniy konnotatsiya.

Ключевые слова: фразеологическая единица, числовой компонент, лингвокогнитивный анализ, лингвопрагматика, переводоведение, семантика, понятие, культурная коннотация.

Keywords: phraseological unit, numeral component, linguocognitive analysis, linguopragmatics, translation studies, semantics, concept, cultural connotation.

Zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarni turli yondashuvlar asosida oʻrganish muhim ilmiy yoʻnalishlardan biri sifatida eʼtirof etilmoqda. Ayniqsa, til va tafakkur oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni ochib berishda lingvokognitiv hamda lingvopragmatik yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etadi. Frazeologik birliklar tilning eng obrazli, emotsional-ekspressiv qatlamlaridan biri boʻlib, ular orqali xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va mentaliteti oʻz aksini topadi [1]. Shu jihatdan son komponentiga ega frazeologik birliklar alohida tadqiqot obyekti tashkil etadi, chunki sonlar nafaqat miqdoriy maʼnoni ifodalaydi, balki koʻpincha ramziy, konseptual va madaniy yuklama bilan boyitilgan boʻladi.

Oʻzbek va ingliz tillarida son tarkibli frazeologizmlar keng tarqalgan boʻlib, ular turli kommunikativ vaziyatlarda nutqning taʼsirchanligini oshirish, baholash, umumlashtirish hamda obrazlilikni kuchaytirish vazifalarini bajaradi [2]. Masalan, oʻzbek tilida “yetti uxlab tushiga kirmaslik”, “bir yoqadan bosh chiqarish”, “ming bor aytmoq” kabi birliklar mavjud boʻlsa, ingliz tilida “one in a million”, “at sixes and sevens”, “two-faced” kabi frazeologizmlar faol qoʻllaniladi. Ushbu birliklarda ishtirok etuvchi sonlar real miqdorni emas, balki inson tafakkurida shakllangan konseptual tasavvurlarni ifodalaydi. Bu esa ularni lingvokognitiv nuqtai nazardan oʻrganishni dolzarb qiladi.

Bundan tashqari, son komponentli frazeologik birliklar nutq jarayonida muhim pragmatik vazifalarni bajaradi. Ular soʻzlovchining subyektiv munosabatini, bahosini, hissiy holatini ifodalashda samarali vosita boʻlib xizmat qiladi. Shu sababli ushbu birliklarni lingvopragmatik jihatdan tahlil qilish ham ilmiy ahamiyatga ega [3]. Ayniqsa, turli tillarda mavjud boʻlgan oʻxshash va farqli jihatlarni aniqlash, ularning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berish qiyosiy tilshunoslikning muhim vazifalaridan biridir.

Oʻzbek va ingliz tillarida son tarkibli frazeologik birliklar til tizimining oʻziga xos va murakkab qatlamini tashkil etadi. Ushbu birliklar nafaqat leksik-semantik jihatdan, balki kognitiv va pragmatik nuqtai nazardan ham muhim ahamiyatga ega. Ularni chuqur tahlil qilish til va tafakkur oʻrtasidagi munosabatlarni aniqlash, shuningdek, milliy-madaniy xususiyatlarni ochib berish imkonini yaratadi.

Lingvokognitiv yondashuvga koʻra, til birliklari inson ongida shakllangan konseptual tizimning ifodasi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, son komponentiga ega frazeologizmlar inson tafakkuridagi miqdoriy tasavvurlarning ramziy va obrazli ifodasi sifatida namoyon boʻladi. Oʻzbek tilida “yetti”, “qirq”, “ming” kabi sonlar koʻpincha aniq miqdorni emas, balki umumlashtirilgan, koʻchma maʼnolarni ifodalaydi. Masalan, “yetti uxlab tushiga kirmaslik” iborasi kutilmaganlikni, “qirq yil oʻtsa ham” iborasi uzoq vaqtni, “ming bor aytmoq” esa koʻp marotabalikni bildiradi. Bu yerda sonlar real sanash vazifasini bajarmaydi, balki inson tafakkurida shakllangan konseptual stereotiplarni ifodalaydi.

Ingliz tilida ham son komponentli frazeologizmlar keng qo'llanilib, ular o'ziga xos semantik va kognitiv yuklamaga ega. Masalan, "one in a million" iborasi noyoblikni, "at sixes and sevens" tartibsizlikni, "two-faced" esa ikkiyuzlamachilikni bildiradi. Ushbu birliklarda ham sonlar ko'pincha abstrakt va ramziy ma'noda qo'llanadi. Demak, har ikki tilda sonlar inson tafakkurida shakllangan konseptual modelning til birliklari orqali ifodalanishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Lingvokognitiv tahlil shuni ko'rsatadiki, ayrim sonlar turli madaniyatlarda o'xshash semantik yuklamaga ega bo'lishi mumkin. Masalan, "bir" yoki "one" soni ko'pincha yagona, alohida yoki noyoblikni ifodalaydi. Shu bilan birga, ayrim sonlar milliy-madaniy xususiyatlarga ko'ra farqlanadi. O'zbek tilida "yetti" soni muqaddaslik, mukammallik yoki ko'plablik bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilida "seven" ham ba'zan shu kabi ma'nolarda ishlatiladi, biroq qo'llanish chastotasi va kontekstlari farq qiladi. Bu esa til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Lingvopragmatik jihatdan son komponentli frazeologik birliklar nutq jarayonida muhim kommunikativ vazifalarni bajaradi. Ular nutqning ekspressivligini oshirish, tinglovchiga ta'sir ko'rsatish, baholovchi munosabatni ifodalash kabi funksiyalarni bajaradi. Masalan, o'zbek tilida "bir pulga qimmat" iborasi salbiy bahoni ifodalasa, ingliz tilidagi "two-faced" iborasi ham salbiy xarakteristika berishda qo'llanadi. Bu birliklar orqali so'zlovchi o'z munosabatini aniq va obrazli tarzda yetkazadi, bu esa nutqning samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, son komponentli frazeologizmlar turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik yuklama bilan qo'llanadi. Ular kinoya, istehzo, kuchaytirish yoki umumlashtirish maqsadida ishlatilishi mumkin. Masalan, "ming marta aytdim" iborasi real sonni emas, balki kuchaytirilgan ta'kidni bildiradi. Ingliz tilida ham "a hundred times" kabi birliklar aynan shu funksiyani bajaradi. Bu holat sonlarning pragmatik jihatdan ko'chma ma'noda qo'llanishini ko'rsatadi.

Qiyosiy tahlil natijasida o'zbek va ingliz tillaridagi son komponentli frazeologik birliklar o'rtasida umumiyliklar bilan bir qatorda sezilarli farqlar ham mavjudligi aniqlanadi. Umumiylik shundaki, har ikki tilda sonlar ko'pincha ramziy va metaforik ma'noda ishlatiladi. Farqli jihati esa ularning qo'llanish chastotasi, madaniy konnotatsiyasi va ayrim hollarda semantik yo'nalishida namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida "yetti" va "qirq" sonlari keng qo'llansa, ingliz tilida "one", "two", "nine" kabi sonlar faolroq ishlatiladi.

Umuman olganda, o'zbek va ingliz tillaridagi son tarkibli frazeologik birliklar tilning obrazli va mazmunan boy qatlamini tashkil etadi. Ularni lingvokognitiv va lingvopragmatik jihatdan o'rganish tilshunoslik, tarjimashunoslik hamda madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida muhim ilmiy natijalarga erishish imkonini beradi.

O'zbek va ingliz tillarida son tarkibli frazeologik birliklarning lingvokognitiv hamda lingvopragmatik tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur birliklar til tizimining nafaqat leksik-semantik, balki konseptual va kommunikativ jihatdan ham muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular inson tafakkurida shakllangan miqdoriy tasavvurlarni bevosita aks ettirish bilan birga, ko'pincha ramziy, umumlashtirilgan va obrazli ma'nolarni ifodalash orqali tilning kognitiv imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tadqiqot natijalari son komponentining frazeologik birlik tarkibida aniq miqdorni ifodalash funksiyasidan ko'ra, ko'proq konseptual-metaforik yuklama kasb etishini tasdiqlaydi. Xususan, "bir", "ikki", "yetti", "ming" kabi sonlar o'zbek tilida, "one", "two", "seven", "hundred" kabi birliklar esa ingliz tilida inson ongida shakllangan stereotipik tasavvurlar asosida turli semantik kengayishlarga ega bo'ladi. Bu holat sonlarning lingvokognitiv jihatdan universallik va milliylik xususiyatlarini o'zida mujassam etganligini ko'rsatadi.

Lingvopragmatik tahlil esa son komponentli frazeologizmlarning nutq jarayonida yuqori darajadagi ekspressivlik, baholovchilik va ta'sirchanlikni ta'minlashini ko'rsatadi. Mazkur birliklar orqali so'zlovchi o'z munosabatini, hissiy holatini va kommunikativ maqsadini aniq hamda obrazli tarzda ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ularning nutqdagi funksional ahamiyatini yanada oshiradi.

Qiyosiy tahlil natijalari o'zbek va ingliz tillarida son tarkibli frazeologik birliklar o'rtasida muayyan umumiyliklar mavjudligini, xususan, ularning metaforik xarakteri va kognitiv asoslari o'xshash ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, milliy-madaniy omillar ta'sirida ayrim sonlarning semantik yuklamasi, qo'llanish doirasi va pragmatik funksiyalarida sezilarli farqlar ham aniqlanadi. Bu esa har bir tilning o'ziga xos madaniy-kognitiv modelga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, o'zbek va ingliz tillaridagi son tarkibli frazeologik birliklarni lingvokognitiv hamda lingvopragmatik jihatdan qiyosiy o'rganish nafaqat tilshunoslik nazariyasini boyitadi, balki tarjima amaliyoti hamda madaniyatlararo kommunikatsiya samaradorligini oshirishda ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan keyingi tadqiqotlar son komponentli birliklarning yanada chuqur semantik, diskursiv va funksional xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Espinal M.T., Mateu J., On classes of idioms and their interpretation. // Journal of Pragmatics, 2010, Vol. 42(5), pp. 1397–1411.
2. Grant L., Bauer L., Criteria for redefining idioms: Are we barking up the wrong tree? // Applied Linguistics, 2004, Vol. 25(1), pp. 38–61.
3. Glucksberg S., How metaphors create categories. // American Psychologist, 2001, Vol. 56(8), pp. 680–690.

TURIZM DISKURSINING O'ZIGA XOSLIK XUSUSIYATLARI HAQIDA NAZARIY FIKRLAR TAHLILI

Maxmudov Xudoshukur

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

+998905579355; xudish1213@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada til ijtimoiy institut bo'lganligi sababli u jamiyat ehtiyojlariga moslashib, o'zgarib borishi, muayyan professional soha rivojlanganda, maxsus terminologiyaga bo'lgan talab ham oshishi va shu asnoda turizm tilining maxsus tillar sohasiga kiritilishi hali ham ochiq va bahsli masala bo'lib qolayotganligi tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье анализируется тот факт, что, поскольку язык является социальным институтом, он адаптируется и изменяется в соответствии с потребностями общества, и по мере развития определенной профессиональной области возрастает потребность в специальной терминологии, и в то же время включение языка туризма в область специальных языков остается открытым и спорным вопросом. **Kalit so'zlar.** Turizm tili, turizm diskursi, kommunikativ funksiya, leksik xususiyat, morfosintaktik xususiyat, matn xususiyatlari.

Abstract. This article analyzes the fact that, as a social institution, language adapts and changes according to the needs of society. As a particular professional field develops, the need for specialized terminology increases. At the same time, the inclusion of tourism language within the realm of specialized languages remains an open and controversial issue.

Ключевые слова: Язык туризма, дискурс туризма, коммуникативная функция, лексическая особенность, морфосинтаксическая особенность, особенности текста.

Keywords: Tourism language, tourism discourse, communicative function, lexical feature, morphosyntactic feature, textual features.

Turizm ko'plab tadqiqotlarda ijtimoiy, iqtisodiy va tarixiy nuqtayi nazardan keng o'rganilgan. Ayniqsa, ingliz tilida antropologik va etnografik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Vaqt o'tishi bilan turizm dunyodagi eng yirik sanoatlardan biriga aylanganligi sababli, ushbu sohada ko'plab tadqiqotchilarni o'ziga jalb qilmoqda. 1990-yillardan boshlab turizm tilshunoslik nuqtayi nazardan ham o'rganila boshlandi. Ayniqsa, bu yo'nalishda Graham Dann'ning hissasi katta. Uning "The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective" ("Turizm tili: Sotsiolingvistik nuqtayi nazar") nomli asari turizm tilining o'ziga xos diskursga ega ekanligini

ko'rsatdi. U birinchi bo'lib turizmni o'ziga xos til sifatida o'rgangan, ya'ni, diskursning maxsus leksik, morfosintaktik tanlovlar hamda o'ziga xos matn tuzilishlari asosida tashkil etilishini isbotlagan. U turizm tilini maxsus tillar doirasiga joylashtirgan va uning tadqiqotlari ushbu diskursning lingvistik hamda lingvistik bo'lmagan jihatlarini bo'yicha qo'shimcha ilmiy izlanishlarga turtki bo'lgan. Turizm tili ancha qadimiy fenomen bo'lishiga qaramay, maxsus til sifatida kech o'rganilishining asosiy sabablari uning interdistsiplinarligi va mutaxassislik darajasi bilan bog'liqligidir[1]. Haqiqatdan ham, olimlar turizm tilining mohiyatini aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelishgan, chunki ushbu soha boshqa fanlar ta'siriga juda bog'liq. Bundan tashqari, uning jamoasi vakillari ham turlicha bo'lib, u nafaqat sanoat mutaxassislarini, balki oddiy sayyohlarni ham o'z ichiga oladi[2]. Turizm tili o'ziga xos xilma-xillikka ega bo'lib, u aniq belgilangan va predmeti bo'lmagan soha hisoblanadi. Shuningdek, turizm matnlarining auditoriyasi ko'pincha ushbu sohaning mutaxassislari emas, bu esa diskursni umumiy tilga yaqinlashtiradi[3]. Calvi turizm tilini "un linguaggio dalla fisionomia sfuggente" deb ta'riflab, uning chegaralari aniq belgilanmaganligini va turli kommunikativ funksiyalarni (axborot beruvchi, ishontiruvchi va dalillovchi) o'z ichiga olishini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan esa, kasbiy darajada turizm aniq tuzilishga ega bo'lib, u bir nechta sektorlarga bo'linadi va turli kasbiy vakillarni o'z ichiga oladi (masalan, kommunikatsiya mutaxassislari, sayyohlik gidlari, tur operatorlari va boshqalar). Ushbu tilning tematik tarkibi turli texnik va ilmiy sohalarning kombinatsiyasidan kelib chiqadi. Bularga geografiya, iqtisodiyot, sotsiologiya, psixologiya, shuningdek, san'at, gastronomiya, sport, tadbirlar va boshqa sohalar kiradi. Ushbu tematik sohalar deyarli cheksiz bo'lishi mumkin, chunki ularning tili doimo turistik tajribani tasvirlash yoki targ'ib qilish uchun ishlatiladigan sohalarga bog'liq. Bundan tashqari, turizm tilini hozirgi zamon tiliga yaqin deb hisoblash mumkin. Bunga sabab – turizm tajribasining keng tarqalganligi hamda turli tematik yo'nalishlarning umumiy til bilan bevosita bog'liqligi. Turizm tilining umumiy tilga yaqinligi, asosan, ushbu sohadagi matnlarning ko'pchiligi keng jamoatchilikka mo'ljallanganligi bilan izohlanadi. Aynan shu holat tufayli turizm tili uzoq vaqt davomida maxsus diskurs sifatida qaralmagan. Biroq, jamiyat o'zgarib borгани sari ushbu sohaga professional yondashuv zarurati paydo bo'ldi. Sagerning ta'kidlashicha, "maxsus tillar ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga bevosita javob sifatida rivojlanadi"[4]. Til ijtimoiy institut bo'lganligi sababli u jamiyat ehtiyojlariga moslashib, o'zgarib boradi. Muayyan professional soha rivojlanganda, maxsus terminologiyaga bo'lgan talab ham oshadi. Turizm tilining maxsus tillar sohasiga kiritilishi hali ham ochiq va bahsli masala bo'lib qolmoqda. Dannning ushbu sohadagi faoliyati natijasida, 2000-yillarning boshlarida turizm diskursini maxsus diskurs sifatida o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar soni ortdi. Ayniqsa, italiyalik olimlar, jumladan, Calvi, Francesconi, Gotti va Nigro turizm tilining leksik, morfosintaktik va matnga oid xususiyatlarini chuqur tahlil qildilar.

"Maxsus til" tushunchasiga aniq, standart ta'rif berish oson emas. Agorniga ko'ra, bu ishlatilayotgan metodologik yondashuvlarga bog'liq. Masalan, Sager va boshqalar maxsus diskursning asosiy belgilarini iqtisodiylik, aniqlik va moslik sifatida belgilaydi. Gotti esa biror tilning maxsus til sifatida qaralishi uchun uch muhim elementga ega bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi:

1. Foydalanuvchi turi
2. Qo'llanish sohasi
3. Muayyan sharoitda tilning ishlatilishi

Ushbu til akademik, professional, texnik va amaliy bilimlar hamda tajriba sohaslariga oid bo'lgan maxsus hamjamiyat kontekstida tilning mutaxassislardan tomonidan qo'llanishini aniq aks ettirishi lozim[5]. Bu tabiiy tilning funksional shakli bo'lib, u muayyan bilim sohasi yoki maxsus faoliyat doirasiga bog'liq. Ushbu til cheklangan guruh tomonidan qo'llaniladi va muayyan mutaxassislik sohasi vakillarining kommunikativ ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi[6]. Turli atamalar va yondashuvlarga qaramay, CERLIS (Centro di Ricerca sui Linguaggi Specialistici) maxsus tillarga quyidagicha ta'rif beradi: Maxsus tillar – bu umumiy tilning kasbiy, texnik yoki ilmiy kontekstlarda tasviri yoki kommunikativ maqsadlarda ishlatiladigan kichik tizimlaridir. Maxsus tillarni umumiy tillardan eng ko'p ajratib turadigan jihat leksika hisoblanadi. Biroq,

turizm sohasi juda keng bo'lgani sababli, uning tilining o'ziga xosligini aniq belgilash qiyin. Muayyan tasnifga ko'ra, Hoffman maxsus leksikani uch toifaga ajratadi:

1. Maxsus lug'at – yuqori darajada maxsus terminlar.
2. Umumiy maxsus lug'at – odatiy so'zlar, lekin ular maxsus soha doirasida ma'lum bir semantik cheklovga ega.
3. Umumiy lug'at – oddiy so'zlar bo'lib, ular hech qanday semantik o'zgarishsiz ishlatiladi[7].

Shunday qilib, maxsus tillarning leksikasi nafaqat yuqori darajadagi maxsus terminlarni, balki umumiy til so'zlarini ham o'z ichiga oladi. Xuddi shunday, turizm matnlarida ham Hoffmannning barcha uchta toifasiga oid so'zlar uchraydi. Calvi Hoffmannning tasnifiga asoslanib, turizm tilining uchta ixtisoslashuv darajasini belgilaydi:

1. Eng maxsus leksik yadrosi – bu sayyohlik tashkilotlari (sayohat agentligi), infratuzilmalar (mehmonxonalar, restoranlar), xizmatlar va boshqa texnik va kasbiy elementlarni o'z ichiga oladi.

2. Turizm sohasi bilan bog'liq bo'lgan so'zlar – bular boshqa sohalardan olingan, lekin turizm bilan bog'liq bo'lganda maxsus ma'no kasb etadigan so'zlar. Masalan, “ekskursiya” yoki “gid” so'zlari shu toifaga kiradi.

3. Faqat kontekstga bog'liq maxsus so'zlar – bu san'at, manzara tasvirlari yoki mahalliy madaniyat elementlariga tegishli atamalar bo'lib, ular turizm sohasiga tegishli bo'lishi mumkin, ammo faqat aniq kontekstda. Masalan, gastronomiya, hunarmandchilik, madaniy tadbirlar bilan bog'liq “realiya” tushunchasi aynan shu toifaga kiradi.

Ushbu tasnif turizm tilining murakkab va ko'p qirrali ekanini ko'rsatadi.

Agar leksikani maxsus tilni umumiy tildan ajratib turuvchi asosiy omil sifatida qabul qilsak, unda turizm tilini maxsus diskurs sifatida ko'rish qiyin bo'ladi. Chunki turizm sohasi o'ziga xos, qat'iy belgilangan leksikaga ega emas va umumiy tilga juda yaqin. Biroq, ilmiy adabiyotlarda turizm tilining maxsus diskurs sifatida qaralishi bo'yicha keng tadqiqotlar mavjud. Calvi, Dann va Kelly kabi muhim tadqiqotchilar turizm tilining o'ziga xos lingvistik xususiyatlari borligini ta'kidlaydi va shu sababli uni maxsus tillar sirasiga kiritish mumkinligini ilgari suradi. Ushbu jihatlar shuni ko'rsatadiki, turizm tili maxsus tilning barcha xususiyatlariga ega bo'lsa-da, uning o'ziga xosligi aynan kommunikativ jihatlarida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muñoz, 2010: 32
2. Agorni, 2012: 6
3. Calvi (2005: 33)
4. Nigro (2006: 48)
5. Gotti, 2005: 24.
6. Scarpa, 2001: 1.
7. Muñoz, 2010: 33.

КЛАССИФИКАЦИЯ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Джуманиязова Луиза Султонбоевна

Докторант кафедры Романо-германской филологии,
Ургенский государственный университет, Узбекистан
+998905577774; luizasultonboyevna@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются мифологические единицы узбекского языка в лингвокультурологическом аспекте. Основное внимание уделяется их классификации на основе тематических, структурных и функциональных признаков. Мифологические единицы анализируются как отражение национального мировоззрения, традиций и верований узбекского народа. Особое внимание уделяется их роли в формировании языковой картины мира и процессам семантической трансформации в современном языке.

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilidagi mifologik birliklar lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Ularning tematik, struktur va funksional belgilar asosida tasnifi berilgan. Mifologik birliklar o'zbek xalqining dunyoqarashi, an'analari va ishonchlarini aks ettiruvchi til birliklari sifatida o'rganilgan. Shuningdek, ularning zamonaviy til tizimidagi semantik o'zgarishlari ham ko'rib chiqilgan.

Abstract: The article examines mythological units of the Uzbek language from a linguocultural perspective. Particular attention is paid to their classification based on thematic, structural, and functional features. These units are analyzed as reflections of national worldview, traditions, and beliefs. The study also highlights their role in shaping the linguistic worldview and their semantic transformations in modern language.

Ключевые слова: мифология, мифологические единицы, узбекский язык, лингвокультурология, этнолингвистика, верования, традиции, языковая картина мира.

Kalit so'zlar: mifologiya, mifologik birliklar, o'zbek tili, lingvomadaniyat, etnolingvistika, ishonchlar, an'analar, til manzarasi.

Keywords: mythology, mythological units, Uzbek language, linguoculturology, ethnolinguistics, beliefs, traditions, linguistic worldview.

В современном языкознании усиливается интерес к изучению языка как культурного феномена. Лингвокультурологический подход позволяет рассматривать язык не только как средство коммуникации, но и как форму хранения и передачи культурной информации. В этом контексте особое значение приобретают мифологические единицы, отражающие древние представления, верования и традиции народа.

Узбекский язык обладает богатым фондом мифологических единиц, сформировавшихся в результате многовекового исторического развития. Эти единицы закрепляют в себе элементы архаического мышления, связанные с представлениями о сверхъестественных силах, сакральных объектах и ритуальных практиках. Они функционируют как важный компонент языковой картины мира, отражая культурные ценности и нормы поведения.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью систематизации мифологических единиц узбекского языка и их анализа в лингвокультурологическом аспекте.

Мифологические единицы представляют собой языковые элементы, связанные с мифологическим сознанием народа. В рамках этнолингвистики они рассматриваются как носители культурной информации, отражающие коллективный опыт и систему традиционных представлений [1]. Согласно В.А. Масловой, язык выступает как форма существования культуры, а лексические единицы фиксируют культурные смыслы и ценности [2]. В этом контексте мифологические единицы являются своеобразными культурными маркерами, позволяющими реконструировать древнюю картину мира.

Особое значение имеет понятие языковой картины мира, в рамках которой мифологические элементы выступают как ключевые концептуальные структуры [3]. Они формируют представления о добре и зле, сакральном и профанном, дозволенном и запретном.

По тематическому признаку мифологические единицы узбекского языка можно разделить на несколько групп:

1. Мифологические персонажи. К данной группе относятся лексемы, обозначающие сверхъестественные существа: жин, албасти, дев. Эти образы отражают древние представления о невидимом мире и часто используются для объяснения непонятных явлений.

2. Сакральные объекты и пространства. Сюда входят единицы, обозначающие священные места: зиёратгох, кадамжо. Они связаны с религиозными практиками и культом почитания святых мест.

3. Обрядовые и ритуальные элементы. Данная группа включает слова и выражения, связанные с традиционными обрядами: назар, ис чиқариш. Они выполняют защитную и регулятивную функции в культуре.

С точки зрения структуры мифологические единицы делятся на:

4. Лексические единицы. Отдельные слова, обозначающие мифологические понятия (жин, алвасти).

5. Фразеологические единицы. Устойчивые выражения: кўз тегди, жин урди. Они отражают народные представления о воздействии сверхъестественных сил [4].

6. Текстовые единицы. Мифы, легенды, сказания. На этом уровне наблюдается текстовая мутация и контекстуальная переинтерпретация, когда традиционные образы адаптируются к современным условиям.

Мифологические единицы выполняют ряд функций:

Номинативная – обозначение явлений мифологического мира

Оценочная – выражение отношения (страх, уважение)

Регулятивная – формирование норм поведения

Коммуникативная – передача культурной информации

Мифологические единицы отражают систему ценностей и мировоззрение народа. Они сохраняют культурную память и передают её из поколения в поколение.

В современном языке наблюдается процесс контекстуальной переинтерпретации, при котором мифологические элементы используются в переносном или ироническом значении. Также отмечается явление языковой игры, когда традиционные образы переосмысливаются в новых коммуникативных условиях [5]. Таким образом, мифологические единицы представляют собой динамическую систему, сочетающую традицию и современность.

Мифологические единицы узбекского языка являются важным элементом лингвокультуры, отражающим историческое и культурное наследие народа. Их классификация по тематическим, структурным и функциональным признакам позволяет глубже понять особенности языковой картины мира. Перспективы дальнейших исследований связаны с сопоставительным анализом мифологических единиц в разных языках, а также с изучением их трансформации в условиях глобализации.

Список литературы

1. Маслова, В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001; 208 с.
2. Толстой, Н.И. Этнолингвистика и славянская мифология. – Москва: Наука, 1995; 256 с.
3. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002. – 477 с.
4. Телия, В.Н. Русская фразеология. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
5. Лотман, Ю.М. Семиосфера. – Санкт-Петербург, 2000. – 704 с.

XORAZM VOHASI MAQOLLARIDA MEHNAT KONSEPTINING AKSILOGIK VA LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI

Sharipova Sadoqat Olimboy qizi

Ma'mun universiteti O'zbek va sharq tillar kafedrası o'qituvchisi.

+99888-465-11-22; sharipovasadoqat16@gmail.com

Аннотация. Mazkur maqolada Xorazm vohasi maqollarida ifodalangan mehnat konsepti aksiologik va lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Unda xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgan maqollarning milliy qadriyatlar tizimidagi o'rni, xususan, mehnatsevarlik va ishyoqmaslik kategoriyalarining mazmun-mohiyati ochib berilad hamda ularning lingvokulturologik jihatlari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируется понятие труда, выраженное в пословицах Хорезмского оазиса, на основе аксиологического и лингвокультурологического подхода. Раскрывается место пословиц, являющихся

примерами народного устного творчества, в системе национальных ценностей, в частности, содержание и сущность категорий «трудолюбие» и «неприязнь к труду», а также выявляются их лингвокультурологические аспекты.

Abstract. This article analyzes the concept of labor expressed in the proverbs of the Khorezm oasis based on an axiological and linguoculturological approach. It reveals the place of proverbs, which are examples of folk oral creativity, in the system of national values, in particular, the content and essence of the categories of hard work and dislike of work, and reveals their linguoculturological aspects.

Kalit soʻzlar: *Xorazm vohasi, xalq ogʻzaki ijodi, maqol, mehnat konsepti, aksiologiya, lingvokulturologiya, mehnatsevarlik, ishyoqmaslik, milliy qadriyatlar, xalq mentaliteti.*

Ключевые слова: *Хорезмский оазис, народное устное творчество, пословица, понятие труда, аксиология, лингвокультурология, трудолюбие, неприязнь к труду, национальные ценности, народный менталитет.*

Keywords: *Khorezm oasis, folk oral creativity, proverb, concept of labor, axiology, linguoculturology, hard work, dislike of work, national values, folk mentality.*

Zamonaviy tilshunoslikda tilning faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki milliy tafakkur, madaniyat va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi murakkab fenomen sifatida talqin etilishi tobora dolzarblashib bormoqda. Antropotsentrik yondashuvning kuchayishi natijasida til va inson tafakkuri, til va madaniyat oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni oʻrganish ilmiy tadqiqotlarning markaziga chiqdi. Ayniqsa, lingvokulturologiya va aksiologiya yoʻnalishlarining rivojlanishi til birliklarida mujassam boʻlgan milliy qadriyatlar tizimini aniqlash imkonini bermogda.

Shu nuqtayi nazardan, xalq tilining hududiy koʻrinishlari – shevalar alohida ilmiy qiziqish uygʻotadi. Shevalar tilning tarixiy qatlamlarini, arxaik unsurlarini, shuningdek, milliy madaniyatning oʻziga xos belgilarini saqlab qoluvchi noyob manba hisoblanadi. Xorazm vohasi shevalari esa oʻzining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan bir qatorda, boy folklor materiali, xususan, maqollari bilan ajralib turadi.

Maqollar xalq ogʻzaki ijodining eng ixcham, ammo semantik jihatdan nihoyatda zich shakllaridan biri boʻlib, ular xalqning koʻp asrlik hayotiy tajribasi, ijtimoiy kuzatuvlari va axloqiy qarashlarini umimlashtirgan holda ifodalaydi. Ular nafaqat lisoniy birlik, balki madaniy va aksiologik axborot tashuvchisi sifatida ham muhimdir. Shu bois maqollarni, jumladan, Xorazm vohasi maqollarini tilshunoslik, madaniyatshunoslik va falsafiy aksiologiya kesishgan nuqtada oʻrganish muhim hisoblanadi.

Maqollarni lingvistik va madaniy jihatdan oʻrganish masalasi tilshunoslikda uzoq yillardan buyon dolzarb yoʻnalishlardan biri sifatida qaralib kelinmogda. Xususan, frazeologik birliklar va maqollarning milliy-madaniy semantikasini tahlil qilishda V.N. Teliyaning ishlari muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. Olim frazeologizmlarni madaniy axborot tashuvchisi sifatida baholab, ularning xalq mentalitetini ifodalashdagi rolini alohida taʼkidlaydi.

Lingvokulturologiya sohasida V.A. Maslova tomonidan ilgari surilgan qarashlar ham shu yoʻnalishdagi tadqiqotlar uchun muhim metodologik asos yaratadi. Uning fikricha, til va madaniyat oʻzaro uzviy bogʻliq boʻlib, til birliklari orqali milliy qadriyatlar, stereotiplar va dunyoqarash tizimi ifodalanadi. Shu nuqtayi nazardan, maqollarni madaniy kod sifatida oʻrganish ularning semantik qatlamini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Oʻzbek tilshunosligida maqollarni oʻrganish boʻyicha B.M.Joʻrayeva, I.M.Mirzaaliyev, D.S.Turdaliyeva, Sh.Sh.Qalandarov kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega. Ular maqollarning semantik, struktur, pragmatik, lingvopoetik xususiyatlari va boshqa jihatlarini tadqiq etib, ularning til tizimidagi oʻrmini belgilab berganlar.

Bugungi kunda tilshunoslikda konsept tushunchasi markaziy kategoriyalardan biri sifatida qaralmogda. Konsept – bu inson ongida shakllangan, til orqali ifodalanadigan va madaniyat bilan uzviy bogʻliq boʻlgan murakkab bilimlar majmuasidir. Xususan, mehnat konsepti oʻzbek xalqining tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, u xalq maqollarida eng faol va barqaror ifodalangan konseptlardan biridir. Shu bilan

birga, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, maqollarni umumiy lingvistik va frazeologik jihatdan o'rganish yetarli darajada amalga oshirilgan bo'lsa-da, ularni aynan hududiy, ya'ni Xorazm vohasi materiallari asosida, mehnat konsepti doirasida aksiologik va lingvokulturologik tahlil qilish masalasi yetarlicha yoritilmaganligi bilan dolzarblik kasb etadi.

Xorazm vohasi maqollarida mehnat konsepti ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega bo'lib, quyidagi asosiy komponentlar orqali namoyon bo'ladi:

1. Mehnat – shaxsiy qadriyat mezoni sifatida

“Altin otda, adam me:natda bilinadi” (“Oltin o'tda, odam mehnatda bilinadi”) maqolida insonning haqiqiy mohiyati uning mehnati orqali aniqlanishi ifodalanadi. Bu yerda mehnat shaxsni baholash mezoni sifatida namoyon bo'ladi.

2. Mehnat – ijtimoiy maqom va obro' manbayi

“Abroni anasijam, atasijam me:nat” (“Obro'ning onasi ham, otasi ham mehnat”) maqoli mehnatni ijtimoiy hurmatning asosiy omili sifatida talqin qiladi. Bu esa mehnatning aksiologik qiymatini yanada oshiradi.

3. Mehnat – amaliy faoliyat ustuvorligi

“Kop gapirma, kop isla” (Ko'p gapirma, ko'p ishla) maqolida verbal faoliyatdan ko'ra amaliy faoliyat yuqori qadriyat sifatida baholanadi.

4. Mehnat – kasbiy kompetensiya (hunar) orqali ifodalanishi

“Hunarli bolsan, xar bolmisan” (“Hunarli bo'lsang, xor bo'lmaysan”) maqolida mehnat konsepti hunar bilan uyg'unlashadi va insonning ijtimoiy mustaqilligini ta'minlovchi omil sifatida talqin etiladi.

5. Mehnat va ijtimoiy me'yor (or-nomus)

“Qatardä nari ba:nä ari ba:” (Qatorda nori borning ori bor”) maqoli orqali mehnat va ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ochib beriladi.

6. Ishyoqmaslik – salbiy aksiologik kategoriya

“Ishaqmasa it baqmas” (“Ishyoqmasga it boqmas”), “Ishaqmas ish sajli” (“Ishyoqmas ish saylaydi”) kabi maqollarda dangasalik keskin qoralanadi. Bu birliklar orqali ishyoqmaslik ijtimoiy jihatdan nomaqbul xulq sifatida baholanadi.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan, maqollar milliy madaniyatning “verbal kodlari” sifatida talqin etiladi. Xorazm maqollarida mehnat konsepti nafaqat iqtisodiy faoliyat, balki madaniy va axloqiy hodisa sifatida shakllangan. Bu esa “madaniy qadriyatlar tizimi” nazariyasi bilan hamohangdir.

A. Vejbitskayaning konseptual tahlil nazariyasiga ko'ra, har bir til birliklari ortida milliy tafakkur modeli yotadi. Xorazm maqollarida mehnat konsepti quyidagi konseptual belgilar bilan ifodalanadi: mehnat = qadriyat; mehnat = obro'; mehnat = hayotiy zarurat; dangasalik = salbiylik.

V.Teliyaning fikricha, frazeologik birliklar madaniy stereotiplarni aks ettiradi. Xorazm maqollarida mehnatsevar inson ijobiy stereotip sifatida, ishyoqmas shaxs esa salbiy obraz sifatida tasvirlanadi.

Bu holat maqollarning nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-regulyativ vaifaga ega ekanini ham ko'rsatadi. Ya'ni ular jamiyatda xulq-atvor me'yorlarini shakllantiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Tahlillardan ko'rinadiki, Xorazm vohasi maqollarida mehnat konsepti markaziy aksiologik kategoriya sifatida shakllangan. Binobarin, xalq tafakkurida mehnat nafaqat iqtisodiy faoliyat turi, balki insonning ijtimoiy maqomini, axloqiy qiyofasini va jamiyatdagi o'rnini belgilovchi muhim mezon sifatida qaraladi.

Maqollar semantik tahlili mehnat konseptining bir necha asosiy qirralari aks ettiradi: mehnat shaxsiy qadriyat mezoni, ijtimoiy obro' manbayi, amaliy faoliyat ustuvorligi, hunar orqali namoyon bo'ladigan kompetensiya hamda ijtimoiy me'yorlar bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qilinadi. Bu esa mehnatning ko'p qatlamli konseptual tuzilishga ega ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, maqollarda mehnatsevarlik va ishyoqmaslik kategoriyalarining

oppozitiv tarzda ifodalanishi xalqning aniq aksiologik pozitsiyasini namoyon etadi. Mehnatsevarlik ijobiy, ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlanadigan va ideal xulq modeli sifatida ulug'lansa, ishyoqmaslik salbiy, nomaqbul va tanqid qilinadigan xatti-harakat sifatida talqin etiladi. Bu qarama-qarshilik orqali jamiyatda xulq-atvor me'yorlari mustahkamlanadi va avlodlar avlodga uzatiladi.

Lingvokulturologik jihatdan qaranganda, Xorazm vohasi maqollari xalqning madaniy kodi sifatida xizmat qiladi. Ularda milliy dunyoqarash, turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlar va qadriyatlar tizimi mujassam bo'lib, ular orqali xalqning ma'naviy olamini kuzatish mumkin. Ayniqsa, mehnat konsepti orqali xalqning hayot falsafasi, ya'ni faoliyatga yo'naltirilganlik, halollik, mas'uliyat va hunarga e'tibor kabi sifatlar yaqqol namoyon bo'ladi.

Xorazm vohasi maqollarini aksiologik va lingvokulturologik jihatdan o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va falsafa fanlari uchun ham muhim ilmiy natijalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М: Школа «Языки русской культуры», 1996.
2. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1997.
3. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва: Наука, 1980.
4. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани (Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001.
5. Norboyeva Sh., Sadullayeva N., Atabayeva M. Xorazm shevalari maqol va iboralari qisqacha izohli lug'ati. – Urganch: "Xorazm nashr matbaa", 2022.
6. Rasulov R. O'zbek maqollari izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.
7. Jo'rayeva B.M. O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. d-ri (DSc) diss... – Samarqand, 2020.
8. Mirzaaliyev I.M. Qadimgi turkiy maqollar semantikasi va stilistikasi: Filol. fan. bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss... – Toshkent, 2020.
9. Turdaliyeva D.S. O'zbek xalq maqollarining lingvopoetik xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss... – Qarshi, 2019.
10. Qalandarov Sh.Sh. O'zbek lingvomadaniy muhitida xalq maqollari evfemizatsiyasi: Filol. fan. bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss... – Qo'qon, 2019.
11. Komilova G.R. O'zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tahlili: Filol. fan. bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss... – Toshkent, 2022.
12. Rafiqova M. Maqollarda insonning ruhiy olami // Til va adabiyot ta'limi, 2021, №4, 42–46-b.

QO'ZI DAVLATNING "KO'NGIL CHIROYI" DEVONIDA ONOMASTIK BIRLIKLAR TAHLILI

Jumaniyazova Dildora Xudoyorovna

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi.

+99899-576-41-24; dildora031994@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada "Ko'ngil chiroyi" devonida qo'llanilgan onomastik birliklar – antroponimlar, teonimlar, toponimlar, gidronimlarning lingvistik va lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Devon matnida uchraydigan nomlarning semantik xususiyati, ramziy ma'nosi hamda badiiy-estetik vazifalari ilmiy asosda yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистические и лингвопоэтические свойства ономастических единиц, используемых в диване «Конгиль Чиройи» антропонимы, теонимы, топонимы, гидронимы. Научно исследуются семантическая

природа, символическое значение, а также художественно-эстетические функции имен, встречающихся в тексте дивана.

Abstract. This article analyzes the linguistic and linguopoetic properties of onomastic units used in the “Kongil Chiroyi” divan - anthroponyms, theonyms, toponyms, hydronyms. The semantic nature, symbolic meaning, and artistic and aesthetic functions of the names found in the divan text are scientifically examined.

Kalit so‘zlar: *onomastika, devon, antroponim, teonim, toponim, lingvopoetika, poetik obraz, ramziylik.*

Ключевые слова: *ономастика, Девонишур, антропоним, теоним, топоним, лингвопоэтика, поэтический образ, символизм.*

Keywords: *onomastics, devon, anthroponym, theonym, toponym, linguopoetics, poetic image, symbolism.*

O‘zbek mumtoz va zamonaviy she‘riyatida devon janri alohida o‘rin tutadi. “Ko‘ngil chiroyi” devoni ham poetik jihatdan boy, tasviriy vositalarga serob asar sifatida e‘tiborga loyiqdir. Devon matnida qo‘llangan onomastik birliklar shoirning estetik qarashlari, diniy-falsafiy tafakkuri va milliy-madaniy muhitini aks ettiradi.

Ma‘lumki, onomalar uzoq yillik tarixiy jarayon sifatida inson faoliyati, uning tadrijiy taraqqiyoti ko‘zgusi hamda jamiyat haqida yetarli darajada tasavvur bera olish quvvatiga ega bo‘lib, jamiyat hayotining turli qirralarini aks ettiruvchi o‘ziga xos tizim hisoblanadi. Onomastik birliklar badiiy matnda nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki obrazlilik, ramziylik va emotsional-ekspressivlikni ta‘minlaydi. Shu bois mazkur maqolada devondagi nom birliklari lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

“Ko‘ngil chiroyi” devonida uchraydigan *antroponimlarni* real tarixiy shaxs nomlari va badiiy nomlar, ya‘ni poetonimlar shaklida guruhlariga ajratib tahlil qildik.

Real tarixiy shaxs nomlari: *Davlatyor, Mashrab, Furqat, Avaz, Hofizi Sheroziy, Alisher, Abulg‘ozi, Feruz, Ogahiy, Munis, Bola baxshi, Ojiza, Jaloliddin, Xorazmiy, Beruniy* kabi.

Bu sokin sohilda *Davlatyorda* armon qolmag‘ay,

Sarv qaddin bir quchib, jon bersa vasli chog‘ida.[KЧ, 6]

Tuprog‘ini qancha fotih, qancha xoqon toptadi, lek,

Ot surganda *Jaloliddin* dushman qilgan ta‘zim, derlar.

Xorazmiy ham Beruniyni diliga jo qilib qat‘iy,

Ilm-u hikmatni ochmoqqa yoshi qilmish jazm, derlar.[KЧ, 224]

Badiiy nomlar, ya‘ni poetonimlar: *Layli, Qays, Yusuf, Zulayho* kabi.

Qo‘zi Davlatning “Ko‘ngil chiroyi” devonida Sharqning mashhur “Xamsa” dostonlaridagi *Shirin, Layli, Farhod, Majnun* kabi qahramonlarning nomlari birinchi navbatda, allyuziv nom sifatida qo‘llanilib, dostonlardagi ma‘lum bir syujetlarga yoki ularning ishq-muhabbatlariga ishora qilib, hosil bo‘lgan intertekstuallik vositasida badiiy mazmun serqatlamligini ta‘minlagan.

Laylining ishq emasmu *Qaysni* majnun aylagan,

Ki oshiq aftodahol bo‘lsa emas sahroda ayb.[KЧ, 43]

Ba‘zan bu poetonimlar qatoriga “Yusuf va Zulayho” dostonining qahramonlari – *Yusuf va Zulayholarni* ham qo‘shib, baytdagi mazmun qabariqligini va emotsionalligini yanada oshirgan:

Ko‘rk bozorida sanam qilmas pisand, chorasi ne,

Husn bobida *Yusufga teng Zulayho* bo‘lmasa.[KЧ, 20]

Bilamizki, o‘zbek tilidagi onomastik birliklarning salmoqli qismini geografik joylarga qo‘yilgan nomlar, ya‘ni *toponimlar* tashkil etadi. “Ko‘ngil chiroyi” devonida qo‘llangan toponimlarni quyidagicha tahlil qildik:

Qit‘a nomlari: *Ovrupo, Osiyo*; davlat nomlari: *O‘zbekiston, Turon*; ma‘muriy-hududiy nomlari: *Xorazm*; shahar nomlari: *Bog‘i Eram, Xiva* kabi.

Hajri otashinda goh pinhona ko‘z yosh ayladim.

Ishtiyoqingda, go‘zal, *Ovrupo, Osiyo* kezib. [KЧ, 36]

Xiva – har bir toshga xalqim o‘tmishin bitgan shahar,

Bo‘y olib, ayni kamolot yoshiga yetgan shahar.[KЧ, 209]

Bundan tashqari gidronimlar ham uchraydi. Gidronimlarni ham quyidagicha guruhlarga ajratib, tahlil qildik. Daryo nomlari: *Amu, Jayhun*; soy nomlari: *Shohimardon*; buloq nomlari: *Kavsar* kabi.

Ganji husni ko'yida zor ko'zlarim giryon bugun,

Yoshlarim *Jayhunidin* sahro-yu cho'l ummon bugun.[KÇ, 105]

Jayhun – Amudaryo gidronimining arablar tomonidan nomlangan arxaik shakli bo'lib, asosan, nazmiy asarlarda lingvopoetik ahamiyat kasb etadi, ya'ni bu poetonim yuqori poetik uslubni yaratishda lingvopoetik vosita bo'ladi.[1:38-39] Shuningdek, Qo'zi Davlatning quyidagi baytida oshiqning tinimsiz to'kilgan ko'z yoshlari Jayhonga o'xshatilgan va bunda mazkur poetonim ham yashirin o'xshatish (onomastik metafora sifatida ham talqin qilish mumkin), ham mubolag'a san'atining yuzaga kelishida lingvopoetik vosita bo'lgan.

“Ko'ngil chiroyi” devonida diniy poetonimlar salmog'i ham anchaginani tashkil qiladi. Devon matnida bunday birliklar *ilohiy ishq, tavba, sabr, shukr* kabi tushunchalarni ifodalashda xizmat qiladi. *Teonimlar* she'riy matnlarda ruhiy poklanish g'oyasini kuchaytiradi, tasavvufiy ma'noni chuqurlashtiradi, poetik pafosni oshiradi.

Jumladan, teonimlarni quyidagicha ajratdik:

Alloh va uning sifatlari: *Xudo, Ollohim*; payg'ambarlar nomlari: *Masiho, Luqmon, Nuh, Sulaymon, Iso*; mifonimlar: *Jamshid* kabi.

Ul jafokor dastidin o'lmoqdin o'zga pasha yo'q.

Murdaga jon baxshida aylar *Masiho* bo'lmasa. [KÇ, 30]

Masih \ *Masiho* antroponimlari “G'iyos ul-lug'at”da keltirilishicha, u do'st va ko'p sayr qiluvchi ma'nosini bildiradi. Chunki u zot Haqning do'sti bo'lgan va yolg'izligi uchun yer yuzini ko'p kezgan. Shu ikki ma'nosi bilan Iso alayhissalomning laqabiga aylangan. Iso a.s.ni anglatib, uning ismi oldidan qo'yiladi yoki alohida qo'llanadi. [2:260] Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida yozishicha: “ul o'likkim, Iso a.s. tirguzdi, Inb ul-A'juz erdi. Va sharhi budurkim, sayr asnosida bir ajuzani ko'rdikim, bir qabr boshida muassir navha qiladur. Kayfiyatini so'rdi. Dedikim, o'g'lum erdi va firoqidin betoqatmen. Iso a.s. duo qilib, Tengri taolo ul mayyitqa ruh kiyurdi va o'luk tirilgach, iltimos qildikim, duo qilg'ayki, burung'i holig'a borg'ay va mavt saqaroti bo'lmag'ay. Ruhulloh duosi bila bu ish ham bo'ldi...” [3:590-591] U xalq talabiga ko'ra o'lganiga 4 ming yil bo'lgan Som ibn Nuhni ham tiriltiradi. Balchiqdan ko'rshapalak yasab, nafasi bilan unga jon ato etadi. Demak, Iso nafasi, Iso dami, Masih anfosi kabi iboralar shu bilan bog'liq. Iso payg'ambarning laqabi bo'lib, “Ko'ngil chiroyi” devonida ham, xuddi mumtoz adabiyot namunalari dagidek, ushbu poetonim ma'shuqaning “tiriltiruvchi” la'li (labi), kalomi, dami (nafasi) sifatida ba'zan talmeh, ba'zan sifatlash, ba'zan metafora, ba'zan o'xshatish etimoni tarzida satrlarga go'zal badiiylilik olib kiradi va lirik qahramon xarakterini bir lahzada tavsiflashga erishadi.

Kun bo'yi dardingni chekib, tunlari ahvolim zabun,

Ishq dardiga *Luqmon* o'zing, bergil shifo bemoringga.[KÇ, 30]

Luqmon – qadimgi Eronning kayoniylar sulolasiga mansub shoh Kayqubod davrida yashab o'tgan, Sharq xalqlari orasida buyuk hakim sifatida mashhur bo'lib, Qur'oni karimda ham donishmand sifatida tilga olingan. “Qisassi Rabg'uziy”da keltirilishicha, Luqmon Dovud alayhissalom davrida yashagan habashiy bir qul edi. Uning ming, hatto 1600 yil yashagani naql qilinadi. U Ollohdan o'ziga uzoq umr so'rganida Olloh taolo unga yetti burgutning umrini bag'ishlagan ekan. Rivoyat qilishlaricha, Olloh taolo Luqmondan: “Payg'ambarlik beraymi yoki hikmat?” – deb so'rganida u hikmatni tanlagan, shunda Olloh taolo u zotga narsalar va voqea-hodisalarning mohiyatiga yetish va eng to'g'ri hukm chiqarish qobiliyatini, ya'ni hikmatni ato etgan ekaniki, barcha payg'ambarlar ham uning nasihatlariga muhtoj bo'lgan ekanlar. [4:74] Yuqoridagi baytdagi *Luqmon* maqsad haqiqiy ishq dardining ilojini (shifosini) eng kuchli hakimlar ham, eng buyuk ahli donishlar ham bilmasligini hissiy-ta'siriy bo'rttirib kuchaytirishdir.

Oshiqi bechora ne qilsin *Sulaymon* taxtini,

Qursa suhbat yor ila o'z baytul ahzoni laziz.[KÇ, 74]

Sulaymon nomi Sharq adabiyotida ko'p qayd qilingan. Ba'zi adabiyotlarda payg'ambarlashtirilgan tarixiy shaxs sifatida ko'rsatilgan (Islom, 245), aslida Sulaymon Dovud payg'ambarning o'g'lidir. Sulaymon qadimiy yahudiycha "Shelomo" so'zidan olingan bo'lib, "tinchliksevar", "himoyalangan", "omon" degan ma'nolarni anglatadi. Sulaymon badiiy adabiyotda turli maqsadlarda **qo'llangan**: "Xalq o'z fantaziyasining butun kuchini ishga solib, Sulaymonning harbiy qudrati, jannatnamo muhiti va ilohiylashgan hayoti haqida afsonalar to'qigan. Bu esa o'z navbatida o'zbek klassik adabiyotining namoyondalariga biror real hodisani Sulaymon payg'ambar bilan bog'lash orqali shu hodisaning tasviriy kuchini oshirish uchun imkoniyat tug'dirib kelgan [Bu haqda qarang. [5:32] Qomusiy lug'atda ham "Sulaymon – islomiyatdan oldin o'tgan payg'ambarning nomi. Dovud alayhissalomning o'g'li. Sulaymon ismi Qur'oni karimda 17 marta zikr etilgan. Sulaymon qissasi "Tarixi anbiyo va hukamo"da muxtasar keltirilgan... Mumtoz adabiyotda Sulaymon bilan bog'liq hikoyatlar asosida talmeh qilingan [6:521] arzida izoh qayd qilingan. *Sulaymon* – kuch-qudrat, hashamat timsoli [7:138] bo'lib, Qo'zi Davlat she'riyatida, asosan, "qudratli va adolatli hukmdor" ma'nosidagi allyuziv nom sifatida talmeh san'atiga asoslangan intertekstuallik yaratadi, bunda shoir poetonim va bayt mazmunining ostiga Alloh Sulaymonga "yelni musahhar qilib bergani", "hosiyatli uzukni bergani", barcha ins-u jins uning farmoniga berilgani, mashhur "qarinchqa (Manzara) bilan bo'lgan suhbatini yashiradi hamda tasvirni yana ham ta'sirli, qabariq mazmunli qilishga erishadi.

"Ko'ngil chiroyi" devonida nom birliklari quyidagi lingvopoetik vazifalarni bajaradi: Ramziylik – nomlar ko'pincha bevosita emas, ko'chma ma'noda qo'llanadi. *Emotsionallik* – ism va nomlar orqali hissiy ta'sir kuchaytiriladi. *Intertekstuallik* – tarixiy va diniy nomlar boshqa matnlar bilan bog'lanishni ta'minlaydi. *Milliylik* – milliy mentalitet va madaniyat ifodalanadi. Shu jihatdan devondagi onomastik birliklar poetik tizimning ajralmas qismi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda "Ko'ngil chiroyi" devonida onomastik birliklar badiiy-estetik tizimning muhim komponenti sifatida namoyon bo'ladi. Antroponim, teonim va toponimlar orqali *ilohiy va dunyoviy ishq talqin qilinadi, ma'naviy komillik g'oyasi ilgari suriladi, she'riy obrazlilik kuchaytiriladi*. Devondagi nom birliklari shunchaki nominativ vosita emas, balki chuqur semantik va poetik ahamiyatga ega birliklardir.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Durdona Xudayberganova. Dilrabo Andaniyazova. O'zbek poetonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: "Turon zamin ziyo", 2016. – 38-39 b.
2. Muhammad G'iyosuddin. G'iyos ul-lug'at. – Jild. 2. – Dushanbe: "Adib", 1988. – Sah. 260.
3. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. To'la asarlar to'plami. 8-jild. – B. 590-591.
4. Rabg'uziy. Qisassi Rabg'uziy. 2-kitob. 1991. – 74 b.
5. Husanov N. O'zbek antroponimlari tarixi. – Toshkent: Navro'z, 2014. – B.32.
6. Alisher Navoiy. Qomusiy lug'at. Birinchi jild. – Toshkent: Sharq, 2016. – B.521-522.
7. Saidov Y. O'zbek adabiy tili tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021. – B.138.

BOLALAR UCHUN MEDIA MUHITDA LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLARNING NAMOYON BO'LISHI ("GULXAN" VA "G'UNCHA" MATERIALLARI ASOSIDA)

Tillayeva Mohiniso Oybek qizi,

Xorijiy filologiya fakulteti

"Tarjima nazariyasi va amaliyoti" kafedrası o'qituvchisi

+998998742502; mokhiniso0225@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisdan bolalar uchun mo'ljallangan media muhitda lingvokulturologik birliklarning namoyon bo'lishi tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida "Gulxan" va "G'uncha" jurnallari tanlanib, ular orqali til birliklari orqali madaniy kodlarning qanday uzatilishi yoritiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bolalar jurnallari lingvokulturologik

birliklarni tabiiy til muhiti orqali singdiruvchi, milliy madaniyatni uzatuvchi muhim kommunikativ vosita hisoblanadi.

Аннотация. В данной научной диссертации анализируется проявление лингвокультурных единиц в детской медиасреде. В качестве объекта исследования выбраны журналы «Гулхан» и «Гунча», на примере которых рассматривается передача культурных кодов посредством языковых единиц. Результаты показывают, что детские журналы являются важным коммуникативным инструментом, усваивающим лингвокультурные единицы через естественную языковую среду и транслирующим национальную культуру.

Abstract. This scientific thesis analyzes the manifestation of linguocultural units in the media environment intended for children. The magazines “Gulkhan” and “Guncha” are selected as the object of research, and how cultural codes are transmitted through language units is highlighted through them. The results show that children's magazines are an important communicative tool that absorbs linguocultural units through the natural language environment and transmits national culture.

Kalit soʻzlar: *lingvokulturologiya, bolalar mediyasi, madaniy kod, milliy identitet, “Gulxan” jurnali, “Gʻuncha” jurnali, til va madaniyat, leksik birliklar, madaniy konnotatsiya, milliy qadriyatlar.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, детские СМИ, культурный код, национальная идентичность, журнал «Гулхан», журнал «Гунча», язык и культура, лексические единицы, культурная коннотация, национальные ценности.*

Keywords: *linguoculturology, children's media, cultural code, national identity, “Gulkhan” magazine, “Guncha” magazine, language and culture, lexical units, cultural connotation, national values.*

Media muhit bugungi kunda bolalar dunyosining ajralmas qismiga aylangan. Journallar, televizion va onlayn materiallar bolalarning til, tafakkur va madaniy identitetini shakllantirishda katta rol oʻynaydi. Bu jihatdan media matnlarda til birliklari orqali madaniy kodlar uzatilishi, bolalarning lingvokulturologik ongini rivojlantirishda muhim vosita boʻlib xizmat qiladi. Lingvokulturologik yondashuv matnni faqat sheʼriy yoki prozatik jihatdan emas, balki madaniy-lingvistik kontekstda tahlil qilish imkoniyatini beradi. Til va madaniyat oʻrtasidagi uzviy aloqaga urgʻu beruvchi bu yondashuvda til birliklari– leksik, frazeologik, metaforik birliklar – madaniy kodlarning tashovchisi sifatida koʻrib chiqiladi. Bizning fikrimizcha, madaniy konnotatsiyalarsiz biror soʻz boʻlishi mumkin emas, yaʼni har bir soʻz oʻzida madaniy maʼnolarni saqlaydi va uzatadi.

Tilshunoslik va madaniyatshunoslik kesishmasida joylashgan lingvokulturologiya fani XX asrning oxirlarida shakllangan boʻlib, til va madaniyatning bir-birini yaratishi va boyitishi tamoyillarini oʻrganadi. Til va madaniyatning ana shunday oʻzaro yaqinligi ularni yagona metodologik asosda oʻrganish imkonini berdi. Bu fikr lingvokult yondashuvning metodologik zaruratini koʻrsatadi.

Sharqda va Gʻarbda turli olimlar til-madaniyat munosabatini tahlil qilgan. Ter-Minasova tilni madaniyatning tarkibiy qismi deb koʻrib, til va madaniyatning integratsiyasini taʼkidlaydi: “Til madaniyatning milliy oʻziga xos tarkibiy qismlari orasida birinchi oʻrinni egallaydi. Shuningdek, lingvokulturologiyaning til-etnos-madaniyat aloqalarini tadqiq qilishi zarurligini taʼkidlaganlar [1].

Mazkur maqolada esa “Gulxan” va “Gʻuncha” bolalar jurnallaridagi ertak, hikoya va sheʼr matnlari misolida media muhitda lingvokulturologik birliklarning namoyon boʻlishi tahlil qilinadi. Bu jarayonda matndagi leksik birliklar, frazeologizmlar, metaforik ifodalar va kod birliklari media kontekstda qanday ishlatilayotganligi koʻzdan kechiriladi.

Lingvokulturologik birliklar xalqning maʼnaviy qadriyatlari, milliy urf-odatlar, tarixiy xotirasi va dunyoqarashini oʻzida mujassam etuvchi til hodisalari sifatida har bir madaniyatda oʻziga xos tarzda namoyon boʻladi. Ular xalq ogʻzaki ijodi, badiiy adabiyot, ommaviy axborot

vositalari, shu jumladan bolalar uchun mo'ljallangan matbuotda faol ishlatiladi. Ayniqsa, bolalar jurnallari bu birliklarning erta yoshdan shakllanishi va bolalar ongida milliy-madaniy kodlarning joylashishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, lingvokulturologik birliklarning bolalar mediasida namoyon bo'lish jarayoni yosh o'quvchilarning til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni tabiiy qabul qilishiga yordam beradi.

Bolalar jurnallarida lingvokulturologik birliklarning eng faol ko'rinishlaridan biri – milliy ramz va timsollar orqali berilishidir. Masalan, “G'uncha” jurnalida “sumalak”, “lola”, “ko'hna Buxoro” kabi birliklar nafaqat leksik birlik sifatida, balki madaniy kod tarzida qo'llanadi. Bunday so'zlar orqali bola o'z xalqining qadimiy qadriyatlari bilan tanishadi. Tilshunos olim N. Mahmudov ta'kidlaganidek, “til birliklari xalq madaniyatining yashirin qatlamlarini ochishga xizmat qiluvchi ruhiy kalitdir” [2]. Shu ma'noda, bolalar matbuoti lingvokulturologik birliklarni tabiiy til muhitida singdirishning samarali shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Lingvokulturologik birliklarning ikkinchi muhim ko'rinishi – milliy axloqiy tushunchalarning tilda ifodalanishidir. “Gulxan” jurnalida “mehr”, “sadoqat”, “mehnatsevarlik”, “odoblilik” kabi so'zlar ko'p uchraydi. Ular o'zbek xalqining milliy tarbiyasi va axloqiy me'yorlarini til orqali yetkazadi. Shuningdek, maqol, matal, topishmoq, xalqona iboralar vositasida bu birliklar bolalarga oson singdiriladi. Bu holat haqida A. Pavlova quyidagicha yozadi: “Lingvokulturologik birliklar avloddan avlodga o'tuvchi madaniy kod sifatida til tizimida mustahkam joy olgan” [3].

Bolalar jurnallarida tabiat va milliy qadriyatlarning uyg'unligi asosida yaratilgan lingvokulturologik birliklar ko'p uchraydi. Bahor, quyosh, ona zamin, suv, daraxt kabi birliklar xalqning tabiatga munosabatini va estetik qarashlarini ifodalaydi. Bunday birliklar orqali bolalar nafaqat so'z boyligini kengaytiradi, balki milliy tafakkurning asosiy ramzlarini o'rganadi. Shuningdek, ular tilning semantik tizimida xalqning dunyoni qanday idrok etishini bilib boradi.

Demak, bolalar jurnallari lingvokulturologik birliklarning eng tabiiy namoyon bo'lish maydonlaridan biridir. Chunki ular orqali bola o'z millatining tilini, tarixini, qadriyatlarini, tabiatga bo'lgan munosabatini va axloqiy me'yorlarini o'rganadi. “Gulxan” va “G'uncha” kabi nashrlar o'zbek bolalari uchun milliy madaniyatni tilda aks ettirishning hayotiy maktabiga aylanib kelmoqda.

Mazkur tahlil natijalariga ko'ra, bolalar jurnallarida lingvokulturologik birliklarning namoyon bo'lishi ko'p qatlamli jarayon ekanligi ayon bo'ldi. Bunday birliklar, avvalo, xalq og'zaki ijodi, milliy an'analar, oila va jamiyat haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq obrazlar orqali ifodalanadi. Ular leksik, frazeologik va semantik vositalar yordamida badiiy shakl kasb etadi hamda bolalarga estetik va ma'naviy ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, bolalar mediasidagi lingvokulturologik birliklar til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning tabiiy natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bolalar uchun media muhitni o'rganish lingvokulturologik yondashuv nuqtayi nazaridan katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki bu soha orqali nafaqat bolalar tilini, balki ularning madaniy o'zligini shakllantirishga xizmat qiluvchi til birliklarini ham o'rganish mumkin. Kelgusida “Gulxan” va “G'uncha” singari jurnallar materiallarini tizimli tahlil qilish, lingvokulturologik birliklarning funksional va tarbiyaviy xususiyatlarini chuqur o'rganish bu yo'nalishdagi tadqiqotlarning nazariy va amaliy imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmudov, M. “History of literary and aesthetic ...” Electronic Journal of Actual Problems of Modern Science, Education and Training, 2020.
2. Ter-Minasova, S. G. Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsiya [Language and Intercultural Communication]. Moscow: Slovo, 2000.
3. Vorobyov V. “Linguoculturology as an emerging field.” EduVision: Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements, vol. 01, issue 06, 2025. fikrlari taqdim qilingan. brightmindpublishing.com

SO‘Z VA TAFAKKUR

A.Jumaniyazov

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Roman-german filologiyasi
kafedrası professori, f.f.d.

F.I.Allaberganova

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Ingliz tili va adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi

Sh.Z.Jumaniyazova

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Ingliz tili va adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi

Sh.Q.Jumaniyazova

Ranch universiteti mustaqil tadqiqotchisi

D.Z.Jumaniyazova

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti

Ma'lumki, tilshunoslikda "so'z"ning asosiy til birligi sifatida ta'kidlanilishiga, uni o'zaro muloqotda obyektiv borliqdagi narsa va hodisalar haqida ma'lumot tashuvchi ekanligiga, hayotning ma'no va mazmun tarkibini farqlash uchun Alloh Taolo tomonidan karomat qilingan "ta'limi-asmo"ni ifodalashdagi yakka-yu yagona vosita sifatida qo'llanilishiga barcha tilga qiziquvchilar hayrixoh qaraydilar, yakdildirlar. Yoxud narsalarning aksariyat qismi asosan "nom"lar bilan farqlanilishini, nomlarning esa so'zlar bilan ifodalanishini moyana tafakkur qiladilar. E'tiborlisi shundaki, mazkur mushohada ilmiy jamoatchilikda "til va tafakkur" mavzusi bilan bog'lanib o'rganiladi. Binobarin, tildagi bu antinomik hodisa "so'z"(nom)larning insoniyat hayotidagi o'zaro muloqotida eng muhim birlamchi nutqiy vositalar ekanligi nazardan chetda qoladi va masala mohiyati umumlashtirilgan holda "til" nuqtayi nazaridan turib talqin qilinadi. Konkret narsa (so'z va nom), abstrakt narsa (til) orqali tadqiq etiladi. Aniq – ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan yoziladigan harflar, og'iz bilan talaffuz qilinib, quloq bilan eshitiladigan tovushlardan iborat – so'zlarning moddiy va ularning obyektiv borliqni nomlab, farqlab hamda xabar (ma'lumot) tashuvchi ma'naviy tomonlari o'z-o'zidan tushunarli day ko'rinib, ularning har birini alohida-alohida o'rganib, o'xshash va farqli tomonlarini tahlil qilish zaruriyati sezilmaydi, hatto, hafsalaga ham o'rin qoldirmaydi. Hanuzgacha shunday bo'lib kelayapti ham. Darvoqe, ayrim olingan bir so'z, bir so'z birikmasi, bir qo'shma so'z, bir gap yoki bir matnning ham muloqotda tugal fikr beraolishi alohida-alohida farqlanib o'rganilmayapti. Mazkur til birliklarining har biri qo'llanilish o'rniga qarab kishilar o'rtasida o'zaro muloqot, fikr almashinuv vazifasini bajaraolish xususiyatlari mushohadada ruhan anglashilib turishsa-da, hanuzgacha qiziquvchilar tomonidan amalda to'laqonli ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmayapti. Bizning fikrimizcha, aslida ham, muloqot mohiyatini tushinishda nazdimizdagi masala til va tafakkur nuqtayi nazardan emas, balki so'z va tafakkurning o'zaro lisoniy va falsafiy munosabatlarini inobatga olgan holda o'rganilishi umumiy maqsadga ancha yaqin bo'ladi. Buning bilan "so'z(nom)"ning kishilik jamiyatida tutgan eng buyuk o'rni yanada kuchliroq ta'kidlaniladi. Vaholanki, hayotning so'z bilan boshlangani aniq, so'z bilan tamom bo'lishi ham tabiiydir. Chunonchi, obyektiv borliq til bilan yaralgan yoki til bilan barbod bo'ladi, degan fikr-mulohazalar nisbatan hech yerda aytilmagan, shu sabab bu borada iqtiboslar ham keltirib bo'lmaydi.

Mazkur mavzuni "so'z va tafakkur" deb nomlab, ularning o'zaro lisoniy va falsafiy tomonlarini baholi qudrat o'rganishga jazm qilishimizga asosiy sabab, odamlarning hayot, obyektiv borliq haqidagi xayolot jarayoni so'zning tafakkursiz va tafakkurning ham so'zsiz kechmasligi mushohadasidir. Tan olish kerakki, besh hissiy a'zomiz orqali anglashilgan narsalarni nomlash va ularni so'z bilan ifodalash biz uchun mo'jiza hisoblanadi. Zero ular ilohiy, qalbimizga karomat qilingan Alloh ilhomidir. Yaralish tabiatiga odam aqli bovar qilmaydi. So'zlarning asosi bo'lmish tovushlarning talaffuzi (urg'u, intonatsiya) rang-barangligi, dunyo tillariga qarab xususiyligi, so'z tarkibidagi tovushlarning almashinib turishi bilan farqlanishi kabi tabiati va mohiyatini anglashga to'sqinlik qiladigan bir qator vajlar borki, bu muammolarni

insoniyatning na aqli, na ilmi va na tarjibasi hanuzgacha to'laqonli yechaolmayapti. Bundan tashqari, so'z(nom)lar orqali berilayotgan xabarni har kim har qanday tushunadi, har qanday tushuntiradi, ilmiy ma'lumotnoma (izohli lug'at, qomus)larda ham sharhlanish biri-biriga o'xshamaydi. Sharhlar chuqurroq tahlil qilinadigan bo'lsa, so'z(nom)larga berilgan izohlar ham muayyan ma'noda narsalarni „ismi-jismi“ga muvofiq atash o'rniga, ulardan qochishdan boshqa narsa emas. Binobarin, hech qanday izoh yoki sharh narsani narsaday nomlay olmaydi. Narsa va hodisani nomlash uchun aytilgan so'zni anglashilishida asosan ikki kamchilik bo'ladi. 1. Aytuvchi (gapiruvchi) nomlagan narsasini so'z (ma'nosi) bilan to'la bildiradi olmaydi; 2. Eshituvchi (murojaat qiluvchi) esa gapiruvchi aytayotgan so'z (xabar, darak)ni to'la anglamaydi. Lo'nda qilib aytganda, ishorat qilinayotgan so'z(nom)ni va u orqali berilayotgan darakni har kim har xil tushunadi, o'g'ri og'irliqqa, to'g'ri to'g'riliqqa tomon buradi (yo'yadi). Insonlararo anglashilmovchiliklarning sababi ham aynan shu taqlid muloqotdan kelib chiqsa kerak, degan taxmin ham, e'tiroz talab emas. Masalaga yana chuqurroq yondashilsa, ayon bo'ladiki, narsalarni ismi-jismiga monand nomlash va ularni so'z bilan ifodalash, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ilohdan. Ruhimiz ham Allohning inoyati bo'lganligi sabab, narsa va hodisalar ismi-jismiga monand ravishda aynan ruhan to'la tushuniladi. Masalan: “ona” degan so'z(nom)ning dalili onadir. “Ona”ni ko'zimiz ko'radi, qulog'imiz eshitadi, tilimiz ona suti tamining g'ayritabiiy mazasini totadi, burnimiz hidlaydi, tanamiz onadan taralayotgan benazir taftni va ko'zi tarqatayotgan qaynoq mehrini qalbimiz his qiladi. Lekin kimni ko'rganimiz, kimni eshitganimiz, kimning iforidan bahramand bo'lganimiz, issiq bag'rida erkalaganimiz kabi yana boshqa ko'p hislarimizni so'z bilan ifodalashga so'z topaolmaymiz, chunki ular mavjud ham emas. “Ona”ni esa biz eslatib o'tgan barcha hislatlari bilan to'liq holda aynan ruhan aniq ko'z oldimizga keltiramiz. Uni bola uchun kimligini izohlashga so'z yetmaydi. Shu ma'noda izohli lug'atlarda berilgan barcha sharhlar “ona”ni kimligini bildirish uchun ojizlik qiladi. Biz “ona”ni bunday mo'tabar zot uchun aytilgan madh yoki izoh so'zlar orqali emas, ruhimiz quvvati orqaligina sezamiz, his qilamiz. So'zlar “ona”ning ayrim hislat(farzandli, tuqqan xotin, tanasidan tana ajratuvchi jins, to'qqiz oy ko'ragidan sut bergan ayol, mushtipar xotin, ayol jinsi)larini nomlaydi, biroq ularning bari bu munis zotni kim ekanligini anglash uchun kamlik qiladi. Shu bois yuqorida ta'kidlaganimizdek, “ona”ning biz uchun kimligi dalili faqat “ona” degan so'zdir. Fikrimizni quvvatlash maqsadida aytish mumkinki, “quyosh”ning ham dalili quyoshdir. Kun, oftob, yoritqich, koinotning eng yirik yulduzi kabi so'zlar esa izohlardir. Izohlar esa tabiiy ravishda ism-jismga monand ma'lumot berishdan chekinishdir.

Mazkur mulohazalarni “so'z va tafakkur” mavzusiga (“ona” so'zi bilan) bog'lab davom ettiradigan bo'lsak, qo'shimcha ravishda ta'kidlash joizki, ona so'zi orqali ruhi sog'lom har qanday farzand o'zining besh hissiy a'zolari tuyg'usiga tayangan holda “ona”ni faqat o'z ruhi orqali to'liq mushohada qiladi. Zero, farzand ruhi o'zining onasi siymosini bevosita ko'zlari oldida gavdalanitiradi, faqat ona qiyofasi ro'y-rost, aniq, tirnog'idan soch tolasigacha namoyon ko'rinmaydi, silueti (soyaga o'xshash tasviri) paydo bo'ladi, muayyan chizmalarda aks etadi. Va shu “ona” siluetning o'zi kishi uchun har qanday izohdan afzal bo'ladi. Masalaning ikkinchi tomoni ham borki, agar shaxs xohlasa onaning har bir muchasini xotirasi orqali ko'z oldiga to'liq, mukammal holda keltirishi mumkin. Darvoqe, inson xotirasi ham shunday xilqatki, u sizni ona oldiga olib boradi yoki onani sizning oldingizga aynan olib keladi. Farzand nafaqat onaning ko'zlari, nigohlari, agar ixlos bilan xohlasa, har bir kiprik tolasigacha eslay olishi mumkin. Bu esa xotira orqali inson o'z hayotini qaytara olishi, daqiqalar hisobiga bo'lsada ikkinchi marta yashay olishini taqozo qiladi. Aytmoqchimizki, inson xotirasi yordamida nisbatan qisqa bo'lsada, u qayta yashab olishi mumkin. Eng qizig'i shundaki, insonning qaysi hayot pallasi eslanilsa, uning o'zi ham o'sha palladagi ko'rinishi bilan (bolalik davrida bola, o'quvchi paytida o'quvchi, kuyov (kelin) paytida kuyov(kelin)) bo'lib, xotira sahnasida ishtirok etadi. Chunonchi, qarilik paytida yoshlik eslanilsa o'sha davrga, o'zining bugungi munkaygan ko'rinishida bormaydi. Eslanilgan vaqtni ikkinchi (yana bir marta) yashab oladi. Mazkur hikmatlarni hozirgi kunlarda amalga oshayotgan ilmiy-texnik inqilobning samaralari hisoblanmish videosur'at, videotasvir, videotasma, videofilmlar bilan bog'lab o'rganish mumkin. Biroq, biz ta'kidlayotgan ruhiy xotiralarning zikr qilingan texnik vositalardan asosiy farqi shuki, biz “xotira”da bevosita

ishtirokchi bo'lib qatnashamiz, videotasmalar namoyishida esa tomoshabin hisoblanamiz. O'zimiz ishtirok qilgan sur'at, tasvir va filmlar hayotimizning muayyan pallalariga monand shakl, ko'rinishimizni aks ettirishlari mumkin. Ularni faqat tomoshabin sifatida ko'zdan kechiramiz, tasvirda ishtirokchimiz, uni nazardan o'tkazish, ko'rish jarayonida esa sur'atlarga qiziquvchi tomoshabinmiz.

Bilamizki, har qanday so'zning mohiyati narsa va hodisalarni atash (nomlash), ko'rsatish bilan bir qatorda, ular haqida muayyan ma'lumot ham berishdir. Ma'lumotda narsa haqida nafaqat darak beriladi, balki o'sha narsaning tarkibiy qismlari, nimadan iboratligi va zamirining nimaga loyiqligi haqida inson qalbida ruhan muayyan fikrlar mujassamlashadi. Yoxud, odam so'zning yozma shakli, imlosi va og'zaki jarangi, talaffuzi bilan tanishar ekan, so'z orqali berilayotgan ma'lumotlar borasida nimalarni tafakkur qilish mumkinligini mushohada qiladi, muayyan shaxsiy xulosalarga keladi, jarayon uchun guvohlik beradi. Kishilik jamiyati hayoti tajribasidan ma'lumki, so'z (til) ijtimoiy hodisa bo'lsada, tafakkur jarayoni individual kechadi. E'tiborlisi shundaki, shaxsiy fikrlar barchaga xoslashib, ijtimoiy tus ham olishi mumkin, shu asnoda jamiyatning ijtimoiy tafakkuri ham shakllanadi, xalqda umumiy mafkura, umumiy tafakkur paydo bo'ladi.

So'z va tafakkurning o'zaro munosabatlari bobida yana shu narsani aytish joizki, so'z ismi-jismiga monand hamda u orqali berilayotgan xabarni aniq tafakkur qilinishi uchun nomlangan har bir narsa va hodisani odam o'zining 5 sezgi a'zolari vazifasiga nisbatan aynan his qilgan bo'lishi kerak. Yoxud odam narsani ko'rgan, tovushni eshitgan, iforini hidlagan, ta'mni tatib ko'rgan, quruq-ho'lni, issiq-sovuqni, qattiq-yumshoqni yoki huzur-og'riqni tajribadan o'tkazgan bo'lishi va ta'sirlarini yaxshi-yomon farqlagan bo'lishi shart. Tabiiyki yuqorida ta'kidlaganimizdek, hayotda inson uchratadigan barcha hodisalarni nomlab chiqishga avvalo, so'zlar yetishmaydi, so'ngra esa, mabodo, so'z topilsa, ular orqali berilayotgan ma'lumotlarni yana boshqa bir so'z bilan izohlash navbatdagi muammolarni keltirib chiqaradi, ya'ni so'zlar so'z bilan ifodalanmoqchi bo'linadi, yoxud izoh ustiga izoh qo'shilib, so'zning asl ma'no va mazmuni tafakkurdan uzoqlashaveradi. Narsani ism-jismiga ayni bo'lish zaruriyati narsani ko'rganlik hisobiga, hodisani tasavvur qila olish kuchiga ruhan yondashish asosida bartaraf qilinadi. Bu esa nafaqat sezgi a'zolari, balki asosini (poydevorini) inson ruhi ta'minlagan ong va aqlning inikosi hisoblanadi. Zikr qilingan nazariy fikrlarimizni amaliy misollar bilan quvvatlashga harakat qilamiz. Bilamizki, milliy tilimizda odamning biror narsa yoki hodisaga ehtiyoji borligini ifodalash yoki muhtoj ekanligini bildirish uchun darkor, zarur, kerak, lozim, shart kabi til birliklari bor. Ular ko'p hollarda sinonim (ma'nodosh) so'zlar sifatida muloqotda o'zaro variantdosh hisoblanadilar. Yoxud ulardan biri o'rniga ikkinchisi qo'llanilsa, mazkur so'zlar orqali anglashilayotgan xabarda katta anglashilmovchiliklar ro'y bermaydi. Chunonchi, odam biror kitobni o'qishga o'zida ehtiyoj sezsa,

– Bu kitobni o'qib olishim darkor;

Bu kitobni o'qib olishim zarur;

Bu kitobni o'qib olishim kerak;

Bu kitobni o'qib olishim lozim;

Bu kitobni o'qib olishim shart. – qabilida gaplar tuzishi mumkin. Misol sifatida keltirilgan 5 ta gap ham so'zlayotgan shaxs o'zining to'laqonli hayoti uchun ko'rsatilgan kitobni o'qishga muhtoj ekanligini anglatadi. Mazkur gaplarni eshitgan yoki o'qib ko'rgan zamondosh tafakkur qiladiki, so'zlar orqali ishora qilingan kitobni o'qish ehtiyoji, avvalo, gapiruvchining o'ziga qo'ygan shaxsiy talabi, qolaversa zamondoshlar oldiga qo'ygan sharti izhor qilinyapti. Go'yoki, gapiruvchi bu kitobni o'qishga muhtoj va zamondoshlar bilan shartlashib olmoqchi! Gapiruvchi o'zining dil izhori bilan o'z shaxsiy istak va xohishini bildirish bilan bir qatorda, o'zi murojaat qilayotgan shaxslarga ham muayyan talab qo'yayapti. Eshituvchilar rozi bo'lsinlar-u, gapiruvchining istagini bajarsinlar. Binobarin, gapiruvchi tomonidan bayon qilinayotgan muhtojlik uning uchun hayotiy zarurat ekanligi, niyatining amalga oshish, albatta, darkorligi va eshituvchilarning gap orqali bildirilayotgan xabarga hayrixoh qarashlari zarurligi, kerak bo'lsa muayyan ma'noda voqif qilinayotgan voqelikka hojatbaror bo'lishlari shartliligini ruhi sog'lom odam tezda anglaydi. Fahmlanadiki, mazkur kitobni o'qish gapiruvchi uchun kerak. Qilingan

matn tahlilidan ko‘rinib turibdiki, biror narsaga muhtojlikni bildirish uchun milliy tilimizda rang-barang sinonimik so‘zlar mavjud. “Muhtoj” so‘ziga darkor, zarur, kerak, lozim, shart kabi leksemalar o‘zaro ma‘nodosh so‘zlar hisoblansalar, uning gapda yoki matnda qo‘llanish o‘rni va ifoda qudratini ehtiyoj, istak, talab, hojat, xohish, niyat, maqsad, murod, orzu, hojatmand, hojatbaror, so‘rov, haridorlik kabi til birliklari bilan ifodalash va variantdosh sanash mumkin. Qizig‘i shundaki, yuqorida sinonim deb hisoblangan muhtoj, lozim, talab, shart, zarur kabi so‘zlar arab tilining mahsuli, darkor fors tiliga oid til birliklaridir. Izohli lug‘atimizda faqat “kerak” leksemasiga etimologik sharh berilmagan, milliy tilimiz so‘z tarkibiga xos leksema deb hisoblangan. Mazkur so‘zlar haqida tafakkurimizni chuqurlashtirsak, yuqoridagi so‘zlar sememasi(denotatiga)ga yana ayrim sema(konnotat)lar qo‘shib, tafakkurni yanada kengaytirish mumkin. Darhaqiqat, kitobni o‘qishim lozim (o‘qimasam uyat), kitobni o‘qishim shart (o‘qishim o‘qituvchim tomonidan buyurilgan, men esa shunga kelishganman), o‘qishga muhtojman (o‘qishsiz orzuyim amalga oshmaydi, o‘qishga hojatmandman), o‘qishim zarur (o‘qimasam hayotimga, obro‘yimga zarar), o‘qishim kerak (o‘qishsiz yashay olmayman, o‘qish meni turli ofatlardan himoya qiladi), o‘qish men uchun muhim (o‘qish hayotimning asosiy mavzusi, ma‘nosi va mazmuni) kabi gap strukturalari orqali kishi tafakkur jarayoni kattayib, mulohazalar kengayib, mushohadalar aniqlashib boradi, degan fikrlar bayoniga ijtimoiy va ilmiy jamoatchilikda katta e‘tirozlar bo‘lmasa kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: O‘zbekiston nashriyoti, 2020.
2. Жуманиязов А., Жуманиязова Д. Тафаккур учун тил албатта зарурми? (бахсли мунозара). Ёжинияз атындағы нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты. “Шет тиллерин оқытыўда инновация: машқалалар ҳәм перспективалар” атамасындағы Халық аралық илимий-әмелий конференция материаллары. – Нәкис, 2019. – Б.73.
3. Hodumod Bußmann. Lexikon der Sprach – wissenschaft. – Stuttgart: Kröner, 2002.

O‘ZBEK SHE’RIYATIDA GUL OBRAZINING BADIY VA RAMZIY TALQINI

Matnazarov Shahzodbek Baxtiyarovich,

Urganch davlat universiteti stajyor-o‘qituvchisi

+998 88 505 7000

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek she‘riyatida gul obrazining badiiy va ramziy talqini tahlil qilinadi. Gul timsolining inson go‘zalligi, ruhiy kechinmalari hamda estetik qarashlarni ifodalashdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, mumtoz va zamonaviy adabiyotda gul obrazining qo‘llanish xususiyatlari, uning poetik vazifasi hamda ma‘no qatlamlari ilmiy asosda ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируется художественная и символическая интерпретация образа цветка в узбекской поэзии. Освещается роль цветка в выражении человеческой красоты, духовных переживаний и эстетических взглядов. Также рассматриваются особенности использования образа цветка в классической и современной литературе, его поэтические функции и смысловые уровни.

Annotation. This article analyzes the artistic and symbolic interpretation of the flower image in Uzbek poetry. It highlights the role of the flower in expressing human beauty, emotional experiences, and aesthetic views. The study also examines the usage of the flower image in classical and modern literature, its poetic functions, and layers of meaning.

Kalit so‘zlar: gul obrazi, she‘riyat, ramziy ma‘no, badiiy talqin, poetika, timsol, o‘zbek adabiyoti

Ключевые слова: образ цветка, поэзия, символика, художественная интерпретация, поэтика, узбекская литература

Keywords: flower image, poetry, symbolism, artistic interpretation, poetics, Uzbek literature

She‘riyatda gul yoki o‘simliklar nomi ko‘chma ma‘noda shaxs sifatini ifodalab kelishi ko‘p kuzatiladigan an‘anaviy poetik hodisalardan biridir. Aytaylik, badiiy obrazni yaratish yoki tavsiflash uchun gul turlari nomlaridan foydalanishda uning ma‘nosini insonga ko‘chirish,

albatta, gul va shaxs orasidagi ma'lum o'xshashliklarga asoslanadi. Bunday qiyoslashlar esa ko'proq ma'shuqaning tashqi go'zalligini tasvirlashda qo'llaniladi. Gullarning ramziy obraz sifatida she'riyatga kirib kelishi qadimgi odamlarning e'tiqodlari, ilk tasavvur-tushunchalari, totemistik qarashlari bilan bog'liq. Hatto odamning paydo bo'lishiga aloqador tasavvurlar gullarga ham daxldordir. Qadimgi hind eposlarida hikoya qilinishicha, jahondagi eng sohibjamollarning sohibjamoli ma'buda Lakshmi gullarning malikasi – atirgul g'unchasidan paydo bo'lganmish. Shunga ko'ra, gullar bevosita qizlarga, ma'shuqa yorga qiyos qilinib kelinadi. G'uncha esa ilohiy mo'jizalar ramzi sifatida qaraladi. U orqali bola, farzand timsoli beriladi. Bu kabi qarashlar avval xalq og'zaki ijodida paydo bo'lib, keyinchalik yozma adabiyot durdonalariga ham ko'chgan.

Aslida yuz terisining qizilligi tana sog'lomligidan darak beradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, inson tana a'zolarining hammasi ham gullar vositasida tasvirlanmaydi. Ko'pincha inson yuzi, ko'zlari, sochi, lablari gullar orqali tasvirlanishi kuzatiladi. Jumladan, yuz atirgul yoki qizil gulga, qizil gul bargiga, lab esa ochilmagan gulg'unchaga, ko'z nargisga, soch sunbulga, qad gul niholiga o'xshatiladi. Umuman aytganda, yuz, ko'z, soch, og'iz, lab kabilar inson tanasidagi eng muhim a'zolarandir. Shuning uchun ularga alohida ahamiyat berilgan va poetik obrazlantirilgan. Yozma adabiyotning bu kabi o'ziga xos an'analari ham mumtoz, ham zamonaviy adabiyot bilan chambarchas bog'liq. Aytish kerakki, XIX asr o'zbek adabiyoti, Xorazm adabiy muhitining yirik vakili Muhammad Rizo Ogahiy ham xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotda keng tarqalgan gul obrazlariga ma'lum bir g'oyaviy-estetik maqsad bilan murojaat etganligi shoir g'azallari orqali yorqin namoyon bo'ladi. O'zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan zabardast shoir Ogahiy she'riyatida gul obrazlari g'oyatda rang-barang bo'lib, ularning ayrim belgi va xususiyatlari she'riyatda ramzga aylanib ketgan. Ularni o'rganish esa shoir dunyoqarashi, badiiy mahorati, betakror iste'dodi qirralarini teran bilib olishga yordam berishi barobarida xalqimiz badiiy tafakkuri tadrijini, folklor va yozma adabiyotning o'zaro hamkorlik va aloqadorlik asosida rivojlanib kelganligini anglashga ham xizmat qiladi. Ogahiy ko'pincha inson tana a'zolarini tasvirlash va sifatlash uchun gul obrazidan foydalangan. Masalan, shoirning "Ul gul yuzi", "Gulshan ichra gul yuzing", "Qomati sarvu yuzi gul", "Ey gul'uzor, kelgil", "Gul yuzini, ey bulbul" singari g'azallarining sarlavhasidanoq ma'shuqa yuzi gulga o'xshatilgani ko'rinib turibdi.

Ogahiy gul yuzli aniqlovchili birikmasi o'rinda ba'zan gul'uzor, gulrux, gulro', gulchehra, guljabin so'zlarini ham qo'llagan. Shundan guljabin so'zi "gul peshona" ma'nosini ham anglatadi. Shoirning "Qomati sarvu yuzi gul" g'azalida quyidagi misralar uchraydi: Jilva qilsa qachon ul qomati sarvu yuzi gul Ish mango nolau qumriyu fig'oni bulbul. Oshiq qomati sarv daraxtidek, yuzi esa guldek go'zal yori jilvasini ko'rganda qumridek nola, bulbuldek fig'on chekishini ma'lum qilmoqda. Shoir "Gulshan aro g'amxora gul" g'azalida yorning gul yuzini ko'rgan gulzordagi gulning xuddi devonalardek jaybini yuz pora qilganini mubolag'ali jonlantirish asosida tasvirlagan: Gul yuzingni toki ko'rdi, ey pari ruxsora gul, Jaybini devonalardek ayladi yuz pora gul. Folklorda ham, yozma adabiyotda ham gul ma'shuqa, bulbul oshiq ramzini ifodalab, she'riy misralarda yonma-yon keltiriladi. Buni Ogahiyning "Gul yuzini, ey bulbul" g'azalida ham kuzatish mumkin: Sharobi husn qilmish gul yuzini gulgul, ey bulbul, Munosib vaqt erur mastona qilsang g'ulg'ul, ey bulbul. Mumtoz she'riyatda labni g'unchaga, gulbargga o'xshatish ham o'ziga xos poetik an'anaga aylangan bo'lib, bunday holat Ogahiy she'riyatida ham kuzatiladi. Bu jihatdan shoirning "Jonim mening" g'azalidagi quyidagi misralarga e'tibor qaratish mumkin: Qomating sarvu xiromonim mening, Lablaring gulbargi xandonim mening. Ko'zning nargisga o'xshatilishi xalq qo'shiqlarida ham uchraydi: Gulu nargisdek kulib Turgan ko'zingdan o'rgilay. Qo'shiq mazmunidan, avval to'ppadan-to'g'ri gul obrazi bilan tenglashtirilgan inson obrazining endi ularga o'xshatilayotgani sezilib turibdi. Darhaqiqat, dastlab odam qiz-ayollarni guldan tarqagan deb tasavvur qilgan. Shu asosda gul muqaddaslashtirilgan. Poetik an'analarga ko'ra, soch sunbulga o'xshatiladi. Bu an'ana ham folklordan boshlangan: Bog' ichinda sayrar bulbul, Qoshi qaro, sochi sunbul. Soch insonning ilohiylashtiriladigan a'zolaridan biridir. Xalq orasida "soch kulti" shakllangan. Ma'lumki, bunday e'tiqodiy qarashlar mif-marosim-folklor-yozma adabiyot tadrijida kechadi.

Bunga o'zbeklarning "soch to'yi", muchal yoshi nishonlanayotgan yoki nikohlanayotgan qizlarning sochini o'rish udumini misol qilish mumkin. Ogahiy "Gul yuzing siymosi" g'azalida shunday misralarni tizgan: Yuzi gulzorida zulfi sunbulin dom aylagach, Bir nazar holing'a ul sho'x gulandom aylagach. Baytda zulfi sunbuli bilan oshiqqa tuzoq qo'ygan gul yuzli, sho'x gulandom haqida so'z yuritilmoqda. Ogahiyning ma'shuqa sochini sunbulga o'xshatganini quyidagi misralar ham tasdiqlay oladi. Jumladan, shoir "Ul sho'x pari uzoridur gul" g'azalida yozgan: Ul sho'x pari uzoridur gul, Mushkin sochi ul gul uzra sunbul. Ma'shuqa tana a'zolarining nomlari (somatizmlar) va ular tenglashtirilgan gul nomlari (fitonimlar) shoir g'azallarida ham parallel, ham tanosib sifatida keltirilganiga guvoh bo'lish mumkin. Bu holat shoirning "Sayri sahro qil" g'azalida yorqin namoyondir: Ey go'zal, bahor bo'lmish, azmi sayri sahro qil, Har sori gulistonlar gullarin tomosha qil. Uyda o'lturub tab'ing gar mukaddar o'lmishdur, Sayr sayqalidin ul ko'zguni mujallo qil. Jilvagar bo'lub har yon, ochibon guli husnung, Fayz ila chamanlarni bog'i jannat oso qil. Sansizin gulistonda andalib erur xomush, Gul yuzing ochib oni, subhu shom go'yo qil. Gul tani erur hajring xanjari bila yuz chok, Marhami visolingdin zaxmig'a mudova qil. Xandai labing istab, tangdil erur g'uncha, Ochg'oli oning ko'nglin bir tabassum kfshe qil. Istabon nazar sandin xira chashm erur nargis, Bir nigoh ila oning ko'zlarini biyno qil. Jam' etarga sunbulning xotiri parishonin, Gul kibi yuzing uzra kokuling matarro qil.

G'azal misralarida qo'llanilgan yuz, tan, lab, chashm (ko'z), kokul kabilar inson tana a'zolarining nomlari – somatizmlar bo'lsa, gul, g'uncha, nargis, sunbul kabi gullarning nomlari fitonimlar sanaladi. Mana shu mazmuniy yaqinlik asosida ularning bir badiiy matn tarkibida keltirilishidan tanosib san'ati hosil qilingan. Ogahiy g'azallarida ko'pincha gulning nargis, sunbul, rayhon, ra'no kabi turlari nomi tilga olingan: Gulshan atrofida rayhon yanglig' ul yuz davrida, Qilg'usi ahli tamoshoni farah farjom xat. Yoki: Chu qildi jilvagar bo'ston aro ul sho'xi gulro' qad, Agar sarvi sihi ra'no qadi olida qad cheksa. Ogahiy o'z g'azallarida "zeb ila safo gul", "gulshani aflok gul", "jonona gul"larni obrazlantirar ekan, bunda jonlantirish (tashxis) san'atidan mahorat bilan foydalangan. Masalan, bunga shoirning "Chok etar yaqo gul" g'azali misolida ham ishonch hosil qilish mumkin: Dema sahar g'uncha bo'ldi xandonki, noz ila san xirom etarda Kamoli hayratdin og'zin ochmish boqib guliston aro sango gul. Ko'rinyaptiki, g'azalda ma'shuqa go'zalligidan gulning og'zi ochilib, yaqosini chok etgani, g'uncha ham go'yo xandon aylaganday og'zi ochilgani tashxislantirilib, o'ziga xos badiiyatga erishilgan. Xulosa qilib aytganda, badiiy ijodda gullar qiyosiy manba sifatida ko'pincha ma'shuqa yor obrazini tavsiflash, uning go'zalligini madh etish uchun qo'llanadi. Shuningdek, gullar sof muhabbat ramzi, oshiq uchun dil izhorining vositasi bo'lib keladi. Gul obrazi ko'pincha gender talqinga ega. U orqali ko'proq xotin-qizlarning sifatleri, ko'rinishi, go'zalligi, latofati, xarakter-xususiyati ochib beriladi. Hatto bu borada ayrim gullar doimiy qo'llanishi jihatidan ramziy obrazga aylanib, ifodalaydigan ma'nosi ham an'anaviylashib ketgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Quronov M. Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2011.
2. Rasulova D.X. O'zbek she'riyatida gul timsollarining badiiy talqini. – Toshkent: Fan va texnologiya. 2015.
3. Yo'ldoshev B. Madaniyat va semiotika asoslari. – Toshkent: Universitet nashriyoti. 2018.
4. Лотман Ю.М. Семиотика культуры и концепция символа. – Москва: Искусство. 1992.
5. Чернышев И.Н. Язык цветов: История и символика флорографии. – Санкт-Петербург: Питер. 2004.
6. <https://lisa.ru/goroskop/844922-yazyk-cvetov-znachenie-i-simvolika->

SUN'IY INTELLEKT DAVRIDA O'ZBEK TILSHUNOSLIGI: NAZARIY MUAMMOLAR VA AMALIY ISTIQBOLLAR

Beginmov O'ktam Xaytbayevich

Ma'mun universiteti O'zbek va sharq tillari kafedrası katta o'qituvchisi.
+99893-118-14-18; beginmovuktam753@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy o'zbek tilshunosligiga ta'siri, uning nazariy asoslari hamda amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. O'zbek tilini avtomatik qayta ishlash, korpus lingvistikasi, semantik modellashirish va til birliklarini raqamlashtirish muammolari yoritiladi. Shuningdek, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish orqali o'zbek tilshunosligida yangi ilmiy yo'nalishlarning shakllanish istiqbollari ko'rib chiqiladi.

Аннотация. В статье анализируется влияние технологий искусственного интеллекта на современное узбекское языкознание, их теоретические основы и практические возможности. Освещаются проблемы автоматической обработки узбекского языка, корпусной лингвистики, семантического моделирования и цифровизации языковых единиц.

Abstract. This article analyzes the impact of artificial intelligence technologies on modern Uzbek linguistics, their theoretical foundations and practical opportunities. The problems of automatic processing of the Uzbek language, corpus linguistics and semantic modeling are discussed.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, o'zbek tilshunosligi, korpus lingvistikasi, semantika, NLP, raqamli tilshunoslik.

Ключевые слова: искусственный интеллект, узбекское языкознание, корпусная лингвистика, семантика, обработка естественного языка (NLP), цифровая лингвистика.

Keywords: artificial intelligence, Uzbek linguistics, corpus linguistics, semantics, natural language processing (NLP), digital linguistics.

XXI asr tilshunosligi an'anaviy nazariy yondashuvlardan raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashgan yangi bosqichga o'tmoqda. Globallashuv, axborot oqimining ortishi va sun'iy intellekt texnologiyalarining jadallik bilan rivojlanishi tilni o'rganish metodologiyasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Endilikda tilshunoslik faqat til birliklarining struktur-semantik xususiyatlarini tavsiflash bilangina cheklanmay, balki katta hajmdagi lingvistik ma'lumotlarni avtomatik qayta ishlash, semantik modellashirish, nutqni tanish va mashina tarjimai kabi yo'nalishlarni ham qamrab olmoqda. Bu esa tilshunoslikning kompyuter texnologiyalari, matematika, statistika hamda sun'iy intellekt bilan uzviy bog'lanishini taqozo etadi.

Sun'iy intellektning rivojlanishi natijasida tabiiy tillarni qayta ishlash (Natural Language Processing — NLP) sohasi shakllanib, inson tilini avtomatik tahlil qilishning yangi imkoniyatlari yuzaga keldi. Mazkur texnologiyalar yordamida matnlarni semantik tahlil qilish, emotsional bo'yoqdorlikni aniqlash, avtomatik tarjima, nutq sintezi hamda chatbot tizimlarini yaratish mumkin bo'lmoqda. Ayniqsa, katta til modellari til birliklari o'rtasidagi murakkab semantik va sintaktik munosabatlarni aniqlash imkoniyatini kengaytirib, lingvistik tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqdi.

Bugungi kunda ingliz, rus, xitoy kabi tillar uchun yirik hajmdagi lingvistik korpuslar va sun'iy intellekt asosidagi modellar shakllangan. Masalan, ingliz tili milliardlab so'zlardan iborat elektron korpuslar, avtomatik tarjima tizimlari va murakkab neyron tarmoqlarga ega bo'lib, bu tilning global raqamli makondagi mavqeyini mustahkamlamoqda. Xitoy va rus tillarida ham milliy til korpuslari, semantik tarmoqlar hamda SI platformalari faol rivojlanmoqda. Bunday resurslar nafaqat ilmiy tadqiqotlar, balki ta'lim, ommaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari sohalarida ham keng qo'llanmoqda.

Biroq o'zbek tilining raqamli resurslari va sun'iy intellektga moslashtirilgan lingvistik bazalari hali yetarli darajada shakllanmagan. O'zbek tili uchun to'liq milliy korpuslarning

cheklanganligi, semantik bazalar va elektron lug'atlarning kamligi, morfologik tahlil tizimlarining mukammal emasligi sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishga to'sqinlik qilmoqda. Ayniqsa, o'zbek tilining agglutinatив xususiyati, ko'p affiksli grammatik tuzilishi hamda shevalarning xilma-xilligi avtomatik tahlil jarayonlarini murakkablashtiradi. Shuningdek, dialektologik materiallarning raqamlashtirilmaganligi va tarixiy til birliklarining elektron shaklda tizimlashtirilmaganligi sababli o'zbek tilining ko'plab qatlamlari sun'iy intellekt tizimlari uchun yetarli darajada ochiq emas. Natijada o'zbek tilida yaratilayotgan avtomatik tarjima vositalari, matn tahlili dasturlari va til modellari ayrim hollarda semantik aniqlik hamda grammatik to'g'rilik bo'yicha cheklovlarga ega bo'lmoqda.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun o'zbek tilining yirik elektron korpuslarini yaratish, tarixiy manbalar va shevalarni raqamlashtirish, SI asosidagi lug'atlar hamda morfologik analizatorlarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Kelajakda tilshunoslik va axborot texnologiyalari integratsiyasining kuchayishi o'zbek tilining xalqaro raqamli maydondagi mavqeyini mustahkamlash, ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish hamda zamonaviy lingvistik innovatsiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu sababli sun'iy intellekt va tilshunoslik o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur o'rganish XXI asr o'zbek tilshunosligining ustuvor ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Shu sababli o'zbek tilshunosligida quyidagi muammolar mavjud:

O'zbek tili uchun katta lingvistik korpuslarning kamligi;

Morfologik tahlil tizimlarining cheklanganligi;

Semantik bazalarning yetishmasligi;

O'zbek tilining dialekt va shevalarini raqamlashtirish muammosi.

Mazkur masalalar tilshunoslikning nazariy va amaliy yo'nalishlarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Sun'iy intellekt tilni uch asosiy yo'nalishda o'rganadi:

1. Tilni avtomatik qayta ishlash. U inson tilini kompyuter yordamida tahlil qilishga xizmat qiladi. O'zbek tilida esa avtomatik tarjima; matn tahlili; nutqni tanish; grammatik tekshiruv kabi yo'nalishlar endi rivojlanmoqda. Masalan, affiksatsiyaga boy bo'lgan o'zbek tilida morfologik tahlil murakkab hisoblanadi. Bu esa sun'iy intellekt modellarini o'qitishda qiyinchilik tug'diradi.

2. Korpus lingvistikasi. Korpus lingvistikasi katta hajmdagi matnlar bazasi asosida tilni o'rganishni anglatadi. O'zbek tilida milliy korpus yaratish zarurati kuchaymoqda. Milliy korpus quyidagilarni ta'minlaydi: tarixiy til birliklarini aniqlash; dialektlarni taqqoslash; yangi so'zlar evolyutsiyasini kuzatish; stilistik tahlillar.

3. Semantik modellashtirish. Sun'iy intellekt semantik munosabatlarni aniqlash imkonini beradi. Natijada: "so'z → ma'no → kontekst → kommunikativ vazifa" zanjiri avtomatik tahlil qilinadi. Bu esa kognitiv lingvistika bilan uzviy bog'liq.

Bugungi o'zbek tilshunosligida quyidagi kamchiliklar kuzatiladi:

– raqamlashtirilgan lug'atlar kam;

– dialektologik ma'lumotlar tizimlashtirilmagan;

– SI uchun mos ma'lumotlar bazasi yo'q;

– lingvist va IT mutaxassislari hamkorligi sust.

Muammolarni bartaraf etish uchun:

O'zbek tilining milliy korpusini kengaytirish;

Sheva va dialektlarni raqamlashtirish;

SI asosidagi lug'atlar yaratish;

Universitetlarda "Raqamli tilshunoslik" fanini joriy qilish.

Agar mazkur takliflar amalga oshirilsa, o'zbek tilining xalqaro platformalarda qo'llanishi kengayadi;

avtomatik tarjima sifati oshadi;

ilmiy tadqiqotlar tezlashadi;

tilning elektron resurslari ko'payadi.

Sun'iy intellekt tilshunoslikning istiqboldagi eng muhim yo'nalishlaridan biridir. O'zbek tilshunosligida SI texnologiyalaridan foydalanish til taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin. Kelajakdagi ilmiy izlanishlar nazariy lingvistika bilan raqamli texnologiyalar integratsiyasiga asoslanishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov, N. Til va tafakkur. – Toshkent: “Fan”, 2002.
2. Safarov, Sh. Til va madaniyat: o'zaro bog'liqlik masalalari. – Toshkent: “O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi”, 2009.
3. Mamatov, A.E. Lingvokulturologiya: nazariy va amaliy jihatlar. – Toshkent: “O'qituvchi”, 2011.
4. Ashurova, D.U. Badiiy matnda madaniy axborotning ifodalanishi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2015.
5. Tojiyev, S. Til va xalq ruhi: lingvomadaniy yondashuv. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2012.

MUNDARIJA

1-SHO‘BA. ZARIBBOY DO‘SIMOV VA UNING ILMIY FAOLIYATI

Madraximova F.R. Yetuklik yoshi muborak!	5
G‘ayipov D.Q. Ustozning menga deganlari va mening ustozga deganlarim	6
Mahmudov N.M. Ilm va fidoyilik timsoli	7
Primov A.I., O‘razboyev A.D. Professor Zaribboy Do‘simovning Xorazm onomastika maktabi va O‘zbek toponimika ilmi taraqqiyotidagi o‘rni	9
Uluqov N. O‘zbek onomastikasining darg‘asi	22
Абдиназимов Ш.Н., Курбанов М.Д. Зарифбой Дўсимов – белгили ономаст алым	25
Қудайбергенов М.С., Пахратдинов Қ.А. Қарақалпақ тилшилериниң жақын досты	27
Ibragimov Y.M., Ibragimova Z.Y. Zaribbay Do‘simov – Xorazm tilshunoslik maktabining buyuk darg‘asi	28
Курбаниязов Г.А. Улкан олим, меҳрибон устоз	29
Gayliyeva O.K. Olim Zaribbay Do‘simov ilmiy maktabi va Xorazm tilshunosligining kompleks rivojlanish tendensiyalari	31
Babajonov X. Ilm nuri bilan porlagan yurak	32
Jumaniyazov A. Uch xalqning asl farzandi va olimi darajasiga yetishgan inson	33
Tillayeva M.B. Ustozga dil so‘zlarim	34
Jumanyazova M.X. Ustoz otangday ulug‘	36
Yuldashev D.T. Ilmga baxshida umr salmog‘i	37
Babadjanov F.K. Qalblarni birlashtirgan ko‘prik	40
Norbayeva Sh.X. Ilmni mehri-la sug‘organ ustoz!	42
Atajonova A.J. Zaribbay Do‘simov – onomastika sohasida ilmiy an‘analar asoschisi	44
Narimov X.A. Zaribbay Do‘simov – ilm va ustozlik sharafiga yuksaltirgan siymo	45
Xudoyberganov R.Y. Bugungi o‘zbek toponimikasining sardori	46
Nurjonov O.E. Ilm yo‘lida yo‘lboshchi: Zaribbay Do‘simov shaxsiyati va ustoz-shogird an‘analari	47
Artikova S.A. Nisbiy negativlik qonuni va mintaqaviy toponimika Zaribbay Do‘simov talqinida	48
Razzakova N.I. Zaribbay Do‘simovning toponimikaga oid ayrim qarashlari xususida	52

2-SHO‘BA. TILSHUNOSLIKNING NAZARIY VA AMALIY MASALALARI

Чупонов О.О., Довлетов Ш.А. Функциональная организация текста	56
Primov A.I. Rus tilidan o‘zbek tiliga qayta o‘zlashgan ba‘zi turkiy so‘zlar haqida	60
Yuldashev D.T. “Oshiqnoma” dostonlaridagi parafrazlar tahlili	64
Xojanov Sh.B. Antonimlar tabiati va ularning tilda vujudga kelishining obyektiv va pragmatik asoslari	68
Seytkasimov D.B. Qoraqalpoq tili rasmiy uslubining vazifaviy me‘yorlari haqida	71
Jumanyazova M.X., Raximova G.B. Fe‘l so‘z turkumini o‘rgatishda ta‘limiy o‘yinlardan foydalanish	74
Ro‘zimboyev S.S. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarida “joy” makon leksemasining semantik-funksional xususiyatlari	77
Xolmuradova J.E. Dostonlar tilidagi paremiologik birliklarning pragmatik aspekti	80
Abdullayev Sh.D. O‘zbek va Qoraqalpoq tilshunosligida frazeologizmlarning tadqiqiga doir ..	83
Abdullayev D.A. Frazeologik qatlamda grammatik me‘yor va ijodiy qonuniyatlarning birikuv usullari	86
Kambarov M.A. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida qo‘llangan “O‘rda” tarixiy leksemasi xususida	88

Xolmuradova J.E., Avezova M.P. O'zbek tilida murojaat shakllarining gender va sotsiolingvistik xususiyatlari.....	90
Xolmuradova J.E., Ergashova Z.A. O'zbek tilining rivojida lingvistik va ekstralingvistik omillarning o'rni	93
Sapayeva F.N. Zoonim komponentli ingliz va o'zbek maqollarining leksik-semantik va mental tahlili	95
Allamberganova G., Uzaqberganova H. Frazemalardagi fonetikalik qubulislarda berilishi.....	98
Yusupova Z.Dj. Noverbal kommunikativ vositalarning ifodalanishiga ko'ra o'xshash hamda farqli jihatlari.....	101
Pirmatova O.S. Alisher Navoiy asarlarida sholichilik terminlarining qo'llanilishi	104
Yakubova N.E. Arab va eski o'zbek tillarining tipologik xususiyatlari hamda ilk leksikografik manbalar.....	107
Baxtiyarova Z.K. Hujjatchilik tarixi: o'zbek va turk tillaridagi hujjat matnlarining qiyosiy tadqiqi.....	109
Anvarova S.Sh. O'zbek va ingliz maqollarida gender asimmetriyasining leksik-semantik ifodalanishi.....	112
Xo'jayeva U.M. The significance of the concept of honesty in english and uzbek cultures	115
Gulumov M.U. "Go'ro'g'li" dostonlarida tog' komponentli oronimlarning semantik-funksional xususiyatlari	117
Babajanova Y. Semantic analysis in linguistics: concepts, types and applications	121
Yuldasheva B.G'. Reklama matnlarida ijtimoiy-madaniy faktorlarning o'ziga xos xususiyatlari (o'zbek va ingliz tillari misolida).....	123
Yusupova K.Q. Reklamada gender guruhlariga yo'naltirilgan grafik strategiyalar.....	125
Niyazmetova S.M. Ijtimoiy-madaniy lakunalarning lingvokulturologik va kommunikativ xususiyatlari	127
Oydinova P. Ingliz ertaklari tilidagi leksik birliklarning ma'no tabiati.....	130
Botirova Y.N. Usmon Azim ijodida antitezaning badiiy-estetik vazifalari	132
Iskandarova D. Shekspir asarlarining G'afur G'ulom tarjimasidagi o'ziga xosliklari	135
Madaminova M.O. "Roi chin" dostoni tarkibidagi frazeologik birliklarning semantik tahlili	137
Kamiljonova L.U. Internet-media nutqida noadabiy qatlam so'zlarining stilistik va pragmatik ko'rinishlari.....	140
Abdilxakimova S.M. Matnazar Abdulhakim she'riyatida undalmalarning lingvopoetik xususiyatlari	143
Ibragimova Sh.N. Badiiy matnda so'z semantikasining kengayishi va neologizm-semema hodisasi.....	145
To'xtayeva N.T. Toponimik indikatorlarning morfologik tuzilishi va lisoniy xususiyatlari	148
Saparboyeva Q.S. "Erhasan" dostonida sifatlashlarning badiiy va pragmatolingvistik xususiyatlari	150
Temirova M.M. Ona tili ta'limida o'quv lug'atlarining muhimligi	152
Saburyazova F.D. Turkolog olim N.I.Ashmarinning turkiy tillar mimologiyasi haqidagi qarashlari.....	155
Qutlimuratova D.R. Lingvomadaniy birliklarning badiiy matndagi o'rni (Tog'ay Murod qissalari misolida)	158
Shixnazarova M.X. Topishmoq o'qish darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishning metodik jihatlari.....	160
Shixnazarova Sh.Y. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida gap ustida ishlash	164
Vaisov O.I. Tabiat hodisalarini ifodalovchi maqollar tahlili.....	166
Ma'rufjon Y., Anvarjonov A. Xolid Said Xo'jayev va uning ilmiy merosi	169
Jumaboyeva A.B. Sodda gap shaklidagi ijobiy istak bildiruvchi birliklar	172

3-SHO‘BA. O‘ZBEK ONOMASTIKASI

Kilichev B.E., Ergasheva L.A. Romitan toponimi tarixiy manbalar	176
Andaniyazova D.R. Onomastik transformatsiya va uning badiiy matndagi vazifalari	178
Tillayeva M.B. Xorazm onomastik qatlamida ayrim avestoviy unsurlar tahlili	181
Xudoyberganov R.Y. O‘zbek toponimik leksikografiyasining o‘rganilishi tarixiga doir.....	183
Olloyorov Q.M., Madiyorov Sh.Q. Xorazm dostonlaridagi nomlarda madaniy belgilar ifodasi	187
Kilichev B.E., Maxsudova N.I. Tarixiy manbalarda toponimlar tadqiqi	190
Saydullayeva R.I. O‘zbek onomastik terminologiyasi tarixidan	192
Narimov X.A. Tabiiy-biologik belgilar asosida yuzaga kelgan fitonimlar tahlili.....	194
Qodirova X.M. Laqablari tadqiqot obyekti sifatida.....	197
Aqmanova Sh.A. Xorazm vohasidagi tarixiy xandaqlarning gidronimik xususiyatlari	200
Allaberganova D.A. Tarixiy ergonimlarning shakllanishi	203
Baymuratova X.A. “Firdavs ul-iqbol” asaridagi ayrim nekronimlar hamda xrononimlar haqida	205
Matyakubov Kh.Kh. Comparative analysis of color-based onomastic units in two languages	207
Yusupova T.E. Rus va o‘zbek tillaridagi shifobaxsh o‘simlik nomlarining struktur-semantik tahlili.....	209
Yarashova Sh.A. Saroy etnotoponimi	212
Berdimuratova R.R. Kosmonimlarning badiiy matnlardagi stilistik funksiyalari va semantik o‘ziga xosliklari.....	214
Xusainova Sh.M. “Qadimgi turkiy so‘zlar lug‘ati”dagi toponimik indikatorlarning mazmuniy guruhlari va xususiyatlari	216
Shernazarova G.A. Nishotiyning “Husn-u dil” dostoni onomastik tizimining badiiy-estetik xususiyatlari	219
Ramatova M.G. Godonimlarning toponimik tizimdagi o‘rni va ularning lingvistik holati	223
Madrimova Z.G’. Oziq-ovqat pragmatonimlari va madaniy o‘ziga xoslik.....	226
Jahongir X.X., Javlanbek K.M. Erpo‘lat Baxt ijodida kosmonimlarning poetik aktuallashuvi.....	229
Bekchanova H.D. Onomastik birliklarning nazmdagi vazifasi (zamonaviy o‘zbek she‘riyati misolida)	232
Botirova A.B. Poetonimlar tadqiqot obyekti sifatida	234
Qodirova Sh.R. “Oshiqnoma” turkum dostonlarida o‘z va o‘zlashgan qatlamga oid nomlarga qo‘shiluvchi ayrim birliklar tahlili	237
Karimboyeva B. Ornitonim komponentli o‘zbek xalq maqollarning leksik-semantik tahlili xususiyatlari	239
Iskandarov S.A. Xorazm maqomlari nomlarining tarixiy-lisoniy xususiyatlariga doir	242
Jovbo‘riyeva U.T. Surxon vohasidagi ayrim komonimlar xususida	245

4-SHO‘BA. O‘ZBEK TILI TARIXI

Kilichov N.R. “Oltun yorug‘” asaridagi Ash so‘zi semantikasi.....	249
Allaberganova M.R. Kultegin bitigtoshida “Alp” (qahramon) freymining ssenariy ko‘rinishidagi talqini	251
Allaberganova A.A. Emotsional gap hamda inversiyaning poetik matn tarkibidagi o‘rni (Mutrib Xonaxarobiy she‘riyati misolida).....	254
Otajonova F.G’. Hofiz Xorazmiy devonida qo‘llanilgan antroponimlarning lingvopoetik tahlili.....	256
Chariyev Ch.D., Xalmuratova F.A. Turki dillerde eýelik düşüm we onuñ manylary (Türkmen, özbek, gazak, garagalpak dilleri mysalynda)	260

Ashirov O.M. Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asaridagi turkiy glossalar tahlili (bo‘rak so‘zi misolida)	262
Yodgorova N.O‘. Eroniy qatlam so‘zlarining o‘zbek tilidagi morfologik hosil bo‘lishi: –bon qo‘shimchasi misolida.....	265
Mominova Y.A. Qadimgi turkiy tildagi ba’zi tik harakat fe’llari ma’no taraqqiyoti	266
Masharipova M.G‘. Ogahiyning “Gulshani davlat” asarida sodda yasama otlar va ularning genetik tasnifi	269
Shermatova U.J. “Devoni lug‘otit turk” asarida qo‘llangan zoonim komponentli paremalarning leksik-semantik tahlili	272

5-SHO‘BA. O‘ZBEK SHEVALARINI TADQIQ ETISH MUAMMOLARI

Yuldashev D.T., Kalandarova Sh.S. Shuhrat Matkarimning “Salav” qissasida dialektizmlar	276
Norbayeva Sh.X. -Liq // -lik qo‘shimchasining Xorazm shevalari leksikasidagi ma’no qirralari	279
Nurjanov O.E. O‘zbek tili etnografik leksikasining dialektal xususiyatlari	282
Shamuratova M.I. Xiva va Qo‘shko‘pir shevalaridagi iboralarning lingvomadaniy ahamiyati	284
Madaminova R.Y. Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarida qarindoshlik atamalarining qo‘llanilishi	287
Bobojonova X.K. Xorazm shevalaridagi ayrim arabiy qatlamga mansub so‘zlar tahlili	289
Alimova Sh.M. Lingvistik xaritalar va shevalarni xaritalashtirish	291
Sadullayeva N.E. Xorazm oraliq shevalarida sinonimiya hodisasining leksik-semantik tahlili	294
Atabayeva M.R. Xorazm shevalari amaliy san’atga oid leksik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlar	296
Saparova S.B. Xorazm shevalarida xayrlashuv nutqiy etiket birliklari.....	299
Jamalatdinova L.R. Xorazm shevalarida faol qo‘llaniladigan ba’zi somatizm tarkibli frazemalar.....	301
Jumaniyozova S.H. Qo‘shko‘pir tumani o‘zbek shevalarining hududiy tahlili	304
Karimova D.Y. Xorazm shevalaridagi holat fe’llarining semantik xususiyatlari	306
Anvarova M.B. Xorazm shevalaridagi oziq-ovqat nomlari bilan bog‘liq eroniy tillarga oid o‘zlashmalar xususida	309
Farhodova K.Q. Xorazm shevalaridagi taqlid so‘zlarning lingvopoetik imkoniyatlari.....	311
Quranbayeva Sh. Xorazm shevalarida gender farqlanuvchi til birliklarini o‘rganishning ahamiyati.....	313
Kamolova F.U. “Oshiqnoma” turkumi dostonlarining dialektal lug‘atini tuzishning ahamiyati.....	316
Abdullayeva N.K. Gurlan shevasiga xos uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari haqida.....	318
Yo‘ldosheva N.H. Xorazm shevalarida vulgarizmlarning leksik-semantik xususiyatlari: so‘kish, qarg‘ish, haqorat va kinoya shakllari	321

6-SHO‘BA. ZAMONAVIY O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING YO‘NALISHLARIGA OID TADQIQOTLAR

Xasanov A.A. Antonimlarda semantik asimmetriya va baholovchi mazmun	326
Davlatov I.B. Ona tili darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish	328
Rahimova G.Y., Xolbaeva M.U. O‘zbek tilidan ingliz tiliga badiiy tarjimada ma’no uzatishida madaniy va lingvistik farqlarni moslashtirish usullari.....	330
Saparbayeva G.M. Badiiy asar tarjimasida konseptual ekvivalentlik	333
Ochilova O.B. “Mehrobdan chayon” romanidagi ba’zi maqol va frazeologik birliklar tahlili..	336
Sultanova D.A. Oshiq Erkin asarlaridagi onomastik birliklarning lingvokulturologik tahlili...	339
Masharipova F.Z. Erkin Samandar nasrida morfologik vositalarning ishlatilish tamoyillari ..	343
Ro‘zimova G.Sh. Ma’no ko‘chish usullari lingvopoetik vosita sifatida (“Oshiqnoma” turkumi dostonlari misolida)	346

Xasanova A.N. Iboralarni o‘qitishda qo‘llaniladigan didaktik metodlar	348
Sotimova H.M. Oila konseptining an‘anaviy qadriyatlar va marosimlar orqali ifodalanishi (Xorazm viloyati materiallari asosida)	350
Safiyazova N.Y. “Shaytanat” asaridagi ayrim iboralarning ma‘naviy xususiyatlari	352
Sattorova Sh.B. O‘zbek, turk va rus tillaridagi o‘simlik nomlarining lisoniy tadqiqi.....	355
Iskandarov S.A. Zamonaviy tilshunoslikdagi mavjud sotsiolingvistik muammolar.....	358
Sharipova M.I. Argumentativ diskursda “niqoblanish” manipulyativ taktikasi.....	360
Komilova Sh.Sh. Neyrolingvistik birliklarning savdo nutqidagi uslubiyati	363
Samandarova G.E. Mobil ilovalar va o‘zbek tilining raqamli transformatsiyasi	365
Sa’dullayeva T.B. Blogerlar nutqi va uning psixolingvistik xususiyatlari	368
Saparboyeva G. Xorazm xalq qo‘shiqlarida konnotativ ma‘noning ifodalanishi	371
Rustamova M.Sh. Erkin Vohidovning “Donishqishloq latifalari”, “Matmusaning qishlog‘i” she‘rida lingvomadaniy birliklar tahlili.....	374
Xo‘jamurodova M.S. Go‘zallik konseptini ifodalovchi obrazli vositalar tadqiqi.....	377
Marufova Z. Badiiy matnda epitetlarning lingvokognitiv va lingvopoetik funksiyasi	380
Atajonova M.I. Intonatsiya nutqning prosodik asosi sifatida	383
Yusupova M.U. O‘zbek va ingliz tillarida son komponentli frazeologizmlarning lingvokognitiv va lingvopragmatik tahlili	385
Maxmudov X. Turizm diskursining o‘ziga xoslik xususiyatlari haqida nazariy fikrlar tahlili..	388
Джуманиязова Л.С. Классификация мифологических единиц узбекского языка в лингвокультурологическом аспекте	390
Sharipova S.O. Xorazm vohasi maqollarida mehnat konseptining aksiologik va lingvokulturologik talqini.....	392
Jumaniyazova D.X. Qo‘zi Davlatning “Ko‘ngil chiroyi” devonida onomastik birliklar tahlili.....	395
Tillayeva M.O. Bolalar uchun media muhitda lingvokulturologik birliklarning namoyon bo‘lishi (“Gulxan” va “G‘uncha” materiallari asosida)	398
Jumaniyazov A., Allaberganova F.I., Jumaniyazova Sh.Z., Jumaniyazova Sh.Q., Jumaniyazova D.Z. So‘z va tafakkur	401
Matnazarov Sh.B. O‘zbek she‘riyatida gul obrazining badiiy va ramziy talqini	404
Beginov O‘ktam Xaytbayevich. Sun‘iy intellekt davrida o‘zbek tilshunosligi: nazariy muammolar va amaliy istiqbollor.....	407

**Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda xizmat
ko‘rsatgan fan arbobi Zaribbay Do‘simov tavalludining 80 yilligi munosabati
bilan tashkil qilingan**

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING NAZARIY VA AMALIY
MASALALARI HAMDA INNOVATSION IZLANISHLAR
mavzusida Respublika ilmiy-amaliy konferensiya
MATERIALLARI**

2026-yil 20-may

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>J. Maxmudov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>N. Ikramova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-
maketdan bosishga ruxsat etildi: 15.05.2026. Bichimi 60x84. Kegli
16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi.
Ofset bosma qog‘ozi. Bosma tobog‘i 51,5. Adadi 100. Buyurtma
№311.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45